महाराजा सयाजीराव गायकवाड
यांचा
भाषणसंग्रह

खंड-२

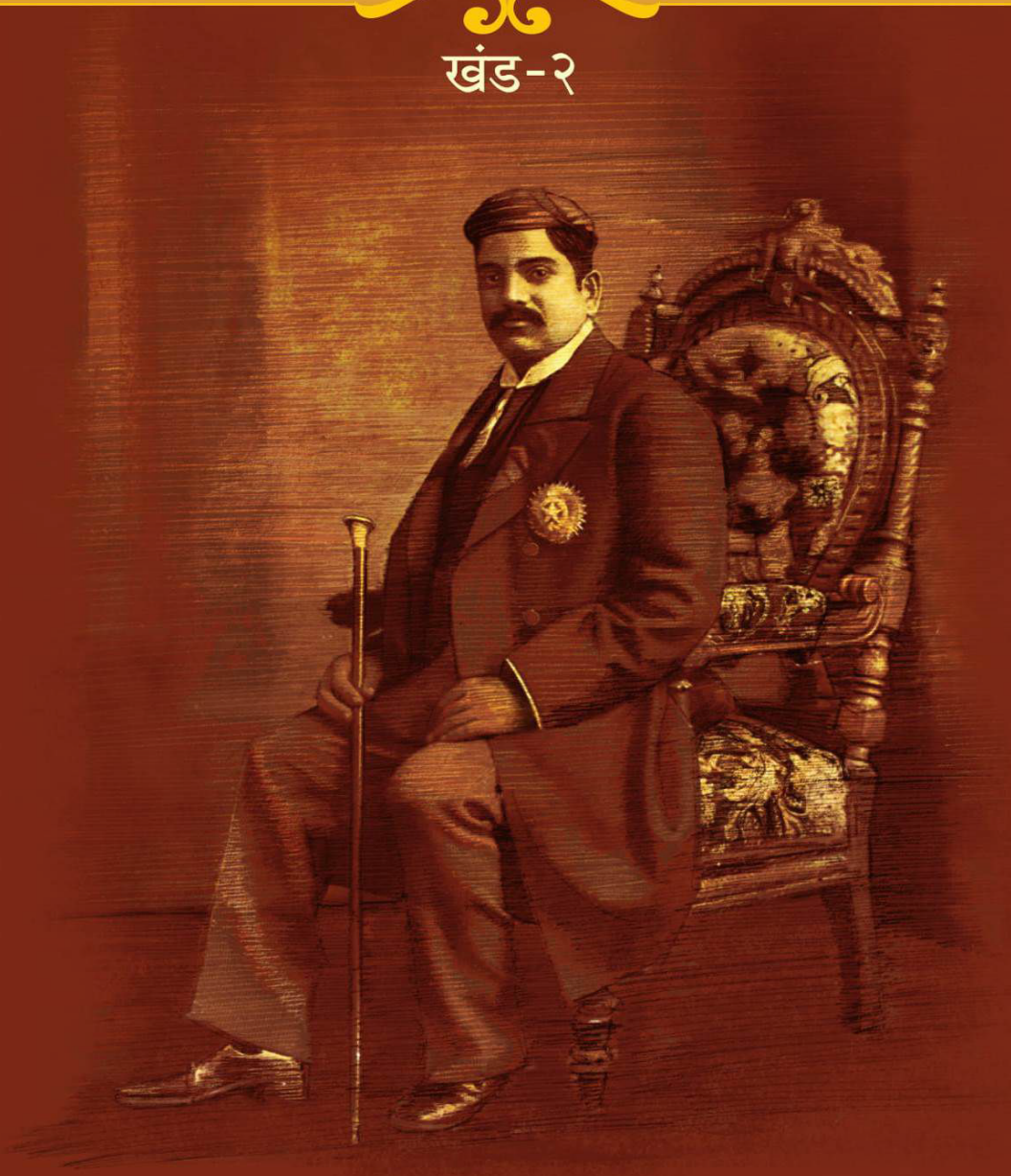

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
यांचा
भाषणसंग्रह

खंड २ भाग २

संपादक

डॉ. रमेश वरखेडे

सत्यमेव जयते

उच्चशिक्षण विभाग
महाराष्ट्र शासन
२०१७

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
भाषणसंग्रह : भाग २
संपादक
डॉ. रमेश वरखेडे

पहिली आवृत्ती : २०१७
प्रतींची संख्या : ५०००

प्रकाशक :
सचिव,
महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती,
११५, म. गांधीनगर,
औरंगाबाद – ४३१ ००५

करिता
©
प्रधान सचिव,
उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग,
महाराष्ट्र शासन,
मंत्रालय
मुंबई – ४०० ०३२

मुखपृष्ठ :
चंद्रमोहन कुलकर्णी

छपाई साहाय्य:
नियंत्रक,
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४

मुद्रक :
प्रिंटवेल इंटरनॅशनल प्रा.लि.
जी–१२, एम.आय.डी.सी.,
चिकलठाणा, औरंगाबाद.

Maharaja Sayajirao Geakwad
Speeches And Addresses : Part 2
Edited by
Dr. Ramesh Warkhede,
For Maharaja Sayajirao Gaekwad
Source Material Publication
Committee, Higher Education,
Govt. of Maharashtra, Mumbai - 32

प्रस्तुत प्रकाशनाचा हेतू महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे व यांच्याविषयीचे विविध विषयांवरचे लेखन एकत्रित करून प्रकाशित करणे हा आहे.

Books available at :

- The Directorate of Government Printing, Stationary and Publications, Maharashtra State, Netaji Subhash Road, **Mumbai** - 400 004. Phone - (022) 23632693, 23630695, 23631148, 23634049.
- **Pune** : Phone - (020) 26125808, 26124759, 26128920.
- **Nagpur :** Phone - (0712) 2562615, 2562815, 2564946.
- **Aurangabad :** Phone - (0240) 2331468, 2343396, 2344653.
- **Kolhapur :** Phone - (0231) 2650402, 2650395, 2658625.

देवेंद्र फडणवीस
मुख्य मंत्री
महाराष्ट्र

सत्यमेव जयते

मंत्रालय
मुंबई-४०० ०३२
१० जुलै २०१७

शुभेच्छा

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या जीवनमूल्यांची आपल्या राज्यकारभारासह लोकव्यवहारात रुजवण करणाऱ्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यावरील चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन राज्य शासनाच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीच्या वतीने प्रकाशित करण्यात येत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

महाराजा सयाजीरावांनी कल्याणकारी राज्याचा एक अनोखा आदर्श घालून देतानाच सामाजिक सुधारणा प्रत्यक्ष कृतीत उतरविण्यासाठी निष्ठेने प्रयत्न केले. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, शेतीतील सुधारणा, जलसिंचन, शुद्ध जलपेय, दुष्काळग्रस्तांसाठी कृतिनियोजन, देशी भाषांमधून ज्ञानसंवर्धन, ग्रंथसंस्कृतीची प्रतिष्ठापना, आदिवासी बांधवांसाठी शिक्षणाच्या सोयी, आदर्श न्यायव्यवस्था, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था, कला-संस्कृतीचे संवर्धन यासारख्या विविध कामांतून महाराजांचे लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व दिसून येते.

महाराजांच्या प्रशासकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्याचा मार्गदर्शक ऐवज म्हणून त्यांची भाषणे, पत्रव्यवहार, दैनंदिनी, हुजूरहुकूम, इतिहासग्रंथ, ग्रंथमाला, कामकाजाचे अहवाल अशा विविध माहितीने परिपूर्ण असलेले हे खंड सामाजिकशास्त्र, इतिहास आणि राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी निश्चित उपयुक्त ठरतील.

(देवेंद्र फडणवीस)

दूरध्वनी : ०२२-२२०२ ५१५१/२२०२ ५२२२, **फॅक्स :** ०२२-२२०२ ९२१४
ई-मेल : cm@maharashtra.gov.in, **वेब साईट :** www.maharashtra.gov.in

विनोद तावडे
मंत्री
शालेय शिक्षण, क्रीडा व युवक कल्याण,
उच्च व तंत्र शिक्षण, मराठी भाषा, सांस्कृतिक कार्य,
अल्पसंख्याक विकास व वक्फ
महाराष्ट्र राज्य
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in

दिनांक : 03 JUL 2017

शुभेच्छा

भारताच्या इतिहासात महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे बडोदे संस्थान हे आधुनिक भारताच्या 'लोकशाहीची प्रयोगशाळा' म्हणून ओळखले जात होते. शेतकरी कुटुंबातून राजपद प्राप्त झालेल्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी १८७५ ते १९३९ या चौसष्ट वर्षांच्या कारकिर्दीत सामंतशाही राजवटीच्या परंपरेला छेद देऊन लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग राबविला. भारतात सर्वप्रथम सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा, जातिनिर्मूलन, विधवापुनर्विवाह, अस्पृश्यताबंदी, यासारखे प्रगत कायदे करून त्यांनी सुधारणावादी राज्यपद्धतीचा नमुनादर्श घालून दिला. राज्याचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी १९ व्या शतकात रेल्वेचे आणि सडकांचे जाळे उभारणे, सहकारी बँका आणि कारखाने काढणे, शेतीविकासासाठी जलसंधारण, नालाबंडिंग, आधुनिक अवजारांचा वापर आणि शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रगत शेतीशिक्षणाच्या सोयी, गाव तिथे ग्रंथालय उपलब्ध करून देण्यावर त्यांनी भर दिला होता. अद्ययावत तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय सेवकांचे प्रशिक्षण, स्त्रियांसाठी व्यायामशाळा आणि सकस आहारनिर्मितीचे शिक्षण अशा कितीतरी प्रागतिक गोष्टींचे पायाभूत नमुनादर्श महाराजांनी घालून दिले. वाङ्मय, कला, इतिहास, संशोधन, प्राच्यविद्या, शास्त्रीय ग्रंथांची भाषांतरे करवून घेणारे महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प उभे केले. महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, प्रबोधनात्मक व सुधारणावादी चळवळीत महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे महत्त्वाचे योगदान राहिले आहे. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, न्या. रानडे, लोकमान्य टिळक आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारक या सर्वांची पाठराखण करणारा द्रष्टा राजा म्हणून त्यांची आपणा सर्वांना ओळख आहे.

महाराजांच्या योगदानाचा हा वारसा राज्याच्या भविष्यकालीन वाटचालीलाही प्रेरणादायी ठरणारा आहे. म्हणून 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे, पत्रवाङ्मय, कायदे

व राज्यप्रशासनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज, महाराजांचे लेखन, त्यांच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करणारे लेख व अन्य संदर्भसामग्रीचे संकलन, संपादन व प्रकाशन करण्याचा व्यापक कार्यक्रम' महाराष्ट्र राज्याने हाती घेतला आहे. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे चरित्र आणि कार्य नव्या पिढीला आणि राज्यकर्त्यांना प्रेरणादायी आहेच; परंतु राज्यप्रशासनातील सनदी कर्मचारीवर्गाला, व्यवस्थापनविद्येच्या प्रगत अभ्यासकांना, कायदेपंडितांना आणि अर्थतज्ज्ञांना महाराजांच्या राजकीय कारकिर्दीतील अनुभवांचा, प्रयोगांचा आणि दस्तऐवजांचा खूप उपयोग होऊ शकतो, हे लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने हा प्रकल्प हाती घेतला आहे.

विनोद तावडे

(विनोद तावडे)

महाराजा सयाजीराव गायकवाड
चरित्र साधने प्रकाशन समिती

(१)	मा. विनोद तावडे *मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण,* *महाराष्ट्र राज्य*	..	..	अध्यक्ष
(२)	मा. रवींद्र वायकर *राज्यमंत्री, उच्च व शिक्षण विभाग,* *महाराष्ट्र राज्य*	..	..	उपाध्यक्ष
(३)	मा. सीताराम कुंटे *अप्पर मुख्य सचिव,* *उच्च व तंत्र शिक्षण*	..	..	सदस्य
(४)	डॉ. धनराज माने *संचालक, उच्चशिक्षण,* *महाराष्ट्र राज्य, पुणे*	..	..	निमंत्रक
(५)	*संचालक, शासन मुद्रण,* *लेखन सामग्री प्रकाशने, मुंबई*	..	..	सदस्य
(६)	डॉ. रमेश वरखेडे, नाशिक	..	..	अशासकीय सदस्य
(७)	सौ. मंदाताई हिंगुराव, बडोदा	..	..	अशासकीय सदस्य
(८)	डॉ. अशोक राणा, अमरावती	..	..	अशासकीय सदस्य
(९)	डॉ. अेकनाथ पगार, नाशिक	..	..	अशासकीय सदस्य
(१०)	श्री. बाबा भांड, औरंगाबाद	..	..	सदस्य सचिव

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे आपले अक्षरधन

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील झाकून राहिलेले एक सोनेरी पान आहे. त्यांचा चौसष्ट वर्षांचा प्रशासनाचा प्रदीर्घ कालखंड पाहताना थक्क व्हावे अशा गोष्टी समोर येत आहेत. आयुष्यभर जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेल्या या लोकपाळ राजाचे अक्षरधन जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याची कामगिरी महाराष्ट्र शासनाने स्वीकारली, ही जनसंवादासाठी फार महत्त्वाची गोष्ट घडत आहे. या 'अक्षरधना'तील पहिले पुष्प सयाजीराव महाराजांच्या भाषणांचे दोन खंड मराठीत प्रकाशित करीत आहोत. इंग्रजीतही त्यांच्या भाषणांचे दोन खंड प्रकाशित केले आहेत.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आधुनिक लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग बडोद्यात एकशेपंचवीस वर्षांपूर्वी राबविला. राज्य चालविणे हे शास्त्र आहे व त्यासाठी राजा ज्ञानी असला पाहिजे, या भूमिकेतून त्यांनी जगभरातील राजकीय प्रशासनपद्धतीचा अभ्यास केला, सुशासनाचे अनेक प्रयोग बडोद्यात राबविले. सध्या जगभर 'गुड गव्हर्नन्स'साठी विविध पातळ्यांवर प्रयोग व प्रशिक्षण कार्यक्रम चालू आहेत. या पार्श्वभूमीवर सयाजीराव यांनी एकशेपंचवीस वर्षांपूर्वी केलेल्या राजकीय सुधारणांचे नव्याने चिंतन या भाषणांच्या खंडांतून समोर येत आहे. ते अनुकरणीय व पथदर्शक आहे.

कोणतीही व्यक्ती वेगवेगळ्या पद्धतीतून व्यक्त होत असते. त्यात बोलणे आणि लिहिणे ही व्यक्त होण्याची दोन माध्यमं आहेत. बोलताना एकाहून अधिक लोकांशी संवाद घडत असतो. लिहिण्यातून स्वतःशी संवाद साधत मनातील विचार, भावना शब्दांच्या माध्यमातून समोर येत असतात.

'भाषण' हे एक प्रकारचे खुले संभाषण असते. समोर बसलेल्या श्रोत्यांशी थेट संवाद

साधण्याची संधी वक्त्याला मिळत असते. श्रोतृसंवादातून आपले विचार, भाव-भावना यांचे अभिसरण होण्याची प्रक्रिया तत्काळ सुरू होत असल्याने भाषण ही एक श्रेष्ठ कला म्हणून जगन्मान्य झाली आहे. 'वक्ता दशसहस्रेशु' ही लोकोक्ती त्याचेच द्योतक आहे. सयाजीराव गायकवाड हे पट्टीचे वक्ते होते असे म्हणण्यापेक्षा 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' या न्यायाने श्रोतृसमुदायासमोर व्यक्त होण्याची संधी घेणारे व्यक्तिमत्त्व होते. सतत लोककल्याणाच्या ध्यासामुळे त्यांच्या प्रत्येक भाषणातून सामान्य जनांच्या विकासाची तळमळ व्यक्त होते. द्रष्टा राजा असल्याने लोकांचे भविष्य घडविण्याच्या विविध योजनांची आखणी-मांडणीही त्यांच्या भाषणांतून सतत होताना दिसते. त्यामुळे या भाषणांना ऐतिहासिक आणि सामाजिक मोल प्राप्त झाले आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील कवळाणा येथे ११ मार्च, १८६३ साली जन्मलेले 'गोपाळ' अनपेक्षितपणे १८७५ साली बडोद्याचे राजा झाले. राजा बनल्यानंतर त्यांचे अक्षर-अंकज्ञान ओळखीने प्राथमिक शिक्षण आणि त्यानंतर राज्यप्रशासनाचे शिक्षण पूर्ण होऊन, १८८१ साली अठराव्या वर्षी ते प्रत्यक्ष राज्यकारभार पाहू लागले. उत्तम शिक्षक, प्रशासनातील मार्गदर्शक आणि मुळात अंगची चिकाटी, मेहनत अन् चोवीस तास जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेल्या या तरुण राजाने शिक्षण हीच प्रगती-परिवर्तनाची जादूची कांडी आहे हे ओळखले. अभ्यासाबरोबरच त्यांची वाचनाची गोडी वाढत जाऊन पुस्तकांशी मैत्री जडली. शिक्षणाच्या निमित्ताने मराठी, इंग्रजी, गुजराती अन् हिंदी भाषेशी त्यांचे नाते जडले. जिज्ञासूवृत्ती, विषयाच्या मुळाशी जाण्याची धडपड अन् कुतूहल यातून एक डोळस प्रशासक घडत गेला. पुढे जगप्रवासाने तर त्यांची दृष्टी आणखीच विशाल होत गेली.

बडोद्याचा राजा म्हणून सयाजीरावांना छोट्या-मोठ्या कार्यक्रमात भाषण करावे लागे. सुरुवातीला गुरुजींनी लिहून दिलेले भाषण तोंडपाठ करणे, कागदात न बघता त्यांना म्हणून दाखविणे, या चिकाटीच्या सरावाने त्यांच्यातील उद्याचा वक्ता घडत गेला. विषयाचा अभ्यास करून टिपणे काढणे, त्यावर मंथन करणे आणि पूर्ण तयारीने श्रोत्यांसमोर ते हिमतीने मांडणे, असा हा प्रवास होत गेला.

इ. स. १८७५ ते १९३८ या प्रदीर्घ कालखंडात महाराजा सयाजीराव शेकडो सार्वजनिक समारंभात बोलले. कार्यक्रम महत्त्वाचा असल्यास भाषणाची टिपणे काढून बोलत. महाराजांच्या बहुतेक भाषणांची टिपणे सहायक लिहून घेत. महाराजांचा संचार देश-परदेशात सर्वदूर असल्याने बहुतांश भाषणे इंग्रजीत देत. यातून त्यांच्यातील बहुश्रुत वक्ता विकसित होत गेला. त्यांचे सर्वव्यापी विचार, स्पष्ट उच्चार आणि त्याअनुरूप आचार या सर्व बाबींची एकरूपता त्यांच्या भाषणांतून दिसू लागल्याने ही भाषणे आपोआप परिणामकारक होऊ लागली. एक सुविद्य, सुस्वभावी, स्वदेशाभिमानी, समाजसुधारक आणि जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेला लोकपाळ राजा ही सयाजीराव यांची ओळख हिंदुस्थानातच नव्हे तर जगभर पसरली.

बोलणे हे जबाबदारीचे काम आहे. त्याकरिता त्याचे नियोजन, पूर्वतयारी अन् मेहनत फार महत्त्वाची असते, हे सयाजीराव प्रत्येक भाषणाच्या वेळी करत. ज्या विषयावर भाषण करायचे त्या विषयाच्या अभ्यासू व्यक्तीशी चर्चा करणे, इतरांकडून तो विषय समजून घेणे, न पटले तर वादविवाद करून समाधान होईपर्यंत पाठपुरावा करणे, ही त्यांची अभ्यासूवृत्ती होती.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची चौसष्ट वर्षांतील ही सर्व भाषणे म्हणजे एक वैचारिक संस्थाच आहे, असे महाराजांचे चरित्रकार दाजी नागेश आपटे यांनी म्हटले आहे. महाराजांची ही भाषणे म्हणजे एका व्यक्तीची नसून एखाद्या संस्थेतील अनेक तज्ज्ञांची असावी, इतकी ती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत; त्यामुळेच या भाषणांत दीर्घकालीनता, विविधता आणि व्यापकता आढळते. महाराजांच्या इंग्रजी भाषणांचा मराठी अनुवाद प्रो. स. वि. देशपांडे, दि. ना. पुरंदरे, गं. वा. गणपुले, म. श्री. आपटे यांनी केला आणि बडोद्यातील त्याकाळातील मान्यवर साहित्यिक प्रा. चिं. वि. जोशी यांनी त्यावर शेवटचा हात फिरवला.

महाराजा सयाजीराव यांच्या निवडक एकेचाळीस भाषणांचा पहिला खंड त्यावेळचे बहुजनांचे प्रकाशक दामोदर सावळाराम यंदे यांनी १९३६ साली प्रकाशित केला. महाराजांचे मराठीत तीन खंडांत प्रदीर्घ चरित्र लिहिणारे दाजी नागेश आपटे यांनी प्रकाशकाच्या आग्रहाखातर तीन पानी अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लिहिली होती. महाराजा सयाजीराव हे गुणग्राहक राजा असल्याने सगळ्या क्षेत्रांतील, सर्व जाती-धर्मांची अन् देशाबाहेरीलही वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील गुणवान व्यक्तींची ते पारख करत. या तज्ज्ञ व्यक्तींना बडोद्यात बोलावून त्यांच्या क्षेत्रातील उत्तम कार्य करवून घेत. दामोदर सावळाराम यंदे असेच धडपडे, हरहुन्नरी आणि साहित्य व पत्रकारितेत वेगळे काही करावे वाटणारी व्यक्ती महाराजांनी हेरली. त्यांना बडोद्यात बोलावले. ग्रंथप्रकाशन आणि वृत्तपत्र प्रकाशनात यंदे यांना रुची होती. सयाजीराव महाराज त्यांच्या पाठीशी उभे राहिले. पुढच्या वर्षी १९३७ साली आणखी एकशे आठ भाषणांचा दुसरा खंड दामोदर यंदे यांनीच छापला. त्र्याऐंशी भाषणे असलेला तिसरा खंड १९३८ साली य. गो. जोशी पुणे यांनी प्रकाशित केला. तिन्ही खंडांत दोनशे बत्तीस भाषणे समाविष्ट आहेत. महाराजांनी प्रत्येक कामात एक शिस्त लावली होती. भाषणे अगोदर लिहून ठेवणे, न लिहिलेल्या भाषणांची बोलताना सहायकांनी टिपणे घेणे, ही कार्ये वेळीच होत असत. त्यामुळेच ही भाषणे उपलब्ध होऊ शकली. या व्यतिरिक्त १९३३ साली महाराष्ट्रात महाराजांची अनेक शहरात हीरकमहोत्सवाच्या निमित्ताने झालेल्या सत्कारांच्या वेळीची भाषणे वेगळी आहेत. त्याचे स्वतंत्र पुस्तक करावयाचे असल्याने यात त्यांचा समावेश केला नाही.

महाराजांची ही सर्व भाषणे म्हणजे एका प्रज्ञावंत राजाची राज्यप्रशासनाची जणू आधुनिक राजसंहिताच आहे. या भाषणांतून त्यांनी सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक, आर्थिक, धार्मिक, नैतिक, शास्त्रीय, आरोग्य, शिक्षण, ललितकला, तत्त्वज्ञान, इतिहास या अनेक विषयांवर सूत्रबद्ध मांडणी केलेली आहे. खरेतर असे वैचारिक काम करणे एका व्यक्तीसाठी अशक्य कोटीतले काम

आहे; पण सयाजीराव महाराजांची सर्व विषयांतील पारंगतता थक्क करणारी आहे. त्यामुळे दीर्घकालीनता, विविधता आणि सर्वदूरची व्यापकता या गुणांची सांगड इथे जमली आहे.

सद्गुणांचे आचरण करा, उत्तम नागरिक बना; तसेच उत्तम साधकही बना. हा साधकच जनकल्याणाचा ध्यास असलेला नागरिक, प्रशासक आणि सेवक बनू शकतो. आपल्या कर्मात भक्तिभावना असली की, आनंद मिळतो. यासाठी ज्ञानाची कास धरून अज्ञानाचा अंधार दूर केल्यास संकटे, दुःखं दूर जातील. हा मानवी कल्याणाचा ध्यास हेच एकूण भाषणांचे सूत्र आहे. या सर्व भाषणांतून शब्दाशब्दांतून दिसतो दुर्दम्य देशाभिमान, आपल्या प्राचीन संस्कृतीविषयीचा योग्य आदर, प्रजावत्सल राजाची समाजसुधारणेची असलेली आत्यंतिक तळमळ, शिक्षण प्रसाराची तीव्र ओढ, देशी भाषांतील साहित्य समृद्ध व्हावे ही आंतरिक इच्छा, बलाढ्य सत्तेविरुद्ध आयुष्यभर टक्कर देण्याचे धैर्य, प्रकांड पंडितास शोभावी अशी विद्वत्ता आणि सर्व कलासंबंधींची उदार रसिकता.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हिंदुस्थानातील अनेक राजे ब्रिटिश सत्तेचे मांडलिक बनून सार्वभौम सत्तेला शरण गेले होते. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी मात्र आपण सार्वभौम राजे आहोत, या भूमिकेतून स्वतंत्र प्रज्ञेने आणि स्वतःच्या निर्णयक्षमतेने बडोद्यात लोकशाही राज्यतंत्राचा अनोखा प्रयोग सुरू ठेवला होता. ब्रिटिशांविरुद्ध लढणाऱ्या क्रांतिकारकांचीही त्यांनी पाठराखण केली. अशा स्वातंत्र्याकांक्षी, प्रजाहितदक्ष आणि आधुनिक ज्ञानविज्ञानाची कास धरणाऱ्या द्रष्ट्या राजाची ही भाषणे समकालीन धुरकटलेल्या वातावरणात दीपस्तंभासारखी मार्गदर्शक ठरतील यात शंका नाही. समितीचे सदस्य डॉ. रमेश वरखेडे यांची गेल्या आठ वर्षांपासून महाराजा सयाजीराव गायकवाड प्रकल्पासाठी मदत होत आहे. या भाषणांचे संपादन करून अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना त्यांनी लिहिली आहे. या प्रकाशन प्रकल्पात त्यांचे फार मोठे सहकार्य व मदत मिळत आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आयुष्यभर जनकल्याण आणि लोकसेवेचा ध्यास घेऊन सुप्रशासनाचा आदर्श निर्माण केला. जनसेवेतच आपला मोक्ष शोधला. याबरोबरच साहित्य, कला, संस्कृतीच्या कामी मदत करून ते सर्वांचे पोशिंदे झाले. गरीब-वंचितांचे आधारवड बनले. त्यांचे व त्यांचे संबंधीचे हे अक्षरधन आपल्या राष्ट्राची संपत्ती आहे. या ऐतिहासिक सांस्कृतिक वारसाचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे हे राष्ट्रीय सांस्कृतिक कार्य ओळखून महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशनाचे काम सुरू केले आहे. या कामात उच्च व तंत्रशिक्षणमंत्री मा. विनोदजी तावडे, अप्पर मुख्य सचिव श्री. सीताराम कुंटे, सहसचिव श्री. सिद्धार्थ खरात, शिक्षण संचालक डॉ. धनराज माने, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक व निर्मिती संशोधन मंडळ संचालक डॉ. सुनील मगर, नियंत्रक श्री. विवेक गोसावी, सर्व शासकीय अधिकारी, प्रकाशन समितीचे सर्व सदस्य, या प्रकल्पात मदत करणारे सर्व संपादक-अनुवादक यांच्या मदतीमुळेच पहिल्या टप्प्यातील पंचवीस खंडांचे एकाच वेळी प्रकाशन होऊ शकले. आपल्या साहित्य आणि संस्कृतीच्या अक्षरधनाचा हा अनमोल खजिना प्रकाशन प्रकल्पात

मला खारीचा वाटा उचलण्याची संधी महाराष्ट्र शासनाने दिली. या कामात मला खूप आनंद मिळाला. या ग्रंथाच्या वाचनातून जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेले कारभारी, अंमलबजावणी करणारे प्रशासक आणि जनसामान्यांना आपापल्या कर्तव्यात प्रेरणा मिळू शकेल.

दि. २७ ऑगस्ट, २०१७.

- *दुसरी जागतिक सर्वधर्मपरिषद, शिकागो दिन, २७ ऑगस्ट, १९३३*
- *महाराजा सयाजीराव या परिषदेचे अध्यक्ष होते.*

- बाबा भांड

सचिव,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड

चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद.

अनुक्रमणिका

१०६. २६/०४/१९१७ : बडोदा येथील "सेवामाहात्म्य"विषयक भाषण ... ०१

१०७. २६/०४/१९१७ : बडोद्याच्या राजकीय संस्कृत पाठशाळेच्या बक्षीससमारंभाच्या वेळी केलेले भाषण *("आधुनिक समाजातील धर्मगुरूंचे स्थान व त्यांची कर्तव्ये")* ... ०८

१०८. १९१७ : भाद्रण कन्याशाळेचा उद्‌घाटन समारंभ, भाद्रण ... १७

१०९. २३/०३/१९१८ : मुंबईस भरलेल्या भारतीय अस्पृश्यता निवारण संमेलनातील भाषण. *("अस्पृश्यनिवारण")* ... १९

११०. १२/०३/१९१८ : नाशिक येथील उदाजीराव मराठी वसतिगृहास भेट ... २९

१११. ०२/०४/१९१८ : राजपौत्री इंदुमतिदेवी यांच्या विवाहानिमित्त बडोदे येथे मेजवानी ... ३३

११२. २९/०४/१९१८ : दिल्ली येथे भरलेली युद्धपरिषद ... ३५

११३. २९/११/१९१८ : महायुद्धाच्या विजयोत्सवानिमित्त बडोदे येथे मेजवानी ... ३७

११४. ०१/०१/१९१९ : बडोदे येथील रेसिडंटला वर्षारंभानिमित्त मेजवानी ... ३९

११५. २०/०२/१९१९ : नांदोद येथील रुग्णालयाचे उद्‌घाटन ... ४०

११६. २४/०३/१९१९ : बडोदे येथे व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांना मेजवानी ... ४२

११७. २४/०३/१९१९ : बडोदे येथे व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्सफर्ड यांच्या हस्ते जी.बी.एम. रेल्वेच्या यंत्रशाळेची स्थापना ... ४५

११८. २३/०२/१९२१ : मेहसाणा येथील वॉटर वर्क्सच्या पायाभरणीचा समारंभ, मेहसाणा ... ४६

११९. २४/०२/१९२१ : शेठ किलाचंद देवचंद यांच्या देणगीतून बांधलेले 'श्री. ज्ञानबाई प्रसूतिगृह' उघडण्याचा समारंभ, पाटण ... ४८

१२०. २३/११/१९२१ : बडोदे येथे इंग्लंडचे प्रिन्स ऑफ वेल्स (आठवे एडवर्ड राजे) यांना मेजवानी ... ५०

१२१. २३/११/१९२१ : दहावे मराठी साहित्य संमेलन, बडोदे ... ५३

१२२. २६/११/१९२३ : बडादे येथील प्रजेकडून मानपत्र ... ५६

१२३. २६/१२/१९२३ : बडोदा कॉलेजकडून मानपत्र ... ६०

१२४. १९/०१/१९२४ : काशी हिंदू विद्यापीठाच्या पदवीदानप्रसंगीचे भाषण ... ६५

१२५. २५/०६/१९२५ : लंडन येथील ब्रिटिश इंडियन युनियन व नॉर्थब्रुक सोसायटी या संस्थांनी लॉर्ड रीडिंग याच्या सन्मानार्थ केलेला भोजनसमारंभ ... ७३

१२६. १२/०१/१९२६ : लॉर्ड आणि लेडी रीडिंग यांस मेजवानी, बडोदे ... ७५

१२७. १५/०१/१९२६ : बडोदे येथे 'कीर्तिमंदिरा'चा पाया घालण्याच्या वेळी केलेले भाषण ... ७९

१२८. १०/०३/१९२६ : बडोदे येथे 'पिलाजीराव अनाथाश्रम' उघडण्याच्या वेळचे भाषण ... ८३

१२९. ०९/१२/१९२६ : बडोदे राज्याच्या न्यायखात्याची परिषद, बडोदे ... ९१

१३०. १२/१२/१९२६ : बडोद्यातील जुम्मादादा व्यायाममंदिरात प्रो. भाटे यांचे न्यूमनची विद्यापीठविषयी कल्पना या विषयावरील झालेल्या भाषणाचा समारोप ... ९२

१३१. २५/१२/१९२६ : बडोदे येथे नाताळच्या सणानिमित्त काही युरोपियन पाहुण्यांना मेजवानी ... ९४

१३२. ०१/०१/१९२७ : युवराज श्रीमंत प्रतापसिंह यांना विक्रमादित्य मंडलाचे रत्नपदक देण्यासाठी

		बडोदे येथे भरविलेला दरबार	... ९६
१३३.	२९/०१/१९२७ :	कारेली बागेतील शेठ बिरला बक्षीस-समारंभ, बडोदे	... ९७
१३४.	१९/१२/१९१७ :	मुंबईस भरलेल्या तत्त्वज्ञान परिषदेतले भाषण	... ९९
१३५.	२०/०३/१९२८ :	खानगी खात्यातील कामाविषयी उपदेशपर दोन शब्द, बडोदे	...११५
१३६.	०९/०४/१९२८ :	महापुराच्या वेळी साहाय्य करणारांच्या गौरवार्थ बडोदे येथे भरविलेला दरबार	...१२२
१३७.	२९/१२/१९२८ :	नवसारी येथे भरलेले बालसंमेलन	...१२५
१३८.	२९/१२/१९२८ :	नवसारी येथील पाण्याचे नळ चालू करण्याचा समारंभ	...१२८
१३९.	२९/१२/१९२८ :	बडोदे येथे उभारलेल्या मरहूम आर.डी.टाटा यांच्या संगमरवरी अर्धपुतळ्याचे अनावरण	...१३२
१४०.	२९/१२/१९२८ :	बापूजी देसाई सायन्सेस लॅबोरेटरी हॉलचे उद्‌घाटन, नवसारी	...१३३
१४१.	०५/०१/१९२९ :	बडोदे येथे श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह यांच्या विवाहानिमित्त मेजवानी	...१३४
१४२.	१०/०३/१९२९ :	बडोदे येथे भरलेल्या संगीत परिषदेचे उद्‌घाटन	...१३७
१४३.	१०/०१/१९३० :	मुंबई येथील ग्रंथप्रकाशक मंडळीचा रौप्यमहोत्सव	...१४०
१४४.	२१/०१/१९३० :	बडोदे येथे व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांना मेजवानी	...१४३
१४५.	१६/०२/१९३० :	श्रीयुत चिंतामणराव वैद्य आणि श्रीयुत दामोदरशेट यंदे यांना सन्मानचिन्हे देण्याकरिता बडोदे येथे भरविलेला दरबार	...१४६
१४६.	०८/०३/१९३० :	बडोद्याजवळच्या प्रतापसिंह सरोवराचे उद्‌घाटन	...१४९
१४७.	२८/०३/१९३० :	बडोदा राज्याच्या अंमलदारांच्या सभेतले 'सहकार' या विषयावरचे भाषण	...१५८
१४८.	०७/०४/१९३० :	सदर सभेत दिलेले 'शिष्टाचार' विषयक भाषण	...१६४
१४९.	१२/११/१९३० :	लंडन येथे भरलेल्या पहिल्या राउंड टेबल परिषदेचा प्रारंभ	...१७३

१५०. १५/११/१९३० : लंडन येथील ईस्ट इंडिया असोसिएशनकडून सत्कार ...१७५

१५१. १९/०१/१९३१ : पहिल्या राउंडटेबल परिषदेच्या विसर्जनप्रसंगीचे भाषण ...१७८

१५२. ०३/०२/१९३१ : व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांना दिल्ली येथे नरेंद्र मंडळाने निरोपादाखल दिलेली मेजवानी. ...१८२

१५३. ०२/०५/१९३१ : मुंबईस 'आनंदविहार' नामक बुद्धविहार उघडताना केलेले भाषण ...१८५

१५४. २१/०९/१९३१ : लंडन येथे भरलेल्या दुसऱ्या राउंड टेबल परिषदेचा प्रारंभ ...१८९

१५५. १२/११/१९३२ : व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांना बडोदे येथे मेजवानी ...१९०

१५६. १८/१२/१९३२ : बडोदे येथील वाङ्मय परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनाचे उद्घाटन ...१९४

१५७. २४/१२/१९३२ : हिंद विजय जिमखान्यातर्फे झालेल्या १४ व्या अखिल भारतीय शारीरिक सामन्यांचा बक्षीस-समारंभ, बडोदे ...२०२

१५८. २५/१२/१९३२ : बडोदा कॉलेजचा सुवर्णमहोत्सव, बडोदे ...२०३

१५९. २५/१२/१९३२ : गृहशास्त्र-प्रदर्शनाचे उद्घाटन, बडोदे ...२०६

१६०. २७/१२/१९३२ : १७व्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षीय भाषण ...२१०

१६१. २८/०१/१९३३ : बडोदा कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांसाठी राजवाड्यात केलेला भोजनसमारंभ ...२२०

१६२. २९/०१/१९३३ : बडोदे येथील अलेंबिक केमिकल वर्क्सचा रौप्यमहोत्सव ...२२२

१६३. ०९/०२/१९३३ : बडोदा म्यूनिसिपालिटीच्या मानपत्रास दिलेले उत्तर ...२२६

१६४. ११/०२/१९३३ : अटलाद्रा-पाद्रा रस्त्याचे उद्घाटन, बडोदे ...२३६

१६५. ०३/०३/१९३३ : श्री. चिमणाबाई स्त्री-समाजाने करविलेला संगीत जलसा, बडोदे ...२३८

१६६. ०७/०३/१९३३ : आर्यकन्या महाविद्यालयाचा समारंभ, बडोदे ...२४०

१६७. ११/०३/१९३३ : महाराणी चिमणाबाई महिला पाठशाळेच्या विद्यार्थिनींचे पहिले संमेलन, बडोदे ...२४१

१६८. १७/०३/१९३३ : श्रीमंतांच्या ७१व्या वाढदिवसाचा बडोदे येथील दरबार ...२४४

१६९. १८/०३/१९३३ : मुंबई येथील निरनिराळ्या संस्थांनी केलेला मानपत्रसमारंभ ...२४८

१७०. २०/०३/१९३३ : पुणे येथील मराठा समाजातर्फे मानपत्र ...२५४

१७१. २१/०३/१९३३ : पुणे येथे ७४ संस्थांनी केलेला सत्कार ...२५८

१७२. २२/०३/१९३३ : पुणे येथील हुजूर पागेतील मुलींच्या शाळेस भेट ...२६२

१७३. १८/०४/१९३३ : पुणे उपनगर म्यूनिसिपालिटीतर्फे मानपत्र ...२६६

१७४. २१/०७/१९३३ : लंडनच्या ईस्ट इंडिया असोसिएशनने केलेल्या सत्कारप्रसंगीचे भाषण ...२६८

१७५. २७/०८/१९३३ : शिकागो (अमेरिका) येथे भरलेल्या दुसऱ्या विश्वधर्म परिषदेचे उद्‌घाटन ...२७०

१७६. २४/१२/१९३३ : मॉडेल फॉर्ममधील सोयाबीन लावण्याचा समारंभ, बडोदे ...२७७

१७७. २७/१२/१९३३ : बडोदे येथे सातव्या हिंदी प्राच्य परिषदेचे उद्‌घाटन ...२७८

१७८. २९/१२/१९३३ : न्यायमंदिरात खाद्यपदार्थांचे भरलेले प्रदर्शन, बडोदे ...२८६

१७९. १४/०१/१९३४ : बडोदे येथील मध्यवर्ती पुस्तकालयाचे वरिष्ठ ग्रंथपाल मि. न्यूटन दत्त यांचा गुणगौरव ...२८८

१८०. १५/०१/१९३४ : बडोदे येथील कलाभवनाचा वार्षिक बक्षीससमारंभ ...२८९

१८१. १९/०१/१९३४ : नवसारी येथे उभारलेल्या मरहूम दादाभाई नवरोजी यांच्या पुतळयाचे अनावरण ...२९५

१८२. २६/०२/१९३४ : मुंबई येथील स्टुडन्टस् लिटररी ॲण्ड सायन्टिफिक सोसायटीच्या मुलींच्या शाळेचा सुवर्णमहोत्सव ...२९९

१८३. ०३/०३/१९३४ : मोतीबागेतले बालसंमेलन, बडोदे ...३०५

१८४. ०८/०३/१९३४ : बडोदे येथे उभारलेल्या श्रीशिवाजी महाराजांच्या अश्वारूढ पुतळयाचे अनावरण ...३०७

१८५. १९/०३/१९३४ : मुंबई येथे झालेल्या करसनदास मुळजी यांचा शतसांवत्सरिक उत्सव ...३११

१८६. २२/०३/१९३४ : फुलांच्या प्रदर्शनाचा उद्‌घाटन समारंभ, बडोदे ...३१८

१८७. २४/०३/१९३४ : दिल्ली येथे भरलेले तेविसावे हिंदी साहित्य संमेलन ...३१९

१८८. २४/०७/१९३४ : समर रिसेप्शन, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, लंडन ...३२४

१८९. ०७/०८/१९३५ : युनियन ऑफ वेस्ट अण्ड ईस्टची सभा, लंडन ...३२६

१९०. ०२/१२/१९३५ : हिंदू धर्माची पुनर्घटना, लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदे ...३२९

१९१. ०४/१२/१९३५ : बडोदे हायस्कूलचा वार्षिक बक्षीस समारंभ, न्यायमंदिर, बडोदे ...३३१

१९२. ०५/१२/१९३५ : गुजरातेतील आंतर विद्यालयीन सामन्यांची बक्षीसे वाटण्याचा समांरभ, बडोदे ...३३२

१९३. ०९/१२/१९३५ : आर्यकन्या महाविद्यालयाच्या आफ्रिका छात्रवासाचा उद्‌घाटन-समारंभ, बडोदे ...३३४

१९४. ११/१२/१९३५ : महाराणी हायस्कूल फार गर्ल्स, वार्षिक बक्षीससमारंभ, बडोदे ...३३५

१९५. १३/१२/१९३५ : फ्रेण्डस् को-ऑपरेटिव्ह हाउसिंग सोसायटीने बसविलेल्या नव्या पेठेचा नामकरण-समारंभ, बडोदे ...३३७

१९६. १६/१२/१९३५ : श्री. कडवा पाटीदार छात्रालयाचा उद्‌घाटन समारंभ, कारेली बाग, बडोदे ...३३९

१९७. २३/१२/१९३५ : कै. श्री. खंडेराव महाराज यांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ, बडोदे ...३४०

१९८. २८/१२/१९३५ : हिंदू धर्माची उत्क्रांती, बडोदे ...३४४

१९९. ०१/०१/१९३६ : ग्राम-जीवन प्रदर्शन, बडोदे ...३५३

२००. ०१/०१/१९३६ : ग्राम-जीवन प्रदर्शन, बडोदे ...३५७

२०१. ०१/०१/१९३६ : हीरकमहोत्सवप्रसंगी प्रजाजनांस दिलेला संदेश ...३६०

२०२. ०५/०१/१९३६ : लॉर्ड व लेडी विलिंग्डन यांच्या सन्मानार्थ लक्ष्मी-विलास राजवाड्यात झालेले भोजन, बडोदे ...३६३

२०३. ०५/०१/१९३६ : हीरकमहोत्सव प्रसंगी राज्यातील स्त्रियांनी दिलेले मानपत्र, बडोदे ...३६७

२०४. ०६/०१/१९३६ : ट्रॉन्सपोर्ट पेजन्ट, गोया गेट कॉलनी, बडोदे ...३६९

२०५. ०८/०१/१९३६ : स्काउट रॅली, बडोदे ...३७०

२०६. ०८/०१/१९३६ : पुस्तकालय प्रदर्शन, बडोदे ...३७१

२०७. ०९/०१/१९३६ : धारासभेच्या मानपत्राला उत्तर, बडोदे ...३७२

२०८. ११/०१/१९३६ : बडोदे मिल असोसिएशनने दिलेले मानपत्र, बडोदे ...३७३

२०९. १२/०१/१९३६ : माजी बी.ए. पदवीधरांनी दिलेले भोजन, बडोदा कॉलेज ...३७४

२१०. १६/०१/१९३६ : जसदन समारंभ, नवसारी ...३७७

२११. १७/०१/१९३६ : अंबिका नदीवरील पुलाचा उद्‌घाटनसमारंभ, गडद ...३७८

२१२. ०७/०२/१९३६ : कीर्तिमंदिर उद्‌घाटन समारंभ, बडोदे ...३८२

२१३. २७/०२/१९३६ : आपणाला हवा असलेला धर्म, बडोदे ...३८७

२१४. ०३/०७/१९३६ : वर्ल्ड फेलोशिप ऑफ फेथ्सच्या दुसऱ्या अधिवेशनातील प्रास्ताविक भाषण, लंडन ...३७४

२१५. ०४/०५/१९३७ : इंडिया हाउसमध्ये "हिंदुस्थान आणि व्हिक्टोरिया राणी" या विषयावरील व्याख्यानप्रसंगी, लंडन ...३९९

२१६. ११/०५/१९३७ : बकिंगहॅम राजवाड्यात सम्राटांना वाचून दाखविलेला अभिनंदनपर संदेश. ...४०२

२१७. १४/०५/१९३७ : साम्राज्य परिषदेमधील भाषण, लंडन ...४०३

२१८. २२/०५/१९३७ : ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी, रॅले क्लबमधील भाषण, ऑक्सफोर्ड ...४०५

२१९. २४/०५/१९३७ : साम्राज्यदिन भोजनप्रसंगी केलेले भाषण, लंडन ...४०७

२२०. ११/०६/१९३७ : ईस्ट इंडिया असोसिएशनतर्फे हिंदी प्रतिनिधींचे स्वागत, लंडन ...४०९

२२१. १५/१२/१९३७ : बडोदे म्यूनिसिपालिटीने महाराजांच्या सन्मानार्थ दिलेला उद्यानोपहार, बडोदे ...४११

२२२. १६/१२/१९३७ : श्री. जयसिंहराव सार्वजनिक लायब्ररीचा हीरकमहोत्सव, बडोदे ...४१३

२२३. २३/१२/१९३७ : कलकत्ता संस्कृत कॉलेजने 'भूपतिचक्रवती'ही पदवी दिली त्याप्रसंगी केलेले भाषण, कलकत्ता ...४१७

२२४. ३०/१२/१९३७ : बेंगॉल बुद्धिस्ट असोसिएशनच्या स्वागतपर भाषणाला उत्तर, कलकत्ता ...४१९

२२५. ०३/०१/१९३८ : कुचबिहार राजवाड्यात महाराजसाहेबांच्या सन्मानार्थ झालेली मेजवानी, कुचबिहार ...४२१

२२६. ०४/०१/१९३८ : साहित्य-सभेमार्फत स्वागत, कुचबिहार ...४२२

२२७. ०५/०१/१९३८ : जितेंद्रनाराण हॉस्पिटलमधील 'महाराजा गायकवाड एक्स रे वार्ड'च्या पायाचा कोनशिला समारंभ, कुचबिहार ...४२३

२२८. २२/०१/१९३८ : हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, सिलोन व अफगाणिस्तान यांच्या पाचव्या रोटरी कॉन्फरन्सचे उद्‌घाटन, बडोदे ...४२३

२२९. १४/०२/१९२८ : प्राची रोड-कोडिनार रेल्वेचे उद्‌घाटन, कोडिनार ...४३०

२३०. २३/०२/१९३८ : राजसेवकांची कर्तव्ये, बडोदे ...४३३

२३१. ०४/०३/१९३८ : नवसारी कॉटन ॲण्ड सिल्क मिल्सचे उद्‌घाटन, नवसारी ...४५४

२३२. ११/०४/१९३८ : *'हिंदुस्थान आणि फार ईस्टमधील प्रसंग'* ह्या विषयावर मि. हावर्ड यांचे ईस्ट इंडियन असोसिएशनपुढे झालेले व्याख्यान, लंडन ...४५७

विषय, स्थळ, नाम सूची ...४५९

१०६.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. २६ एप्रिल १९१७

प्रसंग : सेवामाहात्म्य विषयक भाषण, बडोदा

समाजामध्ये प्रत्येक मनुष्याचे स्थान निश्चित असते. राजापासून रंकापर्यंत आपणा सर्वांस स्वामी अगर सेवक ह्या नात्याने आपले कर्तव्य बजवावयाचे असते. ह्या गोष्टीची आपल्याला काहीतरी उपपत्ती लाविली पाहिजे. ती लावण्याचा आपण प्रयत्न करूया. फार प्राचीन काळी, म्हणजे जगाच्या उत्क्रांतीला सुरुवात होण्यापूर्वी मनुष्य हा प्राणी एके जागी न राहता आपल्या चरितार्थासाठी अनेक ठिकाणी भटकत फिरत असे, असे विद्वान लोकांचे मत आहे. मनुष्यांना त्या वेळी शेतकीचे ज्ञान नव्हते. ते आपला निर्वाह कंदफलांवर अथवा सहजगत्या मिळालेल्या धान्यांवर करीत असत. त्यांना समानपितृत्वाखेरीज दुसरे कोणतेही सामाजिक बंधन नव्हते. त्यांना प्रवास करताना कुटुंब ह्या नात्याने प्रवास करावा लागे. हळूहळू ही कुटुंबे अतोनात विस्तार पावली. त्यामुळे स्वसंरक्षणार्थ एक प्रकारची समाजव्यवस्था त्यांना स्वीकारावी लागली. ही व्यवस्था कुटुंबव्यवस्थेच्या पद्धतीवरच रचली गेली. अनेक कुटुंबे मिळून एक झालेल्या समाजांना कुले हे नाव प्राप्त झाले. ह्या कुलांनी हळूहळू निर्वाहाकरिता भटकणे सोडून देऊन, आपल्या आवडीच्या ठिकाणी कायमची वसाहत केली.

कुटुंबांमध्ये जीवनासाठी अवश्य असणारी कामे वाटून देणे, फारसे कठीण नसते. ज्या वेळी कुटुंबांची संख्या लहान असते, त्या वेळी गृहकृत्ये कोणी करावी हा प्रश्न फार महत्त्वाचा नसतो, कारण की, सर्वांनाच ती करावी लागतात व ती सारख्याच दर्जाची असतात. परंतु कुलव्यवस्थेकडे लक्ष दिल्यास निराळीच गोष्ट आपल्या दृष्टीस पडते. सेवाधर्माचा प्रश्न प्रथम कुलव्यवस्थेमध्येच उपस्थित होतो व तो अत्यंत महत्त्वाचाही असतो. दुसऱ्या कुलांच्या हल्ल्यांपासून आपल्या कुलांचा बचाव करणे, हे इष्ट असल्यामुळे सशक्त व बुद्धिमान लोकांकडे क्षात्रकर्म सोपावे लागते व त्यांच्यापैकी काही जणास पुढारी व काहीस केवळ शिपाई या नात्याने आपले कर्तव्य करावे लागते. तसेच ज्या देवतेच्या साह्याने आपले कुल यशस्वी होईल अशी त्यांची समजूत असते, त्या देवतेच्या उपासनेसाठी एक पुरोहितवर्गही निर्माण होतो.

कुलांतली मनुष्यसंख्या जशी जशी वाढत जाई, तसा तसा समाजाच्या सुव्यवस्थित घटनेचा प्रश्न अधिक बिकट होई. कारण त्या घटनेवरच त्या समाजाचा पूर्ण विकास अवलंबून असे. अशा स्थितीत कित्येक शतके लोटल्यानंतर मनुष्याचे साहजिक कर्मानुरूप निरनिराळे समूह बनून, ते परस्परांच्या कल्याणार्थ विशिष्ट काम करू लागले. समाजांमध्ये त्या समूहांचा दर्जा आपापल्या कर्मानुसार असे. हा दर्जा त्या समूहांकडून जी कर्मे होत असत त्या कर्मांच्या त्या वेळच्या उच्च-नीचत्वाच्या कल्पनेवरच अवलंबून असे. अनेक शतकांनी अशा प्रकारे समाजाची उत्क्रांती झाल्यानंतर जसे अनेक कुटुंबाचे एकीकरण होऊन कुल बनले, तसेच अनेक कुलांचे एकीकरण होऊन हळूहळू राष्ट्र ह्या नात्याने स्पष्ट होणारी शासनपद्धती अस्तित्वात आली. कुटुंब घ्या, कुलव्यवस्था घ्या किंवा राष्ट्र घ्या, ह्या सर्व संघटनांचा उद्देश एकच आहे. तो उद्देश परस्परसंरक्षण व अन्योन्य-साह्य हा होय. प्रस्तुत व्याख्यान्याच्या उद्देशाकडे लक्ष दिल्यास राष्ट्राच्या वर्गीकरणाचे विवेचन करण्याचे सध्या कारण नाही. राष्ट्राच्या शासन-पद्धतीमध्ये आपणा सर्वांस काहीना काही कर्तव्य करणे प्राप्त आहे व त्याशिवाय राष्ट्रकल्याण होणे नाही, एवढे आपल्याला पूर्णपणे ध्यानात ठेविले पाहिजे. एवढे आपल्याला समजले, म्हणजे प्रत्येक कामाचे माहात्म्य लक्षात आल्यावाचून राहावयाचे नाही. हीच कल्पना एका आंग्ल कवीने "ईश्वराचे घरी सर्व कर्तव्ये सारखीच समजली जातात" (All Service ranks the same with God) या सुंदर वाक्यात दर्शविली आहे.

तुम्हांपैकी कित्येक असा प्रश्न करतील की, वरील तत्त्वज्ञानापासून स्वामीवर्गाला अर्थातच समाधान होईल; परंतु आम्हा सेवकवर्गाने सेवाच का करावी व कर्तव्याचरणातच समाधान का मानून घ्यावे? दुसऱ्याच्या सेवेत आमची हाडे का झिजवावी? ह्या शंकेचे समाधान करण्याचा प्रयत्न मी करू इच्छितो. हल्लीच्या समाजरचनेत निर्वाह-साधनाचा प्रश्न सर्वांस महत्त्वाचा आहे. जसे आपणा सर्वांस निर्वाहाकरिता पैसे मिळविणे अवश्य आहे व ते न मिळविले तर कुटुंबपोषण होणार नाही, त्याचप्रमाणे राष्ट्र हे एक मोठ्या प्रमाणाचे कुटुंबच असल्यामुळे त्याच्या सुस्थितीसाठी द्रव्यसंचयाची आवश्यकताही आहेच. ह्या द्रव्यसंचयासाठी दोन गोष्टीची जरूर आहे. त्या म्हणजे श्रम व भांडवल ह्या होत. श्रम ह्या शब्दाचा अर्थ केवळ शारीरिक श्रम असा घेऊ नये. भांडवल म्हणजे जमीन, हत्यारे, पूर्वसंचय इत्यादी जी द्रव्योत्पादनाची साधने आहेत ती होत. ह्या भांडवलाचा उपयोग करणाऱ्यास कामकरीवर्ग म्हणतात. मानसिक श्रम करणारे बुद्धिजीवी व अंगमेहनतीवर अवलंबून असणाऱ्या कलेचा उपयोग करणारे कलावंत ही मंडळीदेखील कामकरी वर्गातच मोडतात व शारीरिक श्रम करणाऱ्यांच्या मापानेच त्यांचेही कष्ट मोजावयाचे असतात. वरील विधान अधिक स्पष्ट होण्यासाठी आपण असे समजू की, राष्ट्राचे सर्व उत्पन्न १०० रुपये आहे. शारीरिक श्रम करणोर कदाचित म्हणतील की, आमच्यामुळेच हे सर्व पैदा झाले व आम्हालाच ते सर्व मिळणे योग्य आहे. पण ह्याला समाज असे उत्तर देईल की, या शंभर भागातील नऊ भाग कलाभिज्ञ लोकांस दिले पाहिजेत, १० भाग सैनिकांस दिले पाहिजेत, इत्यादी द्रव्योत्पादनात पुस्तककर्त्यांचे, शिक्षकांचे, गायकांचे व चित्रकारांचेसुद्धा महत्त्व आहे आणि ते महत्त्व संसारातील आवश्यक वस्तू तयार करणाऱ्या कामकरी वर्गाइतकेच आहे हे विसरू नये.

निरनिराळ्या श्रमाचे खरोखर मोल किती आहे हे सांगणे फार कठीण आहे. एकंदरीत समाजाने ठरविलेले मोल हेच योग्य आहे, असे मानणे हे व्यवहाराला सोयिस्कर पडते. हे मोल बरोबर नाही अशी कुरकुर करण्यात काही अर्थ नाही; कारण आपल्या श्रमाचा जो बाजारभाव येत असेल, तोच स्वीकारल्याशिवाय दुसरे गत्यंतर नाही. म्हणजे समाजाची उत्तमतऱ्हेने सेवा आपण करावी व समाजाला योग्य वाटेल तो मोबदला त्याने आपल्याला द्यावा, ह्या परिस्थितीसच आपण मान वाकविली पाहिजे.

निरनिराळ्या लोकांना जे कामाचे वेतन कमी-अधिक मिळते ते दोन गोष्टींवर अवलंबून असते. एक समाजाची अमुक एका कामाबद्दल आवड आणि दुसरी काम करणाऱ्या लोकांचा पुरवठा. उदाहरणार्थ, समाजाला गायन प्रिय असले, तर गवयांना अधिक वेतन मिळते. समाजाला उत्तम सेनापतीची जरूर असली, तर उत्तम सेनापतीचा पुरवठा होणे दुरापास्त असल्यमुळे उत्तम सेनापतीला मुबलक वेतन द्यावे लागते.

समाजाला एखाद्या कामाची आवड नसेल अथवा एखादे काम करणाऱ्यांचा भरपूर पुरवठा असेल, तर तेवढ्याने त्या त्या कामाचे महत्त्व कमी आहे, असे समजावयाचे नाही.

जर समाजाला एखाद्या मुत्सद्द्याच्या कामाचे महत्त्व एक हजार मजुरांच्या श्रमाएवढे वाटत असेल तर मुत्सद्द्याचे वेतन त्या प्रमाणाने दिले जाईल. दुसरी गोष्ट कामकऱ्यांचे चातुर्य व उद्योग ही होय. मुत्सद्दीवर्गातील तसेच कामकरीवर्गातील निरनिराळ्या व्यक्तींना जे वेतन मिळते ते त्यांच्या अंगी असलेल्या चातुर्यावर व उद्योगशीलतेवर अवलंबून असते. समाजाला जवाहीर अत्यंत प्रिय आहे, एवढ्या गोष्टीवरून सर्व जवाहिऱ्यांना सारखेच वेतन दिले जाईल, असे मानणे गैर होईल. जवाहिऱ्यांच्या कमीअधिक चातुर्यावर त्यांचे कमीअधिक उत्पन्न अवलंबून राहील.

सुधारणेला सुरुवात झाली म्हणजे कलांमध्ये व धंद्यांमध्ये मिळविलेल्या प्रावीण्याला महत्त्व हे आलेच पाहिजे व त्याबद्दल उच्च मोबदला हा मिळालाच पाहिजे. सुधारणा व काल वाढत गेल्या म्हणजे, समाजाला प्रिय असलेल्या वस्तूंची संख्या वाढत जाते व त्या वस्तू उत्तम रीतीने तयार करणाऱ्या लोकांनादेखील तसेच उत्तम बक्षीस मिळत जाते. या योगाने अर्थातच नेहमीच्या वस्तूंचा भाव कमी होतो व सामान्य कामकरी लोकांना आपल्या श्रमाबद्दल मोबदला कमीकमी मिळत जातो. अशा रीतीने अल्प वेतन मिळणाऱ्या कामकरी लोकांचा एक वर्ग निर्माण होत जातो. सुधारलेल्या समाजामध्ये ह्या लोकांची संख्या केव्हाही वाढत जाते. ह्या वर्गाच्या कष्टमय स्थितीबद्दल परोपकारी लोकांना कळकळ वाटत असते व ह्या वर्गांविषयी मुत्सद्दी व अर्थशास्त्रवेत्ते सतत विचार करीत असतात. सर्व समाजाचे कल्याण ह्या लोकांच्या शीलावर व सुस्थितीवर अवलंबून असते. ह्या वर्गामध्ये व दुसऱ्या वर्गांमध्ये जितके अधिक अंतर असते अथवा ह्या वर्गाचा भिन्नपणा जितका अधिक स्पष्ट असतो, तितका समाज कृत्रिम व दोषपूर्ण जाणावा. अशा समाजामध्ये अव्यवस्था, विपन्न स्थिती व दुर्गुण हे नित्य दिसावयाचे. ह्या वर्गामध्ये एक प्रकारचे समंजस स्वातंत्र्यप्रेम उत्पन्न व्हावे, अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. त्या योगाने त्याला आपली आयुष्यातील कर्तव्ये स्वाभिमानाने व त्रासिकपणावाचून बजावता येतील. हा हेतू सिद्धीस जाण्यास शिक्षण व सामाजिक कायदेकानूनमध्ये अवश्य तो फेरफार, हे दोनच उपाय आहेत.

असो, इथवर आपण सेवेच्या आवश्यकतेची वाढ कशी होते व सेवेचे हळूहळू निरनिराळे विभाग कसे बनतात, ह्याविषयी विचार केला.

आता आपल्या निरनिराळ्या कामांची व्यवस्थेशीर जुळणी कशी होत जाते, ह्याचा विचार केला पाहिजे. कुटुंबांमध्ये सेवेचे प्रकार साधे व थोडे असतात. कारण कुटुंबाच्या गरजा साध्या व थोड्या असतात. कुटुंबातील पुढाऱ्याचे हुकूम सेवकास सहज पोहोचतात, त्यांच्यावर देखरेख ठेवणे फारसे कठीण नसते व चुकीबद्दल ताबडतोब शिक्षा करणे सुलभ असते. परंतु कुटुंबव्यवस्थेमधून निघालेल्या राज्यव्यवस्थेमध्ये मात्र हे काम फार अवघड असते. संसारातील गरजांची संख्या वाढते व त्या गरजांचे स्वरूपही अधिक भानगडीचे होते. त्यामुळे ह्या गरजा भागवणाऱ्या लोकांचे वर्ग अथवा जाती अस्तित्वात येतात. ह्या जाती आपल्या विशिष्ट कर्मामुळे इतर लोकांपासून निराळ्या पडू लागतात व त्यांच्यावर एक प्रकारची जबाबदारी येऊन पडते आणि त्यांना एक प्रकारचे सामर्थ्यही प्राप्त होते.

राज्यकर्त्याला स्वतः लोकांवर देखरेख ठेवणे अशक्य असते, त्यामुळे ही देखरेख ठेवण्यासाठी अधिकारी-मंडळ निर्माण करावे लागते. राज्यकर्त्यांचे हुकूम बरोबर पाळले जात आहेत किंवा नाही, हे पाहणे हे अधिकारीवर्गाचे कर्तव्य असते.

सर्वांनी आपले काम यथायोग्य करणे, अधिकारीवर्गाने आपली जबाबदारी ओळखून आपल्या कर्तव्यास जपणे व प्रत्येक सेवकाने आपले रोजचे काम कितीही क्षुल्लक असले तरी जपून करणे, ह्या गोष्टी समाजाच्या अस्तित्वाला आणि भरभराटीला अत्यंत आवश्यक आहेत.

काही अधिकारी व सेवक आपले काम हलके आहे असे समजून, त्याविषयी बिलकूल उत्साह बाळगीत नाहीत व शक्य तितक्या नेटाने ते काम करीत नाहीत.

आपले काम आपण आपल्याकडून चांगल्या रीतीने केले आहे, ह्या ज्ञानाने स्वतःला जे विशेष सौख्य होते त्याची योग्य कल्पना चाकरवर्गाला असली पाहिजे. उदाहरणार्थ, ज्या टेबलावर मी काम करतो ते टेबल व्यवस्थित रीतीने ठेवले आहे व सर्व वस्तू योग्य स्थळी आहेत, ह्या गोष्टींपासून माझ्या बंगलेवाल्याला आनंद वाटला पाहिजे. हे काम त्याला व त्याच्यासारख्या अल्पबुद्धीच्या माणसांना हलके वाटत असले तरी, ह्या कामामुळे तो आपल्याकडून मला किती मदत करतो, हे त्याने ओळखले पाहिजे.

तसेच भंगी व रस्ते साफ करणारे लोक, हे किती महत्त्वाचे काम करतात, हे विशेष सांगण्याचे कारण नाही. कारण, त्यांच्या कामाच्या व इतर काही गोष्टींच्या बरेवाईटपणावर आपले आरोग्य अथवा सुखःदुख अवलंबून असते. कोणतेही काम चांगल्या रीतीने केल्यास अपमानकारक नाही, ही गोष्ट धन्यांनी व चाकरांनी लक्षात ठेवावी. सेवकांमध्ये निरनिराळे दर्जे असतात. मोठमोठे अधिकारी हे सर्वांत वरच्या दर्जाचे सेवक होत. ह्या अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली उत्तरोत्तर कमी कमी दर्जाचे सेवक काम करीत असतात. सर्वांच्या शेवटी म्हणजे अगदी खालच्या पायरीवर शारीरिक श्रम करणारा सेवकवर्ग येतो. जसा जसा नोकरवर्गाचा दर्जा कमी होत जातो तसा तसा त्यांच्या अंगी उत्साहही कमी होत जातो, ही गोष्ट माझ्या लक्षात आली आहे व ही गोष्ट अत्यंत खेदजनक आहे. एकजात सर्व सेवा, मग ती उच्च असो वा नीच असो, तिचे माहात्म्य किती मोठे

आहे व व्यवहारात हलके मानलेले काम योग्य स्थळी महत्त्वाचे कसे आहे, हे न समजल्यामुळेच असला प्रकार होतो, अशी माझी समजूत आहे.

उत्तम सेवा कोणती व वाईट सेवा कोणती, हे जाणणे प्रथम आवश्यक आहे. नीतिदृष्ट्या ज्या सेवेने समाजातील आपल्या सोबत्यांना अधिकात अधिक सुख होईल ती सेवा उत्तम होय व जिने दुसऱ्याचे नुकसान होईल, ती सेवा वाईट होय.

एखाद्या मुत्सद्द्याने आपल्या कामात घोर चूक केली किंवा हलगर्जीपणा दाखविला, तर त्याचे परिणाम सर्व लोकांस भोगावे लागतात. अशा सेवेस आपण वाईट सेवा असे म्हणतो. तसेच एखाद्या मोतद्दाराने घोड्याचे खोगीर निष्काळजीपणे चढविले तर धन्यास अपघात होण्याचा संभव असतो, म्हणून याही सेवेला आपण वाईट सेवा हे नाव देतो. उलटपक्षी, एखाद्या श्रेष्ठ किंवा एखाद्या हलक्या सेवकाने काळजीपूर्वक आपले सर्व सामर्थ्य सेवेमध्ये खर्च केले, तर त्या दोघांनाही आपण उत्तम सेवक म्हणतो.

ह्यावरून नीतिदृष्ट्या सर्व सेवा सारख्याच होत, हे सिद्ध होते. ''ईश्वराच्या घरी प्रकारच्या सेवा सारख्याच आहेत,'' ह्या उक्तीमध्ये कवीने जो दूरवर विचार केलेला आहे त्या विचाराची जाणीव लोकांना झालेली नाही. आपण एवढे लक्षात ठेवले पाहिजे की, आपल्या सेवेची परीक्षा आपल्या पदवीवरून किंवा पगारावरून ईश्वर करीत नसतो; तर आपण आपले काम नीतिदृष्ट्या चांगले करतो किंवा नाही, म्हणजे आपल्या कामांपासून दुसऱ्यांना सुख होते किंवा दुःख होते, एवढेच तो पाहत असतो. हे जर आपण लक्षात ठेवले तर आपल्याला जगामध्ये हलगर्जीपणा बऱ्याच कमी प्रमाणात दिसून येईल.

आता आपण एक प्रमुख अधिकारी व एक घरचा गडी अशा दोन प्रकारच्या सेवकांची तुलना करू या. ह्या दोन सेवकांच्या सेवेबद्दल लोकांची कल्पना काय असते, ती प्रथम पाहू.

लोकांच्या दृष्टीला पहिल्याच्या म्हणजे मोठ्या अधिकाऱ्याच्या हातात अपार सामर्थ्य, लोकांमध्ये स्वतःविषयी आदर व आश्चर्य उत्पन्न करण्याची शक्ती, इत्यादी गोष्टी दिसतात व दुसऱ्याला मात्र आपले हलके काम नित्य करावे लागते आणि त्याच्याबद्दल कोणाच्याही मनात मत्सर उत्पन्न होत नाही, उलट दयाच उत्पन्न होते. ह्याचा परिणाम असा होतो की, त्याला आपल्या स्थितीबद्दल सारखे वाईट वाटत असते. ''आपण वरच्या स्थितीत असतो तर अशा प्रकारे काम करणे योग्य होईल,'' असे तो आपल्या मनाशी नित्य म्हणत असतो. अशा रीतीने आपल्या नशीबाला दोष देत तो आपल्या कामाची हेळसांड करीत असतो.

हे सर्व अत्यंत खेदजनक व चुकीचे आहे. कोणतेही प्रामाणिकपणे केलेले काम समाजाला किती आवश्यक आहे, हे लक्षात आल्यावर सर्व सेवांचा सारखेपणा अथवा सर्व सेवांचे समान माहात्म्य लक्षात आल्यावाचून राहावयाचे नाही. नीट विचार केला असता दिसेल की, कोणतेही काम अपमानकारक नाही. स्वामी असो वा सेवक असो, यजमानीण असो किंवा मोलकरीण असो, राजा असो किंवा नोकर असो, आपणा सर्वांस मनुष्यजातीच्या कल्याणासाठी काहीतरी काम करणे आवश्यक आहे. गवताच्या काडीला विचार करण्याची शक्ती आहे असे मानल्यास, ती असा विचार करील की, ''आपण अत्यंत क्षुद्र आहेत. आपली पुरी वाढ होण्याची काहीच

आवश्यकता नाही.” असे जर सर्वच गवताच्या काड्यांना वाटू लागले, तर गवत ज्यांच्या निर्वाहाला अवश्य आहे, अशी जनावरे जिवंत राहाणे शक्य नाही व मग मनुष्यजातीचे मोठे नुकसान होईल. ही गोष्ट दुसऱ्या अनेक दृष्टांतांनी सिद्ध करून दाखविता येईल. निरोप पोहोचविणारा राजवाड्यातील जासूद घ्या अथवा कचेरीतील कारकून घ्या किंवा इंजनामध्ये कोळसा टाकणारे मजूर घ्या, त्यांना आपले काम हलके वाटू लागले व त्यांनी आपल्या कामात दुर्लक्ष केले, तर समाजाची केवढी हानी होईल, ह्याची योग्य कल्पना करा.

ही गोष्ट एकदोन दृष्टांतांनी जास्त स्पष्ट करून सांगतो. भांड्यांना कल्हई करण्याची किती आवश्यकता आहे, हे आचाऱ्यांना माहीत असले पाहिजे. भांड्यांना कल्हई लावणे, ही गोष्ट दिसण्यात अगदी क्षुल्लक दिसते; पण कल्हई उडून गेलेले भांडे स्वयंपाकाला वापरले तर त्यामुळे कलंकासारखा विषारी पदार्थ उत्पन्न होऊन, मनुष्याच्या जीवाला धोका पोहोचण्याचा संभव असतो.

लढाई उपस्थित होते व सैन्याचा तळ पडतो, तेव्हा शत्रूची चाहूल लागल्याबरोबर सर्व सैन्य सावध करण्यासाठी निरनिराळ्या भागी पिकेट्स (टेहळे) लावण्यात येतात. ह्या पिकेट्समधील पहारेकऱ्यांनी आयत्या वेळी झोप घेतली, तर सर्व सैन्याचा नाश होण्याचा आणि सेनापतीच्या चातुर्यावर व सैनिकांच्या शौर्यावर पाणी फिरावयाचा संभव असतो.

हलके काम करणाऱ्याला आपल्या कामाचे महत्त्व समजत नाही, याचे एक निराळे कारण आहे. ते हे की, चांगल्या स्थितीतील माणसे हलके काम करणाऱ्यांना कस्पटासमान लेखित असतात; त्यांच्या श्रमाबद्दल आदरबुद्धी बाळगावयाची सोडून त्यांना तुच्छच समजतात. आपल्याला समाजात जे स्थान मिळाले, ते संपत्तीने व अधिकाराने मोठे असले तरी तेवढ्यावरून धर्मदृष्ट्या सर्वांशी जे बंधुत्वाचे नाते आहे ते विसरून अंमलदाराने हाताखालील नोकरांना तुच्छतेने वागवू नये. त्यांच्या श्रमाचे चीज होईल अशा प्रकारे त्यांच्याशी सहानुभूतीचे वर्तन ठेवावे. आपल्या हाताखालील लोक क्षुद्र आहेत, ही भावनाच मनात आणू नये. ह्याविषयी प्रसिद्ध साधू रामदास यांची दासबोधातील उक्ती लक्षात ठेवावी. ती उक्ती अशी :

ऐसा विचार आणिता मना,
कोणीच लहान म्हणवेना,
जाणते अणिती अनुमाना,
सकल काही ॥

माझी अशी उत्कट इच्छा आहे की, माझ्या सर्व नोकरांनी हे ध्यान्यात ठेवावे की, आपले काम मोठ्या दर्जाचे आहे ह्या एकाच गोष्टीवर मनुष्याची योग्यता अवलंबून नाही. तर कोणत्या उच्च भावनेने तो आपले कर्तव्य बजावीत आहे व ती उच्च भावना किती अंशाने कृतीत उतरते आहे, ह्या गोष्टींवर त्याची खरी योग्यता अवलंबून असते. तसेच हलके काम करणारा नोकर आपले काम झटून प्रामाणिकपणाने व समंजसपणे करील, तर त्या मनुष्याच्या उत्तम सेवेने त्याची योग्यता श्रेष्ठ प्रकारचीच ठरेल.

मी आपल्या राज्यांत जी शिक्षणपद्धती सुरू केली आहे, तिच्यामुळे प्रत्येकाला आपले काम बुद्धी खर्चून व झटून करता येईल, प्रत्येकास खरे सेवारहस्य कळेल, प्रत्येकास आपले रोजचे काम आनंदाने, धैर्याने व निश्चयाने करता येईल, अशी सोय झाली आहे. त्या शिक्षणपद्धतीचा लोकांनी फायदा मात्र घेतला पाहिजे. आपले काम का करावे व कसे करावे आणि आपल्या कामाची महती किती आहे, ह्या गोष्टी विद्याभ्यासाने कळतात. ह्यास्तव तुम्ही आपल्या मुलाबाळांकडून विद्याभ्यास करावा.

कामाशी एकरूप होण्यानेच म्हणजे कामाची अत्यंत आवड मनात उत्पन्न झाल्यानेच कामाचे महत्त्व ध्यानात येते. काम चांगले होते की वाईट होते ह्याचा निदिध्यास मनाला लागला पाहिजे, ह्याशिवाय अन्य गोष्टीचे विचार मनाला शिवलेदेखील न पाहिजेत. तुकोबांनी म्हटल्याप्रमाणे -

उत्कंठित होणे मन । तेचि खूण सेवकाची ।।

खऱ्या सेवकाला आपल्या कामाची सारखी उत्कंठा लागली पाहिजे.

सारांश, प्रत्येक सेवकाने आपण समाजयंत्राचा महत्त्वाचा भाग आहोत व आपली योग्यता आपल्या अधिकारावर किंवा वेतनावर अवलंबून नाही, तर खऱ्या कळकळीच्या व विवेकयुक्त सेवेवर अवलंबून आहे, हे ध्यान्यात ठेवावे व हलकी सेवादेखील उत्साहाने, समंजसपणाने व नेकीने पार पाडावी, म्हणजे जे कित्येक श्रीमंत लोकांस दुर्मीळ आहे ते कर्तव्यास जागल्याचे खरे सौख्य त्याला सहज प्राप्त होईल. सेवाधर्म योग्य रीतीने पाळल्याने भक्तीचीदेखील आवश्यकता राहत नाही, असे तुकोबांनी म्हटले आहे.

तुका म्हणे फळ आहे सेवेपाशी ।
शरण देवाशी जाणे नलगे ।।

ह्या वाचनावरून सेवेचे माहात्म्य किती थोर आहे, ही गोष्ट प्रत्येकाने लक्षात ठेवावी. अशा प्रकारची कामं करणारी माणसे खरोखरच निसर्गतः उच्च दर्जाची होत म्हणजे त्यांना जन्मतः ईश्वराने सरदार बनविले आहे; ईश्वराने प्रत्येकाला स्वतःच्या प्रयत्नाने पुढे येण्याची किंवा मोठेपणा मिळविण्याची संधी दिली आहे. दरेक संधीचा लाभ घ्या व आपले सर्वस्व आपल्या कामास द्या.

●●●

१०७.

स्थळ : राजकीय संस्कृत पाठशाळा, बडोदा
काळ : ता. २६ एप्रिल १९१७
प्रसंग : वार्षिक बक्षीस समारंभ

सभ्य गृहस्थ हो,

आजच्या बक्षीस समारंभात मला भाग घेता आला याचा मला फार आनंद वाटत आहे. या पाठशाळेतून पुष्कळ शास्त्री, पंडित, पुरोहित वगैरे धर्मकर्मांचा उपदेश करणारी मंडळी तयार होऊन बडोद्याबाहेर जातात. कुठेही गेली तरी ही मंडळी स्वकर्तव्य चोख बजावतील अशी मला आशा आहे. धर्मगुरूंचे हे कर्तव्य काय असते याविषयी आजच्या प्रसंगी मी चार शब्द सांगितले तर ते काम या प्रसंगाला साजेसेच होईल.

जगात आपल्या अनुभवाला वारंवार एक महत्त्वाची गोष्ट अशी येत असते की, निसर्गसृष्टी आणि मानवीजीवन यांच्यात अनंत स्वरूपाची विविधता भरलेली असून देखील जिकडे पहावे तिकडे जगाचा व्यवहार कसा सुनियंत्रित चाललेला दिसतो. विविधता असूनही ही एकतानता कशी उत्पन्न होते? तिचे एक कारण असे आहे की, व्यक्ती व व्यक्तीची शक्ती या गोष्टी जरी भिन्नभिन्न असल्या तरी दुसऱ्या व्यक्तीच्या कार्याला पोषक, पूरक किंवा आनुषंगिक होईल असे काम करण्याची शक्ती प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी आहेच. त्यामुळे एकाच कामाची निरनिराळी अंगे निरनिराळ्या व्यक्ती सांभाळीत असतात व त्यायोगे एकसूत्रता उत्पन्न करीत असतात. या कारणालाच 'श्रमविभाग' हे सुटसुटीत नाव देता येईल. उत्क्रांतिवादी लोकांप्रमाणे पुष्कळांचे मत आहे की, श्रमविभागाच्या तत्त्वानुसार वागून समाजात सुव्यवस्था राखण्याची शक्ती मनुष्यांमध्ये आपोआप पण क्रमाक्रमाने विकास पावतच असते. याच्या उलट दुसरे कित्येकजण म्हणतात की, असली शक्ती मनुष्यात निसर्गतः किंवा क्रमशः येत नाही; म्हणून जगातली सुव्यवस्था ही मनुष्यनिर्मित नाही, ती ईश्वरनिर्मित आहे. कारण, वर्णाश्रमाचे धर्मनियम हे परमेश्वराने घालून दिलेले आहेत आणि त्यांच्यामुळेच जगात सुसूत्रता दिसत आहे. अशा रीतीने जगाच्या सुनियंत्रितपणाचे उत्पत्तिकारण वादग्रस्त आहे. ते कारण कोणतेही असो. आपल्याला एक गोष्ट तर कबूल केलीच पाहिजे की, मनुष्यमात्राला कर्तव्य हे लागलेलेच आहे व काळचक्राच्या फेऱ्यानुसार मनुष्याला

आपली कर्तव्ये बदलावी लागतात, आपली शक्ती वाकवावी लागते; एरवी बदलत्या परिस्थितीत, काळाच्या प्रवाहात, मनुष्याचा टिकाव लागणे मुश्कील. आपल्या कर्तव्याची जाणीव ठेवून कालमानाप्रमाणे त्यात फेरबदल हा करावा लागतोच. या मानवी कर्तव्यांपैकी धर्मगुरूंचे कर्तव्य हे सर्वांत श्रेष्ठ असते असे आपण पूर्वापार मानीत आलो आहोत. धर्मगुरूंची म्हणजेच ब्राह्मणांची उत्पत्ती विराट पुरुषाच्या मुखापासून झाली ('ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्') असे आपण म्हणतो, आणि सर्व अवयवात मुख हेच श्रेष्ठ असते हे उघड आहे. अशा ह्या सर्वश्रेष्ठ वर्गाच्या माणसांची-धर्मगुरूंची-कर्तव्ये कोणती, त्यांच्यावर कोणती जबाबदारी आहे, या प्रश्नांचा खोल विचार आणि तोही वेळोवेळी आपण करीत राहिले पाहिजे. 'वेळोवेळी' असे म्हणण्याचे कारण नवी परिस्थिती उत्पन्न झाली तर सर्व प्रश्नांचा नव्यानेच विचार करणे भाग पडते हे होय. या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा आज थोडा ऊहापोह आपण करू.

अत्यंत प्राचीन काळाचे जे इतिहासरूप उल्लेख आज उपलब्ध आहेत त्यावरून असे दिसते की, त्या काळी जो इतर बाबतीत सर्व सत्ताधीश असे तोच धार्मिक बाबतीतही सत्ताधीश असे. राजा हाच धर्मावतार मानीत. आपल्या प्राचीन इतिहासातील जनक किंवा त्यानंतरचा सम्राट अशोक यांच्या चरित्रावरून दिसते की, भारतीय राजेलोक धार्मिक किंवा पारमार्थिक व्यवहारातही वर्चस्व गाजवीत असत. पूर्वीचे राजे प्रजेच्या प्राणवित्ताचे जसे रक्षण-पालन करीत, तसेच धर्मांचेही प्रतिपालन करीत. कारण, धर्म - व्यवहार हा राजनीतीचा एक भागच आहे असे पूर्वीचे लोक मानीत. ऐहिक आणि पारलौकिक कल्याण साधून देणे असे दुहेरी स्वरूप प्राचीन राजसत्तेचे होते. त्यामुळे प्रजेच्या या उभयविध व्यवहारावर राजा नियंत्रण ठेवीत असे. हे दोन्ही व्यवहार जर गुण्यागोविंदाने असे एकत्र नांदू लागले तर त्यात उघडच समाजाची उन्नती आहे. पण ही अनुकूलता प्राप्त होण्यास एकाच सत्ताधीशाच्या ठायी ऐहिक व धार्मिक दोन्ही सत्ता निविष्ट केल्या पाहिजेत. पूर्वी तसे होते.

तथापि पूर्वीदेखील राजकीय अधिकारी व धार्मिक अधिकारी यांच्यात काही कमी भांडणे झाली नाहीत. दोघेही निकराने भांडत व अखेरीस खुद्द राजाला मधे पडून एकाचा पक्ष घ्यावा लागे व भांडण विझवावे लागे. पाश्चिमात्य देशात राजांच्या हातून धर्मसत्ता काढून घेण्यात आली आहे आणि बऱ्याच ठिकाणी तर राज्यकारभाराचा धार्मिक व्यवहाराशी काडीचाही संबंध राहू दिलेला नाही. आपल्याकडेही जसजसे हिंदू राजे आपसातच लढाया खेळून भलताच मनुष्यसंहार करू लागले, परकीयांचे आक्रमण वाढत गेले व राजसत्तेचे वैभव व पराक्रम ही निस्तेज होऊ लागली; जसजसे धर्म, पंथ व जाती यांचे पीक वाढत जाऊन लोकात वाद, अहंमान्यता व दुराग्रह यांचा सुकाळ झाला, तसतसा वर उल्लेखिलेल्या राजसत्तेच्या दुहेरी स्वरूपाचा लोप झाला आणि अखेरीस वावदूक व स्वार्थी नेत्यांचे महत्त्व वाढत जाऊन राजांच्या राजकीय व धार्मिक सत्ता संपुष्टात येऊ लागताच समाजव्यवस्था विस्कळीत झाली, विद्येचा अधःपात झाला, वाङ्मयसेवेला हीन स्वरूप आले, सद्धर्माचे बंधन सुटत चालले, लोकांमध्ये बेदरकारी व तेजोभंग वाढत चालला आणि शेवटी सत्कार्य करण्याला अपात्र बनलेला समाज दैव वादाच्या आहारी गेला.

हिंदुस्थानातील राजसत्ता आज जरी अशी लुळी-पांगळी बनली असली तरी आपण अगदी निराश होण्याचे कारण नाही. आशेला अजून जागा आहे व तेवढ्यावर आपण धीर धरू शकू. परस्पर हितार्थ धार्मिक व राजकीय सत्ता बऱ्याच वेळा एकोप्याने नांदत असलेल्या आपण पाहिल्याच आहेत आणि त्या अशा नांदत राहातील तरच मानवी आयुष्याची काही प्रगती होण्याची आशा आहे, हे सूक्ष्म विचारांती तुम्हाला कळेलच. दोन्ही सत्ता जगाला हव्या आहेत हे निर्विवाद आहे. मनुष्यप्राणी म्हटला की, त्याला धार्मिक व नैतिक गरजा ह्या असणारच आणि त्या भागविण्यासाठी संघटित धर्म व धर्मगुरू हेही अवश्य हवेतच. त्याचप्रमाणे राजकीय शासनाचीही मनुष्यमात्राला जरूर आहेच आणि धार्मिक संस्थांचे आर्थिक वगैरे व्यावहारिक राजशासनाखेरीज सुरळीत चालत नाहीत हे आपण पाहतोच. धर्मगुरूंचे ते व्यवहार जी राजसत्ता सुरळीत चालवून देत आहे ती हक्कानेच म्हणेल की, धर्मगुरूंनी आजच्या स्त्रीपुरुषांच्या धार्मिक व नैतिक गरजा भागविण्याचा प्रयत्न इमानेइतबारे केलाच पाहिजे, हा सरळ व्यवहार आहे. खुद्द गायकवाडांचा इतिहास पाहाल तर धर्मविषयक व जातीविषयक बाबतीत गायकवाड घराण्याच्या राजकर्त्यांना पुष्कळ वेळा वरिष्ठपणाच्या नात्याने अधिकार वापरण्याचे प्रसंग आलेले तुम्हाला आढळतील.

सध्या धर्मगुरूंचे कार्य विशिष्ट जातीची माणसेच आणि तीही वंशपरंपरेच्या हक्काने करीत आहेत. ही पद्धत फार पुरातन आहे आणि पारशी, यहुदी व दुसऱ्या बऱ्याच प्राचीन लोकांमध्ये अद्यापही ती प्रचलित आहे. ख्रिस्ती व बौद्ध लोकांत मात्र हा वंशपरंपरेची अट नाही. मुसलमानी धर्माने तर धर्मकार्य हे विशिष्ट वर्गाच्या हाती सोपविलेच नाही. धार्मिकविधी चालवायला त्यांच्यात कोणताही इस्लामधर्मीय मनुष्य चालतो, यहुदी लोक आवरान नामक कुटुंबाच्या माणसाकडूनच आपले धर्मकार्य करवून घेत. परंतु अलीकडे तो नियम ते पाळीनासे झाले आहेत आणि आवरान कुटुंबाच्या बाहेरच्या माणसालाही ते धर्मकार्यार्थ आता बोलावू लागले आहेत. धार्मिक बाबतीचा विचार करण्याचा मक्ता अमक्याच जातीला कधी दिलेला नसतो. धर्मगुरूंची जरी विशिष्ट जात हिंदी व यहुदी लोकात असली तरी, हिंदी-यहुदी लोकातही त्या धर्मगुरूंच्या विशिष्ट जातीबाहेर पुष्कळ धर्मविचारप्रवीण महात्मे होऊन गेलेले आहेतच. जगात सर्वत्र व सर्वकाळच हा प्रकार होत असतो. परिस्थिती बदलली, लोकांच्या गरजा बदलल्या आणि तद्नुसार जर धर्मगुरूंचे व्यवहार व कार्य न बदलले तर लोकांना हे वंशपरंपरा चालत आलेले धर्मगुरूच बदलून घ्यावेसे वाटणे साहजिक आहे. कालगतीप्रमाणे धर्मगुरूंनी आपली गती ठेवली तर कोणत्याही धार्मिक क्रांतीला अवसर मिळणार नाही, लोक परधर्माचा स्वीकार करणार नाहीत व धर्मगुरूंचा वंशपरंपरेचा हक्कही बुडणार नाही. अमुक धंद्याला लागणारे गुण वंशपरंपरेने प्राप्त होतातच असा नियम नाही. वाडवडिलांचा धंदाच ज्यांना चालू ठेवावयाचा असेल त्यांना योग्य ते गुण अभ्यासपूर्वक आपल्यामध्ये आणले पाहिजेत.

चालू पिढीच्या धार्मिक व नैतिक गरजा काय आहेत हे सांगण्यापूर्वी धर्मगुरूंनी पूर्वी काय काय कामगिरी बजावून ठेवली आहे ती आपण थोडीशी पाहू. ज्ञानाचे अर्जन व वितरण हेच काम सर्व देशांत पूर्वी धर्मगुरूंनी केलेले आहे. विद्वान लोक व उत्तम उपदेशक याच वर्गाने पूर्वकाली जगाला पुरविले आहेत. लेखनकलेचा शोध बहुधा त्यांनीच लावला असावा; निदान

लेखनकलेचा प्रसार तरी त्यांनी केला हे नक्कीच. राजे लोकांचे विश्वासू मंत्री हेच असत व धर्मादिक विषयांवरील लोकगीतांचा प्रसार करून लोकांमध्ये वंशाभिमान किंवा राष्ट्रप्रेम जागृत ठेवण्याचे कार्य यांच्याच हातून होत असे. मिसर, हिंदुस्थान व ग्रीस या देशातील धर्मगुरूंनीच वैद्यविद्या अस्तित्वात आणून तिची जोमदार वाढही केली. कायदा किंवा धर्म ही चीज याच धर्मगुरूंनी प्रथम बनवली आहे. पुढे तिच्यात प्रसंगानुसार फेरबदलही केलेले आहेत असे हिंदू, यहुदी व रोमन या लोकांच्या इतिहासावरून स्पष्ट दिसते. जगात नीतीचा परिपोष व सांभाळ धर्मगुरूंच्या आचरणाच्या प्रभावानेच झालेला आहे. अशी ही थोडक्यात प्राचीन धर्मगुरूंची कामे मी सांगितली. आज यातील काही कामे दुसऱ्याच वर्गाच्या लोकांनी पत्करली आहेत व त्यांच्याशी आता धर्मगुरूंचा अर्थाअर्थी काही संबंध उरलेला नाही हे खरे. तथापि त्या कामातसुद्धा धर्मगुरूंना-आधुनिक धर्मगुरूंना-लक्ष घालून लोकहित कसे साधता येण्यासारखे आहे ते आपण पुढे पाहू.

धर्मगुरूंचे प्रथम कर्तव्य सदाचरण ठेवणे हे आहे आणि ते कुणालाही नाकबूल असण्याची भीती नाही. स्वतःच्या सदाचाराच्या द्वारे लोकातही सदाचाराची आवड उत्पन्न करून, त्यांना सदाचरणी बनवून 'मनुष्यदेव' करविणे हे वरील कर्तव्यातच जमा आहे. नुसत्या उपदेशापेक्षा प्रत्यक्ष आचरण केव्हाही चांगलेच आणि लोकांच्या मनावर आचरणाचा परिणाम उपदेशापेक्षा नेहमी अधिक होत असतो असा जगाचा अनुभव आहे. म्हणून धर्मगुरू स्वतः आचरणाने जितका अधिक चांगला असेल तितके अधिक चांगले काम त्याच्या हातून घडत जाईल हे उघडच आहे. धर्मगुरूंच्या अंगी मुख्यतः कोणते सद्‌गुण असावेत हे थोडक्यात सांगणे जरूर आहे.

ते गुण असे - शुद्धभाव, प्रामाणिकपणा, सत्यवादित्य, संयमन, परोपकारवृत्ती, निर्मळपणा आणि प्रसन्नता. धर्मगुरूने कोणाचा विटाळ मानू नये व कुणालाही अजिबात टाळू नये; सर्व लोकांशी मिसळून वागावे व दुर्वृत्तांना सुवृत्त करावे, दुःखितांना सुखी करावे आणि सर्वांना उच्चतम कल्याणाच्या मार्गाला लावावे.

धर्मगुरूंच्या सामान्य कर्तव्याचे हे विवेचन मी केले. आता त्यांच्या विशिष्ट कर्तव्यांचा निर्देश करतो. धर्मतत्त्वे व धार्मिक आचार जनतेला शिकविणे हे त्यांचेच प्रामुख्याने कर्तव्य आहे. ते पार पाडावयाचे तर त्यांना स्वतःला त्या तत्त्वांची व आचाराची नीट माहिती व्हावयाला हवी. तेवढ्यासाठी त्यांनी प्रथम सामान्य विषयांचे शिक्षण घेऊन मग आपल्या विशिष्ट विषयांचा विशेष अभ्यास केला पाहिजे. धर्माच्या तत्त्वांची व आचाराची माहिती करून घ्यावयाची, याचा अर्थ नुसत्या पोपटपंचीचे किंवा कसरतीचे प्रदर्शन करण्याइतके ज्ञान मिळवावयाचे असा नव्हे. ते प्रज्ञाचे काम नव्हे, आज्ञाचे आहे. शिवाय तेवढ्या प्रदर्शनाने आजकाल सुशिक्षित लोकांचे समाधानही होत नाही. अमुक तत्त्वांचा उपयोग किंवा कारण काय आणि अमुक आचाराला आधार काय, असे प्रश्न सुशिक्षित पिढी विचारीत असते. त्याची उत्तरे देण्याइतकी तयारी, माहिती व धर्माभ्यास आज धर्मगुरूंचा असावयास पाहिजे. आमच्या धर्मक्रियात पुष्कळ विधी असे आहेत की, एकेकाळी ते कितीही उपयुक्त व महत्त्वपूर्ण असले तरी आज त्यांच्यात काहीच करू शकणार नाही. प्रामाणिकपणा व सत्यवादित्व तुमच्या अंगी हवे, असे मी नुकतेच सांगितले. त्या गुणांचा अंगीकार करावयाचा तर तुम्ही बुद्धीला न पटणारी व प्रतिगामी वाटणारी काही धर्ममते व

धर्माचार बदलून घ्यावयाला हवेत व काही तर अजिबात टाकूनच द्यायाल हवेत. धर्मविचाराचा आधुनिक प्रवाह कोणत्या दिशेने वाहात आहे, जगात श्रेष्ठ ठरणाऱ्या विचारवंतांचे धर्मविचार कोणत्या प्रकारचे आहेत, हे नीट पाहूनच तुम्ही आपल्या आचारविचारात बदल किंवा क्रांती करावयाला पाहिजे. ती न केली तर लोकांची धर्मश्रद्धा शिथिल होते, धर्मगुरूंवरचा विश्वास उडून जातो व अधर्माचरणाकडे लोकांची प्रवृत्ती होत जाते. प्रमाणबद्धतेशिवाय सौंदर्य कसचे? अति तेथे माती ठरलेलीच. कोणत्याही गोष्टीचा अतिरेक करू नये. विधिनियम व रूढीआचार यांचा जर लोकांना असह्य त्रास झाला तर त्यांचा लोकांनी केलेला प्रतिकारही तितकाच असह्य होत असतो.

धर्मगुरूंनी धर्मतत्त्वाचे जसे संपूर्ण ज्ञान मिळवावयाचे असते, तसेच धर्मविधीचेही पावित्र्य व औचित्य नीट ओळखून घ्यावयाचे असते. लोकांत रूढ झालेले आचार खरोखर धर्मप्रणित आहेत की अज्ञानामुळे किंवा परक्यांची नक्कल करण्याच्या हौसेमुळे ते लोकात रूढ झालेले आहेत हे ओळखणे फार महत्त्वाचे काम आहे. उदाहरणार्थ, गोमूत्र हे पवित्र आहे असे पारशी विद्वान करीत आहेत. प्रत्येक रूढ आचाराच्या बाबतीत तसा प्रयत्न तुम्ही केला पाहिजे आणि आधुनिक शास्त्राच्या व आधुनिक धर्म-विचारांच्या दृष्टीने त्या आचारात काही असंबद्धता, काही विरोध आहे किंवा नाही हेही तुम्ही पाहिले पाहिजे. सद्धर्माच्या जोरदारपणाला जे आचार अडथळा करू पाहतात ते आचार लोकांवर मुळीच लादू नका. ''चालू आचार वाईट म्हणता तर चांगले आचार कोणते ते सांगा'' असे हेटाळणीच्या स्वराने कोणाला विचारू नका. कारण चांगले आचार शोधून काढणेच काय पण ते रूढ करणे हेही काम तुमचेच आहे. धर्म ही संस्था, इतर कोणत्याही चांगल्या संस्थेप्रमाणे, मनुष्याच्या विविध शक्तीचा पूर्ण विकास करण्याच्या एकमेव हेतूनेच अवतरलेली आहे हे लक्षात ठेवा.

चालू परिस्थितीतले काही वाईट आचार, चाली, रूढी यांचा मी थोडासा उल्लेख करतो. तो करण्याचा हेतू मी पुढे सांगतोच. प्राचीन काळापासून लग्न हा संस्कार करताना आपण काही विधी पाळत असतो. ते पाळण्यात आपला हेतू लग्नसंस्थेचे महत्त्व व जबाबदारी लोकांना, विशेषतः वधूवरांना कळावी हाच असतो. वडिलांविषयी आदरभाव, एकनिष्ठेचे औचित्य व संततीचे संरक्षण या गोष्टी लोकांच्या मनात ठसवाव्या हा आपला हेतू असतो. परंतु हा हेतू पार पाडणारे विधी सध्याच्या विवाहपद्धतीत किती आहेत, त्या हेतूला हरताळ फासणारे विधी किती आहेत आणि निरर्थक विधी किती आहेत, याचा तुम्ही विचार करा. लग्नप्रसंगी होणारी भोजने, वराती इत्यादिकांसाठी लोक कर्ज काढीत असतात हे सर्वांना ठाऊक आहेच. कर्ज घेणाऱ्या माणसाला काय हाल व किती लाचारी सोसावी लागते तीही सर्वांना ठाऊकच आहे. धर्मगुरूंनी या बाबतीत लक्ष घालून काही महत्त्वाचे काम अवश्य करावे. लग्नातील भोजनांचा अफाट खर्च त्यांना सहज कमी करता येईल. कोणता खर्च कशासाठी करावयाचा, खर्चाचा हेतू काय, हे त्यांनी लोकांना समजावून सांगावे. खर्च अधिक केल्याने हेतू अधिक साध्य होतो व अधिक पुण्य लागते अशी स्थिती नसतेच.

लग्नाचे किमान वय ठरविणे हाही एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या बाबतीत शास्त्राधार काय आहेत तेही चालू पिढीच्या धर्मगुरूंनी नीट पाहिले पाहिजेत. बालविवाहाची चाल बंद करून, प्रौढविवाह चालू करण्यास काही दुर्लंघ्य अडचणी आहेत की काय याचाही धर्मगुरूंनी विचार करावा. तसेच पैशाच्या लोभाने होणारा कन्याविक्रय व वधूवरांच्या वयाचा विचार न होता होणारे जरठ-तरुणी विवाह हे प्रकारही विचारात घेतले पाहिजेत. विषमविवाहामुळे ते दांपत्य स्वतः दुःखी होते व अनाचारालाही वाव मिळतो. काही जातीमध्ये अमुक अमुक कुटुंबातच परस्परविवाह होऊ शकतील, अशी मर्यादा घालून विवाहक्षेत्र अत्यंत आकुंचित करण्यात येत असते. सध्या दळणवळणाच्या वाढत्या साधनांमुळे सर्व विश्वच सुगम झाले असताना अशी वेडी बंधने घालून भलता खर्च व नसती भांडणे करीत बसण्यात केवढा अपाय आहे.

लग्नातल्या खर्चाप्रमाणेच आपल्यातले अंत्यविधीचे व श्राद्ध वगैरेचे खर्चही अविचाराचे आहेत. मृतांना आपण जिवंत माणसे खरोखरच काही मदत करू शकतो की काय हा प्रश्नच आहे. मदत करू शकतो असे घटकाभर मानले तरी आपल्या सदाचरणाने व देवाची करुणा भाकल्यानेच त्यांना कदाचित अधिक मदत होईल. तितकी काही भोजनाच्या पंगतीसाठी व इतर समारंभासाठी अफाट खर्च केल्याने होणार नाही.

समुद्रप्रवासावर व परदेशगमनावर आपल्या धर्माने घातलेले निर्बंध कितपत सुज्ञपणाचे किंवा कोणाच्या हिताचे आहेत हे पाहणेही जरुरी आहे. कारण, ज्ञानप्राप्तीसाठी व व्यापार उद्योगाच्या वाढीसाठी आपण युरोप, अमेरिका, जपान इत्यादी सुधारलेल्या देशांत न गेलो तर आपल्या देशाची उन्नती कशी होऊ शकेल हा प्रश्नच आहे.

या व अशा इतर बऱ्याच प्रश्नांची चर्चा आज चालू आहे व सुशिक्षित स्त्रीपुरुष ती चर्चा उत्तरोत्तर अधिकच करणार. धर्मगुरूंचा संबंध सुशिक्षित वर्गाशी येत असल्याने या प्रश्नांविषयी योग्य तो विचार धर्मगुरूंनीही करून ठेवलाच पाहिजे. कोणत्याही बाबतीत उत्कृष्ट फलप्राप्ती व्हायला ज्या ज्या चालीरीतींचा अडथळा होत असेल त्या चालीरीतींना कायमचा रामराम ठोकण्यास धर्मगुरूंनी तयार असले पाहिजे. मी वर उल्लेखिलेले सामाजिक अथवा धार्मिक प्रश्न धर्मगुरूंनी व जातीतल्याच पुढाऱ्यांनी समाधानकारक रीतीने सोडवून टाकले पाहिजेत. हाडीमासी खिळलेल्या जुन्या चालीरीती सोडून देणे सोपे नाही, त्याला फार पोक्त विचार आणि मानसिक धैर्य लागते, हे मी जाणतो. त्या चाली न सोडल्या, जुन्या चालींना अविचाराने चिकटूनच आपण राहिलो. तर त्यामुळे साहजिकपणे जे आपले तोटे व्हायचे ते आपल्याला काही केल्या टाळता थोडेच येणार आहेत?

धर्मगुरू हे परमेश्वर व मानवजात या दोन पक्षातले मध्यस्थ आहेत ही समजूत फार जुनी व सार्वत्रिक आहे. अर्थात काहीजणांना ही कल्पना मान्य नाही आणि ज्यात नावालाही धर्मगुरू नाहीत असाच धर्म त्यांना हवा आहे. पण सामान्य प्रवृत्ती मात्र त्या मध्यस्थपणाच्या कल्पनेवर नवा अर्थ बसवावा अशी आहे. कारण परमेश्वराकडे जावयाचे ते एक धर्मगुरूंच्या मार्फतच जाता येते असा अर्थ कोणी आता मान्य करीत नाही. ईश्वरसंवर्धनासाठी कुणाची मध्यस्थी लागत नाही, तो संबंध ज्याचा त्याला प्रत्यक्षच करून घेता येतो, असे मत आता प्रभावी ठरत आहे.

सर्वजण व सर्व धर्म त्याच मताचा पुरस्कार करीत आहेत. तेव्हा धर्मगुरूंची मध्यस्थी आता एकाच अर्थाने खरी आहे; आणि तो अर्थ हा की, स्वतःच्या पवित्र उपदेशाने आणि शुद्ध आचरणाने समोरच्या मनुष्याला शुद्ध व पवित्र करून देवासमान करण्याचे किंवा देवत्वाची कल्पना आणून देण्याचे काम धर्मगुरूंचे आहे. एवढ्याच अर्थाने धर्मगुरू मध्यस्थ म्हणावयाचे. या मध्यस्थपणाचे सार्थक कष्टीजनांना विश्रांतीचा लाभ करून दिल्याने आणि दुःखितांना समाधान व उत्तेजन देऊन त्यांचे दुःख सुसह्य केल्यानेच होते. हे मध्यस्थाचे कार्य घरच्याघरी, लोकांची वाट पहात बसून करावयाचे नसते तर दारोदार हिंडून आपले गिऱ्हाईक हुडकून काढून करावयाचे असते. अडचणीत सापडलेल्या लोकांना या मध्यस्थाने पोक्त सल्ला देण्यास सदैव उद्युक्त असावे. तरुण पिढीला योग्य ते धार्मिक शिक्षण कसे मिळत जाईल याचीही त्याने काळजी ठेवावी व तदनुसार झटून प्रयत्न करावेत. तो स्वतः शैक्षणिक कामात भाग घेणारा किंवा विद्याव्यासंगी नसला तरी त्याने त्याला जे जे तरुण भेटतील त्यांना उच्च ध्येय व चौकसपणाने खोल विचार करण्याची गोडी अवश्य लावावी. तो स्वतः वैद्य-डॉक्टर असला तरी वैद्य-डॉक्टरांपेक्षा थोर दर्जाचे काम त्याला करावे लागते. वैद्य-डॉक्टर हे रोग झाल्यावर, रोगाचे थोडेतरी दुःख सोसून झाल्यावर मदतीला येतात. परंतु स्व-उदाहरणाच्या प्रभावाने लोकांना नेमस्तपणाच्या व स्वच्छतेच्या सवयी लावून धर्मगुरू लोकांना रोग मुळी होऊच देत नाहीत. पाश्चिमात्यात एक म्हण आहे की, 'स्वच्छता ही देवत्वाच्या नजीकची पायरी आहे.' पाश्चिमात्यांत लोक अशा प्रकारे शुद्धतेला देवत्वाच्या किंचित खालचीच पायरी देतात. परंतु आपण तर शुद्धत्व हा खुद्द देवाचाच, शुद्ध-बुद्ध-निरंजन अशा परमेश्वराचाच एक गुण समजतो. म्हणून स्वच्छतेची काळजी पाश्चिमात्यापेक्षा आपणच अधिक घ्यावयाला हवी. याखेरीज आपल्या लोकांत सर्वांत मोठा दोष म्हणजे शिस्तीचा अभाव हा होय. कामात जो एक रेखीवपणा, निश्चितपणा लागतो तो आपल्या लोकात दिसायचा नाही. काम टाळता येईल तेवढे टाळण्याची वृत्ती ऊर्फ कामचुकारपणा, आपल्यात विशेष. या सर्वांवर कळस म्हणजे अनेक अडचणी उभ्या करविणारा जो अनियमितपणा तो आपल्यापेक्षा अधिक कुठेच नसेल. मध्यस्थ म्हणविणाऱ्या धर्मगुरूंना कामगिरी करून दाखवायला या बाबतीत कितीतरी जागा आहे. उच्च दर्जाचे काम व उच्च प्रकारची कामाची पद्धत हा एक देवच आहे. त्या देवाची ओळख धर्मगुरूसारख्या मध्यस्थाने करून दिली तर कुणाला नको आहे? कर्तव्याचे परिपालन एकनिष्ठेने, तत्परतेने, उल्हासाने करण्याचा उपदेश धर्मगुरूंनीच करावयालाच हवा.

दारिद्र्य नाही कोणत्या देशात? तो अनुभव सर्व देशांना सध्या आहे. प्रत्येक देशात दरिद्री लोकांची काय सोय लावावी हा प्रश्न राज्यकर्त्यांना भेडसावीत आहे; आणि प्रत्येकजण विचारतो आहे की, हा प्रश्न सोडविण्यास संघटित धर्म कोणती मदत करू शकेल? ज्यांना काही तपाचरण करावयाचे असेल, ध्येयनिष्ठ बनावयाचे असेल, त्यांनी अवश्यमेव दरिद्रीच राहावे असा आपल्याकडे नियम आहे; दारिद्र्य हे त्या लोकांचे आपण भूषणच मानतो. या मूठभर लोकांचा आणि दारिद्र्याच्या भूषणाचा विचार आज कर्तव्य नाही. बहुजनसमाजाचा व दारिद्र्याच्या दोषांचाच विचार कर्तव्य आहे. दारिद्र्यात खितपत पडलेला मजूरवर्ग काही लहानसहान नाही. त्यांच्यासंबंधी धर्मगुरूंचे काही कर्तव्य आहे की नाही? असलेच पाहिजे. ते कोणते? धर्मगुरूंच्या जातिभेदाच्या

कल्पना काही असोत. त्या त्यांनी घटकाभर बाजूला ठेवाव्या व जेणेकरून या गरीब लोकांची स्थिती सुधारेल असे प्रयत्न विशेष सुसंघटित स्वरूपात होतील असे पहावे. असे प्रयत्न पुढाकार घेऊन त्यांनी स्वतःही करावेच आणि गरीब लोकांत कर्तव्य जागृती अधिकाधिक होत जाईल इकडे विशेष लक्ष द्यावे. ज्यांना अस्पृश्य समजण्यात आपण मोठा अन्याय करीत आहोत, त्या लक्षावधी हिंदू मनुष्यांची सामाजिक उन्नती शक्य तितकी खुद्द हिंदूंनीच केली पाहिजे. आपला अनुभव असा आहे की, ते काम करण्यास योग्य हिंदू धर्मगुरू पुढे न झाले तर इतर जातींचे धर्मगुरू ते काम उचलण्यास तयार आहेतच. या प्रकारामुळे हिंदू धर्माचे क्षेत्र उत्तरोत्तर संकुचित होत जात आहे. अस्पृश्य वर्गाचे भवितव्य ठरविणे हा प्रश्न जितका महत्त्वाचा तितकाच कठीणही आहे आणि तो सोडविण्याच्या कामी धर्मगुरूंनी साह्य करावे हे त्यांचे कर्तव्यच आहे. दया ही धर्माचे मूळ आहे असे आपण मानतो ना? म्हणजे, दया किंवा सहानुभूती दाखविणे हे आपले धर्मदृष्ट्या कर्तव्यच आहे असे ठरते. असे जर आहे तर लोकांच्या उन्नतीला अडथळा करणे, त्यांची उमेद खचविणे, त्यांना निराधार वाटायला लावणे, सर्वस्वी निराश करणे हे आपल्या पवित्र दयाधर्माच्या कर्तव्याशी किती विसंगत व विरोधी आहे याचा विचार करा. पारमार्थिक बाबतीप्रमाणे ऐहिक बाबतीतही सर्व जातींना सारखेच स्वातंत्र्य व सारख्याच सवलती मिळतील असे पाहणे, हे धर्मगुरूंचेचे कर्तव्य आहे.

आपल्या धर्मग्रंथांत सृष्टीच्या उत्पत्तीचे जे वर्णन दिलेले आहे, त्यापासून बराच बोध घेता येण्यासारखा आहे. हे वर्णन उघडच अलंकारिक आहे. जनसमाज हा एक विशिष्ट देह किंवा विराट पुरुष कल्पिण्यात आला आहे; आणि स्वकर्मानुसार समाजाचे जे चार मुख्य वर्ण पडतात ते त्या विराट पुरुषाचे चार पृथक अवयव कल्पिलेले आहेत. या वर्णनातील अवयव-अवयवी भावाचा उल्लेख विशेष महत्त्वाचा आहे. शरीरातले निरनिराळे अवयव ज्याप्रमाणे एकमेकांशी सहकार्य करून स्वतःची कामे पार पाडीत असतात, त्याप्रमाणे समाजाच्या निरनिराळ्या वर्गांनी आपापली कर्तव्ये पार पाडून सामुदायिक कल्याणार्थ मनःपूर्वक सहकार्य करीत झटले पाहिजे, असा या अलंकारिक विराटपुरुषवर्णनापासून बोध घेता येतो असे मला वाटते. या वर्णनात सूचित केल्याप्रमाणे सहकार्याने न वागता समाजाचे घटक जर घटकोघटकी एकमेकांचा द्वेष करू लागले, तर फक्त ते घटकच काय पण एकंदर समाजशरीरदेखील दुःख पावेल. कारण धर्मगुरू व इतर लोक हे परस्परांशी अविभाज्य रीतीने बद्ध झालेले आहेत आणि जे एकाच दुःख आहे त्यात दुसऱ्यालाही दुःख ठेवलेले आहे.

परिस्थितीनुसार धार्मिक व सामाजिक चाली हळूहळू बदलत जाव्या हे साहजिकच आहे. प्रत्येक राष्ट्रात हे अवस्थांतर होतच असते. किंबहुना असे अवस्थांतर होणे हे राष्ट्राच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. कोणतीही वस्तू जिवंत राहते ती अविरत कार्य व कार्यांतर किंवा अवस्थांतर यांच्याच मुळे. म्हणून, या धार्मिक व सामाजिक बाबतीत देशाची सद्यःस्थिती काय आहे व ती कशी असावयाला पाहिजे, याचा विचार धर्मगुरूंनी केला पाहिजे. तसेच देशाला उत्तम स्थिती प्राप्त होण्याचे मार्ग त्यांनी जनतेला स्पष्टपणे दाखवूनही दिले पाहिजेत - नव्हे, प्रत्यक्ष त्या मार्गाला जनतेला त्यांनी लावूनदेखील दिले पाहिजे, स्वकर्तव्य नीट

पार पाडता यावे म्हणून धर्मगुरूंनी पोकळ पोपटपंचीप्रमाणे अध्ययन न ठेवता आपल्या धर्माच्या तत्त्वांचा व विधीचा खोल अभ्यास केला पाहिजे आणि इतर धर्मांचाही तसाच परिचय करून घेतला पाहिजे.

युरोपखंडातील धर्मगुरूंची सोळाव्या शतकातील स्थिती आपल्या धर्मगुरूंच्या स्थितीसारखीच होती; परंतु युरोपात जेव्हा विद्येचे पुनरुज्जीवन (Revival of Learning) झाले तेव्हा सर्व लोकसमाजाचीच सुधारणा झाली आणि तिच्याबरोबर धार्मिक सुधारणाही घडून आली. धर्मग्रंथातून केलेली विधाने शास्त्रीय शोधांच्या कसोटीवर लोक घासून पाहून विचार करू लागले. तसेच धर्माने घालून दिलेल्या विधि-समारंभांचा मूळ हेतू काय असावा याचाही लोक छडा लावू लागले. लोकांच्या धार्मिक गरजा अशा रीतीने वाढू लागल्यामुळे त्यांचे धर्मगुरू अर्थातच सुशिक्षित आणि विवेकी असणे अपरिहार्य होऊन बसले. कुठेही नजर टाका, इतिहासाची पुनरावृत्ती ही ठरलेलीच. युरोपातला तोच इतिहास आज हिंदुस्थानात पुनरावृत्त होत आहे. लोक सुशिक्षित होऊ लागले आहेत, तेव्हा धर्मगुरूंनी देखील सुशिक्षित झाले पाहिजे. मनुस्मृतीत म्हटले आहे की,

यथा काष्ठप्रयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रो नधीयानः त्रयस्ते नाम बिभ्रति ।।

म्हणजे लाकडी हत्ती, चामडी हरण जसे नुसते नावाचे, तसाच अध्ययन न करणारा विप्र हा नावाचा विप्र होय. तात्पर्य, अध्ययन हे विप्राने केलेच पाहिजे.

धर्मगुरूंच्या कर्तव्याचे मी जे हे घाईघाईने समालोचन केले, त्यावरून पाहता धर्मगुरूंचे कार्य महत्त्वाचे आहे व कठीण आहे हे कुणाला नाकबूल करता येणार नाही. मी मांडलेले ध्येय जर धर्मगुरूंनी साध्य करण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांना द्रव्य व मान या गोष्टींची कमतरता पडणार नाही. मी आतापर्यंत जे बोललो ते धर्मगुरूंच्या व सर्व समाजाच्या हिताचेच बोललो आहे असे मला वाटते. त्याच्यापासून लाभ करून घेणे किंवा न घेणे हे आता तुमच्या हाती आहे.

●●●

१०८.

स्थळ : भाद्रण

काळ : एप्रिल १९१७

प्रसंग : भाद्रण कन्याशाळेचा समारंभ

सद्‌गृहस्थ हो,

भाद्रणच्या लोकांची माझ्यावरची एवढी निष्ठा, प्रेम आणि भक्ती पाहून मला फार आनंद झाला आहे. भाद्रण गावच्या सार्वजनिक संस्था उपयुक्त असून मोठ्या उत्साहाने चालविला आहेत, याचा मला आनंद आहे. त्यापासून लोकांचे खरे कल्याण व्हावे असा मी मनःपूर्वक आशीर्वाद देतो.

भाद्रणमध्ये शिक्षणावर एवढा प्रसार झाला याबद्दल आपले अभिनंदन केले पाहिजे. कन्याशाळेसाठी नवीन इमारत रा. तुळसीभाईंनी मोठ्या उदारपणे दिली ही फार संतोषाची गोष्ट आहे. मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न जितका गहन आहे तितकाच तो उपयोगी पण आहे. मोठ्या वयापर्यंत मुलींनी आपला अभ्यास चालू ठेवला नाही, तर त्यांना भरीव शिक्षण देणे अशक्य होईल. तीनचार वर्षांच्या अभ्यासाने आयुष्यावर चांगला परिणाम होत नाही; तेव्हा अर्धवट शिक्षणाचा परिणाम कोठे वाईट दिसून आल्यास तो शिक्षणाचा दोष नाही; परंतु आपली रूढीच दोषी आहे. जुने रीतिरिवाज आणि वाईट रूढी यांची जोपर्यंत आपल्यावर जबरदस्त छाप आहे तोपर्यंत अज्ञान, बरसलेपणा आणि संकुचित विचार यांच्या तडाख्यांतून आपण कधी सुटत नाही. तेव्हा त्यापासून मुक्त होऊन आपल्या मुलींना मोठ्या वयापर्यंत शिकविले पाहिजे. तेव्हा अशा लोककल्याणाच्या संस्थांवर होणाऱ्या मोठ्या खर्चाचे खरोखर सार्थक होणार आहे.

रा. तुळसीभाई यांच्या अनुकरणीय औदार्यामुळे आपल्या शहरातील इंग्रजी शाळेला हायस्कूलचा दर्जा प्राप्त होत आहे, ही मोठी समाधानाची गोष्ट आहे. पेटलाद तालुक्यात याप्रमाणे हायस्कुलांची संख्या वाढती आहे. भरीव शिक्षण देण्यासाठी थोड्याच ठिकाणी चांगल्या नमुनेदार उच्च शिक्षणसंस्था, उत्तम शिक्षक आणि उत्कृष्ट शिक्षणसाहित्य ही ठेवावीत की अनेक ठिकाणी अपुऱ्या शिक्षणाच्या शाळा चालवाव्यात, हा मोठा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. 'विद्या

बंधुजनो विदेश गमने' या न्यायाने आपल्या तालुक्यातील परदेशगमन करणाऱ्या बहुसंख्याक लोकांना इंग्रजींचे उत्तम ज्ञान देणाऱ्या तीन-चार संस्था तयार झाल्या तर ते इष्टच म्हणता येईल.

भाद्रण गाव दरएक गोष्टीत पुढे आहे. उदाहरणार्थ, कन्याशाळा, हायस्कूल, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचे तळे, ड्रेनेज, टाउन हॉल, सार्वजनिक बगीचा इत्यादी. ज्या शहरांत पाण्याची चांगली व्यवस्था केली आहे, तेथे सांडपाण्याची व्यवस्था नीट नसेल तर ते लोकांना अपायकारक होते. आपण हे लक्षात बाळगून राजधानी बडोदे येथल्याप्रमाणे ड्रेनेजचे काम येथेही केले आहे, हे आपणास खरोखर भूषण आहे. पुन्हा लोकांच्या करमणुकीसाठी बागही केली आहे व पंचायतीच्या व्यवहारासाठी एक चांगला टाउन हॉलही बांधला आहे. या कामात आपला जो उत्साह आणि योग्यता दिसून आली त्याजबद्दल आपली वाहवा करणे जरूर आहे. भाद्रण तालुक्याची सतत वृद्धी व्हावी, लोकांचे आयुरारोग्य वाढून त्यांचा आर्थिक आणि मानसिक उत्कर्ष व्हावा व त्यामध्ये राजभक्ती चांगली बाणावी, या सर्व बाबतीत दुसऱ्यांना उदाहरणादाखल हा तालुका व्हावा असा माझा आपल्याला खरा आशीर्वाद आहे. परमेश्वर आपणाला सुखी ठेवो.

●●●

१०९.

स्थळ : मुंबई
काळ : तारीख २३ मार्च, १९१८
प्रसंग : अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारक संमेलन

सभ्य गृहस्थहो,

अस्पृश्यता - निवारण हा विषय मला माझ्या कारकिर्दीच्या प्रारंभापासून मोठ्या जिव्हाळ्याचा वाटत असल्याने व या विषयासंबंधीचे काही प्रत्यक्ष प्रयोग मी बडोदे राज्यात करीत असल्याने, आजच्या प्रसंगी याच विषयावर बोलण्याची संधी आल्याबद्दल मला आनंद वाटत आहे. तुमच्या स्वागत - समितीने या भारतीय संमेलनाचे अध्यक्षपद मला देऊन माझा बहुमानच केला आहे; परंतु अध्यक्षांच्या नात्याने मला तुमच्या संमेलनाच्या सर्व कार्यक्रमाला हजर राहता येत नसल्याने मी हे प्रास्ताविक भाषण करून तुमच्या धडाडीच्या कार्याविषयी मला जे अगत्य वाटते आहे तेवढे दर्शविणार आहे.

आपल्याकडील अतिशूद्रांची ऊर्फ अस्पृष्टांची राहणी व सामाजिक दर्जा सुधारावयाचा म्हटले तर त्या कामाला असामान्य धैर्य, विशाल दृष्टी व हसरे, प्रसन्न अंतःकरण यांची फार आवश्यकता आहे. त्या कामापायी तुम्हाला प्रचंड विरोधाशी झगडावे लागेल आणि ज्या समाजरचनेचा पगडा आज अगणित पिढ्यांपासून हिंदू लोकांच्या मनावर बसला आहे तो उलथून टाकून नव्या समाजरचनेचा पाया तुम्हास घालावा लागेल. आज हिंदू समाजात सुमारे पाच कोटी अस्पृष्ट आहेत. या पाच कोटी बांधवांची भौतिक स्थिती सुधारली की, हा प्रश्न मिटला असा प्रकार नाही. हा प्रश्न आपल्या सामाजिक कल्पनांचा ठाव पाहणारा आहे, आपल्या विचारांना व भावनांना धक्के देणारा क्रांतिकारक आहे, आपली आजवरची इष्टानिष्टाची कल्पना आरपार बदलून टाकणारा आहे आणि सर्व समाजाच्या सदसद्‌विवेकबुद्धीला खडबडून जागी करणारा आहे. अस्पृष्टांची सुधारणा करणे हा प्रश्न अशा प्रकारे फार विशाल स्वरूपाचा आहे आणि तो सोडवू पाहणाराच्या अंगी दृढनिश्चय व दीर्घोद्योग इत्यादी गुण तर आधी हवेत.

तथापि हा प्रश्न अखेर समाधानकारकपणेच सुटेल याविषयी मला मुळीच शंका नाही. कारण आम्हा हिंदू लोकांची धारणाशक्ती व ध्येयनिष्ठा जबरदस्त आहे. आजकाल पायाशुद्ध व शास्त्रीय

पद्धतीने सर्वच बाबतीत विचार करण्याची प्रथा जोराने फैलावत आहे. आपल्या सामाजिक सांगाड्यातही नवचैतन्य खेळू लागले आहे आणि आपल्या हजारो देशबांधवांच्या आचारविचारात आज क्रांती होत आहे. अशा वेळी अज्ञानी, जीर्ण मतांचा व जातिभेदाच्या वेडाचा टिकाव कितीसा लागणार आहे? आधुनिक सामाजिक सुधारणा ही अंतःस्फूर्त आहे, नव्हे, तो एक अंतःक्षोभ आहे. त्यायोगे जे स्थित्यंतर घडू पाहत आहे त्याचा प्रतिबंध करण्याचे सामर्थ्य अतिजीर्ण झालेल्या पुराणमतवादांत कधीच नसते असा इतिहासाचा निर्वाळा आहे. सामाजिक बाबतीप्रमाणेच धार्मिक, आर्थिक व राजकीय बाबतीतही असाच अनुभव आजवर आलेला आहे.

इतिहासात इतरत्र आढळून न येणारी एक विशेष गोष्ट आपल्या इथे अशी आहे की, एखाद्या सामाजिक अनिष्ट चालीला कायमची बंदी करू शकणारी राजकीय किंवा धार्मिक वरिष्ठ सत्ता आपल्याकडे नाही. इतर देशात ही अडचण नसते. तिथल्या सुसंस्कृत पुढाऱ्यांच्या प्रेरणेने राजेलोक किंवा धर्मगुरू एका हुकुमासरशी वाटेल त्या दृष्टचालीचा नायनाट करू शकतात. उदाहरण हवे तर मी जपानचे देईन. इ. स. १८६८ ते १८७१ या वर्षात जपानात जी सुधारणा झाली ती केवळ राजकीय स्वरूपाचीच नव्हती, तर आर्थिक व सामाजिक स्वरूपाचाही होती. त्या काळात तिथल्या बादशहाला त्याचे परंपरागत हक्क व वैभव पुनश्च प्राप्त झाले. कालमान पाहून त्याने आधुनिक राज्ययंत्राच्या नियमानुसार आपल्या हक्कांचा व वैभवाचा उपभोग घेण्याचे ठरविले. या राजकीय सुधारणेबरोबरच जपानच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनातदेखील थोड्याच अवधीत मोठे परिवर्तन झाले. देशातील सरदार लोकांनी आपल्या जहागिरी व सरंजाम बादशहास परत केले. स्वखुशीने परत केले व त्याऐवजी लॉर्डांच्या सभेत उमरावांना जे थोडेसे राजकीय हक्क असतात तेवढेच पत्करून ते उमराव बनून राहिले. त्याचप्रमाणे सामुराई किंवा समरप्रवीण सैनिकांना आपल्या वंशपरंपरा असलेल्या नेमणुका, विशिष्ट परवाने किंवा सवलती सर्व सोडून द्याव्या लागल्या व सामान्य नागरिकांप्रमाणे शेती, कला-हुन्नर अथवा व्यापारधंदा पत्करून आपला चरितार्थ चालवावा लागला. पूर्वी समाजात अग्रमान घेऊन मिरविणारे हे लोक आज इतर चारचौघांप्रमाणे समाजात सर्वत्र वावरत आहेत. सरंजामी पद्धतीचा असा बीमोड झाल्याबरोबर १८७१ च्या जुलै महिन्यात बादशाही आज्ञापत्र निघून त्याने जातिभेदाचा कोटाच उपटून टाकला. आपल्याकडचा 'अतिशूद्र' (जन्मतःच नीच किंवा हलका) व जपानी लोकातला 'हीनइन' (माणसाबाहेरचा) या दोघांतले साम्य चटकन डोळ्यांत भरण्यासारखे आहे. जे मूळचे हीन संस्कृतीचे रहिवासी त्यांच्यावर एक उच्च दर्जाची संस्कृती येऊन बसली आणि राजकीय व इतर गुन्हेगार, बहिष्कृत कुटुंबे वगैरे वरच्या समाजातला केरकचरा वाहत येऊन आत साठला. अशीच बहुधा या अतिशूद्रांची व हीन - इनांची उत्पत्ती असावी. हेच लोक पुढे अस्पृष्ट ठरले, त्यांना गावामध्ये राहण्यास मज्जाव झाला व खानेसुमारीतदेखील यांची गणना होईनाशी झाली. अशा प्रकारे या लोकांचा एक बहिष्कृताचा निराळाच वर्ग उत्पन्न झाला. हे लोक मूळ जन्मतःच हीन व माणसाबाहेरचे होते व पुढे ते जातिबाह्यही ठरले. साहजिकच, द्विजातीयांना (म्हणजे दोनदा जन्मलेल्यांना) त्यांचा विटाळ वाटू लागला. इतकेच नव्हे तर विटाळाच्या कल्पनेपुढे त्यांच्याविषयी दयाबुद्धी किंबहुना साधी माणुसकीदेखील द्विजातीयांना वाटेनाशी झाली.

या जपानच्या उदाहरणावरून दिसेल की, जपान, चीन व हिंदुस्थान या तिन्ही देशांतील धर्मकल्पना सारख्याच आहेत व त्यांचा प्रवाहही एकाच दिशेने वाहत आहे. १८७१ च्या जपानच्या बादशहांच्या आज्ञापत्रातील काही प्रत्यक्ष शब्दच तुम्हाला सांगतो, म्हणजे तुमची कोणतीही शंका राहणार नाही. त्या आज्ञापत्रातील पुढील वाक्ये मला महत्त्वाची वाटतात :

"एटा व हीन - इन या संज्ञा रद्द करण्यात आल्या आहेत. त्या नावाच्या जातीत जन्मलेल्या लोकांची नोंद अतःपर लोकगणतीच्या सामान्यपत्रकात होत जाईल. तसेच त्या लोकांचा सामाजिक दर्जा व उपजीविकेचे धंदे, हे बाकीच्या लोकांच्या दर्जा - धंद्याप्रमाणे राहतील."

हे आज्ञापत्र काढणारा बादशहा अल्पवयीन होता; पण आयटो, ओकुबी यांच्यासारखे दूरदर्शी पुढारी यावेळी जपानला लाभले होते. त्यांच्या प्रेरणेने त्या पोरसवदा बादशहाने वरील आज्ञापत्र काढले व लेखणीच्या एका फटाक्यासरशी सर्व जपानातल्या अस्पृष्टांना मुक्तबंध केले, समाजात सर्वांच्या बरोबरीचे स्थान त्यांना दिले, राबत्या मजुरांतून त्यांना भोक्त्या मालकांच्या वर्गात आणले, नव्या नागरिक दलाच्या गाभाऱ्यात त्यांचा प्रवेश करविला आणि पूर्वी बंद असलेले पुरस्काराचे सर्व मार्ग त्यांना खुले करून दिले. एका आज्ञापत्राने केवढी क्रांती आणि तीही किती शांतपणाने घडवून आणली! असाच प्रकार अमेरिकेत व रशियातही झाला. अब्राहम लिंकनचे Emancipation Proclamation (दास्यमुक्तीचा जाहीरनामा) व रशियाचा झार अलेक्झांडर याचे १८६१ चे आज्ञापत्र ही जपानच्या आज्ञापत्राची भावंडेच आहेत. सुधारणा म्हणजे कुणाच्या सामाजिक दर्जाला प्राधान्य न देता, जबाबदारी किंवा कामगिरीवरूनच माणसाचे महत्त्व ठरवायचे, अशी सुधारणेची व्याख्या असल्याचे या आज्ञापत्राने सिद्ध केले. वैयक्तिक स्वातंत्र्याच्या संपूर्ण प्रवाहाला आजवर अनेक बांध व अडथळे कायद्याच्या नावाखाली घालण्यात आले होते. ते सर्व दूर होऊन व्यक्तिमात्राचे स्वातंत्र्य संपूर्ण व शुद्धही झाले. सामाजिकदृष्ट्या माणसाची योग्यता ही त्याच्या स्वतःच्या कर्तबगारीवर अवलंबून असते, हे जे आधुनिक सुधारणेचे प्राणभूत तत्त्व, त्या तत्त्वालाही याच आज्ञापत्राने सर्वमान्यता दिली. याचा अर्थ असा नव्हे की, सामाजिक बाबतीत जपानमध्ये सबगोलंकारच झाले. श्रेष्ठ - कनिष्ठ हा भेद लोपला नाही. सरदार, सद्गृहस्थ व सामान्य असे तीन भेद समाजात होतेच; पण ते वर्ग म्हणून होते, जाती म्हणून नव्हते. त्यामुळे स्वतःच्या कर्तबगारीच्या जोरावर सामान्य वर्गातला मनुष्यसुद्धा हव्या त्या कार्यक्षेत्रात श्रेष्ठ पदवीला जाऊन पोहोचू शकत असे. जातिभेद असला तर असा पल्ला गाठणे अशक्य असते. कारण जातिभेदाची बंधने कडक असून वर्गभेदाचे थर हे पाण्याच्या थरासारखे असतात व कर्तृत्वाच्या बळावर खालच्या वर्गातून वरच्या वर्गात प्रवेश करून घेता येतो. जपानी समाजाचा हा लवचीकपणा आपल्याला इंग्लंडात व अमेरिकेतसुद्धा दृष्टीस पडतो. अवघ्या दोन पिढ्यांच्या अवधीत या सामाजिक पुनर्घटनेचा जपानवर केवढा आश्चर्यकारक परिणाम झाला पहा. सांदाकोपऱ्यात पडलेले पूर्वीचे जपान आज आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या अव्वल दर्जाचे राष्ट्र बनले आहे! नव्या समाजपद्धतीमुळे पूर्वीची कुंचबणा व आकुंचितपणा नष्ट होऊन लोकांत नवा उत्साह, नवे स्फुरण, नवी धडाडी उत्पन्न झाली. त्याचाच हा मुख्यतः परिणाम आहे. याविषयी कुणाला शंका आहे?

जपानात चार-दोन पुढाऱ्यांनी चळवळ करून जसे हे आज्ञापत्र काढविले, तसे हिंदुस्थानसारख्या प्रचंड देशातील मूठभर पुढाऱ्यांकडून काढविले जाईल अशी आशाच नको. यात मी पुढाऱ्यांना दोष देत नाही, फक्त कामाची अशक्यता दर्शवित आहे. लोकांनाच शिक्षण देऊन त्यांची मने सुसंस्कृत किंवा उद्‌बोधित करणे एवढेच आपल्या हाती आहे. याने आपल्यातील अस्पृष्टता नष्ट होण्यास उशीर लागेल हे खरे; पण आपले कामच तसे बिकट व अफाट आहे, त्याला इलाज काय? हिंदू समाजात अस्पृष्टतेचा फैलाव किती अजस्र आहे, याची कल्पना तिऱ्हाइताला येणार नाही. हिंदू समाजाचे असे कोणते अंग आहे की त्यात तुम्हाला अस्पृष्टतेचे नाव ऐकू येत नाही? इतकेच काय; पण आपल्या नित्याच्या व अत्यंत साध्या व्यवहारातसुद्धा स्पर्शास्पर्शाचे इतके गुंतागुंतीचे फाटेफणगडे आढळतात की, 'अति झाले आणि हसू आले' असा प्रकार होतो. मुसलमान व ख्रिश्चन हे म्लेच्छ म्हणून ब्राह्मण त्यांना शिवत नाहीत, स्नान केलेला ब्राह्मण स्नान न झालेल्या ब्राह्मणाला शिवत नाही आणि सगळे सारखे सोवळे असले तरी जेवणाच्या वेळी एक ब्राह्मण दुसऱ्या ब्राह्मणाला शिवत नाही. सामाजिक व्यवहारातला हा धर्मपंडितांनी घालून दिलेला नियमानुक्रम पूर्वीच्या काळी समाजाला परवडला असेल; कारण पूर्वी धर्माचा संबंध आला की, ते सगळे काम ईश्वरप्रणीत आहे असेच मानीत असत आणि तसे मानून पूर्वी भागत असे. जुन्या हिंदुधर्मशास्त्राने काही (स्त्रीपुरुष) संयोगाबद्दलची आपली पसंती-नापसंती बाजूला ठेवून, केवळ अडचण भागवायची म्हणूनच ते संयोग ग्राह्य धरले होते. आपद्धर्म म्हणून असे संयोग पूर्वी होत. धर्मशास्त्र हे ईश्वरप्रणीत नाही, एवढेच या उदाहरणांच्याद्वारे मला दर्शवावयाचे आहे. थोड्याच काळात आपल्या पूर्वजांनादेखील ही गोष्ट कळून चुकली. श्रद्धेवर जेव्हा बुद्धीचा प्रभाव पडला, तात्त्विक चर्चेवर जेव्हा प्रत्यक्ष व्यवहाराने विजय मिळविला तेव्हा आपल्या आर्य पूर्वजांनाही वाटले की, ब्राह्मणादिक वर्ण हे मनुष्यनिर्मितच आहेत. समयानुसार सुरू झालेला तो सांप्रदाय आहे. यावेळी प्रचलित धर्मपद्धतीविरुद्ध बहुशः लोकांनी बंडच केले असेल आणि त्यामुळे प्रत्येक खालच्या वर्गाचे लोक आपले आपल्यापुरते पाहू लागून स्वाश्रयी व समानाधिकारी बनले. अशा परिस्थितीत तसा काही अपराध नसताना एखाद्याला अस्पृष्ट मानणे हे मत्सराचे व वैषम्याचे घर होऊन बसले. हीच परिस्थिती आजही आहे. तिच्यात बदल घडवून आणावयाचा म्हणजे मी पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे उच्च जातींना ज्या शैक्षणिक सोई - सवलती आहेत त्याच अस्पृष्टांनाही मिळाव्या म्हणून आपण नेटाने प्रयत्न करू व उदारमतवादाचा पुरस्कार करून आपापल्या प्रांतांत लोकजागृती करू. तेवढ्याने पुराणमतवादाच्या साचलेल्या दुर्गंधी डबक्यात निदान खळबळ तरी होईलच.

आपल्यातील काही फाजील कडक असलेले जुने सामाजिक निर्बंध आता काढून टाकणे किती इष्ट आहे, हे यापूर्वी अनेक ठिकाणी सविस्तररीत्या सिद्ध केले गेलेच आहे. त्याची पुनरुक्ती आज करून मी आपल्याला कंटाळवू इच्छित नाही. तथापि आपल्या आजच्या विषयाला पोषक होतील तेवढेच त्यातले मुद्दे अगदी संक्षेपाने मी सांगतो. पैकी नकारात्मक मुद्द्यांचा उल्लेख प्रथम करून टाकतो.

'मोडेल पण वाकणार नाही' असली आपली वर्णव्यवस्था आणि तिच्या बरोबरच आलेली अतिशूद्रांची जात, या दोन गोष्टी वेदकालीन हिंदू धर्मात होत्याच असे मत सध्या प्रचलित आहे;

पण ते निराधार आहे असे मला वाटते. वेदांचा सूक्ष्म अभ्यास केलेल्या विद्वानाचे मत आहे की, वेदांमध्ये ही वर्णाबिर्णाची आणि बहिष्कृतांची भानगड जवळजवळ नाहीच म्हटली तरी चालेल. पुराणात तर वर्णप्राप्त स्थान अढळ असते असे सिद्ध करणारा मुळीच पुरावा नाही. स्मृतीमध्ये श्रेष्ठ जी मनुस्मृती ती पाहावी तर तिच्यातला बराचसा भाग - विशेषतः अतिशूद्रांसंबंधीचा भाग - प्रक्षिप्त व खोटा आहे; कारण त्याला प्राचीन ऋषीच्या वचनाचा कुठेच आधार नाही.

आप्तवचन अशा ग्रंथांतरीच्या पुराव्याची ही स्थिती. आता बुद्धीची किंवा शास्त्रीयतेची कसोटी वर्णव्यवस्थेला लावून पाहू. वर्ण बदलता येऊ नये, तो गुणक्रमाने नव्हे तर जन्मानेच निश्चित व्हावा, या कल्पना कोणता सुज्ञ मानील? पूर्वी एके काळी मान्य असलेल्या गोष्टी पुढे सदासर्वदा मान्यच राहतात असे कुठे आहे? उदाहरणार्थ, काही लोकांनी जन्मतः व आजन्म दासच राहावे, असाच निसर्गाचा नियम असल्याचे जुन्या काळचे लोक मानीत. ॲरिस्टॉटलसारख्या थोर व विचारी पुरुषानेही या मताला आपली संमती दिली आहे आणि परवा-परवापर्यंत अस्सल जुन्या वळणाचे ख्रिश्चनसुद्धा हे मत म्हणजे एक प्रत्यक्ष ईश्वरी कायद्याच आहे असे गृहीत धरीत होते; पण आज स्थिती काय आहे? आज असा एकही तत्त्वज्ञ वा शास्त्रज्ञ नाही की जो हे मत खरे आहे असे म्हणेल. मेन्डेल, गाल्टन, बेट्सन, किड प्रभृती शास्त्रज्ञांनी जी आनुवंशिक गुणावगुणाची उपपत्ती लावली आहे, तिच्यात 'संबंध जातीच्या जाती एकजात निकृष्ट गुणांच्या निपजू शकतात.' या मताला काहीच पाठिंबा दिलेला नाही. समाजशास्त्रज्ञ म्हणतात की, एखाद्या मनुष्यसमूहाची अवनती झालेली दिसली तरी तिचे कारण त्या मनुष्याचे काही जन्मजात व आनुवंशिक दोष हे नसून त्यांची भौतिक व सामाजिक परिस्थिती असे एक तेजोवलय असते व अस्पृष्ट माणसाच्या जवळ येण्याने त्या वलयाला विटाळ होतो किंवा मंदता येते अशी एक समजूत आहे; पण या समजुतीला शास्त्रीयतेचा काहीच पुरावा नाही. तो मिळेपर्यंत ही समजूत खरीच आहे असे मानता येत नाही. सारांश, वर्णभेदाची कल्पना बुद्धीला पटत नाही व शास्त्रीय चिकित्सेलाही उतरत नाही असे दिसते.

ज्यांना आपल्याकडे अंत्यज्य किंवा मद्रासकडे पंचम म्हणतात, ते सर्व लोक अगदी हीन मनोवृत्तीचेच असतात असे नाही. याबद्दल अनुभवाचा पुरावा पुष्कळ उपलब्ध आहे. कारण उच्चवर्णीय ब्राह्मणांनीही ज्यांना पूज्य मानले आहे असे अनेक सुप्रसिद्ध साधुसंत या अंत्यजवर्गातच जन्माला आलेले आहेत. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातला चोखामेळा, बंगाल्यातला हरिदास ठाकूर, दक्षिणेकडचा नंद आणि अयोध्येतला रविदास हे राष्ट्रवंद्य पुरुष अस्पृष्टांपैकीच होते. परमार्थाप्रमाणे प्रपंचातही आज अस्पृष्टांची नवी पिढी नावलौकिक मिळवीत आहे. इथल्या व परदेशच्या विश्वविद्यालयाच्या उच्च पदव्या मिळविणारे अत्यंज कितीतरी आहेत. मला स्वतःला एका गुजराती अत्यंज विद्यार्थ्यांचे ठळक उदाहरण माहीत आहे. शिक्षणाची सोय लागताच याने सर्व परीक्षा देऊन हिंदुस्थान सरकारच्या विद्याखात्यात वरिष्ठ दर्जाची नोकरी मिळविली व हायस्कूलाकरता काही पाठ्यपुस्तकेही लिहिली. बडोद्याला अंत्यजांच्या मुलांसाठी एक वसतिगृह आहे. तिथे जाऊन पाहाल तर वसतिगृहात दाखल होऊन शिकू लागलेली अंत्यजांची मुले तीन-चार वर्षांत इतकी सुधारतात की, तिऱ्हाईत त्यांना उच्च वर्णाची मुलेच समजतो. शिक्षण दिल्याने व

उपजीविकेसाठी सर्व धंदे खुले ठेवल्याने अंत्यजांची सुधारणा झपाट्याने होईल, या मुद्द्यावर दुमत होण्याचा संभवच नसल्याने त्याचे मी जास्त स्पष्टीकरण करीत बसत नाही.

समाजाला थोडी स्वस्थता, सुबत्ता व ऐशआराम मिळू लागले म्हणजे नसते नाजूक भेद काढीत बसण्याची खोडच असते. अस्पृष्टतेच्या बाबतीत तसाच प्रकार झालेला आहे. काही रिकामटेकड्या, अहंमन्य व अदूरदर्शी लोकांनी हे स्पर्शास्पर्शाचे पापुद्रे सोलण्यासारखं काम हाती घेतले, फुरसतीच्या वेळी ते केले व फुरसतीच्या वेळी पुढे त्याचा उपयोग केला गेला. एरवी आणीबाणीच्या व ऐन गर्दीच्या वेळी स्पर्शास्पर्शाचा इतका बागुलबुवा कुणीच करीत नसत. पेशव्याच्या ब्राह्मणी राजवटीतल्या शिदनाक महाराची गोष्ट तुम्ही वाचलीत म्हणजे तुम्हाला माझ्या म्हणण्याची प्रचीती येईल. पेशव्यांचा काळ खुद्द पेशव्यासारखाच धर्मकर्मनिष्ठ होता. त्यांच्या सैन्यात शिदनाक महार हा एक शिलेदार होता. सैन्य लढाईस निघाले व त्याचा तळ पडला म्हणजे या महार शिलेदाराचा तंबू महारवाड्याप्रमाणे लांब व वेगळा राहत नसे. इतर ब्राह्मण, मराठा शिलेदारांच्या जवळच याचाही डेरा देत. त्या वेळी ''तो महार, मी ब्राह्मण'' असा भेद कुणीही दाखवत नसत. त्याप्रमाणे लढाईची खलबते किंवा प्रत्यक्ष लढाई चालू असता हा महार गडी इतरांच्या खांद्याला खांदा भिडवून वागत असे. यावरून असे दिसते की, धर्मपरायण राज्यांतसुद्धा फुरसतीच्या वेळचे धर्मनियम निराळे आणि घाईच्या किंवा जरुरीच्या वेळचे धर्मनियम निराळे असत. किंबहुना एकाच वेळी धर्मनियम पाळत तर दुसऱ्या वेळी ते खुशाल गुंडाळून ठेवीत. शत्रूंशी झगडताना जेथे जगण्याचीच भ्रांत, तेथे सोवळ्या - ओवळ्याचा कोण विचार करीत बसतो? शिदनाक महारासंबंधी एका प्रसंगी हिरोजी पाटणकरांनी काढलेले उद्‌गार लक्ष्यात ठेवण्यासारखे आहेत. ते म्हणाले. ''आपण इथे जमलो आहोत ते जेवणासाठी नाही जमलो, लढण्यासाठी जमलो आहोत; म्हणून महार आपल्यामध्ये या वेळी आले तर काही हरकत नाही. आपली ही पंगत म्हणजे हाती तलवार धरलेल्या लढवय्यांची पंगत आहे. इथे जातपात पुसायचीच नाही. ज्याची तलवार बळकट तो आपल्याच जातीचा-खरा लढवय्या.'' खड्र्याच्या लढाईंत शिदनाकाने मोठी बहादुरी गाजविली असे इतिहास सांगतो. म्हणजे, संधी मिळाली तर पतित जातीचे लोकसुद्धा उच्च जातीच्या लोकांसारखीच कामगिरी बजावू शकतात हे सिद्ध होते. काम कामास शिकवते, प्रसंगासारखा गुरू नाही हेच खरे.

अभावरूप मुद्द्यांचे दिग्दर्शन येथवर मी केले. आता भावरूप विचारांचा थोडक्यात उल्लेख करितो. अस्पृश्य जातीची निर्मिती हा एक राक्षसी व हिडिस प्रकार आहे. गेल्याच शतकातली गोष्ट! गुलामगिरीची चीड सुधारलेल्या लोकांना इतकी आली की, उभ्या जगातून त्यांनी तिला जवळजवळ निर्मूळ खणून काढून फेकून दिली आणि आपण मात्र गुलामगिरीपेक्षा अनेक पटीने अनिष्ट असलेल्या अस्पृष्टतेला अजून उराशी धरून बसलो आहोत! गुलामगिरी वाईट असली, गुलामांच्या विक्री - खरेदीचा धंदा कितीही अमानुष असला तरी धनी व गुलाम यांचे संघटन होतच असे. शिवाय ग्रीस व रोम देशांमध्ये उच्च वर्गाचे लोक व्यापारधंदा करणे हे हलक्या प्रतीचे मानीत. त्यामुळे आपण ज्याला डोके वर काढायचे उत्तम क्षेत्र समजतो, तो 'उत्तम व्यापार', सगळे उद्योगधंदे, गुलामांच्याच हाती असत व त्यामुळे त्यांना थोडीफार सामाजिक प्रतिष्ठाही लाभत

असे. उलट आपण जी अस्पृष्टांवर गुलामगिरी व नीचावस्था कायमची लादली आहे तिच्यात इतक्या शिताफीने आपण आपला निर्दयपणा दाखविला आहे की, तसली निर्दयता आफ्रिकेतल्या गुलामांना पशूप्रमाणे झोडपणारे क्रूर व्यापारीही दाखवित नसतील. वाढत्या शिक्षणाबरोबर ही परिस्थिती अधिकच बोचत जाणार, आपल्या निर्दयपणातला डंख अधिक विषारी होणार हे उघडच आहे. मनुस्मृतीत अस्पृश्यांना जे नियम घालून दिलेले आहेत ते पहा...

''त्यांची घरे गावाच्या बाहेर असावी, कुत्री आणि गाढव एवढेच त्यांचे धन असावे, मृतांची वस्त्रे हेच त्यांचे परिधान, फुटक्या भांड्यातून त्यांनी अन्नग्रहण केले पाहिजे. त्यांचे सर्व व्यवहार आपसातच व्हावे व बेटीव्यवहार त्यांनी समान लोकांशीच करावा. रात्रीच्या वेळी त्यांनी गावातून हिंडू नये.''

इतका कडक आणि तोही कायमचा बहिष्कार प्रत्यक्ष कायद्यानेच जिथे अस्पृष्टांवर घातला आहे तिथे व्यवहारात अस्पृश्य म्हणजे जनावरांपेक्षाही हीन असलेली एक बाजारी वस्तू असे लोक मानतील व त्यांना पशूपेक्षाही निर्दय रीतीने वागवतील यात आश्चर्य कसले? खाली दक्षिण हिंदुस्थानात मी गेलो तेव्हा तिथला एक प्रकार पाहून माझ्या पोटात धस्सच झाले! तिकडे अस्पृष्टांना हमरस्त्यावरून जाण्यालादेखील बंदी, भीक मागण्यासाठी कुणाच्या घराजवळ जाऊ म्हणतील तर त्यालाही बंदीच. आपली सावली ब्राह्मणांवर पडू नये म्हणून त्यांनी लांबूनच ओरडले पाहिजे! पिकदाणी म्हणून एक मडके गळ्यात बांधून त्यांनी हिंडले पाहिजे. कारण ज्या रस्त्यांवरून ब्राह्मण जावयाचे ते रस्ते अस्पृष्टांच्या थुंकीबिंकीने विटाळता कामाचे नाही! अस्पृष्टांनी शिव्याशाप दिले तर ते ब्राह्मणांना शुभकारकच असतात; पण उलट अस्पृष्टांनाच ते अशुभकारक ठरतात अशी तिथे धार्मिक समजूत आहे! धर्माच्या नावाखाली अज्ञानाचा आणि कुबुद्धीचा हा केवढा गोंधळ!!

यानंतर आपण आपल्या राष्ट्रशासनावर सामाजिक, राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या अस्पृष्टतेचा काय परिणाम होतो तो पहा - 'स्लेव्ह पॉवर' (गुलामांची सत्ता) या ग्रंथात कार्नेस याने असे स्पष्ट दाखविले आहे की, मजूर म्हणून तुम्ही स्वातंत्र्य भोगणारा मनुष्य कामाला लावला, तर तो मजूर तुमचा गुलाम म्हणून काम करणाऱ्या दुसऱ्या मजुरापेक्षा तुम्हाला अधिक मोलाचे व अधिक किफायतशीर काम करून दाखवील. अत्यंत समतोल वृत्तीचा इतिहासकार अशी ज्याची ख्याती आहे त्या कनिंग हॅम नावाच्या लेखकाने असा निष्कर्ष काढला आहे की, इजिप्त, ग्रीस व रोम ही साम्राज्ये नष्ट होण्यास त्या त्या साम्राज्यातील गुलामगिरीची पद्धतच पुष्कळ अंशी कारणीभूत झाली. निवळ दास असलेले लोक त्या साम्राज्यात निरनिराळ्या सामाजिक अवस्थेत होते आणि त्यांची संख्याही अफाट होती. अशा दासांच्या माथी सर्व धनोत्पादक धंदे लादण्यात त्या साम्राज्यांनी मोठी चूक केली. खरा उद्योगी असलेला बहुजन समाज स्वातंत्र्यशून्य असे एक बाहुले बनला. जीवनात गोडी नाही, उद्योगात धडाडी नाही, प्रगतीची सवड व आवड नाही अशा यांत्रिक माणसांच्या हाती देशाच्या आर्थिक नाड्या दिल्यावर नाशाला काय उशीर? ज्या साम्राज्यात आपण गुलाम म्हणून ओळखले जात आहोत व ओळखले जात राहणार ते साम्राज्य टिकावे असे या लोकांना वाटणार तरी कुठून? जिथे लोक स्वतंत्र असतील तिथेच अभेद्य अशी राष्ट्रीय वृत्ती

उत्पन्न होत असते. राष्ट्रीयदृष्ट्या व्यक्तिस्वातंत्र्य हे किती उपकारकारक आहे ते युरोपातील महायुद्धाने चांगले दाखविले आहे. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी केली, नवे उपक्रम सुरू करण्याची शक्ती खुरटवून टाकली आणि देशभक्तीच्या दृढ बंधनाने सामान्य लोकांना आपलेसे करून घेतले नाही, तर देशाची विघटना, चिरफाड कशी होऊ लागते हेही महायुद्धाने सप्रयोग सिद्ध करून दाखविले आहे. फ्रान्समधल्या सामान्य जनतेला नेपोलियनच्या मोठमोठ्या योजनाचा विश्वास वाटेनासा झाला, तेव्हा नेपोलियनचे साम्राज्य ढासळू लागले. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानातील केवढी मोठी जनता आज पाच-सहाशे वर्षे झाली दास्याच्या पायी साशंक व नाराज बनली आहे. त्याचाच अंशतः परिणाम असा झाला की, आज सहाशे वर्षे आपण राष्ट्रीय ऐक्यास आचवलो आहोत. अलीकडचा इतिहास तुम्हाला स्पष्टपणे सांगतो आहे की, गुलामगिरीचा फास जितका जास्त आवळला तितकी त्या लोकांची नीतिमत्ता जास्त खालावत जाईल. याची पुष्कळ ठळक उदाहरणे देता येतील; पण दक्षिण अमेरिकेत अपराध्याला लोकांनीच दगडांनी ठेचून मारण्याची जी चाल आहे ती अद्यापही बंद होत नाही हे एकच उदाहरण काही अपुरे नाही.

'अस्पृष्ट लोकांना वर्णाश्रमधर्माविषयी शंका व अप्रीती उत्पन्न झाली असे' मी म्हटले. या अप्रीतीच्या पोटी एक विशेष भयप्रद गोष्ट जन्म पावली आहे. माझ्या असे ऐकण्यात आले आहे की, हिंदुस्थानातल्या काही भागात सबंध खेडीच्या खेडी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार करीत आहेत. ख्रिस्ती धर्म वाईट आहे किंवा इस्लामी धर्म वाईट आहे व त्या धर्मापासून लोकांनी सावधपणे दूरदूर राहावे, असे माझे म्हणणे नाही; कारण या दोन्ही धर्मापासून आपण शिकाव्या, अशा पुष्कळ चांगल्या गोष्टी त्यांच्यात आहेत. उदाहरणार्थ, दोघांमध्ये जी बंधुत्वाची शिकवण आहे. त्या शिकवणीप्रमाणे सदैव आचरण ठेवण्याची वृत्ती आहे, ती आपल्याला हवीच आहे. पाद्री लोकांनी इथल्या अस्पृष्ट लोकांना औषधपाणी, वगैरे देऊन व त्यांच्या नित्याच्या मोलमजुरींचे किंवा काबाडकष्टाचे महत्त्व त्यांना पटवून देऊन आपली एक प्रकारे सेवाच नाही का केली? त्यांच्या विरुद्ध मला काही एक सांगावयाचे नाही. जे सांगायचे आहे ते हिंदूंच्याच विरुद्ध. विशेषतः त्यांच्या अल्पसंतोषी व उदासीन वृत्तीवर माझा कटाक्ष आहे. आपल्यापैकी एक षष्ठांश समाज दिवसेंदिवस नाहक खालावत जातो आणि परक्या धर्माकडे व चालीरीतीकडे खुशीने झुकत जातो, तरीही आपण आपले तटस्थ व समाधानी! हा प्रकार इष्ट नाही एवढाच माझा मुद्दा आहे. इतर धर्माशी माझे भांडण नाही, भांडणाला जागाच नाही असे मला वाटते. कारण बौद्ध, इस्लामी व ख्रिस्ती या धर्मांनी आपल्या दलित वर्गातल्या लाखो लोकांना सुस्थितीत आणून सोडले, वरच्या पायरीवर नेले, ही सिद्ध गोष्ट आपण कबूल केलीच पाहिजे. म्हणून हलक्या जातीचे लोक धर्मांतर फार करतात. या गोष्टीबद्दल कुरकुर किंवा खेद करीत बसण्याचा उपयोग नाही. शहाणपणाचा मार्ग एकच आहे की, आपण आपल्या समाजात अशा नवकल्पना व सुधारणा प्रचलित केल्या पाहिजेत की त्यांच्यामुळे परधर्माचा आसरा घेण्याची लोकांना जरूरच राहू नये. असे न झाले तर पूर्वी जसे ब्राह्मणांच्या बेसुमार कर्मकांडाविरुद्ध आणि यज्ञसंस्थेविरुद्ध बंड उभारण्याची बुद्धावर पाळी आली तशाच बंडाची आग पेटविणारी अप्रीती देशभर फैलावण्याची आज भीती आहे.

'ब्राह्मण' हा शब्द उच्चारला की, त्याला बिलगून आलेला दुसरा 'महार' शब्द अचूक आठवावा आणि जो ब्राह्मण नाही तो महारच होय अशी समजूत रूढ व्हावी हे एक आपले कायमचे लांच्छन होऊन बसले आहे. हिंदुधर्म हा त्यातील रहस्यज्ञानामुळे परदेशात पुष्कळांना प्रिय आहे; परंतु निकृष्ट जातींना वागविण्याची आपली तऱ्हा पाहून लोकांचे मन हिंदुधर्माविषयी जितके विटून गेले तितके ते दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टींबद्दल विटले नाही. अशा स्थितीत इंग्लंडच्या मतदारसंघाला आपल्या आकांक्षाविषयी सहानुभूती वाटावी कशी आणि न वाटली तर नवल कसले? आपला दाम खरा असता, आपल्यात हे गृहकलह नसते तर इंग्रजी जनतेला आपल्याबद्दल खात्रीने कळकळ वाटली असती. ज्या तत्त्वानुसार तुम्ही राजकीय हक्क मागता त्याच तत्त्वानुसार तुमच्या खालच्या वर्गातील लोकांना तुम्ही सामाजिक हक्क द्यायला नकोत का? ज्यांना स्वतःचे न्याय हक्क हवे आहेत त्यांनी दुसऱ्याचे न्याय्य हक्क द्यायलाच हवेत.

हिंदूंची समाजरचना या विषयावर पुष्कळ बोलण्यासारखे आहे; पण मला वाटते आतापर्यंत मी जे बोललो आहे तेच पुष्कळ झाले आहे. आपली समाजरचना आमूलाग्र अन्यायाने भरलेली आहे याची जाणीव असू द्या एवढेच मी आता सांगतो. जन्मासारखी आगंतुक व लहरी गोष्ट प्रमाण मानून तिच्या आधारावर जातीचे अभेद्य व असंख्य तट उभारणे व एरवी समान संस्कृतीचे असलेले लोक असे कायमचे भिन्न - विभिन्न करणे या गोष्टीत न्याय कुठे आहे? जाती-जातीची भांडणे म्हणजे द्वेषाचे घर झाले आहे. राष्ट्र-पदवीला पोहोचण्यासाठी आपल्यामध्ये एकी व देशाभिमान वास्तविक हवा; पण त्यांच्याऐवजी बेकी व वेदिली मात्र भरपूर माजली आहे. बाकीचे जग महत्त्वाच्या विचारचर्चेत चूर आहे आणि आपण मात्र क्षुद्र भांडणापायी आपल्या विचारशक्तीचा व वाचाशक्तीचा चक्काचूर करीत आहोत. हिंदू समाजातली ही गुलामगिरी समूळ खणून काढण्यासाठी आपल्यामध्ये एकदा विल्बरफोर्स जन्मायला हवा आहे. पुनर्जन्म व कर्म यांच्या संबंधीच्या आपल्या कल्पनांचाही विचार करणे आजच्या विषयाला धरूनच होईल खरे; पण त्या रूक्ष तात्त्विक चर्चेत तुम्ही आज पडावे अशी माझी इच्छा नाही. तात्त्विक कल्पना म्हणून पुनर्जन्म व कर्म यांच्यावर आपला सकारण विश्वास बसत असला तरी त्या कल्पनांत सध्याच्या जातीच्या विषमतेला पोषक किंवा सूचक असा अर्थ नाही, अशी माझी खात्री आहे. पुनर्जन्माचे तत्त्व जरी शास्त्रीय चिकित्सेच्या कसोटीला उतरत असले तरी इतर सर्व दृष्टींनी निर्दय व अन्याय ठरलेल्या आपल्या समाजरचनेची संपादणी त्या तत्त्वाच्याने कशी होणार? आत्मज्ञान हे आपल्या मते सर्वोत्तम असे ज्ञान आहे. परमेश्वर तत्त्व हे स्वभावात एकच असून चराचर वस्तूंच्या ठिकाणी फक्त स्वरूपतःच ते निरनिराळे प्रतीत होते आणि तेवढ्यामुळे चराचर वस्तू या खरोखरच निराळ्या समजणे ही माया आहे. इत्यादी रहस्य आत्मज्ञानामुळे आपल्याला उलगडता येते. असे असताना जातिभेद खरे मानणे, त्यावर भलता भर देणे आणि हे सर्व जन्मासारख्या आकस्मिक गोष्टीच्या आधारावर करणे हा प्रकार कितपत समंजस आहे याचा आपण विचार करा. 'जन्मावरूनच वर्ण किंवा जात ठरवा, त्या माणसाच्या गुणकर्माची किंमत नाही, जन्म हेच निर्णायक आहे.' असे शास्त्रवचन कुठेही नाही. 'समोऽहं सर्वभूतेषु, न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय :' (सर्व सृष्ट वस्तू मला सारख्याच आहेत, अमुक अप्रिय व अमुक प्रिय असे नाही) ही भगवद्गीतेतील

उदात्त शिकवण आपल्याला या बाबतीत स्फूर्तिप्रद होण्यासारखी आहे. त्या शिकवणीकडे आपण लक्ष द्यावे असे मी आग्रहपूर्वक सांगतो.

या खंडन-मंडनपर चर्चेचा आता तुम्हाला कंटाळा येणे साहजिक आहे. ही चर्चा मी इथेच थांबवितो. अस्पृष्टांची स्थिती सुधारण्याकरिता बडोद्यास मी जे अल्पस्वरूप प्रयत्न करीत आहे त्यांची रूपरेषा दर्शवून मी माझे भाषण पुरे करतो. हे प्रयत्न करताना मला कितीतरी अडचणींना तोंड द्यावे लागले. अंत्यजांच्या शाळेत शिक्षक म्हणून काम करण्यासाठी चांगला पगार देऊ करून मी उच्चवर्णीय हिंदू शिक्षकांना बोलाविले; पण अद्याप एकजणही आला नाही. फक्त मुसलमान व आर्यसमाजी लोकच ते काम करण्यास तयार झाले आहेत! माझ्या प्रयत्नांना यश येणे प्रजेच्या सहकार्यावर व साहाय्यावर बऱ्याच अंशी अवलंबून आहे. हिंदू लोक हेकट व निगरगट्ट नसतात हे मला ठाऊक आहे. सुधारणा करावयाची ती समंजस, सकारण व न्याय्य आहे अशी त्यांची खात्री मात्र करता आली पाहिजे. अस्पृष्टांना स्वतंत्र माणसाचे स्थान व हक्क देणे न्यायाचेच आहे असे हिंदू समाजाला लवकरच वाटू लागेल यात मला मुळीच शंका नाही. 'अस्पृष्टाच्या सुधारणेबाबत तुमच्या देशबांधवांनी काय करावे?' असा कुणी प्रश्न केला तर मी सांगेन 'आंतरवर्णीय विवाह व सहभोजने, स्वतःच्या मताविरुद्ध करू नकाच. तूर्त अमक्याला शिवल्याने विटाळ होतो ही कल्पना उपटून काढा.' दक्षिण हिंदुस्थानात हे विटाळाचे बंड किती आहे ते मी तुम्हाला आज सांगितले आहे. ते बंड मोडून टाका. तिकडची म्हैसूर, त्रावणकोर वगैरे राज्ये अस्पृष्टांच्या उद्धारार्थ प्रयत्न करीत आहेत व ती तुम्हाला मदत करतीलच. अस्पृष्टतेची कल्पना नष्ट झाली म्हणजे आपण कृतकृत्य झालो असे समजू नका. हिंदू बांधवांनी एवढे कार्य तरी तूर्त करावे अशी माझी अपेक्षा आहे - अशी माझी विनंती आहे. पूर्वी आपल्याकडून काही चुका झाल्या असतील, जे करायला हवे ते केले नसेल; पण आता माझी विनंती वाया जाणार नाही व त्या चुकांची दुरुस्ती करण्यासाठी आचाराने व उच्चाराने प्रामाणिक असलेले प्रयत्न आता झाल्यावाचून राहणार नाही, अशी मला आशा आहे.

●●●

११०.

स्थळ : नाशिक
काळ : तारीख १२ मार्च, १९१८
प्रसंग : श्रीमंत उदाजीराव मराठा वसतिगृहास भेट

सभ्य गृहस्थ हो,

आताचे मोहक गायन श्रवण करून व आपले मजविषयीचे प्रेमाचे चार शब्द ऐकून मला मोठा आनंद वाटत आहे. हे गायन, भाषण चालले असताना थोडावेळ रिकामेच बसलो होतो. बाह्यतः म्हणजे शरीराने आपण क्रियाशून्य बनलो होतो; पण आपले मन काही तसे निरुद्योगी नव्हते. प्रत्येकाचे मन आपल्या ऐपतीप्रमाणे कसल्या ना कसल्या तरी विचारांत गुंतलेलेच होते. तुमच्या मनात काय विचार चालले असतील ते समजण्याचे साधन मजजवळ नाही; पण माझ्या मनात काय विचार आले होते ते मी तुम्हास सांगू शकेन. माझे विचार या आजच्या जनसमुदायाविषयी या वसतिगृहाच्या इमारतीविषयी, तुमचा पोशाख, राहणी, चाली व चर्या यांच्याविषयी होते. असलेच जे प्रकार मी इतरत्र पाहिले आहेत, त्यांच्याशी मी मनातल्या मनात याची तुलनाही करीत होतो. युरोप, अमेरिकेतील जीवनाचा चित्रपट मी अंतश्चक्षूंनी पुनश्च पाहत होतो व त्या जीवनाशी आपले जीवन ताडून पाहता पाहता आपण किती मागासलेलो आहोत, ते लोक किती पुढारलेले आहेत, हा विचारदेखील माझ्या मनात वरचेवर येत होता. प्रवास हे एक ज्ञानाचे मुख्य साधन आहे. अनेक देश पाहिल्याने निदान निरनिराळया गोष्टींची तुलना तरी मनुष्य करू शकतो. मला खूपसा प्रवास घडला असल्याने ही तोलण्या-मापण्याची साधने मजजवळ मुबलक झाली आहेत, त्यामुळे सहज बसलो तरी मन आपले तिकडच्या - इकडच्या गोष्टीचा ताळमेळ पाहत असते.

आतादेखील असेच झाले. 'ते चित्र पाहा आणि हे चित्र पाहा.' असे माझे मन मला सांगत होते. या सांगण्याला उघडच काहीतरी अर्थ आहे. ते सांगणे ऐकून मला वाटले की, दोन चित्रांत हा इतका फरक का? आपल्यापेक्षा ते दुसरे चित्र, दुसरे जीवन इतकं सुंदर का? आपले जीवन तसे करू म्हटले तर ते होईल का? कशाने होईल? कशाने आपले जीवन तितके सुंदर होईल, हे मला माहीत आहे. तो मार्ग तुम्हाला दाखवावा असे मला फार वाटते; पण मला एक मोठे कोडे

येऊन पडते. ते कोडे असे की, आपले जीवन सुधारणे खरोखरच आपल्या हाती आहे काय? या कोड्याचे उत्तर मी असे देईल की, सुधारणा करणे सर्वतोपरी आपल्या हाती नसले तरी निदान काही अंशी तरी आपल्या हाती खास आहे. सुधारणेच्या बाबतीत माझे जे विचार आहेत, त्यांचे दिग्दर्शन थोडेसे श्रीयुत सावंत यांनी आताच केले आहे. त्यांना सांगितल्याप्रमाणे एकी, मतस्वातंत्र्य, ज्ञानलालसा हे गुण आपण मिळवा. याहीपेक्षा महत्त्वाचा गुण जो चौकसपणा, दुसऱ्यांच्या स्थितीची तुलना करणे, तोही तुम्ही मिळवा. ही तुलना करणे म्हणजे एक प्रकारचे आत्मौपम्य आहे. तो मोठा दुःसाध्य गुण आहे, हे खरेच आहे. त्यासाठी तुम्ही नेटाने प्रयत्न मात्र केला पाहिजे. हाच उपदेश तुम्हाला एकमेव होऊन गेलेला आहे. तरी त्याची पुनरुक्ती मी करण्याचे कारण तो तितका महत्त्वाचाच आहे.

तुमची सद्यःस्थिती सुधारण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे, पूर्वेतिहास वाचून गतवैभव व सद्यःस्थिती यांची तुलना करणे, हा होय. आपल्या समाजातील ज्या थोर पुरुषांची कीर्ती आज आपल्या कानावर येत आहे, त्या पुरुषांचे पूर्वज किती थोर होते, याचा तुम्ही विचार करा आणि त्यांची स्थिती कशी होती व आज आपली स्थिती काय आहे तेही लक्षात घ्या. हे सांगण्यात माझा हेतू तुम्ही चालू राज्यपद्धतीविषयी काही चुकीची कल्पना करून घ्यावी असा नाही. चालू परिस्थितीचा तुम्ही नीट विचार करावा व तिच्यात तुम्ही सुधारणा करावी, एवढेच मला हवे आहे.

सध्याच्या या महायुद्धाच्या प्रसंगी श्रीयुत सावंत सैन्य (रिक्रूट) भरतीकरता सारखे झटत आहेत. या कामी तुम्हाला करवेल तितकी सर्व मदत तुम्ही त्यांना करावी, अशी माझी इच्छा आहे. आज येथे जे सैन्यात दाखल झालेले (रिक्रूट) लोक हजर दिसतात, फार उमदे लोक आहेत. आपण हाती घेतलेल्या एखाद्या राजकीय, सामाजिक किंवा प्रापंचिक सत्कृत्यात जर आपल्याला अगदी अपेक्षेप्रमाणे फळ मिळाले नाही, तर आपण नाराज होण्याचे कारण नाही. कोणत्याही गोष्टीत हटकून यश मिळेलच, असे निश्चत सांगता येत नाही. जिवापाड मेहनत करूनदेखील अखेर अपयश प्राप्त झालेले पुष्कळ लोक आपण जगात पाहतोच ना? यश किंवा अपयश या सर्वस्वी आपल्या स्वाधीनच्या गोष्टी नाहीत. सत्याला स्मरून उत्तमातला उत्तम प्रयत्न करीत राहणे, एवढेच आपले काम आहे. राजे लोक फार श्रीमंत असतात, हे तुम्हाला ठाऊकच आहे; पण ते आपला धनसंचय कोणत्या प्रकारे करीत असतात? फक्त धनिकांवरच नव्हे, तर सरसकट सर्वांवर निरनिराळ्या प्रकारचे कर बसवूनच. म्हणजे राजाच्या तिजोऱ्या काही केवळ स्वकष्टार्जित द्रव्यानेच भरून जात नाहीत. यातील तात्पर्य इतकेच की, प्रत्येकाने आपल्या सामर्थ्यानुसार थोडीथोडी मदत केली, तर मोठी रक्कम जमविता येते. राजांचे मुख्य कर्तव्य काय असते? प्रजेपासून करभार घेणे व करांचा मोबदला, शिक्षण, रक्षण, भरणादिक भरीव रूपाने, प्रजेला पावता करणे हेच राजाचे मुख्य काम असते. तेच काम तुम्ही म्हणजे तुमच्यासारख्या सार्वजनिक संस्थांनी करीत असावे. तुमच्या अडचणी पुष्कळ आहेत. सगळेच श्रीमंत कुठे आहेत? तथापि, श्रीयुत सावतांनी सांगितल्याप्रमाणे तुमच्या संस्थेच्या व्यवस्थापक मंडळाने सरकारप्रमाणे प्रत्येकापासून त्याच्या शक्यतेनुसार थोडेथोडे घ्यावे व घेतल्याच्या अनेकपट मोबदला अन्य रूपाने त्याच्या पदरात घालावा.

मुलांना सुशिक्षित करून सद्वर्तनी बनविले पाहिजे. शिक्षणाचे महत्त्व तुमच्या मनावर चांगले ठसविण्यात आले आहे. म्हणून मी त्या विषयाची पुनरुक्ती करीत नाही. फक्त तुमच्या शिक्षण कार्यात तुमचे अभीष्ट चिंतून दुसरीकडे वळतो. या वसतिगृहाला धारचे महाराज श्रीमंत उदाजीराव पवार यांचे नाव दिलेले आहे. त्यांचा व माझा चांगला परिचय आहे व ते माझे आप्तही आहेत. या कारणांमुळे या वसतिगृहाला भेट देण्यात मला विशेष आनंद वाटत आहे. तीस - पस्तीस वर्षे झाली असतील, मी माझ्या राज्यात शिक्षणप्रसाराचा अल्पस्वल्प प्रयत्न सुरू केला आहे. यात आत्मस्तुतीचा मुळीच अंश नसून मला इतकेच दर्शवायचे आहे की, असे प्रयत्न करण्याची बुद्धी होणे हे आपल्या उज्ज्वल भविष्यकालाचे एक सुचिन्हच आहे. तुमचा हा वसतिगृहाचा प्रयत्न असाच शुभकारक आहे. ज्या प्रेरणेने तुम्ही ही संस्था काढलीत, ती प्रेरणा जितकी प्रसार पावेल, इतरांनाही तशीच प्रेरणा जितकी होईल, तितके बरेच होईल. तुमच्या संस्थांसारख्या संस्था दुसऱ्या शहरांतूनही स्थापन झाल्या तर त्यात मला आनंदच वाटेल. ही संस्था फक्त मराठा ज्ञातीकरताच नसून, तिचे सदस्य इतर ज्ञातींनाही साहाय्य करण्यास तयार आहेत, असे जे तुम्ही आता म्हणालात, ते तुम्हाला अत्यंत भूषणावह आहे. हा तुमचा विचार फार उच्च कोटीचा आहे. सर्वांशी स्तुत्य आहे. सर्व राष्ट्रांच्या प्रगतीच्या दृष्टीने तो बहुमोल आहे. कारण एक आपल्या ज्ञातीची प्रगती झाली म्हणजे सर्व राष्ट्राची प्रगती झालीच, असे होत नाही. म्हणून आपण आपल्या ज्ञातीबाहेर नजर पोचवून इतर लोकांनाही शक्य ती मदत केलीच पाहिजे. अशाने तुम्ही त्या लोकांना तुमचे ऋणाइत तर करून सोडालच; पण विशेष असे की, त्या योगे तुम्हा दोघांची परस्परांविषयीच्या आदराची, प्रेमाची वृद्धी होत जाईल. या परस्परप्रेमाची प्रत्येक समाजाला आवश्यकता असते, हे निराळे सांगावयाला नकोच.

ज्ञान, कर्म आणि भक्ती या तीन मार्गांनी जाऊन मनुष्यास अंगीकृत कार्यात यशस्वी होता येते. पहिला जो ज्ञानमार्ग तो तिघांत श्रेष्ठ मानला जातो. मग या तिन्ही मार्गाचा मागोवा घेत घेत घडलेले सत्कृत्य निःसंशय चांगलेच असणार. मला वाटते तिन्ही मार्गांचा स्वीकार केला तरच आपल्याला यश मिळण्याची आशा. परमार्थात या तिघांपैकी कोणताही एक मार्ग परत असेल; पण प्रपंचात तिघांच्या सुंदर संमिश्रणाचीच जरूरत असते. कारण एखादे सत्कार्य हाती घेतले तर ते भक्तिपूर्वक अगदी अव्यभिचारी भक्ती बाळगूनच करावे लागते. बरे त्यासाठी कर्मसातत्य न ठेविले तर गाडे मुळीच चालावयाचे नाही आणि त्याचा भाग थोडा उणा असला तर सत्कार्याचा प्रारंभही धड व्हावयाची मारामार. सारांश तिन्ही मार्गांची आपल्याला जरूरत आहे. एकावरच विसंबून भागणार नाही. मला वाटते आपल्यामध्ये जे इतके पंथ व सांप्रदाय निघाले आहेत. त्याचे कारण कित्येकांनी एकाच मार्गावर फाजील भर दिल्यामुळेच ते निघाले आहेत. नाना पंथांचा व शेकडो सांप्रदायांचा हा गलबला बंद करावयाचा असेल, तर एकाच मार्गाने जाण्याचा एकांतपणा आपण सोडून दिला पाहिजे व ज्ञानादिक तिन्ही राजमार्गाचे योग्य काळी, योग्य प्रमाणात, संमिश्र सेवन आपण केले पाहिजे. प्रत्येक गोष्टीचे सौंदर्य व सुयश हे त्या गोष्टीतील घटकांचे योग्य प्रमाणात मधुर मीलन करण्यातच असते. या इमारतीतील दगडविटांचीच गोष्ट घ्या. त्यांची नियमित संख्या घेऊन योग्य रचना केली तरच इमारत सुंदर दिसेल व टिकाऊ

होईल. माझ्या म्हणण्याचे तात्पर्य इतकेच की, तुमच्या ज्ञानविषयक प्रयत्नाला एकनिष्ठ भक्तीची व सततोद्योगाची जोड द्या.

याहून तुमचा अधिक वेळ मी घेणे इष्ट नाही. तुम्ही केलेल्या स्वागताबद्दल मी फार आभारी आहे. तुमच्या संस्थेस देणगी म्हणून मी जे काही पाठवीन त्याचा स्वीकार करून तुम्ही मला उपकृत कराल अशी मला आशा आहे.

●●●

१११.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २ एप्रिल, १९१८

प्रसंग : राजपौत्री इंदुमतीदेवी यांच्या विवाहानिमित्त दिलेली मेजवानी

श्रीमंत महाराजसाहेब* आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

बादशहा पंचम जॉर्ज यांचे आरोग्यपान करण्याची सूचना करण्याकरिता मी उठलो आहे. ही सूचना करणे म्हणजे मोठ्या मानाचे काम आहे, याची मला जाणीव आहे.

सध्या बादशाही फौजा आपल्या पराक्रमी मित्रसैन्यासमवेत फ्रान्सच्या रणभूमीवर शत्रूंशी लढाई देत आहेत. हा समरप्रसंग अखेरचाच ठरेल असे वाटते. आमचा पक्ष सत्याचा आहे, न्यायाचा आहे, अशी आमची खात्री आहे. 'सत्यमेव जयते,' या न्यायानुसार आम्ही खात्री बाळगलीच पाहिजे- बाळगीत आहोत- की अखेर आमच्याच पक्षाचा विजय होईल. तथापि सध्याची वेळ ही मोठ्या काळजीची आहेच.

म्हणून मला वाटत आहे की, आजच्या आरोग्यपानानिमित्त थोडकेच बोलावे व मनोमय प्रार्थना करावी की, चिरकालिक शांतीचा लाभ करून देणारा निर्णायक विजय बादशहांच्या व त्यांच्या मित्रांच्या सैन्यांस समरदेवता लवकर मिळवून देवो.

बादशहांना दीर्घायुष्य, आरोग्य व समृद्धी प्राप्त व्हावी, अशी प्रार्थना सर्व साम्राज्यासमवेत सारख्याच मनोभावाने हिंदी राजेरजवाडे व हिंदी लोक करीत आहेत.

बादशहांचे आरोग्यपान आपण करावे अशी मी विनंती करतो.

(नंतर दुसऱ्या आरोग्यपानाची सूचना श्रीमंतांनी पुढीलप्रमाणे केली-)

श्रीमंत महाराजसाहेब व सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

माझे सन्मान्य मित्र व आजचे प्रमुख पाहुणे श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज यांच्या आरोग्यपानाची विनंती मी आता करीत आहे.

सर्व मराठ्यांना वंदनीय असणाऱ्या छत्रपती श्रीशिवाजी महाराजांचे वंशजच असल्याने कोल्हापूरचे छत्रपती हे आमच्यापैकी उच्च पदवीचे राजे आहेत. प्रभुसत्तेने छत्रपती शाहू महाराज कोल्हापूरच्या

* कोल्हापूरचे महाराज श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज.

गादीवर आल्यानंतर त्यांनी आपल्या पूज्य पूर्वजांचा लौकिक उत्तम रीतीने सांभाळला, ही आनंदाची गोष्ट आहे.

राजाने आपल्या प्रजेचे व देशाचे धन्यवाद मिळविण्यासारखे कार्य केले आहे, असे कोणत्या चिन्हावरून ओळखावयाचे? देवाने त्याच्या हाती जिचे भवितव्य निरविले आहे, त्या प्रजेच्या उन्नतीकरिता त्याने केलेल्या प्रयत्नांवरून-प्रत्यक्ष कामगिरीवरूनच. त्या दुष्टीने पाहता श्रीमंत शाहूमहाराजांनी प्रजेच्या उन्नतीकरिता आपली परकाष्ठा केली आहे हे निर्विवाद आहे. त्यांच्या कार्यविस्तारापैकी एकाच गोष्टीचा-अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टीचा मी उल्लेख करतो. ती म्हणजे प्रजेचे शिक्षण व शिक्षणद्वारा होणारी उन्नती या गोष्टी साधण्यासाठी महाराजांनी शाळांचे जाळे राज्यभर पसरवले आहे व सक्तीचे मोफत शिक्षण ते लवकरच सुरू करणार आहेत. अंत्यजांचे शिक्षण हा देशाच्या अत्यंत जिव्हाळ्याचा विषय आहे. अंत्यजांसाठी महाराजांनी वसतिगृहे बांधविण्याचे व नवे शिक्षक आणविण्याचे काम सुरू केले आहे. या व दुसऱ्या पुष्कळ बाबतीत महाराजांनी मुत्सद्देगिरीचे धोरण तंतोतंत पाळले आहे. त्यामुळे महाराजांचे भरीव कार्य आज प्रशंसनीय झाले आहे.

काल माझे घराणे व छत्रपतींचे घराणे या दोघांचा आप्तसंबंध विवाहद्वारा घडून आला. माझी प्रिय नात इंदुमती हिचा विवाह कोल्हापूरच्या युवराजांशी व्हावा, असा विचार बरेच दिवस चालत होता. तो विचार कृतीत उतरलेला पाहून मला फार आनंद वाटत आहे. मला अशी उत्कट आशा आहे की, या नूतन पती-पत्नीचे आयुष्य वाढत्या सुखातच जाईल व त्यांचा विवाह हा त्यांना स्वतःलाच नव्हे, तर श्रीमंत शाहू महाराज आज ज्या राज्याचे अधिपती आहेत त्या राज्यालाही मंगलकारकच ठरेल.

आम्हा दोघांच्या घराण्यामध्ये घडून आलेला हा दुसरा आप्तसंबंध आहे. कै. श्रीमंत गणपतराव महाराजांची कन्या, म्हणजे माझी चुलत बहीण, खाशीबाई ही कै. छत्रपती दुसरे शिवाजी महाराज यांना दिलेली होती.

बडोदे व कोल्हापूर या घराण्याची मैत्री चिरंतन राहो.

श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज यांचे आयुष्य, आरोग्य व समृद्धी यांचे वर्धन होण्यास्तव स्नेहपान करण्याची मी तुम्हाला विनंती करतो.

●●●

११२.

स्थळ : दिल्ली
काळ : तारीख २९ एप्रिल, १९१८
प्रसंग : युद्ध परिषद

व्हाइसरॉयसाहेब,

बादशहांचा अनुग्राही संदेश आम्ही सर्वांनी अत्यंत पूज्य भावनेने ऐकला आणि त्याच्या उत्तरी आम्हा सर्वांतर्फे बादशहांना आपण असे कळवावे की, हिंदुस्थानातील नरेंद्रवर्ग व प्रजाजन खुद्द बादशहांशी व बादशहांच्या सिंहासनाशी अचल राजनिष्ठेने व अविरत प्रेमाने या आणीबाणीच्या प्रसंगी वागतील.

बादशहांच्या उत्तेजक संदेशाचे करावयाचे ते काम केले आहे. त्यांच्या हाकेला या देशातील प्रत्येकाचे हृदय कर्तव्यतत्पतेने ओ देईल. बादशहांनी उदार बुद्धीने आमची देशप्रेमी ऐक्यभावना बरीच जागृत केली आहे; विश्वास टाकल्याने विश्वास उत्पन्न होईल व आपले हितसंबंध एकरूप असल्याचे पटल्यामुळे, इतिहासातील अत्यंत मोठ्या साम्राज्याचा एक सन्मानार्ह घटक या नात्याने, हिंदुस्थान आपले कर्तव्य पार पाडण्याची पराकाष्ठा करील, असे आजच्या परिषदेच्या परिणामी दिसून येईल अशी माझी खात्री आहे.

या देशातील सर्व साधनसामग्री सध्या आपण बादशहांच्या हाती सोपविली आहे. तिला आणखी काही गोष्टींची जोड मिळेलच. उदाहरणार्थ, परस्परांचा निकट परिचय, परस्परांचे हेतू व उद्देश यांची एकवाक्यता व एकमेकांच्या एकरूप आशयाची एकाग्रता किंवा केंद्रण यांच्या जोडीने आपल्या साधनसंपत्तीचे बळ हजारपट वाढेल. मग या महायुद्धाच्या निकालाकडे आम्ही अधिऱ्या आनंदाने डोळे लावून बसू. कारण पाशवी बळावर नैतिक बळ हे नेहमीच विजय संपादन करते, अशी आमची पक्की खात्री आहे.

मजकडे सोपविलेला पहिला ठराव मी आता परिषदेपुढे मांडतो. तो असा-

बादशहांच्या अनुग्राही संदेशाला हिंदुस्थानाने दिलेले कर्तव्यपरायणतेचे व राजनिष्ठेचे उत्तर आणि साम्राज्यावरच्या या आणीबाणीच्या वेळी स्वकर्तव्य पराकाष्ठेने पूर्ववत पार पाडण्याच्या हिंदुस्थानाने केलेल्या निश्चयाची ग्वाही, या दोन गोष्टी बादशहांकडे कळविण्याची मुखत्यारी ने. ना. व्हाइसरॉयांना ही परिषद विनंतिपूर्वक देते.”

●●●

११३.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २९ नोंव्हेबर, १९१८

प्रसंग : महायुद्धाच्या विजयोत्सवानिमित्त मेजवानी

मि. रसेल* व सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

बादशहांचे आरोग्यपान करण्याची विनंती मी आता तुम्हाला करणार आहे. अनेक वर्षे गुप्त खलबते व अटोकाट तयारी करून लढाईत आपला तडकाफडकी विजयच होईल अशी व्यवस्था बादशहांच्या शत्रूंनी करून घेतली आणि मग त्या घमेंडीत उद्दामपणाने बादशहांना बळेच लढाईत ओढले या गोष्टीला आज चार वर्षे होऊन गेली. वास्तविक सर्व जगभर ज्यांची प्रजा व राज्ये पसरली आहेत, त्या बादशहांना राष्ट्राराष्ट्रांत चिरंतन शांतीच नांदावी असे वाटत होते. आता पूर्ण वेळेअंती बादशहांच्याच पक्षाला संपूर्ण विजय मिळाला आहे. त्याबद्दलचा आपला आनंद व्यक्त करण्यासाठी आपण या ठिकाणी जमलो आहो. कारण या विजयामुळे सर्व जगावरचे एक मोठेच संकट टळलेले आहे. ते संकट किती मोठे होते, ते भावी इतिहासकारच सांगू शकतील. अतिसान्निध्यामुळे त्यांची यथार्थ कल्पना आपणास करता येणार नाही. ब्रिटिश राजसत्तेवर विश्वास टाकण्याच्या यापूर्वीच शिकलेल्या हिंदुस्थानच्या प्राचीन व इतिहासप्रसिद्ध लोकांनी आपले राजनिष्ठेचे ऋण फेडण्याची त्वरा, असत्य व जुलूम यांच्याशी आताच झालेल्या झगड्यात केली, या गोष्टीचा उल्लेख बादशहांनी हिंदी नरेंद्रांना व प्रजाजनांना पाठविलेल्या आपल्या संदेशात केला आहे.

येथले रेसिडंट मि. रसेल यांना मी विनंती करतो की, मोठमोठ्या मित्रसैन्यांच्या समवेत शत्रूंशी लढून बादशहांच्या सैन्याला प्राप्त झालेल्या अपूर्व विजयाबद्दल बादशहांचे हार्दिक अभिनंदन पूज्यभावनेने मी, माझे प्रजाजन व माझे घराणे करीत आहो, ही गोष्ट योग्य द्वारा बादशहांना तुम्ही कळवावी. गेल्या चार वर्षांत साम्राज्याच्या इतर भागांबरोबर आम्हीदेखील अनेक बिकट प्रसंगी काळजीने हवालदिल झालो होतो आणि सर्वांनी मिळून या सर्वांच्या शत्रूचा पराभव केल्यामुळे आज आपल्याला आनंदोत्सव करण्याचा दिवस देवाने दाखविला याचा मला आनंद

*बडोद्याचे त्या वेळचे रेसिडंट.

वाटत आहे. महायुद्धामुळे दृढ पायावर रचिली गेलेली ही आपसातील ऐक्यभावना अशीच नेहमी टिको व या बलाढ्य साम्राज्याला हितकर ठरो, अशी माझी प्रार्थना आहे. आपण शत्रूंचा जो गोंधळ व धुव्वा उडवून दिला आहे त्यात आपल्याही काही जुन्या खाणाखुणा, मर्यादाचिन्हे वाहून गेली आहेत. सर्व रचना व घटना आता आपल्याला नवीन करावी लागणार आहे. या कामात जगातील सर्व मुत्सद्यांपुढे अत्यंत बिकट असे प्रश्न खात्रीने उभे राहतील.

विजयाबद्दल आनंदोत्सव करताना आपण एका गोष्टीबद्दल विशेषकरून देवाची प्रार्थना केली पाहिजे. ती गोष्ट ही की, विजयामुळे प्राप्त होणारे फायदे पूर्णपणे पदरात पाडून घेण्यासाठी व त्या फायद्यांचा संपूर्ण उपभोग घेण्यासाठी बादशहांच्या अधिकाऱ्यांना व सल्लागारांना देवाने चातुर्याची खास देणगी बहाल करावी. हिंदुस्थानातले राजेमहाराजे व प्रजाजन यांनी खुद्द बादशहांशी व त्यांच्या सिंहासनाशी राजनिष्ठेचे वर्तन यापूर्वी ठेवलेलेच आहे व पुढेही ते सतत ठेवतील. बादशहा ज्याचे अधिपती आहेत व आम्ही ज्याचे स्वाभिमानी अंश आहोत, या साम्राज्याच्या भाग्यात देवाने जे जे लिहून ठेवलेले असेल त्यात हिस्सेदार होण्यास आम्ही सदैव तयार आहो. गतकालाची कामगिरी थोर व कौतुकावह आहेच आणि शांततामय असलेल्या भाविकालात याहून अधिक उज्ज्वल कार्यनिष्पती होईल, असा मला भरवसा वाटत आहे.

सभ्य स्त्रीपुरुष हो, बादशहा व त्यांचे कुटुंबीय यांना दीर्घ आयुष्य, आरोग्य व सुखसमुद्धी यांचा लाभ व्हावा, एतदर्थ आपण शुभचिंतनपर पान करू या. ईश्वर बादशहाचे रक्षण करो.

●●●

११४.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १ जानेवारी, १९१९

प्रसंग : नूतन वर्षारंभानिमित्त मेजवानी

मि. रसेल आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

आज या नूतनवर्षारंभाच्या रात्री तुमच्या समवेत भोजन केल्याचा व " तुम्हा सर्वांना नूतन वर्ष सुखाचे जावो" असे इच्छिण्याची संधी मिळाल्याचा मला विशेष आनंद वाटत आहे. खुद्द तुमची स्वतःची जितकी इच्छा असेल तितके सुख तुम्हास या साली मिळो, अशी इच्छा मी प्रदर्शित करतो.

बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना करताना आज मी फार लांबट प्रकारे बोलण्याची आवश्यकता नाही.

आपल्यापैकी प्रत्येकजणाची अंतःकरणपूर्वक आणि गाढ स्नेहपूर्वक अशी इच्छा आहेच की, नवे वर्ष बादशहांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना सर्व प्रकारे सुखसमृद्धिपर जावो.

सभ्य स्त्रीपुरुष हो, बादशहाचे आरोग्यपान करण्याची मी तुम्हाला विनंती करतो.

●●●

११५.

स्थळ : नांदोद

काळ : तारीख २० फेब्रुवारी, १९१९

प्रसंग : नांदोद रुग्णालयाचा उद्घाटन-समारंभ

नांदोदकर महाराज व सभ्य पुरुष हो,

वैद्यशास्त्र हे अत्यंत प्राचीन शास्त्र आहे, इतके प्राचीन की दंतकथा व काल्पनिक गोष्टी यांच्या धुक्यातच त्याचा अदृश्य उदय झालासा वाटतो. संस्कृती व धर्म यांचे पहिले-वहिले स्वरूप ज्या काळी हिंदुस्थानात दिसू लागले त्याच काळी वैद्यशास्त्रही येथे अस्तित्वात आले.

रोग्यांना देवळाच्या जवळ नेऊन औषधोपचार करावयाचे अशी चाल सुरुवातीला होती. जुन्या हिंदू परंपरेप्रमाणे पाहता वैद्यशास्त्राचे ज्ञान प्रत्यक्ष ईश्वरी कृपेनेच होत असे. ऋग्वेदात म्हटले आहे की, 'हे वरुणराजा, एक शंभर व एक हजार औषधी वनस्पती तुझ्या आहेत.'

यानंतरची सामाजिक प्रगतीची पायरी म्हणजे रुग्णालये बांधविणे हे राजव्यवहाराचेच एक अंग बनले ही होय. याच्या समर्थनार्थ अशोकाची पुढील आज्ञा देता येईल :

"सर्व ठिकाणी देवप्रिय राजा पियदस्सीची औषधोपचार करण्याची दुहेरी व्यवस्था करण्यात आली, - दुहेरी म्हणजे मानव व पशू दोघांना औषधोपचार प्रत्यक्ष करणारे चिकित्सक ठेवावयाचे व दोघांना उपयुक्त अशा सर्व प्रकारच्या औषधीही ठेवावयाच्या."

या बौद्ध संस्कृतीच्या उज्ज्वल कालानंतर आपले राष्ट्र मागासले व इतर राष्ट्रे आपल्या पुढे गेली; पण गेल्या काही वर्षांपासून आपली दयाधर्माची व परोपकाराची कल्पना पुनश्च जागृत झाली आहे. 'जागृत' म्हणण्याचे कारण इतका वेळ ती कल्पना परिस्थितीच्या दडपणाखाली धूळ खात किंवा घोरत पडली होती - पण नष्ट झालेली नव्हती. आपला भावी काळ मला फार उज्ज्वल दिसतो आहे. कारण सामाजिक, नैतिक व बौद्धिक प्रगतीची आशा करावयास त्यात बरीच जागा आहे.

चांगला राजा हा प्रजेच्या शारीरिक सुस्थितीकडे जसे लक्ष पुरवितो, तसेच मानसिक सुस्थितीकडेही पुरवितो. तुमच्या पूर्वीच्या महाराजांसारखा चांगला राजा तुम्हाला लाभला, हे मी तुमचे थोर भाग्य मानतो. त्याच महाराजांनी तुमच्या हितासाठी रुग्णालय बांधण्याची ही थोर कल्पना प्रथम

काढली. तुमच्या अधिक सुदैवाची गोष्ट ही की, तुमचे हल्लीचे तरुण व लोकप्रिय महाराजही प्रगतिप्रिय आहेत, प्रजेसाठी हवा तो पैसा खर्चणारे व हवे ते श्रम घेणारे आहेत आणि विशेष म्हणजे प्रत्येक हिंदवासीयाने आपल्यापुढे ठेवावा तो सम्राट अशोकाचा आदर्श स्वतःपुढे ठेवून तदनुसार वागणारे आहेत.

सद्गृहस्थ हो, हे रुग्णालय उघडणे मी मोठ्या मानाचे काम मानतो. कारण तुमच्या महाराजांना जे प्रजावात्सल्य वाटत आहे त्याचे हे कायमचे प्रतीक आहे.

●●●

११६.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २४ मार्च, १९१९

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्स्फर्ड यांना दिलेली मेजवानी

व्हाइसरॉयसाहेब आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना करण्याची मानाची कामगिरी करण्यास मी उभा राहिलो आहे.

गेल्या महायुद्धाच्या प्रसंगी हिंदुस्थानच्या राजेलोकांनी व प्रजाजनांनी अगदी निःसंदिग्ध रीतीने जगाला दाखविलेच आहे की, संकटकाळात खुद्द बादशहांशी व त्यांच्या सिंहासनाशी दृढ राजनिष्ठेनेच ते वागत जातील, इतकी त्यांची राजनिष्ठा भरभक्कम पायांवर उभारलेली आहे.

काही झाले तरी पूर्वीप्रमाणेच पुढेही परंपरा ही चालूच राहील. जगभर पसरलेल्या स्वतःच्या प्रजेचे प्रेम-समाधान ज्यांना निर्वेध लाभले आहे, स्वतःच्या सेवानिष्ठ आरमार सैन्यांमुळे जे स्वरक्षणाविषयी निश्चित आहेत, साम्राज्याच्या हिताकरिता चालू असलेल्या ज्यांच्या सततोद्योगामुळे साम्राज्याची आबादानीसारखी वाढत्या प्रमाणात होत आहे, अशा बादशहांना दीर्घ आयुष्य व सुखसमृद्धी लाभो, अशी प्रार्थना आम्ही सर्वजण एक होऊन करीत आहो - आणि ती इतक्या स्नेहभावाने करीत आहोत की, नुसत्या शब्दांनी त्याची यथार्थ कल्पना येणे अशक्य.

व्हाइसरॉयसाहेब आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो, बादशहांचे आरोग्यपान करण्याची विनंती मी तुम्हाला करतो.

(नंतर व्हाइसरॉयसाहेबांचे आरोग्यपान श्रीमंतांनी पुढीलप्रमाणे सुचविले :)

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

माझे आजचे सन्मान्य पाहुणे ने. ना. व्हाइसरॉय यांचे आरोग्यपान सुचविण्याची अत्यंत गोड कामगिरी करण्यास मी आता उभा आहे.

येथे येऊन मला माझ्या राजधानीतच भेट देण्यासाठी व्हाइसरॉयसाहेबांनी थोडीशी सवड काढली, याबद्दल मला फार आनंद वाटत आहे. त्यांची सवड आणखी जास्त असली तर बरे

झाले असते, असे आम्हा सर्वांस वाटतेच आहे. ही माझी भाषा औपचारिकतेची, दिखाऊ सौजन्याची नाही. अंतःकरणातील खऱ्या भावनेची भाषा आहे, याची आपण खात्री असू द्या.

व्हाइसरॉयसाहेबांकडे पुष्कळ वेळा पाहुणचार घेतल्याची गोड व सुखकर आठवण मला आहे व आजच्या प्रसंगी माझे सन्मान्य पाहुणे म्हणून त्यांचा पाहुणचार करण्याची संधी मला मिळाल्याबद्दल मला आनंद होत आहे.

त्यांच्या पत्नी आज त्यांच्यासमवेत येथे नाहीत म्हणून मला व श्रीमंत महाराणीसाहेबांना चुकल्या-चुकल्यासारखे वाटत आहे; परंतु इतक्या वर्षांचा कामाचा ताण पडल्यामुळे योग्य त्या विश्रांतीसाठी व हवाफेरासाठी त्यांनी विलायतेस जाणे अवश्यच होते, अशा विचाराने आम्ही आमची समजूत करून घेत आहोत. आम्हाला आशा आहे की, या हवाफेराने त्यांची प्रकृती चांगली होऊन त्या इकडे परत येतील व आल्यावर त्यांना येथे बोलावण्याची सुसंधीही पुढे येईलच.

हिंदी राज्ये ब्रिटिश साम्राज्याशी दृढ व अभेद्य बंधनांनी निगडित झालेली आहेत, असे ज्या महायुद्धाने अत्यंत परिणामकारक रीतीने जगाच्या निदर्शनास आणले, ते महायुद्ध आपल्या पक्षाला अपूर्व यश देऊन आता संपले आहे आणि आज आपल्यापुढे अनेक राजकीय व सामाजिक प्रश्न असे उपस्थित होऊन बसले आहेत की, ते सोडविण्यासाठी आपल्याला पुष्कळ अडचणींतून जावे लागेल व पुष्कळच उच्च दर्जाच्या मुत्सद्देगिरीची जरूर पडेल. अशाच प्रश्नांचा ज्यांनी जन्मभर अभ्यास केला आहे असे व्हाइसरॉय प्रस्तुतच्या आणीबाणीच्या वेळी हिंदुस्थानास लाभले, हे मी हिंदुस्थानाचे सुदैव समजतो. आजच्या महत्त्वाच्या प्रश्नात शिक्षणविषयक प्रश्न प्रामुख्याने आहेतच आणि त्यांचाही अभ्यास व्हाइसरॉयसाहेबांनी उत्तम प्रकारे केलेला आहे, हे मला विशेषकरून सांगावेसे वाटते. कारण, शिक्षणविषयाबद्दल मला जितका जिव्हाळा आहे, तितका दुसऱ्या कोणत्याही विषयाबद्दल नाही आणि सर्व हिंदुस्थानाच्या हितासंबंधी मत देण्याची मला परवानगी असेल तर मी म्हणेन की, हिंदुस्थानाचे वर्तमान व भावी हित साधून देणारा शिक्षणाखेरीज अन्य कोणताच प्रश्न अधिक महत्त्वाचा नाही. शिक्षण याचा अर्थ उच्चवर्गीय जनतेबरोबरच सामान्य जनतेलाही योग्य रीतीने कार्यक्षम व सुसज्ज करणे असा मी करतो. सर्व देशभर शाळामास्तर पसरवून दिले की शिक्षणाचे कार्य झाले असे मी मानीत नाही. तर, त्याच्याच बरोबर लोकांना शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक दृष्टींनी उन्नत करणारी व व्यक्तिमात्राच्या ठायी अंतर्भूत असलेली विशाल सद्वस्तू, सत्तत्त्व, व्यवहारसृष्टीत आणू शकणारी अशी शिकविण्याची पद्धती जर उत्क्रांत करता आली, तर शिक्षणाचे कार्य विशेष चांगले झाले असे माझे मत आहे. आपल्यापुढचे दुसरे महत्त्वाचे प्रश्न म्हणजे उद्योगधंद्यांची वाढ करणे आणि स्थानिक स्वराज्याचे हक्क योग्य व वाढत्या प्रमाणात लोकांना देणे, हे होत. या प्रश्नांचाही व्हाइसरॉयसाहेबांनी विशेष अभ्यास केलेला आहे. त्यामुळे या व्हाइसरॉयसाहेबांच्या कारकिर्दीच्या येत्या वर्षांकडे मी उत्सुकतेने पाहत आहे. व्हाइसरॉयसाहेबांच्या चातुर्य, अनुभव, शांतपणा व दूरदर्शित्व या गुणांच्या कर्णधारांच्या ताब्यात आता जी ब्रिटिश हिंदुस्थानाची राज्यनौका आहे ती सध्याच्या बिकट परिस्थितीतून सुखरूप बाहेर पडेल आणि सामाजिक व भौतिक प्रगतीच्या प्रशांत जलसंचयात लवकरच विहार करू लागेल, अशी माझी खात्री आहे.

मी आपला अधिक वेळ घेऊ नये. व्हाइसरॉयसाहेब, आपण बडोद्याकडे ममतेच्या भावनेनेच नेहमी पाहत जाल, असा मला भरवसा वाटतो. माझ्याकडून मीही हिंदुस्थान-सरकार व बडोदे राज्य यांचे जे कधीचे सख्यत्वाचे नाते आहे ते अबाधित ठेवण्याची पराकाष्ठा करीन.

सभ्य स्त्री-पुरुष हो, व्हाइसरॉयसाहेबांना दीर्घ आयुष्य, आरोग्य व सुखसमृद्धीचा लाभ व्हावा म्हणून आपण शुभचिंतनपर पान करूया.

●●●

११७.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २४ मार्च, १९१९

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्स्फर्ड यांच्या हस्ते जी.बी.एस. रेल्वेच्या यंत्रशाळेची स्थापना

व्हाइसरॉयसाहेब, आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

दिवाणांनी आता वाचून दाखविलेल्या अहवालात माझ्या राज्यातील रेल्वे - बांधणीचा इतिहास आलेलाच आहे. हिंदी राज्यातील रेल्वे-बांधणीसंबंधी हिंदुस्थान सरकारचे धोरण सहानुभूतीचे व उदार आहे. म्हणून माझ्या राज्याचे दूर दूर पसरलेले भाग जोडून घेण्यासाठी रेल्वेचे नवे नवे फाटे नेण्यास हरकत येणार नाही, अशी मला आशा आहे. या रेल्वेच्या चालकवर्गाला चालू डबे, इंजिने वगैरेंच्या दुरुस्तीसाठी एका यंत्रशाळेची कधीची जरुरी आहे. ती यंत्रशाळा उभारण्याचे मी निश्चित केले व व्हाइसरॉयसाहेबांच्या आगमनाचा फायदा घेऊन यंत्रशाळेच्या इमारतीची स्थापना त्यांच्याच हस्ते करण्याचे आज योजिले आहे. तदनुसार या इमारतीच्या पायाचा दगड बसविण्याची मी व्हाइसरॉयसाहेबांना विनंती करतो. येथे होणारी यंत्रशाळा माझ्या राज्याला फायदेकारक होईल व त्याच्या औद्योगिक व आर्थिक भरभराटीस अनुकूल होईल, असा मला भरवसा आहे.

●●●

११८.

स्थळ : मेहसाणा

काळ : तारीख २३ फेब्रुवारी, १९२१

प्रसंग : मेहसाणा येथील वॉटर वर्क्सच्या पायाभरणीचा मुहूर्त

शहरसुधराई खात्यातील सद्गृहस्थ आणि नागरिक!

या प्रसंगी दोन शब्द सांगण्यास मला आनंद होत आहे. प्रथम हे लोकोपयोगी व जबर खर्चाचे काम अंगावर घेतल्याबद्दल आपले अभिनंदन करतो. मेहसाणा सुधराई खाते अद्याप बाल्यावस्थेत आहे, तरीसुद्धा हिंमत धरून ज्या शहराला पाणी देण्याची जी योजना आपण आखली आहे, तीबद्दल आपली वाहवा करणे योग्य आहे.

लोकांना स्वच्छ पाणी मुबलक पुरविणे हे प्रत्येक सुधराईचे पहिले कर्तव्यकर्म आहे. अस्वच्छ–घाण पाण्यापासून आरोग्याची केवढी हानी होते, हे या समाजाला तरी विशेष पटवून देण्याचे कारण नाही. वाईट पाण्यापासून शरीरात नारूसारखे रोग होतात, हे आपणास चांगले माहीतच आहे; पण त्याशिवाय कॉलरा, विषम व इतर विषारी ताप आणि कितीतरी भयंकर रोग पाणी बिघडल्याने होत असतात; याची जाणीव आपणास असली पाहिजे. याचे उदाहरण म्हणून पाटनगर–बडोद्याचे देतो. १८९१ साली बडोद्यास श्री. सयाजी सरोवरांतून पाणी घेऊन नळ घातल्यापासून दरसाल उद्भवणारी भयंकर कॉलऱ्याची साथ बंद झाली. आपल्या वस्तीला शुद्ध आणि निरोगी पाणी पुरविणे हे प्रत्येक सुधराईचे पवित्र कर्तव्य आहे. या कामी तत्परता दाखविल्याबद्दल मला फार संतोष होतो.

आपल्या राज्यात आतापावेतो सात–आठ शहरांतून पाण्याची चांगली व्यवस्था झालेली आहे. बडोदे शहराशिवाय शिनोर, भाद्रण, पाटण, संखेडा, सोजित्रा, कठोर व व्यारा या ठिकाणी पाण्यासाठी बांधकामे आहेत व मेहसाणा, वीसनगर, सिद्धपूर, नवसारी, द्वारका व सोनगड या ठिकाणीही अशीच कामे करण्यासंबंधी इंजिनिअर खात्याच्या योजना तयार झाल्या आहेत; पण गेल्या महायुद्धामुळे भयंकर महागाई बोकाळल्याने नळ, पंप व इतर सामग्री यांच्या किमती पराकाष्ठेच्या चढल्या आहेत. आजची मेहसाण्याची योजना सुरू करण्याचा हा समारंभ आनंदाचा आहे. यापुढे पेटलाद, डभोई, पादरा, कडी, अमरेळी यांच्या ज्या मागण्या आल्या आहेत, त्याही हळूहळू पुऱ्या होतील.

सुधराई खात्याच्या आरंभीच्या कामासाठी जो खर्च लागतो तोपण आपण भागविण्यास तयार असले पाहिजे. सुधराई आणि स्थानिक कारभार यासंबंधी हक्क व अधिकार मिळविल्यावर पाणीपुरवठा आणि ड्रेनेज यांची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी आपोआप शिरावर येऊन पडतेच. ही जबाबदारी आपण पत्करल्याबद्दल आपणास धन्यवाद दिले पाहिजेत. सुधराई खात्याला जेव्हा पैशाचा तुटवडा पडतो तेव्हा सरकार त्याला मदत करण्यास नेहमी तयार असतेच. पूर्वी अशा पाण्याच्या बांधकामासाठी सरकार १/४ रक्कम देणगी देत असते व उरलेली ३/४ रक्कम, ४ टक्के व्याजाने कर्जाऊ देत असे. हल्ली रोजगाई ओळखून १/२ रक्कम देणगी म्हणून व बाकीची १/२ रक्कम ४ टक्के व्याजाने कर्जाऊ देण्याचा सरकारी हुकूम झाला आहे. याहीपेक्षा अधिक मदत स्थानिक परिस्थिती पाहून देण्यास सरकार अक्षय तयार असते. सोनगड आणि व्यारा या गावांना सरकारी खर्चाने पाणी देण्याचा हुकूम केला आहे. यासंबंधात एवढे लक्षात ठेवावे की, आपली शक्ती केवढी आहे याचा निःपक्षपातीपणाने अदमास घेऊन मग तेवढी सरकारी मदत मागावी. स्वावलंबन आणि स्वतंत्रता अंगी बाणून घेतली पाहिजे. स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचा प्रयत्न केल्यावरच मुलाला चालता–पळता येत असते. आपल्याला ऐकून आनंद आणि आश्चर्य वाटेल की, वरियाव आणि खोलवड यांसारख्या लहान गावांतूनही लाख–लाख रुपये देणारे उदार गृहस्थ पुढे आले आहेत.

हल्ली असली पाण्याची बांधकामे करण्यास फार खर्च येतो, तेव्हा याला उपाय असा की, कमी खर्चाच्या योजना तयार कराव्या. सर्व शहरांतून घरोघर पाणी पुरविण्याची जरुरी नाही. लहान रस्त्यांतून थोडथोड्या अंतरावर पाण्याचे नळ बांधून काढल्यास लोकांची पाण्याची हाकाटी बरीचशी कमी होईल. मेहसाणा शहरात पिण्याच्या पाण्याची टंचाई तर सुप्रसिद्धच आहे. यासाठी ठिकठिकाणी असे नळ घातल्यास खर्च आटोक्यात येईल. ही नुसती सूचना आहे, यावर पूर्ण विचार झाला पाहिजे. थोड्या खर्चाची पाणीपुरवठ्याची योजना व सांडपाण्याची तरतूद, यासंबंधीचे महत्त्व आपणास पटवून दिलेच आहे. पाटण शहरात घरोघर पाण्याचे नळ घेतल्याने ओल आणि गारठा वाढला व डासांचा उपद्रव सुरू झाला हे प्रसिद्धच आहे. गल्ल्यांतून जर असे रस्त्यांत उभे नळ घातले तर ड्रेनेजचा खर्चपण थोडा येतो. आपल्याकडील लहानसहान गावांतून ड्रेनेज कोणत्या प्रकारांनी करता येईल याबाबत मुंबई सरकारचे तज्ज्ञ इंजिनिअर मि. बोनबोक यांचा सल्ला घेतलेला आहे. याप्रमाणे भाद्रण गावचा विचार केला आहे व पाटणचाही लवकरच विचार करण्यात येईल. जमिनीच्या पोटांत गटारे बांधण्याची योजना फार खर्चाची असून, ती साफ ठेवण्यासाठी पुरेसे पाणी नसल्यास भयंकर रोग उद्‌भवण्याची धास्ती असते. उघडी गटारेपण वरून घाण दिसतात व तीही साफ ठेवण्याचा त्रास होतो. तेव्हा कमी खर्चात कोणते ड्रेनेज होईल याचा प्रथम विचार करून मग पाणीपुरवठ्याची योजना नक्की केली पाहिजे.

या सूचना लक्षात घेऊन मग पाणीपुरवठ्याच्या बांधकामाची योजना तयार केल्यास व सरकारी मदतीची योग्य विनंती पाठविल्यास, तिचा सहानुभूतीने स्वीकार करण्यास माझी नेहमी तयारी असते. आपल्या निमंत्रणाबद्दल व गावचा उत्साह पाहून आपणाला धन्यवाद देतो व परमेश्वर आपल्या शहराचा उत्कर्ष करो, अशी इच्छा करतो.

●●●

११९.

स्थळ : पाटण

काळ : ता. २४ माहे फेब्रुवारी सन १९२१

प्रसंग : शेठ किलाचंद देवचंद यांच्या देणगी-रकमेतून बांधलेले 'श्री. ज्ञानबाई प्रसूतिगृह' उघडण्याचा समारंभ

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

आपणा सर्वांच्या समक्ष हे 'सेठ किलाचंद देवचंद प्रसूतिगृह' आज खुले करण्यास मला फार आनंद होत आहे. मला एवढीच दिलगिरी वाटते की, हे काम यापूर्वीच व्हावयास पाहिजे होते; पण महायुद्धामुळे बांधकामाचे साहित्य मिळण्यात बरीच अडचणी पडल्यामुळे विलंब लागला व साहजिकच देणगी देणाऱ्या सद्‌गृहस्थांची थोडी निराशा कशी झाली, हे मी चांगले ओळखतो.

ज्यांनी मोठ्या उत्साहाने देणगी देऊन या समारंभाचे कारण घडवून आणले त्यांची मी मोठी प्रशंसा करतो व अशी इच्छा करतो की, या उत्साहाचे अनुकरण मोठ्या अहमहमिकेने राज्यात सर्वत्र व्हावे. अशा गोष्टींचा मला नेहमी आनंद होत असतो. गेल्या दहा वर्षांत आपल्या वैद्यकीय संस्थांचा मोठा विकास झाला असून माझ्या लोकांच्या ठिकाणीही वैद्यकीय इलाजांविषयी मोठी जागृती झाली आहे, हे येथे सांगण्यात मला आनंद होत आहे. हा आनंद व्यक्त करण्यासाठी व डॉ. मेयर यांनी जी मनापासून या प्रसूतिगृहाच्या कामात काळजी घेतली त्याबद्दल त्यांची प्रशंसा करण्यासाठी, या संधीचा मी फायदा घेतो. राज्यात मोठमोठ्याच शहरातून फक्त आधुनिक साधनांनी सज्ज अशा वैद्यकीय संस्था असाव्यात असे नाही, तर प्रत्येक तालुक्याच्या मुख्य ठिकाणी अनुकूलतेप्रमाणे लहान दवाखाने व प्रसूतिगृहे असावीत व प्रत्येक मोठ्या गावी औषधालये आणि शिकलेल्या सुईणी असाव्यात अशी माझी इच्छा आहे.

खऱ्या राष्ट्रीयत्वाचा विकास आणि राष्ट्राचा उत्कर्ष जो दिसून येतो तो मातृत्व आणि बालसंगोपन यातच होय; पण हिंदुस्थानात तर बालमृत्यूचे प्रमाण पाहून मोठा धक्काच बसेल. माता राष्ट्रबालकांना जन्म देतात तेव्हा त्यांच्या प्रसूतिवेदना कमी करणे आणि जन्मलेल्या मुलांची योग्य वाढ होईल अशी व्यवस्था ठेवणे हा आपला सर्वांचा पवित्र धर्म आहे. तेव्हा प्रत्येकाने आपल्या शक्तीप्रमाणे या कामी साहाय्य केले पाहिजे. भावी प्रजेचे आपण रक्षक आहोत तेव्हा त्याबाबत आपली जबाबदारी आपण नीट ओळखली पाहिजे.

माझे हे पाटण शहर फार भाग्यशाली म्हटले पाहिजे. कारण या ठिकाणी शेठ किलाचंद देवचंद, शेठ न्याहालचंद लल्लूचंद, उजमशी पितांबर, विठ्ठलदास चतुर्भुज यासारखे प्रसिद्ध दाते आहेत. पुन्हा जेव्हा मी येईल त्यावेळी 'शेठ न्याहालचंद लल्लूचंद पाटण जनरल हॉस्पिटल' उघडण्याची संधी मला मिळेल अशी मी आशा करतो. त्याच्या पायाभरणीचा समारंभ याच भेटीत योजलेला आहे, याबद्दल मला आनंद वाटतो. या इस्पितळाचे बांधकाम लवकर करण्याविषयी सरकारी बांधकाम खात्याला माझी विशेष सूचना आहे. यावेळी येथल्या उदार दात्यांना माझी अशी मुद्दाम सांगणी आहे की, चांगली जागा मिळेपर्यंत वाट पाहावी, दाट वस्तीत वाईट जागी ही इमारत बांधण्याचा आग्रह धरू नये. अशा इमारतींचे काम करताना भविष्यकाळावरही नजर दिली पाहिजे. नुसता आजच्याच अडचणींचा विचार करून भागणार नाही. शहराचा भावी विस्तार, स्वच्छता आणि सुधारणा या बाबतीतील भावी काळच्या गरजा व आरोग्याला आवश्यक असणारी मोकळी जागा इत्यादींचा विचार ही इमारतीची जागा ठरविताना केला पाहिजे.

मला अशी पण आशा आहे की, लोक अशा संस्थांचा पुरेपूर फायदा घेतील, आरोग्य मंडळी स्थापतील, स्त्री-समित्या उघडतील व आमच्या वैद्यकीय व्यवस्थेच्या कार्यात आम्हाला साहाय्य देतील. आमचे वैद्यकीय खाते पण उत्तम व मेहनती डॉक्टर स्त्री-पुरुष तयार करील व अशा संस्थांना लागणारी चांगली, दयाळू आणि कर्तबगार माणसे मिळवून देईल. याखेरीज लोकांचा विश्वास अशा नवीन पद्धतीवर बसणार नाही. तेव्हा सर्वांचे सहकार्य पाहिजे. शेवटी 'शेठ किलाचंद प्रसूतिगृह' रीतसर खुले झाल्याचे जाहीर करतो.

●●●

१२०.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २३ नोव्हेंबर, १९२१

प्रसंग : इंग्लंडचे प्रिन्स ऑफ वेल्स यांना दिलेली मेजवानी

युवराजसाहेब आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना करण्याचे गोड कर्तव्य मी आता करणार आहे.

हिंदुस्थानात राजनिष्ठा ही एक लोकांनी स्वखुशीने व अत्यंत कसोशीने सांभाळलेली जुनी परंपरा आहे आणि आमच्या धर्माची शिकवणदेखील 'राजनिष्ठ राहा' अशीच आहे. लोकाचार व धर्माज्ञा या दोन्ही बाजूंनी राजनिष्ठेला महत्त्व आलेले आहे. साम्राज्यनिष्ठा हा हिंदी राजे लोकांचा व त्यांच्या प्रजेचा एक हाडीमांसी खिळलेला असा अंगस्वभावच आहे. माझ्या पूर्वजांनी ब्रिटिश प्रतिनिधींशी पहिला तह करून जो संबंध जोडला तेव्हापासून बडोदे राज्य हे ब्रिटिश राज्याचे इमानी दोस्त राज्यच राहिलेले आहे. गतवर्षी शहाजादे ड्यूक ऑफ कॅनाट यांनी ज्या हिंदी सुधारणांची प्राणप्रतिष्ठा केली, त्यामधून काय नवीन परिस्थिती आता निर्माण होणार असेल ती होवो; पण ब्रिटिश साम्राज्य व ब्रिटिशांचा संबंध यासंबंधीच्या आमच्या भावनात कोणताही बदल होणे केव्हाही शक्य नाही. आपल्या अफाट हिंदी प्रजेला बादशहा पंचम जॉर्ज यांनी जो आशेचा उत्साहवर्धक संदेश पाठविला, त्याची आम्हाला अजून कृतज्ञतापूर्वक आठवण येत असते.

बादशहांच्या सत्तेखालील बलाढ्य साम्राज्याच्या सुखदुःखांतील वाटेकरी आम्ही दैवयोगाने झालो आहोत, याचा आम्हाला आनंद वाटतो आणि गेल्या महायुद्धात प्रभुकृपेने बादशहांच्या पक्षाला जो विजय प्राप्त झाला त्याचाही आम्हाला हर्षच वाटतो. या आनंद-हर्षांच्या भावनांनी युक्त होऊन अंतःकरणापासून आम्ही प्रार्थना करतो की, देव बादशहांना उदंड आयुष्य, आरोग्य व सुखसमृद्धी देवो.

युवराजांना आणि सभ्य स्त्री-पुरुषांना बादशहांचे आरोग्यपान करण्याची मी विनंती करतो.

(नंतर युवराजसाहेबांच्या आरोग्यपानाची सूचना श्रीमंतांनी पुढीलप्रमाणे केली :)

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

ज्यांच्या आगमनाने आज आपल्याला अत्यंत आनंद झालेला आहे, त्या माझ्या सन्मान्य पाहुण्यांच्या - प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या - आरोग्यपानाची सूचना मी आता करणार आहे. पंचेचाळीस वर्षांपूर्वीची गोष्ट. आजच्या युवराजांचे आजोबा मरहूम बादशहा सातवे एडवर्ड तेव्हा युवराजाच्या नात्याने बडोद्यास येऊन मला भेट देऊन गेले. त्यानंतर आज ही युवराजांची भेट, हिंदी राजाच्या घरी अशी प्रथम येथेच होते आहे, या गोष्टीचा मला व्यक्तिशः सानंद अभिमानच वाटतो.

युवराजांची कार्यशक्ती विविध आहे. तिचा उपयोग युद्धाच्या व शांततेच्या काळातही झालेला आहे. त्यावरून दिसते की, युवराजांच्या अंगचे गुण त्यांच्या उच्च कुलाला साजेसे तर आहेतच; पण व्यावहारिकदृष्ट्यादेखील ते बिनमोल आहेत. साम्राज्यांतल्या स्वायत्त वसाहती युवराजांना साम्राज्याचे दरबारी वकील मानतात; महायुद्धांत त्यांच्या बरोबरीने लढलेले लोक त्यांना सच्चा दोस्त समजतात; आणि रोगी, दुःखार्त व गरीब यांना तर युवराज म्हणजे आपले कैवारीच वाटतात. युवराजाच्या नात्याने हिंदुस्थानाला भेट देऊन परतल्यावर पंचम जॉर्ज बादशहांनी लंडनमध्ये एक संस्मरणीय भाषण केले. त्यात त्यांनी सहानुभूती व सूक्ष्म दृष्टी या दोन गोष्टी सत्ताधीशांना कशा आवश्यक आहेत याचे विवेचन केले होते. युवराजांचे कार्य-कर्तव्य यापुढे कोणतेही ठरो; त्यांच्या अंगी सहानुभूती, सूक्ष्म दृष्टी व चातुर्य यांचा त्रिवेणीसंगम झालेला असल्याचे त्यांनी सिद्ध करून दाखविलेले पाहून आम्हा हिंदी लोकांना आनंद होत आहे.

ब्रिटिश राजसत्तेशी माझ्या राज्याची दोस्ती झाल्याला आज शंभर वर्षे झाली. या दीर्घ अवधीत ब्रिटिश सरकारने बडोदे राज्याशी जे सौजन्याचे व निःपक्षपाताचे धोरण राखले त्याची कबुली मी अभिमानाने देतो. आमच्या निरनिराळ्या करारमदारांचा अर्थ करताना मतभेद हे अर्थात होतच होते; पण शांतपणे व मित्रत्वाच्या भावनेने चर्चा करून हे मतभेद सहसा दूरही होत होते. काही महत्त्वाच्या बाबती अजून निश्चित व्हावयाच्या बाकी आहेत खऱ्या; पण हिंदुस्थान सरकारकडून गेल्या एक-दोन वर्षांत जे कागदपत्र आले ते जर त्यांच्या भावी धोरणाचे सूचक असतील तर या बाकी उरलेल्या बाबतीसंबंधीच्या आमच्या म्हणण्याचा विचार हिंदुस्थानसरकार सहानुभूतिपूर्वकच करील, हे नक्की.

माझे आमंत्रण स्वीकारून, युवराजसाहेब आपण येथे आलात याचे मला भूषण वाटते. ब्रिटिश साम्राज्याशी माझा, माझ्या कुटुंबीयांचा व माझ्या राज्याचा इतका दृढ व गाढ संबंध आहे की, आपल्या आगमनाने मला किती मनःपूर्वक आनंद झालेला आहे ते सांगण्याचीच जरूर नाही. येथल्या मुक्कामांत व पुढील दौऱ्यात आपल्याला अधिकाधिक सुखच होईल असा मला भरवसा आहे. मनःशांती व सुखसमृद्धी यांचा लाभ आपणास सदैव होवो.

सभ्य स्त्री-पुरुष हो, युवराजांच्या आयुरारोग्यादि-चिंतनार्थ पान करण्याची मी तुम्हाला विनंती करितो.

(नंतर युवराजांनी केलेल्या श्रीमंतांच्या आरोग्यचिंतनाच्या उत्तरादाखल श्रीमंत म्हणाले-)

युवराजसाहेब आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

ज्या मोठ्या गौरवपूर्ण शब्दांनी, युवराजसाहेब, आपण माझे आरोग्यचिंतन केले त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो. युवराजसाहेबांच्या सूचनेचा स्वीकार तुम्ही प्रेमभराने केलात म्हणून सभ्य स्त्री-पुरुष हो, मी तुमचाही आभारी आहे. सर्वत्रांचा मी फार आभारी आहे.

●●●

१२१.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २६ माहे नोव्हेंबर सन १९२१

प्रसंग : दहावे मराठी साहित्य संमेलन*

श्रीमत्‌शंकराचार्य महाराज व सभ्य जनहो!

आज सर्व आपण येथे साहित्यासारख्या उच्च विषयाचा विचार करण्याकरिता जमला आहात, हे पाहून मला फार संतोष होतो आणि आपणास या उद्योगात चांगले यश येवो, असे चिंतितो. या प्रसंगात मी हजर राहावे म्हणून संमेलनाची वेळ आपण माझ्या सोयीची ठरविल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. या विषयाबद्दल मला किती प्रेम व कळकळ वाटते, हे मी पुनरपी सांगण्याचे प्रयोजन नाही. आज चाळीस वर्षे यासंबंधाने माझे थोडेबहुत प्रयत्न चालू आहेत आणि माझे विचारही पूर्वी पुष्कळदा प्रकट झालेले आहेत. लोकशिक्षण हेच उन्नतीचे मुख्य साधन असून, त्यासंबंधाने मी बडोदे राज्यात नाना प्रकारचे प्रयत्न करीत आलो आहे. अनेक भाषांच्या अडचणींमुळे हा फैलाव व्हावा तसा होत नाही, म्हणून एक हिंदी अगर जितक्या कमी भाषा सामान्य व्यवहाराच्या होतील तितक्या करणे जरूर वाटले आणि बडोद्यातील शाळांत हिंदी भाषा सुरू करण्यात आली; परंतु हे सर्व प्रयत्न भाषेत चांगले ग्रंथ नसल्यामुळे विफल होतात. अर्थात निरनिराळ्या उपयुक्त विषयांवर पुस्तके तयार झाल्याशिवाय शिक्षणाचे कार्ये सिद्धीस जाणार नाही. भाषेत जर चांगले ग्रंथ निपजले नाहीत, तर लोकशिक्षणाचे सर्व प्रयत्न लंगडे पडतात. इतकेच नव्हे तर चांगली पुस्तके समाजास न मिळाल्याने लोकांची प्रवृत्ती सदोष पुस्तके वाचण्याकडे होते. मनुष्यामध्ये तृषा उत्पन्न करावी आणि ती भागविण्याचे साधन देऊ नये तशातला हा प्रकार आहे. अर्थात उपयुक्त ग्रंथ उत्पन्न करण्याची निकड केवढी आहे, हे आपल्या निदर्शनास येईल.

देशी भाषेत चांगले ग्रंथ तयार करण्यासंबंधाने माझे प्रयत्न फार वर्षांपासून चालू आहेत, हे आपणास महशूर आहेच.† अनेक प्रकारे उत्तेजन देऊन व पुष्कळ खर्च करून मी या दिशेने होईल तितका प्रयत्न करीत आलो आहे. सन १९०९ साली हे आपले संमेलन बडोद्यास भरले

---

* या संमेलनाचे अध्यक्ष रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर हे बी.ए. एलएल. बी. होते.

† महाराष्ट्र ग्रंथमाला, सयाजी-ज्ञानमंजूषा, सयाजी साहित्यमाला, सयाजी बालज्ञानमाला, इत्यादी अनेक मालातून श्री. महाराजसाहेबांनी हजारो रुपये खर्च करून शेकडो ग्रंथ लिहिविले आहेत.

आणि लगेच पुढे गुजराथी संमेलन झाले, तेव्हा ग्रंथप्रसाराकरिता दोन लाख रुपयांची रक्कम मी निराळी काढून ठेविली आणि त्याच्या व्याजामधून चांगले ग्रंथ तयार करण्याची स्वतंत्र योजना आमच्या शाळाखात्यात करण्यात आली. ह्या योजनेने आजपावेतो जरी सुमारे ७५ लहान मोठे ग्रंथ गुजराथीत व मराठीत मिळून तयार झाले आहेत, तरी या प्रयत्नास चांगले यश येत नाही हे पाहून मनास अत्यंत उद्वेग होतो, हा प्रयत्न सिद्धीस न जाण्याची कारणे काहीही असोत; परंतु लोकांनी थोडाबहुत तरी स्वार्थत्याग करून या कामात भाग घेतल्याशिवाय नुसत्या एकांगी सरकारी प्रयत्नाने हे कार्य सिद्धीस जाईल असे मला वाटत नाही. पहिल्या प्रतीच्या विद्वानांस भरपूर वेतन देऊन ग्रंथ लिहिण्याजोगी आज आपली सांपत्तिक स्थिती नाही. असे विद्वान गृहस्थ चांगले ग्रंथ केवळ परोपकारार्थ लिहितील तरच काही तरी उपयोग होईल. पृथ्वीवर जे चिरकालीन योग्यतेचे उत्कृष्ट ग्रंथ विद्यमान आहेत ते द्रव्याच्या क्षुद्र लोभाने निर्माण झाले नाहीत, हे मी आपणास सांगावेसे नाही.

हल्ली छापण्याच्या किमती वाढल्यामुळे चांगले ग्रंथ बाहेर पडू शकत नाहीत. मला असे कळते की, आमच्या शाळाखात्यात आज सुमारे २५० ग्रंथ छापण्यास साधन नसल्यामुळे पडून आहेत. अशाही अडचणीतून मोठ्या खर्चाने ते छापून काढल्यास, त्यांची किंमत भारी होऊन त्यांचा प्रसार होत नाही. त्यामुळे ते छापले न छापले सारखेच असा परिणाम होतो. धनिकाजवळ द्रव्य आहे, विद्वानांजवळ ज्ञान व ग्रंथसामग्री आहे, लोकांची वाचनाची आस्था पाहिजे तेवढी नसली तरी वाढत्या प्रमाणावर आहे, लहान-मोठ्या छापखान्याजवळ छापण्याची साधनेही कमी-अधिक आहेत; परंतु अशा सर्व विस्कळीत साहित्यास सहत स्वरूप देऊन सर्वांचा मिळून एकभावनेचा प्रयत्न झाल्याशिवाय नुसत्या शाब्दिक चर्चेने फलप्राप्ती होणे शक्य नाही. ग्रंथकार व व्यवहार जाणणारे धंदेवाले लोक यांचे या कामी संगनमत झाले तरच चांगले ग्रंथ लोकास स्वस्त किमतीत मिळू शकतील. वेळ मोठी आणीबाणीची आहे, जीवनकलह अत्यंत तीव्र झाला आहे. लोकांत ज्ञानतृष्णा वाढत आहे. पृथ्वीवरील समर्थ राष्ट्रे आपले बुद्धिसर्वस्व आपापल्या स्वार्थाकरिता उपयोजित आहेत. अशा संधीस आपणही आपले सामर्थ्य जोराने एकवटून उद्योग केला पाहिजे. विद्वानांनी, विचारवंतांनी, धनिकांनी सर्व प्रकारच्या शिक्षणसंस्थांनी एकमताने हे कार्य सत्वर तडीस न नेले तर आपला निभाव लागणे कठीण. मी आशावादी आहे; परंतु विस्कळीत स्थिती पाहून कोणाचीही हिंमत खचल्याशिवाय राहणार नाही.

वस्तुस्थितीही आपणास फारशी अनुकूल नाही. आमच्यासारख्या व्यक्तीच्या हातात जे काय सामर्थ्य असते ते दोन किंवा तीन भाषांत विभागले गेल्यामुळे दृश्यकार्य फारच अल्प होते. एका भाषेत जे काम व्हावे ते दोन भाषांत विभागले जाते आणि राष्ट्रीय भावना कायम ठेवण्याकरिता हिंदी भाषेस स्थळ देणे भाग पडते. म्हणून निरनिराळ्या भाषांच्या अभिमान्यांनी आपापल्यापुरता मुख्य प्रयत्न करून शिवाय इतर प्रमुख भाषांशी स्नेहभावाने देवघेव केली पाहिजे. प्रत्येक भाषेची साहित्यपरिषद विस्तृत व भक्कम असावी आणि अशा प्रांतिक परिषदांनी सहकार्य करून एकमेकांच्या उद्योगाची विनिमय करण्याची सोय आपल्या उद्योगात अवश्य करावी.

आपापल्या मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची आवश्यकता अलीकडे सर्वत्र पटत चालली आहे, ही संतोषाची गोष्ट आहे. यासंबंधाने माझे लक्ष फार वर्षांपासून होते. कलाभवनात सर्व शिक्षण स्वभाषेतच दिले जाते; परंतु मुख्य अडचण भरपूर ग्रंथसंग्रहाची आहे. आज जर सर्व अभ्यासक्रम मराठीतून किंवा गुजराथीतून चालवू म्हटले तर अनेक विषयात ते अशक्य होईल. सबब निरनिराळ्या शिक्षकांनी, अध्यापकांनी व तज्ज्ञ गृहस्थांनी आपापल्या विषयावर सोपे व परिपूर्ण ग्रंथ लिहून

परभाषेवर अवलंबून राहण्याची जरूर दूर केली पाहिजे. विद्यापीठातील परीक्षकांकरिताच नवीन ग्रंथ करून भागणार नाही, तर त्याहीपेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचे सर्वसामान्य वाङ्मय स्वभाषेत तयार करणे अवश्य आहे. इतिहास, चरित्रे, प्रवासवर्णने, विशिष्ट शास्त्रे इत्यादी अनेक विषयांत स्वतंत्र ग्रंथरचना करून अगर जरूर तेथे तर्जुमे करून भाषेतील ज्ञानभांडार वाढविण्याची मोठीच आवश्यकता आहे. यासाठी विद्वान लेखक, सचोटीचे मुद्रक व प्रकाशक आणि विद्याप्रसाराची कळकळ बाळगणारे धनिक व संस्थानिक या सर्वांचा तात्कालिक उपयोग एक भावनेने करून घेता येईल, अशी काही तरी विशिष्ट व सुसंघटित योजना (Organisation) आपण आजच्या या बैठकीत सर्वांनी एकत्र विचाराने अमलात आणली नाही, तर आजपर्यंतचा आपला अनुभव आणि संमेलन भरविण्याचे आपले श्रम फुकट गेले, असे मी समजेन. सर्वांनी परिस्थितीची जबाबदारी ओळखून काहीतरी जोराचा उद्योग करावा, एवढेच मी सर्वांना सांगतो. साहित्यप्रसाराचा हा विषय इतका शुद्ध व सर्वव्यापी आहे की, त्यात जातिपक्षादी मतभेदास बिलकूल अवकाश नाही.

प्रकृतीच्या कारणाने मला आपल्यापासून दूर राहण्याचे प्रसंग येत आहेत, हे खरे; परंतु कैक वर्षे सारखे श्रम केल्यावर श्रमाच्या मानाने, विश्रांतीची जरूर इतरांप्रमाणे मलाही लागणारच आणि अंगावरची जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडण्याकरिता स्वतःची प्रकृती सांभाळणे हेही अत्यंत अवश्य आहे; परंतु मी कोठेही असलो तरी माझे सर्व लक्ष व उद्योग देशसेवेकरिताच असतो. हे आपण जाणतच आहात. माझ्या हातून आपल्या या महत्त्वाच्या उद्योगात काय भाग घेता येईल, हे माझे मी ठरविण्यापेक्षा आपणच कदाचित जास्त चांगले सांगू शकाल. या कामातील मुख्य अडचणी कोणत्या व काय स्वरूपाच्या आहेत हे माझ्यापेक्षा आपणास चांगले कळत असेल. ग्रंथप्रसाराकरिता दोन लाखांची रक्कम निराळी काढून ठेविलेली असून, तिचे व्याज पुरत नसल्यास रकमेचा अपव्यय होत नाही अशी काही तरी सचोटीची योजना आपण सर्वांनी विचार करून ठरविली तर तिचा मजकडून अवश्य योग्य विचार होईल. याशिवाय साहित्य विषयांत सर्व बुद्धिवानास आपापली करामत पूर्णपणे करून दाखविण्यास, विशिष्ट भाषा किंवा प्रांत यांचा भेद मनात न आणता काहीतरी प्रोत्साहन देण्याचे विचारही माझ्या मनात घोळत आहेत. रोकड रकमांची पारितोषिके, साहित्यसेवेची बूज करणारी पदके किंवा पूर्वीच्या श्रावणमासदक्षिणेच्या धर्तीवर विशिष्ट विद्वानास तहहयात वेतने वगैरे देणे, असे अनेक प्रोत्साहनाचे प्रकार असून त्या दिशेने माझे विचार चालले आहेत आणि या बाबतीत आपणही विचार करून मला योग्य सल्ला द्याल, अशी आशा आहे.*

या संमेलनास तिन्ही दिवस हजर राहण्याची मला सवड नाही, याबद्दल खेद वाटतो. तसा, मनाने मी आपल्या सन्निध आहेच आणि आपण चर्चा करून जी योजना ठरवाल तिचा योग्य विचार मजकडून अवश्य होईल. आपण सर्वांनी येथे येऊन भेटीचा लाभ दिला त्याबद्दल आम्ही आपले आभार मानतो आणि आपल्या उद्योगात संपूर्ण यश यावे असे मनःपूर्वक चिंतन करून श्रीसमर्थ रामदासांच्या शब्दांत आपणास विनंती करतो की,

जितुके काही आपणास ठावे । तितुके हळूहळू शिकवावे ।।
शहाणे करून सोडावे सकल जन ।।

●●●

* याप्रमाणे योजना हल्ली अमलात आली असून, कलकत्त्याचे विद्वान गृहस्थ श्री. राधा कुमुद मुकर्जी यांचा गौरव केलेला आहे. शिल्पकार श्री. फणींद्रनाथर, श्री. चिंतामणराव वैद्य. श्री. नटराजन इत्यादिकांचा पदके वगैरे देऊन, सन्मान करण्यात आला आहे.

१२२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २६ नोव्हेंबर, १९२३

प्रसंग : प्रजेने केलेला मानपत्र समारंभ

सभ्य गृहस्थ हो,

तुम्ही दिलेल्या मानपत्रांबद्दल तुमचे आभार मानताना त्या मानपत्रांनी माझ्या मनात उभे केलेले विचारही मी बोलून दाखवितो. मुंबईस व येथे या खेपेस लोकांनी माझे जे प्रेमपूर्वक स्वागत केले ते पाहून मी सद्‌गदित झालो. ते स्वागत माझ्या अपेक्षेबाहेरचे झाले. त्याबद्दल मी जनतेचा अर्थात ऋणी आहे. तुमचे योग्य आभार मानीन म्हटले तर शब्द अपुरे पडतात. म्हणून तुम्ही केलेले स्वागत कमालीचे उदार व प्रेमळ होते एवढेच मी म्हणतो.

मानपत्रात ज्याचा उल्लेख तुम्ही केला आहे त्या सर्वच मुद्द्यांची उत्तरे देणे शक्य नाही. फक्त काहीचीच आणि तीही थोडक्यात जेवढी मी आजच्या वेळात देऊ शकेन तेवढी देऊ लागतो. माझ्या कौटुंबिक* आपत्तीविषयी मी फार बोलावे असे नाही. तरी मी इतके म्हणतोच की, माझ्या प्रजाजनांनी जो आपुलकीने माझ्या दुःखातला वाटा उचलला तो पाहून माझे दुःख मला हलके वाटत आहे. या तुमच्या सहानुभूतीबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो. दुसरे, वर्तमानपत्रांतून आलेल्या माझ्या मृत्यूच्या बातमीचा तुम्ही उल्लेख केला आहे. माझ्या बाबतीत ही काही पहिलीच बातमी उठवलेली नाही. दिल्ली दरबारच्या वेळेस अशाच कंड्या नव्हत्या का पिकल्या? पण ते काम कुणी मुद्दामच केलेले नव्हते किंवा सूड घेण्याच्या बुद्धीने तर मुळीच केलेले नव्हते अशी आपण आपली समजूत ठेवू या.

मी आजवर केलेल्या कामगिरीचा तुम्ही उल्लेख केला आहे. ती कामगिरी म्हणजे माझ्या मते प्रगतीच्या मार्गाची फक्त रूपरेषा आहे. कोणत्याही समाजाची प्रगती अशाच मार्गानी होत असते आणि याच दिशेने बुद्धिमंत व सुसंस्कृत पुढाऱ्यांनी सुधारणेचा गाडा धिमेपणाने पुढे ढकलला पाहिजे. तुमच्यापुढे मी काही हे पहिल्यांदाच भाषण देत नाही. तुमच्या इच्छा-आकांक्षा मला माहीत आहेत. तुम्ही जी जी चांगली कामे हाती घेतली त्या प्रत्येक कामाला उच्च ध्येयाची दिशा

* श्रीमंतांचे द्वितीय पुत्र जयसिंहराव यांचा आकस्मिक मृत्यू.

लावून देण्याचे प्रयत्न मी मन लावून केलेलेच आहेत. तुमच्या प्रगतीस सढळ हाताने मदत करावी हा उद्देश मी स्वतः आचरणात आणलाच आहे. योग्य द्वारा तुमची प्रगती साधावी हेच माझे जीवितकार्य मी समजत आहे आणि तुमच्या वाजवी आकांक्षा सफल करण्यास मी सदैव तयार आहे.

जग फार झपाट्याने पुढे जात आहे आणि आपण जगाच्या मार्गे राहता कामा नये. जगाच्या बरोबरीने पाऊल टाकावयाचे तर आपल्या अंगी मनोधैर्य व स्वमतावर विश्वास पाहिजे. एरवी आपली प्रगती मंदगतीने होईल. प्रगतीचा अर्थ नुसती नक्कल असा नव्हे. भरीव आणि हितकारक सुधारणा करू शकेल तीच प्रगती. नुसत्या देखाव्याला भुलू नका. परिस्थितीनुसार प्रगतीचे मार्ग पालटत असताना हे विसरू नका. स्वतःची परिस्थिती पाहून तुमचे ध्येय, तुमचे कार्य, तुमचे मार्ग निश्चित करा आणि प्रत्येक पाऊल धिमेपणाने टाका. दुसऱ्या दिशातील प्रगतीचे मार्ग किंवा संस्था तशाच उचलून आपण घेऊ म्हटले, तर न जाणो त्या आपल्याला परवडणार नाहीत व शोभणारही नाहीत. कारण तिकडची सामाजिक स्थिती आपल्याहून निराळी असते. आपल्या सामाजिक स्थितीचा आपण नीट विचार केला पाहिजे आणि त्या स्थितीला मानवातील अशाच सुधारणा आपण हाती घेतल्या पाहिजेत. आपल्यात जाती-पोटजातींचे कितीतरी भेद आहेत आणि आपल्या लोकांची फाकाफाक तरी कुठच्या कुठे झाली आहे! असे विविध भेद व विस्तीर्ण समुदाय असल्यामुळे आपल्या सामाजिक सुधारणेचे काम फार गुंतागुंतीचे झाले आहे. वाटते तितके ते साधे व दोरीसूत नाही. शिवाय खरी सुधारणा करताना फार सावधगिरीने वागावे लागते. नाहीतर लोकांचा निष्कारण विरोध व गैरसमज होतो. इतके करून सुधारणा करण्याची आपली ती सुधारणा कितीही गोजिरवाणी असो व आपले ध्येय कितीही उदात्त असो.

राजकीय असो किंवा सामाजिक असो, प्रगती म्हटली की राजा व प्रजा या दोघांवरही मोठी जबाबदारी येऊन पडते. प्रजेला हितकारक होतील असे कायदे व योजना योग्य क्रमाने अमलात आणून त्यायोगे स्वावलंबन, स्वातंत्र्य व मनोधैर्य हे गुण प्रजेच्या अंगी आणविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. पण असे कोणतेही प्रयत्न झाले तरी प्रजा व अधिकारी यांचे मनःपूर्वक सहकार्य लाभल्यावाचून आणि त्या दोन वर्गांना चांगली विवेकशक्ती दाखविल्यावाचून ते कधीच यशस्वी होत नाहीत. समाजाचे किंवा राज्याचे हित साधावयाचे तर राजा, प्रजा व अंमलदार यांचे संपूर्णपणे सर्व आचार-विचारांचे ऐक्य झाले पाहिजे. ही गोष्ट प्रत्येक नागरिकाने व सुज्ञ म्हणविणाराने लक्षात ठेविली पाहिजे. एखाद्या गोष्टीची खरी परिस्थिती राजापुढे मांडणे व राज्यपद्धतीत फेरबदल व सुधारणा करण्याची राजाला विनंती करणे ही प्रजेची कर्तव्येच आहेत. मात्र आपल्या सूचना समंजस व व्यवहार्य असतील एवढी काळजी प्रजेने घ्यावयाला हवी.

प्रजेच्या उन्नतीसाठी राजकीय व सामाजिक बाबतीत उदार धोरण ठेवून मी धिमेपणाने पुढे पुढे पाऊल टाकीत आलो आहे. यापुढेच काम प्रजेचे आहे व ते तूर्त इतकेच की, तिने माझ्या प्रयत्नांना पाठिंबा द्यावा-माझ्या हाकेला ओ द्यावी. उच्च-नीच हा भेद, पक्षोपक्षांचे तंटे व संकुचित पक्षाभिमान यांचा नाश करण्याचे काम लोकांचेच आहे. आज आपल्यामधले मोठमोठे वर्ग-सुमारे सात कोटी माणसे- समाजातील अत्यंत नीच अवस्थेत आहेत. त्यांना समाज अस्पृष्ट

समजतो. या लोकांना व मागासलेल्या जातींना काहीतरी समतेच्या व बंधुत्वाच्या भावनेने वागविण्यास आपण तयार नसलो तर आपली केवढीही प्रगती झाली तरी ती खरी प्रगती नव्हे, प्रगतीचा तो पोकळ डोलारा आहे. जोपर्यंत खाजगी आयुष्यक्रमातील या स्पर्शास्पर्शासारख्या वेड्या आचारविचारांच्या बेड्या आपण तोडून टाकल्या नाहीत, आपल्या न्यायबुद्धीचा व बंधुत्वाच्या भावनेचा उपयोग आपण जोपर्यंत करू शकत नाही आणि स्वतःची प्रामाणिक मते आचरणात आणण्याचे मनोधैर्य जोपर्यंत आपल्यात आलेले नाही तोपर्यंत आपल्या सुधारणेचा पाया भक्कमच झाला आहे असे कोण म्हणेल? गांधींसारखी काही मंडळी व त्यांचे अनुयायी या बाबतीत बरीच सक्रिय चळवळ करीत आहेत. गांधींची मते चांगली आहेत. त्याप्रमाणे लोकांना वागता आले नाही तर तो लोकांचाच दोष आहे. गांधींच्या शिकवणीप्रमाणे आचरण ठेवणे, समाजात बंधुता व समता प्रसृत करणे आणि अशा रीतीने एक अत्यंत बिकट असा सामाजिक प्रश्न सोडविणे हे आता लोकांचे काम आहे. मद्यपानाच्या व्यसनासंबंधी तुम्ही मानपत्रात उल्लेख केलेला आहे. हे व्यसन अनिष्ट आहे हे तुमचे मत मला मान्य आहे. ते नष्ट व्हावे अशी माझीही इच्छा आहेच; परंतु प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या दृष्टीनेही या प्रश्नाकडे आपण पाहिले पाहिजे. मद्यपानाला एकदम बंदी केली तर लोकांना किती अडचण होईल व किती आर्थिक नुकसान सोसावे लागेल याचा आपण विचार केला पाहिजे. एकंदरीने पाहता, मद्यपानाच्या व्यसनाला हळूहळू पण पक्क्या रीतीने आळा घालणेच श्रेयस्कर.

हिंदू समाजाची उन्नती (- येथे 'हिंदू' ऐवजी 'हिंदी' असा शब्द मी घालीन..)

हाही आज एक निकडीचाच प्रश्न आहे. तो सोडविण्याकरिता जी जळजळ चालू आहे तिचे ध्येय मला पसंत आहे आणि त्या चळवळीतला नेट पाहून मला बरे वाटत आहे; परंतु असले राष्ट्रीयकरणाचे प्रश्न नीट सुटावयाला आधी आपल्यातले कृत्रिमपणे उत्पन्न झालेले भेदभाव व अव्याहत चालत आलेले स्वार्थसंबंध नष्ट झाले पाहिजेत. हिंदूंच्या उज्ज्वल परंपरेविषयी मला आदरच आहे. त्या परंपरेचा खरा अर्थ अभ्यासपूर्वक आपण समजून घेतला पाहिजे व सद्यःस्थितीला अनुसरून त्या परंपरेत इष्ट फरक केले पाहिजेत.

माझ्या युरोपगमनांचा उल्लेख तुम्ही करता; परंतु या महायुद्धामुळे तिकडे जी सामाजिक व राजकीय परिस्थितीत क्रांती घडून आली आहे, सर्व जीवन अगदी जे उचंबळून आले आहे, त्याची खरी परीक्षा करावयाची तर ती तेथे प्रत्यक्ष हजर राहूनच केली पाहिजे. जगाबरोबर जर आपण चाललो नाही तर ५०-६० वर्षे आपण जगाच्या मागे राहू. दुसरे देश झपाट्याने पुढे जात आहेत. अशा वेळी आपण रेंगाळून किंवा खांबासारखे एकाच जागी निश्चल राहून कसे? अर्थात् नुसती नक्कल करण्यात आपले अनहितच कसे आहे ते मी आताच सांगितले आहे. आपल्या परिस्थितीचा आपण नीट विचार केला पाहिजे व तिला तोंड देण्यास असे व्यवहार्य व समंजस उपाय शोधून काढले पाहिजेत.

आधुनिक युगात वर्तमानपत्रांना विशेष महत्त्व आहे. त्यांचे सामर्थ्य मोठे आहे, त्यांची जोखीमही मोठीच आहे. काही उपयुक्त कामगिरी ती बजावतात हे मला कबूल आहे; पण पुष्कळ अपायकारक गोष्टीदेखील ती करीत असतात. त्यांच्यातल्या खोट्या किंवा निराधार बातम्या,

व्यक्तीविषयक हल्ले, द्वेषपूर्ण टीका व पक्षाभिमानाच्या लढाया ही समाजाचा नैतिक अधःपात करतात. वर्तमानपत्रांतली मते म्हणजे सर्व समाजाची किंवा जनतेची मते नसून काही विशिष्ट, थोडक्या व्यक्तींचीच ती मते असतात, हे आपण विसरता कामा नये. ती मते वाचून त्यावर एकदम विश्वास टाकाल, तर तुमची गैरसमजूत होईल. स्वतःचा विचार करून तुम्ही आपली मते स्वतःच निश्चित केली पाहिजेत. त्यावेळी तुम्ही स्वतःची परिस्थिती, म्हणजे राष्ट्रीय व सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेतली पाहिजे. कुणाची भीती बाळगता कामा नये आणि एकदा मत ठरल्यावर त्याप्रमाणे आचरण ठेवण्याची तुमची तयारी पाहिजे.

माझे आता वय होत आले. साठ वर्षांची माझी उमर झाली. त्यामुळे माझ्या अधिकाऱ्यांवर व प्रजेवर कामाचा भार विशेष पडेल व त्यांची जबाबदारीही वाढत जाईल. मी अंमळ जास्त सावधगिरीने वागू लागलो आहे असेही तुम्हाला कदाचित वाटू लागेल. तथापि माझ्या अनुभवाचा फायदा मी राज्याला देतच जाईन व पूर्वीचेच उदार धोरण राज्यकारभारात चालू ठेवीन. प्रगतीच्या कामी प्रजेला योग्य ती मदत व उत्तेजन माझ्या सर्व अंमलदारांकडून मिळत जाईल अशी मी तजवीज करीनच; पण प्रजेला माझे असे सांगणे आहे की, सुधारणा मागाल त्या कायदा व व्यवहार ओळखून मागा- कायद्याचे उल्लंघन करू नका व अव्यवहार्य गोष्टीचा लाभ धरू नका. कारभारातले दोष व अपूर्णता माझ्या नजरेस आणाल तेवढी मला हवीच आहे. मात्र तत्संसंबंधीच्या व्यवहार्य सूचनादेखील तुम्ही केल्या पाहिजेत. आपल्या राज्याची ऐपत व राज्यांतली इतर परिस्थिती पाहून कारभाराच्या धोरणात तुम्ही फेरबदल सुचवावा. राज्यकारभारात काय-काय अडचणी येतात त्यांचा नीट विचार करून मग सुधारणेची योग्य दिशा दाखवीत जावी. तुमच्या सारासारविचारशक्तीवर, व्यवहारज्ञानावर आणि औचित्यबुद्धीवर माझा पूर्ण भरवसा आहे.

सद्गृहस्थ हो, माझ्याविषयी तुम्ही जे अलोट प्रेम व राजभक्त दर्शविली व माझ्या आणि माझ्या कुटुंबीयांच्या आयुरोग्याविषयी ज्या सदिच्छा प्रकट केल्या त्याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे.

●●●

१२३.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २६ डिसेंबर, १९२३

प्रसंग : बडोदा कॉलेजने केलेला मानपत्र समारंभ

प्रि. मि. क्लार्क, अध्यापकवर्ग आणि नव्या जुन्या विद्यार्थिजनांनो,

मला मानपत्र देण्यात तुम्ही जो स्नेहभाव दर्शविलात तो पाहून मी सद्गदित झालो आहे. माझ्या सर्व अमदानीभर मी शिक्षणाकडे सतत काळजीपूर्वक लक्ष पुरवीत आलो आहे, हे तुम्ही पाहताच. गादीवर येताच प्रथम जी लोककार्ये मी केली त्यातच या कॉलेजच्या इमारतीच्या स्थापनेचे काम केले. या गोष्टींचा निर्देश आजच्या मानपत्रात तुम्ही केला आहे. त्या गोष्टीचा आज ४५ वर्षे झाली. कॉलेजसंबंधी मला जो उत्साह तेव्हा वाटत होता तो आजही कायम आहे. त्यात कधीही खंड पडलेला नाही. कॉलेज जे कार्य करीत आहे ते मी लक्षपूर्वक पाहत आहे आणि त्या कार्याच्या सुपरिणामांचीही मला माहिती आहे. संस्थेचे आयुष्य व मानवी आयुष्य यांच्या कालगणनेत मोठा फरक आहे. पंचेचाळीस वर्षांत मनुष्य जवळजवळ म्हातारा होतो; परंतु पंचेचाळीस वर्षांत कॉलेजसारख्या संस्थेची फार फार तर बाल्यावस्था संपत असते. या हिशोबाने पाहिले तरी आपल्या कॉलेजने केलेली प्रगती पाहून मला समाधान वाटत आहे; पण त्याचाच बरोबर मला अशी जाणीवही होत आहे की, पुढील काळात हल्लीच्याहून पुष्कळच कामगिरी आपल्याला करावयाची आहे.

तुमच्यापैकी काहीजणांनी ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, पॅरिस, बर्लिन किंवा व्हिएन्ना येथील प्राचीन विद्यालये पाहिली असतीलच. मी ती पाहिली आहेत. ती पाहणारांच्या मनात अगदी पहिला व अगदी शेवटपर्यंत टिकणारा कोणता विचार येतो? या विद्यालयांना आज शतकानुशतके लोटली आहेत. या विद्यालयांना आजच्या स्थितिप्रत यावयाला इतका काल लागला ना? हाच प्रश्न आपल्यापुढे येतो. चारशे किंवा पाचशे वर्षांपूर्वी केलेली हिरवळीची पटांगणे आजही त्या विद्यालयांच्या प्रांगणात तितकीच हिरवीगार आहेत. त्यांच्या भव्य दिवाणखान्यात विद्यार्थ्यांच्या कितीतरी पिढ्या येऊन बसून गेल्या आहेत. या अफाट कालविस्ताराकडे पाहून धिमेपणाचा, तितिक्षेचा गुण आपण शिकतो आणि मोलाची महत्कृत्ये नुसत्या काळाच्याच मापाने मोजावयाची नसतात,

हेही आपल्याला पटते. केल्या कामगिरीचा संतोष मानावा असे आपण अद्याप काहीच केलेले नाही हे खरे; पण भावी हितावर नजर ठेवून, धिमेपणाने पुढे सरकण्याचा प्रयत्न हा आपण केलाच पाहिजे, हेदेखील तितकेच खरे आहे.

आजच्या प्रसंगी मला माझ्या मनश्चक्षूंसमोर भाविकालाचे व गतकालाचे चित्र दिसू लागणे साहजिक आहे. कारण त्या चित्रांशी माझा, या इमारतीचा व या संस्थेचा जिव्हाळयाचा संबंध आहे. गतकालाच चित्र असे - ती सायंकाळची शांत वेळ होती. जानेवारीतली सायंकाळ, जानेवारी १८७९ ची. ती सायंकाळ होती खरी; पण माझ्या आयुष्याच्या दृष्टीने तेव्हा नुकतीच प्रभात झाली होती. मी त्या वेळेस सोळा वर्षांचा असेन - नसेन. एक माझ्या अभ्यासाशिवाय मला कसलीच काळजी नव्हती. खरे सांगू? आनंदाने माझे मन कसे प्रफुल्ल झालेले होते. त्या वेळी, त्या सायंकाळी, मी या ठिकाणी आलो. हातात गवंड्याची करणी घेतली व या इमारतीच्या कोनशिलेची स्थापना केली. आतापर्यंत त्या वेळीही माझ्यापुढे विद्यार्थीच होते. मीही स्वतः तेव्हा विद्यार्थीच होतो व म्हणून त्या मुलांकडे मी आपलेपणाने पाहत होतो. मला त्या वेळी वाटले की, या मुलांच्यासाठी मी शक्य ते सर्व करावे. मी नाही करावयाचे तर कोणी आणि यांच्यासाठी नाही करावयाचे तर करावयाचे कुणासाठी? मग लागलीच मी ठरविले की, विद्यार्थ्यांसाठी मला शक्य तेवढे मी अवश्य करीन. हा निश्चय मी केला, त्या वेळी मजजवळ माझे दिवाण व निष्ठावंत मित्र सर टी. माधवराव हे उभे होते. माझ्या कोवळया वयात देवाने माझ्यावर टाकलेले राज्यकारभाराचे काम सुगम करावे हेच तर माधवरावांचे काम होते. माधवरावांची ती भव्य मूर्ती एकदा बघितल्यावर कुणीही विसरणार नाही. त्यांची ती गंभीर, विचारी मुद्रा, मोजकी पावले टाकण्याची पद्धत, लांब झुळझुळता अंगरखा, ते मद्रासी धोतर तो लालचटक ब्राह्मणी जोडा, ती मोगली थाटाची पगडी आणि ती काना - बोटांतली हीरकवणमे सगळं ऐन दरबारी व ऐन व्यवहारी रुबाब. ब्रिटिश सरकारचे माझ्या दरबारी जे प्रतिनिधी जे प्रतिबिंब म्हणून आलेले होते ते मि. मेलव्हिलही त्या वेळी हजर होते. मेलव्हिल माझे मित्रच होते. मला साहाय्य करावे या स्नेहाच्या उदार भावनेने त्यांचे हृदय उचंबळत होते आणि स्वकर्तव्य चोख पाख पार पाडावे या एकाच महत्त्वाकांक्षेवर त्यांचा सर्व भर, सर्व जीव होता. मेलव्हिल - माधवरावांच्या त्या जोडीकडे पाहिले म्हणजे त्यांच्या पोक्त वयाचा आणि परिपक्व अनुभवाचा माझ्या मनावर एक चांगलाच परिणाम झाल्याशिवाय राहत नसे. त्या बाबतीत ते प्रतिभीष्म - द्रोणच भासत. दोघेही कीर्तिवंत होते व अधिक कीर्तिवंत होण्यास त्यांनी कंबर कसलेली होती. या दोघांखेरीज तिसरीही एक व्यक्ती मला चांगली आठवते. ती म्हणजे मि. टेट. आडव्या बांध्याचा, दृढ निश्चयाचा, पुऱ्या नेकीचा असा हा यॉर्क परगण्यातला गृहस्थ होता. यानेच हा विद्येचा रथ चालता करून येथे राजरस्त्यावर आणून ठेवला. मि. टेट हे या कॉलेजचे पहिले प्रिन्सिपॉल. नुकते गतवर्षीच त्यांचे अवसान झाले. ते हुद्द्यावर असताना व सेवानिवृत्त झाल्यावरदेखील मित्रत्वाच्या नात्याने मला बहुमोल मदत करीत. चौथे गृहस्थ मला चांगले आठवतात ते माझे आय. सी. एस. झालेले शिक्षक मि. इलियट. ते या वेळी मला धीर, प्रोत्साहन देत होते. ते प्रत्येक कामात मला हुरूप आणीत. ते नेहमी प्रेमळ व हसतमुख असत. माझ्या कामाकडे ते स्नेहपूर्ण दृष्टीने पाहत व माझ्याबरोबर

खेळातही भाग घेत. त्यांच्या जागत्या काळजीने आणि डोळस नेतृत्वाने माझ्यावर केवढे मोठे उपकार करून ठेवले आहेत ! टेट व इलियट दोघेही त्या वेळी तरतरीत, तरणेबांड होते. नुकतेच आयुष्यक्रमाच्या आघाडीवर उतरलेले वीर होते. दोघेही खंबीर मनोवृत्तीचे होते आणि हाती घेतलेल्या कामावर आपल्या त्या मनोवृत्तीची छाप मारून जावे, असा त्यांनी निश्चय केलेला होता.

ही मी ठळकठळक मंडळी सांगितली. इतरही बरेचजण मला आठवतात. त्या सर्वांचे आत्मे या वेळी खात्रीने आपणाकडे पाहत असतील. कारण, पन्नास वर्षांपूर्वी याच ठिकाणी ती सर्व मंडळी उत्सुकतेने एकत्र झालेली होती. ती वेळ आठवली म्हणजे ती सारी मंडळी आता माझ्याभोवतीच जमा झाली आहेत, असे मला वाटते. ते माझे तरुणपणाचे सहचर, ती सर्व जुनी, ओळखीची माणसे, स्मृतिरूपाने माझ्या मनात इतकी गर्दी करून देतात. याचे कारण ती पहिली पन्नास वर्षांपूर्वीची वेळ माझ्या भर ज्वानीतली - ऐन उमेदीतली- वेळ होती आणि आजची ही पन्नास वर्षांनंतरची त्याच ठिकाणची वेळ मला माझ्या उतार वयाची व व्यतीत आयुष्यकालाची जाणीव करून देणारी आहे, म्हणून.

पन्नास वर्षांत या एकाच ठिकाणचा देखावा किती बदलला आहे, पाहा. पन्नास वर्षांपूर्वी ही जागा म्हणजे एक धुळीने भरलेले मैदान होते. एखादा मजूर किंवा कारागीर त्यावर कुठे - कुठे दिसत होता, पायाचे खोदकाम कुठे झाले होते. कुठे व्हावयाचे होते आणि माती, चुना, विटा यांचे ढीगचे ढीग ठिकठिकाणी केलेले होते. पन्नास वर्षांनंतर आज पाहावे तो नीटनेटक्या पाऊलवाटा व रस्ते, सुंदर झाडे व फुलझाडे, भव्य व प्रशस्त इमारत आणि तिच्यावर एक नवलाईचा घुमट- सगळेच नवे, नीटस व निराळे, ही इमारत बांधण्याला प्रारंभ झाला तेव्हापासून पंचेचाळीस वर्षांचा अवधी लोटला आहे. हा अवधी सत्कारणी लागला आहे असे मी मानतो. तुम्ही आताच सांगितले की, या कॉलेजातून आजवर एक हजारावर विद्यार्थी पदवीधर झालेले आहेत. येथे मिळालेले वैशिष्ट्य त्यांच्या स्वतःच्या व त्यांच्याशी संबंध आलेल्या सर्व लोकांच्या उपयोगी पडत असले पाहिजे. माझ्या मते उपयोगास पडली अशी काही पदवीधर मंडळी मी सांगतो. एक रा. गुणवंतराव निंबाळकर, जे जेथल्या मुलकी वगैरे खात्याचे मुख्य अधिकारी होते. दुसरे रा. रामचंद्र हरी गोखले, जे येथल्या हायकोर्टात न्यायमूर्ती होते. श्रीयुत धीरजलाल नानावटी आणि माझे मित्र व दिवाण असलेल्या सर मनूभाईंचे बंधू श्रीयुत विनक मेहता हे येथलेच विद्यार्थी आय. सी. एस. झाले. श्रीयुत कांटावाला हे सिलोनमधले सिव्हिल सर्व्हंट झाले व त्यांचे बंधू मटूभाई कांटावाला हे येथले प्रसिद्ध पुढारी व गिरणीचे व्यवस्थापक आहेत. अशी आणखी पुष्कळ नावे देता येतील. तूर्त इतकी पुरेत. ही मंडळी डोके वर काढणारी झाली. दुसरी सामान्य प्रकारची मंडळी बरीच उत्तीर्ण होऊन गेली. ऑक्सफर्ड व केंब्रिज येथल्या कॉलेजात एक चांगली चाल मला दिसली. तेथे दरवर्षी कॉलेजचे संस्थापक व उपकारकर्ते यांचे पुण्यस्मरण मोठ्या धार्मिक समारंभपूर्वक करीत असतात. ती चाल स्वीकारणे इष्ट किंवा अनिष्ट याचा तुम्ही विचार करा. चाल स्वीकारलीत तर जशी प्रसिद्ध व मोठ्या साहाय्यकांची आठवण कराल तशीच

छोट्याछोट्या उपकारकर्त्यांचीही करीत चला. कारण या लोकांना प्रसिद्धी मिळाली नसली तरी त्यांनी त्यांची छोटी-छोटी कामे सिद्धीसही नेलीच आहेत.

माझे आजचे भाषण तुमच्या मानपत्राच्या उत्तरादाखल म्हणजे मुख्यतः आभारप्रदर्शकच असल्याने, आज मी काही उपदेशपर बोलू नये अशी तुमची अपेक्षा असेल; परंतु कॉलेजविषयी मला कळकळ वाटत असल्यामुळे व तुमच्यापुढे भाषण देण्याची संधी क्वचितच येत असल्यामुळे मी आज उपदेशपर दोन शब्द बोललो तर त्याबद्दल मला क्षमा करा. मला फक्त एकाच मुद्द्याचा खुलासा करावयाचा आहे. आपल्या राज्याच्या दृष्टीने या कॉलेजचे आजचे व पुढचे कर्तव्य काय असावयाला पाहिजे, याचा मी विचार करणार आहे. माझे ध्येय किंवा अपेक्षा अशी आहे की, विचारांची संजीवनी आणि स्फूर्ती या कॉलेजात उगम पावावी किंवा केंद्रित व्हावी आणि येथून निघालेले त्यांचे किरण किंवा लाटा माझ्या राज्याच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत जाव्या. आयुष्याचा सदुपयोग करण्याची व्यापक कला येथल्या वर्गातून शिकविली जात आहे व नेहमी शिकविली जावी. कारण त्यायोगे मुलांचे शीलसंवर्धन चांगले होते व नागरिकांचे इतर गुणही त्यांच्यात येऊ लागतात. लोकज्ञता म्हणजे फक्त आपल्याच लोकांची पूर्ण ओळख नव्हे, तर जगातील सर्व लोकांची मनोभूमिका नीट समजून घेणे ही गोष्ट किती महत्त्वाची आहे ! तिच्यावर भर देणे येथल्या अध्यापकवर्गाचे कर्तव्य आहे. शास्त्रीय ज्ञान हे राष्ट्रीयत्वाला पोषक होईल अशा स्वरूपात येथे शिकविले जावे. तत्त्वज्ञान शिकविताना प्रत्यक्ष जीवनाशी त्याचा मेळ कसा घालावयाचा इकडे विशेष लक्ष द्यावे. थोडक्यात म्हणजे येथल्या अध्यापकवर्गाच्या हाताखालून जाणारे स्त्री - पुरुष हे चांगले नागरिक, चांगले सांसारिक व सुराष्ट्राचे निर्माते असे निघाले पाहिजेत.

आता माझ्या आभारप्रदर्शनाच्या मुख्य कामाकडे मी वळतो. या कॉलेजची दोन चित्रे, सुमारे पन्नास - पन्नास वर्षांच्या अंतराने रंगविलेली, आताच मी तुम्हाला दाखविली. पूर्वीची बाल्यावस्था टाकून कॉलेजने तारुण्यावस्थेत प्रवेश केला आहे. लवकरच संपूर्ण, सज्ञान व सशक्त अशी अवस्था त्याला प्राप्त होईल, अशी स्पष्ट चिन्हे दिसत आहेत. प्रातःकाल आला व दिवस येऊ घातला आहे. तो येणारच. इतकी या कॉलेजने मजल मारली हे पाहून मला समाधान वाटते. कॉलेजच्या अध्यापकवर्ग, जुने विद्यार्थी आणि हल्लीचे तरुण विद्यार्थी व विद्यार्थिनी या तुम्हा सर्व मंडळींच्या निकट सान्निध्यात येण्याची आज संधी मिळाल्याबद्दल मला आनंद वाटत आहे. मि. क्लार्क आज तेवीस वर्षे या कॉलेजचे प्रिन्सिपाल आहेत. त्यांच्याहून अधिक चांगला प्रिन्सिपॉल दुर्मीळच आहे, असे मला वाटते. इंग्रजी वाङ्मयाचे व इतिहासाचे एकनिष्ठ अभ्यासक आहेत. शिकविण्याच्या सूक्ष्म कलेत ते पारंगत आहेत आणि विद्यार्थ्यांचे शील व वृत्ती जशी बनवावयाला पाहिजे तशी त्यांनी बनवून दाखविली आहे. प्रो. बरो, प्रो. आते इत्यादी त्यांचे उत्तम प्रतीचे साहाय्यक आहेत. असा उत्कृष्ट अध्यापकवर्ग लाभल्याबद्दल कॉलेजचे अभिनंदनच करावयाला हवे.

मला प्रस्तुत प्रसंगी जेवढे सांगावेसे वाटते तेवढे इतक्या मोठ्या वेळात आणि थोड्या शब्दांत सांगता येणारे नाही. आजचा प्रसंग माझ्या मनात खळबळ उडवून देणारा आहे. तरुणपणी जिची मी कोनशिला बसविली त्या इमारतीला - त्या संस्थेला आता या वयात पुनर्भेट द्यावयाची

म्हणजे माझ्या हृदयाच्या तारा जोराने स्पंदन पावल्याशिवाय कशा राहतील? अमुक इतके साध्य करून दाखवावे अशी माझी महत्त्वाकांक्षा होती. सगळयांच्या सगळयाच महत्त्वाकांक्षा कुठे सफल होतात का? इतरांच्या बरोबर मीही निराशेचे दुःख भोगले. मला समाधान इतकेच वाटते की, अद्याप माझा आशावादीपणा व धीर मी जराही सोडला नाही. यापुढेही मी तो असाच टिकवीन, असे मला अजून वाटते.

सद्गृहस्थ हो, तुमच्या स्नेहपूर्ण मानपत्राबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो. मी ही जी सहनुभूती, जो आपलेपणा दाखविलात त्याबद्दल मी तुमचा ऋणी आहे. मनुष्यमात्राला विपत्काल हा ठरलेलाच असतो. त्या वेळी असल्या सहानुभूतीच्या जोरावर तो टिकाव धरू शकतो. कॉलेजचे कार्य त्रिविध आहे असे मी मानतो. १) माझ्या प्रजेची परिस्थिती सुधारणे. २) प्रजाकार्यासाठी लायक माणसांचा पुरवठा करणे आणि ३) प्रजेच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक हिताला नित्य जपणे. हे त्रिविध कर्तव्य पार पाडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न कॉलेजने करावा. कॉलेजच्या प्रगतीकडे आपुलकीच्या प्रेमळ भावनेने मी डोळे लावून बसलोच आहे.

●●●

१२४.

स्थळ : हिंदू विश्वविद्यालय, काशी
काळ : ता. १९ जानेवारी, १९२४
प्रसंग : पदवीदान समारंभ

श्री. उप-कुलगुरू आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

आपल्या या काशी हिंदू विश्वविद्यालयाचा कुलगुरू या नात्याने तुमच्या इथे भाषण करणे हा मी एक खराखुरा मान समजतो. आजच्या पदवीदान समारंभाचे अध्यक्षस्थान मला देऊन माझा जो गौरव तुम्ही केला, त्यातला ग्राह्यांश मी प्रेमपूर्वक स्वीकारतो व त्या गौरवाबद्दल कृतज्ञता दर्शवितो.

या विद्यापीठाची जी एक हानी झाली आहे तिचा सखेद उल्लेख करणे हे माझे कुलगुरू या नात्याने कर्तव्यच आहे. इथले पहिले उप-कुलगुरू सर सुंदरलाल यांना काळाने आपणामधून उचलून नेले आहे. त्यांच्या मृत्यूने आपला एक निस्सीम हितचिंतक, चतुर मार्गदर्शक, खरा मित्र आणि अव्वल दर्जाचा कार्यकर्ता नाहीसा झाला आहे. विद्यापीठाच्या या हानीबद्दल मला अत्यंत खेद होतो. माझे मित्र पंडित मदन मोहन मालवीयजी यांचा पुनश्च भेट होण्याचा आज हा योग आला त्याबद्दल वाटणारा आनंददेखील मला आज दर्शविलाच पाहिजे. मालवीयजी म्हणजे एकाद्या देदीप्यमान दीपस्तंभासारखे आपले मार्गदर्शक आहेत. त्यांचा दांडगा उत्साह, तरुणाला साजेसा उत्साह, कधीही कमी होत नाही हे विशेष. धैर्य, चिकाटी, कल्पनाशक्ती या त्यांच्या गुणांनी आपल्यावर इतके उपकार करून ठेवले आहेत की, ते फेडू म्हटले तरी फेडता येणार नाहीत. वर्तमान व भावी काळाची काळजी घेऊ शकणारे सुज्ञ मंत्रिमंडळ या विद्यापीठाला लाभले आहे ही सुदैवाची गोष्ट आहे; परंतु गतकाळात आपली काळजी घेऊन आज दिवंगत झालेल्या आपल्या बृहस्पतितुल्य सल्लागाराबद्दल विद्यापीठाला दुःख झाल्यावाचून कसे राहील?

या विद्वमान्य विद्यापीठाची स्थापना झाली तेव्हा याचा जो उद्देश जाहीर करण्यात आला होता; त्यात म्हटले आहे की, हे विद्यापीठ विद्यार्थ्यांच्या निवासाची व्यवस्था करून त्यांना शिक्षण देणारे होईल. सर्व वर्गांच्या, जातीच्या व पंथांच्या लोकांना हे हमेशा खुले राहून यात धार्मिक शिक्षण देण्याची व 'हिंदुधर्म' या विषयाची परीक्षा घेण्याची खास सोय करण्यात येईल. या

उद्देशापैकी छात्रनिवास व छात्रशिक्षण या दोन कल्पना मला पसंत आहेत. त्यांनी सूचित केलेल्या ध्येयावर मी विशेष जोर देऊ इच्छितो. कारण ते ध्येय स्वीकारणे म्हणजे आपल्या एक प्राचीन परंपरेचे पुनरुज्जीवन करणे आहे. ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकातले आपले प्रसिद्ध तक्षशिलेचे विद्यापीठ घ्या. त्या ठिकाणी क्षत्रिय, ब्राह्मण वगैरे सर्व वर्गांचे विद्यार्थी एकत्र होत व एकाच गुरूजवळ राहून विद्या शिकत; वर्णाचे नव्हते तसे देशकालाचेही बंधन त्यांना नव्हते व अमुक विद्या तुम्हाला वर्ज्य असा दंडकही नव्हता. जीवक नावाचा एक अनाथ मुलगा मगध देशाची राजधानी असलेले राजगृह शहर सोडून तक्षशिलेस विद्याभ्यासाकरता गेला. तिथे त्याला वैद्यकाचा व शल्यतंत्रा - (Surgery) चा अभ्यास इतक्या उत्तम तऱ्हेने करता आला की, तो मगध देशाच्या बिंबिसार राजाचा खास राजवैद्य झाला. चारशे वर्षांनंतर, सम्राट अशोकाच्या वेळी, पाटलीपुत्र - हल्लीचे पाटणा शहर - येथे असेच नैवासिक (Residential) विद्यापीठ होते. पुढे ख्रिस्तोत्तर सातव्या शतकात नालंदा येथील विद्यापीठाची कीर्ती ऐकून सुप्रसिद्ध चिनी प्रवासी हुएनत्संग तिथे गेला व त्याने बौद्ध व ब्राह्मण या धर्माच्या प्रमाणभूत ग्रथांचा अभ्यास केला. या उदाहरणावरून दिसते की, आपली प्राचीन विद्यापीठे नैवासिक तर होतीच, म्हणजे गुरुगृही जाऊन राहण्याचीच आपली पद्धत तर होतीच; पण शिवाय विद्यार्थ्यांच्या वर्णजातीपंथाकडे न पाहता त्याला ठेवून घेण्याची व धर्मशास्त्र बिनहरकत शिकविण्याचीही रीत प्राचीन काळी आपल्यात होती. पुढे ही रीत आपण सोडली. आठव्या शतकापासून म्हणजे पौराणिक काळात, फक्त ब्राह्मणाकरताच राखून ठेवलेली विद्यापीठे स्थापन होऊ लागली. बंगाल्यात नवद्वीप येथे व येथे काशीपुरीत अशी विद्यापीठे होती. अशा विशिष्ट जातिनिष्ठ विद्यापीठामुळे आपल्या संस्कृतीस, आपल्या राष्ट्रीयत्वास मोठा धक्का बसला असे मला वाटते. मूठभर शिष्टांची सोय पाहून बाकीच्या बहुजन समाजाकडे असे दुर्लक्ष करीत असल्यामुळेच आज आपण या अवनत दशेला येऊन पोहोचलो आहोत, असे म्हटले तर त्यात कार्यकारणभाव स्पष्टच आहे.

विद्येचा मक्ता अमुक एका वर्गालाच द्यावयाचा ही पूर्वीची चूक आता आपण पुन्हा करू नये. काळजीपूर्वक ती टाळलेलीच बरी. तक्षशिला व नालंदा येथील विद्यापीठाप्रमाणे आताही आपण मुक्तद्वार ठेवू व त्या शहाण्या पूर्वजांचे अनुकरण करू. आपल्या ज्ञानगंगेचे आकंठ प्राशन करण्यास सर्वांना मोकळीक ठेवू. असे केले तरच आपल्या बंधुभावनेचे उदात्त स्वरूप जगाला दिसेल. कारण सर्व हिंदू जनता मग प्रेमाने हातात हात घालून ऐक्यभावाने वागेल; आपल्या प्राचीन व पूज्य ग्रंथांचा अभ्यास करून स्वतःच्या ज्ञानात भर घालणाऱ्या कोणत्याही खऱ्या अभ्यासकाला आपण आपला मित्रच समजू; त्याचा यथायोग्य सत्कार करू.

गतकालाचा अभिमान बाळगण्यास आम्हा हिंदू लोकांना पुष्कळच जागा आहे. बहुतेक युरोपखंड जेव्हा निवळ रानटी अवस्थेत खितपत पडला होता तेव्हा आपल्याकडे एक उच्च संस्कृती नांदत होती, ही गोष्ट खरी नाही का? वेद, ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे व सूत्रे यात जिचे वर्णन वाचावयास सापडते ती समाजरचना आपल्या संस्कृतीची दर्शक आहे. त्या समाजात कायदा, व्यवस्था व शिस्त होती. तेव्हाच प्रजावत्सल राजे हितकारक आज्ञा करीत व त्यांची अंमलबजावणी सुज्ञ अधिकारी करीत. राजसभा ही एक विद्वत्परिषद असे व त्या ठिकाणी कवी

व तत्त्वज्ञानी आपले कलावैभव दाखवून लोकांची सौंदर्याभिरुची व बुद्धी वृद्धिंगत करीत असत. असे हिंदू धर्माचे साम्राज्य मोठे बलाढ्य होते आणि त्याचा अधःपातही तितका मोठाच झाला! या अधःपाताची कारणे बीजरूपाने आपल्या त्या वैभवशाली अभिमानस्पद भूतकालातच असली पाहिजेत हे आपण नक्की समजा.

"जुने ते सर्व चांगले होते, परिपूर्ण होते, त्याप्रमाणे तुम्ही वागला नाहीत, जुन्याचा त्याग केलात, म्हणून तुम्ही दुर्बळ झालात." असे उठल्यासुटल्या आपल्या कानीकपाळी ओरडणारा एक वर्ग आहे. या वर्गावर डोळे मिटून विश्वास ठेवणे व त्याचे म्हणणे शिरसावंद्य मानणे हे हिंदू म्हणविणाराला कौतुक आहे. इथे भावनेचे काम नाही. वस्तुस्थिती ढळढळीत आहे ती पहा आणि स्पष्ट बोला. आपली जुनी संस्कृती जर आपल्याला शक्तिहीन बनवून परचक्रापासून देशाचे रक्षण करण्यास असमर्थ करीत होती तर ती चांगली होती, असे कसे म्हणावे? तिच्यात काहीतरी कमीपणा, दोष होता म्हणूनच आपण दिवसेंदिवस जास्तीत जास्त दुर्बल होत गेलो ना? मला वाटते, गतवैभवाचा नुसता निदिध्यास आता पुरे झाला. हिंदुधर्मीयांनी हे निष्क्रिय चिंतन आता बंद करावे आणि बंद असलेले डोळे उघडून सभोवार पाहावे. वर्तमानकालाचा विचार करावा आणि त्यातल्या अडचणी दूर करण्यास कंबर कसावी. मागचे सर्व विसरा असे मी म्हणत नाही. त्याचे जतन कराच; पण त्याचा चौकस व खोल अभ्यास करून त्यातले गुह्यज्ञान हुडकून काढण्याचा जोराचा प्रयत्न करा. तितकाच किंबहुना त्याहून अधिक जोराचा प्रयत्न आपल्या भविष्याला तोंड देण्यासाठी, भविष्य उज्ज्वल करण्यासाठी आपण केलाच पाहिजे. आपल्या विद्यापीठाच्या बाबतीत माझी तर महत्त्वाकांक्षा अशी आहे की, भूतकाल आणि भविष्यकाळ या दोन्ही काळासंबंधीच्या प्रश्नांना चालना देण्याचे स्फूर्तिकेंद्र याच विद्यापीठात असावे.

विचाराच्या संकुचितपणाला या विद्यापीठात मुळात थारा मिळणार नाही अशी माझी खात्री आहे. विचारशक्ती व व्यक्तिमत्त्व या दोन गुणांचा अखेरीस नाश करणारे कोणते विचार बाळगणे म्हणजे एक अत्यंत भयंकर चूक करणे आहे. माझ्या प्रवासात मी चीन व जपान या देशांतील बुद्धधर्मीय संस्कृतीचे भव्य स्वरूप पाहिले. बौद्ध धर्म हिंदुस्थानातच उदय पावला, काही शतके देशभर नांदला, तरीदेखील इथे, त्याच्या जन्मभूमीत, त्याची फारजणांना ओळखसुद्धा राहू नये? बौद्ध धर्म इथून बाहेर दूरदेशी गेला आणि तिथे त्याने चैतन्य उत्पन्न केले आणि आपल्याला मात्र त्या धर्माची जवळ-जवळ काहीच माहिती नाही. मी माझ्या राज्यात बौद्ध विद्येच्या अभ्यासाला उत्तेजन मिळावे असा प्रयत्न केला आहे. मुंबई विद्यापीठात जरी यंत्रविद्या व व्यापारविद्या यांचा गलबला विशेष ऐकू येत असतो, तरी त्यातही मधूनमधून सांस्कृतिक विद्या धडपड करून आपली दाद लावून घेत असते. त्या विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात नुकताच पाली भाषेच्या अभ्यासाचा समावेश करण्यात आला आहे. दक्षिणेकडे जो बौद्ध धर्म पसरला त्याचे उपलब्ध वाङ्मय बहुतेक सर्व पाली भाषेतच आहे. अशा रीतीने मुंबई विद्यापीठाचे लक्ष बौद्ध वाङ्मयाकडे वळत आहे हे सुचिन्ह आहे. शिवाय सर्व गुजरात व दक्षिण विभागांतही लोकांना वाङ्मयाविषयी वाढते कुतूहल वाटत आहे ही गोष्ट महत्त्वाची व समाधानाची आहे. माझ्या राज्यात उत्तरेकडे

पाटण नावाचे एक प्राचीन शहर आहे. तिथल्या जैन लोकांच्या एका जुन्या ग्रंथसंग्रहात बौद्ध धर्माच्या महायान पंथाचे दोन महत्त्वाचे ग्रंथ नुकतेच सापडले आहेत. ते ग्रंथ गायकवाड प्राच्य मालेच्या द्वारा प्रसिद्ध करविण्याची व्यवस्था चालू आहे. त्यापैकी एकाचे संपादनकार्य इथले आपले एक उप-कुलगुरू यांनीच करण्याचे कबूल केले आहे. हिंदू धर्माच्या अभ्यासक्रमाचे पूरक अंग म्हणून बौद्ध व जैन वाङ्मयाचे संशोधन कार्य हाती घेणे अवश्य आहे आणि या हिंदू विद्यापीठातल्या अभ्यासक्रमात त्याचा समावेश लवकरच होईल, अशी आशा मला आहे. इतकेच नाही तर जगातल्या सर्व संस्कृतीची सामान्य माहिती मिळण्यास या विद्यापीठाने सहानुभूतिपूर्वक उत्सुकच राहावे असे मला वाटते.

हिंदू धर्माची सेवा करण्यासाठी ज्याअर्थी हे विद्यापीठ स्थापन झालेले आहे, त्याअर्थी आपल्या धर्मातील जो एक महत्त्वाचा वर्ग आहे, त्या उपाध्यायांच्या किंवा धर्मगुरूंच्या वर्गाकडे या विद्यापीठाने विशेष लक्ष द्यावे हे क्रमप्राप्तच आहे. थोडक्यात म्हणजे हा वर्ग समाजाला खरोखर उपयुक्त होईल असे शिक्षण त्याला इथे मिळाले पाहिजे. पडलेले, वेदशास्त्रसंपन्न व धर्मपरायण असे शास्त्री-पंडित आम्हाला अवश्य हवेत; परंतु वेदांच्या ऋचांतल्या उदात्त अर्थाची मुळीच तोंडओळख नसता, नुसत्या तोंडाने त्या ऋचा तोंडपाठ म्हणणाऱ्या उपाध्यायांचा आम्हाला किंवा कुणालाही काय उपयोग आहे? आमच्या आंतरिक किंवा आध्यात्मिक गरजा भागविण्याचे या वर्गाचे काम किती पवित्र आहे! पण ते या मंडळीच्या हातून चांगले पार पडायला हवे तर त्या कामाकडे त्यांची स्वाभाविक ओढ असायला पाहिजे, नुसत्या ब्राह्मण जन्माच्या जोरावर रेटून नेऊ असे त्यांनी म्हटले तर कसे चालेल? वेदाक्षरांबरोबर वेदांचा अर्थही अवगत असला पाहिजे. ते व आम्ही ज्या जगात राहत आहोत त्या जगाची, त्यातील अडचणींची, त्यातील वस्तुस्थितीची त्यांना जाणीव असायला पाहिजे. जगातल्या धर्माचाही त्यांनी थोडीफार माहिती मिळवावी, म्हणजे सत्यान्वेषणासारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबतीचा विचार इतर सुज्ञ लोक कसा करीत आहेत, सत्याचा छडा कसा लावीत आहेत, हे त्यांना कळेल. तसेच त्यांचे सामान्यज्ञानही चांगले असावे, त्यात विज्ञानशास्त्राची प्राथमिक माहितीदेखील समाविष्ट करावी, म्हणजे धर्मभोळेपणाचा किंवा वेडगळ आचारविचारांचा आपोआप नायनाट होईल.

विद्यापीठाने जे कार्य केले त्या कार्यानुसार सर्व विद्यापीठाचे वर्गीकरण करण्याची रीत प्रसिद्धच आहे. कार्याचे प्रकार उदाहरणार्थ पुढीलप्रमाणे असू शकतात. सत्याचा पुरस्कार करणे, शीलसंवर्धन करणे, सद्‌भिरुची व व्यक्तिगुण यांना वळण लावून निर्दोष व सर्वांगपरिपूर्ण असे स्त्रीपुरुष जीवन तयार करणे किंवा जीवन व्यवसायाचे यथासांग शिक्षण देणे. या सर्व प्रकारांचा समावेश आपल्या विद्यापीठाच्या ध्येयात झाला आहे हे चांगलेच आहे. आध्यात्मिक शिक्षणावर स्वाभाविकपणे आपण विशेष भर देणार हे खरे; पण उपयुक्त व व्यवहार्य विषयांकडे आपण लक्ष देणार आहोत हेही खरेच आहे. ''जे उपयुक्त तेच चांगले व तेच सत्यही होय,'' हे तत्त्व ओळखण्यास शिका असे एका अत्यंत मदतनीस जगद्‌गुरूंचे आपल्याला आग्रहपूर्वक सांगणे आहे. ''माधुर्य व तेज यांची उत्कट इच्छा असणे याचेच नाव बुद्धिसंस्कार.'' आणि तो प्राप्त होण्याला प्रामाणिक प्रयत्नांची, निरलस व्यासंगाचीच एक जरूर असते, मग तो संस्कार मिळवू पाहणारी व्यक्ती कुणीही असो, वाटेल त्या धंद्याची असो.

ललित विषयांबरोबरच इथे यंत्रशिल्प व विद्युत्शिल्प यांचेही शिक्षण देण्यात येते आणि विज्ञानशास्त्र शिकवण्याची व धंदेशिक्षण देण्याची सोय तुम्ही अधिकाअधिक करीत आहात ही आनंदाची गोष्ट आहे. आपल्या भारतभूमीत द्रव्योत्पादक साधने पुष्कळ आहेत, भूम्यंतर्गत अशी साधनसामग्रीही विपुल आहे आणि इथल्या मनोभूमीची साधनसंपत्ती तरी काय थोडी आहे? या सर्व साधनांचा योग्य विनियोग करणारी तज्ज्ञ, योजक माणसे आज आपल्याला हवी आहेत. ती मिळाली तर या देशातल्या प्रचंड जनतेची सुखाभिवृद्धी व्हायला काय उशीर? आज आपल्याला सर्व जगाच्या तीव्र स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे. अशा वेळी निसर्गाने दिलेल्या संपत्तीचा पुरेपूर उपयोग आपण जितक्या लवकर करू तितके इष्ट आहे.

परंपरागत वतनाचा अभिमान धरून वीरवृत्तीने जगात आपण वागले पाहिजे. 'गरीब' हे विशेषण हिंदूंनाच योग्य म्हणतात; पण अजून किती दिवस आपण ते विशेषण मिरवत राहणार? 'एका गालात मारले तर दुसरा गाल मारणारांपुढे धरावा' ही दुसऱ्याची शिकवण आपण आता फार दिवस अमलात आणली. फक्त गरीबच असणाऱ्या माणसांवर दुसरे लोक इतके प्रेम करतील; पण त्यांच्याबद्दल आदर दाखविणार नाहीत. प्रेमाची भीक आणि आदराचा नजराणा यांच्यातला फरक स्पष्टच आहे. ॲरिस्टॉटल या प्रख्यात तत्त्ववेत्त्याने 'प्रत्येक बाबतीत सुवर्णमध्य असावा' अशा मताचा पुरस्कार केला आहे. 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' असे आपल्यातही सुभाषित आहेच. यांच्यापासून आपण बोध घेतला पाहिजे की, स्वार्थीपणा, क्रूरपणा, गर्विष्ठपणा हे जसे सर्वस्वी त्याज्य होत; तसेच पराकाष्ठेचा भितरेपणा, गरीबपणा आणि सुधारल्या काळात मिळणाऱ्या सुखसाधनांचा योग्य उपयोग करून घेणारच नाही. असला हट्टीपणा, हेही त्याज्यच होत. आपल्या प्राचीन पूर्वजांचे निदान एका बाबतीत तरी आपण अभिमानपूर्वक अनुकरण अवश्य केले पाहिजे. कोणत्या बाबतीत? सम्राट चंद्रगुप्त, अशोक, विक्रमादित्य यांच्या काली आपल्या पूर्वजांनी जे पौरुष दाखविले तेच पौरुष आपण आजही दाखवावे. अब्राहम लिंकनच्या शब्दात सांगायचे, तर 'कुणाविषयी द्वेषभाव न बाळगता, सर्वांबद्दल प्रीती ठेवून आपण आपले प्रयत्न चालू ठेवू या.'

जग ही एक रंगभूमी आहे आणि माणसे म्हणजे त्या रंगभूमीवर निरनिराळी कामे करून दाखविणारे नट आहेत. या नटांना आपापली कामे सुरेख रीतीने करण्यास तयार करणे हेच शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षण घेऊन तयार झाल्यावर जर योग्य काम न सापडले तर अर्थात ती तयारी फुकटच जाते; पण या प्रसंग आपल्यावर येण्याचा संभव कमी. आजची परिस्थिती पाहिली म्हणजे वाटते की, मागच्या पिढीपेक्षा पुढच्या पिढीला उत्तरोत्तर अधिक महत्त्वाचीच कामे करावी लागणार आहेत. जे परिस्थितीचे रोपटे लागलेले दिसत आहे तेच जसजसे वाढत जाईल तसतशी पुढारीपणाची कामे लोकांना करावी लागतील. दुसऱ्यांच्या हाताखाली फक्त हलकी, क्षुद्र कामे करण्याचे दिवस मग राहणार नाहीत, ही नेतृत्वाची किंवा मोठेपणाची कामे करण्याची वेळ आली म्हणजे तरुणांच्या अंतःकरणात खळबळ उडून जाणे साहजिक आहे; परंतु या खळबळीमुळे त्यांनी आपल्या मनात तोल जाऊ देऊ नये. तेवढ्यासाठी अशा या सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या बदलत्या परिस्थितीत किंवा बंधनमुक्ततेच्या काळात आपण आपल्या विद्यापीठांतून

विद्यार्थ्यांचे असे उत्तम शीलसंवर्धन केले पाहिजे की, संयमन करणे किंवा समतोलपणा राखणे त्यांना पुढे मोठेपणी सुखकर वाटावे. 'जया अंगी मोठेपण, तया यातना कठीण.' हक्क हवेत म्हटले की कर्तव्ये आलीच, विशेषाधिकाराच्या मागोमाग विशेष बंधनेही येतातच आणि आत्मसंयमनाविरहित कुठे खरे स्वातंत्र्य असते का? हक्क, अधिकार आणि स्वातंत्र्य हवे तर कर्तव्य बंधन व संयमन ही स्वीकारलीच पाहिजेत. तुम्ही या कीर्तिवान विद्यापीठाचे अंश आहात. तुम्ही आपल्या आचरणाने व वर्णाने जगाला दाखवाल की, (१) तुम्ही शिस्तीचे व सुव्यवस्थेचे चाहते आणि भोक्ते आहात, (२) तुम्ही ज्याला सत्य म्हणून ओळखता हे कुणालाही नाकबूल करवणार नाही, ते कोणते? ते सत्य हेच की सेवेसारखे हलके का होईना; पण प्रत्यक्ष कार्य करून दाखविण्यात जो विशेष देशाभिमान आहे तो नुसते तोंडाचे फवारे सोडण्यात नाही. मग हे फवारे कितीही उंच जावोत, सुंदर दिसोत, सुखस्पर्शी असोत, देशाला त्यांचा तादृश उपयोग काही नाही. तसेच योग्य संयमनावाचूनची स्वतंत्रता म्हणजे निव्वळ उच्छृंखलपणा होय. वाटेल त्या व वाटेल तितक्या कडक जुलमापेक्षा उच्छृंखलपणा केव्हाही वाईटच होय, ह्या गोष्टी तुम्हाला पटल्या आहेत असे तुम्ही तुमच्या आचरणाने व वाणीने दाखवा.

आपल्याला आवडो अथवा न आवडो, राष्ट्राराष्ट्रांच्या लढ्यात भाग घेण्यात देव आपल्याला भागच पाडीत आहे. समुद्रापलीकडच्या किंवा पर्वताच्या खिंडीच्या पलीकडच्या देशात ज्या भयंकर उलथापालथी होत आहेत, त्यांच्या धक्क्याबुक्क्यांतून आपल्याला सुरक्षित, छे जिवंत राहायचे असेल, तर आपण पुरुषप्रयत्नाची शर्थ करून सोडली पाहिजे. एरवी आपली धडगत नाही. सध्या आपण संक्रमणकालांत आहोत व ते इतके जाणवते आहे की, ते निराळे सिद्ध करून देण्याची आवश्यकताच नाही. ती सिद्ध, सत्य गोष्ट नजरेआड करून चालावयाचे नाही. तिची आपण जाणीव ठेवू तितकी थोडीच आहे. "एक मेलेले जग आणि दुसरे जन्म घेण्यास असमर्थ असलेले जग, अशा दोन जगाच्या मध्ये भटकत," आपण कुठेतरी फिरत आहोत. अशा वेळी तुम्ही तरुणांनी, भावी नागरिकांनी, प्रत्यक्ष कामगिरी करून दाखविणाऱ्या व्यवहारज्ञ पुढाऱ्यांचे अनुकरण करावे, असे माझे तुम्हाला आग्रहपूर्वक सांगणे आहे.

आपल्या विद्यापीठाने स्त्रीविद्यार्थ्यांना मज्जाव केला नाही. ही मोठ्या संतोषाची गोष्ट आहे. विशेषतः इथे उत्तर हिंदुस्थानात पाश्चात्त्य चालींचे प्राबल्य फार आहे. तरीदेखील काही स्त्रिया या विद्यापीठात प्रवेश मिळवू पाहतात, मिळवू शकतात हे सुचिन्हच आहे. कारण आपले स्थित्यंतर किती झपाट्याने होऊ पाहत आहे याचे ते स्पष्ट सूचक आहे. अभ्यास आणि तोही धर्मशास्त्रांचा अभ्यास करू म्हणणे स्त्रियांना अनिष्ट होय, असे मानण्यापर्यंत आपल्या अवनतीची मजल गेली होती, हे लक्षात घ्या. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, प्राचीन काळी आम्हा हिंदूंनाच गार्गी - मैत्रेयीसारख्या आमच्या ब्रह्मवादिनी विदुषीचा मोठा अभिमान वाटत होता आणि जैनांतल्या किंवा बौद्धांच्या धर्मचारिणी भिक्षुणीबद्दल, त्यांच्या जनसेवेबद्दल व वाङ्मयसेवेबद्दल आम्हाला सादर कौतुक वाटत होते. त्याच हिंदूंनी पुढे स्त्रीवर्गाला बहिष्कृतासारखे शिक्षणापासून दूर ठेवू पाहावे, यावरून हिंदूंची किती अवनती झाली होती. स्वसंस्कृतीचा त्यांना किती विसर पडला होता, हे पाहून सखेद आश्चर्य वाटते.

"आम्हाला बंधमुक्त का करीत नाही?" असा सवाल आज स्त्रीवर्ग तुमच्या बुद्धीला टाकीत आहे, तोच सवाल अधिक जोराने अस्पृष्टांचा वर्गही करीत आहे. निर्दय रूढीच्या लंगड्या आधारावर या शूद्रातिशूद्रांची किती मोडतोड आपण चालविली आहे, किती हतवीर्य आपण त्यांना करीत आहोत! आपल्या या कृत्याचे समर्थन करणे अशक्य आहे. या दुर्दैवी लोकांची दाद हिंदू महासभा लावू पाहत आहे, ही आनंदाची गोष्ट आहे. या पुढारलेल्या विद्यापीठाच्या मंडळींनाही माझी विनंती आहे की, जगातील इतर चार विद्वान मंडळीत तुमचा नावलौकिक राहावा. असे ज्याअर्थी तुम्हाला वाटत आहे त्याअर्थी कोणत्याही सच्छील व सद्हेतुप्रेरित हिंदू माणसाला इथे येऊन आपल्या प्राचीन आचारविधीचे व धर्मग्रंथाचे अध्ययन करण्याला तुम्ही कसलीही आडकाठी ठेवू नये; हिंदू धर्मविद्या प्राप्त करून घेण्याच्या कामी लिंगभेद किंवा जातिभेद यांची हरकत मानू नये.

दुसरी एक गोष्ट तुमच्या पुढे विचारार्थ मांडावयाची ती, परदेश - गमनासंबंधाची. या बाबतीत लोकांना उत्तेजन देऊन निरनिराळे देश, तिथले लोक व त्यांच्या संस्कृती यांचा परिचय त्यांना होऊ द्यावा, हे माझ्या मते अत्यंत महत्त्वाचे आहे. समुद्रप्रवासाचा इतका तिटकारा आपल्याला कशामुळे आला आहे? पूर्वी तो आपल्याला वाटत नव्हता. हे एक नवेच खूळ आपल्यात शिरले आहे. व्यापाराच्या निमित्ताने आपले पूर्वज समुद्रावरच्या लांबलांबच्या सफरी करीत असत. अलीकडे बौद्धभिक्षू व उपदेशक यांनीही दूरदूरचे प्रवास करून हिंदुस्थानची संस्कृती सर्व आशिया खंडात फैलावून दिली. स्वपूर्वजांच्या या कामगिरीची अभिमानपूर्वक आठवण तर आपण ठेवली नाहीच; पण खुद्द त्या पूर्वजांनाही आपण इतके विसरलो की, काही युरोपियन पंडितांनी सांगितली नसती तर, त्या पूर्वजांची काहीच माहिती आपणाला आज नसती, त्या पूर्वजांसारखे तसले परदेशचे प्रवास न करता, आपल्या देशाच्या उंबऱ्याच्या अलीकडे, जन्मभर ऐटीच्या एकांतवासात राहण्याची जी मध्येच आपल्याला खोड लागली, तिने आपले फार मोठे नुकसान केले आहे. इतके मोठे की, त्याचे यथार्थ स्वरूप कळणे कठीण. स्वतःच्या घरात स्वतःला कोंडून घेणाराला आपण कूपमंडूक वृत्तीचा माणूस म्हणतो. सागरांतरित देशांमध्यल्या स्फुरणशील, जोरदार जीवनाचा मुळी विचारच करावयाचा नाही, अशी ज्यांची प्रतिज्ञा आहे, त्या माणसापेक्षा तो आडातला बेडूक खात्रीने जास्त संकुचित दृष्टीचा नसेल. मोठमोठ्या व्यापारी राष्ट्रांशी आपले दळणवळण वाढणे आज अनेक दृष्टीनी हितकर व अवश्य आहे. आपली द्रव्यसाधने त्याने वाढतील, आपल्या विचारातील संकुचितपणा जाऊन आपली दृष्टी विशाल होईल आणि आपल्यातली जी धडाडी, जे साहसशीलत्व नष्ट झाले आहे म्हणतात ते आपल्याला पुनश्च प्राप्त होईल. ती धडाडी मिळविण्यासाठी तरी आपण परदेशगमन करू या. यावर कुणी असे म्हणतील की, परदेशगमनाची वास्तविक गरजच नाही. कारण कुठलाही समुद्रप्रवास न केलेले; पण सर्व प्रकारच्या बौद्धिक गुणांमुळे जगभर प्रसिद्धी पावलेले, असे हिंदी विद्वान पुष्कळ आहेत. त्यांनी परदेशासंबंधाची माहिती वाचनाच्या द्वारे किंवा कुणाला पुसून-सवरून करून घेतली होतीच. अशी मंडळी आहेत, ती विद्वान आहेत, जगत्प्रसिद्ध आहेत, परिश्रम घेणारी आहेत हे सर्व मला सर्वस्वी कबूल आहे; पण माझी खात्री आहे की, परदेशगमनाने त्याचे मोल

वाढले असते, त्यांच्या कार्याचा हितकरपणा अनेक पटींनी वाढला असता; कारण देशोदेशींच्या प्रवासाने, तिथल्या स्वानुभवाने व तिथल्या चालीरीतींच्या निरीक्षणाने या विद्वान मंडळीच्या अंगच्या अलौकिक गुणांना मनाच्या विशालतेची आणि कल्पनाशक्तीच्या लवचीकपणाची जोड मिळाली असती आणि ती जोड सर्वांना हितकारकच झाली असती, याबद्दल कुणाला शंका आहे?

शेवटी मी असे विचारतो की, एका हिंदू म्हणविणाऱ्या विद्यापीठाला सर्व हिंदुस्थानात या काशीपुरीइतके दुसरे स्फूर्तिदायक स्थळ कोणते आढळणार आहे? इथल्याच मृगवनात भगवान बुद्धाने आपल्या धर्मोपदेशाच्या पवित्र कार्याला प्रथम सुरुवात केली. 'धर्मचक्रप्रवर्तन' इथलेच आणि त्यानंतर इथूनच बलाढ्य बौद्धधर्माचा प्रसार झाला. श्रीमत आद्य शंकराचार्यांनी इथेच येऊन आपल्या महाप्रभावी मताची स्थापना केली. हिंदुस्थानच्याच काय; पण देशोदेशींच्या यात्रेकरूंच्या झुंडी अद्यापही येथे पापक्षयार्थ व मोक्षसावनार्थ लोटत असतात. काशीची पंचक्रोशीदेखील प्राचीन व पवित्र वस्तूंच्या पसाऱ्याने गजबजून गेली आहे आणि यात्रेकरूंच्या भाविक डोळ्यात ती अजूनही भक्तीची आसवे उभी करीत आहे. काशीपुरीचे जुने दिगंत यश व वैभव पुनश्च आपण पाहत आहोत, असे प्रत्येक श्रद्धाळू जीवाला वाटत असते. आपल्या गतैश्वर्याचे अवशेष या काशी-माऊलीने उराशी घट्ट धरून ठेवलेले आहेत व मन घट्ट करून ती ते अवशेष यात्रेकरूंना वारंवार दाखवीत. आपल्या यशोदुंदुभीचे पडसाद त्यांच्या कानात घुमवीत असते. आज शतकेच्या शतके तिने काळाला टक्कर दिली आहे, स्वतःला टिकविले आहे व स्वतःबरोबर हिंदू धर्मालाही टिकविले आहे. माझी अशी प्रार्थना आहे की, ही शाश्वत नगरी एका नव्या ज्ञानवापीच्या वैभवाने नटावी व या ज्ञानवापींतून संस्कृतीची अखंड व उत्साहवर्धक जलधारा, अमृतधारा, पिपासूंना मिळत राहावी. तो सर्वशक्तिमान, विश्वाधार प्रभू या विश्वविद्यालयाचे रक्षण करो आणि परिस्थितीचे चढउतार व चमत्कारिक आपत्ती यांच्यापासून याला सुरक्षित ठेवो, आणि परिणामी -

जगाला त्याचे उत्कृष्ट युग पुनश्च लाभो,
सुवर्णकाल परत येवो.

●●●

१२५.

स्थळ : सेसिल हॉटेल, लंडन

काळ : तारीख २५ जून, १९२५

प्रसंग : हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग यांच्या सन्मानार्थ ब्रिटिश इंडियन युनियन व नॉर्थब्रुक सोसायटी या संस्थांनी केलेला भोजनसमारंभ

युवराजसाहेब*, उमराव मंडळी आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

युवराजसाहेबांनी लॉर्ड रीडिंग यांच्या सप्रेम स्वागतार्थ आता जे भाषण केले त्याला दुजोरा देण्यासाठी मी मोठ्या आनंदाने; पण थोड्याशा अविश्वासाने किंवा भीत-भीतच उभा राहिलो आहे. आनंद अशाकरता की, लॉर्ड रीडिंग यांनी पार पाडलेली कामगिरी मला अत्यंत प्रशंसनीय वाटत आहे आणि अविश्वास किंवा भीती अशाकरता की, त्यांची योग्य ती प्रशंसा करण्याचे सामर्थ्य मूळचे माझ्यात नाही याची मला जाणीव आहे म्हणून.

यावेळी मी माझ्या मायभूमीत असतो, तर लॉर्ड रीडिंग यांचे गुणगान करण्याच्या कामी मला माझ्या कोट्यवधी हिंदी बांधवांचा पूर्ण पाठिंबा प्रत्यक्षच मिळत आहे असे वाटले असते. येथे मला निदान इतके तरी वाटतेच की, आज जे माझे देशबांधव येथे जमलेले आहेत त्यांचे उत्साही पाठबळ मला आहेच.

राज्यकारभार चालविण्याचा काहीसा अनुभव मला स्वतःला अल्प प्रमाणात आहे. म्हणून व्हाइसरॉयसाहेबांच्या दृढ कार्यव्यासंगाचे मोल मी सहज जाणू शकतो आणि त्यांची कार्यप्रवणता फार दांडगी आहे हे मी सहजासहजी सांगू शकतो. त्यांना सोपलेले काम अर्थातच पराकाष्ठेचे कठीण आहे. हे स्वतःचे उच्च कर्तव्य पार पाडताना त्यांनी स्वसुखाचा मुळीच विचार केलेला नाही. स्पष्ट व अचूक निर्णय करण्याची शक्ती व कधीही न ढळणारी शांती या दोन गुणांच्या साहाय्याने त्यांना हिंदुस्थानाची राज्यनौका सुरक्षितपणे चालविली आहे. त्यांच्या जागी एखादा कमी योग्यतेचा माणूस असता तर या नौकेवर अनेक संकटे आली असती. त्यांच्या नेमस्तपणामुळे, समतोलपणामुळे आम्हाला त्यांच्याबद्दल प्रमोदयुक्त कौतुक वाटते. दयेची जोड देऊन त्यांनी निष्ठुर न्यायाला सौम्य स्वरूप दिलेले आहे. त्यातच त्यांची समतोलपणाची थोरवी आहे.

---

*प्रिन्स ऑफ वेल्स

लॉर्ड रीडिंग यांच्या गुणांच्या वर्णनाबरोबर त्यांच्या पत्नी लेडी रीडिंग यांच्या गुणोत्कर्षाचाही उल्लेख केल्याशिवाय मला राहवत नाही. व्हाइसरॉयांची पत्नी, एक आतिथ्यकुशल गृहिणी आणि एका जबरदस्त व्यासंगी मनुष्याची निरलस, निःस्वार्थी साहाय्यकर्ती म्हणून त्यांच्याबद्दल आम्हाला अत्यंत आदर वाटत आहे.

आपल्या भाषणाला पुष्टी देण्याची परवानगी मला देऊन युवराजसाहेबांनी माझा जो सन्मान केला आहे त्याची जाणीव व्यक्त केल्याशिवाय मला माझे भाषण पुरे करवत नाही.

●●●

१२६.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. १२ जानेवारी, १९२६

प्रसंग : लॉर्ड आणि लेडी रीडिंग यास मेजवानी

युवर एक्सलन्सीज,* आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो!

आपल्या सम्राटांचे आरोग्यचिंतन करण्यासाठी मी उभा आहे. हा टोस्ट आपल्यापुढे सुचविताना त्याच्या पुष्ट्यर्थ मोठे भाषण करण्याची किंवा इंग्लंडच्या राजघराण्याने ज्या अनेक गोष्टींमुळे हिंदी प्रजेचे प्रेम संपादन केले आहे त्यांचा उच्चार करण्याची मुळीच आवश्यकता नाही. सम्राटाचे चारित्र्य आणि वर्तन म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याला लाभलेले श्रेष्ठतम विधान आहे. एवढेच सांगितले म्हणजे पुरे.

माझ्या स्वतःबद्दल बोलावयाचे तर सम्राटांनी वैयक्तिक मित्रत्व दाखवून जो माझा गौरव केला त्याचे कृतज्ञतापूर्वक मला स्मरण होत आहे आणि मी ती गोष्ट कधीही विसरणार नाही.

(मुख्य पाहुण्यांकरिता 'टोस्ट')

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, मजवर आलेले कर्तव्य कृतज्ञतेने करण्याकरिता मी पुन्हा उभा राहिलो आहे. यावेळी नामदार लॉर्ड आणि लेडी रीडिंग, आजचे आपले नामांकित पाहुणे यांचे आरोग्यचिंतन मी करणार आहे.

एखाद्या हिंदी संस्थानाला व्हाइसरॉयांची भेट म्हणजे तो तेथील राजघराण्याला आणि प्रजाजनांनाही मोठा संस्मरणीय प्रसंग वाटतो. लॉर्ड रीडिंग यांच्यासारख्या श्रेष्ठ दर्जाच्या व्हाइसरॉयांचे स्वागत करण्याचा प्रसंग आम्हा बडोदेवासीयांना क्वचितच लाभतो. आजच्या काळातील सर्वोत्तम राजकारणी पुरुषांमध्ये त्यांची गणना आहे. आज पाच वर्षे हिंदुस्थानचा राज्यकारभार चालवून विश्रांती घेण्याकरिता आता ते स्वगृही जावयास निघाले असताना माझ्या संस्थानात त्यांचे स्वागत करण्याचा मान मला मिळत आहे.

ते हिंदुस्थानात आले ते राजकारणात काही नवखे नव्हते; सम्राटांच्या सेवेचा अनेक वर्षे अनुभव घेऊन ते वृद्ध झालेले होते. त्यांनी व्हाइसरॉय पदाची जबाबदारी अंगावर घेतली तेव्हा

*नामदार लॉर्ड रीडिंग व लेडी रीडिंग

संशय आणि कटू भावनांचे ढग जमा झालेले होते, ते दूर करण्याच्या कामी त्यांनी उत्तम धैर्य, चिकाटी आणि शहाणपणा दाखविला. देशात आज जे शांततेचे वातावरण पसरले आहे आणि हिंदुस्थानची आर्थिक स्थिती स्थिरावली आहे, त्यावरून त्यांच्या यशाचे अनुमान करता येते. या सुपरिणामाबद्दल सर्व हिंदुस्थान त्यांचे ऋणी आहे. तेव्हा आपण त्यांचा प्रवास सुखाचा होवो आणि त्यांचे भावी आयुष्य अत्यंत सुखाचे आणि हल्लीच्याहूनही अधिक कीर्तियुक्त होवो, अशी इच्छा करूया.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, अशा प्रसंगी ब्रिटिश साम्राज्यविषयक संस्थांनी निष्ठेचा पुनरुच्चार करण्याचा प्रघात आहे. माझे संस्थान आणि प्रजाजन यांच्या बाबतीत तरी तसे करण्याची आवश्यकता असेल, असे मला वाटत नाही. ब्रिटिशांशी संबंध जुळून आल्याला आज जवळ जवळ सव्वाशे वर्षे झाली. त्या काळात माझ्या संस्थानाची निष्ठा अविचलित राहिली आहे. युद्धाच्या आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यांच्या निष्ठेची वारंवार कसोटी लागली आहे आणि शांततेच्या काळातील प्रश्नही सोडविण्याकरिता त्याने जे साहाय्य दिले आहे त्याने त्या निष्ठेचा भरीवपणाही सिद्ध झाला आहे.

माझ्या कारकिर्दीमध्ये माझ्या प्रजाजनांच्या कल्याणाला जागरूक राहून आधुनिक आदर्श संस्थानाबद्दलच्या माझ्या कल्पना माझ्या सामर्थ्यानुसार अमलात आणण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. माझ्या प्रिय प्रजाजनांना शांतता आणि सुव्यवस्थित सरकार यांचा लाभ करून दिला आहे. माझ्या राज्यामध्ये केवळ थोड्याशा हक्कदार लोकांनाच नव्हे, तर प्रजाजनांपैकी गरिबांत गरीब असेल त्यालाही शिक्षण मिळावे अशी तजवीज केली आहे. आणि आजपर्यंत सामाजिक दोषांची निष्कृती करण्याच्या कामी यद्यपि वारंवार निराशाच पदरात पडली आहे, तथापि शिक्षणाच्या या प्रसारामुळे कालांतराने तरी माझे एतद्विषयक प्रयत्न यशस्वी होतील अशी मला आशा आहे. औद्योगिक प्रयत्नांना सढळ हाताने मदत देण्याचेही धोरण पत्करले असल्यामुळे त्याही बाबतीत अनेक गिरण्या व कारखाने यांचा उदय होऊन (त्यात तोटा होत नाही असे नाही) माझ्या संस्थानाची प्रगतीच होत आहे.

नामदारसाहेब, बडोद्याच्या राज्यकारभाराची धुरा माझ्या अंगावर परमेश्वरकृपेने येऊन पडल्याला आता पन्नासाच्यावर वर्षे झाली आहेत; आणि या आशादायक आणि कृतिसिद्धतेच्या अर्ध्या शतकाच्या दीर्घकालाचे सिंहावलोकन केले असता मला असे वाटते की, जरी अजून पुष्कळ करता येण्याजोगे राहिले असले तरी हिंदी साम्राज्यात माझ्या संस्थानाचे स्थान केव्हाही मानाचेच समजले जाईल.

वर्तमानकाळासंबंधी मला जे म्हणता येण्यासारखे आहे ते हेच आहे; पण भविष्यकालाचे काय?

आमचा हा खंडप्राय देश त्याच्या घटनेच्या पुनर्रचनेच्या घामघुमीने अंतरर्बाह्य खळबळून गेलेला आहे. हिंदुस्थानच्या संस्थांनी विभागातील आम्ही लोक ब्रिटिश हिंदुस्थानची स्वराज्याच्या मार्गावरील क्रमाक्रमाने होणारी प्रगती लक्षपूर्वक पाहत आहो आणि आगामी पुनर्घटनेमध्ये हिंदी संस्थानांच्या हक्कांच्या प्रश्नांची विस्मृती होऊ नये अशी माझी तीव्र इच्छा आहे. आपण आजपर्यंत

अनुभवलेले हक्क व मान इत्यादींचा पुन्हा निर्णय करण्याची जेव्हा वेळ येईल तेव्हा आपल्याला उदारपणे वागविण्यात यावे अशीच हिंदी संस्थानिकांची भावना आहे.

नव्या युगात आपल्याला आता सूर्यप्रकाशात स्थान मिळावे अशी हिंदी संस्थानांची मागणी आहे आणि त्यांचा इंग्रजांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास असल्यामुळे आपले प्राचीन हक्क आणि वैभव फिरून आपल्याला मिळेल अशी त्यांना आशा वाटत आहे.

माझ्या संस्थानाबद्दल बोलावयाचे झाले तर याचा मुळाचा स्वायत्त दर्जा त्याला पुन्हा देण्यात येईल अशी मला आशा वाटणे अगदी साहजिक आहे. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी माझे पूर्वज आणि त्यांचे मांडलिक यांच्यामध्ये ब्रिटिश सरकारने मध्यस्थी करण्याचे ठरविले आणि खंडणीच्या वसुलीसाठी म्हणून तात्पुरते ते मांडलिक ब्रिटिश सरकारच्या स्वाधीन करण्यात आले. ब्रिटिश सरकारने आमच्या मार्फतीने हे खंडणी वसूल करण्याचे काम कोणत्याही प्रकारे मेहेनताना न घेता करण्याचे पत्करले, हे काम म्हणजे त्यांच्यावर विश्वासाने सोपविलेली पवित्र जबाबदारी होती. ब्रिटिशांच्या अमदानीखाली त्यानंतर शांततेची आणि प्रगतीची अशी शंभर वर्षे गेली आहेत, तेव्हा सरकार अधिक कार्यक्षम व्हावे म्हणून आणि साम्राज्याच्या कल्याणाबद्दल जी मला आस्था वाटते त्यामुळे, ब्रिटिश सरकारला मला अशी सूचना करावीशी वाटते की, त्यांनी आपल्या पूर्वीच्या मित्रांचे आणि दोस्तांचे सर्व पूर्वापारचे हक्क संपूर्णपणे फिरून बहाल करावे. कारण जर आपली हिंदी संस्थाने ही साम्राज्याचे खरेखुरे आधारस्तंभ व्हावयाची असतील, तर त्यांना आपण ब्रिटिश सरकारचे खरेखुरे दोस्त आहो आणि आपल्याला साम्राज्याच्या राज्यघटक मंडळामध्ये खरीखुरी भागीदारी झालेली आहे, असे मनापासून वाटले पाहिजे.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, या प्रश्नानंतर मी आता लेडी रीडिंग यांचे स्वागत करण्याकडे वळतो. मी हिंदुस्थानात परत आल्यानंतर त्यांची प्रकृती झपाट्याने सुधारत असल्याचे ऐकून मला समाधान वाटले; परंतु माझ्या राजधानीपर्यंतच्या प्रवासाची दगदग सहन होण्याइतकी त्यांची प्रकृती सुधारेल अशी मला आशा वाटत नव्हती. अशा परिस्थितीत त्या येथे येऊ शकल्या यामुळे श्री. सौ. महाराणींना आणि मला विशेष आनंद वाटला असल्यास नवल नाही. त्यांची प्रकृती उत्तम नसताना देखील लेडी रीडिंग या मोठ्या धैर्याने आपल्या नामांकित पतीच्या समवेत पाच वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानात आल्या आणि तेव्हापासून व्हिझेरीन या नात्याने करावे लागणारे कर्तव्य उत्तम रीतीने पार पाडताना त्यांना मी पाहत आलो आहेत. महारोगाविरुद्ध मोहीम पुकारण्यासारख्या भूतदयायुक्त चळवळीमध्ये त्यांनी व्हाइसरॉयांच्या प्रयत्नांना चांगलीच साथ केली आणि सर्व देशभर बालसंगोपन संघटनेचे जाळे पसरून त्या कार्याला त्यांनी ज्या उदारबुद्धीच्या नेतृत्वाची जोड दिली तीमुळे तर हिंदी लोकांच्या अंतःकरणात प्रेमादरयुक्त असे कायमचे स्थान मिळविण्याची सुवर्णांची किल्लीच आपल्याजवळ आहे अशी त्यांनी खात्री पटवून दिली आहे.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, श्री. सौ. महाराणींच्या आणि माझ्या स्वतःच्या वतीने, व्हाइसरॉयसाहेब आणि व्हिझेरीन या उभयतांचे हार्दिक स्वागत करण्यामध्ये आणि या भूतलावर शक्य कोटीतील प्रत्येक सुख त्यांना प्राप्त व्हावे अशी सदिच्छा प्रदर्शित करण्यामध्ये आपण सर्वांनी सहभागी व्हावे, अशी माझी इच्छा आहे.

नामदार लॉर्ड आणि लेडी रीडिंग, आजचे आमचे सुविख्यात अभ्यागत, यांच्या आरोग्यचिंतनार्थ आपण आता पेयपान करावे अशी मी विनंती करतो,

(व्हाइसरॉयांच्या भाषणावर श्री. महाराजांचे उत्तर)

नामदारसाहेब, आणि सभ्य स्त्री-पुरुषहो, ना. व्हाइसरॉयसाहेबांनी माझ्या आरोग्यचिंतनार्थ जो अत्यंत प्रेमाने टोस्ट सुचविला त्याबद्दल त्यांचे आणि त्या सूचनेचा आपण जो आपलेपणाने स्वीकार केला त्याबद्दल आपले, श्री. सौ. महाराणी आणि मी स्वतः यांच्या वतीने, योग्य तऱ्हेने आभार मानणे फार कठीण वाटते.

मला असे वाटते की, माझ्या आयुष्यामध्ये जे काही करण्याचा मी प्रयत्न केला ते सर्व शेक्सपिअरच्या खालील शब्दांत संकलित झालेले आहे :

"Let all the ends thou aimest at be thy country's, thy God's ant Truth's."

शेवटी आम्ही तुम्हा सर्वांचे अत्यंत मनापासून आभार मानतो.

●●●

१२७.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. १५ जानेवारी, १९२६

प्रसंग : 'कीर्तिमंदिर'च्या इमारतीची कोनशिला बसविण्याचा

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

ठळक व्यक्ती म्हणजे मानवी आयुष्यातली एक प्रचंड शक्ती आहे, एक जबरदस्त प्रेरणा आहे. तिच्या जोडीची शक्ती किंवा प्रेरणा दुसरी नाही. महान पुरुषांची नावे जग विसरले, तरी ते पुरुष जगावर जो परिणाम करून जातात, जो आपला ठसा उमटवून जातात तो मानवीजीवनाच्या प्रवाहात एका मनावरून दुसऱ्यावर असा संक्रमित होतच जातो, जो परिणाम जग विसरू शकत नाही. हा ठसा त्या पुरुषांच्या अंगच्या विशेष गुणांचा परिणाम असतो व त्यामुळे जड-वस्तूंचा कालांतराने जो नाश होतो, तशा नाशाची भीती या गुणपरिणीतीला मुळीच नसते. यांच्या गुणांचा जगावर परिणाम झाला आहे, म्हणजे काय झाले आहे? तर त्या गुणांनी आपले मार्गदर्शक बनून आपल्याला सुखशांतीचा लाभ करून दिलेला आहे. हे काम फार कठीण व ते करणारा फार विरळा आहे. त्यामुळे ते काम करून दाखविणाऱ्या या महान पुरुषांचा आपण जेवढा मानसन्मान करू तेवढा थोडाच आहे. कोणत्याही प्रिय वस्तूच्या आधी या पुरुषश्रेष्ठांना आम्ही आपल्या स्मरणनिधीत ठेवू. त्यांची स्मारके निःसंशय आम्हाला अधिक उच्च ध्येयाचीच स्फूर्ती देतील.

असे विचार सर्व मानवजातीच्या मनात सर्वकाली आलेले आहेत. आज या कीर्तिमंदिराची स्थापना करण्यासाठी आपण एकत्र जमलो आहोत व यायोगे जगातील सर्व थोर पुरुषांच्या उत्कृष्ट विचारांशी आपले ऐक्यमत आपण दर्शवित आहोत. कारण, त्या थोर विचारवंतांनी महान पुरुषांच्या गुणस्मारकांची श्रेष्ठता जगाला पटवून दिली आहे. जगातील कोणत्याही भागात पहा, ही स्मरणचिन्हे पूर्वीच्या साधुसंतांची, कवितत्त्वज्ञांची, परोपकारी सज्जनांची, राजांची व इतर अनेक प्रसिद्ध लोकाग्रणींची आठवण आजही जगाला जिवंतपणे करून देत आहेत. उदाहरणार्थ, चीन देशात अशा स्मारकशिला कोरून ठेवल्या आहेत. इजिप्तमध्ये पिरॅमीड नावाचे मनोरे व खडकात कबरी बांधलेल्या आहेत, मध्य अमेरिकेत शेकडो स्मारके जीर्णावस्थेत उभी आहेत.

आपल्याकडेही देवळे, छत्र्या व मशिदी काही थोड्या नाहीत. प्राचीन रोम व आधुनिक फ्रान्स या देशात पॅन्थिआन्स किंवा प्रसिद्ध पुरुषांची स्मारकालये आहेत आणि इंग्लंडमधला वेस्टमिनिस्टर नावाचा मठ तेच काम करीत आहे. गेल्या महायुद्धातील वीरपुरुषांच्या स्मरणार्थ असंख्य स्मारके आपल्या देखत उभारलेली आपण पाहतच आहोत. ''युद्धातील विजयाइतकेच मोठे व संस्मरणीय विजय शांततेच्या काळातदेखील संपादन करता येतात,'' असे एका कवीचे म्हणणे आहे. तेही इथे लक्षात घेण्यासारखे आहे. वीर पुरुष हवेत तर लढाया व युद्धे केलीच पाहिजेत असे नाही, हा या कविवचनांतील भावार्थ मननीय आहे. थोर पुरुषांचे गुणस्मरण करणे हे एक महत्कार्य आहे. ते करण्याची संधी आपल्याला मिळाली व मिळते, हा एक आपला विशेष मानच आहे. मनुष्यजातीच्या कल्याणार्थ जे जे झटले, त्या त्या सर्व देशांतील सर्व काळातील नामांकित थोर व्यक्तींना आपण भक्तिपूर्वक वंदन करू या.

आपल्या राज्यातील ज्या प्रसिद्ध व्यक्तींनी या राज्याच्या हितार्थ परिश्रम केले आहेत, त्या निकटच्या व्यक्तींचे उपकार स्मरणे हे आपले पहिले व खास कर्तव्य आहे. आज तुम्ही व मी मिळून माझ्या कारकिर्दीचा हा पन्नासावा वाढदिवस साजरा करण्याच्या प्रसंगी मला माझ्या पूर्वजांची आठवण प्रथम होणे साहजिक आहे. कारण, याच पूर्वजांनी या राज्याचे भवितव्य घडविलेले आहे. त्यांनी केलेल्या कामगिरीची आपल्याला फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. याहून ती जास्त मिळणे शक्यही नाही; कारण, परोपकाराची किंवा लोकानुग्रहाची कामे करावयाची ती गाजावाजा न करता करण्यातच आपल्यातील उत्तम राजे भूषण मानीत असत. इतर मनुष्यांप्रमाणे त्यांच्यात काही अपूर्णता असेल; तथापि, त्यांची शक्ती दांडगी होती, त्यांचे चारित्र्य उज्ज्वल होते व त्यांचा कार्योत्साह प्रशंसनीय होता, याबद्दल मुळीच वाद नाही. त्यांनी प्रथम जो भरभक्कम पाया घातला, त्यावरच हा पुढील इमला आम्ही उभारीत आलो आहोत. म्हणून त्या पूर्वजांच्या व त्यांच्या कुटुंबातील एकनिष्ठ मंडळींच्या स्मारकाची स्थापना आपण प्रथम करावी हे उचित आहे. माझे स्वतःचे एक पवित्र कर्तव्य म्हणून मी या ठिकाणी त्या पूर्वजांच्या स्मरणार्थ एक छत्री बांधीन व त्यायोगे आपल्यातील श्राद्धविधीचा जो खरा हेतू तो अखंडपणे पुढे पार पडत जाईल.

श्राद्ध म्हणजे एक रद्दी ठरलेल्या, जुन्यापुराण्या विधींचे पोकळ अवडंबर आहे असे आपण मानू नये. लोकांकडून एक निर्बुद्ध कवाईत करवून घ्यावी, असा श्राद्धविधीमधला हेतू नाही. आपल्या मनातील काही अत्युच्च भावना प्रकट करण्याचे एक महत्त्वाचे साधनच हा श्राद्धविधी असावा व असू शकेल. आपली पितृभक्ती व पितरांच्या गुणाविषयी आपली पूज्यबुद्धी दर्शविण्याला आणि आपल्या आप्तेष्टांत किंवा आप्तेष्टाविषयी इमानाची प्रेरणा करण्याला हा विधी फार चांगला आहे. या विधीने सभोवारच्या ईर्ष्या-कलहांना विसरून आपण एका उच्च भूमिकेवर जाऊ शकतो. क्षुद्र भांडणापायी आपल्या उपेक्षाबुद्धी इतकी माजली आहे की, आपल्या काही जुन्या स्मारकांचा धड दगडावर दगडही उभा राहिलेला नाही. ही स्थिती पाहून मन विषण्ण होते. आज आपण ज्या कीर्तिमंदिराची स्थापना करीत आहोत, त्या ठिकाणी प्रत्येक संस्मरणीय व्यक्तीला तिच्या योग्यतेनुरूप स्थान आपण दिले पाहिजे व ते देताना खुद्द त्या व्यक्तीच्या ज्या ज्या उच्च भावना होत्या त्यांना अनुसरूनच अर्थात आपण वागले पाहिजे.

माझ्या कारकिर्दीला आज पन्नास वर्षे झाली. पूर्वजांबद्दलच्या माझ्या पूज्य-भावाचा उदय देखील ५० वर्षांपूर्वीपासूनच माझ्या हृदयात झालेला आहे. त्या पूज्यभावनेला चिरकालिक असे मूर्त स्वरूप द्यावे, अशी माझी फार वर्षांची इच्छा होती. ती इच्छा या कीर्तिमंदिराच्या रूपाने पूर्ण होणार आहे. मला चांगली आठवण आहे की, मोतीबाग राजवाड्याच्या तळमजल्यावर माझ्या पूर्वीच्या महाराजांची जी देशी तैलचित्रे आहेत ती पाहून माझ्या मनावर एक चांगलाच परिणाम झाला होता. मी वारंवार त्या चित्रांकडे पाहत बसत असे. पुढे ती चित्रे कायम करावी म्हणून त्यांची छायाचित्रे मी काढवून घेतली. नंतर ही छायाचित्रे विशेष मोठी करविली व थोड्याच दिवसांत त्यांच्यावरून ब्रॉंझ धातूचे मुखवटे व उठावदार ठसेही खोदवून घेतले. एकंदरीत माझ्या पूर्वजांची पूज्यस्मृती मी कधी विसरलो नव्हतो व विसरणार नाही. त्यांच्या चांगुलपणाचा कित्ता मी डोळ्यांपुढे ठेवला आहे आणि त्यांनी खाल्लेल्या ठोकरांपासूनही मी सावध झालो आहे. या जागी होणारी इमारत म्हणजे एका खऱ्या अंतःस्फूर्त भावनेचे मूर्त स्वरूपच होईल आणि तसलीच भावना येथे येणाऱ्यांच्या मनातही ती प्रेरित करील, अशी मला आशा आहे.

मृतात्मेदेखील आमचे कल्याण करू शकतात अशी कबुली हे कीर्तिमंदिर तुमच्यावतीने देत राहील. मृतात्म्यांच्या गुणांचे उपकारकर्तृत्व जर असे आपण मान्य करतो, तर जिवंत माणसाच्या अंगच्या गुणांचे चीज आपण कितीतरी जास्त केले पाहिजे. म्हणून ज्यांचे चारत्र्यि व सद्वर्तन पाहून आपल्या मनात आदर व कृतज्ञता उत्पन्न होत असते, त्या विद्यमान व्यक्तीदेखील आपण वंद्य मानीत जाऊ. त्यांचा समाजातील दर्जा कोणताही असो, त्यांची सांसारिक परिस्थिती वाटेल तशी असो, तिकडे लक्ष न देता फक्त त्यांच्या गुणोत्कर्षापुढेच आपण मस्तक नम्र करू. या दृष्टीने एक अल्पसा प्रयत्न मी केला आहे. तो असा की, वाङ्मय, कला व शास्त्रे, या क्षेत्रात ज्यांची कामगिरी उज्ज्वल होईल त्यांना राज्यातर्फे सन्मानचिन्हे देण्याचे मी ठरविले आहे.

हे कीर्तिमंदिर स्थापण्याच्या माझ्या प्रयत्नाला पूर्णता व सफलता यावयासाठी मला तुमच्या प्रेमळ सहकार्याची व डोळस जपणुकीची जरूर आहेच. या मंदिराचा हेतू पार पाडावा म्हणून आपण सर्वांनी कायावाचामने करून प्रयत्न करणे उचितच आहे. या कामी अत्यंत उद्‌बोधक असे कोणते वचन असेल तर ते प्रत्येक धर्मनिष्ठ हिंदूंच्या मनःकपाटात शतकानुशतके देवाप्रमाणे वास करणाऱ्या अशा गायत्री मंत्रापैकीच -

ॐतत् सवितुः वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।।

(प्रकाश देणारा देव जो सूर्य ज्याच्या तेजस्वितेचे आम्ही ध्यान करतो तो आमच्या बुद्धीला प्रेरणा देवो.)

'बुक ऑफ एक्लिझियास्टिकस्' हा ग्रंथ लिहिणाऱ्या यहुदी लेखकाने कित्येक शतकांपूर्वी प्रस्तुत विषयाला अनुरूप असेच विचार सुंदर रीतीने ग्रंथित करून ठेवले आहेत ते आपण रसज्ञतेने, तद्रूपतेने ग्रहण करू. ते विचार असे -

'आता आपण प्रसिद्ध पुरुषांची स्तुती करू आणि ज्यांनी आपल्याला उत्पन्न केले त्या आपल्या वाडवडिलांचीही (स्तुती करू). देवाने प्रथमपासून स्वतःच्या महासामर्थ्यामुळे, त्या मंडळींजवळून

मोठेपणाची कृत्ये करवून घेतली आहेत. या मंडळींनी आपापल्या देशांत राज्ये चालवून दाखविली; ह्या मंडळींचे सामर्थ्य विख्यात आहे; ते आपल्या उपजत बुद्धीच्या बळावर सल्लामसलत देत आणि भविष्याची स्पष्ट सूचनाही देत. त्यांच्या उपदेशामुळे आणि जनतेला पुरेशा अशा त्यांच्या ज्ञानामुळे ते जनतेचे नेते झाले होते व त्यांचे सांगणे शहाणपणाचे व परिणामकारक ठरत असे. याच मंडळींनी गायनाचे सूर शोधून काढले आणि लिहिलेले काव्य गाऊन दाखविले. कर्तृत्वाचा पुरवठा मुबलक असल्याने हे लोक श्रीमंत होते आणि आपल्या निवासात सुखा-समाधानाने राहत होते. या सर्वांना तत्कालीन पिढी मान देत असे आणि ते आपल्या काळाचे भूषण होते. आपल्या कीर्तीचे गान आपल्या पश्चात व्हावे, या हेतूने नाव मागे ठेवून जाणारेही त्यांच्यापैकी काहीजण होते. काहीजण असेही होते की, त्यांचे आज कोणतेच स्मारक नाही; जणू काय ते कधी नव्हतेच, अशा रीतीने ते नाश पावले आहेत; आणि जणू काय ते कधी जन्मलेच नव्हते, असे ते आज झाले आहेत; त्यांच्यामागून त्यांच्या वंशजांची अशीच स्थिती झाली. पण ही मंडळी दयाधर्मवंत होते आणि त्यांच्या सदाचरणाचा जगाला विसर पडलेला नाही. त्यांनी पेरलेले बीज हा एक सदैव टिकणारा चांगला वारसा आहे. आणि त्यांच्या मुलाबाळांचा तारक प्रत्यक्ष देवच झाला आहे. त्यांनी पेरलेले बीज चिरकाल टिकणारे आहे. तसेच, त्यांचे वंशजही त्यांच्यामुळे चिरकालिक झाले आहेत. त्यांनी पेरलेले बीज सदैव टिकेल आणि त्यांचे यश साफ पुसून जाणार नाही. त्यांचे देह निश्चल शांतिपूर्वक निजले आहेत; पण त्यांची कीर्ती कायमची जिवंत आहे. लोक त्यांच्या चातुर्याच्या गोष्टी सांगत राहतील आणि धर्मपरिषदा त्यांची स्तुतिस्तोत्रे गातील.

(यानंतर श्रीमंतांनी कोनशिलेजवळ जाऊन विधिपूर्वक तिची स्थापना केली. शेवटी ते म्हणाले-)

माझ्या वाडवडिलांच्या स्मरणार्थ आणि विख्यात व गुणी व्यक्तींच्या स्मरणपूर्वक गुणगानार्थ - जी छत्री व कीर्तिमंदिर म्हणून इमारत बांधावयाची तिची ही कोनशिला योग्य रीतीने बसविली आहे असे मी जाहीर करतो.

या ठिकाणी सदैव शांती नांदो.

●●●

१२८.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १० मार्च, १९२६

प्रसंग : 'पिलाजीराव अनाथाश्रम' उघडण्याचा

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

समाज हा त्रिविध आहे. त्यात तीन प्रकारचे लोक ठळकपणे दिसतात. एक सर्व समाजाचे नशीब ज्यांच्या मुठीत आहे असे धुरीण व प्रसिद्ध लोक, दुसरे बहुसंख्य; पण सामान्य असे स्वावलंबी वरकड लोक आणि तिसरे स्वतःच्या पोटापाण्यासाठी दुसऱ्याच्या दयाधर्मावर अवलंबून असलेले कंगाल लोक. यापैकी तिसऱ्या प्रकारच्या लोकांचा विचार आज प्रस्तुत आहे. हे लोक नेहमीच काही आपल्या हाताने पायावर धोंडा पाडून घेऊन कंगाल - कायमचे कंगाल - बनत नसतात. त्यांचा स्वतःचा दोष बहुशः फारसा, छे मुळीच नसतो. ज्या कारणामुळे ते जन्माचे भिकारी बनतात, त्यातली काही कारणे उदाहरण म्हणून सांगतो. (१) शारीरिक किंवा मानसिक जन्मजात वैगुण्य; (२) बुद्धीचा आणि नीतिमत्तेचा अभाव; (३) जीवनशक्ती शोषून घेणारा आजार किंवा हाती घेतलेल्या कामात एकसारखे अपयश अथवा मुळी कामच न मिळाल्यामुळे निराशेच्या व चिंतेच्या पायी हळूहळू होत जाणार अधःपात; (४) प्लेग, दुष्काळ इत्यादी आपत्तींच्या वेळी येणारी सांपत्तिक व नैतिक हलाखी आणि (५) वार्धक्य. आणखी पुष्कळ कारणे असतात. त्यांची कल्पना तुम्हाला वरच्या उदाहरणांवरून येईलच. एकंदर समाजाच्या हिताचा विचार करताना, "या कंगाल वर्गाचे काय करावे?" हा मोठा प्रश्न येऊन पडतो. या लोकांना जर मनःपूत वावरू दिले तर समाजाची नीती खालावण्याचा धोका असतो. शिवाय हे लोक म्हणजे अनेक रोगांची चालती - बोलती आगरेच असल्याने त्यांच्यामुळे सार्वजनिक आरोग्यालाही भयंकर धोका पोहोचविण्याचा संभव असतो. एकंदरीत या वर्गाच्या लोकांचा विचार करू लागलो म्हणजे मन अनुकंपेने भरून येते.

दानधर्म हा अनुकंपेच्या किंवा एक प्रकारच्या प्रीतीच्या पायावर उभारलेला आहे आणि प्रीतीची भावना ही प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणाच्या अगदी आतल्या गाभ्यांत तरी असतेच असते. तीच भावना मनुष्याच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनाचा जणू प्राणच आहे. सर्व

बाबतीत, सर्व प्रकारे, दुसऱ्यांवर अवलंबून असणाऱ्या बालकांविषयी त्यांच्या आईबापांच्या मनात हीच भावना असते. हे उदाहरण मी मनुष्याच्या वैयक्तिक जीवनातले घेतले. त्याच्या सांघिक, सामुदायिक अथवा सामाजिक जीवनाचा इतिहास पाहाल तर त्यातही हाच प्रकार दिसतो. उदाहरणार्थ, पुष्कळांनी एकत्र जमून एखाद्या देवतेचे भजनपूजन करणे व नंतर सर्वत्रांनी तिथेच एकत्रपणे ओला-कोरडा प्रसाद भक्षण करणे, हे परस्पर प्रीतीचेच काम आहे. त्याने प्रीतीचे संवर्धनही होत असे व जीवन जास्त व्यापक होत असे. या सांघिक पूजाअर्चेला व प्रसादभक्षणाला धर्माची मान्यताच नव्हे, तर धर्माचे उघड प्रोत्साहनही होते. खुद्द धार्मिक विधीही काही असे असत की, त्यांनी कौटुंबिक व सामाजिक प्रीतीचा परिपोष उत्तम तऱ्हेने होईल. त्यामुळे कुटुंबातल्या मंडळींना वाटे की, आपण सर्व एक आहोत, सर्वांचे हित तेच आपले हित आहे व तत्प्रीत्यर्थ आपण एकदिलाने झटले पाहिजे. त्याचप्रमाणे सांघिक स्वरूपाच्या धार्मिक विधींनी समाजात ऐक्यभावना उत्पन्न करून ज्यात समाजाचे हित त्यात व्यक्तीचेही हित आहेच. हा व्यापक विचार प्रत्येकाच्या मनात ठसविला. हेच कार्य आपल्या सांघिक आचारांनी आजही करणे इष्ट आहे; पण आचारविचारांना किंवा विधिपरिपालनाला काही एक मर्यादा असते. एखाद्या विभागापुरतेच किंवा जातीपुरतेच त्याचे क्षेत्र मर्यादित असते. अर्थात याहून पुढे जाणे इष्ट व शक्यही आहे. सबंध राष्ट्राच्या किंबहुना सर्व जगताच्या हिताच्या दृष्टीने या बाबतीत आपण विचार केला पाहिजे व तो करण्याला पुष्कळ वावही आहे. इतका पल्ला गाठणे सामान्यतः कठीण आहे हे मी जाणतो; पण ध्येय ठेवायचे तर ते असे उच्च ठेवायला हवे. ते साधण्यासाठी तूर्त आपण या दानधर्माच्या बाबतीतली आपली एकांगी दृष्टी किंवा जातिनिष्ठता टाकून देण्याचा तरी प्रयत्न केलाच पाहिजे.

कित्येक लोक असे दर्शवितात की, हिंदुधर्म हा व्यक्तिनिष्ठ आहे, समाज ही वस्तूच त्याला माहीत नाही आणि असलीच तर तिची त्याला पर्वा नाही. तो तुसडा आहे; कारण त्या धर्माचा प्रत्येक इसम स्वतःला मोक्ष कसा मिळेल एवढाच विचार करीत असतो. वस्तुस्थिती अशी नाही. हिंदुधर्म समाजविन्मुख आहे हे म्हणणे खरे नाही. आपल्या कर्मवादामुळे आपल्यात व्यक्तिनिष्ठा बळावली की काय, हा प्रश्न आपण सोडून देऊ. तरी हिंदू धर्मपंथांत परोपकाराची जी महती सर्वत्र वर्णन केलेली आहे, त्यावरून आपला धर्म एकलकोंड्या व माणुसघाण्या नाही असे स्पष्ट दिसते. महाराज विक्रमादित्याच्या कथा आणि महाभारत, यात परोपकाराची उज्ज्वल उदाहरणे देऊन, परोपकार हा धार्मिक कर्तव्याचा भागच आहे, असे अनेक ठिकाणी जोराने प्रतिपादन केले आहे. महाभारतात तर स्पष्ट म्हटले आहे की, "क्षुधेने क्षीण, विद्यासंपन्न अकिंचन आणि विपत्तीमुळे दुर्बळ झालेल्या अशा माणसाला अन्नदान करून संतुष्ट करण्यात जे पुण्य आहे त्यासारखे दुसरे पुण्य नाही. धर्मनियम पाळणारे व धर्मकर्म आचरणारे जे सत्त्वस्थ, ते धन-पुत्र - दारा - विहीन व आपद्ग्रस्त असले तरी, दुसऱ्याजवळ कसल्याही साहाय्याची याचना करीत नाहीत, त्यांच्या विपत्तीचे निवारण, कौंतेया, सर्वकाळ व सर्वशक्तिपूर्वक करीत असावे."

याचना करणे अनुचित होय. हे वरील वचनावरून तर स्पष्टच होत आहे. अत्यंत गरजू व अत्यंत सत्पात्र असतील तेच तेवढे याचना करीत असतात असे कुठे आहे? तसे असते तर

याचना इतकी निंद्य ना ठरती. याचनेने स्वाभिमान ठार होतो. 'भिक्षापात्र अवलंबिणे' म्हणजे 'लाजिरवाणे जिणे' जगणे आहे. भोळ्या, भाविक लोकांच्या आतिथ्यगुणाचा भलताच फायदा घेणे हेही तितकेच निंद्य आहे. 'स्वकष्टार्जित अन्न जो स्वगृहीच सेवन करून राहतो तो मनुष्य मानार्ह होय,' असे महाभारतात वचन आहे. परान्न कुठे व केव्हा घ्यायचे याचाही खुलासा शास्त्रकारांनी करून ठेवला आहे. ते म्हणतात, ''जिथे आपल्याविषयी प्रेम असेल तिथलेच परान्न मनुष्य घेतो. तसेच आपत्ती आली असतानाही मनुष्य परान्नाचे सेवन करतो.'' दान घेतल्याने घेणाराच्या अंतःस्थ परमात्मशक्तीचा तात्काल नाश होतो, असेही शास्त्रकार म्हणतात; त्याचा अर्थ इतकाच की, दान घेतल्याने मनुष्याची स्वावलंबनशक्ती नष्ट होणे शक्य आहे.

दान करणे किंवा घेणे हे अशा प्रकारे काही वेळी निंद्य असले तरी पुष्कळ प्रसंगी दान हे अवश्य कर्तव्य व अवश्य स्वीकारणीय असतेच. अर्थात त्यावेळी ते शुद्धतेपूर्वक दिले-घेतले पाहिजे. दान व प्रतिग्रह दोन्ही शुद्ध स्वरूपाची असावीत. ''युद्धात लढणे सोपे आहे; परंतु अहंकार किंवा अभिमान विसरून दान देणे सोपे नाही,'' असे महाभारतकारांचे म्हणणे आहे. उपनिषदेही सांगतात. ''श्रद्धापूर्वक द्या; अश्रद्धेने देऊ नका. भरपूर द्या; विनयपूर्वक द्या. भीती बाळगून द्या; सहानुभूतिपूर्वक द्या. हाच आदेश आहे. हाच उपदेश आहे.'' दानाचे पाच प्रकार भगवद्गीतेत सांगितले आहेत. ते प्रत्येकाने मनन करण्यासारखे आहेत. गीतेच्या मते उत्तम दान तेच की, जे परोपकाराच्या दृढ भावनेने (दातव्यमिती) बुद्धीने व सारासारविचाराने देण्यात येते. अशा रीतीचे दान दात्याला भूषणावह असते. 'दानेन पाणिःन तु कंकणेन' हाताचे भूषण दान आहे, कडे किंवा कंकण नव्हे या भर्तृहरीच्या म्हणण्यातला हाच भावार्थ आहे.

हिंदुधर्माच्या प्रमाणभूत संस्कृत ग्रथांतून मी इतका वेळ दानविषयक उल्लेख दिले, ज्याने एकवेळ सर्व हिंदुस्थान हलवून सोडला होता. त्या बौद्धधर्माच्या ग्रथांतून एक-दोन महत्त्वाचे उल्लेख देतो. बौद्ध उपदेशक व बौद्धधर्मीय राजे यांनी या देशांत एक नैतिक आंदोलनच घडवून आणले ही गोष्ट महशूर आहे. या लोकांचा दानधर्मावर फार भर असे. दानाचा उपदेश व आचरण ते मोठ्या प्रमाणात करीत. त्यामुळे सामान्य जनतेत दानगुणाची अभिवृद्धीही पुष्कळ झाली होती. जुन्या पाली ग्रंथांवरून असे दिसते की, प्रवासी व गरीब यांना (शिजलेला) भात व कपडे दान करण्याची चाल बौद्ध लोकांत होती. बौद्धधर्मीय राजांनी आपापल्या राजधान्यांतून 'दानशाळा' स्थापन करून दानधर्माचे आचरण व्यवस्थितपणे चालविले होते. याहून अत्यंत महत्त्वाचा उल्लेख बौद्धांच्या 'जातक' नावाच्या कथासंग्रहातून पहावयास मिळतो. जातकातील गोष्टी बुद्ध देवाच्या पूर्वजन्मासंबंधीच्या वाटाव्यात अशा प्रकारच्या आहेत. यावरून त्यांच्या महत्त्वाची कल्पना येते. यातली एक 'ससा व ब्राह्मण' नावाची प्रसिद्ध गोष्ट आपल्या विषयाला उपकारक आहे. एका सशाच्या मनातून एका ब्राह्मणाला अन्नदान करावयाचे होते; परंतु दान करावयाचे कसे? सशाजवळ साधन तर काहीच नव्हते. ना द्रव्य ना धान्यधुन्य; तरी त्याने दान करण्याचा आपला निश्चय डळमळू दिला नाही. तो म्हणाला, ''हे ब्राह्मणा, मी माझे शरीर अग्नीत टाकतो. आगीत माझे मांस शिजले गेले म्हणजे ते तू काढून घे, त्याचे सेवन कर व तृप्त हो.'' असे म्हणून त्या धडधडत्या आगीत उडी घेतली; कशी उडी घेतली? ''जशी हंस एखाद्या कमलयुक्त

सरोवरात उडी घेतो तशी !" इतक्या आनंदाने, श्रद्धेने, सद्हेतूने त्याने देहदान केले. अशा उदात्त आचरणाच्या प्राण्याच्या अंगाला अग्नी तरी कसा स्पर्श करील? शिवाय तो ब्राह्मण म्हणजे ब्राह्मणाचा वेश घेतलेला देवच होता व तो या सशाच्या जन्मास आलेल्या बोधिसत्त्वाची, पूर्वजन्मीच्या बुद्धांची परीक्षाच पाहण्यास आलेला होता. सशाची ही दाननिष्ठा पाहून देव संतुष्ट झाला व त्याने त्या निष्ठेचे कायमचे स्मारक म्हणून चंद्रबिंबावर त्या सशाची आकृती कोरून टाकली, असे म्हणतात.

एका पारशी धर्मग्रंथात म्हटले आहे की, "धनरूपी सत्ता जर तुमच्या हाती आली तर तिचा विनियोग तुम्ही परोपकारार्थ करा." उदारचरित मनुष्याचे अंतःकरण व बुद्धी ही सुखकर ऊर्फ उबदार असतात आणि त्यांच्या अंतःकरणात अग्निदेवतेचा पवित्र प्रकाश पडलेला असतो, असे या अग्निपूजक पारशी वर्गाचे मत आहे. त्यांच्या दृष्टीने सर्वांत उच्च कोटीचा मनुष्य म्हणजे उदार पुरुष हाच. त्यांच्या धर्मग्रंथांतले एक वचन देऊन मग मुसलमानी धर्मग्रंथाकडे वळतो. ते वचन असे :- "एकमेकांना यथाशक्ती साहाय्य केल्याने मनुष्याला मोठ्यात मोठे सुख प्राप्त होते; परंतु अपात्री आणि खरा कळवळा आल्यावाचून दान करणे व्यर्थ आहे. हे झरतुष्ट्रा, जे दान देताना स्वतःच्या आत्म्याला आनंद वाटत नाही ते दान देणाऱ्याचा धिक्कार असो; कारण या एकंदर भौतिक जगातले सद्विचार, सद्वचने व सत्कृत्ये निश्चित करण्याचे साधन म्हणजे एक दानधर्मच होय."

मुसलमानांच्या कुराणामध्ये दानधर्माचा पुरस्कार जोराने केलेलाच आहे; परंतु दानधर्म नेहमी विवेकपूर्वक करावा असेही स्पष्ट सांगितले आहे. "दानधर्म फक्त गरिबांना व गरजू लोकांना करावा. या लोकांवर जे छोटे अंमलदार नेमलेले असतात त्यांना करावा, ज्यांच्या मनाचा कल धर्माचरण करण्याकडे आहे त्यांना करावा, लढाईतले कैदी किंवा कर्जग्रस्त यांची सुटका करण्याकरिता दानधर्म करावा, प्रवाशाकरिता करावा आणि अल्लाच्या पंथाची बढती होण्यासाठी करावा." युद्धांत मिळालेल्या लुटीतला काही भाग अनाथ, गरजवंत व प्रवासी यांच्या सोयीसाठी खर्चावा अशी मुसलमानात धर्माज्ञा आहे. दान द्यावयाचे ते फक्त अशाच गरीब लोकांना द्यावे की, आपल्या नित्याच्या गरजा भागविणेही अशक्य असते. सर्व मुसलमानी कुटुंबांनी एक 'झकत' नावाचा कर द्यावा असे ठरलेले होते. या कराच्या उत्पन्नापैकी काही निश्चित भाग गरिबांप्रीत्यर्थ खर्चावा असे कायद्यानेच ठरून गेलेले आहे.

हिंदी लोकांची जी राजासंबंधी ध्येयभूत कल्पना आहे तिच्यात राजाने आपल्या सर्व प्रजेच्या कल्याणाची काळजी व्हावी ह्या गुणाचा समावेश झालेलाच आहे. राजा हा धर्मावतार आहे असे हिंदी लोक मानतात. त्यामुळे अशी एक लाक्षणिक व काव्यमय कल्पना रूढ झाली की, "राजाचे भोजन दुपारी बारा वाजता होते." यातला अर्थ इतकाच की, बारा वाजेपर्यंत साधारणतः कोणी जेवायचा बाकी राहत नाही. अर्थात सर्व प्रजाजन जेवल्यावर राजा जेवतो आधी नाही. राजाला प्रजेविषयी किती काळजी वाटते ते दर्शविण्याची ही रीत सुंदर तर खरीच. "बडोद्याला काय, धर्मराज्य आहे हो," असे पूर्वी म्हणत असत. असे जो कुणी पहिल्यांदा म्हणाला असेल त्याच्या मनातून असेच दर्शवावयाचे असेल की, बडोदे राज्यात सनातन हिंदुधर्माच्या कल्पना रूढ आहेत

व जुन्या धर्मशास्त्राच्या आज्ञा कसोशीने पाळल्या जात आहेत; परंतु 'धर्म' शब्दाचा जुना अर्थ सर्वांशाने आज स्वीकारणे शक्य नाही, हे उघड आहे. धर्माने सांगितलेले परोपकाराचे किंवा दानधर्माचे तत्त्व आज मान्य असले तरी ते तत्त्व आचरणात आणण्याची आपली रीत जुन्या रीतीपेक्षा निराळीच असणार हेही स्पष्टच आहे. हा दानधर्माचा प्रश्न फार बिकट आहे. तो सोडविताना दुसऱ्या कितीतरी तितक्याच बिकट उपप्रश्नांचा विचार करावा लागतो. गादीवर आल्यापासून मी या विषयाकडे लक्ष पुरविले आहे. सहानुभूतीने आणि दानधर्म करण्याच्या कळकळीच्या इच्छेने प्रेरित होऊन मी विचार केला की, कोणत्या प्रकारचा दानधर्म केला तर माझ्या प्रजेचे स्वाभिमान व स्वावलंबन हे गुण अबाधित राहतील. तेव्हा मला असे दिसून आले की, चांगला खोल विचार करून व योग्य मार्गाची नीट छाननी करून दानधर्म केला तरच तो चांगले फळ देतो. ''बडोद्याला धर्मराज्य आहे'' या म्हणण्याची सत्यता आजदेखील अनुभवास यावी यासाठी माझ्या शक्तिबुद्धीप्रमाणे शक्य तितके प्रयत्न केले आहेत व करीतही आहेत.

दानधर्माची किंवा परोपकाराची भावना अशी जात्याच उत्कृष्ट असल्यामुळे ती टिकवावी व बलिष्ठ करावी हे आवश्यकच आहे; परंतु या बाबतीत आपण धार्मिक म्हणून मानलेल्या आचारविचारांवर अथवा आज्ञांवर सर्वस्वी अवलंबून राहता कामा नये. कारण तशा प्रकारे झालेला दानधर्म अथवा परोपकार हा पुष्कळसा लहरीनुसार व फक्त व्यक्तीदृष्ट्याच झालेला आहे असे दिसते. त्याच्यात सातत्य हा गुण नाही आणि त्यामुळे साहजिकच चिरस्थायी कल्याण असे जवळजवळ कुणाचेच त्याने केलेले नाही. क्षणिक क्लेश आणि अडचणी त्याने दूर केल्या आहेत; परंतु क्लेशांचा संभवच होऊ न देणारे आरोग्य व अडचणीची उत्पत्तीच खुंटविणारा स्वाभिमान व स्वावलंबन हे त्याने लोकांना दिले नाहीत. उलट काही प्रसंगी स्वावलंबनाचे महत्त्व कमी करण्याकडेच त्याचा स्पष्ट कल असे. कुटुंबातील दुर्बल मंडळींची उपेक्षा करून स्वकर्तव्य टाळावे कसे हेही त्याने काही प्रसंगी कुटुंबातील इतर समर्थ मंडळींना शिकविण्याचा प्रयत्न केला आहे. एवढंच, परोपकार करण्याची आपली पद्धत आपण नीट तपासून पाहावी अशी आज परिस्थिती आहे. परोपकार हा आपण करूच; पण तो कोणत्या मार्गांनी केलेला चांगला हे ठरविण्याची वेळ आली आहे. सुव्यवस्थित परोपकार कोणता व अव्यस्थित कोणता हे आपण निश्चित करायला हवे.

बडोद्यामध्ये एके काळी सरकारी दानधर्म मुळीच पात्रापात्र विचार न करता होत असे. त्यामुळे अनेकांनी अनेक रीतींनी त्या दानधर्माचा दुरुपयोग केला. दानधर्म घेण्यास राज्याचे बाहेरचेही लोक येऊ लागले व बडोद्यास मुक्काम ठोकून बसले. घेणारे वाढले; पण देणाऱ्याजवळ खजिना कुठे वाढता होता? माणसाच्या साधनसंपत्तीला काही झाले तरी मर्यादा ही असतेच आणि ती मर्यादा मोठी कडकही असतेच. त्या मर्यादेबाहेर जाणे काही केल्या शक्य नसते. आजच्या वाढत्या याचकवर्गाविषयी सहानुभूती वाटत असताही आम्हाला आधी आमच्या राज्यातल्याच याचकांची सोय लावणे भाग पडले. 'घरात दिवा तर देवळात दिवा' अशी म्हण आहे, ती खोटी नाही. अगदी निकटच्या लोकांचे कल्याण केल्यावर मगच जगत्कल्याणाकडे वळण्यात हशील; पण पैशाच्या कमतरतेखेरीज दुसरीही काही कारणे होतीच. दानधर्म मिळण्याच्या सोयीमुळे

पुष्कळजण स्वतःवरची नैतिक जबाबदारी विसरू लागले- टाळू लागले, असे आम्हाला दिसले. मुसलमानांकरिता सुरू केलेला ग्यारमी कारखाना व ब्राह्मणांना मिळणारी केदारेश्वराची खिचडी या ठिकाणाहून पुष्कळ धट्ट्या-कट्ट्या इसमांना दानधर्म मिळत गेल्याने ते लोक आळशी बनले. इतकेच नाही तर कुटुंबातल्या मंडळींसाठी म्हणून घेतलेले धान्यधुन्य काही लोक उघड बाजारात नेऊन विकू लागले. ही जी लोकांच्या स्वाभिमानाला कीड लागू लागली तिची वाढ थांबविण्यासाठी आम्हाला दानधर्माच्या पद्धतीत फरक करावा लागला व दानधर्माचा विस्तारही आटोपशीर करावा लागला.

आमच्यातील परोपकारबुद्धी कमी झाली किंवा दानधर्मावरची आमची श्रद्धा उडत चालली म्हणून आम्ही वर सांगितलेले फेरबदल केले असे नाही. आमची ती बुद्धी व श्रद्धा पूर्वीइतकीच होती. फेरबदलांचे एकच कारण होते. त्याचा उल्लेख मी वर केलाच आहे. आमच्या लोकांतली कर्तव्यबुद्धी आधीच फारशी जागृत किंवा जोमदार नसते असा अनुभव आहेच. त्यात आणखी हे ग्यारमी किंवा खिचडीसारखे दानधर्म चालवायचे व ती दुर्बळ कर्तव्यबुद्धी अधिक दुर्लक्ष करावयाला कारणीभूत व्हायचे हे ठीक आहे, अशी तीव्र जाणीव झाल्यामुळेच वरील फेरबदल आम्ही केले. फेरबदल कोणते? दानधर्माचे दुसरे नवे मार्ग स्वीकारले. म्हणजे, पुढे एका अनाथालयाच्या खर्चाची व्यवस्था केली व वसतिगृहे उघडून त्यात काळी परज या अत्यंत मागासलेल्या जातीच्या मुलामुलींच्या राहण्याची, कपड्यालत्त्याची, जेवणाची व शिक्षणाची सोय केली; प्रांतोप्रांती निकृष्ट वर्गाच्या उन्नतीसाठी संस्था स्थापन केल्या; नवीन औषधालये उघडली व गरिबांच्या बायकांच्या बाळंतपणासाठी सोयी कराव्या म्हणून मदतीदाखल रकमा दिल्या. ज्या लायक विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणाला खर्च त्यांच्या आईबापांना सोसता येत नव्हता, त्या विद्यार्थ्यांना ते शिक्षण मोफत देऊ केले व निर्वाहास्तव थोडी शिष्यवृत्तीही दिली. दानधर्माच्या या मार्गांचा अवलंब आम्ही केल्यामुळे प्रजेचे कोणतेही नुकसान झालेले नाही. उलट झाला तर फायदाच असा होईल की, प्रजेची भौतिक परिस्थिती या मार्गामुळे थोडीफार तरी सुधारेल व सुशिक्षित व कर्तव्यपरायण असे लोक राज्यात नोकरी करण्यास तयार मिळतील. या नव्या मार्गांचे एक वैशिष्ट्य तुमच्या लक्षात आलेच असेल. ते हे की, फक्त गरजू लोकांची सोय लावणे हाच याचा उद्देश आहे.

पाश्चिमात्यांचे जे मत नव्हते; पण पौर्वात्याचे होते व आपण हिंदी लोक तर ज्या मतावर फारच भरच देत असू, ते मत असे की, एखाद्या कुटुंबाने अमुक इसम आपल्यातला असे एकदा मानल्यावर त्या कुटुंबाचा आसरा त्या इसमाला सदैव मिळायचाच. कुटुंबीय म्हटला की, तो कधीही निराश्रित, निराधार नसायचा. कुटुंब त्याला आसरा देई. मग ते कुटुंब कितीही गरीब असो. प्रश्न पैशाचा नाही. कौटुंबिक भावनाच इतकी बलवत्तर असते व कुटुंबाची आपली कल्पनाही इतकी व्यापक असते की, त्यातला कोणताही इसम निराश्रित झालेला कुटुंबाला खपत नाही; ही आपली पूर्वापार समजूत आजही आपण रक्षण करावी अशी आहे. कुटुंबाला काही विशेष नावलौकिक, मोठेपणा व स्वाभिमान असतो व ते सर्व सांभाळण्यासाठी कुटुंबाने आपल्यातले जे वृद्ध, अशक्त, रोगी व अभागी असतील त्यांची काळजी घेतली पाहिजे. ती घेणे हे काम विशेष मानाचे आहे. इतकेच नव्हे तर, ते अविच्छेद्य असे कर्तव्यही आहे. या मताचा

सरकारने पुरस्कार केला पाहिजे. तो केला व काही माणसे हे कर्तव्य टाळणारी असतात त्यांना हे कर्तव्य सरकारने पटवून दिले, तर इतर सदाचरणी लोकांना सरकारचे कृत्य पसंत पडलेच. ज्यांची काळजी घ्यावयाला नातेवाईक अथवा इष्टमित्र आहेत त्यांच्या भरणपोषणाची जबाबदारी सरकारने पत्करणे इष्ट नाही व ती कधीही पत्करू नये. काही कुटुंबेच्या कुटुंबेही कंगाल अवस्थेत किंवा निराधारपणे दिवस कंठित असतात. त्यांना सरकारने काही मदत करणे शक्य आहे की नाही, या प्रश्नाचा विचार क्रमप्राप्तच आहे. अर्थात त्यासंबंधी दोषरहित योजना तयार करण्यासाठी एखादी लायक समिती नेमली पाहिजे व त्या योजनेला पुरेसे द्रव्यबळ आधी मिळाले पाहिजे, हे उघड आहे.

दारिद्र्य हा हिंदुस्थानातला एक अत्यंत बिकट प्रश्न आहे. काटकसर करून बचत टाकणे व संकटकालाची त्यायोगे काही तरतूद करून ठेवणे, ही वृत्ती पाश्चिमात्य लोकांत सर्रास आढळून येते; परंतु आपल्याकडे ती क्वचितच दिसते. सुखासमाधानाने राहून जिथे थोडीफार शिल्लक टाकणे शक्य असते, अशा कुटुंबातही ही काटकसरीची व दूरदृष्टीची वृत्ती सहसा नसतेच; मग इतर कुटुंबाची गोष्ट कशाला? देशाचे दारिद्र्य दूर करणे ही काही सरकारने सूट देऊन अथवा आर्थिक मदत देऊन साध्य होणारी गोष्ट नव्हे. सरकारने तसा काही प्रयत्न केलाच तर तो व्यर्थ जाणार हे नक्की. आपल्या एकंदर आर्थिक व्यवहारात जेव्हा प्रगती होईल - देशातील द्रव्योत्पादन करणारी घटनाच जेव्हा सुधारेल, तेव्हा हा प्रश्न सुटणारा आहे आणि ही सबंध घटनेची सुधारणा किंवा आर्थिक व्यवहारातील प्रगती केव्हा शक्य आहे? जेव्हा आपण आधुनिक साधनांचा किंवा पद्धतीचा उपयोग करू व अधिक उत्साहाने झटून काम करू तेव्हाच. आजचे हे अनाथालय फक्त वृद्धांपैकी अत्यंत निराधार असलेल्या लोकांकरिता असावे असा आमचा उद्देश आहे. ज्यांना स्वतःच्या पोटापुरते मिळविणे अशक्य आहे व ज्यांना सांभाळण्यास कोणी नातेवाईक अथवा इष्ट मित्र नाहीत, ते लोक 'वृद्ध निराश्रित' होत असे समजावे. सरकारने किंवा एखाद्या स्थानिक संस्थेने यांच्या अन्नवस्त्राची सोय न लावली तर आपल्यात जी अव्यवस्थित दानपद्धती आहे तिच्या लहरीनुसार या बिचाऱ्यांना रडतरखडत काळ कंठावा लागतो. हे अनाथालय म्हणजे बडोदे शहरापुरता केलेला एक लहानसा प्रयोग आहे. तो यशस्वी झाला तर या अनाथालयाचा आणखी विस्तार करण्यात येईल व प्रत्येक प्रांताच्या गावी असलेच अनाथालय उघडण्याचाही विचार करण्यात येईल. तूर्त आपला हा प्रयोग योग्य दिशेने होत आहे की नाही हेच आपण पाहिले पाहिजे.

सद्गृहस्थहो, काही महिन्यांपूर्वी येथील कीर्तिमंदिराचा पाया घालताना, ज्या प्राचीन यहुदी कवीच्या शब्दांनी माझ्या भाषणाचा मी समारोप केला होता, त्याच लेखकाचे आपल्या आजच्या विषयासंबंधीही काही संस्मरणीय व उत्साहवर्धक विचार आहेत. ते असे :

''वत्सा, गरिबांचा पोटापाण्याचा आधार लुबाडून घेऊ नकोस आणि गरजूच्या (आशाळ) डोळ्यांना फार वेळ ताटकळत ठेवू नकोस, भुकेल्या आत्म्याला दुःखी करू नकोस किंवा विपन्नावस्थेत असलेल्या माणसाला छेडू नकोस. त्रासलेल्या अंतःकरणात आणखी एका त्रासाची भर घालू नकोस आणि जो गरजू आहे त्याला मदत देण्याचे लांबणीवर टाकू नकोस. दुःखितांची विनवणी

लाथाडून देऊ नकोस किंवा गरिबाला पाहताच मोहरा फिरवू नकोस; गरजू दिसताच दृष्टी वळवू नकोस आणि तुला शाप देण्याची एकही संधी त्याला देऊ नकोस; कारण, अंतरात्मा तळमळून त्याने जर तुला शाप दिला तर ज्या देवाने त्याला निर्मिले तो त्याची प्रार्थना ऐकेलच ऐकेल. स्वतः तू लोकांचे प्रेम संपादन कर आणि महान पुरुषांपुढे तुझा माथा नम्र कर. खाली वाकून गरिबाच्या शब्दाला मान देण्यात तुला दुःख वाटू देऊ नकोस आणि (गरिबाच्या प्रश्नाला) प्रेमाचे उत्तर नम्रपणे देत जा. जुलूम करणाऱ्याच्या हातून अन्यायाची शिक्षा भोगणाराची मुक्तता तू कर आणि जेव्हा न्यायदान करायला बसशील तेव्हा कच्च्या दिलाचा होऊ नकोस, पितृविहिनांना तू पित्यासमान हो आणि (त्यांच्या अनाथ) मातेचे रक्षण करणारा हो. अशा रीतीने वागलास, तर तू परमेश्वराला पुत्रासमान वाटशील आणि तो देव तुझ्यावर तुझ्या आईपेक्षा जास्त प्रेम करील."

●●●

१२९.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ९ डिसेंबर, १९२६

प्रसंग : बडोदे राज्याच्या न्यायखात्याची परिषद

श्री. दांडेकर आणि इतर सद्‌गृहस्थहो!

आज आपल्या संमेलनाला येण्याविषयी मोठ्या भक्तिभावाने जे निमंत्रण केलेत त्याबद्दल मला आनंद वाटतो. मी आलो यावरूनच न्यायाचे काम मी केवढे महत्त्वाचे मानतो हे दिसून येईल. कायदा करण्याइतकेच तो अमलात आणण्याचे काम महत्त्वाचे आहे. याविषयी सविस्तर मी सांगत बसत नाही. या राज्यात जे जे कायदे अमलात आहेत त्या साऱ्यांचा इतिहास मला चांगला अवगत आहे व फुरसत मिळाल्यास त्यांचा चांगला अंमल कसा होईल व त्यात काय जास्त सुधारणा पाहिजेत हे मी आपणापुढे मांडीनही. आजकाल जगात सर्वच बाबतीत परिवर्तन आणि प्रगती सुरू आहे. आज जो कायदा चांगला वाटतो तो उद्या कदाचित निकामी ठरेल. तेव्हा राज्यातील अधिकारी आणि न्यायाधीश यांनी भोवतालच्या जगाकडे लक्ष देऊन वागले पाहिजे. जगात होणाऱ्या सुधारणांचा अभ्यास ठेवला पाहिजे. एरवी आपण मागे पडू.

आपण जे न्यायदानाचे काम करता ते फार पवित्र व जबाबदारीचे आहे. समाजव्यवस्थेचे ते एक उपयुक्त अंग आहे असे समजा. तेव्हा न्याय करताना व्यावहारिक दृष्टीही वापरावी. केवळ न्यायसिद्धांतांना तंतोतंत चिकटून चालावयाचे नाही. तथापि त्यांना अजिबात फाटाही पण देता कामा नये. भोवतालचे वातावरण समजून घेतले पाहिजे. माझ्या प्रजेचे हित मनात वागवून माझ्या अंमलदारांनी व सर्वांनीच न्यायाचा कारभार केला पाहिजे. संकुचित दृष्टी ठेवू नये; कर्तव्यनिष्ठा सोडू नये; असे न केल्यास आपण निकामी होऊन जाल. भोवताली काय चालले आहे याकडे सारखी नजर पाहिजे, त्याचा अभ्यास केला पाहिजे व आपली प्रगती करून घेतली पाहिजे. माझ्या प्रजेचे हित कशात आहे. याबद्दलच्या सूचना माझ्या प्रत्येक अंमलदाराने व लोकांनीही मजकडे पाठवाव्या. मी आपल्याकडून एवढीच अपेक्षा करतो की, आपण याप्रमाणे वागून न्यायदानाचे काम उत्तम रीतीने उरकावे. आज सर्वांनी एकत्र येऊन आपल्या कामासंबंधी विचार करण्याचे ठरविले आहे. याबद्दल मला फार आनंद होत आहे. आपल्या संमेलनाला यश चिंतितो.

●●●

१३०.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १२ डिसेंबर सन १९२६

प्रसंग : जुम्मादादा व्यायाममंदिरात प्रोफेसर भाटे यांचे विश्वविद्यालयाच्या संबंधात भाषण झाले त्या वेळचा

सद्‌गृहस्थ हो !

ज्या विषयावर आता भाषण झाले तो विषय मोठा गहन आहे, विशाल आहे. त्याच्यावरती पुष्कळ विचार करण्याची जरूरत आहे. मला शंका आहे की, जे लोक आज एकत्र झाले आहेत, ते लहान असोत किंवा थोर, त्यांना या विषयाची गहनता समजली आहे किंवा कसे. मी बरेचसे पाहिले आणि वाचले आहे आणि त्यामुळे मी तुमच्यापेक्षा जास्त समजतो म्हणून याप्रमाणे बोलतो, असे समजू नका. हा विषयच इतका विशाल आहे की, तो सर्वांच्या आकलनशक्तीत एकसारखा व एकदम येऊ शकणार नाही. तो समजण्यास अधिकार पाहिजे, लायकी पाहिजे, योग्यता पाहिजे. सर्वांच्याच मध्ये ही लायकी नसते आणि म्हणूनच अशा विषयाची चर्चा त्यासंबंधाने अधिकार असणाऱ्यांच्या समोरच होणे यथार्थ होय. कोणतेही कार्य सुरू करण्याच्या पूर्वी समाजाची तत्परता आणि जनतेची ग्राहकता पाहिली पाहिजे. आजूबाजूच्या परिस्थितीचा विचार केला पाहिजे. भूतकाळात काय होते, वर्तमानकाळात काय आहे आणि भविष्यकाळात काय होणे इष्ट आहे, या तिन्ही काळांचा विचार केला पाहिजे. भूत, वर्तमान आणि भविष्य हे आजोबा, पुत्र, पौत्र याप्रमाणे संकलित झाले आहेत असे समजून योजना केली पाहिजे. यावरून तुम्ही असे समजू नका की, मी तुमच्याविरुद्ध आहे. माझे एवढेच सुचविणे आहे की, तुम्ही एकदम निर्णयावर येऊ नका. युरोपातल्या आणि येथल्या स्थितीत फार फरक आहे. तेथे धनाढ्यता आहे व आपल्या येथे दरिद्रता आहे. आपण पायापासून सुरुवात केली पाहिजे. आपला मजूरवर्ग आणि अंत्यजवर्ग गरीब आहे. याविषयी आपण विचार केला पाहिजे. ज्ञानार्जनासाठी ज्ञानाच्या गोष्टी करणे ठीक आहे; परंतु अगोदर पोटाचा विचार केला पाहिजे. सर्व उपाधी पोटामुळेच आहेत. सध्याच्या काळात केवळ ज्ञानी लोकांचीच किंमत होईल, असे नाही. ते व्यवहारज्ञ असतील तरच त्यांचा जीवनचरितार्थ चालेल. म्हणून पोटाची सवड प्रथम झाली

पाहिजे. सांगण्याचा उद्देश एवढाच की, अगोदर पोट, नंतर ज्ञान आणि त्यानंतर सर्व बाकी वस्तूंचा विचार व्हावा.

गायकवाड सरकार पूर्वी श्रावणमास दक्षिणा देत होते. खिचडी देत होते; परंतु त्यांचा उपयोग चांगला न झाल्याने त्या पैशाचा उपयोग दुसऱ्या चांगल्या मार्गाने करण्यास सुरुवात झाली. आपण आपली मनोवृत्ती बदलली पाहिजे. मी लहान, तू मोठा, अमक्याला स्पर्श करता येईल किंवा नाही, अमक्याला शिक्षणाचा अधिकार आहे व अमक्याला नाही, अशी संकुचितता काढून टाकिली पाहिजे. आपल्या प्रेमाचा विस्तार केला पाहिजे. आपल्या समाजभावनेत सुधारणा केली पाहिजे. ती उदार आणि विशाल असली पाहिजे. आपल्यामधील धेड आणि ब्राह्मण यामधील तफावत आणि त्याचा परिणाम याबद्दल विचार केला पाहिजे. शिवाय आपल्याला एक भाषेची जरुरी आहे. एक भाषा नसल्याने पुष्कळ अडचणी उभ्या राहतात. एकमेकांचे विचार स्वतंत्रपणे समजू शकत नाहीत. आपल्या राज्यात मराठी, उर्दू, गुजराथी शाळांचे निरनिराळे खर्च भागवावे लागतात. एक भाषा असेल तर मेहनत व पैसा यांची पुष्कळ बचत होईल. मी पुन्हा सांगतो की, विलायतेतील आणि आपल्या येथील परिस्थितीत फार फरक आहे. आपण आपल्या शिक्षणाच्या योजनेत, देश, काल आणि आपल्या खास जरुरी यांच्या योग्य प्रमाणात सुधारणा केल्या पाहिजेत. सध्या फॅशनेबल 'फॅडस्' फार चालून राहिले आहेत. आपल्या आजच्या शाळा, हायस्कुले, कॉलेजे आणि युनिव्हर्सिट्या या विसाव्या शतकाच्या अशा फॅशनेबल 'फॅडस्' म्हणजे अजब दंभ वाढवून राहिल्या आहेत, तो बंद करणे जरूर आहे. सूक्ष्म दृष्टीने विचार केला म्हणजे नवी उपकारक योजना घडवून आणण्याची जरूर आहे. अशा परिस्थितीत प्रिन्सिपॉल भाटे यांनी जी विचारसरणी मांडली आहे, ज्या कल्पना आपल्यासमोर ठेविल्या आहेत, त्यांचा पुष्कळ आणि खोल विचार करण्यात येईल, अशी मला आशा आहे.

आपणाला स्वाश्रयी आणि उदात्त, दृढ आणि महत्त्वाकांक्षी नागरिक बनवील आणि आपल्या देशाला उन्नत करील अशी योजना केली जाईल, असे मी इच्छितो.

●●●

१३१.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २५ डिसेंबर, १९२६

प्रसंग : नाताळच्या सणानिमित्त काही युरोपियन पाहुण्यांना श्रीमंतांनी दिलेली मेजवानी

मि. कीली* व सभ्य गृहस्थ स्त्रीपुरुष हो,

बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना करण्यात मी उभा राहिलो आहे.

बादशहांच्या दयाळू स्वामित्वाचा प्रभाव सर्व सुधारलेल्या जगभर व सर्वांच्या हितार्थ असा दृग्गोचर होत आहे. नूतन वर्ष त्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना सुखसमृद्धिवर्धक होवो.

बादशहांचे आपण आरोग्यपान करूया.

यानंतर आरोग्यपानाची दुसरी सूचना श्रीमंतांनी पुढीलप्रमाणे केली-

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

आता पाहुण्यांचे आरोग्यचिंतन करण्याची सूचना मांडण्याचा विशिष्ट मान व आनंद मला मिळत आहे. सर जॉन थॉमसन आपण काही या बडोद्याला परके नाहीत. आपले मी अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतो. आपल्या पत्नी लेडी थॉमसन व कन्या यांचेही स्वागत करताना मला मनःपूर्वक आनंद वाटतो.

माझे जुने व परम मित्र येथले रेसिडंट मि. कीली आज हजर आहेत ही गोष्ट मला आनंदायकच आहे. बादशहांनी त्यांना नुकतीच बहुमानाची पदवी देऊन गौरविलेले आहे. मि. कीली यांच्या सेवेचे असे दुसरीकडेही चीज झालेले पाहून मला संतोष वाटला. मी. कीली यांच्या पत्नी मिसेस कीली यांनी येऊन आपल्या या समारंभास खरोखरीच शोभा आणली आहे व त्याबद्दल मला मोठे समाधान वाटत आहे.

सर फिलिप हॉर्टाग यांच्या आगमनाने आज माझे घर भूषित झाले आहे. त्यांनी कलकत्ता युनिव्हर्सिटी कमिशनवर, पब्लिक सर्व्हिस कमिशनवर आणि डाक्का विद्यापीठाचे दुय्यम कुलपती म्हणून केलेली कामगिरी सर्वविश्रुतच आहे.

---

* बडोदे दरबारी या वेळी असलेले रेसिडंट.

तसेच, माझे विद्वान मित्र न्यायमूर्ती माडगावकर व बॉम्बे पोर्ट ट्रस्टला आजचे विशाल व कार्यक्षम स्वरूप देणारे त्या ट्रस्टचे अध्यक्ष मि. नीलसन या दोघांचे आदरातिथ्य करण्याची आजची सुसंधी मला हवीच होती.

एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे -

जरी प्रत्येकाच्या आयुष्यात थोडा-फार पावसाळा आलाच पाहिजे आणि आयुष्यातले काही दिवस काळेकुट्ट व भयाण असले पाहिजेत,

तरी मला भरवसा वाटतो की, सुखसमृद्धीचे पुरे बक्षीस तुम्हा सर्वांना नूतन वर्षाकडून मिळेलच.

सभ्य स्त्रीपुरुष हो, माझ्या आजच्या सर्व पाहुण्यांचे आरोग्यपान करण्याची मी तुम्हाला विनंती करतो.

●●●

१३२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १ जानेवारी, १९२७

प्रसंग : श्रीमंतांचे नातू युवराज श्रीमंत प्रतापसिंह यांना 'विक्रमादित्य मंडला' चे रत्नपदक देण्याचा दरबार

श्रीमंतांनी आपल्या लहानशा भाषणात प्रारंभाला, आपण आज भाषण का करणार आहो, इतर असल्याच समारंभांच्या वेळी का केलेले नाही, ते वैशिष्ट्य समजावून दिले. श्रीमंतांनी सांगितले की, राजाने स्वतः समाजाचा नेता असावे, हे एक राजकर्तव्य आहे आणि त्या नेतृत्वाच्या नात्याने त्याने आपल्या प्रजेपैकी जे लोक मानाच्या दृष्टीने आणि गुणाच्या दृष्टीने इतरांपेक्षा पुष्कळ उच्च असतील त्यांचा बहुमान करावा हेही राजकर्तव्य आहे. अशा बहुमान इतरांना स्फूर्तिदायक होतो आणि त्या दृष्टीनेच तो इष्टच आहे. हे राजकर्तव्य अर्थात राजाला मोठे सुखदायकच आहे आणि आपल्या प्रजाजनांची सत्कृत्ये व सद्गुण यांचे या प्रकारे चीज करताना स्वतःलाही फार सुख होत असल्याचे श्रीमंतांनी निश्चयपूर्वक सांगितले.

●●●

१३३.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २९ जानेवारी, १९२७

प्रसंग : कारेली बागेतील शेठ बिरला बक्षीस समारंभ

श्री. सौ. महाराणीसाहेब, सभ्य स्त्री-पुरुषहो !

आपल्या अशा संमेलनाला येण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग नाही. मी अशा अनेक संमेलनात भाग घेतलेला आहे; पण आजच्या संमेलनाचा विशेष असा आहे की, यात श्री. सौ. महाराणीसाहेब व इतर पुष्कळ चांगल्या स्त्रिया दिसत आहेत. ही फार आनंदाची गोष्ट आहे, यात शंका नाही. हिंदू समाजात आज असा एक वर्ग आहे की, तो स्त्रिया आणि अंत्यज सारखेच मानतो. उच्च ब्राह्मणवर्गाच्या स्त्रियांचा दर्जाही त्यांच्या दृष्टीने खालचाच आहे; पण धर्माच्या आणि नीतिशास्त्राच्या दृष्टीने पाहिल्यास ही चूक आहे. कोणीही माणूस जन्मतः उच्च किंवा नीच नसतो. गुणकर्माप्रमाणे तो तसा होतो. मोठे काम किंवा हलके काम परिस्थितीप्रमाणे माणसाला मिळत असते. तेव्हा हलके काम करणाऱ्याकडे क्षुद्रपणाने कोणी पाहू नये. खरा मनुष्यधर्म हाच आहे; पण देशाचे दुर्दैव असे आहे की, आपल्या समाजाची धार्मिक आणि नैतिक स्थिती खालावली असून, समाजाला दुर्दशा भोगावी लागत आहे. तेव्हा जोपर्यंत आपली सामाजिक नीती सुधारणार नाही व आपण जन्मावरूनच उच्च - नीचपणा ठरवू पाहणार, तोपर्यंत आपली उन्नती होणार नाही.

तेव्हा ही स्थिती पालटण्यासाठी ही व यासारखी अनेक कामे किती तरी वेळा प्रयत्न करून केली पाहिजेत. त्याचे फळ मिळणे ईश्वराधीन आहे खरे; पण आपण संघटना करून आपले बळ वाढविले पाहिजे. सद्‌हेतू असून सहकार नसल्यास फळ मिळत नाही. तेव्हा सहकार अवश्य पाहिजे. मी जे प्रयत्न केले आहेत व योजना आखल्या आहेत त्या काही माझ्या स्वतःसाठी नाहीत. सर्व समाजाच्या हितासाठी आहेत. राजाचे प्रयत्न प्रजेच्या सहकार्याशिवाय निष्फळ होतात. त्याला स्वामिनिष्ठ सेवक न मिळाल्यास त्याच्या कार्याला यश येत नाही. कुटुंबात सुद्धा सर्वांनी सहकार्याने वागले नाही, तर कुटुंबाचा उत्कर्ष होत नाही. समाजाचेही असेच आहे. एक व्यक्ती वाटेल तितका चांगला प्रयत्न करील, एक राजा वाटेल तेवढा चांगला कायदा करील; पण

त्याची अंमलबजावणी करण्यास चांगली माणसे मिळाली नाहीत, तर त्याचा परिणाम चांगला होत नाही. सर्व प्रयत्न वाया जातात. तेव्हा अशा प्रयत्नांच्या सफलतेसाठी राजा आणि प्रजा यामध्ये सहकार पाहिजे.

आत्माराम मास्तरांची तीन मुले या अंत्यजोद्धाराच्या कामात पडली आहेत. ही विशेष आनंदाची गोष्ट आहे. मी जेव्हा पहिल्याप्रथम हे काम हाती घेतले तेव्हा सर्व हिंदूंना या कामात पडण्यास सांगितले; पण मोठमोठ्या लोकांनी देखील माघार घेतली, तेव्हा प्रथम मुसलमानांकडून कामे करून घ्यावी लागली. अखेर शोध करता पंजाबमधील एक विद्वान व कळकळीचा हिंदू माणूस मला मिळाला व त्याच्यावर हे अंत्यजोद्धाराचे काम मी सोपविले. तो माणूस म्हणजे आत्माराम मास्तर. त्यांनी अतिशय उत्साहाने जे चांगले काम केले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानतो. आज त्यांची मुले त्यांच्याप्रमाणे वागत आहेत म्हणून त्यांची स्तुती केली पाहिजे, यात शंका नाही. आपले काम पाहून मला फार संतोष झाला. माझी विद्वत्ताप्रचुर उपमा-अलंकारयुक्त स्तुती जी श्री. आमटे यांनी केली तिला मी पात्र नाही. मी विशेष ते काय केले? समाजाचे कल्याण करणे हा मी माझा धर्म समजतो. 'ईश्वर नाही' असे म्हणण्याचे धाडस मी करीत नाही. त्याच्या कृपेमुळेच सर्व चालले आहे; पण सर्व कामात आपला प्रयत्न हा पाहिजेत. लोककल्याण हाच माझा धर्म व जोपर्यंत मला बुद्धी आणि बळ आहे तोपर्यंत तो मी आचरणार. अशा धर्मदृष्टीने मी जे प्रयत्न केले त्यांना फळ आले आहे. ते चांगले पक्व आहे की नाही, याबद्दल मलाच शंका आहे. पण आज जे फळ अर्धे कच्चे आहे ते योग्य आहे ते योग्य निगा राखल्यास चांगले पक्व होईल. मी लोककल्याणासाठी मला शक्य झाले ते प्रयत्न केले आहेत. बरेच श्रम घेतले आहेत व खर्चही पण पुष्कळ केला आहे. या अंत्यजोद्धाराच्या कामातही हाच हेतू आहे. तुमच्या हितासाठी मी जे प्रयत्न करतो त्यांचे चीज व्हावे व हे कार्य अक्षयी चालण्यासाठी माझा असा विचार आहे की, राज्यकारभाराला लायक असे एक - दोन अंत्यज विद्यार्थी उच्च अभ्यासासाठी विलायतेला पाठवावे. मात्र, त्यांनी परत आल्यावर या अंत्यजोद्धाराच्या कामी सध्या जे फुटकळ प्रयत्न चालले आहेत ते संकलित करण्याची जबाबदारी पत्करली पाहिजे. अशी जबाबदारी घेण्यास तयार असतील त्यांना मी विलायतेला अवश्य धाडीन.

●●●

१३४.

स्थळ : मुंबई
काळ : ता. १९ डिसेंबर १९२७
प्रसंग : हिंदी तत्त्वज्ञान परिषद

सद्‌गृहस्थ हो,

तुम्ही माझे जे प्रेमाने स्वागत केलेत, त्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. ज्यावेळी तुमच्या कार्यकारी मंडळाने या परिषदेचे प्रास्ताविक भाषण करण्यास मला आमंत्रण दिले, त्यावेळी मला असे वाटले अजूनही वाटते की, अशा प्रकारचा मान एखाद्या थोर विद्वानाला देऊन त्याच्यावर या कार्याची जबाबदारी टाकली असती तर योग्य झाले असते. परंतु आतापर्यंतच्या माझ्या आयुष्यात तत्त्वज्ञानाच्या मूळ सिद्धांताचे स्वरूप समजून घेण्याचे सर्व प्रसंग मी साधले असल्यामुळे मला असे वाटले की, आजच्या प्रसंगी तत्त्वज्ञानविषयावर एखादे तज्ज्ञाने दिलेले ज्ञानविशिष्ट व्याख्यान ऐकण्याची आपली अपेक्षा नसून सामाजिक कारभार व सामाजिक प्रगती याच गोष्टीचा ज्याच्या मुख्य कर्तव्याशी विशेष निकटचा संबंध आला आहे, अशा माझ्यासारख्या माणसांचा तत्त्वज्ञानविषयक मतांचाच विचार करण्याची आपली इच्छा असेल.

अधिक विचारांती मला असे वाटले की, मानववंशदृष्ट्या आणि वर्तमानकालदृष्ट्या आपल्या जीवनाच्या ज्या कित्येक निकडीच्या गरजा आहेत त्यांच्याकडे तुमचे व साधारणतः हिंदुस्थानातील सर्व विचारी लोकांचे लक्ष वेधण्यास हा परिषदेचा प्रसंग चांगला आहे व त्यामुळे त्याचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. तत्त्वज्ञान माऊली काही माध्याह्नकाळची सोय लावीत नाही, तत्त्वज्ञान्याचे विचार सामान्य जगाच्या व्यवहारापासून शेकाडो मैल दूर असतात आणि त्या दोघांचा जवळजवळ काहीच संबंध नसतो, इत्यादी तत्त्वज्ञानविरुद्धचे आक्षेप ऐकून कान किटून गेले आहेत. या आक्षेपकांची तोंड बंद करण्याची माझी इच्छा आहे. माझे मत असे आहे की, तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांताचे जर यथार्थ आकलन झाले, तर आपल्या सामाजिक प्रगतीच्या व्यावहारिक बाजूला त्या सिद्धातांचा महत्त्वाचा उपयोग होईल. योग्य प्रकारे समजून घेतलेले तत्त्वज्ञान हा सामाजिक प्रगतीचा मूलभूत आणि प्राणभूत असा भागच आहे. सद्‌गृहस्थ हो, ही मते माझ्या एकट्याचीच नसून तुम्हा सर्वांचीही तशीच मते आहेत, असे मी समजतो. या अध्यक्षपदावरून तत्त्वज्ञानाच्या

महत्त्वासंबंधी मी उच्चारलेली माझी मते, ही तुमचीही मते आहेत असा मला भरवसा वाटतो. आपण ह्या ठिकाणी केलेल्या चर्चेने केवळ बौद्धिक समाधान प्राप्त होऊन चालणार नाही, तर आपल्या परिषदेच्या ह्या लहानशा कक्षेबाहेर असलेल्या आपल्या बांधवांनाही या चर्चेचा उपयोग झाला पाहिजे. अर्थात आपली चर्चा व्यावहारिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण अशीच झाली पाहिजे.

पौर्वात्य व पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासामध्ये अनेक प्रसंगी संस्कृतीच्या विकासावर तत्त्वज्ञानाचा स्पष्ट परिणाम झाल्याचे पुष्कळ दाखले उपलब्ध आहेत. पण त्यांचे महत्त्व कमी करण्याच्या उद्देशानेच की काय, काहीजण असे म्हणतात की, हे दाखले घडून आले तेव्हा तत्त्वज्ञान हा काही आजच्यासारखा सर्वांशी शास्त्रीय विषय नव्हता. तेव्हा नसला तरी, आज या विषयाची शास्त्रीयता सर्वमान्य आहे ना? आणि त्या दृष्टीने या विषयाचे अध्ययन विशेष दक्षतेने, अधिक पद्धतशीरपणाने किंवा दुराग्रही वृत्ती टाकून देऊन होत असताना, हा विषय मानवीजीवनाला पूर्वीपेक्षा अधिकच उपकारक ठरला पाहिजे, हे उघड आहे. व्यावहारिक गुंतागुंतीचे प्रश्न तत्त्वज्ञानाच्या साह्याने सोडवून दाखविणारे मोठे तत्त्वज्ञ व ब्रह्मवेत्ते पूर्वी बरेच होऊन गेले आहेत, आणि सध्यादेखील त्याच पद्धतीने सुटले जाण्यासारखे तसलेच प्रश्न आपल्या तत्त्ववेत्त्यांपुढे उभे आहेतच; परंतु हिंदुस्थानातील सामाजिक प्रगतीवर तत्त्वज्ञानाने आज आपली छाप पाडावयाची ती कोणत्या मार्गाने ? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वी काही प्रास्ताविक विचारांकडे मी तुमचे लक्ष वेधू इच्छितो.

हिंदी विद्यापीठांतून तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन सध्या कशा रीतीने होत आहे व वास्तविक ते कशा रीतीने व्हावयाला हवे, त्याविषयी आपण विचार करू. गेल्या तीस चाळीस वर्षांचा काल घेऊ. त्या अवधीत आपल्या विद्यापीठातून तत्त्वज्ञानाचा पदवीधर होऊ पाहणाऱ्या विद्यार्थ्याला कोणत्या प्रकारचे ज्ञान अगदी आवश्यक असे आपण ठरविले होते? हिंदीतत्त्वज्ञानाच्या अस्तित्वाची आणि त्याच्या एतद्देशीय विकासाची यत्किंचित माहिती नसणाऱ्या पुष्कळ हिंदी तरुणांना हिंदी विद्यापीठाने तत्त्वज्ञानाचे पदवीधर, पूर्वी व सध्यादेखील बनविले आहेत ही गोष्ट खरी आहे ना? बरे. ज्या सुधारलेल्या देशात काही तत्त्वज्ञान परंपरा म्हणून होती किंवा आहे, त्या देशांमध्येही आपल्यासारखीच स्वकीय ज्ञानाची उपेक्षा होत आहे काय? एकट्या हिंदुस्थानातच अशी परिस्थिती असावी याचे कारण आपणा सर्वांना ठाऊक आहे. ते असे की, विद्यापीठात दीर्घकालपर्यंत युरोपियन मंडळींचा वरपगडा असल्यामुळे विद्यापीठाचे अभ्यासक्रम ठरविताना या मंडळींनी स्वतःच्या थोड्याफार माहितीतले जे एकुलते एक पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान त्यालाच अभ्यासक्रमात नेमून टाकले. हिंदी तत्त्वज्ञानाला हुसकून लावून त्याच्या जागी बुद्ध्याच पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाची प्राणप्रतिष्ठा करावयाचा त्यांनी विचारच केलेला होता, असे आपण गृहीत धरू नये. कुणाला ठाऊक कदाचित असेही झाले असेल की, हिंदी तत्त्वज्ञान या नावाची काही चीज आहे, याचे त्यांना त्या ब्रिटिश नमुन्याबरहुकूम अभ्यासक्रम ठरविण्याच्या गडबडीत भानही राहिले नसेल. अशा परिस्थितीत एक गोष्ट उघड आहे की, सध्या आहे हा अभ्यासक्रमाचा प्रकार चालू ठेवणे इष्ट नाही. यात बदल हा केलाच पाहिजे; नाहीतर आपल्या ऐतिहासिक परंपरेचे व संस्कृतीचे साधे ज्ञानदेखील यथार्थपणे आपणास केव्हाही होणे शक्य नाही. या बाबतीत काही विद्यापीठांतून

इष्ट तो फेरबदल होऊ लागला आहे आणि मी असे समजतो की, प्रस्तुत परिषदसुद्धा तो फेरबदल, ते दोषनिवारण घडवून आणणाऱ्या चळवळीचेच एक स्पष्ट प्रतीक आहे.

हिंदी विद्यापीठांतून तत्त्वज्ञानविषयाची पदवी घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्याला मुख्यतः किंवा फक्त पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचाच अभ्यास का करावा लागतो, याची जी दोन कारणे देण्यात येतात, त्यांचा सहज उल्लेख करण्याजोगा आहे. पहिले कारण म्हणून असे सांगण्यात येते की, वेदांत, जैन, बौद्ध इत्यादी हिंदी तत्त्वज्ञानपद्धतीचे स्पष्टीकरण करणारे सर्वमान्य भारतीय ग्रंथ, हे संस्कृत, पाली अथवा दुसऱ्या एखाद्या प्राकृत भाषेत लिहिलेले आहेत; आणि विशेष अध्ययनाकरिता लागणारे या भाषांचे ज्ञान विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांना क्वचितच असते; म्हणून हिंदी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास त्यांच्याकडून होणेच शक्य नसते. या आक्षेपाचे खंडण सहज आणि बिनतोड रीतीने करता येते. पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानावरचे ग्रंथ घेतले तर तेदेखील मूळ जर्मन, फ्रेंच किंवा ग्रीक या भाषांमध्ये लिहिलेले आहेत आणि या भाषांचा श्रीगणेशाही येत नसताना हिंदी विद्यार्थी पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करू शकतात ना? हा अभ्यास जसा ते इंग्रजीच्या मार्फतीने करू शकतात, तसा ते हिंदी तत्त्वज्ञानाचाही करू शकतील. किंबहुना इंग्रजी ही परकी भाषा असली तरीदेखील तिच्याद्वारा झालेला हिंदी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास हा पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासापेक्षा त्यांच्या अंगी अधिक लागेल; कारण त्यांच्या बौद्धिक परिस्थितीची व परंपरेची घडणच त्यांना हिंदी तत्त्वज्ञान विशेषतः आत्मसात करण्यास अनुकूल अशी आहे. हा हिंदी ग्रंथांचा अभ्यास इंग्रजीच्या मध्यस्थीने करावयाचा असे मी म्हटले, ते सर्व विद्यार्थ्यांना लागू नाहीच. सामान्यतः ज्यांना संस्कृतादि भाषा समजणे जड जाते आणि संस्कृत पंडितांचे विविध अर्थश्लेष व स्वमतांचे आग्रह ज्यांना पेलवत नाहीत, त्यांनी या बाबतीत तज्ज्ञकृत भाषांतरांचाच उपयोग करावा हे बरे. कारण अशा कामी स्वतःच्या किरकोळ भाषाज्ञानावर भरवसा टाकणे विद्यार्थ्यांच्या हिताचे नसते. ज्यांचे भाषाविषयक ज्ञान असे कोते नाही, चांगले प्रौढ आहे, त्यांनी मूळ ग्रंथ मूळ भाषेतच अभ्यासावे आणि त्यांचे स्पष्टीकरण करून ते आपल्यापेक्षा कमी जाणत्या अशा अभ्यासकांपुढे मांडीत जावे.

भारतीय तत्त्वज्ञानाला बाजूला सारून पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाला जवळ ओढणारे लोक दुसरे जे कारण देतात ते असे की, पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाने ज्ञानाला एक प्रकारे परिपूर्णता येते. कारण त्यात चिकित्सा, तर्क व सूत्रता, हे गुण स्वभावतःच आलेले असून विवेचनाची शास्त्रीयता आणि विचारांची स्पष्टता व रेखीवपणा हे गुणदेखील ठळकपणे आलेले आहेत. ''सर्व शब्दांच्या व्याख्या द्या, अर्थ निश्चित करा आणि प्रत्येक गोष्ट सिद्ध करून दाखवा'' अशी जी कसोटी आधुनिक पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचा आद्यप्रवर्तक डेकार्ट याने ठरवून दिली आहे, त्या कसोटीला जरी ते तत्त्वज्ञान पूर्णपणे उतरत नसले, तरी विचारांचे संपूर्ण स्वातंत्र्य आणि विवेचनाची अत्यंत स्पष्टता या दोन गोष्टींकडे त्या तत्त्वज्ञानाने विशेष लक्ष पुरविले आहे. त्याच्या परिणामी पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान्यांनी जी मोठी कामगिरी बजाविली आहे, ती इतकी विख्यात आहे की, पुराव्यादाखल मी ती रुजू करण्याची गरज नाही. तौलनिकदृष्ट्या आपण भारतीय तत्त्ववेत्त्यांची कामगिरी तपासू लागलो तर आपल्याला कबूल करणे भाग आहे की, आपल्याकडे स्वमताचा

आग्रह कर, एकसूत्रता कितीतरी कमी आणि पद्धत पहावी तर सगळीच अनिश्चित; कल्पनांचा तर्कशुद्ध संथ प्रवाह मोठा दुर्मीळ, शब्दांचे अवडंबर विलक्षण आणि कधी कधी तर आपले ज्ञान 'गुह्यात गुह्यतरं परं' आहे, असे भासविण्याच्या हेतूने ते अवंडबर अभ्यासपूर्वक अधिकाधिक घनदाट करण्यात आलेले!

पण अशा प्रकारची कितीही टीका केली तरी तिच्या आधारावर भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या उपेक्षेचे समर्थन होऊच शकत नाही. तत्त्वज्ञानात किंमत असते ती मूळ विचार-परंपरेला. आमच्या तत्त्वज्ञानातील विचारपंरपरा अगदी भिकार किंवा कुचकामी आहे असे या आक्षेपामुळे सिद्ध झालेले नाही-किंबहुना तसे सिद्ध करण्याचा प्रयत्नही त्यांनी धड केलेला नाही. वास्तविक पाहिले तर विचार आणि विवेचन या दोन्ही बाबतीत भारतीय तत्त्वज्ञान पुष्कळच श्रीमंत आहे. म्हणून वरच्यासारखे आक्षेप घेऊन काही सिद्ध होत असेल तर हेच की, हिंदी तत्त्वज्ञानाची उपेक्षा नव्हे, पण विचारणा-अभ्यास होणे सध्या जरूर आहे. खरे म्हणाल तर, हिंदी विद्यार्थ्यांनी पाश्चिमात्यांची तर्कशुद्ध व अचूक विचारसरणी आत्मसात करून भारतीय अभिजात वाङ्मयातील रक्षणीय अशा विचाररत्नांची पूर्ण पारख व सूत्रबद्ध गुंफण करून घेण्याचीच खरोखर आज गरज आहे. सारांश पाश्चिमात्यांची विचारस्पष्टता व तर्कशुद्धता आणि पौर्वात्यांचा व्यापकपणा यांचा संयोग घडून आणविणे हेच आपले उद्दिष्ट आपण तूर्त ठेवावे.

हे उद्दिष्ट निश्चित झाल्यावर हिंदी तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाच्या काही तपशिलाच्या बाबतींचा आपण लक्षपूर्वक विचार केला पाहिजे. या तपशिलातल्या सर्वच बाबती सांगून टाकणे शक्य नसले तरी त्यांची ठळक रूपरेषा तुमच्यापुढे मांडणे मला आज शक्य आहे. पहिली गोष्ट अशी की, आपल्या विद्यापीठांनी आणि सामान्यतः सर्वच सुशिक्षित वर्गाने भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाकडे चांगलेच लक्ष पुरविले पाहिजे. गेल्या दहा-पाच वर्षांत या विषयांवर लिहिलेले काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथ प्रसिद्ध करून सुदैवाने आपण या कार्याला आरंभ तर करून दाखविलाच आहे. या ग्रंथांपैकी फक्त ठळक ग्रंथांचा उल्लेख करावयाचा तर, एक डॉ. दासगुप्ता यांचा विद्वताप्रचुर असा "भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास" हा ग्रंथ, दुसरा प्रो. राधाकृष्णन यांचा 'समुद्र इव गांभीर्ये' असा असलेला विख्यात ग्रंथ आणि तिसरा डॉ. बारुआ यांचा सुसूत्रबद्ध असा "बुद्धपूर्व भारतीय तत्त्वज्ञान" नामक ग्रंथ, या तीन इंग्रजी ग्रंथांचा उल्लेख पुरे.

भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास हा मुळात मोठा मनोरंजक तर खराच; पण शिवाय तो मोठा उत्साहवर्धक व बोधप्रदही असो. त्या इतिहासामध्ये अशा पुष्कळ घटना आहेत की, त्यांचे चित्र डोळ्यापुढे उभे राहताच मन थरारून जाते, नवा जोम अंगात भरतो, नव्या विचारांची लाट उसळते आणि शतकानुशतके शेळपटाप्रमाणे 'बाबावाक्यं प्रमाणम्' मानून चाललेल्या आपल्या मिळमिळीत बौद्धिक जीवनाची उलथापालथ करून टाकावीशी वाटते. या स्फूर्तिप्रद इतिहासाकडे एक ओझरती नजर टाकून आपण पुढे जाऊ. आपल्या तत्त्वचिंतनाचा मूळ आरंभ म्हणजे आपले वेदच. परंतु वेद झाले तरी मुख्यतः देवतास्तोत्रांचा संग्रह किंवा उपासनाविधीचे संकलन असल्यामुळे त्यांच्यात तत्त्वचर्चेला प्रत्यक्ष असा अवसर फारसा नव्हताच. वेदानंतर आरण्याकांमध्ये आल्यावर तत्त्वचर्चा थोडेसे बाळसे धरते. कारण वेद-ब्राह्मण काळातल्या गूढ सांकेतिकपणामुळे

व कर्मकांडामुळे आले बुद्धिमांद्य झाडून टाकून व थोडीफार स्वतंत्रपणे बुद्धी चालवून केलेल्या तत्त्वविचारांचा संग्रह आपल्याला आरण्यकातच आढळून येतो. जुन्या शृंखला तोडून, स्वतंत्रपणे विहरणाऱ्या या विचारप्रवृत्तीच्या या नवमतवादाच्या मागे एका मूलभूत सिद्धांताचा आधार उभा आहे. तो सत्य सिद्धांत जसा आरण्यककाळी आपल्या बुद्धीची दारे ठोठावून मान्यता मिळवू पहात होता, तसाच तो पुढेही निरनिराळ्या काळी आपल्या देशात स्वस्थापनेसाठी प्रयत्न करीत आला आहे, आणि आज तर स्वतःची प्रस्थापना व पुरेशी ओळख करून देण्यासाठी तो अक्षरशः धडपडत आहे.

उपनिषदांच्या रूपाने प्रकट झालेले आपले विचारसंक्रमण म्हणजे या विचार स्वातंत्र्याच्या प्रांतात आपण केलेली एक खरोखर आश्चर्यकारक अशी प्रगतीच होती. तात्त्विक कूट प्रश्न उपस्थित करण्यात व ते सरळपणे सोडून दाखविण्यात उपनिषदांनी जी धडाडी व स्वतंत्र वृत्ती दाखविली आहे, तिची बरोबरी केलीच तर फक्त एक प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञानच करू शकेल. प्लेटो-ॲरिस्टॉटलच्या लिखाणात जेवढा प्रत्यक्ष किंवा रोकडा व्यवहार उपदेशिला किंवा वर्णिला आहे तेवढा उपनिषदात आढळणार नाही, हे खरे; कारण प्लेटो-ॲरिस्टॉटल हे ग्रीक तत्त्ववेत्ते स्वभावतः व्यवहारप्रिय होते, मानवीजीवनाच्या व्यक्तीविषयक व समाजविषयक बाजू त्यांना आकर्षक वाटत होत्या व त्यामुळे त्यांनी साहजिकच व्यवहारनिरूपणावरच सर्व भर दिला. तसा उपनिषदांनी दिला नसला तरी आणि रोकडा व्यवहार उपनिषदात ओतप्रोत नसला तरी कोरड्या सिद्धांतांचा केवळ काथ्याकूटच उपनिषदांत भरला आहे, असे म्हणता येणार नाही. सिद्धांतप्रतिपादन हाच उपनिषदांचा एकमेव हेतू नाही. सिद्धांतवाद्यांखेरीज इतरांनीही शिकावे असे उपनिषदात पुष्कळ आहे. उपनिषदे एकाच मताचे मंडन करीत नसून अनेक मतांची मनोहर मांडणी करीत आहेत.

जीवनाच्या मूलभूत प्रश्नांचा मार्मिकपणे विचार करून उपनिषदांनी १) मानव व त्याची कर्तव्ये, २) निसर्गसृष्टी, ३) परमेश्वर यांच्याविषयीच्या प्रश्नांचीही चर्चा केली आहे. आज आपण विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट ही की, पुढील कर्मठपणाच्या काळात दिसून येणारा स्वमताचा दुराग्रह हा उपनिषदांत लेशमात्रही नाही. उपनिषदे कोणाच्याही मताला, कोणत्याही धर्मवचनाला किंवा आप्तवाक्याला प्रमाण मानीत नाहीत; ती मनुष्याच्या बुद्धीला प्रमाण मानतात व काय सवाल टाकावयाचा तो त्या बुद्धीला टाकतात-धर्मशास्त्रांना नाही. उपनिषदे म्हणजे आपल्या प्राचीन तत्त्वज्ञांचा गुटगुटीत असा प्रामाणिक प्रथम प्रयत्न आहे, हे मी मघा सांगितलेच. त्याची अधिक फोड करीत बसावयाला आता वेळ नाही. उपनिषदांचे स्पष्टीकरण करून ते जगापुढे मांडणारा संस्कृतज्ञ भारतीय-म्हणजे, रक्तामांसाने तसाच मनबुद्धीने भारतीय असलेला व पाश्चिमात्यांच्या संशोधनकार्यात कसलेला असा संस्कृतज्ञ भारतीय पंडित आपल्याला कधीचा हवा होता. ही आपली जुनी उणीव भरून निघण्याची वेळ आता आलेली आहे, असे मला प्रो. रानडे यांचा नुकताच प्रसिद्ध झालेला उपनिषदांवरील सुंदर ग्रंथ पाहून वाटू लागले आहे.

अशी बुद्धिवादाच्या दृष्टीने उपनिषदांची महती कितीही गायली तरी प्रो. रानडे आपल्या ग्रंथांत भरपूर पुरावा देऊन स्पष्ट दाखवून देतात त्याप्रमाणे, आपण कबूल केले पाहिजे की,

उपनिषत्कालच्या तत्त्वज्ञांना अत्यंत सुसंगत रीतीने विचार करण्याचे ठाऊक नव्हते. प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीवरून ते एकदम अप्रत्यक्ष व मानीव अशा संकेत-चिह्नाच्या चर्चेत शिरत असत; अथवा विचाराची बुद्धिपूर्वक छाननी करता करता ते एकदम धार्मिक विधीचे काव्यमय विवेचन करू लागत. त्यांच्यामध्ये विचारांची एकसूत्रता उत्कटतेने नसली, तरी स्वतः विचारस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून विचार-सूत्रतेचे उत्कृष्ट बीज निरनिराळ्या भूमीत-निरनिराळ्या बौद्धिक चळवळीत त्यांनी पेरून दिले हे खास. यापैकी काही चळवळींनी विशिष्ट धर्मपंथांचा किंवा संप्रदायांचा आसरा घेतला. अर्थात हे धर्मपंथ किंवा संप्रदाय एका प्राचीनतर संस्कृतीचे अवशेष असण्याचाही संभव आहे. उदाहरणार्थ ज्याला वैष्णव पंथ म्हणतात, ते विशेष सगुणवादी धर्ममत प्रामुख्याने जे दृग्गोचर झाले ते हाच वाढता सुसंगतपणा व स्पष्टपणा सोबतीला घेऊन झाले. त्याच्या अगदी उलट दिशेला जैनपंथाचा उदय झाला. जैनपंथाची जन्मकथा काहीही असो, तिच्याशी आपल्याला कर्तव्य नाही. त्या पंथाने भारतीय जीवनाला लागलेला पशुतुल्य निर्दयतेचा कलंक धुऊन टाकील अशा तात्त्विक विचारसरणीचा पुरस्कार केला; आणि मनुष्याला ध्येयसिद्धी किंवा मोक्षप्राप्ती होते असे मत प्रस्थापित करून धार्मिक विधींच्या नावाखाली नित्यशः होणाऱ्या जीवहिंसेला जोराचा विरोध केला. त्याने ब्राह्मणधर्माच्या कर्मकांडाच्या बंडाला आणि सामाजिक जुलुमाला हा जो विरोध केला आणि इतर सामान्य विषयांची जी तत्त्वचिकित्सा केली, त्यावरून जैनधर्माच्या भरभराटीच्या काळी भारतवर्षातली परिस्थिती काय असेल याची आपणास चांगलीच कल्पना येण्यासारखी आहे. लोकांच्या भलत्या धडपडीची आणि वेड्या आशाळभूतपणाचा नाश करण्यासाठी पुढे बुद्धधर्माचा उदय होऊन हिंदुस्थानात त्याचा प्रसारही मोठ्या प्रमाणात झाला. जिच्या स्वातंत्र्याचा उषःकाल उपनिषदात प्रथम आपल्या दृष्टीस पडला त्या बुद्धीचेच पुढेपुढे देव्हारे माजले आणि तिने जगात माजलेल्या विषमतेकडे व दुःखाकडे दुर्लक्ष करण्याचे लोकांना शिकवून लोकांच्या विचारशक्तीला निर्माल्यवत व निरुपयोगी अशा तर्कतरंगांतच गुंगत ठेविले. या आध्यात्मिक तर्कवादापासून लोकांचे लक्ष काढून ते नित्याच्या व्यवहारातल्या प्रत्यक्ष आचारविषयक प्रश्नांकडे वळविण्याचा प्रयत्न बुद्धधर्माने केला आणि तो मोठे धोरण व मानसशास्त्राचे ज्ञान वापरून केला. निरर्थक विधी, निर्बुद्ध देहदंडन आणि निर्दय पशुयाग यांचा त्याने प्रतिकार केला. जातिभेदाच्या मुळावरही त्याने घाव घातला. बुद्धिप्रामाण्य व कर्मकांड यांच्याऐवजी आचारविषयक नीतीलाच बुद्धधर्माने प्राधान्य दिले; इतकेच नव्हे तर, त्याने लोकात एक प्रचंड व आश्चर्यकारक अशी कलात्मक प्रवृत्तीही निर्माण केली. परंतु सभोवरच्या इतर धर्मपंथांनी बुद्धधर्माला ग्रासून टाकून अंशतः आत्मसातही करून टाकिले. बुद्धधर्मातल्या संन्यासप्रवृत्तीमुळे उत्सवादिक समाजहितपर अशा लोककार्यापासून तो धर्म विन्मुख राहिला आणि त्याचा परिणाम असा झाला की, देशावर वारंवार व मोठाली परचक्रे येताच त्या धर्माचा झपाट्याने ऱ्हास झाला.

सांख्यतत्त्वज्ञानाने गहन विचारचर्चेची व सूक्ष्म तर्कवादाची जी महत्त्वाची भर भारतीय तत्त्वज्ञानात घातली तिचा परामर्श वेळेच्या अभावी मला घेता येत नाही. सांख्यशास्त्र आणि योगशास्त्र या दोहोंचाही स्पष्ट परिणाम जैनधर्म व बुद्धधर्म यांच्यावरच काय पण एकंदर भारतीय आचारविचारांवर इतका झाला की, त्याच्या पकडीतून आपण अद्यापदेखील सुटलो नाहीच. योगशास्त्र म्हणजे

पारमार्थिक ज्ञान मिळवून देणारी एक साध्या व्यावहारिक साधनांची किंवा प्रयोगांची परंपराच आहे, पण कालांतराने त्या शास्त्राचीही अवनती झाली व इतर समजुतीचे रान त्याच्यात माजले आणि अज्ञानी लोकांना भुलविण्याच्या हेतूने 'योग' म्हणजे 'अद्भुत सिद्धी प्राप्त करून घेणे,' असा आव या शास्त्राने आणला. तत्त्वज्ञानाने आपले टीकास्त्र चालवून योगशास्त्रात माजलेली ही घाण व रान काढून टाकिले पाहिजे. ज्ञानदृष्टी प्राप्त करून देणारे योगशास्त्र आणि तंतर-मंतराने 'अद्भुत सिद्धी' प्राप्त करून देणारे योगशास्त्र, या दोघांची कायमची ताटातूट करून टाकण्याची फार आवश्यकता आहे.

विचारांची व्यवस्थित मांडणी करण्याच्या कलेत भारतीयांची उत्तरोत्तर प्रगती होऊन, उपनिषदातील ज्ञानाचे सारभूत असणारा आणि व्यास-बादरायण यांच्या नावावर मोडणारा 'ब्रह्मसूत्रे' नामक ग्रंथ निर्माण झाला. उपनिषदांखेरीज इतरत्र मांडलेले म्हणा, विखुरलेले म्हणा, पण मुख्यतः आचारविषयक असे ज्ञान महाकाव्यांच्या (विशेषतः महाभारताच्या) स्वरूपात संकलित करण्यात आले. विचारवृक्षाची एक शाखा ब्रह्मसूत्रे व भगवद्गीता यांच्यावरील शांकरभाष्याच्या स्वरूपात फलभारान्वित झाली, तर दुसऱ्या शाखांना रामानुजाचार्य व मध्वाचार्य या तत्त्वज्ञांच्या निराळ्याच फळांफुलांचा बहर आला. श्रीशंकराचार्यांची विचारसरणी बरीचशी 'आघात-प्रत्याघात' या न्यायाने केलेली किंवा पिछेहाटीची होती, अशी माझी समजूत झालेली आहे. ती खरी असो किंवा खोटी असो, एक गोष्ट नक्की की शांकरमत हे भारतीय तत्त्वज्ञानाचे तेव्हापासून जे एक अंग होऊन बसले ते अजूनही तसेच कायम आहे. परंतु केवळ अनुमानिक विवेचनाच्या खेड्यातून भारतीय तत्त्वज्ञानाची सुटका येथून पुढे कधीच झालेली नाही. हिंदुस्थानाच्या भूतकालीन व थोड्याफार अंशाने सध्याच्याही बौद्धिक जीवनाचे एक विशिष्ट लक्षण होऊन बसलेल्या या अनुमानिक पद्धतीचा सूक्ष्मतर अभ्यास आणि विवरण होण्याची आज आवश्यकता आहे.

भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या व धर्मज्ञानाच्या प्रवर्तक आचार्यांनी कोणत्या विचारपद्धतीचा अवलंब केला हा प्रश्न आज आपणास सोडवावयाचा किंवा चर्चावयाचा नाही. त्यांच्या पद्धती सर्वस्वी नव्या चिकित्सेच्या, बहुशः अंतर्मुखवृत्तीच्या आणि स्वतंत्र प्रज्ञेच्या अशाच होत्या; पण त्यांच्या शिष्योपशिष्यांच्या पद्धती तशा नव्हत्या. कारण नवे असे ज्ञान त्या शिष्यांनी काहीच शोधून काढले नाही, तर आपल्या गुरूपासून ते फक्त ग्रहण केले आणि कडकडीत संप्रदायनिष्ठेने त्याचे रक्षण अथवा दानच काय ते त्यांनी केले. हे कार्य करताना त्यांनी या ज्ञानात जी स्वतःची भर घातली ती फक्त गुरूच्या सिद्धांतापासून अनुमाने किंवा तर्क काढावयाचीच. अशा प्रकारे उत्तरोत्तर मूळ तात्त्विक विचारांवर आधारलेल्या अनुमानांची किंवा व्याख्यानग्रंथांची इतकी गर्दी उसळली, मूळ विचारांचा इतका कीस निघाला की महत्त्वाच्या प्रश्नांची, व्यवहाराची व समाजहिताच्या चळवळीची तत्त्वज्ञानापासून कायमची ताटातूट झाली. थोडक्यात सांगावयाचे तर, आपले तत्त्वज्ञान अजून केवळ शाब्दिक किंवा शालेय स्वरूपात गुरफटलेले होते त्याचा डेकार्ट किंवा बेकन अजून त्याला भेटावयाचा होता.

यानंतर अलीकडील काही शतकात विविध प्रकारच्या वैचारिक चळवळींनी तत्त्वज्ञानाचा प्रांत गजबजून गेला खरा; पण त्या चळवळीत बौद्धिक किंवा धार्मिक कसरती, जातिभेदविषयक

दुराग्रह आणि जुलूम यांच्या विरुद्ध झालेली किरकोळ बंडेच फार होती. नाव घेण्यासारखी तत्त्वज्ञानविषयक नवी निर्मिती या चळवळवाल्यांच्या हातून जवळजवळ काहीच झालेली नाही; किंबहुना त्या विषयाकडे त्यांनी मुळीच लक्ष पुरविले नाही. त्याचा परिणाम असा झाला की, हिंदुस्थानातला अफाट बहुजनसमाज आणि ज्यांना आपण बुद्धिशाली समजतो असे बहुतेक सर्व विद्वान लोकसुद्धा बौद्धिकदृष्ट्या सुस्त व निष्क्रिय बनत चालले.

अर्वाचीन काळात आपल्या विचारसृष्टीला धक्के देऊ पाहणाऱ्या काही घटना घडून आल्या त्याही आपण हिशेबात घेतलेल्या बऱ्या. उदाहरणार्थ, महंमदी धर्माची लाट हिंदुस्थानात आल्यामुळे आपल्यामध्ये शीखधर्म, कबीरपंथ व इतर काही चळवळी यांचा उदय होऊन एकेश्वरी मतावर विशेष जोर देण्यात येऊ लागला. उलटपक्षी हिंदुविचारपरंपरेशी गाठ पडल्यामुळे महंमदी धर्मातील गूढ ज्ञानाच्या छटा अधिक घनदाट होणेही कदाचित शक्य आहे. आपला ब्राह्मोसमाज घेतला तरी त्याची आधारभूत असलेली विचारप्रणालिका उत्पन्न होण्यास बऱ्याच मोठ्या अंशी महंमदी धर्म व ख्रिश्चन धर्म ही जोडगोळी कारणीभूत झालेली आपल्यास दिसते. अशा प्रकारे आपल्या बौद्धिक जीवनाची पुनर्रचना करू पाहणाऱ्या ज्या विविध चळवळी चालू आहेत, त्यापैकी हा फक्त काहीचाच उल्लेख मी सूचनामात्र केला आहे.

पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकाने पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचाही कसून अभ्यास केला पाहिजे. मेसन आर्सेल याने आपल्या ग्रंथात सुचविल्याप्रमाणे पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाची पद्धतशीर तुलना करण्याची विशेष जरूर नसली तरीही तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील प्रमुख अशा टप्प्यांची तुलना करावयास हवी. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न झाल्यास प्राचीन पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानामध्ये पांडित्याचे जे अवडंबर दिसून येते ते अवडंबर अर्वाचीन पौर्वात्य तत्त्वज्ञानातही आहे असे जे मत प्रचलित आहे त्या मताला पुष्टी मिळेल. असे जर आहे तर पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानातील फाजील पांडित्य व मांद्य ज्या उपायांनी पुढे नष्ट झाले त्यांचा आपण अवलंब केला पाहिजे. पाश्चिमात्यांच्या शोधक, विवेचक व अनुमानिक पद्धती समजून घेऊन त्या आपण आत्मसात केल्या पाहिजेत.

अर्वाचीन पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केल्याने आपल्याला समजून येईल की, त्या तत्त्वज्ञानाने अनुमानिक पद्धतीचा फारच मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला आहे. पौर्वात्य तत्त्वज्ञानात ज्या निगमनात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात येतो त्याहून पाश्चिमात्य पद्धती निराळी आहे. यांच्या अनुमानिक पद्धतीने भिन्न भिन्न वस्तूंचे बारकाईने निरीक्षण करण्यात येऊन त्या वस्तूंच्या विषयी किंवा त्यांच्या अन्योन्य संबंधाविषयी सिद्धांत काढण्यात येतात. विज्ञानशास्त्रात जे अनेकविध ज्ञान साठविलेले आहे, त्याकडे या पद्धतीमुळे आपले लक्ष वेधले जाते. आपल्या तत्त्वज्ञ पंडितांनी केवळ प्राचीन शास्त्रांचेच विवरण करीत बसण्यापेक्षा आपल्या अभ्यासक्रमात विज्ञानशास्त्राचाही जरूर समावेश केला पाहिजे.

तेव्हा, आपल्या लोकांनी पौर्वात्य व पाश्चिमात्य अशा दोन्ही प्रकारच्या तत्त्वज्ञानाचे व त्याचप्रमाणे विज्ञानशास्त्राचेही अध्ययन केले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर, पाश्चिमात्यांच्या पद्धतीची माहिती करून घेऊन त्यांचा उपयोग कसा करावा, तेही समजून घेतले पाहिजे. अशा प्रकारच्या दुहेरी अभ्यासाने आपल्या तत्त्वज्ञानात पुष्कळच प्रगती होईल. अशी प्रगती घडवून आणण्याचे अनेक

मार्ग आहेत. वरील प्रकारचे शिक्षण घेऊन आपल्या विद्वानांनी तत्त्वज्ञानाचे प्रश्न नव्या दृष्टीने पुन्हा परीक्षून त्यांचे विवरण आधुनिक परिभाषेत करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असा प्रयत्न करण्यात एक अडचण आहे ती अशी की, त्यामुळे पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाच्या विचारप्रवाहाच्या सातत्यात खंड पडावयाचा संभव आहे. दुसरे असे की, हिंदी तत्त्वज्ञानाचा हिंदी जीवनाशी जो निकट संबंध राहावयास हवा, तो मग राहणार नाही. म्हणून विशेष श्रेयस्कर मार्ग हा की, हिंदी तत्त्ववेत्त्यांचा, प्राचीन तत्त्वज्ञानाचा जो अमूल्य ठेवा आपल्याला लाभला आहे, त्याचे यथार्थ ज्ञान व खरे महत्त्व समजून घेण्याचे प्रयत्न करावे.

सद्गृहस्थ हो, या परिषदेत भाग घेणाऱ्या व हिंदुस्थानात सर्वत्र विखुरलेल्या पंडितांना या ठिकाणी उभा राहून, मी अशी विनंती करितो की, त्यांनी आपली प्राचीन हिंदी परंपरा व हिंदी भावना अंतकरणात सतत वागवून, अर्वाचीन भारतवर्षाविषयी प्रेमभाव ठेवून त्याच्या भूतकालाचे संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करून व त्याचे भविष्य उज्वल करण्याचा निश्चय करून, त्याचप्रमाणे पाश्चिमात्यांच्या विवेचक व चौकस पद्धतीचे अनुकरण करून, आपल्या देशाचे संस्कार व संस्कृती यांचे आणि त्याबरोबर हल्लीच्या आपल्या जीवनाशी जे जागतिक महत्त्वाचे प्रश्न संलग्न झाले आहेत त्याचेही तात्त्विकदृष्ट्या परीक्षण करावे.

आता आपण थोडा वेळ तत्त्वज्ञानाच्या नीतीविषयक अंगाचा विचार करू. हिंदुस्थानातील नीतिशास्त्रावर, मुख्यतः ऐतिहासिक स्वरूपाचे, असे पुष्कळ ग्रंथ नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहेत. पण पद्धतशीर चर्चा करणाऱ्या मार्गदर्शक ग्रंथाची अजूनही उणीव आहे. आपल्या तत्त्वज्ञानात नीतिशास्त्राला आधारच नाही, अथवा त्या नीतिशास्त्रात खऱ्या सामाजिक नीतीला स्थानच नाही, वगैरे जे मुद्दे पुढे करण्यात येतात, त्यांना सविस्तर उत्तरे देऊन तुमचा वेळ मी घेऊ इच्छित नाही. प्रत्येक सुशिक्षित हिंदी गृहस्थाला माहीत आहे की, आपल्याकडे आचार-धर्म आहेत व त्याचप्रमाणे आचारनीतीचे शास्त्रही आहे; आपल्या शास्त्रांमध्ये प्रवृत्ती, निवृत्ती, चार आश्रम आणि मोक्षमार्ग इत्यादी उच्च कल्पना आहेत; आणि अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र व कामशास्त्र इत्यादी मानवीजीवनाच्या चारी पुरुषार्थांचीही सुंदर चर्चा केलेली आहे. अर्थशास्त्रात सामाजिक व राजकीय व्यवस्था आणि त्यातील घटकांचे अधिकार व कर्तव्ये यांचा ऊहापोह केलेला आहे. धर्मशास्त्रात भीतीची व धर्माची चर्चा केली आहे. बेजबाबदार तरुण मंडळी कित्येक वेळा समजतात त्याप्रमाणे कामशास्त्रात केवळ लैंगिक नीतीचीच चर्चा केलेली नसून, त्यामध्ये कलाप्रेमी जीवनाला उपकारक अशीच सामग्री मुबलक आहे.

नीतिमत्तेच्या प्रांतात तत्त्वज्ञानाचा संबंध सामाजिक प्रगतीशीच निकटचा आहे; आणि तत्त्वज्ञानाचा खराखुरा परिणाम मनुष्याच्या व्यावहारिक जीवनावर झाला पाहिजे. आपल्या नीतिकल्पनांचे रहस्य काय? त्यांचा आधार कोणता? वगैरे प्रश्न आपल्या तत्त्ववेत्त्यांनी ह्याच दृष्टीने चर्चिले पाहिजेत. या प्रश्नांतून दुसरे प्रश्न उद्भवतात ते असे. ह्या नीतिकल्पनांबद्दल समाजात गैरसमज व विपरीत ग्रह पसरून सामाजिक जीवनावर त्यांचा घातक परिणाम झाला आहे काय? असे जर घडले असेल तर, कशा तऱ्हेने या कल्पनांचा खरा अर्थ करून सामाजिक प्रगती साधता येईल? प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांनी जे काय सांगितले आहे, ते अर्थातच सर्व प्रकारे आपण समजून घेऊच; पण

त्याबरोबर आपल्या नीतिकल्पनांचा विचार अंधश्रद्धेने अथवा हटवादीपणाने न करता खऱ्याखुऱ्या तात्त्विक दृष्टीनेच करण्याची वृत्तीही अंगी बाळगू या.

उदाहरणार्थ, वर्णाश्रमांविषयींच्या आपल्या कल्पनांचा स्वतंत्र तात्त्विकदृष्ट्या व शुद्ध तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने विचार केला तर त्यापासून काय निष्कर्ष निघेल? हिंदी समाजव्यवस्थेच्या पद्धतीचे किंवा चातुर्वर्ण्य संस्थेचे जे अनेक अर्थ करण्यात येतात आणि तिच्याविषयी जो गैरसमज व खोट्या कल्पना निर्माण झाल्या आहेत, त्यामुळे आज कित्येक शतके आपल्या सामाजिक प्रगतीला अत्यंत अडथळा होत आहे. जर या विषयाचा तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने विचार होऊन लोकजागृती करण्यात येईल तर, आज आपले जीवन ज्या अनेक बंधनांनी जखडून गेले आहे ती ढिली पडून आपल्या सामाजिक जीवनाला स्वतंत्रता प्राप्त होईल. मनुष्याचे मन व शरीर यांना जखडून टाकणाऱ्या खोट्या कल्पनांचा नायनाट करण्यापेक्षा महत्त्वाचे दुसरे कोणते कार्य आहे? जर आपल्या तत्त्वज्ञांनी हे कार्य हाती घेतले नाही तर दुसरे कोण घेऊ शकतील? स्वातंत्र्याकरिता धडपडणाऱ्या जनतेला मार्ग दाखविण्याचे कार्य तत्त्ववेत्त्यांनी केले नाही तर दुसरे कोण करतील? माझे असे मत आहे की, तुम्ही ज्या अनेक प्रश्नांचा ऊहापोह करण्यात गुंतला आहात त्या सर्वांपेक्षा तुमच्या पुढचा हा प्रश्न विशेष महत्त्वाचा व सामाजिक दृष्टीने विशेष उपयोगी आहे.

सद्गृहस्थ हो, एक गोष्ट आपल्याला ध्यानात ठेविली पाहिजे की, केवळ इनकार केल्याने चूक नाहीशी होत नाही. सत्य गोष्टीचे खरे व यथार्थ प्रतिपादन केल्यानेच झाल्या चुकांची दुरुस्ती होऊ शकेल. मला असे वाटते की, चातुर्वर्ण-व्यवस्थेच्या सिद्धांतांत काहीच तथ्य नसते तर ती व्यवस्था आजतागायत चालू शकली नसती हे उघड आहे. चातुर्वर्ण-व्यवस्था ईश्वराने निर्माण केली अशी जी मान्यता आहे त्यातील भावार्थ हाच की, काही माणसे स्वाभाविकरीत्या अमुक कार्य करण्यास लायक असतात, काहीजण दुसर कामे करण्यास लायक असतात. या प्रकाराला तुम्ही पाहिजे तर दैवी घटनेचा प्रकार म्हणा. मनुष्याचा वर्ण, कर्माने नव्हे तर, जन्माने नक्की होतो, असे म्हणणे म्हणजे शास्त्राचा अनर्थ करणे होय. समाजातील घटकांचा वर्ण श्रमविभागाच्या सिद्धांतानुसार नक्की होतो, असे मानणे यथार्थ असून ते जरुरीचेही आहे, परंतु चातुर्वर्ण्य या नावाच्या माणसांच्या चार निरनिराळ्या जाती असल्या तरच श्रमविभाग होतो असे मानणे, हा केवळ दुराग्रह आहे. अशी कृत्रिम व स्वच्छंदी व्यवस्था समाजाला हानिकारक असून ती समाजाच्या प्रगतीला बाधक ठरते. सामाजिक प्रगती घडवून आणावयाची असेल तर ज्या कामाला जो मनुष्य लायक असेल तेच काम त्याला सोपले पाहिजे. आनुवंशिक संस्कार आणि कौटुंबिक परंपरा या गोष्टींमुळे एखाद्या कुटुंबातील सर्व घटक एक विशिष्ट काम करण्यास लायक ठरत असले म्हणून काही वर्णाचे कृत्रिम तट कायमचे निर्माण करण्याची आवश्यकता सिद्ध होत नाही. प्रत्येक पिढीने आपली लायकी सिद्ध केली पाहिजे. वर्णविषयक विशिष्ट अधिकारांचे डोलारे ज्या अनेक मार्गांनी उभे करण्यात आले आहेत, त्याविषयी मी येथे चर्चा करीत नाही. अशा अधिकारांचे तात्त्विकदृष्ट्या निरीक्षण केल्यास त्यांना काही पायाच नाही असे दिसून येईल. समाजसुधारणेच्या कार्यात बदलती आर्थिक परिस्थितीही तत्त्वज्ञानाला मदत करीत आहे. तत्त्वज्ञानाच्या व अर्थशास्त्राच्या आधाराने हे कृत्रिम वर्णभेद नाहीसे केले, तर ती

गोष्ट समाजहिताचीच आहे. तात्त्विकदृष्ट्या विचार केला असता असे दिसून येईल की, राज्ययंत्र सुरळीत चालावयाचे असेल तर, त्यामध्ये समाजातील भिन्न भिन्न प्रवृत्ती व धंदे यांचे प्रतिनिधित्व असावयास हवेत, केवळ जातवार प्रतिनिधी असून चालणार नाही.

हिंदुस्थानातील काही विशाल नैतिक कल्पना घेतल्या तरीसुद्धा, तत्त्वज्ञानाची स्वतंत्र कसोटी लावण्याची जरुरी आपल्याला भासल्याशिवाय राहत नाही. उदाहरण म्हणून, मोक्षमार्गविषयक सिद्धांतांची चर्चा किती निरनिराळ्या तऱ्हेने झालेली आहे ते पहा. वास्तविक असे दिसते की, मोक्ष हा केवळ वैयक्तिक विकासाचा प्रश्न नसून सर्व समाजाच्या प्रगतीचा प्रश्न आहे. कर्ममार्गाचा सिद्धांतही असाच तीन रीतींनी समजवता येईल; आणि प्रत्येक रीतीचा समाजावर निरनिराळा परिणाम होऊ शकेल. ही सिद्धांतचर्चा खरी आहे की खोटी आहे, योग्य आहे की अयोग्य आहे, व समाजावर तिचा काय परिणाम होईल, हे नक्की करण्याचे काम तत्त्वज्ञानाचे आहे. कर्ममार्गाचा एक अर्थ असा होतो की, धर्मशास्त्राने दर्शविलेले काम जो मनुष्य करतो त्याला मोक्ष मिळतो. कर्ममार्गाचा असा अर्थ केल्याने झाले काय की, लोक शास्त्रविहित यज्ञयागादि कर्मास प्रवृत्त होऊन त्यातच आत्मसंतोष पावू लागले व त्यामुळे सामाजिक कार्ये करण्यात शिथिलता व उपेक्षा होऊ लागली. कर्ममार्गाचा दुसरा असा अर्थ करण्यात येतो की, मनुष्याने स्वधर्माचे म्हणजे शास्त्रविहित वर्णधर्माचे पालन करावे. थोड्याच वर्षांपूर्वी दिवंगत झालेल्या एका राजकीय पुढाऱ्याने आपल्या ग्रंथात, कर्ममार्गाच्या या दुसऱ्या अर्थाचे साहाय्य घेऊन, कर्ममार्ग म्हणजे राष्ट्रीय स्वरूपाची राजकीय चळवळ होय, असा अर्थ बसविल्याचे सुप्रसिद्धच आहे. हे दोन्ही प्रकारचे अर्थ बाजूला काढून तत्त्वज्ञानाला कर्ममार्गाचा तिसराही अर्थ करता येईल तो असा की, प्रत्येक व्यक्तीविषयक आणि सामाजिक कल्याणाची गोष्ट केल्याने कर्तव्यपालन व यशप्राप्ती या दोन्ही गोष्टी साध्य होतात. कर्ममार्गाचा असा अर्थ करण्यात आला तर त्यापासून आपले जीवन उत्साहपूर्ण बनून समाजाची सर्वांगीण प्रगती साधण्याकडे त्याचा कल राहील.

ज्ञानमार्ग म्हणणे श्रुतिस्मृतीचे ज्ञान मिळविण्याचा मार्ग किंवा विशेष खोल विचार केल्यास ईश्वराच्या गूढ साक्षात्काराचा मार्ग, असा अर्थ होईल. तत्त्वज्ञानाचे ह्या अर्थाविषयी काहीही मत असो आणि उथळपणाने खंडन न करण्याची खबरदारी तत्त्वज्ञ घेतातच - तरी ज्याला आपण आधुनिक विज्ञान म्हणतो त्याच्या महत्त्वाचा प्रश्न आज तत्त्वज्ञानाने उपस्थित केलाच पाहिजे. आधुनिक विज्ञानामुळे आपल्या जीवनातील दुःखाचा परिहार होऊन आपल्याला सुखस्वास्थ्य लाभते, ह्या गोष्टीचा विचार केल्यास आधुनिक विज्ञानाचा समावेश ज्ञानमार्गात झाला पाहिजे, हे महत्त्वाचे तत्त्व आपल्याला सहज पटेल. सारांश काय की, ज्ञानमार्गाचा असा अर्थ केला पाहिजे की, जेणेकरून त्या मार्गात सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा समावेश होऊ शकेल.

भक्तिमार्गाचेही संकुचित व विशाल असे दोन्ही प्रकारचे अर्थ होऊ शकतील. संकुचित अर्थाने भक्ती म्हणजे भक्ताची स्वतःला पूज्य असलेल्या इष्ट देवतेच्या ठायी असलेली श्रद्धा. विशाल अर्थाने भक्ती म्हणजे विश्वप्रेमाची भावना. या भावनेचा आदर्श डोळ्यांपुढे ठेवून लोक वागू लागले तर समाजाच्या प्रगतीला विघ्नरूप असलेली जातिवैमनस्ये नाश पावतील.

योग शब्द युज् म्हणजे जोडणे या धातूपासून बनला आहे आणि त्यावरून आपल्याला असे सुचविता येणे शक्य आहे की, संपूर्ण साक्षात्काराकरता किंवा फलप्राप्तीकरिता सर्व मार्ग एके

ठिकाणी आणले-एकत्र जोडले-पाहिजेत. भक्ती किंवा प्रेम आणि उत्साह यांनी प्रेरित झालेली व ज्ञानावर अधिष्ठित झालेली अशी अनेकविध स्वरूपाची प्रवृत्ती मनुष्याची बनावयास हवी. कर्म, भक्ती आणि ज्ञान, या तिन्हीचे सर्वकाल योग्य मिश्रण केले पाहिजे, तसेच मनुष्याने निरनिराळ्या आश्रमातील आवश्यक कर्तव्याचे पालन केले पाहिजे. गृहस्थाश्रमाला विहित अशा सर्व कर्तव्यांचे पालन करण्याचे एखाद्याने ठरविले तर त्याला आढळून येईल की, त्याकरता सामाजिक हिताच्याही कित्येक गोष्टी त्यास कराव्या लागत. वानप्रस्थाश्रमी व संन्यासी लोक स्वानंदसाम्राज्यात निमग्न राहून सामाजिक प्रगतीला उपयोगी असलेल्या अशा कर्तव्यांना तिलांजली देतील असा संभव असतो. जगात ज्या अर्थी आपले अस्तित्व आहे त्या अर्थी त्यात चाललेल्या घडामोडीचा आपण नीट परिचय करून घेतला पाहिजे हे उघड आहे.

तत्त्वज्ञानाचे असे एक ध्येय आहे की, कल्पनांची व्यापकता व संगती नेहमी साधावयाची. त्या दृष्टीने हिंदुस्थानातील नीतीविषयक कल्पनांचे परीक्षण झाल्यास सामाजिक प्रगतीला विरोधक अशा पुष्कळ भ्रामक कल्पनांचा निरास होईल. उदाहरणार्थ, आधुनिक तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने प्रकृती त्रिगुणात्मक आहे, हा सिद्धांत निरनिराळ्या रीतीने विशद करून दाखविता येईल. एका अर्थाने हे गुण म्हणजे निरनिराळ्या मनोवस्थाच आहेत असे म्हणता येईल. जसे, सात्त्विक गुण म्हणजे निःस्वार्थ आनंदाची मनोवस्था होय आणि तिच्या उलट तामसिक गुण म्हणजे स्वार्थमूलक दुःखाची व अंधकारमय मनोवस्था होय. अथवा आपण या गुणांचा निराळ्या रीतीने अर्थ करू. तो असा की, आपल्या समाजाची रचना जातिभेदाच्या अयोग्य पायावर रचण्यात आल्यामुळे तिच्यात अव्यवस्था नाही काय? सामाजिक प्रगतीच्या दृष्टीने ही परिस्थिती अंदाधुंदीने भरलेली दिसत नाही काय? थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे ही स्थिती तामसिक नाही काय? हिंदुस्थानावर जी राजकीय व्यवस्था लादण्यात आली आणि व्यवस्था या नात्याने ती आजवर कितीही उपकारक असली तरी ती राजस ठरत नाही काय? या व्यवस्थेच्या पाठीमागे जी स्वार्थपरायणता आपल्याला अनेक वेळा दिसून येते ती नाकबूल करून चालेले काय? बंदोबस्त, शांती व राजकीय सुव्यवस्था या गोष्टीचे मोल पुष्कळच मोठे आहे आणि त्यांचे महत्त्व किंवा स्वारस्य चांगल्या तऱ्हेने समजून घेण्याचीही जरुरी आहे. परंतु खरी सामाजिक प्रगती ज्या ध्येयांशी निगडित झाली आहे, ती ध्येये अजून आपल्याला साध्य करावयाची आहेत आणि एक व्यक्ती दुसरीचे, एक जात दुसरांचे किंवा एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राचे जे आक्रमण करते, त्याच्या संपर्कापासून अशी ध्येये मुक्त असली पाहिजेत. अशा तऱ्हेने तात्त्विकदृष्ट्या पाहता सात्त्विक गुणातच सामाजिक प्रगतीचे मूळ आहे हे तत्त्व आपल्या हाती लागत नाही काय?

सद्गृहस्थ हो, आतापर्यंत मी बोललो ते सूचनामात्र व स्पष्टीकरण म्हणून बोललो. मला एवढेच दाखवावयाचे आहे की, हिंदी तत्त्वज्ञानाच्या स्वतःच्या अशा काही विशिष्ट कल्पना आहेत आणि अजूनही हिंदी समाजावर त्यांची पकड कायम आहे. ह्या कल्पनांच्या द्वाराचे हिंदी सामाजिक जीवनाशी आपल्याला निकट व सहज परिचय करून घेता येईल. तेव्हा ह्याच कल्पनांचे परीक्षण आपल्या तत्त्ववेत्त्यांनी आज केले पाहिजे. पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य पद्धतीने ज्ञान प्राप्त केल्यानंतर ह्या कल्पनांचा तुम्ही आधुनिक तात्त्विकदृष्ट्या विचार केला पाहिजे. योग

म्हणजे जगाविषयी उपेक्षा, अशी जी समजूत प्रचलित आहे ती खरी नसून योग म्हणजे मनाची समता होय (समत्व योग उच्यते), ही गोष्ट ह्या विद्वत्परिषदेत सांगण्याची आवश्यकता नाही. जर आश्रमसंस्थेचे स्वरूप बरोबर समजण्यात आले व दरेक सामाजिक व आश्रमविषयक कर्तव्यांचे योग्य पालन करण्यात आले, तर आज जे हजारो नावाचे संन्यासी किंवा बावालोक सामाजिक प्रगतीला काटेरी लगामासारखे होऊन बसले आहेत त्यांच्यापासून समाजाची खात्रीने मुक्तता होईल. सत्पात्री दान करण्याचे खरे महत्त्व जर लोकांना नीट रीतीने समजविण्यात आले, तर दानाच्या नावाखाली आज जे हे हजारो भिकारी पोसले जात आहेत ते बरेच कमी होतील.

आपल्या देखत पाश्चिमात्य देशामध्ये मानसशास्त्रात पुष्कळच प्रगती झाली आहे आणि केवळ ह्याच शास्त्राचे खास अभ्यासकही तिकडे आहेत. परंतु हिंदुस्थानात मात्र, आमच्या तत्त्वज्ञानाच्या अध्यापकांना ज्या अनेक विषयांचे अध्ययन व अध्यापन करावे लागते व लागणार त्यामध्येच ह्याही विषयाचे करावे लागते. ह्याचा उल्लेख करण्याचे कारण एवढेच की, आपल्या प्राचीन साहित्यात मनोव्यापाराचे पुष्कळच सूक्ष्म निरीक्षण करण्यात आले आहे. परंतु ते निरीक्षण वैयक्तिक लहरीप्रमाणे करण्यात आले असून त्याच्यात सुसंबद्धता नाही व त्याचप्रमाणे पाश्चिमात्यांच्या आजच्या प्रायोगिक पद्धतीचा उपयोगही त्यात केलेला नाही. परंतु हे मात्र संभवित दिसते की, सदर निरीक्षण एकाग्रतेच्या अंतःदृष्टीने करण्यात आले असल्यामुळे त्याची योग्यता पाश्चिमात्य देशात कृत्रिम साधनाने करण्यात येणाऱ्या निरीक्षणापेक्षा जास्त ठरेल. मानसशास्त्राने पाश्चिमात्य देशात स्वतःला आधीच स्थान प्राप्त करून घेतले आहे; परंतु त्याचे सिद्धांत अंतःदृष्टीच्या साधनांनी का बाह्य प्रयोगाच्या साधनांनी प्रस्थापित करावयाचे, याविषयी तिकडे वाद चालू आहे. पाश्चिमात्यांचा कल बाह्य प्रयोगांकडे विशेष आहे. परंतु केवळ पाश्चिमात्य देशात अमुक प्रकार मान्य करण्यात येतो एवढ्याच कारणाने आपणही तो मानला पाहिजे, अशी वृत्ती मात्र तुम्ही ठेवू नका. त्याचप्रमाणे इतरांनाही असे बजावणे प्राप्त आहे की, केवळ अमुक गोष्ट पौर्वात्य आहे एवढ्याच कारणाने तीही मान्य करू नका. मला असे वाटते की, मानसशास्त्राचे निरीक्षण अंतःदृष्टीने करणारी हिंदी पद्धती विशेष अभ्यसनीय आहे. अशा प्रकारचे निरीक्षण करण्यात हिंदी मनोरचना कदाचित जात्याच विशेष प्रवीण असेल आणि त्यामुळे ज्ञानभांडारात पुष्कळ भरच पडेल. मला सांगण्यात आनंद वाटतो की, डॉ. एस.के.मैत्र यांनी हिंदूंचे नीतिशास्त्र' ह्या आपल्या ग्रंथांत, मनोवस्थांची कल्पना हिंदूंची काय आहे, या विषयावर पुष्कळच चर्चा केली आहे. अशा तऱ्हेच्या तात्त्विक व मानसशास्त्रीय चर्चेच्या योगाने, कर्मगती म्हणजे दैववाद व निराशावाद आहे अशी जी कित्येक ठिकाणी समजूत आहे तिचे निराकरण होईल. आपल्या ध्येयाला अनुरूप अशा प्रकारे सामाजिक स्थितीत बदल घडवून आणण्याची शक्ती मनुष्यात आहे व शेवटी चांगल्याचाच विजय होतो, या गोष्टीची खात्री पटण्यावरच सामाजिक प्रगती अवलंबून आहे.

परंतु चांगले म्हणजे काय? आपली ध्येये कोणती आहेत किंवा असावीत?- अशा प्रकारचे प्रश्न तुम्ही पुष्कळ वेळा स्वतःला विचारले असतील व तुमच्या शिष्यांनीही तुम्हाला विचारले असतील; आणि हेच प्रश्न, ह्या नाही त्या स्वरूपात सर्वांच्याच पुढे उभे राहतात. ह्या प्रश्नांतच

मूळ सिद्धांत भरलेला आहे. पुष्कळांच्या मते, ह्या प्रश्नांचे जे निराकरण पौर्वात्यांनी केले आहे त्यापेक्षा पाश्चिमात्यांचे निराकरण फारच निराळ्या स्वरूपाचे आहे. साधारणपणे असे म्हणता येईल की, पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्त्याच्या ध्येयाप्रमाणे, संपूर्ण साधनांनी युक्त असलेले अभ्यासगृह, चांगलीशी कायमची प्राप्ती, पदार्थांचे गुणधर्म व रचना यांचे पृथक्करण करण्यासाठी सर्व साधनांनी युक्त अशी प्रयोगशाळा, इत्यादी गोष्टींची त्यांना आवश्यकता आहे. ह्याच्या अगदी उलट अशी पौर्वात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या ध्येयाविषयी चुकीची समजूत आहे. ती अशी की पौर्वात्य तत्त्ववेत्ता म्हणजे केवळ स्वत:पुरता पाहणारा, जंगलात वास करून वासना व उपभोग यांपासून अलिप्त राहणारा व अवर्णनीय अशा परमात्म्याचे चिंतन करणारा असतो. व्यक्तीविषयक व सामाजिक बंधनांची उपेक्षा करणारा हा तत्त्ववेत्ता असे प्रतिपादन करतो की, ज्या तत्त्वज्ञानाचा केवळ पारमार्थिक चितनाशीच संबंध आहे त्याला सामाजिक प्रगतीशी काय कर्तव्य आहे? सद्गृहस्थ हो, चांगले म्हणजे काय, या प्रश्नातच मोठ्यात मोठा असा प्रश्न सामावलेला आहे. योग्य ध्येये शोधून काढून ती इतरांना समजविण्याचा आपला अधिकार आहे व ते आपले कर्तव्यही आहे. तेव्हा या प्रश्नाचे उत्तर आपण काय देऊ शकू?

हिंदुस्थानात पुष्कळांची अशी समजूत झालेली आहे की, पाश्चिमात्यांचे तत्त्वज्ञान मूलतः जडवादी आहे. ही समजूत आपण काढून टाकली पाहिजे. मनुष्याची प्रकृती आध्यात्मिक स्वरूपाची आहे ह्या गोष्टीचे सत्यत्व अनेक मार्गांनी सिद्ध झाले असून अजूनही ते मोठ्या प्रमाणात सतत सिद्ध होतच आहे. पौवात्य आणि पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानांच्या विचारसरणीत फार मोठा फरक आहे, असे जे मानण्यात येते, तशी वस्तुस्थिती नाही. परंतु त्या फरकांचा उगाच बाऊ करण्यात येतो. सद्गृहस्थ हो, तुमच्यापैकी ज्यांनी पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला असून पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाचाही ज्यांना चांगलाच परिचय झाला आहे. अशा विद्वान मंडळींनी या विषयाचा नीट अभ्यास करून समाजाला योग्य मार्ग दाखविला पाहिजे. या विषयाची सविस्तर चर्चा करण्याइतका मला या ठिकाणी अवकाश नाही, तरीपण या दोन तत्त्वज्ञानातील विरोधाभासाचा कसा परिहास करावा ह्याविषयीची माझी मते मी थोडक्यात पुढे मांडतो.

या प्रश्नाचे दोन विभाग पडतात. एका विभागात, ज्या जगात आपण वस्तुतः राहतो त्यातील घडामोडीची चर्चा येते. दुसऱ्या विभागात, जे आपल्या कल्पनांनी निर्माण केलेले आहे व जे अमुक एका विशिष्ट आदर्शाप्रमाणे चालावे व ज्यात आपल्याला अधिक सुखशांती लाभेल असे वाटते, अशा जगाची चर्चा येते. तेव्हा मी आपणाला असे विचारतो की, या जड जगाविषयी भारतीय तत्त्वज्ञानाचे काय म्हणणे आहे? जगत् म्हणजे माया, असेच आपले तत्त्वज्ञान म्हणत नाही काय? म्हणजे, त्याचा अर्थ असा की, हे दृश्य जगत् सान्त असून, त्यात परिणामी शाश्वत असे काही नाही. परंतु या दृश्यमान जगाला असत्य मानल्याने, जीवात्म्यापासून परमात्म्यापर्यंत जाणारा एखादा जवळचा मार्ग आपणास लाभेल काय? हिंदी तत्त्वज्ञानाला खरोखर असा अर्थ अभिप्रेत आहे काय? मी असे मानतो की हा अर्थ खरा नाही. *'नेति नेति'* एवढेच म्हटल्याने आपल्याला परमात्म्याचे वर्णन करता येणार नाही. तर त्याच्या जोडीला *'तत्वमसि-'*चीही घोषणा केली पाहिजे. जे शाश्वत सत्य आहे त्याची कोणतीही बाजू झाकून राहत नाही; पण त्याची एक

बाजू घेऊन तिलाच समग्र सत्य समजणे बरोबर होणार नाही. 'लीला' या शब्दाचाही तात्त्विक अर्थ आपण शोधून काढावयास नको का? या विश्वातील नानाविध पदार्थाची समृद्धी हीच आपल्या जीवनाचा बहुविध आनंद आहे, असे मानावयास नको काय? हा प्रश्न अशा रीतीने सोडवावा असे मी म्हणतो. माझे असे मत आहे की, ह्या विश्वातील पदार्थाची उपेक्षा करून शाश्वत सत्याचा जवळचा मार्ग आपल्याला सापडणार नाही. बौद्धिक संशोधन, कलेचे अनेकविध प्रकार, बहुविध सामाजिक संबंध अथवा थोडक्यात ज्याला आपण सुसंस्कार आणि सुधारणा म्हणतो, यांच्या द्वारेच मनुष्य परम सत्याजवळ जात असतो आणि ही द्वारे म्हणजे त्या परमोच्च ध्येयाची अनेकविध स्वरूपेच होत.

व्यापक अर्थाने असे म्हणता येईल की, सामाजिक प्रगती ही आपल्या आध्यात्मिक जीवनाची विशालता आणि गंभीरता यांशी निगडित झाली आहे. आपली कित्येक कामे अशी असतात की, ती साध्य करण्यास विशिष्ट ज्ञान असावे लागते, शारीरिक श्रम करावे लागतात, एवढेच नाही तर सोशीकपणाही दाखवावा लागतो. अशा कार्यांच्या भानगडीत तत्त्ववेत्ते सहसा पडत नाहीत. परंतु हे त्यांनी विसरता कामा नये की, स्वतःचे ध्येय प्राप्त करण्याकरता अशी कामे केली पाहिजेत, हे तत्त्व लोकांच्या गळी उतरविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावरच आहे. संस्कृतीचा समग्र विकास जडवादी स्वरूपाचा नाही. तो विकास म्हणजे ध्येयवादी मनुष्याच्या आत्मशक्तीचा जड प्रकृतीवर उत्तरोत्तर होत गेलेला विजय होय. तत्त्ववेत्त्यांचे कार्य हेच की, त्यांनी अंतिम ध्येयाच्या नव्या नव्या स्वरूपाचे आकलन करून घेऊन ती सतत व्यक्त करावीत आणि अशा रीतीने सामाजिक प्रगतीच्या व्यावहारिक कार्यात भाग घेणाऱ्या लोकांचे मार्गदर्शक व्हावे.

आता एवढे मात्र खरे की, पाश्चिमात्यांच्या मनोवृत्तीपेक्षा हिंदी मनोवृत्तीमध्ये धर्मभावना जास्त तीव्र प्रमाणात वास करीत असते. या प्रकाराचे कारण हेच की, हिंदी मनुष्य व्यावहारिक गोष्टीची उपेक्षा करणारा असून बहुविध कार्यामध्ये फार वेळ त्याचे मन गुंतून राहत नाही. या बाबतीत सुधारणा करणे झाल्यास हिंदी जीवनाच्या धार्मिक बाजूची उपेक्षा करून चालणार नाही. तत्त्वज्ञानाच्या पवित्र शक्तीचा प्रभाव येथेही पडला पाहिजे. दुसरे असे की, पाश्चिमात्यांच्या व्यावहारिक शहाणपणापासून आपण शिकलो तर त्याची फेड म्हणून जगाच्या धार्मिक प्रगतीत थोडीशी भरही टाकता येईल.

शेवटी, तुम्ही प्रेमाने दिलेल्या निमंत्रणाबद्दल व त्याचप्रमाणे माझे भाषण शांतपणे ऐकून घेतल्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतो. तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक प्रगतीशी त्याचा संबंध, या विषयाच्या चर्चेने जे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात, त्या सर्वांचे विवरण मी आपल्या भाषणात करू शकलो नाही, याची मला जाणीव आहे. सध्याच्या आपल्या सामाजिक परिस्थितीत तत्त्वज्ञानातील विचाराची चर्चा स्वतंत्रपणे होण्याची आवश्यकता आवश्यकता आहे, ही गोष्ट तुम्हाला पटविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. त्याचप्रमाणे, समाजातील तुमचा दर्जा व तुमची कर्तव्ये याचा विचार केल्यास केवळ बौद्धिक आनंदात निमग्न न राहता, तुम्हाला काहीतरी विशेष कार्य करावे लागेल, हीही गोष्ट तुम्हाला पटविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. हल्लीच्या पिढीतील लोकांचा मानसिक गुलामगिरीतून उद्धार करण्याचे कार्य तुम्हालाच केले पाहिजे. त्यांना वैभव व सुखसमाधान प्राप्त

करून देण्याकरिता तुम्ही त्यांना योग्य मार्ग दाखविला पाहिजे. ह्या हेतूच्या दृष्टीने पाहिले असता, देशी भाषातून तत्त्वज्ञानावर व व्यावहारिक विषयांवर स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण होण्याची केवढी तरी आवश्यकता आहे. हल्ली जे साहित्य प्रसिद्ध होत आहे त्याच्यावर अशी टीका करण्यात येते की, त्यामध्ये आधुनिक प्रकारची उत्कृष्ट विद्वता दिसून येत नाही. संस्कृतातील उत्तमोत्तम ग्रंथांच्या भाषांतरांनी आणि अर्धशिक्षितांच्या विवरणांनी आपली गरज भागणार नाही. अव्वल दर्जाचे ग्रंथ देशी भाषांतून लिहिण्याची कामगिरी अव्वल दर्जाच्या विद्वानांनी पार पाडली पाहिजे. अशा विद्वानांमध्ये ज्ञान व कार्यकौशल्य यांची विपुलता आणि पौर्वात्य व पाश्चिमात्य शिक्षण यातील उत्तमोत्तम गुणांचे सार असावयास हवे.

सद्गृहस्थ हो, जोपर्यंत तुमच्या बौद्धिक कामगिरीची फळे बहुजनसमाजाला चाखावयास मिळणार नाहीत आणि जोपर्यंत विशेषतः तुमच्यापासून अपेक्षित असलेल्या अशा बुद्धिप्रकाशाने त्यांचे जीवन प्रकाशित होणार नाही तोपर्यंत सामाजिक प्रगती घडवून आणण्यास तुमच्या तत्त्वज्ञानाचा काहीही उपयोग होणार नाही.

●●●

१३५.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २० मार्च, १९२८

प्रसंग : खानगी खात्यातील कामाविषयी उपदेशपर दोन शब्द

मला तुम्हा सर्वांस खुल्या दिलाने काही सांगावयाचे आहे त्याचा हेतू एवढाच की, तुमच्या कामात उत्तरोत्तर सुधारणा व्हाव्या व सेवक आणि यजमानामध्ये गैरसमजूत होण्याचे प्रसंग कमी यावे आणि परस्परांच्या अडचणी व मनोदय एकमेकास कळावा. खानगीखात्यातील नोकरांचा इतरांपेक्षा निकट संबंध माझ्याशी येतो. त्यामुळे मला तुमच्याविषयी एक प्रकारचे विशेष ममत्व वाटते. म्हणून तुमचे उत्तरोत्तर कल्याण व्हावे हे मला इष्ट आहे. ह्या सदिच्छेने मी तुम्हाला आज उपदेश करीत आहे.

आज मी तुम्हाला जे काही सांगणार आहे ते पुढील गोष्टीविषयी. आपणा सर्वांचे अंतिम साध्य कोणते, ते साधणारा साधकवर्ग कोणता, त्यांना लागणारी साधने कोणती, आपणापैकी उत्तम काम केल्याने कोण सिद्ध या पदवीस पोहोचतात व त्या योगाने उत्तम कर्म केल्याचा मोक्षतुल्य आनंद कोण अनुभवितात याविषयी मी विवेचन करणार आहे.

तुम्ही खानगीखात्यातील नोकर आहात, तुम्ही प्रथम आपल्या कामाचे महत्त्व लक्षात घेतले पाहिजे. खानगीखाते हे राज्यकारभारातील एक मुख्य अंग आहे व ते महाराजांच्या व राजकुटुंबाच्या सुखसोयी व महत्त्व सांभाळण्यासाठी आहे. महाराजांच्या सुखसोयीची व्यवस्था नीट लागली व महाराजांना सदोदित उल्हासात, आनंदात व पूर्ण आरोग्यात ठेवले, तरच महाराजांना राज्याचे काम चांगले करता येईल. उलट तुमच्या हलगर्जीपणामुळे जर महाराजांच्या आनंदी वृत्तीत व आरोग्यात अनिष्ट फरक झाला, तर त्याचा परिणाम राज्यकारभारावर झाल्याशिवाय राहणार नाही. सबब सर्व राज्ययंत्र सुरळीत चालावे, हे तुमच्या कामावर काही अंशी अवलंबून आहे. म्हणून तुम्ही आपल्या कामाचे महत्त्व प्रथम जाणावे व चांगले काम करण्यास शिकावे.

कोणते काम करावयाचे हे शास्त्र व कला या दोन दृष्टींनी करावयाचे असते. मागील अनुभवावरूनही करावयाचे असते. हा अनुभव स्वतःचा किंवा दुसऱ्याचा असू शकेल. कामाची पद्धती, कामाची साधने व कामाचे महत्त्व वगैरे गोष्टींची संपूर्ण माहिती करून घेणे यास शास्त्र म्हणता येईल.

कामामध्ये उत्साह नसणे किंवा त्यामध्ये आपली सर्व बुद्धी खर्च न करणे, या गोष्टीने कामाला कलेचे स्वरूप येत नाही व मनुष्य केवळ 'मजूर' या संज्ञेस प्राप्त होतात. उत्तम कलाभिज्ञ आपल्या कामाकडे कलेचा विषय म्हणून पाहत असतो. काम करताना बिदागीकडे त्याचे लक्ष नसते. काम सुंदर झाले या योगाने त्याला जितका आनंद होतो तितका दुसरा कशात होत नाही. उत्तम मूर्तिकाराला मूर्ती चांगली घडविली गेली या विचाराने प्रथम आनंद होतो व तीच चांगली घडविली गेली नाही, याने झालेला खेद कितीही पैसे मिळाले तरी कमी होत नाही. तशा प्रकारची तुमची दृष्टी काम करताना असली पाहिजे. म्हणून तुम्हाला माझे इतके सांगणे आहे की, तुम्ही आपल्या कामामध्ये केवळ मजूर न बनता शास्त्रज्ञ व कलाभिज्ञ असे व्हा.

प्रत्येक कामदारास साधारण असे वाटत असते की, मागे ज्याप्रमाणे काम झाले त्याप्रमाणे आपले काम केले म्हणजे आपले कर्तव्य संपले; परंतु अशी संकुचित वृत्ती ठेवू नये. प्रत्येकाने आपल्या कामासंबंधी अहर्निश विचार केला पाहिजे व प्रत्येक वेळी काय अडचणी आल्या त्यांची नोंद करून त्या अडचणी कशा दूर करता येतील व त्या अडचणी, कामाची पद्धती चुकीची असल्यामुळे येतात की काय, याचा विचार केला पाहिजे. कित्येक वेळा काम बाह्यतः चांगले झाले असे वाटले, तरी ते अधिक चांगले कसे करता येईल व वेळेची, पैशांची व मेहनतीची समंजसपणे बचत कशी होईल, या गोष्टीविषयी सतत विचार केला पाहिजे. सारांश, कामदार कितीही अनुभवी असला तरी त्याने आपल्या कामाविषयी 'आस्थेवाईक विद्यार्थी' या नात्याची वृत्ती ठेवली पाहिजे.

दुसरी गोष्ट अशी की, ज्या गोष्टीची आपल्या स्वतःस माहिती आहे त्याचा दुसऱ्यास उपयोग व्हावा एतदर्थ आपले ज्ञान लिहून ठेवावे व हाताखालील नोकरास ते समजावून सांगावे. ''जे जे काही आपणास ठावे। ते ते दुसऱ्यासी सांगावे। शहाणे करून सोडावे। सकळीक।।'' अशा वृत्तीने हाताखालील माणसे चांगली तयार होतात व त्या कारखान्याचे काम चांगले होते. अशी माणसे शिकवून तयार न करणे व नंतर त्यांच्यावर कामाची माहिती नाही असा आरोप करणे हे कोणत्या बुद्धीच्या अंमलदाराचे लक्षण होय. आपले ज्ञान दुसऱ्यांना सांगत गेल्याने स्वतःचेही ज्ञान दृढतर होते. याचा दुहेरी फायदा असा होतो की, आपण स्वतः अधिक वाकबगार बनून हाताखालील नोकरास वाकबगार करता येते. 'विद्या देता दुणावे' हे तत्त्व अंमलदारांनी लक्षात ठेवावे.

काम चांगल्या रीतीने होत नाही याचे दुसरे कारण असे की, निरनिराळ्या खात्यांमध्ये किंवा कारखान्यांमध्ये सहकार्यांचा अभाव. प्रत्येक खाते किंवा कारखाना हे एकाच शरीराचे निरनिराळे अवयव आहेत, हे कारखानदार असतात व जो तो आपल्यापुरताच विचार करतो. सर्व खात्यांमध्ये जर सहकारित्व असेल व आपण एकाच शरीराचे अवयव आहोत या जाणिवेने एकमेकास मदत करतील, तर राज्यकारभार उत्तम प्रकारे चालू शकेल.

आपण एकाच शरीराचे अवयव आहोत हा विसर आपल्या निरनिराळ्या जातींमध्ये पडला नसता तर आज उच्चनीचत्वाविषयी जे वाद सुरू आहेत, ते उत्पन्न झाले नसते व त्यामुळे आपल्या समाजाला कदाचित गौणत्व प्राप्त झाले नसते. परस्परांस एकमेकांची सारखीच आवश्यकता आहे, हे विसरता कामा नये.

तुमच्यापैकी वरच्या प्रतीच्या अंमलदारांत एक विशेष अवश्य आहे, तो सहसंघटना हा होय. सहसंघटना (Co-ordination) हा सहकार्यापासून निराळा गुण आहे. एकाच शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांनी एकमेकास मदत करणे यास सहकार्य म्हणता येईल; परंतु निरनिराळ्या अवयवांनी एकमेकांस मदत करणे यास सहकार्य म्हणता येईल. परंतु निरनिराळया अवयवांमध्ये कामाची वाटणी अशा तऱ्हेने करून द्यावयाची की, जेणेकरून शरीराचा सर्व व्यवहार सुरळीत चालेल. यास सहसंघटना म्हणता येईल. एखादे वेळेस एकच काम दुबार निरनिराळ्या शाखांकडून होते किंवा एखादे काम ज्या शाखेकडून घेण्यात येते त्या शाखेकडून न घेता दुसऱ्या शाखेकडून घेण्यात आले तर एकंदर काम अधिक चांगले होणे शक्य असते. तसेच निरनिराळया शाखांमध्ये परस्परव्यवहार चालते वेळी काही विशिष्ट अडचणी असतात त्या दूर कराव्या लागतात. इत्यादी गोष्टींचा योग्य विचार करून जो अंमलदार काम करतो तो उत्तम सहसंघटना जाणतो. निरनिराळ्या भागांचा कारभार व्यवस्थित, अल्प श्रमात व बिनधोक चालविणे, हे सहसंघटना करण्याची माहिती असल्याशिवाय शक्य नाही.

दुसरा एक दोष मला नेहमी दिसून येतो तो असा की, कामदारांस जेव्हा दुसऱ्याच्या ज्ञानाची किंवा माहितीची मदत पाहिजे असते तेव्हा अशी मदत मागितल्याने आपणास कमीपणा येईल. या खोट्या भीतीने ते तशी मदत मागत नाहीत. त्यामुळे कामाचा बिघाड होतो. प्रत्येकास सर्वच गोष्टी माहीत असतात असे नाही व जगात आपल्या एकट्याच्याच सामर्थ्यावर कोणताही व्यवहार चालणे शक्य नाही. म्हणून माहीतगार माणसाजवळून माहिती करून घेण्यास लाजू नये. मग तो मनुष्य कोणत्याही दर्जाचा असो. 'बालादीप सुभाषितम् ग्राह्यम्' या न्यायाने माहिती वाटेल त्या मनुष्याजवळून करून घेतली पाहिजे.

प्रत्येक मोठ्या कामामध्ये अनेक क्षुल्लक गोष्टी असतात. कामाच्या ठोकळ स्वरूपाचा विचार करावयाचा व क्षुल्लक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करावयाचे अशा प्रकारचा स्वभाव बऱ्याचजणांचा असतो; पण यंत्राचा एखादा खिळा नसल्याने जसे यंत्र बंद पडण्याचा संभव असतो तसा परिणाम या क्षुल्लक गोष्टीकडे दुर्लक्ष करण्याने होतो. अनेक क्षुल्लक चुकांमुळे कामाला अव्यवस्थेचे स्वरूप येते व एकंदर कामदार मंडळींनाही गैरशिस्तीचे वळण लागते. म्हणून मला स्वतःला या क्षुल्लक गोष्टींकडे अनेक वेळा पाहावे लागते. या क्षुल्लक गोष्टीकडे मला पाहण्याची जरूरत पडू नये व माझ्या वेळेचा व श्रमाचा अधिक महत्त्वाच्या कामी उपयोग व्हावा अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर तुम्हाला अधिक लक्ष पुरवावयास नको काय ? बारीकसारीक गोष्टींमुळे दुर्लक्ष करणे हा एक प्रकारचा कामचुकारपणा आहे. तुम्ही आपल्या कामामध्ये लहानसहान गोष्टींत लक्ष द्याल व कामचुकार म्हणजे अप्रामाणिक होणार नाही अशी अपेक्षा मी बाळगतो.

अंमलदारांमध्ये एक खोटी इभ्रतीची कल्पना अशी असते की, लहानसहान गोष्टींकडे लक्ष देण्याने आपल्या दर्जाला कमीपणा येतो. या समजुतीचा असा परिणाम होतो की, अंमलदारांच्या ज्ञानाचा लाभ त्या कामात मिळत नाही व कामे अल्प बुद्धीच्या अशिक्षित माणसास जशी सुचतील तशी, म्हणजे हीन स्वरूपाची होतात.

खरी स्थिती अशी असली पाहिजे की, लहानसहान कामे करणारी माणसे आपली लहान कामे करण्यात इतकी प्रवीण असावीत की, त्यांच्यावर देखरेख ठेवण्याची आवश्यकता राहू नये. अशा प्रकारे वरच्याने हाताखालील माणसे तयार केल्यास त्यास आनंद होऊन, त्यांचे श्रम वाचतात याचे त्यास भूषण वाटणेही गैरशिस्त नव्हे.

लहानसहान कामे किती महत्त्वाची असतात याविषयी मी तुम्हास एक उदाहरण सांगतो. वीट तयार करणे हे काम आपल्याला सोपे व क्षुल्लक वाटते; पण ती तयार करण्यास चांगली माती, विटाळे, माफक उष्णता इत्यादी अल्पस्वल्प गोष्टींकडे नीट लक्ष पुरविले तरच ती चांगली होऊन तिने मोठमोठ्या इमारती टिकाऊ होऊ शकतात. जसे विटा तयार करण्याकडे दुर्लक्ष केले तर इमारती बिघडण्याचा संभव असतो, तसेच लहानसहान कामे नीट करण्यात हलगर्जीपणा केला, तर मोठमोठी कामेदेखील चांगली व्हावयाची नाहीत. म्हणून लहानसहान कामे करणारांनीदेखील आपल्या कामांत बाकबगार बनले पाहिजे.

विटेतील मातीचे कण एकमेकांशी एकजीव झाले नसले, तर वीट ज्याप्रमाणे मजबूत होत नाही त्याप्रमाणे आपल्या समाजातील दरेक लहानदेखील व्यक्ती तशी सुधारलेली नसेल, तर समाजाचा व्यवहार सुरळीत व चांगला चालणे शक्य नाही. म्हणून प्रत्येक वर्गातील व्यक्तीची सुधारणा होणे अवश्य आहे.

हल्ली कारखानदार वगैरे पदवीधराच्या वर्गातून नेमण्यात येतात. त्यांनी आपल्या विद्येचा प्रभाव प्रत्येक कामात दाखविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. केवळ आलेल्या कागदावर त्यांनी सही केली, तर त्यांना पदवीधर म्हणून जे नेमण्यात आले आहे, त्या गोष्टीचा काही उपयोग होत नाही.

जर तुम्हाला नमुनेदार अंमलदार व्हावयाचे असेल तर आपल्या हाताखालील होणारी अल्पस्वल्प कामेदेखील स्वतः करण्याची व ती नीट कशी करावी हे खालच्या नोकरांना शिकविण्यासाठी स्वतः करून दाखविण्याची तयारी पाहिजे. उत्तम सेनापती साधारण पाइकाचे काम करण्यास व त्याच्या अडचणी जाणून ते नीट करून दाखविण्यास केव्हाही समर्थ असतो, तेव्हाच त्याचा सेनापती या नात्याने सैन्यावर चांगला बोजा पडतो. म्हणून तुम्ही उपरी अंमलदार असला तरी लहान कामे स्वतः करण्यास व करून दाखविण्यास लाजू नका.

अंमलदारांनी आपले काम निःपक्षपणाने करावे व हाताखालील नोकर ज्या प्रकारे काम करतात त्या प्रमाणाने त्यांना कमीअधिक लेखावे. एखादा मनुष्य त्या अंमलदाराच्या नाकाचा बाल आहे अशी समजूत होऊ देऊ नये. कारण अशा गोष्टीने विशेषतः अज्ञ समाजात - अंमलदार अमक्याच्या ओजळीने पाणी पितो अशी समजूत होऊन वशिल्याच्या खटपटी सुरू होतात व काम चांगले होत नाही.

एखादे काम आपल्या दर्जास व जातीस शोभणारे नाही, अशी खोटी कल्पना मनात बाळगू नये. एका इंग्रज कवीने म्हटले आहे की,

"Honour and shame, in no condition rise,
Act well your part and there the honour lies."

मान किंवा अपमान हे मनुष्याच्या दर्जावर अवलंबून नसतात. स्वतःवर पडलेले काम, मग ते कोणत्याही प्रकारचे असो, उत्तम रीतीने पार पाडणे यातच मनुष्याचा खरा सन्मान आहे. पूर्वीचा इतिहास पाहिला तर कुलीन माणसे जे काम पडेल, ते करण्यास मागेपुढे पाहत नसत. या गुणामुळे अनेक लहान कुटुंबे भरभराटीस आली; परंतु हल्ली पाश्चात्त्यांच्या संसर्गामुळे आपला जीवनक्रम निर्जीव झाल्यामुळे आपल्या जुन्या चालीरीतीतील गुणदोष जाण्यास आपण असमर्थ झालो व हे काम आपल्या दर्जास शोभेल व हे शोभणार नाही इत्यादी खोट्या कल्पना जास्त उद्‌भवल्या.

आपल्या वर्तनामध्ये मनुष्याने नेहमी सभ्यपणाचे आचरण ठेवावे, कामे करून घेण्यात सभ्यतेचा अतिशय उपयोग होतो व सभ्यतेच्या वर्तनाने काम होईल ते पैशाने देखील होणार नाही. तशीच आपली रीतभात (Etiquette) व इंग्रजी रीतभात या दोहोंचा परिचय तुम्हाला पाहिजे. आपल्यामध्ये उत्तम प्रकारची रीतभात असे व ती लहानपणापासून मुलास शिकविणे हे आपले कर्तव्य आहे, अशी प्रत्येक आईबापांची समजूत असते; पण हल्ली या अवश्य कर्तव्यापासून आईबाप पराङ्‌मुख झालेले आहेत. त्यांना या पिढीमध्ये धड इंग्रजी रीतभात माहीत नाही व धड देशी रीतभात माहीत नाही असेच लोक आढळतात. त्यामुळे आपल्या समाजाला बकाली व अव्यवस्थित स्वरूप प्राप्त होत आहे.

हीच टीका वस्त्रालंकारासही लागू करता येईल. पूर्वीचे आपले काही सुंदर नीटनेटके पोशाख आता पाहण्यातदेखील येत नाहीत. ''एकनूर आदमी दसनूर कपडा'' ही म्हण लक्षात ठेवावी. यास्तव तुमचे कपडे मौल्यवान नसले तरी नीटनेटके व स्वच्छ असून योग्य रीतीने तयार करून घालण्यात येतात, याकडे लक्ष असावे.

आपल्या समाजाची ही स्थिती सुधारावी म्हणून प्रत्येकाने रीतीभातीचा इतका परिचय करून घ्यावा की, तो अंगवळणी पडल्यामुळे आपणास त्याविषयी विचार करण्याचीही जरूरत पडू नये. रीतभात चांगली असणे हे सुशिक्षणाचे व कुलीनतेचे द्योतक आहे. एवढेच नव्हे तर त्या गुणामुळे दुनियेचा व्यवहारदेखील जास्त सुरळीत व सुखावह होतो. यजमानाच्या वतीने तुम्हाला एखाद्याप्रसंगी काम करावे लागते, अशा वेळी तुमचे वर्तन शिष्टाचारास सोडून असेल तर यजमानाला त्याने गौणत्व येण्याचा संभव आहे. म्हणून योग्य शिष्टाचार पाळण्याची जबाबदारी तुम्हावर विशेष आहे. चांगल्या रीतीभातीचा उगम विशेषतः राजदरबारात होतो व त्याची नक्कल इतरत्र समाजात होत असते. म्हणून खानगीखात्याच्या नोकरांनी या बाबतीत दुसऱ्यांनी कित्ता घ्यावा, अशी रीतभात ठेविली पाहिजे.

वरच्या अंमलदारांनी हाताखालील नोकरास सभ्यतेने व मोकळ्या मनाने सूचना करण्यास उत्तेजन द्यावे व हाताखालील नोकरांनी अशा सूचना करणे आपले अवश्य कर्तव्य आहे असे समजावे, कारण दरेकाने कामास मदत केल्याशिवाय श्रमाची बचत होणे शक्य नाही. बहुतेक सुधारणांचा हेतू श्रम वाचविणे हाच असतो.

अंमलदारांनी केवळ सांगकामे न बनता स्वयंस्फूर्तीने, विवेकाने, जबाबदारीने व बनल्यास पूर्वाकलन (Anticipation) करून काम करण्यास शिकले पाहिजे. प्रत्येक कामाचे धोरण व

उद्देश समजून घेतले पाहिजेत म्हणजे ते का, कसे कशाकरिता, कोणी, केव्हा केले पाहिजे याची जाणीव पाहिजे व कामात चुका कमी होतात. धोरण माहीत नसल्याने कामात दोष उत्पन्न होतात व हे दोष प्रमाणापेक्षा अधिक कडकपणा दाखविण्यात आला म्हणजे होताहोईतो काम करण्याचे व जबाबदारी घेण्याचे अंमलदार टाळतात. सबब, प्रथम कामातील धोरणांचे ज्ञान घेणे म्हणजे जबाबदारी घेण्यास तुम्हाला जड जाणार नाही.

कामात अडचणी काय येतील किंवा नवीन गरजा काय उपस्थित होतील याचा अंदाज प्रसंग पडण्यापूर्वीच बांधून त्याची समंजपणे तरतूद लावण्यातच अंमलदार आपली विचारी बुद्धी प्रदर्शित करीत असतात. उलटपक्षी तहान लागल्यावर विहीर खोदण्याची तयारी केल्याने आपल्या व्यवहारात बरेच नुकसान झाले आहे व होत आहे.

क्षुल्लक कामासाठी यजमानाच्या हुकमाची अपेक्षा न ठेवता स्वतः होऊन कामे पार पाडली पाहिजेत. खरोखर महत्त्वाच्या कामाशिवाय यजमान किंवा वरचे अधिकारी यास तकलीफ न देणे यातच नोकरांचा खरा पुरुषार्थ आहे. तसेच भानगडीची कामे उपस्थित झाल्यास त्या कामातील अडचणी लक्षात घेऊन त्याचे नीट निरीक्षण करून पुन्हा अशी कामे आल्यास भानगड राहू नये एवढ्यासाठी धोरणाविषयी विचार करून असे बंधन घालून द्यावे की, साधारण बुद्धीच्या मनुष्याला ते काम करण्यास सुलभ जावे. असे बंधन घालण्यातच खरा मुत्सद्दीपणा आहे.

यजमानाचे अहित न होता किंवा काम न बिघडता कोणत्याही गोष्टींचे नियमन करणे, मार्ग दाखविणे, सावधगिरी ठेवण्यास सुचविणे, आठवण देणे व निर्णय करणे इत्यादी गोष्टींत यजमानास जितकी कमी तसदी देता येईल तितकी दिल्याने नोकरास ते भूषणावह होऊन त्याने सेवाधर्म उत्तम रीतीने बजावला असे श्रेय मिळते.

सर्वांत महत्त्वाचा गुण तुमच्यामध्ये असावयास पाहिजे, तो राजभक्ती हा होय. हा गुण पूर्वीच्या लोकांमध्ये उत्तम प्रकारे दिसून येत असे; परंतु अलीकडे स्थित्यंरामुळे त्याचे तितके महत्त्व वाटेनासे झाले आहे, हे एक प्रकारे गौण आहे. राजभक्ती हा गुण पूर्वीप्रमाणे हल्लीही अवश्य उपयोगी आहे. राजा हा शासनप्रतीचा केंद्र असल्याने राजाच्या मनाची सुस्थिती, शरीराचे आरोग्य, लौकिक, संभव आणि इभ्रत ही कायम ठेवणे हे शासनपद्धतीस केव्हाही हितकारक असते. म्हणून प्रत्येक कामदाराने काम करतवेळी असा विचार केला पाहिजे की, माझे श्रम इतके चांगले झाले पाहिजे की, जेणेकरून महाराजांचे मनःस्वास्थ्य, आरोग्य किंवा लौकिक या गोष्टींपैकी एकाही गोष्टीस उणीव येता कामा नये; कारण या गोष्टींवर सर्व राज्यकारभार अवलंबून आहे, अशा उच्चभावनेने काम करणे, हे राजनिष्ठेचे निदर्शक होय. तसेच महाराजांचा वेळ बहुमोल आहे व व्यक्तिश्रमास इयत्ता आहे, हा विचार करून महाराजांना जितकी कमी तकलीफ पडेल तितकी देण्याचा प्रत्येक स्वामिभक्ताने प्रयत्न करावा, हे सांगावयास नको.

या ज्या सूचना मी केल्या आहेत, त्यांचा आपण योग्य विचार कराल आणि त्याप्रमाणे आपण वर्तन ठेवाल, तर आपण नमुनेदार कार्यकर्ते व्हाल व त्या योगाने आपण राज्याची व समाजाची इभ्रत वाढवाल. राजाचे योग्य महत्त्व ठेवणे, हे बरेचसे नोकरवर्गावर अवलंबून असते. एका संस्कृत कवीने म्हटले आहे की,

भृत्यैविना स्वयं राजा लोकानुग्रहकार्यपि ।
मयुरैरिव दीप्तांशुस्तेजस्यपि न शोभते ।।

लोकांचे कल्याण करण्याची राजाच्या मनात कितीही इच्छा असली तरी ती इच्छा नोकर लोकांच्या मदतीशिवाय सफल होणार नाही. म्हणून सर्व जनतेचे कल्याण व्हावे, अशी जर आपली इच्छा असेल तर आपले काम योग्य रीतीने पार पाडण्याविषयी झटा, जनतेचे कल्याण हे आपणा सर्वांचे अंतिम साध्य आहे. हे साध्य प्राप्त करून घेण्यास जो साधकवर्ग लागतो त्या वर्गामध्ये मलाही तुमच्याप्रमाणे काम करावे लागते. मात्र आपले कर्तव्यक्षेत्र भिन्न आहे. अंतिम साध्य साधण्यास तुमच्यावर जे कर्तव्य सोपविले आहे ते राजाचे सौख्य संपादणे हे होय. हे अवश्य काम तुम्ही चांगल्या तऱ्हेने बजाविले नाही, तर आपल्या सर्वांच्या अंतिम साध्यावर त्याचा अनिष्ट परिणाम होईल. साधकवर्गामध्ये श्रमविभागाच्या तत्त्वाप्रमाणे जरी श्रमाची वाटणी केली आहे व त्या योगाने कामाची मेहनत कमी होते, तरी काम करणाऱ्यांना आपण एका संघटनेचे अवयव आहोत व आपले काम बिघडले तर एकंदर संघटनेच्या कार्यावर म्हणजे अंतिम साध्यावर त्याचा परिणाम होतो, ही भावना नेहमी जागृत ठेविली पाहिजे. म्हणजे त्यांना आपल्या कामाचे महत्त्व व आपलेपणा वाटू लागेल. आपलेपणा वाटू लागणे म्हणजे काम जिव्हाळ्याचे आहे व आपण ते योग्य रीतीने बजाविले नाही, तर आपण आपला धर्म आचरिला नाही व आपण सर्व जनतेचे तसेच आपले स्वतःचे नुकसान केले असे वाटणे. सारांश, सेवा हा एक उच्चतम धर्म होय, अशी समजूत तुमची झाली म्हणजे तुम्हाला उत्तम तऱ्हेने काम करता येईल. जगात आज वैभवाच्या शिखरावर जी राष्ट्रे पोहोचली आहेत, तेथे असेच काम करणारे लोक आढळून येतील. साधकवर्गाने उच्च भावनेने आपले काम करणे ही राष्ट्राची खरी संपत्ती होय व अशा राष्ट्रांना जीवन कलहामध्ये कधीही निराश होण्याचे कारण नाही. आपले काम उत्तम तऱ्हेने बजावले गेले व त्याला उत्तम फळ मिळाले, हे जाणल्यामुळे खऱ्या कर्मवीराला जो आनंद होतो, त्यापुढे स्वर्गीय आनंददेखील तुच्छ आहे. काम करण्याची पद्धती कितीही निर्दोष असली तरी समंजस कामदाराशिवाय ती यशस्वी होणे शक्य नाही. उलट कामदारमंडळी समंजस असली तर सदोष पद्धतीदेखील तितकी अयशस्वी होणार नाही. कारण पद्धतीतील दोष योग्य वेळी सुचविण्यात येऊन ते दूर करण्यात येतात. म्हणून तुम्ही आपले काम समंजसपणे करून ते आदर्शभूत कराल अशी आशा बाळगून मी आपले बोलणे पुरे करतो.

खानगी खाते हे निमित्त करून मी जो उपदेश केला आहे, तो फौजखात्यास व इतरांसही लागू पडण्यासारखा आहे. या उपदेशाचे मनन करून त्याप्रमाणे आचरण ठेवाल अशी मी अपेक्षा बाळगतो.

काही दिवसांपूर्वी मी खानगीची व फौजखात्याच्या कारखान्याची तांत्रिक तपासणी केली. त्यावरून पूर्वीपेक्षा काम नीट व पद्धतशीर होते असे मला वाटले, हे मला सांगण्यास आनंद वाटत आहे.

●●●

१३६.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ९ एप्रिल, १९२८

प्रसंग : महापुराच्या वेळी साहाय्य करणारांच्या गौरवार्थ भरविलेला दरबार

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

गेल्या जुलै महिन्यात आलेल्या महापुराच्या वेळी, स्वतःच्या सुरक्षिततेची किंवा स्वास्थ्याची पर्वा न बाळगता, दुसऱ्याचे प्राण व वित्त बचावण्याचा प्रयत्न ज्या मंडळींनी केला, त्यांच्या कामगिरीचा जाहीर गौरव करण्याच्या आजच्या समारंभास उपस्थित राहण्यासाठी आज तुम्हा सर्वांना मी येथे बोलाविले आहे. या मंडळींची स्वार्थत्यागाची वृत्ती ही सर्व प्रकारच्या स्तुतीच्या कक्षेच्या फार पलीकडची आहे. परंतु त्या वृत्तीविषयी मला वाटणारी कदर मात्र पूर्ण व्यक्त करता येण्यासारखी आहे व ती तशी आता व्यक्त करताना मला फार आनंद वाटत आहे.

पुराने केलेली प्राण-वित्ताची हानी आम्हाला जेव्हा युरोपात कळली तेव्हा श्रीमंत महाराणीसाहेबांना व मला तीव्र दुःख झाले. या संकटाची पहिली खबर अगदी अवचित व बरीच अतिशयोक्तिपूर्ण अशी आली. "सगळे शहर वाहून गेले आणि पुराने पहिल्याच धडाक्याला सुमारे हजार जीवांचा बळी घेतला" - असे ऐकताच आमची मनःस्थिती काय झाली असेल, याची चांगलीच कल्पना तुम्हाला करता येईल. मनाला व्याकूळ करून टाकणाऱ्या या बातमीनंतर सुमारे आठवडाभर नक्की खबर काहीच आली नाही. म्हणून सबंध आठवडाभर पसरलेली ती भीषण शांतता आमच्या मनाला लागलेली काळजी यामुळे तर आमच्या दुःखाची तीव्रता पहिल्यापेक्षा अधिकच वाढली. खात्रीलायक बातमी देणारी जी पहिली तार बडोद्याहून आली तिच्यावरून आम्हाला कळले की, परिस्थिती आमच्याकडे वळविली गेली तितकी खरोखर बिकट जरी नव्हती, तरी पूर्वी कधीही झाली नाही अशा प्रमाणात प्राण-वित्ताची हानी मात्र झालेली आहे. ही तार मिळताक्षणीच दिवाण व मंत्रिमंडळ यांना मी उलट तार केली आणि संकटग्रस्तांना मदत करण्याचे काम ताबडतोब व अत्यंत सहानुभूतीची वृत्ती ठेवून हाती घ्यावे अशी माझी इच्छा मी त्यांना कळविली. या माझ्या इच्छेची पूर्तता उदार मनःप्रवृत्तीने करण्यात आलेली आहे हे सांगण्यास मला समाधान वाटते.

संकटग्रस्तांना कोणकोणती मदत केली, पुराने नासधूस केलेल्या वसतीची पुन्हा बांधणी कशी केली, वगैरे तपशिलांत शिरण्याची ही वेळ नव्हे. ते सगळे काम आता पुरे होत आले आहे. ते काम काही सामान्य नव्हते-प्रचंडच होते. परंतु पुरात सापडलेल्या भागांमध्ये लोकांनी जे दुर्दम्य धैर्य दाखविले व जी साहाय्यशील वृत्ती प्रकट केली आणि त्या दोन गोष्टींबरोबरच सरकारी व खासगी साहाय्यक मंडळयांनी जी सहकाराची दृढ भावना अंगीकारली त्या त्रिवेणीसंगमामुळेच अवचित उभे राहिलेल्या पापाचा क्षय झाला व संकटनिवारणाचे अवघड काम यशस्वी रीतीने पार पडले. या कामी झटणाऱ्या सर्व मंडळींनी जी चांगली कामगिरी बजावली आहे तिची मला वाटणारी कदर आजच्या प्रसंगी व्यक्त करतो. नवसारी व अमरेळी प्रांतातील माझ्या प्रजेने उरलेल्या दोन प्रांतांतील संकटग्रस्तांना मोठ्या उदार हस्ताने मदत पाठविली, हे विशेषतः ऐकून मला साभिमान आनंद वाटत आहे. त्यांनी केलेले हे साहाय्य म्हणजे ज्या समान वृत्तीच्या बंधनाने या राज्यातील आपण सर्वजण एकत्र बद्ध झालेले आहोत, त्या समान नागरिकत्वाच्या नात्याचेच प्रकट स्वरूप होते. पुरानंतरच्या बिकट परिस्थितीत माझ्या प्रजेला माझ्या राज्याबाहेरच्या निरनिराळ्या संस्थांकडून, विशेषतः मुंबईमधून, जी पैशाची व कार्यकर्त्यांची मदत मिळाली त्याबद्दल त्या संस्थादिकांचे आभार मी मानलेच पाहिजे.

आपल्यावर आलेली आपत्ती मोठी भयंकर होती आणि तिच्यामुळे आपली हानीदेखील मनस्वीच झालेली आहे. हे सगळे खरे पण या संकटामुळे आपल्या मंडळींची योजकबुद्धी, धैर्य आणि प्रशांत वीरवृत्ती हे गुणदेखील प्रकट झालेच. आपल्या राज्यातील निरनिराळ्या जातींचे सर्व लोक एकमेकांविषयी सहानुभूती बाळगत आहेत, हेही या संकटामुळेच प्रत्यक्ष दिसून आले. शिवाय, कुणाचे जातीपंथ कोणतेही असोत, जर आपण सरकारी व खासगी सर्व कार्यकर्ते एक झाले व एकजुटीने झटलो, तर मोठाली कामे आणि तीही थोड्या वेळात आपण पार पाडू शकतो, हेही या अनर्थानेच सार्थ करून दाखविले आहे.

या महापुराने जिचा खरेपणा ठसठशीतपणाने आपल्यापुढे मांडला आहे त्या एका महत्त्वाच्या शिकवणुकीचा आपण थोडा विस्तारपूर्वक विचार करू. ती शिकवण ही की, खेडुतवर्गाच्या भरभराटीवरच सर्व राज्याची भरभराट अवलंबून असते. या तत्त्वाचा पुरस्कार मी आयुष्यभर करीत आलो आहे. शेतीच्या सुधारलेल्या पद्धती शेतकऱ्यांना शिकविण्याकरिता शेतकी खात्याची स्थापना करणे, त्यांच्या नित्याच्या गरजांसाठी लागणारा पैसा त्यांना सुलभ करून ठेवण्यासाठी सहकारी खात्याची स्थापना करणे आणि या सर्वांहून विशेष म्हणजे त्यांची मनःकपाटे उघडून नवकल्पनांना त्यात ठाव मिळण्यासाठी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे, या तिन्ही गोष्टी मी वरील तत्त्वांच्या पुरस्कारार्थच केल्या आहेत. शिवाय, प्रजेला सत्त्वहीन करू पाहणाऱ्या आपल्यातील काही दुष्ट चालीरीतींना आळा घालण्यासाठी, मी कायदेकानूनही करिवले आहेत. पण हे सर्व प्रयत्न सफळ होऊन बौद्धिकदृष्ट्या सतेज व आर्थिकदृष्ट्या बळकट व स्वावलंबी, असा लोकवर्ग केव्हा निर्माण होईल? जेव्हा विशेष सुबुद्ध असणारी मंडळी जनतेत मिळून-मिसळून वागू लागतील व सुविचाराचा प्रसार करू लागतील तेव्हाच. त्याशिवाय हे प्रयत्न व्यर्थ आहेत. शांततेच्या काळात लढाईइतकीच नैतिकदृष्ट्या इष्ट असणारी गोष्ट कोणती व ती का होत असावी? - या प्रश्नांच्या

चर्चेला अमेरिकन तत्त्वज्ञ विल्यम जेम्स यांनी चालना दिली आहे. त्याच नैतिक मूल्यपरिणामांचा एक प्रकार या महापुराने आपल्यासमोर ढळढळीत उभा केला आहे. स्वस्थतेच्या काळातही तितकीच चलनी किंमत असणारे असे हे संग्रामयुग कोणते? त्यांचा उल्लेख मी नुकताच केला आहे. त्या गुणांमुळेच महापुराच्या आपत्काळी आपण चांगली कामगिरी करून दाखवू शकलो आणि तेच गुण सामान्य जीवनातसुद्धा आपल्याला तितकेच आवश्यक आहेत- किंबहुना अधिक आवश्यक आहेत; कारण महापुराच्या दैवी आपत्तीने आपले जीवित व सुखसमाधान जितके संकटात लोटले होते त्यातून जास्त बिकट अशा संकटांत आपली सामाजिक, धार्मिक वगैरे व्यंगे आपणास लोटीत आहेत आणि जसे महापुराने वाहून नेऊ नये किंवा वेढून टाकून नये म्हणून आपण आपल्या बांधवांना मदत करून बचावले; तसेच या सामाजिक वगैरे व्यंगांपासूनही आपण त्या बांधवांचे संरक्षण केले पाहिजे. म्हणून महापुराच्या वेळी ज्या तरुण स्त्रीपुरुषांनी निःस्वार्थबुद्धीने जनसेवा केली, त्यांना मी असा सल्ला देतो की, त्याच बुद्धीने जनसेवेचे तेच व्रत त्यांनी यापुढेही सतत चालू ठेवावे.

सन्मानचिन्हे मिळालेल्या व्यक्तींची नावे आता जाहीर करावी, असे मी दिवाणांना सांगतो. ही नावे निवडण्याचे काम माझे चिरंजीव धैर्यशीलराव यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने केलेले आहे. समितीला आणि मलाही पूर्ण जाणीव आहे की, या संकटकाळात लोककाजी झिजलेल्या सर्वच कार्यकर्त्यांचा गौरव किंवा उल्लेख होणे शक्य नसते व नाही. त्यागा-धैर्याची पुष्कळ कृत्ये अशी होऊन गेलीच की, कुणाच्याही ती पाहण्या-सांगण्यात आलेली नाहीत. परोपकारी वृत्ती ठेवून वागलेली सर्व मंडळी सारख्याच प्रमाणात स्तुतीला पात्र आहेत आणि लोकांच्या नजरेस जाहीरपणे न आलेली जनसेवा कोणत्याही प्रकारे कमी योग्यतेची नाही. लढाईतल्या अज्ञात वीरांना जसे आम्ही विसरत नाही तसेच या बिनलढाऊ अज्ञात वीरांनाही आम्ही विसरू शकत नाही.

●●●

१३७.

स्थळ : नवसारी
काळ : तारीख २९ डिसेंबर, १९२८
प्रसंग : बालसंमेलन

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

विद्याधिकारी यांनी आताच जो अहवाल सादर केला त्यावरून नवसारी प्रांतात शिक्षणाचे पाऊल स्थिरपणे पण निश्चयाने पुढे पडते आहे, हे तुमच्या लक्षात आले असेलच. या प्रांतातील एकचतुर्थांश लोक रानटी जातीचे आहेत. तथापि साक्षरतेच्या बाबतीत राज्याच्या चार प्रांतामध्ये या प्रांताचा तिसरा अनुक्रम लागतो. याचे श्रेय या प्रांतातील साहसप्रिय अशा पारशी, बोहरी व अनावीळ ज्ञातीनाच प्रामुख्याने दिले पाहिजे; परंतु मागासलेल्या रानटी जाती साक्षर करण्याचा महत्त्वाचा प्रश्न अजून सुटावयाचाच आहे आणि आपल्या विद्याखात्याने त्या प्रश्नाला शक्य तितक्या नेटाने तोंड द्यावे, अशी माझी इच्छा आहे.

पूर्वी माझ्या एका भाषणात मी असे सांगितल्याचे मला आठवते की, आपल्याला करता येण्यासारखी सर्वांत उत्कृष्ट अशी जर कोणती गोष्ट असेल तर ती आपल्या सर्व जनतेला साक्षर करणे हीच होय. माझ्या प्रजाजनांच्या भविष्याविषयी माझ्या ज्या आकांक्षा आहेत त्या पूर्ण होण्यासाठी साक्षरतेचा इतका प्रसार होणे अगदी जरूरच आहे. याच उद्देशाने मी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. त्याला आज विसाहून अधिक वर्षं झाली. ती शिक्षणयोजना थोडीफार यशस्वी झाली आहे; परंतु संपूर्ण यश अजून तिच्या पदरात पडलेले नाही. या शिक्षणयोजनेचे परिणाम शहरात साहजिकच अत्यंत समाधानकारक असे झालेले आहेत; पण खेड्यात तिचा फैलाव होणे केव्हाही अत्यंत इष्ट आहे. शिक्षण सक्तीचे असो किंवा नसो, व्यापारोपजीवी वर्ग किंवा बुद्धिजीवी वर्ग हा स्वखुशीनेच शिक्षणसंस्थांचा फायदा घेत असतो; पण कोळी, भिल्ल, वाघरी, दुबळे इत्यादी मागासलेल्या जातीत, स्वल्प का होईना, आज जे साक्षरतेचे प्रमाण दिसून येते ते सर्वस्वी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कायद्यामुळेच होय.

प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराच्या मार्गात कोणते अडथळे आहेत ह्याची खास चौकशी १९२६ साली मी करविली. तिच्यात असे आढळून आले की, पहिला अडथळा म्हणजे

सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्याची अंमलबजावणी करण्याच्या कामी लोकांनी व स्थानिक अधिकाऱ्यांनी दाखविलेला कळकळीचा व उत्साहाचा अभाव. दुसरा अडथळा म्हणजे मुलांना शाळेत पाठविण्याऐवजी कायद्याप्रमाणे दंड भरण्यास खुशी असणाऱ्या शेतकरी आणि श्रमोपजीवी लोकांची शिक्षणाविषयी उदासीनता व बेपर्वा. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र करावयाचा तर हे दोन अडथळे असेच राहू देणं शक्य नाही. सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्यान्वये मिळालेली विशिष्ट सत्ता व अधिकार उठल्यासुटल्या गाजवून प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करता येणे कोणत्याही सरकारला शक्य नाही. स्थानिक म्यूनिसिपालिट्या व पंचायती यांनी या विषयाकडे काळजीपूर्वक लक्ष दिले नाही आणि कायद्याची अंमलबजावणी नीट केली नाही तर प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती नीट वेळेवर होणार नाही.

या प्रांतातील काळीपरज जातीचे लोक जंगलामध्ये इतक्या लहानलहान व दूरदूरच्या खेड्यात राहत आहेत की, तेथे त्याच्यासाठी शाळा काढणे किंवा प्राथमिक शिक्षणाच्या कायद्याचा अंमल करणे अशक्य आहे. तथापि आपल्या मुलांना शिक्षण देण्याची गरज या गरीब व मागासलेल्या लोकांना दिवसेंदिवस पटू लागली आहे आणि ज्या ठिकाणी काही जवळपासच्या गावांसाठी शाळा काढली असता तिचा उपयोग होण्यासारखा आहे. त्या ठिकाणी विद्याखाते शाळा काढीत आहे, हे विद्याधिकारी यांनी सांगितल्यामुळे मला समाधान वाटत आहे. काळीपरज जातीतील विद्यार्थ्यांकरिता व्यारा आणि महुआ या ठिकाणी मी शाळा व त्यांना जोडून मोफत वसतिगृहे सुरू केली. यास तीस वर्षे होऊन या शाळेतून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या लोकांचे हे कर्तव्यच आहे की, त्यांनी आपल्या जातवाल्यांत शिक्षणाबद्दल आवड उत्पन्न करावी व त्यायोगे त्यांच्यासाठी होत असलेल्या सरकारी प्रयत्नांचा लाभ त्यांना घ्यावयाला लावावा.

प्राथमिक शिक्षण म्हणजे लोकशिक्षणरूपी मंदिराचा पाया होय. हा पाया जितका मजबूत करावा तितके चांगले. प्रजेच्या कल्याणकरता जे अत्यंत आवश्यक आहे असे सरकारला वाटले, ते त्याने सक्तीचेच करून टाकलेले, शिक्षण या शाळांत सर्व प्रजेला गरिबी - श्रीमंतीचा भेद न करता मिळत आहे. प्राथमिक शिक्षणाची हेळसांड करून त्याच्या पुढचे दुय्यम शिक्षण किंवा उच्च शिक्षण ह्यावर जोर दिला तर 'मुले कुठार' या न्यायाने प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात जो फायदा आहे त्यावरच गदा येते. म्हणूनच शिक्षणासाठी होणाऱ्या एकंदर खर्चाच्या पाऊण भागाइतकी रक्कम प्राथमिक शिक्षणासाठी मी खर्च करीत आहे.

काहीजण असा आक्षेप घेतात की, खेडोपाडी ठरीव चाकोरीतून लोक आपापले धंदे चालवीत असल्यामुळे त्यांना साक्षरतेची फारच थोडी आवश्यकता असते आणि थोडीफार साक्षरता समजा त्यांना मिळाली तरी ती ते ताबडतोब घालवून बसतात; परंतु या संकटाची भीती सुदैवाने आपल्या राज्यात तरी तितकी वाटावयाला नको. कारण पुस्तकालयाचे एक जाळेच आपण सर्व राज्यभर पसरून ठेवल्यामुळे खेड्यातल्या लोकांना आता वाचनाची सवयच पडून गेली आहे. ठिकठिकाणी काढलेल्या पुस्तकालयाखेरीज दुसरी फिरती पुस्तकालये खेड्यातल्या लोकांना वाचनाची गोडी लावीत आहेत, ती वेगळीच.

शिक्षणविषयक दुसऱ्या अनेक प्रश्नांची चर्चा मला करावीशी वाटते; परंतु ती दुसऱ्या एकाद्या प्रसंगासाठी मी राखून ठेवतो.

आज या ठिकाणी जमलेला एवढा मोठा बालसमुदाय पाहून मला संतोष होत आहे. मुलांची गाणी, गरबे व संवाद सर्वच उत्कृष्ट झाले. इतकी तयारी करण्यासाठी त्यांना बरेच दिवस लागले असतील. या मनोरंजनाबद्दल मी त्यांचा व त्यांच्या शिक्षकांचा आभारी आहे. अशा प्रकारची सहकार्यप्रधान करमणूक जितकी जास्त करता येईल तितकी चांगलीच. कारण फुरसतीच्या वेळेचा योग्य उपयोग करणे हे शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

●●●

१३८.

स्थळ : नवसारी
काळ : तारीख २९ डिसेंबर, १९२८
प्रसंग : पाण्याचे नळ चालू करण्याचा शुभारंभ

नवसारी नगरपालिकेचे अध्यक्ष व सभासद आणि इतर सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

तुमच्या नगराच्या पाणीपुरवठ्याच्या कामाची कोनशिला मी १९२१ मध्येच बसविली आणि ते काम पुरे व्हावयाला इतका उशीर झाला असताना व अडचणी आल्या असतानादेखील आज अखेरीस ते काम एकदाचे पूर्ण झाले, हे पाहून मला आनंद होत आहे. म्हणून आज नळ चालू करण्याच्या समारंभासाठी मी मोठ्या उत्साहाने येथे आलो आहे. स्वच्छ पाणी भरपूर प्रमाणात मिळण्याचे भाग्य या टुमदार शहरातल्या लोकांना अतःपर लाभेल. या भाग्याची तुम्ही कितीतरी दिवसांपासून वाटत पाहत होता.

तुम्हाला ठाऊकच आहे की, सर्व सजीव, सेंद्रिय पदार्थांचा पाणी हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे आणि शरीराच्या प्रत्येक अवयवांत तो घटक निरनिराळ्या प्रमाणात आढळून येतोच. म्हणून स्वच्छ पाणी पिण्याचे महत्त्व का व काय आहे, याचा पाढा सुज्ञांपुढे वाचण्याची तितकीशी आवश्यकता मला दिसत नाही. नुसते पाहिले तर स्वच्छ दिसणारे व घोट घेऊन पाहिले तरी काही वाईट न लागणारे पाणी पुष्कळवेळा अशुद्ध असू शकते. कारण त्यातही भयंकर रोगजंतू असतात व अपायकारक खनिज द्रव्ये मिसळून गेलेली असतात. सध्या तुम्ही ज्यांचे पाणी पिता त्यापैकी लुनसी कुईजवळ आहे तशा नगराबाहेरच्या काही विहिरींचे पाणी चांगले आहे; पण गावातल्या बहुतेक विहिरींचे पाणी खारेच आहे. शौचकूपातील किंवा मोऱ्यातील घाण वरून वाहून येऊन किंवा आतून झिरपायला लागून या विहिरींचे पाणी दूषित होत असते व साथीचे रोग उत्पन्न होण्यास पुष्कळ वेळा अंशतः कारणीभूत होत असते. ही परिस्थिती येथेच आहे असे नाही. आपल्या पुष्कळ गावा-खेडेगावामध्ये विहिरींचे पाणी नेहमी असेच घाण होत असते आणि अशा विहिरी वापरणारे लोक आरोग्याच्या बाबतीत जी साधी सावधगिरी बाळगावयाला हवी तिच्याकडे सर्वस्वी दुर्लक्ष करून व स्वतः महान दोषाचे धनी होऊन यमराजाची मात्र धन करीत असतात.

माझ्या प्रजेच्या आरोग्यासाठी व मुखासाठी चांगल्या, स्वच्छ पाण्याचा भरपूर पुरवठा करणे अवश्य आहे, असे माझे निश्चित मत झाले असल्यामुळे सबंध राज्याला लागू करावी अशी पाणीपुरवठ्याची एक योजना मी ठरवून टाकली आहे. या महत्त्वाच्या उपयोगी कामात स्वतः होऊन मदत करण्याची प्रेरणा नगरपालिका व पंचायती यांना व्हावी, या हेतूने प्रथम १९१२ मध्ये पाणीपुरवठ्यासंबंधाचे काही नियम मी तयार करविले. नळाच्या एकंदर खर्चाचा ३/४ भाग नगरपालिका किंवा पंचायती यांनी सोसला तर बाकीचा १/४ खर्च त्यांना माफ करता येईल, असे या नियमान्वये ठरविले होते. हा ३/४ खर्च एकदम देण्याची ऐपत त्यांना नसेल तर माफक हप्तेबंदीने तीस वर्षांच्या मुदतीत परतफेडीची बोली करून त्यांना कर्जाऊ रक्कम देण्याची व्यवस्थाही केली होती. पुढे खर्च माफ करावयाचा तो १/४ न करता १/२ माफ करीत जावा, असे धोरण १९२० सालापासून ठरवून दिले. १९२५ मध्ये याहून अधिक उदार धोरण ठरवून नियमांत फेरबदल केले. आज या नियमांचे स्वरूप असे ठेविले आहे की, स्थानिक परिस्थितींचा विचार करून एकंदर खर्चापैकी १/४ पासून ३/४ भागापर्यंतचा खर्च सरकार माफ करते आणि कुणी कर्जाऊ रक्कम घेतली तर तिच्या परतफेडीची मुदत पन्नास वर्षांपर्यंतची ठेविते.

या धोरणाचा लाभ हळूहळू लोक घेत आहेत आणि आजमितीला पाहिले तर, ४० वर्षांपूर्वी ५५ लक्ष रुपयांचा खर्च सर्वस्वी सरकारनेच सोसून केलेले जे बडोदे राजधानीच्या पाणीपुरवठ्याचे काम ते हिशेबात धरले तरी, त्याखेरीज पाटण, मेहेसाणा, सोजित्रा, भाद्रण, शिनोर, संखेडा व कठोर या गावी वरील खर्चमाफीच्या व कर्जफेडीच्या धोरणान्वये पाण्याचे नळ झाले आहेत आणि वीसनगर व वरियाव या गावी ते होऊ घातले आहेत. जेथले लोक गरीब व हवापाणी वाईट आहे अशा सोनगड - व्याऱ्यासारख्या काही गावी सरकारने सर्व खर्च स्वतः सोसून नळ आणून दिले आहेत. त्या ठिकाणी अटी एवढ्याच आहेत की, नळ चालू राखण्याचा खर्च पंचायतींनी सोसावा आणि नळाची यंत्रेबित्रे बदलावयाची वेळ येईल तेव्हाच्या खर्चासाठी एक न्यून-निवारक निधी जमवून ठेवावा.

ही साधारण मोठ्या, गावा-गावड्यांची गोष्ट झाली. लहान-लहान खेडेगावांची सुद्धा मी उपेक्षा केलेली नाही. त्यांच्या पाणीपुरवठ्याचे नियम १९१६ मध्येच तयार करवून घेतले आहेत. या नियमानुसार गावकरी लोकांना फक्त १/४ भागाचा खर्च सोसावा लागतो व बाकीचा खर्च महाल व प्रांत पंचायती आणि सरकार यांच्याकडून त्यांना देणगीदाखल मिळत असतो. या नियमांचा लाभ सुमारे बारा खेडेगावांनी घेतला आहे. त्यात तुमच्या प्रांतातले खोलवड गाव आहे. या बारा गावी झालेल्या पाण्याच्या नळांचे काम दिसावयाला अर्थात लहानच आहे; पण गावकऱ्यांना आता व्यवस्थित अव्याहत पाणी मिळत आहे. या बारा गावांचे अनुकरण इतर गावेही करण्यास योग्य वेळी स्वतःचे बळ करून घेतील, अशी आशा आहे.

काही ठिकाणी चांगले पिण्यालायक पाणी सापडावयाचे ते फार कष्टाने दूरवर शोधले तरच सापडते. अशा वेळेला बोअरिंग केल्याने काम भागते आणि तेवढ्याने सर्व सोय करण्यात आलेली आहे व लागतील तितक्या सवलती लोकांसाठी झालेल्या आहेत. कडी प्रांतातील

नाणरमा तालुक्यात पाण्याचे मोठे दुर्भिक्ष असे; परंतु गेल्या काही वर्षांपासून बोअरिंग झाल्यापासून नलिकाकुपांच्या दोन्ही प्रकारच्या विहिरी त्या भागांत खणल्या तेव्हापासून तिकडे आता भरपूर पाणी मिळू लागले आहे.

पण अशी नुसती पिण्या-वापरण्याच्या पाण्याची सोय केली तरी वाहून नेण्याच्या चांगल्याशा सोयींच्या अभावी, ती उपकारक ठरण्याऐवजी अपयशी ठरते. पहिली सोय केली की दुसरी सोय करणे आणि तीही अगदी गरजेची आहे व पहिलीच्या बरोबरच किंवा पाठोपाठ लगेच करणे आवश्यक सांडपाण्याची सोय करणे म्हणजे मोठ्या खर्चाचे काम असते. म्हणून सरकारी देणग्या किंवा कर्ज ज्याप्रमाणे सढळ हाताने मिळते. त्याचप्रमाणे त्यांना गटारे बांधण्यासाठीही देणग्या व कर्ज देण्यात येते. तुमच्या येथल्या गटार कामाची योजना निश्चित झालेली आहे आणि ती अविलंबे अमलात येऊन पुरी होणार आहे हे ऐकून मला बरे वाटते.

राज्यातल्या अत्यंत जुन्यांपैकी एक अशी तुमची नगरपालिका आहे. तिथे कामकाज चांगल्या रीतीने चालते असे मला कळविण्यात आल्यामुळे बूज करण्याकरता बिनसरकारी अध्यक्ष निवडून घेण्याचा विशेष हक्क मी तुम्हाला दिलेला आहे. या प्रकारचा अध्यक्ष हा चांगला मार्गदर्शक व सल्लागार असू शकतो; परंतु त्यांना नेहमीच्या चालू कामकाजावरही देखरेख ठेवावी अशी अपेक्षा ठेवणे चुकीचे आहे. त्या कामांसाठी तुमच्यासारख्या स्वतंत्र अध्यक्ष असलेले नगरपालिका हव्या. एक निराळाच योग्य दर्जाचा अधिकारी नेमणे अत्यंत आवश्यक आहे. हा अधिकार मी तुम्हाला दिलेला आहे. तुम्ही अद्याप तो अमलात आणलेला दिसत नाही. म्हणून तो लवकर नेमूण घ्यावयाचे आहे. तुमचा मताधिकार वाढविण्याची विनंती तुम्ही मानपत्रात आज केली आहे. तो प्रश्न मजपुढे सादर झाला म्हणजे त्याचा मी काळजीपूर्वक विचार करीन.

हिंदुस्थानात कधीची प्रचलित असलेली पंचायतपद्धती ही आधुनिक नगरपालिकांची जननी आहे. प्राचीन नगरव्यवस्थेचाच विचार केला तर आपली पुरातन नगरे ही आश्चर्य वाटावे इतकी आधुनिक पद्धतीची वाटतात. लखनौ विद्यापीठातले प्रो. मुकर्जी हे प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे एक अधिकारसंपन्न असे तज्ज्ञ आहेत. त्यांनी मौर्य साम्राज्याची राजधानी असलेल्या पाटलीपुत्र नगराचे वर्णन करताना म्हटले आहे की, त्या नगरामध्ये तीस सदस्य असलेली एक नगर - संरक्षक सभा होती. पाच - पाच सभासदांची एक अशा तिच्या सहा कायम समित्या करण्यात आल्या होत्या आणि त्या प्रत्येक समितीकडे नगरव्यवस्थेसंबंधी सहा प्रकारची कामे वाटून देण्यात आली होती. ती कामे अशी : १) औद्योगिक कलाकुसरीच्या कामांची काळजी घेणे, २) परकीय पाहुण्यांचे मनोरंजन करणे, ३) जन्ममृत्यूची नोंद ठेवणे, ४) व्यापार - उद्योगांवर देखरेख ठेवणे, ५) विक्रीकरिता तयार केलेले खाद्यपदार्थ तपासणे आणि ६) करपट्टा वसूल करणे. ही नगरव्यवस्था ख्रिस्तापूर्वीच्या तीनशे वर्षामागे हिंदुस्थानात विद्यमान होती आणि ती नागरिक जीवनाच्या गरजा व कल्याण यांच्या दृष्टीने अत्यंत प्रगल्भ किंवा आधुनिक तर वाटतेच; पण नगरव्यवस्थेच्या आधुनिक तंत्राशी यशस्वीपणाने टक्कर देऊ शकेल अशीदेखील आहेत. तथापि इतर बाबतीप्रमाणे या बाबतीतसुद्धा प्राचीन आदर्शभूत गोष्टींचा आपल्याला विसर पडला. आता नवीन पद्धतीने शिक्षण घेतल्यानंतर तरी त्या गोष्टींचे पुनरुज्जीवनच नव्हे तर आधुनिकीकरणदेखील आपल्या हातून व्हावे, हे आपल्याला उचित आहे.

तुमच्या गावात विजेचे दिवे यापूर्वीच आलेले आहेत आणि आज पाण्याचे नळ सुरू झाले म्हणजे तुमच्या आरोग्याची व सुखाची दुसरी एक सोय तुमच्या पदरात पडेल. अशा सोयी करण्याच्या कामी युरोप-अमेरिकेतली नगरे याच्याही पुढे जातात आणि वाहने, पुस्तकालये, वस्तुसंग्रहालये, कलामंदिरे, नाटकगृहे, चित्रपटभुवने, धोब्यांचे घाट, लहान-थोर नागरिकांकरिता खेळांची मैदाने, अर्भकाकरिता दूध वगैरे पुष्कळ सोयी आपापल्या नगरांकरिता करीत असतात; यापैकी काही सोई तुम्ही आताच कराव्या, अशी अपेक्षा करणे म्हणजे तुमची सध्यांची आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेता निव्वळ मनोराज्यच ठरणार आहे. परंतु एक गोष्ट मात्र तुम्हाला शक्य आहे आणि तिच्याकडे लक्ष देणेही अत्यंत आवश्यक आहे. तिच्याविषयी मी दोन शब्द बोलू इच्छितो.

गाव लहान असो किंवा मोठे असो, त्याची अगदी पहिली गरज आरोग्यरक्षणाची असते. खेड्यापेक्षा शहरात साहजिकपणेच वस्ती विशेष दाट असते व याच कारणामुळे आरोग्यरक्षणाप्रीत्यर्थ काही निशेष स्वरूपाची व्यवस्था शहरासाठी करणे अपरिहार्य होत असते. ही व्यवस्था करण्याचा बेत किंवा योजना फार तर शहराचे अधिकारी करू शकतील; पण या कामी लोकांनी अत्यंत आस्थापूर्वक व अंग मोडून अधिकारीवर्गाशी सहकार्य केले, तरच असल्या लोकोपयोगी योजना नगरपालिकेला पार पाडता येत असतात. शिवाय हे लोकांचे सहकार्य ऐच्छिक असेल, तरच ते परिणामकारक होत असते. म्हणून प्रचंड प्रचारकार्य करून प्रत्येक नगरवासीयाला आपण पटवून दिले पाहिजे व नेहमी त्यांच्या लक्षात राहील असे केले पाहिजे की, साथीचे रोग व प्रयत्ननिवार्य दुखणीबाणी यांच्यापासून गुप्त किंवा सुरक्षित राहावयाचे असेल तर ती गोष्ट सर्वस्वी प्रत्येकाच्या स्वतःच्या राहणीवर अवलंबून आहे. "स्वतःवर करता तितकेच प्रेम शेजाऱ्यावरही करा," ही आज्ञा केवळ धार्मिक स्वरूपाची किंवा उच्च नैतिक स्वरूपाचीच आहे असं नाही. सर्व सामाजिक व नागरिक कर्तव्यांचा मूळ पायाच म्हणावा, अशी ती आज्ञा आहे. याच दोन-तीन तत्त्वांनुसार चालणारा एक आरोग्यरक्षक संघ येथे आहे आणि प्रगतिशिल म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या टाटा कुटुंबातील एका लोकहितैषी बाईंनी वीस वर्षांपूर्वीच तो येथे स्थापन केलेला आहे, हे ऐकून मला आनंद वाटत आहे.

सभ्य स्त्री-पुरुष हो, मी तुमचा बराच वेळ घेतला आहे. याहून अधिक वेळ तुम्हाला तिष्ठत ठेवण्याची माझी इच्छा नाही. तुमचे पाण्याचे नळ आजपासून चालू करताना मला मनापासून आनंद व खरेखुरें सुख होत आहे. किल्ली फिरवून मी आता सोडतो हा नळ नेहमी उपयुक्त व परिणामकारक प्रकारे चालावा आणि तुमच्या आरोग्यात, सुखात आणि भरभराटीत त्याने भर टाकीत जावी, अशी आशा मी प्रकट करतो.

●●●

१३९.

स्थळ : नवसारी

काळ : तारीख २९ डिसेंबर, १९२८

प्रसंग : मरहूम आर.डी. टाटा यांच्या संगमरवरी अर्धपुतळयाचा अनावरण-समारंभ

मरहूम आर. डी. टाटा माझे स्नेही होते. त्यांच्याच सूचनेवरून आणि त्यांच्या मदतीने बडोदा कॉलेजात फ्रेंच भाषा शिकविण्याची मी सोय केली. त्यांचे कायमचे वास्तव्य जरी मुंबईत असे, तरीसुद्धा नवसारी शहरातल्या आपल्या गावकऱ्यांच्या उन्नतीची त्यांना नेहमी कळकळ वाटत असे, आणि स्वतःचे जन्मस्थान असलेल्या या नवसारी शहरात शिक्षणाचा प्रसार करण्याकरिता ते मधूनमधून उदार देणग्याही देत असत. तेव्हा मला ज्याचे अनावरण करण्याचे तुम्ही सांगितले तो त्यांचा हा सुंदर अर्धपुतळा तयार करण्यासाठी त्यांच्या अनेक मित्रांनी व चाहत्यांनी वर्गणी गोळा केली, हे सर्वस्वी योग्य झाले. या पुतळयाचे अनावरण मी मोठ्या आनंदाने करतो. हा पुतळा टाटांच्या कीर्तीचे स्मारक, तुमच्या आदराचे व प्रेमाचे द्योतक आणि त्यांच्या वडिलांचे नाव धारण करणाऱ्या या शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या पूज्य भावनेचे व अभिमानाचे प्रतीक होऊन राहील अशी मला आशा आहे.

●●●

१४०.

स्थळ : नवसारी
काळ : तारीख २९ डिसेंबर, १९२८
प्रसंग : बापूजी देसाई सायन्स लॅबोरेटरी हॉलचे उद्‌घाटन

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

आपल्या हायस्कुलातून अभ्यासाकरिता नेमलेल्या विषयांमध्ये शास्त्रीय विषय (सायन्स) हा एक अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. तो विद्यार्थ्यांना आकर्षक वाटावयाचा असेल आणि बोधप्रद व्हावयाचा असेल तर त्याच्यासाठी चांगल्या साधनांनी समृद्ध अशी प्रयोगशाळा अवश्य पाहिजे. सर कावसजी जहागीर रेडीमनी या वाणिज्यश्रेष्ठाचे नाव नवसारीतल्या या सर्वांत मोठ्या हायस्कूलशी संबद्ध असताना आजपर्यंत या हायस्कूलची ही महत्त्वाची गरज तशीच भागल्याशिवाय राहिली होती. आता आपल्या देसाई बंधूंच्या उदार देणगीमुळे ही अडचण दूर होत आहे याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. त्यांच्या देणगीतून त्यांच्या पूज्य वडिलांच्या स्मरणार्थ एक मोठा हॉल प्रयोगशाळेकरिता बांधणे शक्य झाले आहे. त्यांचे वडील कै. बापूजी देसाई हे नवसारीतील एक प्रमुख आणि सामान्य नागरिक होते. श्री. देसाई बंधू यांच्या देणगीमुळे प्रयोगशाळेची केवळ बाह्य इमारत उभी राहिली. ती यथार्थ सजविण्यासाठी मद्रेसाच्या समितीने प्रयोगाची उपकरणे आणि इतर आवश्यक सामग्री दिली त्यामुळे त्यांचेही आभार मानणे अवश्य आहे. एवढे या प्रसंगी बोलून ही बापूजी देसाई प्रयोगशाला उघडल्याचे जाहीर करण्याला मला फार आनंद होत आहे.

●●●

१४१.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ५ जानेवारी, १९२९

प्रसंग : श्रीमंत युवराज प्रतापसिंह यांच्या विवाहानिमित्त दिलेली मेजवानी

(१)

बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडण्यास मी उभा राहत आहे.

या सूचनेच्या प्रसंगी अर्थात बादशहांच्या दीर्घ दुखण्याबद्दल इतर साम्राज्य-विभागांबरोबर आम्हालाही जी तीव्र हुरहुर व चिंता वाटत आहे ती आमच्या मनातून काढून टाकणे अशक्यच आहे. तथापि त्यातल्या त्यात आपल्याला व आपल्याबरोबर सर्व साम्राज्यविभागांना समाधानाची गोष्ट एवढीच की, बादशहांच्या दुखण्यावर इलाज लागू होत आहेत आणि त्यामुळे त्यांची प्रकृती आता निश्चितपणे सुधारत जाईल अशी आशा करण्यात जागा झालेली आहे.

माझ्या स्वतःच्या घरात एक मंगलकारक गोष्ट घडून आल्यामुळे आजचा हा सुप्रसंग प्राप्त झालेला आहे. त्यामुळे मला साहजिक आठवण येते ती माझे व माझ्या घराण्याचे, बादशहा व त्यांचे घराणे यांच्याशी जे उत्कट स्वामिनिष्ठेचे, एकनिष्ठेचे व प्रेमादराचे दीर्घकालीन संबंध आहेत त्यांचीच. स्वतःच्या दूरदूर पसरलेल्या साम्राज्यविभागांची राजकीय स्वरूपे जरी विविध असली तरी ते सर्व विभाग समान हेतूंनी व उद्देशांनी प्रेरित झालेले आहेत, असे बादशहा स्वतःच्या दूरदूर पसरलेल्या साम्राज्याविभागाची राजकीय स्वरूपे जरी विविध असली तरी ते सर्व विभाग समान हेतूंनी व उद्देशांनी प्रेरित झालेले आहेत, असे बादशहा स्वतः प्रतीकरूपाने सूचित करीत आहेत. ब्रिटिश साम्राज्य हे एक, निरनिराळी राष्ट्रे मिळून बनलेले कुटुंब आहे. त्या राष्ट्रकुटुंबात निरनिराळ्या प्रकारच्या राज्यघटना आहेत, प्रगतीचे वेगवेगळे टप्पे आहेत आणि तात्कालिक दृष्टिकोन व उद्देशही फार भिन्नभिन्न आहेत. तथापि या बहुविध विभिन्नतेच्या मागे, तिच्याहून उच्च अशा प्रकारचा एकजिनसी सार्वत्रिक प्रयत्नरूपी देव आणि सार्वजनिक उज्ज्वल भविष्याची आशारूपी देवी, यांची एकमेव जोडी सर्वत्र उभी आहे. माझी अशी उत्कट इच्छा आहे की- आणि प्रत्येक साम्राज्यहितैषीची हीच उत्कट इच्छा असणार की, कुटुंबवत एकत्रित झालेला

हा राष्ट्रांचा समूह उत्तरोत्तर शक्तिसंपन्न होत जावा आणि त्या मार्गाने या समूहातल्या प्रत्येक घटकाला उत्क्रांतीची अत्युच्च पायरी गाठता यावी व ती अशा रीतीने गाठता यावी की, बादशहा ज्या साम्राज्याचे प्रतीक व शक्तिकेंद्र आहेत त्या साम्राज्याच्या ध्येयाला तिने मुळीच धक्का लावू नये.

सभ्य स्त्रीपुरुष हो, बादशहाचे आरोग्य व त्यांच्या साम्राज्याची भरभराट यांच्या निमित्त मी स्नेहपान करतो. बादशहांना लवकर संपूर्ण आरोग्य प्राप्त होवो.

(२)

(बडोद्याचे रेसिडंट कर्नल बर्क यांनी मांडलेल्या श्रीमंतांना आरोग्यपानाच्या सूचनेला श्रीमंतांचे उत्तर-)

फार प्रेमळपणाने माझ्या आरोग्यपानाची सूचना मांडल्याबद्दल, कर्नल बर्क, तुमचा आणि त्या सूचनेचा प्रेमभराने स्वीकार केल्याबद्दल तुम्हा सर्व सभ्य जनांचा, मी किती मनःपूर्वक कृतज्ञ आहे ते सांगत बसण्याची आवश्यकता नाही. तुम्हा सर्वांचे मी गाढ स्नेहपूर्वक आभार मानतो.

आजच्या माझ्या पाहुण्यांचे आरोग्यपान सुचविण्याचे आनंदाचे व विशेष सन्मानाचे काम मी आता करतो.

आजच्या उत्सवप्रसंगी इतके जुने व मान्यवर मित्र भेटण्याचा योग आल्यामुळे मला फार संतोष वाटत आहे. येथे येण्यापायी या मित्रांपैकी पुष्कळांना व्यक्तिशः बरीच गैरसोय सोसावी लागली असेल आणि ती सोसून त्यांना स्वतःला मजविषयी वाटणाऱ्या गाढ स्नेहादराचा पुरावाच -कुणाला तो हवा असल्यास-त्यांनी सादर केलेला आहे.

कर्नल बर्क यांचे मी अत्यंत स्नेहभराने स्वागत करतो. माझ्या दृष्टीने कर्नल बर्क हे माझ्या दरबारी ठेवलेले हिंदुस्थानसरकारचे नुसते प्रतिनिधीच आहेत असे नाही, तर ते माझे स्वतःचे विश्वासूक स्नेहीही आहेत.

मुंबईचे नामदार गव्हर्नरसाहेब यांनी आजच्या प्रसंगानिमित्त मजकडे अभिनंदनपर व शुभचिंतनपर संदेश पाठविण्याची कृपा केली आहे आणि तो संदेश असणारे त्यांचे प्रतिनिधी मि. मार्टिन यांचे स्वागत करणे हे एक माझे विशेष मानप्रद असेच काम आहे. मि. मार्टिन हे माझ्या जुन्या स्नेहीवर्गांपैकीच एक आहेत व त्या गोष्टीमुळे त्यांच्या आगमनानिमित्त मला वाटणाऱ्या आनंदात भर पडलेली आहे.

झालावाडचे महाराज राणाजी यांच्या येण्यामुळे मला वाटणारी कृतज्ञतेची भावना यथार्थपणे व्यक्त करावयास मी असमर्थ आहे. ते एक आदर्शभूत राज्यकर्ते व सुसंस्कारसंपन्न असे सरदारी वृत्तीचे सद्‌गृहस्थ असून, यांच्या मैत्रीचा मान मला आज पुष्कळ वर्षे मिळत आहे. त्यांनी या मंगल कार्यातल्या आनंदात माझे वाटेकरी होण्यासाठी बडोद्यापर्यंतचा लांबचा प्रवास, स्वतःची प्रकृती मुळीच सुदृढ नसताना देखील, केला हे पाहून मी अत्यंत सद्‌गदित होत आहे. मी त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो आणि त्यांना दीर्घायुष्य व सुख लाभो असे इच्छितो.

बारियाचे राजेसाहेब हे माझे दुसरे असे एक मित्र आहेत की, त्यांचे स्वागत करण्यात मला नित्य सुखच वाटावे. शिवाय सावंतवाडीचे राजेसाहेब आज आपल्या पंक्तीस लाभले म्हणून देखील आपल्याला फार आनंद झाला आहे.

सभ्य स्त्रीपुरुष हो, माझ्या आमंत्रणाचा तत्परतेने स्वीकार करून येथे तुम्ही जे उपस्थित झाला आहात, त्या तुम्हा सर्वांचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो आणि नूतन वर्ष तुम्हा सर्वांना सुखाचे जावो असे इच्छितो.

●●●

१४२.

स्थळ : बडोदे
काळ : तारीख १० मार्च, १९२९
प्रसंग : संगीत परिषदेचे उद्‌घाटन

आज सकाळी मी जेव्हा या दरबार दालनात प्रवेश केला तेव्हा आज आपल्याला कुणी भाषण करावयास लावील अशी मला कल्पनाही नव्हती; परंतु माझ्या राज्यात संगीतादिक ललितकलांच्या पुनरुज्जीवनाकरता मी जो स्वल्पसा प्रयत्न केला त्याची स्तुती आजच्या निरनिराळ्या वक्त्यांनी केली आहे व ती स्तुती मला उत्तरादाखल थोडेसे बोलण्यास भाग पाडीत आहे.

पहिल्या प्रथम तुमचे मजविषयीचे एकदोन भ्रम मला दूर करू द्या. माझे संगीताचे ज्ञान अत्यल्प आहे. त्या विषयाचा मी पद्धतशीर किंवा सशास्त्र अभ्यास मुळीच केलेला नाही आणि कोणत्याही प्रकारच्या संगीतकलेत मी कुशल नाही. तथापि संगीताचे सौंदर्य मी ओळखतो, ते पारखण्याची पात्रता मजमध्ये आहे व त्याच्या श्रवणाने मला मोठा आनंदही होतो. प्रकृतीमुळे मी जेव्हा शय्याधीन होतो तेव्हा माझ्या कलावंत खात्यातल्या तज्ज्ञांना मी बोलावणे पाठवितो व काही गायनावादन ऐकण्याची इच्छा मी प्रदर्शित करतो. त्या वेळी मी त्यांना नेहमीच्या बैठकीप्रमाणे माझ्याजवळ न बसविता थोड्या अंतरावर बसवितो. कारण 'दुरून संगीत साजरे' या मताचा मी अनुयायी आहे. अदृष्ट उगमापासून स्रवणारे संगीत अधिकच सुमधुर लागते असा माझा अनुभव आहे. अशा भेद व मधुर संगीताच्या मोहिनीला पूर्णपणे वश होऊन अनेक प्रसंगी मी माझे दुःख व क्लेश पार विसरून गेलो आहे.

संगीतकलेचे आश्रयदाते किंवा तिला उत्तेजन देणारे, असा विशिष्ट लौकिक बडोदेकर राजांचा आहेच; पण मी जेव्हा गादीवर आलो तेव्हा मला वाटले की, हा संगीतकलेला मिळणारा सरकारी आश्रय अधिक निश्चित स्वरूपाचा व पद्धतशीर असेल तर विशेष बरे. या हेतूने मी बडोद्यास एक संगीतशाळा स्थापन केली व ठिकठिकाणी संगीत शिकविणारे वर्ग काढविले.

एखाद्या देशाची संस्कृती काय तोलाची किंवा मोलाची आहे, हे तुम्हाला ठरवायचे असेल त्या देशाच्या ललित कला विचारात घ्या म्हणजे पुरे. संगीत, चित्र व शिल्प याच कला, राष्ट्राच्या

सुधारणेचे अचूक सूचना करणाऱ्या आहेत आणि माझे असे निश्चित मत आहे की, त्या तीन कलाच राष्ट्राच्या आत्म्याला उज्ज्वल व चैतन्ययुक्त करीत असतात.

संगीत म्हणजे जीवनाला माधुरी व रमणीयता देणारी वल्ली आहे. मनाला मेणाहून मऊ करण्याची किंवा कठीण करण्याची कला संगीताच्या अंगी असते. दयेचा पाझर फोडण्याचे, आनंदाचे किंवा दुःखाचे अश्रू झिरपायला लावायचे व वीरश्रींचा संचार करण्याचे सामर्थ्य संगीताच्या ठायी असते. अशा उपयुक्त कलेला उत्तेजन द्यावे व प्रजेला संगीताची गोडी लावावी म्हणून माझ्या राज्यात शाळा काढून त्यांच्याद्वारा त्या कलेचा प्रसार करण्याची व्यवस्था मी केली आहे. चांगले शिक्षण घेतलेले व सत्पात्र शिक्षक या शाळांना दिले आहेत आणि आवश्यक अशा वाद्यादिक साहित्याचाही पुरवठा केला आहे. तथापि, या बाबतीत मला जी लोकांची उदासीनता दिसून आली तिच्या कारणचिकित्सेत फार खोल न शिरलो, तरी मी इतके तरी सांगितलेच पाहिजे की, माझ्या या प्रयत्नांचे योग्य ते प्रत्युत्तर मला लोकांकडून मिळालेले नाही. न जाणो आम्ही नेमलेले शिक्षक मला हवे होते तितके प्रामाणिक, कामाचे कदर आणि सदसद्विवेक बुद्धीची चाड असणारे निघाले नसतील. त्यांचे हेतू चांगले व शुद्ध असतील, त्याबद्दल वाद नाही - शंकाही नाही; पण आपल्या तज्ज्ञांना नेहमी एक वाईट खोड असते ती अशी की, स्वतःच्या विद्येला ते मत्सरबुद्धीने इतके जपत असतात की, स्वतःच्या शिष्यांनादेखील स्वतःची सगळी विद्या ते देत नाहीत. ही अडचण माझ्या येथेच आहे असे नाही. सगळीकडे ती आहेच. तिच्याबरोबरच थोडासा दोष लोकांच्या अभिरुचीलाही मी देईन. एका बाजूने लोकांची उदासीनता व दुसऱ्या बाजूने शिक्षकांचा अंगचुकारपणा अशा कात्रीत सापडल्यामुळे आमच्या तरुण मंडळींच्या संगीत - जिज्ञासेला किंवा मिळालेल्या संधीचा पूर्ण लाभ करून घेण्याचा वृत्तीचा प्रतिबंध होणे साहजिकच आहे.

युरोपातून मी जेव्हा जेव्हा येथे परत येतो तेव्हा तेव्हा मला दिसते की, जीवनाचा संपूर्ण आनंद, जगण्याची सगळी मौज, माझ्या प्रजेला लुटता येत नाही. निसर्गाकडूनच ज्या सुख-सवलतीचा लाभ सढळ हाताने व सारख्या प्रमाणात प्रत्येक व्यक्तीला मिळत असतो, त्या सुखसवलती आपल्या लोकांना आधीच प्राप्त झालेल्या नाहीत. त्या न मिळण्याचे एक कारण आपल्या देशाची भौगोलिक परिस्थिती आणि आपल्या लोकांचे आर्थिक व औद्योगिक दैन्य या दोन गोष्टी असू शकतील. तथापि आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, संगीतासारख्या कलेच्या सेवनामुळे आपल्या मनाची जी करमणूक होते, मनाला जे संजीवन मिळते, त्यांच्या योगाने आपली इतर कामे अधिक चांगल्या प्रकारे करण्याचे बळ आपल्या अंगी स्फुरत असते. मनाला ताजेतवाने करण्याच्या अनेक साधनांपैकी संगीत हे एक साधन आहे. म्हणून ते साधन तुम्ही हस्तगत करा व आपली संगीताची अभिरुची वाढवा अशी माझी तुम्हाला कळकळीची विनंती आहे. कारण त्या योगाने जरी तुमची सांपत्तिक स्थिती न सुधारली, तरी निदान तुमचा रिकामा वेळ तुम्हाला सुखात व आनंदात घालवता येईल हे नक्कीच. याच हेतूने मी मनोरंजन व मनःसंजीवन यांची साधने लोकांना उपलब्ध करून ठेवली आहेत. माझ्या प्रयत्नांना आजच यश

प्राप्त झालेले नसले तरी चिंता नाही. मी आशावादी माणूस आहे आणि निराशेच्या मागोमागच यशःप्राप्तीचा आनंद येत असतो, अशी माझी श्रद्धा आहे.

सुरसागर तलावाच्या काठी असलेली संगीत पाठशाळा आज कित्येक वर्षे आहे आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो, आज तुम्ही ज्या मंडळाची प्राणप्रतिष्ठा करीत आहात त्या मंडळाच्या साहाय्याने तुम्ही लोकमत अनुकूल करून घेऊ शकाल, लोकांमध्ये विश्वास उत्पन्न करू शकाल आणि संगीताचे स्वर्गीय सुख रसज्ञतेने उपभोगण्याची कला आम्हा सर्वांना तुम्ही शिकवाल, अशी मला खात्री वाटते. ही परिषद उघडल्याचे मी आता जाहीर करतो. तिचे कार्यक्षेत्र दिवसेंदिवस विस्तृत होत जावो आणि तिचे उद्देश सफळता पावोत, अशी आशा मी प्रकट करतो. निर्भेळ भारतीय असलेले संगीत हा आपला एक फार थोर असा वारसा आहे. पितृधन आहे आणि केवळ उपेक्षेपायी आपण ते गमावून बसणे आपल्याला उचित नाही. त्या संगीताचा आपल्या चित्रकलेशी व हिंदी जनतेच्या अंतःकरणातील बलिष्ट भावनांशी फार जिव्हाळ्याचा संबंध आहे.

●●●

१४३.

स्थळ : मुंबई
काळ : तारीख १० जानेवारी, १९३०
प्रसंग : ग्रंथप्रकाशक मंडळीचा रौप्यमहोत्सव

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

ग्रंथप्रकाशक मंडळीची स्थापना होऊन आज पस्तीस वर्षे झाली. इतकी वर्षे ग्रंथप्रकाशनाचे काम मंडळीने सतत चालविले व मराठी भाषेत दीडशे ग्रंथांची भर टाकली याबद्दल कोणालाही कौतुक वाटेल. मंडळीच्या लेखकांपैकी काहीजणांचा जाहीर बहुमान करण्याची संधी आज मिळाली याबद्दल मला फार आनंद वाटत आहे.

लोकांची वाचनाभिरुची वाढविण्याविषयी मला किती कळकळ वाटते हे मी सांगण्याचे कारण नाही. आज चाळीस वर्षे या दिशेने माझे प्रयत्न थोड्याअधिक प्रमाणात चालू आहेत आणि त्या अवधीत या विषयाबद्दलचे माझे विचारही मी पुष्कळदा बोलून दाखविले आहेत. लोकशिक्षण हेच देशाच्या उन्नतीचे मुख्य साधन असून, शाळा, पुस्तकालये व व्याख्याने हे जनतेत शिक्षणप्रसार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत. बडोद्यात सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण गेल्या वीस वर्षांपासून चालू आहे. त्याचप्रमाणे पुस्तकालयाची स्थापना होऊन राज्यातील बहुतेक मोठ्या गावात व खेडेगावातही पुस्तकालये निघाली आहेत. अनेक विद्वान लोकास बोलावून त्यांच्याकडून निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यानेही करविण्यात येत आहेत; परंतु देशी भाषेत चांगले ग्रंथ निघाले नाहीत, तर हे सर्व प्रयत्न फुकट जातात. सर्वांना वाचता येतील अशी निरनिराळ्या उपयुक्त विषयांवर चांगली पुस्तके तयार झाल्याशिवाय लोकशिक्षणाचे काम यशस्वी होणार नाही.

मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची आवश्यकता हल्ली सर्वांस जाणवू लागली आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे; परंतु या बाबतीत मुख्य अडचण देशी भाषेत लिहिलेली पुरेशी पाठ्यपुस्तके मिळण्याची आहे. आज जर सर्व अभ्यासक्रम मातृभाषेतून चालवू म्हटले तर ते कठीण जाईल. किंबहुना चांगल्या पाठ्यपुस्तकांच्या अभावी शास्त्रीय विषय तसे शिकविणे तर अशक्यच होईल. सबब अध्यापकांनी व तज्ज्ञ गृहस्थांनी अशी पुस्तके देशी भाषात स्वतः लिहावी किंवा आपापल्या

आवडीच्या विषयावरील ग्रंथाची सोपी व रसपरिपूर्ण भाषांतरे करावी आणि अशा रीतीने परभाषेवर अवलंबून राहण्याचे आमचे दैन्य त्यांनी दूर करावे - छे, केलेचे पाहिजे; परंतु या संबंधात एक काळजी घेतली पाहिजे. भाषांतर करणारा इसम त्या विषयाचा चांगला माहीतगार असला पाहिजे इतकेच नव्हे तर त्या विषयाबद्दल त्याला खरे प्रेमही असले पाहिजे. शिवाय आपले भाषांतर समजण्यास सोपे व वाचण्यास मनोरंजक कसे करता येईल हेही त्याला ठाऊक असले पाहिजे. नाहीतर नुसती भाडोत्री भाषांतरे क्लिष्ट व निरुपयोगी होतात. आपल्याला गरज आहे ती तज्ज्ञांच्या उत्साहपूर्ण व स्वयंस्फूर्त कामगिरीची आहे.

शास्त्रीय विषयांवरील ग्रंथांची भाषांतरे केल्याशिवाय आपल्याला गत्यंतरच नाही; परंतु भाषांतर करण्याच्या प्रवृत्तीला योग्य वळण लावून प्रसंगविशेषी आळाही घातला पाहिजे. नाहीतर स्वतंत्र ग्रंथरचना होण्याच्या ऐवजी परकीय भाषेतील पुस्तकांची बाजारी भाषांतरेच सर्वत्र होऊ लागतील. कोणत्याही देशाचे वाङ्मय हे त्या देशाच्या संस्कृतीचे प्रतिबिंब असते. याकरिता निवळ भाषांतरांवर समाधान न मानता आपल्या उच्च संस्कृतीला साजेसे श्रेष्ठ दर्जाचे स्वतंत्र वाङ्मय स्वभाषेत आपण तयार करणे अवश्य आहे.

या बाबतीत माझे प्रयत्न फार वर्षांपासून चालू आहेत, हे तुम्हाला ठाऊक असेलच. १९१२ साली देशी वाङ्मयाच्या प्रसाराकरिता दोन लाख रुपयांची रक्कम मी निराळी काढून ठेविली आणि तिच्या व्याजांतून महत्त्वाच्या विषयावरची चांगली पुस्तके प्रकाशित करण्याची योजना केली. या योजनेला हवे तितके यश आलेले नाही. हे पाहून माझ्या मनास उद्वेग वाटतो. हा प्रयत्न सिद्धीस न जाण्याची कारणे काहीही असोत. इतर ठिकाणच्या चांगल्या लेखकांचे सहकार्य असल्याशिवाय नुसत्या एकांगी सरकारी प्रयत्नांना या बाबतीत यश येईल असे मला वाटत नाही. पहिल्या प्रतीच्या लेखकांना त्यांच्या योग्यतेनुरूप मोबदला देण्यासारखी आपली सांपत्तिक स्थिती नाही; परंतु त्याबरोबर हेही लक्षात ठेविले पाहिजे की, द्रव्याच्या क्षुद्र लोभाने जगातील उत्कृष्ट ग्रंथ निर्माण झालेले नाहीत. साहित्यक्षेत्रात स्वार्थत्यागाचे मोल अपरिमित आहे. हे मी तुम्हाला सांगावयास पाहिजे असे नाही. नुसते खावयाला मिळाले म्हणजे खुशाल जगत राहावे, अशी परिस्थिती उत्कृष्ट बुद्धिमंतांची नसतेच.

आपल्या देशात लेखक, प्रकाशक व मुद्रक यांचे संघटन नाहीच असे निश्चितपणे म्हटले तरी चालेल आणि संघटनाशिवाय तर कोणताही कार्यभाग होत नाही. पैशाच्या अभावी गरीब लेखकांची पुस्तके छापल्याशिवाय तशीच पडून राहतात व चांगले लेखक न मिळाल्यामुळे प्रकाशकास आपला धंदा चालविणे कठीण जाते. चांगल्या पुस्तकाला गिऱ्हाईक नसल्यामुळे मुद्रकवर्गाला लहानलहान चोपडीच छापत बसावे लागते. पुस्तकांची किंमत नाइलाजाने जास्त ठेवावी लागते व त्याचा परिणाम पुस्तकविक्रीच्या आकड्यांवर झाल्याशिवाय राहत नाही. म्हणून भोवतालच्या परिस्थितीची स्पष्ट अशी ओळख करून घेतली व या लेखक-प्रकाशक - मुद्रक वर्गांचे योग्यसे संघटन झाले तर पुष्कळसा पैसा व मेहनत वाचेल असे मला वाटते.

आपल्या देशातील भाषावैपुल्यामुळेही वाङ्मयप्रसाराच्या कामात पुष्कळ अडचणी येतात. शास्त्रीय वाङ्मय तयार करावयाच्या कामी सर्वमान्य अशा शास्त्रीय परिभाषेची अत्यंत इष्टता

आहेच. लेखकांनी एकट्या स्वभाषेतून शब्दसंपत्ती न घेता, इतर भाषाभगिनीशी त्या संपत्तीची देवघेव केली पाहिजे आणि आपले शब्द परकीय वाङ्मयात व परकीय शब्द आपल्या वाङ्मयात रूढ केले पाहिजेत.

परंतु ही तात्पुरती योजना झाली. राष्ट्रीयत्वाची व एकीची भावना वाढविण्याकरिता आणि वरील सर्व अडचणी दूर करण्याकरिता सर्व राष्ट्राची एकभाषा असणे अत्यंत अवश्य आहे.

युरोपात व अमेरिकेत शिक्षणशास्त्रावर हजारो ग्रंथ आहेत व शिक्षणविषयक प्रश्नांची चर्चा करणारी शेकडो नियतकालिकेही आहेत. सर्वसुधारणेचा पाया शिक्षणच असल्यामुळे अशा प्रकारच्या पुस्तकांचा हवा तेवढा मोठा पुरवठा आपल्या विद्वान लोकांकडून व शिक्षकांकडून अद्याप का होऊ शकला नाही. याचे आश्चर्य वाटते. त्याचप्रमाणे आपल्याला बालवाङ्मयाची जरूरही अत्यंत तीव्र आहे. जास्त आकर्षक वाटणाऱ्या पुस्तकांवरून जर शाळेतले विषय शिकविले, तर मुलांना शिक्षणाची गोडी अधिक लागेल. शिक्षकवर्गाला सुद्धा सामान्यज्ञान देणारी पुस्तके जर सचित्र व सुबक मिळाली तर विशेष बरे वाटते. युरोप अमेरिकेतल्या मुलांना काय काय अनुकूलता असतात त्या पहा आणि त्याच्याशी तोलून पाहण्यासाठी हिंदी मुलांना कोणती अनुकूलता असते ती पहा.

ग्रंथप्रसारक मंडळीने व विशेषतः रा. यंदे यांनी मराठी भाषेची जी सेवा केली आहे त्याबद्दल मला फार संतोष वाटतो. येथे जमलेल्या या विद्वान लेखकांचा सन्मान करण्याची संधी आज तुम्ही मला आणून दिली म्हणून मला आनंद वाटतो. मराठी पुस्तके प्रकाशित करण्याचे तुमचे काम उत्तरोत्तर अधिक यशस्वी होत जावो अशी इच्छा मी प्रदर्शित करतो. प्रांताभिमानाच्या भावनेने आपल्या मुख्य देशी भाषांची जोपासना करणे किंवा त्याच भावनेने एकभाषेचा प्रयत्न करणे या दोन्ही गोष्टी आपण अजून तरी वर्ज्य केल्या पाहिजेत. आपली प्रत्येक भाषा दुसरीला उपकारक ठरू शकेल अशीच आशा आहे. एकभाषा होण्यास उघडच लायक असणाऱ्या हिंदी भाषेचा, मराठी, गुजराती, बंगाली वगैरे इतर भाषांशी, फार निकटचा संबंध आहे. या भाषा तिच्या सारख्याच काही बाबतीत संपन्न आहेत व मी निर्दिष्ट केलेल्या काही खास बाबतीत संपन्नतेची वाट पाहणाऱ्या आहेत.

●●●

१४४.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २१ जानेवारी, १९३०

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन व लेडी आयर्विन यांना दिलेली मेजवानी

(१)

उभयता नामदारसाहेब आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडताना, ते एका दीर्घ व चिंताजनक दुखण्यातून आता पूर्वस्थितीत उठून आले. या गोष्टीबद्दल आपणा सर्वांना वाटणारी भावना व्यक्त करावीच असे मला वाटते. प्रजाजनाचे कल्याण ते अंतःकरणपूर्वक चिंतीत असतात, त्या प्रजेच्या प्रेमाचे सुख भागविण्यासाठी बादशहांना देव दीर्घायू करो.

(२)

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

आजचे आपले सन्मान्य पाहुणे, नामदार व्हाइसरॉय साहेब व त्यांच्या पत्नी, या उभयता नामदारांच्या आरोग्यपानाची सूचना मी तुमच्या पुढे मांडीत आहे.

सम्राज्ञीच्या प्रतिनिधींचा सन्मान माझ्या राजधानीत मी प्रथम केल्याला आज चाळीस-अधिक वर्षे झाली आहेत. त्या चाळीस वर्षांच्या अवधीत ब्रिटिश राजसत्तेशी आलेली दोस्ती बडोदे सरकारने सुस्थिर व अखंड राखली आहे आणि स्वतःच्या एकनिष्ठेत किंचितही अंतर पडू दिलेले नाही. माझ्या दीर्घ आयुष्यात पुष्कळच गोष्टी मला पहावयास मिळाल्या आहेत. त्यांची संख्या एवढी मोठी आहे की, मी त्या गोष्टी ओळीने सांगत बसलो तर तुम्हाला कंटाळून सोडीन. दक्षिण आफ्रिकेतील युद्धाची धडपड व गेल्या महायुद्धाचे भयंकर दिव्य ही दोन्ही मी बघितली आहेत आणि दोन्ही वेळच्या आणीबाणीच्या प्रसंगी सबंध साम्राज्य ज्या काळज्यांनी ग्रस्त झालेले होते त्या काळज्यांचा वाटा मीही उचलला आहे. स्वायत्ततेच्या उद्दिष्टाकडे होत असलेली हिंदुस्थानाची प्रगती मी पाहिली आहे आणि शासनतंत्राविषयीची स्वतःची पात्रता सिद्ध करून दाखविण्याची संधी हिंदुस्थानाला मिळाल्याचा आनंदही मी अनुभविला आहे.

माझ्या पन्नास वर्षांच्या कारकिर्दीत बडोदे राज्यातील परिस्थितीसुद्धा पुष्कळच बदलली आहे. लोकशिक्षण, राज्यकारभाराची व्यवस्था, आर्थिक विकासाच्या योजना आणि सामाजिक सुधारणा या सर्व बाबतीत गेल्या पन्नास वर्षांत मी जो झटलो तो प्रजेच्या भरभराटीचा एकमेव हेतू ठेवूनच झटलो, असे मला हक्काने म्हणता येईल. प्रजाहिताचा तोच हेतू ठेवून आजदेखील मी झटत आहेच. पूर्वी सुरू केलेल्या कामांची पूर्तता करण्याबरोबरच आधुनिक विज्ञान व आधुनिक विचार यांनी दाखविलेले प्रजाहिताचे नवेनवे मार्गदेखील मी आज अजमावून पाहत आहे. हाती घेतलेल्या सगळ्याच कामांत मला पूर्ण यश मिळाले नसले, तर समाधानाकरिता मी माझ्या मनाला सांगतो की, परंपरा व पूर्वग्रह या फार चिवट व खोल रुजलेल्या गोष्टी असतात, मनुष्यस्वभाव दुबळा असतो व केवढाही सत्ताधीश असला तरी त्याला सगळ्याच गोष्टी अगदी आपल्या मनाजोगत्या कुठे करता येत असतात?

सध्या आपण पुन्हा एकदा एका आणीबाणीच्या परिस्थितीच्या अगदी तोंडाशी उभे आहोत आणि हिंदुस्थानाचे भवितव्य आज ज्यांच्या हाती मिरविलेले आहे त्या सर्वांना देवाने योग्य निर्णय करण्याची शक्ती द्यावी, अशी माझी प्रार्थना आहे. आमनामदारांच्या कुशल नेतृत्वामुळे हिंदी राजेरजवाड्यांच्या महत्त्वाची पूर्ण ओळख पूर्वीपेक्षा आता जास्त प्रमाणात पटू लागली आहे आणि नामदारांनी बोलाविलेल्या परिषदेत हिंदी नरेंद्राचे मत आता प्रकटही होणार आहे, या गोष्टी नमूद करताना मला विशेष आनंद होत आहे; हिंदी नरेंद्राची प्रतिष्ठा अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न मी उभ्या आयुष्यभर करीत आलो आहे आणि त्यांच्या भविष्याची तीव्र चिंता मी अहर्निश वाहत आहे. आमच्या पुरातन हक्कांचा आम्हाला अभिमान आहे. ब्रिटिश सरकारशी आज शंभर वर्षं असलेल्या दोस्तीचा आम्हाला अभिमान आहे आणि हिंदुस्थानाच्या नशिबी काय असेल ते असो; पण ते आमचे हक्क व ती आमची दोस्ती कोणत्याही प्रकारे बाधित किंवा भिन्नरूप होणार नाही, अशी आम्हाला उत्कट आशा आहे. माझ्या मनातली गोष्ट सांगीन म्हटले तर सध्या होऊ घातलेल्या नव्या राज्यघटनेच्या संबंधात पुढील चतुःसूत्री माझ्या मते आमच्या नरेंद्रवर्गाच्या हिताची प्रतिप्राणच अशी आहे. ती चतुःसूत्री अशी : (१) अंतर्गत कारभारात आम्हाला पूर्ण स्वातंत्र्य असले पाहिजे, (२) आमच्याशी केलेले तह शब्दार्थाने व लाक्षणिक अर्थाने कसोशीपूर्वक पाळले जावे, (३) ज्याच्याकडे केलेल्या मागण्याचा हक्क उभय पक्षाला असेल व सर्व प्रकारचे मतभेद जे मिळते करून देऊन असे एक उभयनिरपेक्ष स्वतंत्र न्यायमंदिर तडजोडीसाठी असावे आणि (४) ब्रिटिश हिंदुस्थान व हिंदू हिंदुस्थान या दोघांचाही ज्यात हितसंबंध आहे अशा सर्व बाबतीत नरेंद्रवर्गाला आपले मत प्रभावी करून दाखविण्याचा काहीतरी मार्ग काढून द्यावा. मोठ्या काळजीपूर्वक दीर्घकाळ विचार केल्यानंतर माझी खात्री आहे की, वरील चतुःसूत्री पाळली गेली तरच हिंदी राजेरजवाड्यांना त्यांच्या हक्काच्या स्थानाचा उपभोग घेता येईल आणि ब्रिटिश हिंदुस्थान व हिंदी हिंदुस्थान या दोघांना स्वतःच्या निश्चित ध्येयाचा पुढचा मार्ग बरोबरीने निमुटपणाने व विश्वासाने आक्रमिता येईल.

पुरुषांच्या शेजारी असलेले स्त्रीचे निसर्गदत्त स्थान ऊर्फ समानतेचे हक्क प्राप्त करून घेण्याच्या चळवळीची लाट सध्यास हिंदी स्त्रियांमध्ये उठलेली आहे. स्त्रियांच्या राजकीय आकांक्षांचे किंवा

स्त्री स्वातंत्र्याच्या पुरोगामी कल्पनांचे जे दृश्य आधुनिक युरोपखंडात अद्यापि दिसत आहे. त्याच्यासंबंधी मी आज बोलत नसून, माझा रोख खरे म्हणाल तर मातृत्वाची जबाबदारी, स्त्रीशिक्षण, शुश्रूषा म्हणजे आजारी किंवा दुःखित यांचे दुःख हलके करणे इत्यादी अधिक घरगुती स्वरूपाच्या गोष्टींवर आहे. या बाबतीत चाललेली स्त्री-चळवळ श्रीमंत महाराणी साहेबांना विशेष आवडते. म्हणून सर्व प्रकारच्या स्त्रीविषयक चळवळीविषयी स्वतःची अत्यंत सहानुभूती दर्शविणाऱ्या नामदार लेडी आयर्विनसारख्या पाहुणीचे आदरातिथ्य करण्याचा मान आम्हाला मिळाला. ही गोष्ट महाराणी साहेबांना व मला विशेष आनंददायक वाटत आहे. स्त्रीविषयक चळवळीचे हेच कुलव्रत पूर्वीच्या व्हाइसरॉयांच्या विख्यात पत्नीनी चालविले आहे आणि नामदार लेडी आयर्विन यादेखील ते व्रत सर्वथैव योग्य प्रकारे पाळीत आहेत.

सभ्य पुरुष हो, भाषण संपविण्यापूर्वी तुमच्या सर्वांच्या वतीने मी एक गोष्ट करू म्हणतो. ती ही की, नामदार साहेबांवर प्राणांतिक संकट आणण्यासाठी नुकताच झालेला नीच प्रयत्न फसला, या परमेश्वरी कृपेबद्दल आपली कृतज्ञता आपण अंतःकरणपूर्वक व्यक्त करू. आपल्या आणि ब्रिटिश राष्ट्र कुटुंबाच्या हितासाठी व्हाइसरॉयांना देव उदंड आयुष्य देवो.

●●●

१४५.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १६ फेब्रुवारी, १९३०

प्रसंग : श्रीयुत चिंतामणराव वैद्य आणि दामोदर शेट यंदे यांना सन्मानचिन्हे देण्याकरता भरविलेला दरबार

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

तुम्ही नुकतीच एक मनोरंजक व्याख्यानमाला ऐकली आहे. तिच्यात श्रीयुत वैद्य यांचेही एक व्याख्यान झाले. श्रीयुत वैद्य यांनी ऐतिहासिक संशोधनाच्या क्षेत्रात जी कामगिरी केली आहे तिची मला वाटणारी कदर जाहीर रीतीने व्यक्त करावी या हेतूने मी तुमच्यापुढे चार शब्द बोलत आहे. तुम्हाला माहीतच आहे की, त्यांनी मध्ययुगीन भारतावर एक संस्मरणीय ग्रंथ लिहिलेला आहे आणि हेही ते वेदकालातील काही निर्णायक गोष्टीच्या महत्त्वपूर्ण पण वादग्रस्त प्रश्नांसंबंधी संशोधन करीत आहेत. साहित्य, भौतिकशास्त्रे आणि ललितकला या क्षेत्रामध्ये प्रख्याती पावलेल्या व्यक्तीचा गुणगौरव, त्यांना सन्मानचिन्हे व पारितोषिके देऊन करावा, या हेतूने १९२५ साली मी एक योजना निश्चित केली. आज येथे उपस्थित असलेले आपले सुविख्यात देशबंधू डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांनी त्या माझ्या योजनेशी स्वतःचे नाव संलग्न करण्याची संमती १९२८ साली मला दिली व त्यामुळे मला अर्थातच मोठे समाधान वाटले. यंदा या योजनेनुसार श्रीयुत वैद्य यांना एक पारितोषिक आणि तीन वर्षेपर्यंत एक वर्षासन देण्याची अनुज्ञा मी मनःपूर्वक आनंदाने देत आहे. त्यामुळे स्वतःच्या सध्या चालू असलेल्या बहुविध संशोधनकार्याचे दृश्यफल प्रसिद्ध करण्यास त्यांना साहाय्य होईल अशी मला आशा आहे. साहित्यविषयक विख्यात कामगिरीच्या गौरव करता यावा म्हणून मी गतवर्षी स्थापन केलेल्या साहित्य कलामंडळाचे पदकही आजच्या प्रसंगी श्रीयुत वैद्यांना मी देतो.

मराठी साहित्यप्रांतांतल्या ज्यांच्या सेवेला मान्यता द्यावी असे मला वाटते अशा दुसऱ्या एका सद्‌गृहस्थांना मी आज येथे पाचारण केले आहे. ग्रंथप्रसारक मंडळीची स्थापना १८९५ साली झाल्यापासून त्या मंडळीशी माझा सतत संबंध आलेला आहे. नुकताच त्या मंडळीचा रौप्य महोत्सव माझ्या अध्यक्षतेखाली साजरा झाला. या मंडळीचा उद्देश चांगले ग्रंथ प्रकाशित करून मराठी साहित्य संपन्न करावयाचे, हा आहे. याबाबतीत प्रकाशक या नात्याने श्रीयुत दामोदर सावळाराम यंदे यांनी मोलाची कामगिरी बजाविली आहे.

श्री. यंदे यांच्या ठिकाणी जे साहसप्रेम, जी सार्वजनिक हिताची दृष्टी आहे ती जर नसती तर मराठी वाचकवर्गाकडून स्वहितार्थ व कौतुकाने वाचले जाणारे व मराठी वाङ्मयातील उत्कृष्ट कलेचे नमुने असलेले अनेक ग्रंथ प्रसिद्धच झाले नसते. या ग्रंथांना एक विशिष्ट संदेश जनतेला सांगावयाचा आहे व तो संदेश ग्रहण करणारा या ग्रंथांचा वाचकवर्गही वाढता आहे.

तेव्हा, एक नामांकित लेखक आणि त्याच्याच बरोबर एक नामांकित प्रकाशक या दोघांचाही आदरसत्कार करण्याचा योग आज आपल्याला आला आहे. साहित्यकलेच्या या दोन शास्त्रांचे संमेलन होऊन जगाच्या ऐश्वर्यात आजवर किती अगणित भर पडलेली आहे. लेखक-प्रकाशक-संयोगाचा हा विषय मला नेहमीच अत्यंत जिव्हाळ्याचा वाटतो.

माझ्या प्रजेची बौद्धिक उन्नती व्हावी असे धोरण मी कित्येक वर्षांपासून ठेविले असून या धोरणानुसार मी सतत प्रयत्नही करीत आलो आहे.

१९१२ साली मी एक अशी समिती स्थापन केली आहे की, जिने सर्वमान्य तज्ज्ञांच्या साहाय्याने इंग्रजी व इतर त्यातील प्रतिनिधीभूत ग्रंथांची निवड करावी आणि अनुभवी व नावाजलेल्या मंडळीकडून त्या ग्रंथांचे देशी भाषांत भाषांतर व प्रकाशन करवावे. याकरिता सरकारकडून योग्य ती पैशाची सवडही करण्यात आली आहे. या समितीने आजपर्यंतचे कामकाज जरी काही अंशी समाधानकारक असले तरी मला अशी उमेद आहे की, माझे उद्दिष्ट हल्लीच्यापेक्षा अधिक प्रमाणात साध्य होण्यासाठी काहीतरी उपाययोजना लवकरच करण्यात येईल. भाषांतराचे व प्रकाशनाचे काम सध्यापेक्षा अधिक उच्च दर्जाचे, अधिक कर्तबगारीने व अधिक झडपेने होण्याकडे आपण लक्ष ठेविले पाहिजे.

शेवटी, श्रीयुत यंदे यांनी मराठी साहित्याच्या हितासाठी जी कामगिरी बजाविली आहे तिची माझ्याकडून बूज व्हावी म्हणून मी भाषा उल्लेख केलेल्या साहित्यकलामंडळाचे एक पदक यंदे शेटजींनाही मी आनंदाने देतो.

श्रीयुत वैद्य आणि श्रीयुत यंदे यांच्याकडून आणखी बरीच वर्षे पावेतो आपापल्या कार्यक्षेत्रात उपयुक्त कार्य घडो, असे मी इच्छितो. सलोखा हाती लागण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे संशयाचे पिशाच पार गाडून टाकावे. आपल्याला छिन्नविछिन्न करू पाहणारे मतभेद उद्भवू देऊ नयेत. आपल्या देशाला समृद्ध व संतुष्ट पाहण्याचे एकमेव ध्येय आपल्यापुढे ठेवून परस्पर - विश्वासाने व हिमतीने पुढे पाऊल टाकावे.

हिंदुस्थानाच्या भावी हिताखातर ही विनंती मी करीत असताना त्या उज्ज्वल भविष्याला ग्रासू पाहणाऱ्या एका मोठ्या गंडांतराकडे मी दुर्लक्ष कसा करीन ? हे गंडांतर दिसावयाला लहान असले तरी परिणामाच्या दृष्टीने अत्यंत भयंकर आहे. त्याचे नाव 'अत्याचार'. काही बदसल्ला मिळालेली मंडळी आपल्या देशाच्या काही काही भागांतून अत्याचारी मार्गाचे अवलंबन करीत आहेत. त्यांच्या अविचारी कृत्यांमुळे माझ्यासारखाच प्रत्येकाच्या अंगावर भयाने काटा उभा राहात असला पाहिजे. याची मला खात्री आहे. या दुष्कृत्यांच्या उघड हाच परिणाम होणार की प्रगतीचे गाडे पुन्हा मागच्या एखाद्या मुक्कामावर परत येणार आणि हिंदुस्थानाचे उज्ज्वल नाव कलंकित होणार.

सभ्य स्त्री - पुरुष हो, या बिकट प्रश्नांचा येथेच मी निरोप घेतो आणि सार्वजनिक कल्याणाच्या प्रत्येक बाबतीमध्ये अगत्यपूर्वक आणि मनःपूर्वक सतत लक्ष घालण्याबद्दल ज्यांची बरीच मोठी प्रख्याती आहे त्या नामदार लेडी विलिंग्डन यांचे हार्दिक स्वागत करण्याच्या कामाकडे मी वळतो. त्या येथे येऊ शकल्यामुळे व्हाइसरॉयांनी बडोद्याला दिलेल्या भेटीच्या रमणीयतेत व आनंदात मोठीच भर पडली आहे. समाजातील हक्काचे असे स्वतःचे स्थान स्त्रीला मिळविता यावे या हेतूने शिक्षणाच्या द्वारे, शिशुसंगोपनाच्या शिक्षणाच्या द्वारे आणि अन्य तऱ्हेने आम्ही या राज्यात शक्य तितका प्रयत्न केला आहे व करीत आहोत. या कार्याची माझ्याइतकीच आवड श्रीमंत महाराणीसाहेबांना सुद्धा आहेच. काही अपरिहार्य कारणांमुळे त्या आजच्या समारंभाला येऊ शकल्या नाहीत याबद्दल मी फार दिलगीर आहे; पण उभयता नामदारांचे आदरातिथ्य करण्याच्या कामी मला मदत करण्यास माझी अनुरंजनकुशल व प्रसन्नवृत्तीची मुलगी आज हजर आहे आणि त्यामुळे मला विशेष आनंद होत आहे. देशाच्या भविष्याच्या दृष्टीने एवढ्या मोठ्या आशादायक वाटणाऱ्या, प्रस्तुतच्या चळवळीची बरीचशी प्रगती हिंदुस्थानाच्या सर्व भागांतून व्हावयाला ज्याचे सहानुभूतीपूर्ण मार्गदर्शन कारणीभूत झाले, त्या नामदार लेडी विलिंग्डन यांचे स्वागत माझी मुलगी तिच्या आईच्या इतकेच उत्साहाने व उल्हासाने करील अशी माझी खात्री आहे.

●●●

१४६.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ८ मार्च, १९३०

प्रसंग : प्रतापसिंह सरोवराचे उद्‌घाटन

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

प्रतापसिंह हे माझ्या युवराजाचे नाव ज्याला दिलेले आहे त्या सरोवराच्या उद्‌घाटनाचे आनंददायक काम आज मला करावयाचे आहे. बडोदे शहराच्या कल्याणाकरिता आजवर जी जी सार्वजनिक बांधकामे मी सुरू करविली त्यांच्या मालिकेत हे नवे नुकतेच उमललेले पुष्प आजच्या उद्‌घाटन समारंभाच्या रूपाने मी गुंफीत आहे. अगदी अलीकडचे असलेले हे बांधकाम माझ्या अमदानीतले शेवटचेच बांधकाम ठरणार नाही, अशी मला आशा आहे.

या जलाशयाचे काम तडीस नेल्याचे श्रेय आपण श्रीयुत गुर्तू यांना दिले पाहिजे. जलाशयाच्या विषयातील त्यांचे प्रावीण्य फार उपयुक्त स्वरूपाचे आहे आणि त्यांच्यासारखा माणूस माझ्या पदरचा आता जाणार याबद्दल मला वाईट वाटते. नळकामाचे अधिकारी रा. साठे व त्यांच्या हाताखालची मंडळी आणि या कामाचा मक्ता घेणारी टाटा कंपनी हे तिघेही प्रस्तुत कामाच्या पूर्ततेबद्दल प्रशंसेस पात्र आहेत.

'सयाजी सरोवर' या नावाने तुम्हाला ठाऊक असलेल्या आजव्याच्या तलावाला जोड असावी या हेतूने हा महत्त्वाचा जलाशय बांधण्यात आलेला आहे.

अशी जोड पुढे मागे द्यावी लागेल ही कल्पना १८८४ सालीच आली होती. आजवा तलावाचे कल्पक रा. जगन्नाथ सदाशिव यांच्या मते आजव्याकडचा प्रदेशच स्वभावतः असा आहे की लागोपाठ काही वर्षे पावसाने डोळे वटारले तर आजव्याचे पाणी कमी होण्याचा संभव आहे आणि तो संभव बहुधा खोटा ठरणाऱ्यांपैकी नाही. श्रीयुत गुर्तू यांनी आताच सांगितल्याप्रमाणे आजव्याला जोड देण्याचे हे महत्त्वाचे व खर्चाचे काम अत्यंत काळजीपूर्वक चौकशी केल्याशिवाय आणि तज्ज्ञांचा सल्ला घेतल्याशिवाय सुरू करता येण्यासारखे नव्हते. म्हणून जोडतलावाची अखेरची योजना मंजूर व्हावयाला साहजिकच १९२६ साल उजाडले आणि त्या योजनेचे परिणत स्वरूप तुमच्या समोर आज दिसतच आहे. गतवर्षी आरंभापासूनच पाऊस कमी पडला

आणि या जोड तलावाची उपयुक्तता सिद्ध झाली. ती अशी की येथल्या पाण्याचा पुरवठा केल्यामुळे आजवा तलावातला पाण्याचा साठा, पुरेसा पाऊस असताना एरवी राहतो तसा मुबलक राहिला, पाण्याची सपाटी कमी झाली नाही आणि उन्हाळ्यात पाणी कमी पडते की काय ही काळजी पार नाहीशी झाली.

बडोदेकरांना शुद्ध पाण्याचा पुरवठा करण्याचे उदक मी जेव्हा चाळीस वर्षांपूर्वी सोडले तेव्हा मी म्हणालो होतो की, सर्व लोकोपयोगी कामांमध्ये हे प्रजेला पाणीपुरवठा करण्याचे काम मी अग्रगण्य समजतो. मुबलक शुद्ध पाणी आणि स्वच्छता राखण्याची सुधारलेली साधने या दोन गोष्टी माझ्या प्रजेला द्याव्या असे मला मनापासून वाटत होते. ते जुने संकल्प व जुनी वचने माझ्या हातून पार पडली आहेत असे मी समजतो आणि जर ती तशी पार पडली नसतील तर मी तुम्हाला खात्रीपूर्वक सांगतो की, कधी कधी माझ्या इच्छाशक्तीच्या धावेबरोबर माझ्या कार्यशक्तीची गती राहत नसली, तरी प्रजेला त्या दोन सोयी करून देण्याची माझी भावना पहिल्याइतकीच आजही जागृत व अनुकूल आहे.

प्रत्येक खेडेगावाच्या वेशीत निदान अक्षरओळखीइतके तरी शिक्षण नेऊन पोहोचवावयाचे हे जसे माझे ध्येय आहे तसेच प्रत्येक गावगाड्याला चांगले पाणी - आरोग्याचे पहिलेच साधन असलेले पाणी उपलब्ध करून द्यावयाचे हेदेखील माझे ध्येय आहेच आणि त्याच्या सिद्धीसाठी बराच सरकारी पैसाही आजवर खर्च झालेला आहे. निम्मा खर्च सरकार व स्थानिक पंचायती हे दोघे मिळून सोसतात आणि बाकीचा खर्च गावकरी भरतात. कारण गावकऱ्यांनी स्वावलंबी होण्यास शिकावे हे तत्त्व अयोग्य आहे, असे कोण म्हणेल ? कार्य करावयाचे ते अफाट आहे आणि त्याची कठीणता आपल्या वर्णव्यवस्थेमुळे मुळीच कमी झालेली नाही. कुणाच्याही भावना जाणूनबुजून मी कधीही दुखविल्या नाहीत. आपल्या ज्या परंपरा खरोखर पाळण्यालायक आहेत त्या परंपरा अखंडित ठेवण्याचा मी प्रयत्न केलाच आहे; पण वाळक्या सालपटासारख्या जीर्ण व केवळ औपचारिक असणाऱ्या परंपरांपैकी काही परंपरांचा त्याग लोकांनी करावा म्हणून पुढाकार घेऊन अनुभव, उपदेश व उदाहरण या तिन्ही मार्गांचा उपयोग मी केलेला आहे.

चातुर्वर्ण्यरूपी वाघ व वर्णबाह्य असलेली अंत्यजादिक बकरी ही एकाच तळ्यावर पाणी पीत असलेली आपल्याला लवकरच दिसतील आणि या त्यांच्या एकत्रीकरणाने सर्वत्रांचे हितच होईल अशी मला फार आशा वाटते. आपल्या जातीविषयक पूर्वग्रहांना मान तुकवून जवळजवळ प्रत्येक खेडेगावात जेव्हा स्पृश्याकरिता निराळ्या व अस्पृष्टांकरिता निराळ्या अशा दुहेरी विहिरी बांधाव्या लागतात, तेव्हा सरकारला किती भारी खर्च पडतो याची जाणीव लोकांना झालेली नाही. बडोद्याच्या कीर्तीवरील हा कलंक पुढेमागे दूर करण्याची सुबद्धी लोकांना होईल अशी माझी खात्री आहे.

आपल्या राज्यातील खेडेगावांच्या गर्दीशीच नव्हे तर स्वाभाविक किंवा भौगोलिक अडचणींशीदेखील आपल्याला झगडावयाचे आहे. राज्याच्या काही भागात पाणी फार खोलावर लागते आणि इतर भागात ते जरी थोडे जवळपास लागले तरी ते पिण्यालायक निघत नाही. असे काही अंशी आम्हाला अपयश आले असले तरी त्या मानाने पुष्कळ व जास्त असे काही

ठिकाणी आम्हाला यशही प्राप्त झालेच आहे. दरेक वर्षी आम्ही खेडेगावतल्या विहिरींची संख्या वाढवितच चाललो आहोत आणि त्यातल्या काही विहिरींवर पंपांचीही सोय करून देत आहोत. तसेच नलिकाकूप तयार करण्याचे काम अधिक खर्चाचे असले तरी ते आम्ही अंगाबाहेर टाकलेले नाही. त्या बाबतीत काही ठिकाणी आमच्या वाट्याला निराशा आलेली असली तरी दुसऱ्या जागी बोअरिंगमुळे उत्कृष्ट पाण्याचे अखंड झरे आम्हाला लागलेच आहेत आणि तेसुद्धा जेथे पाण्याची अडचण फार वर्षांपासून जाणवत होती अशा जागी.

यानंतर शेवटून सांगितले तरी कोणत्याही दृष्टीने कमी महत्त्वाची नसलेली गोष्ट ही की, बडोदे शहराला चांगले पिण्याचे पाणी पुरविण्याचा जो महान प्रथम प्रयत्न झाला त्याच्या पाठोपाठ पाणीपुरवठ्याच्या सोयी राज्यातील दुसऱ्या लहान लहान शहरी झाल्या आहेत. या सोयी असलेल्या शहरांची संख्या आजला तेरा आहे आणि या पाणीपुरवठ्याच्या योजनांचे प्रकार म्हणाल तर पाटण शहराच्या विस्तृत योजनेपासून ते सोनगड गावाच्या साध्या योजनेपर्यंतचे निरनिराळे प्रकार या तेरा ठिकाणी आढळतील. नवसारीला नवीन नळ आणावयाचे होते तर ते माझ्याच हस्ते सुरू करण्याचा योग इ. स. १९२८ च्या डिसेंबरात आला. त्याच्या किंचित अगोदर वीसनगरच्या नळकामाची कोनशिला मी बसविली; पण अजून ते काम पूर्ण झालेले नाही. काठेवाडात पाणीपुरवठा करण्याचा प्रश्न मोठा बिकट आहे. ओखा बंदरासाठी अत्यंत आवश्यक असलेले पिण्याचे पाणी कोठेही मिळण्याची आम्हाला आशा दिसत नाही; पण अजूनदेखील झटून शोध चालू ठेवला तर निदान सध्या आहे तितकी पाण्याची अडचण पुढे भासणार नाही. झाली तर ती अंशतः कमीच होईल असे खात्रीने वाटते.

मी तुम्हाला हे सर्व सांगत आहे ते कोणत्याही प्रकारच्या बढाईखोर वृत्तीने सांगत नाही. वास्तविक जितके काम करण्याची आमची इच्छा होती तितके काम आमच्या हातून खरोखर पार पडले नाही व काही काही वेळा तर आम्ही अगदी हतबुद्धाच झालो होतो, या गोष्टी मी प्रांजलपणे कबूल करतो. हिंदी लोकांवर कधीकधी अशी टीका होत असते की, या लोकांचा उत्साह इतका उद्दीपित होण्याचा संभव असतो की, भडकलेल्या अग्नीप्रमाणे तो उत्साह अनावर होऊन सर्व शक्तींचा स्वाहा करतो व त्यामुळे शेवटी शक्तिहीन बनून स्वतःचा नाश करून घेतो; परंतु अशा पिसाट प्रयत्नाने पाणीपुरवठ्याच्या कामासारख्या छातीच्या कामात म्हणण्यासारखे यश केव्हाही मिळावयाचे नाही. आपल्यापुढील कार्य आपल्याला जर स्पष्ट समजले आणि ते जर आपण चिकाटीने करीत राहिलो तरच अशा कामात आपल्याला थोडेफार यश मिळण्याची आशा असते.

उत्साहाच्या या गोडव्या गुणानेच आपल्याला प्रारंभाला अगदी सहजासहजी भुरळ पाडून भलत्या मार्गाला नेले असावे व पाटबंधाऱ्याच्या आपल्या श्रीगणेशाला विघ्ने आणिली असावीत. अनुभवाच्या त्या बाल्यावस्थेत आम्हाला अद्याप पुरतेपणी कळले नव्हते की, पाटबंधाऱ्यांचे काम म्हणजे आसुसलेल्या जमिनीला पाणी पोहोचविणे एवढेच नसून त्याहून फार मोठे व फार निराळे असे काम आहे. या बाबतीत राज्यांतील निरनिराळ्या खात्यांचा निकट संबंध किती व कसा येतो याची पूर्ण कल्पना खालसा मुलुखातल्या अधिकाऱ्यांनादेखील तेव्हा आलेली नव्हती, असे

मला वाटते. शेतकीच्या प्रश्नाचा शास्त्रीय दृष्टीने विचार, पाटाचे पाणी जिला मिळणार त्या जमिनीचा प्रकार व प्रत, जंगलांच्या अस्तित्वाचा पावसाळ्यावर होणारा परिणाम, शेतकरी लोक जमिनीतून काढतात ती पिके आणि ती नित्याची पिके बदलण्याची त्यांची तयारी, या व इतर मुद्द्यांचा विचार एक तर आम्ही मुळीच केला नव्हता किंवा केला असला तर तो फार स्वल्प प्रमाणात केला होता. पाटाचे पाणी द्यावयाचे म्हटले की ते घेणारे लोक अगदी एका पायावर तयार असतात असा अनुभव सगळीकडेच येत होता आणि बडोदे काही त्याला अपवाद होणार नाही असे वाटले होते; पण दुर्दैवाने हा अदमास खोटा ठरला. सपाट प्रदेशातून पाट नेण्याच्या कामात काय काय अडचणी असतात त्या पूर्णपणे आम्हाला कळल्या नव्हत्या. तसेच एकापेक्षा जास्त सत्ताधीशांच्या अमलाखाली असलेल्या नदीचा पाट काढावयाचा व राजकीय स्वरूपाचे अडथळे येत असतात त्याची जाणीव आम्हाला नव्हती. आमची यंत्रसामग्री दोषपूर्ण होती आणि कारण काय असेल ते असो; पण कायम प्रत्यक्ष चालू असताना, शेतकऱ्यांच्या इच्छा समजून घेताना किंवा इतर संबंधकर्त्या खात्याशी विचारविनिमय करताना पुरेशी काळजीदेखील आमच्याकडून घेतली गेली नव्हती असे म्हणावे लागते. पाटबंधाऱ्यासाठी आपण सुमारे पंचावन्न लक्ष रुपये खर्च केले आहेत आणि या प्रचंड रकमेपैकी काही भाग तरी आपण वाया दवडला आहे हे आपण कबूल केलेच पाहिजे. राज्यातील एकंदर पाटबंधाऱ्याच्या कामासाठी सर्वांत मोठी रक्कम वसूल होते ती बडोदे व नवसारी येथील दोन मोठ्या जलयोजनांपासूच होत आहे. पाणीपट्टीचे उत्पन्न हे या कामाच्या लोकप्रियतेचे गमक आहे आणि ते उत्पन्न सदर कामांच्या निभावणीच्या खर्चापेक्षा किंचित कमी आहे. वढवाणा येथील तलावाचे काम हे एक दुष्काळी काम म्हणून सुरू करण्यात आले होते आणि त्या वेळी मी म्हणालो होतो की, दुष्काळासारख्या मोठ्या आपत्तीचे उग्र स्वरूप व त्यापासून लोकांचे रक्षण करण्याची तात्कालिक आवश्यकता यांच्या गडबडीमुळे आणि विशेषतः अशा आपत्तींना तोंड देण्याची लोकांची काहीच तयारी नसल्यामुळे, दुष्काळी कामांचा विचार भावी उपयुक्ततेच्या दृष्टीने करण्याची प्रवृत्ती माणसात साहजिकच नसते.

दुष्काळाची झडप आपल्यावर अचानक येण्याची भीती आपल्याला नेहमीचीच आहे आणि अशा वेळी तात्पुरत्या निवडी भागविण्याकरिता आपण घाईघाईने जर दुष्काळी कामांची सुरुवात करू तर ती कामे उधळपट्टीची तोंडे ठरतात, हे उघड आहे. विवेक किंवा दूरदृष्टी आपल्याला बजावून सांगतो की, ''माझ्याखातर तरी तुम्ही अशा संकटांना तोंड देण्याची तयारी पूर्वीपासून करून ठेवा.'' वढवाणा तलावाच्या बाबतीत आपल्याला अपयश येण्याचे कारण कदाचित असेदेखील असेल की, तलाव करण्याची जागा आपण पूर्ण विचार करून नक्की केली नाही आणि त्या तलावाच्या लगतच्या टापूंत येणारी जमीन पाणी घेण्याला चांगलीशी सोईस्करही नसेल; पण अलीकडे चौकशीअंती असे कळले की, जमिनीत तसा काही दोष नाही, मात्र तलावात पाणी भरपूर असले तर त्याच्या पाटाचे पाणी घेण्यास सध्याच्याहून अधिक जमिनी तयार होण्यासारख्या आहेत आणि त्या दृष्टीने लोकांकडून आमच्या हाकेला कितपत उत्तर मिळण्याची अपेक्षा बाळगण्यासारखी आहे याचा तपास चालू आहे.

असाच तपास नवसारी प्रांतात करता कळते की, डोसुवाड्याच्या जलयोजनेचा अधिक विस्तार करता येणे शक्य आहे. नदीच्या पाटाचे पाणी देऊन डांगरीचे पीक काढण्याचा प्रकार पंजाब, बंगाल व मद्रास या प्रांतांत रूढ आहे आणि तोच प्रकार आपल्या राज्यात फक्त नवसारी प्रांतामध्येच वैशिष्ट्याने आढळणारा आहे. शेतकरी वर्गात हा प्रकार लोकप्रिय होत चालला आहे आणि त्याच्याविरुद्ध लोकांचे जे पूर्वग्रह होते ते व जी जुन्यालाच चिकटून बसण्याची वृत्ती होती ती सर्व आता नष्ट झालेली आहे. अशा मोठाल्या जलयोजना अधिक विस्तृत करावयाला आधी फार काळजीपूर्वक चौकशी करावी लागते. शिवाय ही कामे पैशाशिवाय होत नसतात हे मी तुम्हाला सांगावयाला नकोच आणि झाल्या - केल्या सर्व गोष्टींचा विचार केला तर अशा कामासाठी लागणाऱ्या प्रचंड रकमांची सवड करून ठेवणे ही गोष्ट काही सोपी नाहीच.

सारांश, पाटबंधाऱ्याच्या कामांचे भविष्य आशाशून्य खास नाही आणि योग्य मार्गाचा अवलंब केला तर आपल्या चुकांपासूनदेखील आपणास काही शिकता येण्यासारखे आहे. दीर्घ प्रयत्न, विवेकप्रधान चर्चा - चिंतन, सहनशीलता व या सर्वांहून विशेष म्हणजे काळजीपूर्वक व मनःपूर्वक काम करण्याच्या पद्धतीला दिलेली विजिगीषू वृत्तीची जोड एवढ्या गुणांच्या जोरावर आपण आपले काम पार पाडू शकू. पाणी हे सेवक म्हणून फार चांगले आहे; पण मालक म्हणून फार अनिष्ट आहे. तुम्ही त्याला चांगले वागविले - वापरले तर ते तुमच्या फार उपयोगी पडणारे आहे; पण तेच तुम्ही त्याला वाईट कामाला लावा, त्याचा दुरुपयोग करा, की शेकडो अकल्पित मार्गांनी ते तुमचा सूड घेतल्याशिवाय राहणार नाही.

झालेली निराशा मी झाकून ठेवीत नाही किंवा कुणाला दोषही देत बसत नाही हे तुम्ही पाहतच आहा. त्या वेळच्या इंजिनिअरांनी स्वतःच्या बुद्धिसामर्थ्यानुसार व स्वतःच्या कर्तृत्वशक्तीची पराकाष्ठा करूनच आपले कामकाज केले आहे हे मी मान्य करतो. त्यांच्या कामाला जितके यश यावे अशी आपली इच्छा होती तितके न येण्याचे कारण, मी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, पुष्कळ अंशी हेच आहे की, आपल्याला त्या मंडळींच्या मागून जे ज्ञानाचे पितृधन मिळाले ते त्यांना मिळालेले नव्हते. गत गोष्टीकडे फार वळून न पाहता आपण आपली दृष्टी पुढच्या मार्गाकडे लावू आणि आपला अनुभव सत्कारणी लावण्यासाठी एक व्यवहार्य धोरण ठरवून घेऊ. संरक्षण करण्यासारखी तळी, विहिरी वगैरे असतील त्यांचा शक्य तितका मोठा सदुपयोग करून घेत जाऊ व पाण्याचा वापर सुज्ञपणाने करण्यास उत्तेजन देत जाऊ.

या दिशेने प्रयत्न करण्यास आपण प्रारंभ तर केलाच आहे. शेतातून वाहून जाणाऱ्या पाण्याला योग्य वाट काढून देण्याचा महत्त्वाचा प्रश्न आपण चर्चेस घेतला आहे आणि काही उपयोगी येण्यासारख्या तलावांची डागडुजी करण्यास सुरुवात केली आहे. पाट, तलाव वगैरेंच्या द्वारा जमिनीच्या सपाटीवरून पाणी पुरविण्यासंबंधीचे माझे प्रयत्न अपेक्षेप्रमाणे यशस्वी झाले नसले तरी विहिरी वगैरेंच्या द्वारा जमिनीच्या पोटातून पाणी काढून ते लोकांना पुरविण्यासंबंधीचे महत्त्वाचे काम अधिक भरीव प्रमाणात यशस्वी करून दाखविल्याचे ध्येय मला घेता येण्यासाखे आहे. शेतकरीवर्गाला पाणी पुरविण्याच्या प्रश्नाकडे माझे विशेष लक्ष असल्यामुळे मला थोडक्याच परिश्रमाअंती समजून चुकले की, विहिरींचा व भूमिगत जलस्थानांचा सर्रास उपयोग करण्यास

लोकांना उत्तेजन देणे हे माझ्या धोरणाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. त्या धोरणान्वये मी धिमेपणाने सतत वागत आलो आहे. हे धोरण अमलात आणण्यासाठी लोकांनी आगाऊ पैसे मागितले तर त्या मागण्या ऐकण्याचा मी कधी कंटाळा केलेला नाही आणि राज्याच्या वार्षिक अंदाजपत्रकांतही त्याच कामासाठी मोठमोठ्या रकमा मी मंजूर केलेल्या आहेत. १८८६ सालापासूनच्या काळात आपल्या राज्यात बारा हजारांहून अधिक विहिरी खणण्यात आल्या व त्यासाठी तीस लक्ष रुपयांहून अधिक रक्कम लोकांना आगाऊ देण्यात आली. दोन हजार जुन्या विहिरी दुरुस्त करविल्या व त्यासाठी सुमारे तीन लाख रुपये लोकांना आगाऊ खर्चावयास दिले आणि ऑइल इंजिने, पंप, ट्रॅक्टर वगैरे अगदी आधुनिक साहित्य आणण्यासाठी दोन लाखांपर्यंत रक्कम गुंतवून ठेवली आहे. हे आकडे वाचून दाखविणे व ऐकणे या मोठ्या रुक्ष गोष्टी आहेत. म्हणून आणखी काही आकडे सांगत बसून मी तुमच्या सोशीकपणाची परीक्षा पाहत नाही. जे थोडे आकडे मी आता सांगितले ते स्वतःची बाजू स्वतःच मांडणारे आहेत. मी त्यांची तरफदारी करावयास नको. भूमिगत पाण्याचा आपला मूल्यवान साठा उपयोगात घेण्यासाठी आजवर मजकडून झालेल्या प्रयत्नांची ग्वाही हे आकडे देतात, एवढे तरी तुम्ही मान्य करालच असे मला वाटते.

आपले जाहीर बांधकाम खाते हे प्रारंभाला फार लहान असे खाते होते; पण आता ते आपल्या मोठ्या खर्चाळू खात्यापैकी एक होऊन बसले आहे आणि त्याच्या कामकाजाची वाढ तर इतकी झाली आहे की, त्याच्या मूळ स्वरूपाची त्यात ओळख पटणे कठीणच. माझ्या पूर्वजांच्या कारकिर्दीतले 'इमारते कारखाने' हे या खात्याचे बीज होय. तुम्हाला खरे वाटणारे नाही; पण सर टी. माधवराव जेव्हा दिवाण होते तेव्हा या खात्याचा खर्च म्हणजे सालीना ७० हजारांची एक दरिद्री रक्कम होती. माझ्या कारकिर्दीच्या पहिल्या दहा वर्षांत हा खर्च दीड लाखाच्या आतच होता; पण कामाचा व्याप व संख्या पुढे वाढत चालल्यामुळे संबंध खात्याची पुनर्घटना करणे अवश्य झाले. हे पुनर्घटनेचे काम मी हाती घेतले आणि आजच्या स्वरूपात दिसते आहे ते जाहीर बांधकाम खाते इ. स. १८९० सालीच प्रथम अस्तित्वात आले असे म्हणता येईल. तेव्हापासून या खात्याची उत्क्रांती धिमेपणाने व व्यवस्थित प्रकाराने होता होता आजला अत्यंत मोठ्या व अत्यंत महत्त्वाच्या अशा खात्यापैकीच ते एक खाते झाले आहे.

या खात्याने केलेल्या कामकाजामध्ये प्रामुख्याने उल्लेखनीय काम म्हणजे गेल्या पन्नास वर्षांत हाती घेतलेली बांधकामे होत. त्यांच्यासंबंधी ठरवलेले धोरण तंतोतंत पाळताना दोन मुख्य गोष्टी मी डोळ्यांपुढे ठेविल्या होत्या. कोणतीही नवी संस्था निर्माण झाली की तिला जागा ही पाहिजेच आणि ही जागेची उघड अडचण दूर करण्याचे दोन मार्ग आहेत. पैकी एक मार्ग म्हणजे केवळ खरी दृष्टी ठेवावयाची, आपल्या गरजेबरहुकूम बराकीवजा किंवा वखारीवजा इमारती उठवून द्यावयाच्या, त्यात अमुक इतक्या खोल्या व त्या सर्वांवर एक छप्पर असा हिशेब करावयाचा आणि शहरभर जागाच जागा बांधून ठेवावयाच्या. बांधकामाकरिता जगप्रसिद्ध असलेल्या व्यक्तींनी, इहलोकीच्या विश्वकर्म्यांनी या मार्गाचा कधीच अवलंब केलेला नाही. इमारतीच्या उपयुक्ततेबरोबरच तिच्या सौंदर्याचाही विचार मी नेहमी करीत असतो आणि एखाद्या संस्थेसाठी तिच्या गरजेनुसार

जागा बांधून देताना ती जागा म्हणजे शहराची एक शोभा व्हावी, असा प्रयत्न मी नेहमी करीत असतो. प्राचीन रोमच्या वैभवाची साक्ष आज तेथल्या अवशिष्ट, प्रचंड इमारती आणि मध्ययुगीन रोमच्या वैभवाची साक्ष तेथले सेंट पीटरचे भव्य देऊळ याच गोष्टी देत आहेत. पारीसनगरीचे जीवनसंगीत आपल्या ऐकू येते ते तिच्या अनेक सुंदर इमारतींच्या द्वाराच ऐकू येत आहे. नगर घामट असले तर नगरवासीही तसेच होत असतात. म्हणून, रुबाबदार इमारतीच्या अंगी जी एक सुसंस्कार उत्पन्न करण्याची शक्ती असते तिचा मी मुळीच विचार केला नसता, तर मी माझ्या प्रजेचा मोठा अन्याय केला असता. आपण हिंदू लोक स्वतःला मोठे कलाप्रेमी लोक म्हणवितो आणि ते अगदी यथार्थही आहे. येथल्या हिंदू व मुसलमान अशा दोन्ही राजांनी आपापल्या बुद्धिप्रकर्षानुसार अनेक कलावस्तू निर्माण करून ठेवून, हा देश शोभिवंत केला आहे आणि त्या कलाकृती युरोपातील प्रसिद्ध, अप्रतिम कलाकृतींच्यापेक्षा कोणत्याही प्रकारे कमी प्रशंसनीय खास नाहीत. म्हणून ही बडोदे शहराला सुंदर व शोभिवंत करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यात माझा हेतू एवढाच की जिचे तुम्हाला भूषण वाटेल व जी तुमच्या देशाभिमान जागृत करू शकेल अशी ही नगरी तुम्हाला करून द्यावी. या हेतूच्या सिद्धीसाठी मी फक्त इमारतीवरच भर दिलेला नसून नगराची रचना, त्यातील रस्त्यांचा विस्तार, लक्ष्मीविलास व मकरपुरा राजवाड्यातील उपवने, सार्वजनिक बाग आणि इतर तयार होत असलेली व पुढे तयार होणारी क्रीडास्थाने या सर्वांवर मी सारखाच भर देत आहे. तसे करण्यात माझा दुहेरी उद्देश हाच की अशा प्रकारे जनतेच्या आरोग्यवर्धनाचा प्रत्यक्ष फायदा पदरात पाडून घ्यावा व लोकसंस्कृतीचा परिपोष करणाऱ्या व रमणीय गोष्टीची सौंदर्यसमीक्षाही करून ठेवावी.

ज्यांच्यात सौंदर्यकल्पनेला मुळीच वाव नाही अशी काही जाहीर बांधकामे अर्थात असतातच. जगात कुठेही जाऊन पहा, बंदरे व धक्के हे नेहमी कुरूपच असावयाचे. लोकांच्या आध्यात्मिक बुद्धिप्रकर्षाचे नव्हे; पण भौतिक सुबत्तेचे प्रतिबिंब बंदरा–धक्क्यांत पडत असते आणि ते बंदर पक्के देशाच्या चालू प्रगतीचे दर्शन व भावी कल्याणाचाच विसर लोकांना देत असतात. हीच अपेक्षा बाळगून मी ओखा बंदर तयार करविले व १९२६ मध्ये ते बंदर माझ्या हस्ते खुले झाल्यापासून आतापर्यंतच्या अल्पावधीत त्याची प्रगती उत्तेजक अशीच झालेली आहे. त्या बंदराचे भविष्य उज्ज्वल आहे अशी आशा करण्यास आज सर्व प्रकारे जागा आहे.

माझ्या अगदी प्रारंभीच्या उत्साह - ऊर्मी ज्या लोककार्याच्यासाठी उठल्या होत्या त्यांच्यापैकीच एक कार्य म्हणजे राज्यात रेल्वे - रस्ते तयार करणे हे होते. गुजरातसारख्या प्रदेशात साध्या सडका तयार करण्याचे काम फार कठीण आहे. शिवाय, रस्ते तयार केले तरी त्या रस्त्यांच्या पुढे निव्वळ चाकोऱ्या बनू नयेत. म्हणून रस्ते दुरुस्तीचा खर्चही भलताच करावा लागतो. म्हणून माझे नेहमी असे मत असे की, गुजरातेत साध्या सडकांपेक्षा रेल्वे - रस्तेच केलेले अधिक बरे. अर्थात इकडील जमिनीचा उंचसखलपणा जेथे अडथळा करीत नसेल, खर्चाचे मोठे पोट जेथे आड येत नसेल आणि जेथे मोठ्या थोरल्या खर्चाच्या मानाने उत्पन्न येण्याची खात्री असेल तेथेच रेल्वेरस्ते करावयाचे हे उघड आहे. इ. स. १८७५ साली राज्याच्या मालकीचा रेल्वेरस्ता म्हणजे अवघ्या १९ मैलांची एक निरुपद्रवी चिंधी होती. तीच आज ७०५ मैल लांबीची रेल्वे आपल्या

मालकीची आहे आणि आपल्या राज्यातला नवसारी प्रांताचा पूर्वभाग व बाजूला पडलेला कोडीनार तालुका हे दोन टापू सोडून बाकीच्या बहुतेक सर्व भागाला रेल्वेची सुखसोय आज उपलब्ध झाली आहे. त्यासाठी खर्च बराच झाला आहे. साडेचार कोटी रुपयांहून जास्त अशी रक्कम आपण रेल्वेपायी गुंतवून ठेवली आहे; पण खर्चाच्या भीतीने आमचे पाऊल आम्ही कधीच मागे पडू दिले नाही. या रेल्वेचा उपयोग दरसाल ४० लाखांपेक्षा जास्त मंडळी करून घेत आहेत. रेल्वे म्हणजे एक व्यापार आहे, असे म्हणतात; परंतु मी नुकतीच सांगितलेली काही बंधने हिशोबात धरून असे म्हणता येईल की, रेल्वेरस्त्यांची किंमत केवळ त्यांच्यामुळे होणाऱ्या फायद्यावरून ठरविणे योग्य होणार नाही. रेल्वे ही व्यापाराच्या व लोकांच्या सोयीसाठी असते आणि तिचा एक सांस्कृतिक उपयोगही असा होत असतो की, त्याची व्याख्या सहज करता येणे शक्य नाही. कारण प्रत्येक सुधारलेल्या देशात पाहाल तर लोकांचा परस्पर संपर्क होणे ही गोष्ट लोकांची प्रगती व विकास होण्याच्या कामी प्रामुख्याने उपयुक्त ठरली व ठरत आहे. मोकळेपणाने गाठीभेटी होऊ लागल्या म्हणजे विचारांची देवघेवही मनमोकळेपणाने होऊ लागते आणि परदेशात प्रवास केल्याने जशी आपल्या ज्ञानात मोठी भर पडते तशीच मोठी भर देशातल्या देशात प्रवास केल्याने देखील पडतेय. कुव्याबाहेर असलेल्या विशाल जगाचा ज्यांना कधीच संपर्क आलेला नाही त्या कूपमंडुकांप्रमाणे जगापासून अलग राहणारे प्राथमिक ऊर्फ रानटी अवस्थेतले लोक नेहमी प्राथमिकच राहणार, हे उघड आहे.

तथापि रेल्वेरस्त्याची वाढ करण्याचे धोरण अमलात आणताना साध्या सडका तयार करण्याची आपली निवड माझ्या दृष्टीआड जाईल असे मुळीच समजू नका. जेथे रेल्वेरस्ता आहे तेथेसुद्धा सडकांची जरुरी असतेच. कारण सडका या रेल्वेला पोषक आहेत आणि अशा प्रकारच्या पोषक सडका सुमारे चारशे मैल लांबीच्या तयार करावयाचे काम माझे दिवाण आता हाती घेऊन नेटाने चालू करणार आहेत. राज्यातल्या अरण्यवनांचा व्यवस्थित विकास करण्यासाठीसुद्धा सडका हव्या असतात आणि याविषयी मि. स्टॅनले राइस यांनी सुचविलेली योजना लवकरच अमलात येईल अशी मला आशा आहे.

आपल्या जाहीर बांधकामांच्या प्रमुख रस्त्यांची गेल्या पन्नास वर्षांत झालेली वाढ किंवा प्रगती मी आतापर्यंत स्थूल मार्गाने दर्शविली आहे. या अवधीत आम्हाला कधी अपयश तर कधी यशही प्राप्त झाले आहे आणि एकंदरीने पाहता यशाचे पारडे वजनदार ठरणारे आहे या गोष्टींचे मला समाधान वाटते. अजून करावयाचे असे पुष्कळ काम शिल्लक आहे. अजून आपल्याला शाळांच्यासाठी इमारती बांधावयाच्या आहेत. पाटबंधाऱ्यांची साधने दुरुस्त ठेवावयाची व वाढवावयाची आहेत. मलापहरणाच्या योजना काही हाती घ्यावयाच्या आहेत. काही पूर्ण करून हातावेगळ्या करावयाच्या आहेत आणि नळ, विहिरी वगैरे पाणीपुरवठ्यांची संख्या वाढवावयाची आहे. आपण ज्या उत्साहाने या कामांना प्रारंभ केला त्याच उत्साहाने पुढे - पुढे जाऊ या. ही कामे ज्या धोरणाने चालवावयाची त्यांची सूत्रे सांभाळण्याचे काम मजकडे आहे. सल्लामसलत देणे व हुकमांची अंमलबजावणी करणे हे काम माझ्या अधिकाऱ्यांचे आहे आणि जाहीरपणे मते व सूचना मागवून ज्या जनतेवर मी विश्वास दर्शवित आलो आहे त्या जनतेचे काम, तिची स्वतःची

अडचण कोणती आहे ते नक्की दाखवून देण्याचे आहे. माझ्या योजना आगाऊ जाहीर करून लोकांची मते वगैरे मागविण्यात माझी मनीषा अशी असते की, सरकारकडे उपयुक्त सूचना याव्या आणि यांच्यामुळे सरकारला आपले बेत थोडे-फार बदलणे किंबहुना पार सोडून देणेही सयुक्तिक वाटावे. नुसती विध्वंसक टीका कवडीमोलाचीदेखील नसते; पण तेच जनतेने जर निरामय दृष्टी ठेवून आपले मत प्रकट केले, तर ते नेहमीच लक्ष वेधून घेणारे असते. अशा प्रकारे आशा न सोडण्याची व सहकार्य करीत राहण्याची वृत्ती आपण बाळगली तर आपला बराच कार्यभाग होईल.

हे सरोवर आज उद्‌घाटित झाल्याचे मी जाहीर करतो व त्याची व्यवस्था ठेवण्याचे काम युवराज प्रतापसिंह यांच्याकडे सोपवितो. कारण ते आता काही दिवसांपासून राज्यकारभाराचे तांत्रिक कामकाज करावयास शिकू लागले आहेत व लोकहिताच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असणाऱ्या कारभारात ते लवकरच अधिक लक्ष्य घालू लागतील असा मला भरवसा आहे. माझी अंतःकरणपूर्वक अशी इच्छा आहे की, बडोदे शहराच्या माझ्या प्रजेला चांगल्या पाण्याचा पुरवठा होत जावा एवढेच नव्हे, तर तिला निर्धास्तपणे असे वाटले पाहिजे की, अवर्षण पडो किंवा अतिवृष्टी होवो, आपल्याला एक तर मोठासा अपाय कधीही होणार नाही व दुसरे आपल्याला पाण्याचा तुटवडा कधीही भासणार नाही. हा उद्देश साधण्यासाठी हे प्रस्तुत तलावाचे साहस मी पत्करले आणि मी आता मनःपूर्वक एवढीच प्रार्थना करतो की, चालू पिढीलाच नव्हे तर सर्व भावी पिढ्यांनादेखील हा तलाव एखाद्या वरप्रदानाप्रमाणे कल्याणकारक होवो.

●●●

१४७.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. २८ मार्च, १९३०

प्रसंग : राज्यातील अंमलदार वर्गाची सभा

सद्‌गृहस्थ हो,

तुम्हाला ठाऊक आहे की व्यक्तिशः तसाच संघशः देखील तुमच्याशी निकटचा संबंध आला तर त्यात मला नेहमीच आनंद वाटतो; कारण राज्यतंत्र चालविताना आपणा सर्वांना आपापल्या विशिष्ट कार्यक्षेत्रात ज्या कित्येक उच्च तत्त्वांचा अवलंब करावा लागतो त्या तत्त्वांच्या काही अंगांसंबंधी परस्परांची काय मते आहेत हे परस्परांना अशा प्रत्यक्ष परिचयाने कळून येते. आज मी सहकार या विषयावर तुम्हाला चार शब्द सांगणार असून सहकार ही संघटन करणारी, दृढीकरण साधणारी व उत्पादकता आणणारी एक शक्ती आहे हे दाखविणार आहे.

परस्परांच्या मदतीने परस्परांचे, सर्वांचे, हित साधणे, असा सहकार या शब्दाचा सरळ अर्थ होतो. एकाने सर्वांकरता झटावे व सर्वांनी एकाकरता राबावे, असा त्याचा मथितार्थ थोडक्यात सांगता येईल. हुजूर मध्यवर्ती कचेरीसारख्या ठिकाणाहून ज्या अनेक प्रकारच्या कार्याची सूत्रे हालविण्यात येतात व ज्या कार्याची अंमलबजावणी सर्व राज्यभर संघटित सहकाराच्या तत्त्वानुसार करण्यात येते, त्या सर्वांचा मूलभूत उद्देश माझ्या प्रजेचे कल्याण साधणे हाच आहे. एका पौर्वात्य कवीने खुबीदार रूपक करून राजा हा वृक्ष व प्रजा ही त्याची मुळे होत असे म्हटले आहे. वृक्षाला महत्त्व असते ते त्याची छाया व फळे यामुळे. पण खतपाणी घालून मुळांची जोपासना केल्याशिवाय छाया व फळे कुठून दिसणार? दृश्य वृक्ष व त्याची मुळे ही दोन महत्त्वाची अंगे एकमेकांपासून दूर केली तर तो सबंध वृक्ष जिवंत राहणार नाही. परंतु तीच परस्परानुकूल अंगे संघटित स्वरूपात एकत्र राहिली तर त्या दोघांच्याही जीवनाचे सार्थक होते.

मानवजातीच्या संस्कृतीचा इतिहास म्हणजे स्थूल मानाने सहकाराच्या विकासाचाच इतिहास आहे. हा सहकाराच्या भावनेचा विकास सावकाशीने, ठराविक क्रमाने व अनंत कालापासून होत आला आहे. मग या कालावधीत तुमची मानवजात, कुटुंब, कुल, जाती अथवा राष्ट्र यापैकी कोणत्याही अवस्थेत असो, त्याची त्या विकासाला पर्वा नाही. सहकाराचे साह्य घेऊन ज्या

राष्ट्रांनी आपले सामर्थ्य संघटित व एकजिनसी केले, तीच राष्ट्रे आज अत्यंत सुसंस्कृत व पुढारलेली अशी मानली जात आहेत. राष्ट्राचे खरे सामर्थ्य एकीत असते आणि ती एकी संघटन व सहकार ह्यांच्यापासून प्राप्त होत असते. उद्देश व कर्तव्य या बाबतीत लोकांची एकी होऊन शिवाय तिच्या जोडीला प्रत्यक्ष काम करताना सहकारिताही असली, तरच मोठाली कामे पार पडू शकतील. गेल्या महायुद्धात जेव्हा एकाच मुख्य सेनापतीच्या हुकूमतीखाली दोस्त राष्ट्रांच्या लष्करांचे संघटन झाले तेव्हाच त्यांना ताबडतोब जयप्राप्ती होऊ लागली. हेच तत्त्व मानवजातीच्या सर्व व्यवहाराला सारखेच लागू आहे. मग तो व्यवहार एखाद्या लहानशा बिनबुडाच्या मंडळाचा असो, महत्त्वाच्या राष्ट्राचा असो अथवा त्याहून महत्त्वपूर्ण असा आंतरराष्ट्रीय असो. महायुद्धामुळे या तत्त्वाचा प्रसार सध्या अजस्र प्रमाणावर होत आहे. याचे पहिले डोळ्यात भरण्यासारखे मोठे उदाहरण म्हणजे राष्ट्रसंघाची स्थापना हे होय. थोड्याच वर्षांपूर्वी जन्मास आलेले हे सुदृढ बालक, मानवजातीचे कल्याण साधण्याच्या हेतूने, सर्व जगाचे नशीब आपल्या हाती ठेवण्यासाठी हातपाय हलवू लागले आहे. दुसरी उदाहरणे केलॉग पॅक्ट व नाविक परिषद यांची घ्या. जो राष्ट्रसंघाचा उद्देश आहे तोच लोकोपकारक उद्देश, मनगटाच्या जोरावर नव्हे पण सहकारानेच साध्य होणारा तोच उद्देश, ह्या दोघांचाही आहे. आणखी एक उदाहरण मी जवळचे म्हणजे हिंदुस्थानातील नरेंद्र मंडळाचे देतो. या मंडळाने आपले सहेतुक प्रयत्न वाढत्या जोमाने व संघटित रीतीने चालू ठेवून आपल्या कक्षेतील संस्थानांच्या व्यवहारात सहकाराचे तत्त्व प्रत्यक्ष अमलातही आणले आहे. हल्लीचे युग सहकाराच्या तत्त्वावर उभारलेल्या व चाललेल्या संघाचे आहे. प्रचंड कारखाने, कारखानदार, सावकार वगैरेचे मोठमोठे संघ, ट्रेड युनियन (कामगार मंडळ), एकीकडे पालकांचे तर दुसरीकडे मजुरांचे संघ, अन्योन्य साह्यकारी पेढ्या इत्यादी संयुक्त मंडळे या सर्वांचा मूळ आधार *'सहवीर्यं करवावहै'* हाच नाही काय?

या उदाहरणांप्रमाणे राज्यकारभाराचे उदाहरण घेतले तरी तेथेही हे सहकाराचे मूलभूत सत्य तितक्याच प्रामुख्याने व एकजात सर्व घटकावयांना लागू आहे असे तुम्हाला दिसेल. राज्ययंत्र सुरळीतपणे व अपघात-नुकसान न होऊ देता चालविण्याचे काम तुम्हा प्रत्येकाकडे थोडेफार आहेच. म्हणून परिणामी यशस्वी ठरणाऱ्या सहकाराची जागती भावना उराशी धरून तुम्ही जे संघटनपूर्वक कार्य कराल, त्या कार्यावर सर्व राज्ययंत्राची शक्ती किंवा चांगुलपणा अवलंबून आहे. पोलीस खात्याच्या मदतीवाचून फौजदारी न्यायाधीशाचे काम नीट चालेल काय? लोकांनी निर्भयपणाने पुढे येऊन पुरावा दिल्याशिवाय व खरी हकीकत जाहीर केल्याशिवाय पोलीस खात्याचे काम योग्य तऱ्हेने चालेल काय? द्रव्यबलाकरता मुलकी खाते व कोषाधिकारी कचेरी यावर आपणाला अवलंबून राहावे लागते. त्यांच्या मदतीशिवाय इतर खाती म्हणजे न्याय, पोलीस व फौज ही खाती जगू शकतील काय? शेतकी खात्याचे कार्य आपल्या जमीनमहसूल ऊर्फ मुलकी खात्याचा जीवनाधार नाही काय? केवळ पावसाच्या पाण्यावर शेती सर्वस्वी अवलंबून राहावयाची नसेल तर पाटबंधाऱ्याचा कामे आपल्या शेतांचा प्रतिप्राणच ठरत नाहीत काय? जंगल खाते स्वतःच्या ऐपतीप्रमाणे राज्याच्या गरजा पुरवीत नाही काय? बांधकाम, शिक्षण व रेल्वे ही आपली मोठ्या तोंडाची, भारी खर्चाळू खाती; पण तीसुद्धा आपापल्यापरीने प्रत्यक्ष व

अप्रत्यक्ष अशा असंख्य मार्गांनी राज्यातील साधनसंपत्ती वाढविण्याच्या कामी मदत करीत नाहीत काय? विधायक व उत्पादक शक्तींनी युक्त असलेल्या आपल्या प्रगती व व्यापारोद्योग या दोन खात्यांनाही हेच म्हणणे लागू आहे. ज्या लोकांतून राज्यातील नोकरवर्ग निवडण्यात येतो, त्या लोकांचे शील व बुद्धी उच्च दर्जाची केल्याशिवाय ही सर्व खाती अथवा सर्व राज्ययंत्र सुरळीत चालेल काय? सारांश, परस्परावलंबन व परस्परसंबंध या प्रेमबंधनाने राज्यातील सर्व खाती अगदी बांधून टाकलेली आहेत असे तुम्हाला दिसेल. या प्रेमबंधनातील प्रत्येक धागा पीळदार, जोमदार व सुखकर व्हावा म्हणून हेतुप्रधान सहकाराची कास धरून पूर्ण उत्साहाने आपल्या प्रयत्नाची परकाष्ठा करणे, हे तुमचे कर्तव्य आणि मानाचा हक्कदेखील आहे.

सहकाराचे तत्त्व अमलात आणताना फक्त आपापल्या खात्यापुरते पहावयाचे अशी संकुचित दृष्टी ठेवून ते तत्त्व अमलात आणणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. एका खात्यातील मंडळींनी एकमेकांशी सहकार्य करणे हे, त्या खात्याचे कामकाज यथार्थ रीतीने होण्यास, आवश्यक आहेच; परंतु एक खाते इतर सर्व खात्यांशी ज्या प्रमाणात प्रेमपुरस्कर व परिणामकारक असा सहकार करील त्या प्रमाणात एकंदर राज्याच्या प्रगतीचे गाडे झपाट्याने पुढे जात असते हे ध्यानात असू द्या. अर्थात हा सहकार करताना सर्वांनी संघभावनेने वागले पाहिजे आणि प्रत्येक खात्याने आपले कार्यवैशिष्ट्य व आपल्या विशिष्ट मर्यादा ही सांभाळलीच पाहिजे. राष्ट्राचा मोठेपणा मोजायचा तो याच मापाने, याच प्रकारच्या सहकारावरून. या प्रकारचा सहकार निःसंकोचपणे, पुऱ्या मनोभावाने यथाशक्ती करण्यास जो जबाबदार नागरिक चुकेल, त्याने आपल्या कर्तव्यपालनात भयंकर भूल केली असेच समजले पाहिजे.

लष्करीदृष्ट्या असा अपराध करणाऱ्याला लष्करी कायदा कडक शिक्षा फर्मावितो हे योग्यच आहे.

माझ्या मते अशीच न्याय्य शिक्षा बिनलष्करी नोकरांनाही त्यांच्या हलगर्जीपणाबद्दल देण्यात यावी. कारण जरी त्यांच्या अपराधाचे परिणाम फार अप्रत्यक्षपणे व उशिरा दिसून येणारे असले तरी, ज्यांच्यापासून गुप्तपणे पण मोठा अनर्थ होईल आणि ज्यांची गणना फौजदारी गुन्ह्यात करता येईल, असेच ते अपराध असतात.

उदाहरणार्थ, शिक्षणखात्यामध्ये जर कारभारी शाखेचे कामकाज योग्य रीतीने चालू केले नाही व चालू ठेविलेही नाही तर त्या एका चुकीचा सार्वजनिक शिक्षणावर इतका अनिष्ट परिणाम होईल की, त्याची भरपाई करता करता एका पिढीचा काळ सहज लागेल.

शिवाय, या प्रकाराने अनुत्पादक कामांच्या पायी सार्वजनिक पैशांचा अपव्यय होईल, प्रजेच्या कल्याणाच्या व आर्थिक प्रगतीच्या गाड्याला निष्कारण खीळ पडेल आणि लोकांच्या उपयोगी पडण्यास एवढी समर्थ असलेली राज्ययंत्राची शक्ती; पण तिचे धिंडवडे निघून हलक्यासलक्या कामी तिची धूळधाण होईल.

अशा स्वरूपाचा हा अपराध जर स्वतंत्र बुद्धी चालविण्याच्या व जबाबदारी पत्करण्याच्या कर्तव्याकडे काणाडोळा करविणाऱ्या निष्काळजीपणामुळे व मानसिक जडत्वामुळे घडला असेल तर त्या अपराधासाठी सर्वथैव योग्य असलेले कडक शासन हे दिले पाहिजेच.

सर्वसाधारणपणे दरेक मनुष्याला तारतम्य बुद्धी असतेच. या तारतम्य बुद्धीचे हे कामच आहे की, तिने स्वतंत्र प्रज्ञा वापरावी, जबाबदारी पत्करावी आणि सहकार व संघटन करण्यास आपोआप तयार असावे. हे काम प्रत्येकाने सहजस्फूर्तीने व आपण होऊन केले पाहिजे. नियम-नियंत्रण घालून कोणी सत्ताधीश हे काम प्रत्येकाकडून करवून घेऊ म्हणेल तर ते अशक्य आहे आणि अनिष्टही आहे.

निष्काळजीपणा व मानसिक जडत्व या दुर्गुणांचा परिणाम सरकारी कामावर किती शोचनीय, किती अनिष्ट होतो याची जाणीव ठेवणे आणि या दोन दुर्गुणांना जन्म देणाऱ्या मनःप्रवृत्तीचा शक्य त्या उपायांनी प्रतिबंध करणे, हे खात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्याचे कर्तव्यच आहे.

सध्याच्या हिंदी जनतेच्या मनात कर्तव्य व स्वार्थत्याग या दोन गोष्टींची जळजळीत जाणीव ठसविली पाहिजे आणि आपल्या देशबांधवांच्या हितासाठी सर्व कार्यसाधने संघटित करून ती नेटाने वापरण्याची आजची महत्त्वाची गरजदेखील तिला अधिक प्रमाणात पटवून दिली पाहिजे.

आजच्या माझ्या विषयचित्राची ही एक बाजू मी इतका वेळ रेखाटली. आता दुसऱ्या उलट बाजूचा ओझरता उल्लेख करू म्हणतो. असहकाराच्या सामर्थ्याच्या हल्ली आपण बऱ्याच गोष्टी ऐकत आहो. असहकाराच्या राजकीय अथवा वादग्रस्त स्वरूपाविषयी किंवा त्याच्या गुणावगुणांविषयी मी एक शब्दही बोलू इच्छित नाही आणि त्याचे कारण उघडच आहे. तथापि केवळ तात्त्विकदृष्ट्या या विषयासंबंधी चार शब्द मी सांगू इच्छितो. सकृद्दर्शनी विरोधी भासली तरी ही गोष्ट खरीच आहे की, असहकारवाद्यांना सहकाराचे महत्त्व चांगलेच पटले आहे आणि आपल्याला पटले आहे ते खरेच आहे, असे ते सक्रिय रीतीने लोकांना दाखवीतही आहेत. त्यांच्या पुढाऱ्यांनी आपल्या अनुयायी वर्गात एक ज्वलज्जहाल व स्वतःपुरतीच पण सहकाराचीच प्रवृत्ती उत्पन्न केली आहे. ही संघटनशील जोरकस प्रवृत्ती नष्ट झाली तर वाळूत बांधलेल्या किल्ल्याप्रमाणे त्यांची चळवळ तेव्हाच ढासळून जाईल. असहकाराच्या शक्तीवर विश्वास ठेवणाऱ्या लोकांना स्वतःच्या बाबतीत मात्र सहकाराच्या सामर्थ्याचीच एक खात्री वाटत असते, ही सत्य गोष्ट स्पष्ट करण्याकरिता मी हे निराळे उदाहरण दिले. याच्या उलट दुसरे उदाहरण देतो. एकमेकांशी सहकार्य केल्याने प्राप्त होणारी दृढता ही सुव्यवस्थित समाजरचनेचा व मानवजातीच्या प्रगतीचा मूळ पायाच आहे, असे रानटी अवस्थेतील व अर्धवट सुधारलेल्या लोकांना अजून पूर्णपणे उमगलेले नाही. सहकाराच्या अभावी सर्वत्र अव्यवस्था, कलह, बेशिस्त व घोटाळा माजतो. समाजाची शकले उडून दरेक भाग स्वतःचा स्वार्थ तेवढा साधू पाहतो आणि समान संबंधामुळे स्वाभाविकपणाने मिळणारी शक्ती कोणत्याही विभागात उरत नसते. आशिया व आफ्रिका या खंडांच्या काही भागांमध्ये अशी परिस्थिती तुम्हाला पहावयास मिळेल. आपली तेवढी एक टोळी करून इतर टोळ्यांपासून सर्वस्वी अलग राहणारे लोक त्या भागात आहेत. या निःसंगपणाच्या परिणामी, पुढे *'बळी तो कानपिळी'* अशी परिस्थिती बोकांडी बसून दुर्बळ लोक सर्व प्रकारे नागवले जातात. या लहान टोळ्यांतले लोक चांगले मजबूत व मोठे शूर असतात. परंतु सहकाराच्या अभेद्य चिलखताच्या अभावी या त्यांच्या दोन गुणांचा उपयोग मानवी प्रगतीच्या उच्चतर क्षेत्रामध्ये मुळीच करून घेता येत नाही. माणसे म्हणजे एकाच समाजरूपी शरीराचे अवयव व इंद्रिये होत, असे रूपक करून

एका पौर्वात्य कवीने म्हटले आहे की, यापैकी एखादाजण जर रोगार्त किंवा दुःखार्त झाला तर त्यामुळे सर्व समाजशरीराला कष्ट होतात. या रूपकातील तात्पर्य हेच की, समाजाची एकंदर रचना एखाद्या गोफाप्रमाणे इतक्या दाट विणीची आहे व इतकी अन्योन्याश्रयी आहे की, समाजाचे सर्व अवयव किंवा भाग जर गोडीगुलाबीने वागले नाहीत तर समाजशरीराला अस्वस्थता व क्लेश प्राप्त होणे अपरिहार्य आहे.

सूक्ष्मपणे पाहिल्यास तुम्हाला आढळून येईल की, सृष्टीची एकंदर व्यवस्थाच अशी आहे की तिथे सहकार हेच सामर्थ्य व संघटन हाच सुशिक्षितपणा म्हणून ओळखला जात आहे. पशुसृष्टीपैकी रानटी कुत्रे म्हणजे अगदीच क्षुल्लक प्राणी ना? परंतु संघटितपणाने वाघासिंहासारख्या भयंकर हिंस्र श्वापदाला देखील ते कोंडाळ्यात पकडून ठार करू शकतात. तुमच्यापैकी काहीजणांनी वन्यपशूविषयक पुस्तकातून सदरहू शिकारीचे चित्तवेधक वर्णन वाचलेच असेल. ही गोष्ट सहकाराच्या अचिंत्य सामर्थ्याची स्पष्ट कल्पना आपणास आणून देते. ती तुम्ही आपल्या मनात ठसवून घ्या आणि त्या कल्पनेला सर्वांगीण असे मूर्त स्वरूप देऊन राज्याचे हित साधा. जीवसृष्टीपैकी दुसरे महत्त्वपूर्ण उदाहरण मी मधमाशीचे देईन. त्यांचा विस्मयकारक व शिस्तबद्ध उद्योग पाहून उत्पादक सहकाराच्या तत्त्वाचे जणू बाळकडूच त्यांना मिळाले आहे असे वाटते. या यःकश्चित पण सतत उद्योगी मधमाशीचे अनुकरण करण्याचा जर तुम्ही सर्व शक्ती खर्चून प्रयत्न कराल, तर तुमच्या प्रयत्नरूपी मधामुळे इतर लोकांशी असलेल्या तुमच्या संबंधात गोडवा येईल व राज्याचाही त्यात फायदा होईल. तुमच्यापैकी जे धिम्या अथवा आळशी प्रकृतीचे असतील त्यांनी विशेषतः हे उत्साहजनक अनुकरण अवश्य करून पाहावे. जीवसृष्टीचे व्यापार *'जीवो जीवस्य जीवनम्'* या हिंसामय तत्त्वावर चालत आले आहेत असे म्हणतात. परंतु ज्या ठिकाणी सहकाराची भावना लुप्त होऊन स्वार्थाची व विरोधाची प्रवृत्ती बोकाळते, त्याच ठिकाणी हे म्हणणे खरे असू शकते. जिथे प्रेम, अनुकंपा व सहानुभूती असेल तिथेच सहकार नांदू शकेल व जिथे लांडगेगिरीच्या किडीने मने सडलेली असतील तिथे सहकाराला बहर येणे शक्यच नाही. सहज ओघाला आले म्हणून सांगतो की, लांडगेसुद्धा जेव्हा टोळी-टोळीने हल्ले चढवितात तेव्हा त्यांचे बळ शतपट वाढते व तितके त्यांचे काम झटपट उरकते; परंतु कृपा करून हा लांडग्याचा कित्ता मात्र तुम्ही गिरवू नका. मेंढीचे कातडे पांघरून वावरणारे कित्येक लांडगे राज्यातील नोकरवर्गात असतात. अशा लोकांच्या खऱ्या स्वरूपाचे आविष्करण करणे व सरकारी नोकरीतून ही घाण काढून टाकणे, हे तुमचे कर्तव्य आहे आणि ते माझ्यासाठी, देशबांधवासाठी व तुमच्या स्वतःसाठी तुम्ही केलेच पाहिजे.

आता आपण थोडा वेळ निर्जीव सृष्टीकडे वळू, ह्या ठिकाणीही संघटनाचे सनातन तत्त्व अबाधित असलेले तुमच्या दृष्टीस पडेल व त्याचे प्रत्यंतर तुम्हाला, उदाहरणार्थ, निरनिराळ्या ऋतूंच्या परस्पर संबंधामध्ये दिसून येईल. बडोद्यासारख्या कृषिप्रधान संस्थानाच्या दृष्टीने पावसाळा अत्यंत महत्त्वाचा होय. पाण्याची वाफ करून ढग बनविण्याचे जे काम उन्हाळा करतो त्यावर पावसाळा अवलंबून असतो. उन्हाळ्यात वर गेलेली पाण्याची वाफ पुढे पावसाच्या रूपाने धडाक्याने खाली पडून पिकासाठी जमीन भिजविते, निसर्गाला नवचैतन्य देते व भूमातेला हिरवा

शालू नेसविते. जड-सृष्टांपैकी एका जलशक्तीचे हे उदाहरण मी दिले. इतर शक्तीचा आविष्कारदेखील अशाच सुसंगत प्रकारांनी होत असतो.

सहकार अथवा एकी ह्यांपासून प्राप्त होणाऱ्या सामर्थ्याविषयीची वचने व सूत्रे जगातल्या सर्व भाषांमध्ये आहेत. सहकार व एकी या दोन शब्दांनी पुष्कळ वेळा सारख्या कल्पनांचा एक संघात किंवा समूह आपल्यापुढे उभा राहतो व पुष्कळ वेळा हे दोन्ही शब्द एकमेकांबद्दल वापरताही येतात. इतर भाषातील तूर्त नकोत; पण संस्कृत भाषेतले एक सुभाषित उदाहरण म्हणून देतो.

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते भन्तदंतिनः ।।

क्षुद्र वस्तूंच्या एकीमुळेसुद्धा कार्यभाग सिद्धीस जातो. गवतांच्या काड्या एकत्र होऊन, दोरखंड बनून, मत्त हत्तीलाही बंधन घालू शकतात.

मी आतापर्यंत बोललो, त्याचे तात्पर्य हेच की, राजा, त्याचे अधिकारी व प्रजा ह्या सर्वांपुढे एकच सामुदायिक उद्दिष्ट आहे आणि ते म्हणजे सर्व जनतेचे सर्वांत अधिक असे कल्याण करणे हेच होय. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी दरेक व्यक्तीने आपापल्या कार्यक्षेत्रांतून सहकार व संघटन ह्या तत्त्वांचे परिपालन करून वागले पाहिजे. पद्धतशीर बांधलेल्या इमारतीचे पाया, मध्यभाग व कळस असे भाग असतात व प्रत्येक भाग इतर भागांवर अवलंबून असतो. आपणसुद्धा या इमारतीप्रमाणेच एक संयुक्त व पूर्णस्वरूपी पदार्थ आहो. आपल्यातला प्रत्येक भाग दुसऱ्या भागांना आवश्यक आहे- त्यांचा आधार आहे. केवळ एकनिष्ठा, राजभक्ती आणि राजा व प्रजा याविषयीची कर्तव्यबुद्धी, एवढ्या तीन गुणांनी उत्तम यशःप्राप्ती किंवा फलप्राप्ती होणार नाही. तर यांच्या जोडीला उल्हसित, संघटित व सहायक वृत्ती ठेवून काम करीत गेल्यास आपला मोठा फायदा होणारा आहे, याची पूर्ण व सक्रिय जाणीवदेखील तुम्हाला हवी.

या वृत्तीने, या मार्गांनी प्रयत्न करून आपण सर्वजण राज्याची आबादानी वाढविण्याचे उज्ज्वल कार्य पार पाडण्यासाठी आपापल्या परीने निरलसपणे झटू या. उच्च ध्येयाच्या अतिमानुष्य शक्तीचा आपण सदुपयोग करून घेऊ या. राज्यकारभारातील उच्चतम आदर्श साध्य करून दाखविण्याला याखेरीज दुसरा उपाय नाही.

●●●

१४८.

स्थळ : बडोदे
काल : तारीख ७ एप्रिल, १९३०
प्रसंग : राज्यातील अंमलदारावर्गाची सभा

आजचा विषय कित्येकास प्रथमदर्शनी रूक्ष व नीरस वाटण्याचा संभव आहे. परंतु अल्प विचाराअंती हा विषय किती महत्त्वाचा, मनोरंजक व रहस्यमय आहे, हे सहज कळून येण्यासारखे आहे. किंबहुना मानवजातीची समाजघटना जी सुरू झाली ती, आचार कसा असावा, विविध स्थितीतील व्यक्तींनी परस्परांशी कसे वागले पाहिजे, ह्या तत्त्वावर झालं हे उघड आहे आणि तेव्हापासून देशस्थितीपरत्वे शिष्टाचाराकडे प्रत्येक देशातील समाजाचे लक्ष वेधले गेलं, असे सर्व देशातील समाजाच्या इतिहासावरून व प्राचीन ग्रंथावरून दिसून येते. वास्तविक पाहिले तर कोणत्याही देशातील समाजव्यवस्था प्रामुख्याने शिष्टाचारावर रचलेली आहे; आणि जर शिष्टाचार तुटेल तर समाजव्यवस्थेची सर्व इमारत ढासळून पडेल यात शंका नाही.

मानवप्राणी स्वभावतःच संघप्रिय व सहवासप्रिय आहे. जगाच्या प्रारंभापासून मानवजात संघ करून राहू लागली व पुढे कालमानानुसार व नैसर्गिक परिस्थितीला अनुसरून मानवजातीचे गोत्रे, कुळे, जाती व वर्ग असे विशिष्ट घटनात्मक संघ अस्तित्वात आले. आंग्ल कवी पोप याने याचे वर्णन थोडक्यात असे केले आहेः "सृष्टमात्राच्या सुखाची काळजी ठेवून जेव्हा परमेश्वराने सर्व सृष्टिरचना केली तेव्हा त्याने *'एकाची गरज तेच दुसऱ्याचे सुख'* अशी एकमेकांच्या गरजांवर परस्परांच्या सुखाची उभारणी केली. त्यामुळे प्रारंभापासून जीवाशी जीव- मनुष्याशी मनुष्य जोडला जावा अशी परिस्थिती उत्पन्न झाली व ती अवस्था सनातन आहे - जोपर्यंत सृष्टी आहे तोपर्यंत ती टिकणारी आहे."

पुढे मानवजातीचा जसजसा विस्तार होऊ लागला तसतसे समाजाचे क्षेत्र वाढत गेले. ज्या त्या समाजाने आपापली विवक्षित निवासभूमी मर्यादित करून घेतली व त्या योगाने देश किंवा राष्ट्रे अस्तित्वात आली, अशा संघांत व राष्ट्रात अंतर्गत झालेला समाजातील व्यक्तींना परस्परांशी व स्वतःच्या शास्त्रांशी वर्तन कसे ठेविले पाहिजे, याविषयी काही निर्बंध घालून देणे प्रत्येक राष्ट्राला भाग पडले व ह्या महत्त्वपूर्ण विषयाकडे मानवजातीचे लक्ष साहजिकच वेधले होते. म्हणून

देशकालवर्तमानानुसार नैतिक, सामाजिक, राजकीय वगैरे नियम व कायदेकानून रचून ग्रंथित करण्याचे काम सर्वत्र सुरू झाले.

कोणत्याही गोष्टी समाजामध्ये रूढ होण्यास शासनसंस्थेची संगती लागत असते. ही संमती देणारी शासनसंस्था तीन प्रकारची असते : १. सामाजिक, २. धार्मिक व ३. राजकीय, एखादी गोष्टी असल्या संमतीशिवाय करण्यात आली तर तिन्हींपैकी कोणत्यातरी एका शासनसंस्थेकडून शिक्षा देण्यात येते. सामाजिक शासनसंस्थेकडून जी शिक्षा देण्यात येते, ती समाजामध्ये मान न राहणे, तुच्छता दाखविणे व सामाजिक कार्यप्रसंगी प्रमादी व्यक्तीस वगळणे, ही होय. धार्मिक शासनसंस्थेकडून प्रायश्चित, वाळीत टाकणे, वगैरे शिक्षा देण्यात येतात. राजकीय शासनसंस्थेचे शिक्षेचे प्रकार प्रसिद्धच आहेत. शिष्टाचाराच्या बाबतीतले प्रमाद समाजाकडून वर सांगिल्याप्रमाणे देखिले जातात, म्हणून शिष्टाचाराविषयी एकंदर समाजाची कल्पना किंवा मत सुसंस्कृत झाल्या शिवाय उत्तम शिष्टाचार अस्तित्वात येत नाही. कारण शिष्टाचाराचे नियमन करण्याचे शस्त्र समाजाच्या हाती असते. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे सामाजिक आचारांचा उत्तम आणि अस्तित्व या गोष्टी convention (रूढी) convenience (सोय) यावर बऱ्याच अंशी अवलंबून असतात.

कोणत्याही देशाच्या किंवा समाजाच्या संस्कृतीची भिस्त मुख्यत्वे आचारांवर असते. समाज जितका चांगला आचारसंपन्न असेल त्या मानाने त्याची संस्कृती कमीअधिक दिसते. अनेक कुटुंबे मिळून समाज बनते व अनेक व्याधी मिळून कुटुंब बनते. ह्या दृष्टीने विचार केला तर सर्व संस्कृतीचा उगम कुटुंबातच आहे हे उघड दिसते. अर्थात बरी-वाईट संस्कृती ही समाजातील व्यक्तीच्या आचारावरच अवलंबून असते हे पर्यायाने सिद्ध होते. समाज हे एक यंत्रच होय व कुटुंब आणि व्यक्ती हे त्याचे घटकावयव होत. कोणतेही यंत्र सुरळीत चालण्याला वंगण हे अवश्य होय. या दृष्टीने पाहता समाजयंत्र सुरळीत चालण्यात आचारत्व वंगण अवश्य आहे.

खरे पाहिले तर नीती आणि शिष्टाचार यात तात्त्विक भेद नाही; एवढेच नव्हे तर शिष्टाचार हे नीतीचे एक प्रमुख अंगच आहे. जे नीतीविषयी नियम आहेत त्यात शिष्टाचाराचा समावेश होतो व त्यात शिष्टाचारालाच प्राधान्य आहे. नीतीची प्रमुख तत्त्वे नियमबद्ध आहेत व ती त्रिकालबाधित असून सर्व देशास व सर्व परिस्थितीत सारखीच लागू आहेत. त्या तत्त्वात शिष्टाचाराचा समावेश होतोच; परंतु शिष्टाचार हे नीतीचे अंशतः बाह्य स्वरूप आहे - (''Manners are the shadows of virtues''). ते देशकालपरत्वे विविध व भिन्न असणे हे साहजिक आहे आणि म्हणूनच शिष्टाचार संपूर्ण रीतीने नियमबद्ध असणे सर्वत्र शक्य नाही. कालमान, हवामान, लोकस्थिती, इत्यादिकांमुळे शिष्टाचारात तदनुसार फेरफार होणं हे स्वाभाविक आहे. बिशप हर्ड म्हणतात की, *''जीवनाच्या प्रत्येक अवस्थेमध्ये तिला साजेसे व सोयिस्कर असलेले आचार रूढ होतात. प्रत्येक वस्तू ही तिच्या हंगामाच्या वेळी हृदयंगमच असते.''*

'शिष्टाचार' या शब्दाचा अर्थ *'चांगले, नैतिक, सभ्यपणाचे, विनय-सौजन्यशील वर्तन'* असा आहे. प्रत्येक व्यक्तीने दुसऱ्याशी व अधिकारभेदपरत्वे निरनिराळ्या दर्जातील लोकांशी कशा रीतीने, विनयाने, सौजन्याने व पूज्यभावाने वागले पाहिजे हे शिष्टाचाराचे मूळ तत्त्व समाजाच्या

सुसंघटनेचा पाया होय. म्हणून *'मनःपूतं समाचरेत्'* ह्या तत्त्वाचा सर्वांनी, सर्व देशातील समाजांनी निषेध केला आहे हे सर्वविश्रुत आहे. *'मनःपूतं समाचरेत्'* या शब्दांचा मूळचा अर्थ *'मनाला पवित्र वाटेल त्याप्रमाणे वागावे,'* असा आहे. पण हल्ली मराठीत रूढ झालेल्या अर्थी म्हणजे, *'मनाला वाटेल तसे वागावे,'* अशा अर्थी ते शब्द मी वापरीत आहे.) या मूळतत्त्वावरूनच विहित कर्म कोणते व अविहित कर्म कोणते, याचा निर्णय देशकालपरिस्थितीला अनुसरून सर्व समाजात होत असतो.

शिष्टाचाराची उत्क्रांती ऐतिहासिकदृष्ट्या कसकशी होत गेली ह्या विषयीचे विवेचन मनोरंजक व बोधप्रद होईल ह्या हेतूने मी येथे करण्याचे योजिले आहे. मनुष्यसमाजाची उत्क्रांती रानटी अवस्थेपासून हल्लीच्या सुधारलेल्या अवस्थेपर्यंत हळूहळू व क्रमाने होत गेली आहे. रानटी अवस्थेत मनुष्याच्या व्यवहाराचे क्षेत्र संकुचित व ठराविक असल्यामुळे शिष्टाचाराची गरज फारच अल्प प्रमाणात भासत होती; परंतु त्यावेळी वडील माणसांविषयी व कुलपतींविषयी व्यक्तीने कसे वर्तन ठेवावे हा प्रश्न उपस्थित झालाच असेल व त्या बाबतीपुरत्या विशिष्ट प्रकारच्या शिष्टाचारास सुरुवात झाली असावी. त्यावेळी रूढ झालेली शिष्टचाराविषयीची मते, ही हल्ली प्रगल्भावस्थेत दिसून येणाऱ्या शिष्टाचाराची बीज स्वरूपे होत.

रानटी अवस्थेतून जेव्हा समाज उत्क्रांत होऊ लागला तेव्हा अनेक कुलांचे एकीकरण होऊन कुलपतींच्या सभेकडून समाजशासन होऊ लागले. या समाजशासनास कौलिक राज्यपद्धती (Tribal Government) असे म्हणतात. ही शासनपद्धती जेव्हा सुरू झाली तेव्हा सभेतील काम सुरळीत चालावे म्हणून सभेमध्ये कोणी, केव्हा व कसे बोलावे या विषयीचा शिष्टाचार अमलात येऊ लागला व शिष्टाचाराचे स्वरूप अधिक विशाल होऊ लागले. हे स्वरूप अर्थातच अनेक अनुभवानंतर व अनेक प्रकारच्या अडचणींमुळे, कामात व्यत्यय येऊ लागल्यामुळे निश्चित झाले, हे सांगण्याची आवश्यकता नाही.

अशा प्रकारे शिष्टाचाराचे स्वरूप बदलत बदलत त्याचे परिणत स्वरूप आपल्याला काही ऐश्वर्यसंपन्न व विद्यासंपन्न अशा महान साम्राज्यांमध्ये दिसून येते. हिंदुस्थानात पहिले मोठे साम्राज्य मौर्याचे होते व त्या वेळेतच शिष्टाचाराला सुसंस्कृत व प्रगल्भ स्वरूप येऊ लागले. हे स्वरूप हळूहळू अधिक सुसंस्कृत होऊन त्याची उत्तम अवस्था चंद्रगुप्त (इसवी सनाचे ४ थे शतक), विक्रमादित्य व हर्षवर्धन (इ.स.चे ७ वे शतक) या सम्राटांच्या कारकिर्दीत दिसून येते. कालिदासाच्या काव्यात व नाटकात विक्रमादित्याच्या वेळेच्या रीतिरिवाजाचे व बाणभट्टाच्या कादंबरीत हर्षवर्धनाच्या वेळेच्या शिष्टाचारांचे चित्र उत्तम रीतीने पहावयास मिळते.

शिष्टाचाराला त्याचे परिणत स्वरूप मुख्यतः व्यवहारामुळेच प्राप्त होत असले तरी, प्रचलित धर्मकल्पनांचाही त्याच्यावर पगडा बसलेला असतोच, हे विसरता कामा नये. याच्या उलट राजदरबारी पाळल्या जाणाऱ्या शिष्टाचाराचा परिणाम धर्मसंस्थेवरही होत असतो. शकुंतलेच्या त्यागाचे वेळी कण्वशिष्यांनी केलेली राजाची निर्भर्त्सना ही शिष्टाचाराला सोडून आहे व धार्मिक भयाचा पगडा राजाचे मनावर जबरदस्त असल्यामुळेच तशी निर्भर्त्सना करणे शक्य झाले होते.

युद्धाच्या भिक्षुसंघाचे रीतिरिवाज हे बऱ्याच अंशी दरबारी रीतिरिवाजाचे अनुकरण असावे असे वाटते. म्हणजे धर्म व राजकीयव्यवहार यांचा परस्परांवर परिणाम होत होता असे वाटते.

मुसलमानांनी हिंदुस्थान आक्रांत केल्यावर आपल्या शिष्टाचारास यावनी अथवा मोगली वळण लागले व ते मुख्यतः पोषाख व राज्यव्यवहार या बाबतीत लागले; परंतु आपल्या धर्मसंस्थेने व धार्मिकवाङ्मयाने जुन्या शिष्टाचारांची स्मृती बहुजनसमाजात जागृत ठेवली व रजपूत राजांनीही जुनी परंपरा कायम ठेविली.

इंग्रजी विद्या व इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यापासून आपला परंपरागत शिष्टाचार आपण विसरत चाललो आहोत व युरोपियन शिष्टाचाराची अर्धवट नक्कल करू लागली आहोत. याचा परिणाम असा झाला आहे की, आपला समाज हा शिष्टाचारविरहित असा एक रानटी समाज आहे, असा परकीयांस भास होऊ लागला आहे.

"Manners maketh a man" अशी इंग्रजीत म्हण आहे. तिच्यावरून कळते की, शिष्टाचाराने मनुष्याचे शील यथायोग्य बनते; म्हणजे, शिष्टाचार हा मनुष्याच्या शीलाचा पायाच होय असे ठरते. सभ्यपणा, विनय, पूज्यभावना, सौजन्य इत्यादी शिष्टाचाराची जी प्रमुख अंगे आहेत, ती ज्या मनुष्याच्या ठायी उच्च स्वरूपात बसत असतील तो मनुष्य उत्तम शीलवान मानला जातो आणि तोच लोकादराला पात्र होतो. मनुष्य राजमान्य म्हणजे सर्वांच्या आदराला कसा पात्र होतो याचे वर्णन करताना मुक्तेश्वर कवी म्हणतात :

कीजे सवांचे आर्जव । कोठे नं दाखवी वक्रभाव।
सर्वांपासोनि गौरव । तोचि पावे निधरि ।।
करणी करूनियां लपवी । महिमा दुजियाची वाढवी ।
महायशाची तो पदवी । आपोआप पावत ।।
प्रभुने बोलविल्या बोलणे । प्रभुं पुसेल ते सांगणे ।
न पाचारिता न जाणें । तो पावे प्रतिष्ठा ।।
आपुले प्रकंटू नेदी ज्ञान । नेणत्याते जो न म्हणे अज्ञान ।
ज्याचिये मुखी मधुर वचन । तोच मान्य विश्वातें ।।

वरील उताऱ्यावरून शिष्टाचाराची चांगली कल्पना येते व पूर्वकाली सर्वत्र शिष्टाचाराला कसे महत्त्व दिले जात असे हे व्यक्त होते. अर्थात शिष्टाचार हे मनुष्याचे एक बहुमोल भूषण होय यात शंका नाही. शिष्टाचारहीन मनुष्य पशुतुल्य होय.

जशी समाजात व कुटुंबात प्रत्येक व्यक्तीच्या आचाराची व परस्परसंबंधाची विविध अंगे आहेत, तदनुसार तशीच शिष्टाचाराचीही विविध अंगे आहेत. सेव्यसेवक व राजा प्रजा यांच्या परस्पर वर्तनाचे जे शिष्टाचार आहेत, त्याहून भिन्न असे शिष्टाचार सार्वजनिक संस्था, न्यायपीठे, निरनिराळ्या कचेऱ्या, सामाजिक प्रसंग, इत्यादिंकातील वर्तनाचे आहेत; आणि ह्या सर्वांहून कौटुंबिक संबंधाचे शिष्टाचार अधिक भिन्न आहेत, हे सामान्यपणे सर्वास ठाऊकच आहे. सेवकाने आपल्या धन्याशी किती नम्रतेने पूज्यभावाने, आदबीने व निष्ठेने वागले पाहिजे, तसेच धन्यानेही सेवकाशी कसे सौजन्य दयाभाव व सहिष्णुता ठेवून वर्तले पाहिजे, हे नव्याने सांगण्याची

जरूर नाही. जेथे परस्परांशी वागण्याची रीतभात व ठेवावयाचा आचार ह्या स्वरूपाचा नसेल; तेथे खरा व टिकाऊ सेव्यसेवकभाव राहणे अशक्यच आहे हे कोणासही कळून येईल.

राजाशी प्रजेने तसेच अधिकारीवर्गाने, विनयाने, राजनिष्ठेने व कर्तव्यदक्षतेने वागले पाहिजे व ह्या वर्तनात किती अदबीची रीतभात असली पाहिजे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही, ''शिष्टाचाराचे हे अंग अत्यंत महत्त्वाचे आहे. एवढेच नव्हे तर त्याच्यावर राज्याची दौलत, इभ्रत व उन्नती ही अवलंबून आहे हे विसरता कामा नये. राजदरबारीचा शिष्टाचार अत्यंत महत्त्वाचा असून तो पूर्ण रीतीने सांभाळण्याकडे प्रत्येकाने लक्ष दिले पाहिजे. याविषयी मुक्तेश्वराचे खालील उद्‌गार मनन करण्यासारखे आहेत -

असत्य न बोलिजे सर्वथा । धरिजे निर्लोभ निर्मळता ।
इंद्रियनियमी नित्य वसता । तेचि वल्लभ रायातें ।।
राजा अचाट काम सांगे । न करवे म्हणूनि येई जो मागे ।
स्वभाव ओळखोनि जो वागे । तोचि वल्लभ रायाते ।।
मागा सरे अंत:पुरी। पुढा ढाके रणचत्वारी ।
दिली आज्ञा वंदी शिरी । तोचि वल्लभ रायातें ।।
राये नेमियेले व्यापारी । सावधान अहोरात्री ।
आळस-निद्रा दवडूनि दूरी । तोचि वल्लभ रायाते
राजपैशुन्य नायके कानी । राजनिंदा न बोले वदनीं ।
राजमान्यांति सन्मानी ।तोचि मान्य नृपातें ।।

प्रसंगविशेषी राजा हा, एक मानव व्यक्ती या नात्याने व खासगी परिस्थितीत, आपल्या अधिकाऱ्यांना व सेवकांना संभाषणाची सूट देतो व कधीकधी त्यांच्याशी विनोदही करतो. याचा फायदा घेऊन कित्येक लोक आपला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न करतात. हे त्यांचे वर्तन शिष्टाचाराला अगदी सोडून असून निंद्य आहे, हे उघड आहे. तसेच राजाच्या संभाषणात आलेल्या गोष्टीविषयी मौन स्वीकारून त्या गोष्टीची विनाकरण वाच्यता न करणे हे उत्तम शिष्टाचाराचे तसेच समंजसपणाचे लक्षण आहे. अशा प्रकारचे आचरण न ठेवणाऱ्या लोकांचा, कवी मुक्तेश्वराने *'मूर्खाची लक्षणे'* या प्रकरणात फार मार्मिकपणाने उपहास केला आहे. हे सर्वच प्रकरण वाचण्यासारखे आहे; परंतु ते सर्व येथे मी देत नाही. त्यापैकी पुढील वाक्ये विचारणीय आहेत -

न बोलवितां राजगृही जाणे । न पुसतां मात सांगणे ।
समर्थ प्रभू सोयरा म्हणे । तो एक मूर्ख जाणावा ।।
आपण नेणे सारासार । नायके श्रेष्ठांचा विचार ।।
बोले तांतडीभरे थोर । तो एक मूर्ख जाणावा ।।
राजगृही पैशून्य बोले । परनाश देखुनि हरिखे डोले ।
स्तुति ऐके तंव तंव खुले । तो एक मूर्ख जाणावा।।

एकांत करिता दोघेजण । समीप जावुनि लावी कान।
श्रेष्ठांआधी इच्छा मान । तो एक मूर्ख जाणावा ।।

वरील वाक्यांवरून राजगृही रीतभात कशी ठेविली पाहिजे हे उघड दिसून येते. आपण असे पाहतो की, कित्येक व्यक्ती विशेष लोकप्रिय असतात तर कित्येक फार अप्रिय असतात. हा भेद त्या व्यक्तीच्या सामान्य वर्तनावर अवलंबून असतो हे खरे. तथापि, मुख्यतः तो त्यांच्या शिष्टाचार-पद्धतीवरच जास्त अवलंबून आहे. विनय, सभ्यपणा, सहिष्णुता हे गुण स्नेहसंपादनाला व लोकादराला कारणीभूत होतात. स्वयंमान्यता, सर्व असभ्यता, ग्राम्यपणा हे दुर्गुण ज्यांच्या वर्तनात दिसून येतात, ते अत्यंत अप्रिय व तिरस्कारार्ह होतात. केवळ विनय व सभ्यपणा यांच्या अभावामुळे कित्येक व्यक्तींनी स्वतःविषयी लोकांच्या मनात विपरीत ग्रह उत्पन्न केलेला आहे; आणि त्यामुळे त्या व्यक्तींच्या खऱ्या कर्तृत्वावर विरजन पडून त्यांचे पुढील आयुष्य निष्फळ झालेले आहे. अशी उदाहरणे पुष्कळ आढळतात. ऑडिसन म्हणतो की, ''योग्य प्रकारचा विनय असला तर, माणसांचा वक्तृत्वगुण खुलून दिसतो. इतकेच नाही, तर त्याला प्रत्येक गुण उठावदार दिसतो. विनयाच्या जोडीने सर्वच गुण विशेष शोभतात. निष्पापपणा हा जगातला पहिला सद्‌गुण होय आणि विनय हा दुसरा होय. तुम्ही विनयाला जगातून हद्दपार केलेत तर त्यांच्याबरोबर जगातले अधिकाधिक सद्‌गुणही हद्दपार होतील.'' हे ॲडिसनचे म्हणणे अगदी यथार्थ आहे.

मनुष्यमात्राचे भावी जीवन यशस्वी होण्यास त्याच्या ठायी बसत असलेल्या इतर गुणांपेक्षा याचा शिष्टाचारच जास्त कारणीभूत होतो. कारण शिष्टाचाराच्या साह्याने मनुष्य मनमिळाऊ व स्नेहसंवादक होतो. मनुष्य जितका अधिक आर्जवी असेल तितका तो अधिक लोकप्रिय होतो व त्याचा जीवनक्रम त्या प्रमाणाने अधिक यशस्वी होतो. (''आर्जवी'' हा शब्द मी मूळच्या संस्कृत अर्थाने वापरीत आहे. त्याची व्युत्पति 'ऋजु सरळ' ह्या शब्दावरून झाली आहे. मराठीत 'आर्जवी' हा शब्द भिन्न व भलत्यात अर्थाने वापरला जातो.) हल्लीच्या झपाट्याने वाढलेल्या व वाढत्या प्रकाशन पद्धतीच्या किंवा जाहिरातीच्या काळात, मनुष्य आर्जवी, विनयी, म्हणजे चांगला शिष्टाचारसंपपन्न नसेल तर को कधीही धंदेरोजगारात पूर्ण यशस्वी होऊन पुढे येणार नाही. याची उदाहरणे व्यापार, राजकार्य व रोजगार-धंदे-करणाऱ्या लोकात असंख्य सापडतील. एकदा एका वयोवृद्ध व्यापाऱ्याला काही लोकांनी विचारले की, ''तूं इतकी संपत्ती व प्रतिष्ठा कशाने संपादिलीस!'' व्यापारी म्हणाला, ''मित्रहो, फक्त एकाच गुणाच्या साह्याने आणि तो गुण म्हणजे सौजन्य''... यावरून ऐहिक जीवनातील यशाचे मूळ शिष्टाचारातच आहे. हे उघड होते. राष्ट्राराष्ट्रांतील व्यवहारसंबंधीची कामे ज्या मुत्सद्दी वर्गावर सोपलेली असतात ते लोक उत्तम शिष्टाचार संपन्न असल्याशिवाय आपली कामे यशस्वी करू शकत नाहीत. मनुष्याचे वैयक्तिक सुख, लोकप्रियता, भरभराट इत्यादी गोष्टी चांगल्या शिष्टाचारावर कितीतरी अवलंबून आहेत आणि विनय सौजन्यादि गुणांनी या गोष्टी कशा संपादन करता येतात, हे अल्प विचाराअंती कोणासही सहज कळून येण्यासारखे आहे. ''सकलगुणभूषा हि विनय.'' हे वचन अगदी स्वार्थ आहे.

आपल्या देशाविषयी अशी सामान्यतः समजूत आहे की, हिंदू लोक स्वभावतःच शिष्टाचारसंपन्न असतात. ही हिंदूंची कीर्ती सांभाळण्याचा प्रयत्न प्रत्येकाने कटाक्षपूर्वक केला पाहिजे आणि ते प्रयत्न यशस्वी होणे हे प्रत्येकाच्या आचरणपद्धतीवर अवलंबून आहे. परंतु अनेक शतकांच्या हास्यामुळे हिंदू लोकांच्या मनोरचनेला गुलामी वळण लागले व त्याचा परिणाम शिष्टाचारावरही झालेला दिसून येतो. आपले वर्तन शिष्टाचारास धरून असावे याचा अर्थ सत्य, मनमोकळेपणा आणि निर्भीडपणा या गुणांना आपण रजा दिली पाहिजे असे नाही. काळजी इतकीच घ्यावयाची की, दुसऱ्याचा अपमान होईल अशा शब्दात आपले मत न देता ते विनयाने, सौजन्याने; पण सत्य न लपविता, मनमोकळेपणाने आपण दिले पाहिजे. कोणत्याही प्रश्नाचा ऊहापोह करण्यास मनमोकळेपणा हा गुण आवश्यक आहे. त्याशिवाय कोणत्याही कामचा निकाल समाधानकारक रीतीने होणार नाही. अनेक वर्षांच्या गुलामगिरीमुळे आपण शिष्टाचाराच्या नावाखाली असत्यावलंबन व तोंडपुजेपणा करावयास शिकलो नाही. हा दुर्गुण आपण काढून टाकला पाहिजे व खऱ्या शिष्टाचाराशी त्याला अर्थाअर्थी काही संबंध नाही हे नेहमी लक्षात ठेवले पाहिजे.

शिष्टाचाराचा उगम वास्तविक घरीच म्हणणे कुटुंबातच झाला पाहिजे. हे 'पितृदेवो भव, मातृदेवो भव' इत्यादी धर्माज्ञेवरून उघड दिसते. ही धर्माज्ञा पालन करून तदनुसार वागण्याची सवय घरीत बालवयापासून लागली तरच मनुष्य शिष्टाचारासंपन्न होईल हे उघड आहे.

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने ।
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।।

इत्यादी जो उपदेश कण्वाने शकुंतलेस केला तो तत्कालीन शिष्टाचाराचे महत्त्व दाखवितो आणि तो वरील धर्माज्ञेला अनुसरूनच केलेला आहे. आपल्या वडील मंडळीस मान देणे, त्यांची शुश्रूषा करणे, आपल्यापेक्षा अधिक वयस्क मंडळीस आदरपूर्वक वंदन करणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे आद्य कर्तव्य आहे. याच्या विरुद्ध वर्तन झाले की, शिष्टाचार तुटलाच समजावे.

शिष्टाचाराचे शिक्षण किती महत्त्वाचे आहे हे मॉनटेन नामक प्रख्यात लेखकाच्या पुढील उद्गारावरून सहज कळून येईल. मॉन्टेन म्हणतो की, ''सभ्यता व सदाचार या गोष्टी शिकून घेणे फार आवश्यक आहे. चारूता आणि मोहकपणा या जोडीचे जे कार्य आहे तेच सभ्यता आणि सदाचार ही जोडीही करीत असते. ते कार्य कोणते? प्रथम दर्शनीच एकमेकांबद्दल आवड व प्रेमभाव उत्पन्न करणे, पहिल्या बुजरट ओळखीतच पूर्ण परिचयाचा विश्वस्तपणा उत्पन्न करणे आणि समाजात चांगले म्हणून जर काही असेल त्याचे प्रथम दर्शन आपल्याला घडवून इतरांच्या चांगल्या उदाहरणानुसार आपली सुधारणा करण्यास शिकविणे हेच या दोन्ही जोड्यांचे कार्य आहे.''

आपल्या हाताखालच्या लोकांशी व आपल्या सेवकांशी ठेवलेले वर्तन हीच मनुष्याच्या शिष्टाचारसंपन्नतेची कसोटी होय. हाताखालच्या लोकांनी सदैव फाजील श्रम वेठून आपणास खूश करावे, त्यांनी आपली खुशामत करावी, वारंवार येऊन भेटून लांगुलचालन करावे अशी वृत्ती अधिकारी पुरुषाने ठेवणे हे सौजन्याचे चिह्न नव्हे. ही वृत्ती कित्येक अधिकाऱ्यांमध्ये असण्याचा संभव आहे. एवढेच नव्हे पण हाताखालच्या लोकांकडून तसे वर्तन न झाले तर

त्यांच्यावर रोष ठेवून त्यांचे नुकसान करण्याचीही प्रवृत्ती कित्येक अधिकाऱ्यांची होते. ही स्थिती खरोखर शोचनीय व समाजाला हानिकारक आहे. अधिकारी पुरुषाने उलट अशी वृत्ती ठेविली पाहिजे की, कोणी निव्वळ खुशामतखोर आढळला तर त्याचा अव्हेरच करावा; पण तोदेखील दुरुत्तराने न करता योग्य शब्दाने कानउघाडणी करून करावा. ह्यातच अधिकारी पुरुषाचे खरे सौजन्य आहे व ह्यातच त्याचे अभिजात कुलीनत्व व्यक्त होते; ह्यातच त्याचा खरा मोठेपणा व प्रभुत्व आहे. म्हणून अधिकारी माणसाचे वर्तन हे, उपयुक्तता व सारासारविचार यांच्या मर्यादेबाहेर, न गेले पाहिजे. अगदी हलक्या नोकरालासुद्धा सौजन्याने वागविणे हेच खऱ्या प्रभुत्वाचे लक्षण होय. हाताखालील नोकरांशी आपले वर्तन नैतिकदृष्ट्या चोख ठेवून, त्यांच्या श्रमाचा व वेळेचा अपव्यय न करता, त्यांच्या कामाचा सत्वर निकाल करणे खऱ्या सौजन्याचे व सुशिक्षणाचे चिह्न होय हे तुम्ही विसरता कामा नये.

खरा सौजन्यशील पुरुष ''मान्यान् मानय'' ह्या न्यायाने वागतो. खरे पाहिजे तर मानार्हास मान देण्याने मनुष्य स्वतः मानार्ह होतो यात शंका नाही. "Kind words awaken kind echoes" (प्रेमळ शब्द प्रेमळच प्रतिध्वनी उत्पन्न करतात) ही म्हण अगदी यथार्थ आहे. कोणास 'अहो' म्हणून संबोधिले तर कोणी 'कारे' म्हणून कधीच प्रत्युत्तर देणार नाही; उलट 'काहो' असेच आदरपूर्ण प्रत्युत्तर देईल. दुसऱ्याकडून विनयी व आदरपूर्ण वर्तनाची अपेक्षा करणाऱ्याने स्वतः दुसऱ्याशी तसेच वर्तन केले पाहिजे हे उघड आहे. "Do unto others as you would be done by" (दुसऱ्याने तुमच्याशी ज्या प्रकारे वागावे असे तुम्हास वाटत असेल त्याच प्रकारे तुम्हीदेखील दुसऱ्यांशी वागावे), ह्यातच शिष्टाचाराचे खरे रहस्य आहे. प्रसिद्ध आंग्ल कवी कोलरीज म्हणतो : "We receive what we give" (आपण जे देतो तेच आपल्यालाही मिळते).

आधुनिक युरोपातील शिष्टाचाराचे बीज प्रथमतः सरंजामी पद्धत (Feudal times) प्रचलित असताना रोपिले गेले. शार्लमेन व आर्थर यांच्या कथा व नाइट किंवा वीरांच्या पराक्रमावरील काव्ये व त्यात वर्णन केलेले स्त्रीदाक्षिण्य (Chivalry) यांच्या योगे फ्रान्स, जर्मनी व इंग्लंड येथील जवळजवळ रानवट असलेला समाज सुसंस्कृत होऊ लागला व या संस्कृतीची उत्तमावस्था वैभवशाली राजसत्तेच्या उत्कर्षाच्या वेळी दिसू लागली. १४ व्या लुईच्या वेळी फ्रान्स येथील शिष्टाचारास सर्वांत सुंदर स्वरूप आले होते व ते स्वरूप हल्लीच्या प्रजासत्ताक फ्रान्समध्येही नष्ट झालेले नाही.

युरोपियन लोकांच्या शिष्टाचाराचे वैशिष्ट्य व चांगुलपणा त्यांच्या स्त्रीदाक्षिण्यात आहे. युरोपमध्ये स्त्रिया व पुरुष सामाजिक उत्सवांमध्ये एकत्र होतात. ही त्यांची पद्धत मुळापासून चालू आहे. स्त्रीपुरुषांच्या अशा मिश्र संमेलनात स्त्रीपुरुषांच्या अशा मिश्र संमेलनात स्त्रीदाक्षिण्याच्या रूढीची अत्यंत जरूर असते, नाही तर समाजाला विकृत स्वरूप येऊन तो भलतीकडे वाहात जाण्याचा संभव असतो. मूळचे सर्वच समाज मिश्र-संमेलनाची पद्धती पाळीत असावेत. परंतु स्त्रीदाक्षिण्याच्या अभावी बऱ्याच समाजांना विकृतावस्था प्राप्त झाली व त्या योगाने पुरुषांचे स्त्रियांचे संघ थोड्याबहुत अंशी अलग ठेविण्याची व्यवस्था त्या समाजामध्ये करण्यात आली असावी. आर्यांचे प्राचीन ग्रंथ पाहिल्यास स्त्रीपुरुषांच्या मिश्र संमेलनास पूर्वी प्रत्यवाय नव्हता असे

दिसते; तसेच स्त्रियांविषयी आपल्यामध्ये अनुदारपणा वास करीत होता असेही म्हणता येत नाही. ''यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमंते तत्र देवतः'' हे मनुस्मृतीचे वचन प्रसिद्धच आहे. परंतु स्त्रीदाक्षिण्य हे आपल्याकडे धर्म म्हणून पाळावे तसे आस्थेने पाळले गेले नाही व त्याच्या परिणामी मिश्र संमेलनाचे अनिष्ट परिणाम दृग्गोचर झाल्यामुळे स्त्रिया व पुरुष यांना अलग ठेविण्याचे निर्बंध घालण्यात आले असावेत. कदाचित हीन संस्कृतीच्या परकीयांनी आपला देश अनेकवार आक्रांत केल्यामुळे स्त्रियांविषयीचे मूळचे उदार ध्येय सोडून देणे आपल्याला अवश्य झाले असावे.

अलीकडे स्त्रिया सुशिक्षित होऊ लागल्यामुळे स्त्रीपुरुषांचे एकत्र संमेलन हे क्रमप्राप्तच झाले आहे. अशा वेळी स्त्रीदाक्षिण्याचे नियम आपल्या सामाजिक परिस्थितीस अनुसरून आपल्याला निर्माण करावे लागतील. या बाबतीत युरोपियनांचे तंतोतंत अनुकरणच केले पाहिजे असे नाही. युरोपियन लोकांच्या संस्कृतीचा नीट अभ्यास केल्याशिवाय केवळ त्यांच्या बाह्य स्वरूपाकडे नजर ठेवून पाश्चात्त्य चालीरीतींचे अवलंबन करणे हे कधी कधी धोक्याचे होते. काही लोकांच्या म्हणण्यात असेही येते की, युरोपियन स्त्रीपुरुषांचे व्यवहार औचित्यास सोडून असतात, म्हणून युरोपियनांचे अनुकरण करताना आपण त्यांच्या फाजील अतिरेकाचे अनुकरण न करण्याविषयी काळजी घेतली पाहिजे.

सारांश, आतापर्यंतच्या विवेचनावरून दिसून येईल की, शिष्टाचार हा समाजसंघटनेस व समाजाच्या सुव्यवस्थित उत्क्रांतीला कारण होतो. शिष्टाचार हे वैयक्तिक सुखाचे व उत्कर्षाचे प्रमुख साधन आहे. शिष्टाचार हे मानवीजीवनाचे रहस्य आहे आणि मुख्य भूषण आहे. कोणत्याही समाजाच्या संस्कृतीचा आदर्श शिष्टाचार हा आहे व समाजाच्या प्रतिष्ठेचा पायाच आहे. जो समाज शिष्टाचार निबद्ध नाही त्याला संस्कृतीच नाही व प्रतिष्ठाही नाही हे उघड होय.

माझी प्रकृती नीट नसताना मी ही जी विचारमालिका गुंफली आहे, तीत काही दोष असतील तर आपण उदार मनाने क्षमा कराल अशी मला आशा आहे. शेवटी मला असे सांगावयाचे आहे की, देशातील लोकांच्या शिष्टाचारावरून त्या देशाची परीक्षा होत असते व त्याचप्रमाणे राजांभोवती आसपास जी मंडळी असतात व त्याचा जो अधिकारी वर्ग असतो त्यांच्यावरून राजदरबारांची परीक्षा होत असते. म्हणून उत्तम शिष्टाचार ठेवून आपल्या देशाची व आपल्या राजदरबाराची कीर्ती सांभाळणे हे तुमच्या हाती आहे.

●●●

१४९.

स्थळ : लंडन
काल : तारीख १२ नोव्हेंबर, १९३०
प्रसंग : पहिल्या राउंड टेबल परिषदेचा प्रारंभ

अध्यक्ष महाशय,

हिंदुस्थानाच्या आणि ब्रिटिश साम्राज्याच्या इतिहासातील या महत्त्वाच्या प्रसंगी आपल्या पुढे दोन शब्द बोलण्याचा आणि तेही बादशहा पंचम जॉर्ज यांनी कृपावंत होऊन आज उघडलेल्या या परिषदेत भाग घेण्यासाठी उपस्थित असलेल्या हिंदी नरेंद्रांच्या शिष्टमंडळाच्या तर्फे बोलण्याचा विशेष मान मला मिळत आहे.

आम्ही सर्वजण बादशहांचे फार उपकृत आहो. इंग्लंडचे राजघराणे आणि बादशहा स्वतः यांच्याविषयी आम्हाला वाटणारी स्वामिनिष्ठेची भावना मुख्य प्रधानसाहेब तुम्ही बादशहांना श्रुत करावी, अशी माझी तुम्हाला विनंती आहे.

इतिहासाच्या सुगंधाने दरवळणाऱ्या या जागेत अनेक महत्त्वपूर्ण परिषदा आजपर्यंत भरल्या आहेत; पण त्यांच्यातली एक तरी परिषद आजच्या परिषदेइतकी महत्त्वाची असेल की नाही, याची मला शंका आहे. कारण या आजच्या परिषदेत ज्या प्रश्नांचा परामर्श आपण घेणार आहोत, त्या प्रश्नांवर केवळ हिंदुस्थानच्या कोट्यवधी लोकांचीच नव्हे तर अखिल ब्रिटिश साम्राज्याची भरभराट व सुखसमाधान अवलंबून आहे.

हिंदी जनता व हिंदी नरेंद्र यांच्या आकांक्षा चांगल्या भरघोस फलद्रूप झाल्या तरच फक्त तरच -भारत सम्राज्ञीच्या पदावरून केलेल्या घोषणेतील व्हिक्टोरिया राणीचे उदात्त शब्द सार्थ होणार आहेत. ते शब्द असेः

हिंदुस्थानातील जनतेची व राजे मंडळींची भरभराट हीच आमची शक्ती आहे. ते सुखी-समाधानी असले तरच आम्ही निर्भय आहोत;

आणि त्यांची कृतज्ञता हेच आमचे सर्वोत्तम बक्षीस आहे. असले महान साध्य प्राप्त करून घेण्यासाठी पूर्ण कळकळीने, अन्योन्य विश्वासाने व सद्भावनेने आपणा सर्वांकडून परिश्रम होवोत.

●●●

१५०.

स्थळ : लंडन

काळ : तारीख १५ नोव्हेंबर, १९३०

प्रसंग : 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' या संस्थेने केलेला सत्कार समारंभ

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

प्रस्तुत प्रसंगी, या प्रसिद्ध संस्थेचे पाहुणे म्हणून आम्ही येथे आलो असताना मला एक गोड कर्तव्य करावयाचे आहे. ते असे की, हिंदी नरेंद्रांच्या शिष्टमंडळातर्फे दोन शब्द बोलून मला दोन गोष्टी व्यक्त करावयाच्या आहेत - एक, आम्हाला लाभलेल्या पराकाष्ठेच्या प्रेमळ पाहुणचाराची पूर्ण पारख आम्ही केलेली आहे. ही भावना व्यक्त करावयाची आहे आणि दुसरी गोष्ट माझे जुने मित्र लॉर्ड लॅमिंग्टन व या संस्थेची अधिकारी मंडळी या दोघांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानावयाचे आहेत.

ईस्ट इंडिया असोसिएशन व नॉर्थबुक सोसायटी या दोन्ही संस्थांशी संबंध येण्याचा लाभ मला आज कैक वर्षे घडत आहे. ब्रिटिश व हिंदी पुढाऱ्यांमध्ये वाढता सलोखा नांदावा या हेतूने, या दोन संस्था जे अखंड परिश्रम घेत आहेत. त्या परिश्रमांची मला असलेली जिव्हाळ्याची जाणीव आजच्या प्रसंगाचा लाभ घेऊन मी फक्त करू इच्छितो.

राजकीय असोत, आर्थिक असोत किंवा सामाजिक असोत, सुधारणांच्या संबंधात म्हणून जे काही कार्य हिंदुस्थानांत प्रत्यक्ष घडलेले आहे, त्या कार्याच्या पुष्कळशा भागाला असोसिएशनकडून उत्तेजन मिळालेले आहे.

माझी खात्री आहे की, राउंड टेबल परिषदेपुढे जे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत त्यांचा उल्लेख काहीसा विस्तारपूर्वक मी आज करावा अशी आपली अपेक्षा नसेल तर फक्त एकदोन मुद्द्यांकडेच मी ओझरती नजर टाकून जाणार आहे.

या परिषदेत भाग घेण्यासाठी जे हिंदी प्रतिनिधी निवडलेले आहेत ते हिंदुस्थान देशाच्या प्रत्येक भागातून निवडून घेतलेले आहेत. हिंदुस्थानातील चालीचे व रीतीचे, जातीचे व बोलीचे ते प्रतिनिधी आहेत, हे त्यांच्या बाह्यांगांच्या एकंदर विविधतेवरून दिसतेच.

अशा प्रकारे आम्ही वेगळे दिसत असलो तरी मला आपल्याला असे विचारण्याचा मोह होतो की, निसर्गाच्या एकाच हाताने रंग - रूपादिक समान संस्कार प्राप्त झालेले आणि एकाच राष्ट्रीयत्वाच्या समान आशा आकांक्षामुळे ऐक्यता लाभलेले असे आम्ही आमच्या एका मायभूमीचे सगळेजण पुत्र आहात ना? बाह्यांगांची ती विविधता आमच्यात असली तरी अंतरंगाची ही एकात्मताही आमच्यात नाही काय? शिवाय अखिल हिंदुस्थानाच्या दृष्टीने सर्वांत जास्त हितकारक असणारी अशी सुधारणांची एक योजना सर्वसंमत करवून घ्यावी. निश्चय होण्यापुरती एकी आम्हा सर्वांची झालेली आहे आणि हीच गोष्ट ग्वाही देते की, ही परिषद अखेरीस यशस्वीच होईल. वसाहतीचे स्वराज्य हेच हिंदुस्थानाच्या राजकीय उत्क्रांतीचे स्वाभाविक परिणत स्वरूप आहे, असे नामदार व्हाइसरॉय यांनी विद्यमान ब्रिटिश सरकारच्या संमतीने जाहीर केले आहे. माझ्या दृष्टीने राजनीतीचे हे धोरण उच्च दर्जाच्या मुत्सद्दीपणाचेच दर्शक आहे.

ब्रिटिश साम्राज्याची सुरक्षितता व मोठेपणा कशात आहे? खात्रीने यातच की, त्या साम्राज्याचे घटक असलेल्या बहुविध प्रजाजनांना स्वतःचा विकास स्वतःच्या बुद्धितंत्रानुसार करण्याची मोकळीक असते आणि त्याबरोबरच एकछत्रीपणात स्वभावसिद्ध असलेली काही विशिष्ट ध्येय व काही आर्थिक लाभालाभ या दोन्ही गोष्टीपुरते इतर साम्राज्यघटकांशी भागीदारीनेही वागावे लागते. ही परिस्थिती अपरिहार्यच आहे. कारण या महान साम्राज्यातले देश विस्ताराने अफाट व दूरदूर विखुरलेले असल्यामुळे याहून निराळ्या राजनीतीचा अवलंब करणे आज मुळी शक्यच नाही. हे स्वतःचा विकास करून घेण्याचे स्वातंत्र्यच हिंदुस्थानाला मिळावे अशी आज तीव्र गरज आहे आणि हिंदुस्थानाची तशी उत्कट इच्छाही आहे.

हिंदुस्थानासाठी ब्रिटिश राजवटीने पुष्कळ चांगल्या गोष्टी केल्या आहेत हे खरे; पण अद्याप कितीतरी अधिक गोष्टी करावयाच्या बाकी आहेत! येथली परिस्थिती रोकडा सवाल टाकीत आहे की, हिंदुस्थानाची राजकीय, आर्थिक, नैतिक व सामाजिक अशी सर्वच रचना पुन्हा नव्यानेच करा आणि ती जी नवी घडी बसवाल ती आमच्या प्राचीन परंपरेशी अनुरूप असणारी, आम्हा विविध जातींच्या लोकांना खऱ्या पुरुषार्थाची वाढती प्रेरणा देणारी व आमची एकराष्ट्रीयत्वाची विशालतर भावना वृद्धिंगत करणारी अशीच असू द्या.

प्रगतीच्या चालू शर्यतीत मागे पडलेल्या सर्व जातींना तात्पुरत्या अधिक सवलती द्याव्या; पण त्या कोणत्या हेतूने द्याव्या? त्यांना पुढे जाता यावे व पुढारलेल्या जातींना त्यांनी गाठणे शक्य व्हावे याच हेतूने द्याव्या. राजकीय पुढाऱ्यांत दोन कायमचे तट पडतील अशा प्रकारे सवलती देऊ नयेत.

जगाच्या विचारभांडारात जी भर घालण्यास हिंदी लोक अजूनदेखील समर्थ आहेत ती भर निःसंशय मोठीच आहे आणि साम्राज्याच्या रंगभूमीवर जी भूमिका करण्यास हिंदी लोक समर्थ आहेत ती भूमिकाही खात्रीने महत्त्वाचीच आहे.

ही दोन्ही प्रकारची थोर कामगिरी बजावून दाखविण्यासाठी तुम्ही हिंदी लोकांना स्वतंत्रता द्या. तसेच स्वतःच्या आकांक्षा त्यांना सफळ करून घेता याव्या एवढ्यासाठी त्यांना त्यांच्या

आनुवंशिक गुणांना अनुसरून आणि पाश्चिमात्यांच्या उत्तम नीतिकल्पनाशी मिळते घेऊन स्वतःची भाग्यरचना स्वतःच करण्याची मोकळीक ठेवा.

थोडक्यात सांगावयाचे तर हिंदुस्थानाला इतक्या दीर्घ काळानंतर का होईना पण राजकीय आत्मानुभवाचा आनंद मिळू द्या आणि एक स्वायत्त घटक किंवा कुटुंबीय म्हणून ब्रिटिश राष्ट्रकुटुंबात विशेष मानाने व हक्कानेही जे स्थान हिंदुस्थानाचे आहे ते त्याला घेऊ द्या. आम्ही हिंदी लोक जगातील एकंदर लोकसंख्येच्या एक पंचमांशाइतके आहोत, हे विसरू नका.

सभ्य स्त्री-पुरुष हो, आपल्यापुढे जे महत्त्वपूर्ण प्रश्न आहेत ते म्हणजे दैवाने टाकलेले फासेच आहेत. या डावात हिंदुस्थानाचे आणि ब्रिटिश साम्राज्याचेही भवितव्य पणास लावलेले आहे. अशा वेळी आपल्यावर टाकलेल्या कामाचा मोठेपणा लक्षात ठेवून, उभयपक्षी विश्वासाची व विचारविनिमयाची वृत्ती आपण ठेवू या आणि पुढचा मार्ग आक्रमू या. याच रीतीने मला वाटते, हिंदुस्थानाच्या आकांक्षा फलद्रूप होणाऱ्या आहेत. (त्या जितक्या लवकर फलद्रूप होतील तितक्या चांगल्याच) याच रीतीने साम्राज्याची इमारत स्वातंत्र्याच्या विशाल पायावर सुरक्षित उभी राहणार आहे व शांततेच्या परमोच्च कार्याला जाणार आहे.

●●●

१५१.

स्थळ : लंडन

काल : तारीख १९ जानेवारी, १९३१

प्रसंग : पहिल्या राउंड टेबल परिषदेची परिसमाप्ती

मुख्य प्रधान आणि इतर सभ्य हो,

राउंड टेबल परिषद ही हिंदुस्थानाच्या इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशी घटना आहे. या प्रथम परिषदेचा समाप्तिकाल आता समीप येत चालला आहे त्यामुळे साहजिकच प्रस्तुतची वेळ ही मोठ्या महत्त्वाची आहे. या प्रसंगी मी दोन शब्द बोलावे अशी इच्छा प्रदर्शित करण्यात आली आहे.

या परिषदेला प्रारंभ झाला तेव्हा सर्व हिंदुस्थानाकरिता एकच संयुक्त राज्यपद्धती असावी हे ध्येय अस्पष्ट, दूरवर्ती व अनिश्चिय वाटत होते; परंतु आता ते तसे राहिलेले नाही. आता ते ध्येय म्हणजे चालू चर्चेचा ताजा राजकीय प्रश्न म्हणून आपल्यापुढे साक्षात उभे आहे. या ध्येयाला पाठिंबा देण्याच्या कामी हिंदी राजेरजवाड्यांचेच नव्हे तर ब्रिटिश हिंदुस्थानातील व खुद्द ग्रेट ब्रिटनमधील राजकीय पक्षांचेही भरीव एकमत असल्याचे दिसून आले आहे. माझ्या स्वतःविषयी म्हणाल तर संयुक्त राज्यपद्धती हाच हिंदुस्थानाला एकराष्ट्रीयत्व आणून देण्याचा एकमेव व्यवहार्य उपाय आहे, असे मला बऱ्याच वर्षांपासून वाटत आहे. इथे उपस्थित असलेल्या हिंदी नरेंद्रांना आठवतच असेल की, हिंदुस्थानाची भावी राज्यपद्धती अशी संयुक्त स्वरूपाचीच असावी हे मत मी १९१७ सालीच प्रकट केले होते.

परंतु कोणतीही कल्पना कितीही उत्कृष्ट असली तरी ती फलद्रूप व्हावयाला अनुकूल कालाची आवश्यकता असतेच. तो अनुकूल काळ आज नजीक येऊ पाहत आहे, माझी कल्पना किंवा आदर्श फलद्रूप होऊ पाहत आहे, यात मला समाधान आहे.

भावी कालांत इतिहासकार जेव्हा आपल्या परिषदेच्या कामगिरीचे सिंहावलोकन करतील तेव्हा त्यांना एक गोष्ट निर्विवाद कबूल करावी लागेल की, या परिषदेने राजकीय ज्ञानभांडारात एका नवीन विचाररत्नाची भर टाकली, संयुक्त हिंदुस्थानचे सुरम्य कल्पनाचित्र या परिषदेने रेखाटून दाखविले हीच ती अमूल्य भर होय. हिंदुस्थानातील ब्रिटिश मुलुखातील जनता व

संस्थानी मुलुखातील प्रतिनिधी असे दोघेही, हातात हात घालून, खेळीमेळीने, अखिल हिंदुस्थानाच्या हितासाठी झटतील आणि विशेष हे की दोघेही आपापल्यापरी स्वतंत्र राहून स्वतःची प्रगती स्वतःच्या विशिष्ट मार्गाने साधू शकतील, असे या कल्पनाचित्रातले मनोहर दृश्य आहे. त्या दृश्याचा अर्थ असा आहे की, संयुक्त राज्यपद्धतीचे मुख्य लक्षण असणारी जी एकरूपतेवाचूनची एकी-एकजीवपणा-तो आपणास लाभणार आहे.

फेडरल सब कमिटीचे कामकाज सुरू होण्यापूर्वी व सुरू असताना पुष्कळांना संयुक्त राज्यपद्धतीची कल्पना व तिच्या पोटी दडलेले सूचन ही दोन्ही इतक्या विलक्षण स्वरूपाची भासली की, या पद्धतीचा स्वीकार करणे म्हणजे संस्थानिकांनी एका धोक्याच्या व वज्रलेप जोखंडात आपली मान कायमची अडकवून घेण्यासारखे आहे असे त्यांचे भीतिग्रस्त मन त्यांना सांगू लागले होते. तेव्हाच काय पण सध्यादेखील ही भीती पुष्कळांना वाटत आहेच. मनाच्या रोगांवर काळासारखे दुसरे रामबाण औषध नसते आणि त्या दृष्टीने या संशयी मंडळीची भीती दूर होण्यासाठी, संयुक्त राज्यपद्धतीच्या कल्पनाचित्राशी सर्वजण अधिक परिचित होण्यासाठी आपण परिषदेचे काम तूर्त तहकूब करीत आहोत हे इष्टच आहे. संयुक्त राज्यघटना तयार करावयाची ती सर्वत्रांच्या हितसंबंधाचा विचार केल्यावर आणि सर्व राजकीय पक्षांची मते ऐकून घेतल्यावरच तयार करावयाची असते. या संयुक्त घटनेचे स्थूल-सूक्ष्म सर्व स्वरूप लोकांना स्पष्टपणे कळणे इष्ट आहे आणि त्यासाठी लागणाऱ्या सर्व सवलतींचा पूर्ण फायदाही त्यांना घेऊ देणे अवश्य आहे.

एकरूपता नसताना जी एकी किंवा एकजीवपणा असतो त्याचा उल्लेख मी नुकताच केला आहे. माझी अशी खात्री आहे की, संयुक्त राज्यघटना तयार करताना निरनिराळ्या घटकांना केवळ एकरूपच बनविण्याची जिवापाड धडपड करणे ही मुत्सद्देगिरीच्या दृष्टीने मोठी चूक आहे.

मला वाटते की, प्रत्येक घटकाला एकरूपतेच्या साच्यात कोंबून घालण्यापेक्षा त्याला स्वतंत्र ठेवावे, स्वतःच्या विशिष्ट संस्कृतिधर्मानुसार विकसित होण्यास पूर्ण मुभा प्रत्येकास ठेवावी हेच बरे. त्यामुळे फायदा असा होईल की, सोज्वळ व स्व-उन्नतिकारक अशा स्पर्धेने प्रत्येक घटक प्रेरित होईल व तिच्या द्वारा स्वतःचा व पर्यायाने इतरांचा उत्कर्ष तो घटक साधीत जाईल. ही सहिष्णू व वर्धिष्णू स्पर्धा मनुष्यमात्राच्या वैयक्तिक जीवनात हितकारक ठरते असा आपल्याला अनुभव आहेच. त्याचप्रमाणे देशाच्या सामुदायिक संसारातसुद्धा ही स्पर्धा पथ्यकर ठरण्यास कोणतीच अडचण नाही. माझ्या अनुभवाचे उदाहरण द्यावयाचे तर केवळ या स्पर्धेमुळेच ज्या पुष्कळ सुफलदायक कल्पना किंवा योजना हिंदी संस्थानांतून वाढीस लागलेल्या दिसत आहेत त्यांच्याकडे मी बोट दाखवीन.

संयुक्त राज्यपद्धतीचा स्वीकार करावयाचा तो कोणत्या वृत्तीने-विचाराच्या कोणत्या खळबळीनंतर-हिंदी संस्थानिक करतील?

त्यांच्या मते, पहिली महत्त्वाची बाब म्हणजे अंतर्गत स्वातंत्र्याची. आपल्या मुलुखाच्या अंतर्गत व्यवस्थेसंबंधी हिंदी संस्थानिकांना आज जे स्वतंत्र्य आहे त्याला ते फार चाहतात-जपतात. त्या स्वातंत्र्याला किंचितही धक्का लागू नये व त्या स्वातंत्र्यावर घातलेले जे थोडेफार; पण बहुत

जुनेपुराणे निर्बंध सध्या आहेत ते इतःपर काढून टाकण्यात यावेत असाही त्यांचा आग्रह आहे. त्यांचे दुसरे म्हणणे असे आहे की नव्या राज्यपद्धतीनुसार जी वरिष्ठ किंवा मध्यवर्ती सत्ता केंद्रे निर्माण होतील ती केंद्रे राज्यकारभाराच्या बाबतीत जबाबदार अशी असावी. ही जबाबदारी मागण्याचा हेतू एवढाच की, खालसा मुलुख व संस्थानी मुलुख या दोघांच्या सारख्याच हितसंबंधांचे जे प्रश्न इतःपर उपस्थित होतील ते योग्य रीतीने सोडविता यावे व सर्व हिंदुस्थानाला लागू करता येईल, असे निरामय शासनतंत्र विकसित होण्यास अनुकूल पडावे.

हिंदुस्थानाला आज आर्थिक वगैरे अनेक प्रकारचे प्रश्न सोडवावयाचे आहेत. या प्रश्नांची बिकटता सांगावी तेवढी थोडीच आहे. या सर्व आर्थिकादिक प्रश्नांना धैर्याने तोंड देऊन, योग्य कायदेकानू करून व कारभार नीट चालवून हिंदुस्थानाला पुढारलेल्या राष्ट्रांच्या मालिकेत योग्य स्थान प्राप्त करून देणारे राज्यतंत्र या परिषदेने निर्माण करणे, यातच या परिषदेची सार्थकता, कसोटी व सत्त्वपरीक्षा आहे. परिषदेचे यशापयश याच कसोटीवरून ठरणार आहे.

राज्यकारभाराची पद्धत ही बाबत महत्त्वाची असते खरी; परंतु पद्धत म्हणजे काही साध्य नव्हे, पद्धत म्हणजे फक्त एक साधन आहे. म्हणून राज्यपद्धतींना महत्त्व द्यावयाचे ते ज्या प्रमाणात या पद्धती जनतेच्या सुखसमृद्धीचे आपले ध्येय साध्य करू शकतील त्याच प्रमाणात द्यावयाला हवे. हिंदी रयतेची स्थिती सुधारू म्हटले तर आज त्या रयतेपैकी प्रत्येकाकडे व्यक्तिशः लक्ष पुरविण्याची जरुरी आहे. सांगोवांगी व्हावे असे ते काम नाही. लोकांचे, लोकहितासाठी व लोकांकडून चालणारे राज्य जिच्यामध्ये आहे अशी पूर्णांशाने लोकसत्ताक असणारी राज्यपद्धती जर आपण हिंदुस्थानाला देणार असू तर हिंदुस्थानातील हल्लीची प्रांतरचना तिच्या मानाने फार अवजड आहे. राज्यकारभाराचे यंत्र हे चालवायला सोपे, खर्चाला काटकसरीचे आणि समजावयाला सरळ असे असावे; शिवाय, शास्ते व शासित याचे प्रत्यक्ष व जिव्हाळ्याचे संघटनही त्याने घडवून आणायला हवे.

आणखी एकाच गोष्टीचा उल्लेख करून मी माझे भाषण संपवितो. जे नवे राज्यतंत्र आता हिंदुस्थानात सुरू होण्याची चिन्हे दिसत आहेत त्या राज्यतंत्रांत लोकशिक्षणाकडे आपण अगत्यपूर्वक लक्ष पुरविणे ही बाबत अत्यंत महत्त्वाची समजली जावी. शिक्षणामुळे लोकांना आपली जबाबदारी कळते. ती जबाबदारी न समजली तर कोणतीही प्रजासत्ताक राज्यपद्धती अमलात राहणे शक्य नाही. म्हणून शिक्षणप्रसारद्वारा लोकांची उन्नती साधण्याकडे आपण आपल्या सर्व प्रयत्नांचा मोर्चा वळविला पाहिजे. रॉबर्ट लो म्हणतात त्याप्रमाणे आपण आपल्या सर्व प्रयत्नांचा मोर्चा वळविला पाहिजे. शिक्षणामुळे त्यांना खरेखोटे पारखता येईल आणि प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीमध्ये बिघाड होण्यास जे अतिरेक व प्रमाद कारणीभूत होतात ते अतिरेक व प्रमाद शिक्षणोत्तर लोकांच्या हातून सहसा घडणार नाहीत.

आमच्या देशाच्या भाग्यविधात्यांना अवश्य ते धैर्य, सुज्ञता व मुत्सद्देगिरी यांचा लाभ होवो अशी माझी देवाजवळ प्रार्थना आहे.

हिंदुस्थानासाठी नवी राज्यपद्धती निर्माण करण्याच्या कामी सुहृदभावाने व अंतःकरणपूर्वक साह्य करणारे बादशहांचे मुख्य प्रधान मिस्टर मॅक्डोनल्ड, प्रधानमंडळातील त्यांचे इतर सहकारी व सर्व ब्रिटिश प्रतिनिधी यांचा मी स्वतः अत्यंत ऋणी आहे.

हिंदुस्थानाचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क स्वतःला मान्य असल्याचे कान्झरवेटिव्ह (हुजूर) पक्ष आता लवकरच जाहीर करील व आपण इथे घडविलेल्या राज्यघटनेच्या साखळीतील महत्त्वाचा दुवा तो साधून देईल अशी मला आशा आहे.

आम्ही आता मुख्य प्रधानांच्या भाषणाची वाट पाहत आहोत. हिंदी जनतेच्या आकांक्षा पूर्ण करणारे आणि सध्याच्या कुरबुरी व अशांतता शक्य तितक्या लवकर दूर करणारे असेच हे भाषण होईल असा मला भरवसा वाटतो.

आमच्या ठायी वसणारे गाढ प्रेम व राजनिष्ठा बादशहा व महाराणी यांच्यापुढे यथाकाल व्यक्त करण्याचे काम मुख्य प्रधानांनी करावे अशी माझी इच्छा आहे.

●●●

१५२.

स्थळ : दिल्ली

काळ : तारीख ३ फेब्रुवारी, १९३१

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन व लेडी आयर्विन यांना नरेंद्र मंडळाने निरोपादाखल दिलेली मेजवानी

श्रीमान, राजगण व सभ्य गृहस्थ हो,

आजच्या आपल्या सन्मान्य पाहुण्यांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडण्याचे काम मजकडे आहे. मला अत्यंत मान्य असणार असा माझा एक अधिकारविशेष दर्शविणारे आणि त्याबरोबरच मला सन्मानदायकही वाटणारे असे हे काम आहे.

उभयता नामदारसाहेबांच्या प्रयाणाचा समय जवळ येत चालल्यामुळे आम्ही अत्यंत खेदाच्या भावनेने आपणा उभयतांना निरोप देत आहो.

फक्त आम्हा नरेंद्र वर्गाच्या वतीनेच नव्हे तर ज्यांच्या कल्याणाकरिता एखाद्या एकनाथाची सहनशीलता आणि खऱ्या सुहृदाची प्रेमळ वृत्ती दर्शवून, नामदार साहेब, आपण झटलात त्या माझ्या सर्व देशबांधवांच्या वतीनेसुद्धा मी आपल्याला ग्वाही देतो की, आपल्याबद्दल आम्हाला वाटणारी कृतज्ञतेची भावना चिरंतन स्वरूपाची आहे.

एका अत्यंत महत्त्वाच्या चर्चेचा उल्लेख आजच्याप्रसंगी मी करू म्हणतो. ती चर्चा नुकतीच आटोपून तिचे पर्यवसान आनंदमय झाले आहे आणि त्यायोगे शांतता व सुखसमाधान यांच्या प्रीत्यर्थ नामदारांनी केलेल्या परिश्रमांची परिपूर्तताच झालेली आहे.

त्याबद्दल नामदारांचे आणि देशभक्तीची निःस्वार्थी वृत्ती ठेवून ज्यांनी ज्यांनी नामदारांना साहाय्य केले त्या सर्वांचे आभार आम्ही कृतज्ञतापूर्वक मानतो.

स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षेचे अंतिम उद्दिष्ट साध्य करण्याचा एकच मार्ग हिंदुस्थानाला आहे. तो कोणता? - (१) अन्योन्य विश्वास व श्रद्धा ठेवणे. (२) स्वार्थनिरपेक्ष असे सहकार्य करणे. (३) जनतेच्या सर्व वर्गाकडून तडजोडीच्या वृत्तीचे प्रत्यक्ष आचरण घडणे आणि (४) सर्वात्मक हितापुढे अंशात्मक हिताला गौणत्व देणे हाच तो एकुलता एक मार्ग.

ऐतिहासिकदृष्ट्या मोठ्या अशा अनेक गोष्टी घडून आल्यामुळे सभोवार निर्माण झालेला एक प्रकारचा परिस्थितीचा दाब आणि जागतिक आंदोलनाचे परिणाम व्यक्तिशः भोगावे

लागल्यामुळे पडलेला एक प्रकारचा पेच या दोघांच्या तडाक्यात सध्या प्रत्येक राष्ट्राचे नशीब सापडलेले आहे. अशावेळी हिंदुस्थानात माजलेल्या विध्वंसक स्वरूपाच्या भंगप्रवृत्तीला सहकार्य व संघटन यांच्या विधायक स्वरूपाचे वळण लावण्याचे काम नामदारांच्या वाट्याला आले.

स्वतंत्र स्वरूपाच्या संस्था सुरळीत चालवून दाखविण्याला दोन गोष्टी आवश्यक असतात. एक सुबुद्ध रीतीने भ्रमण केलेले ज्ञान आणि दुसरी त्याच रीतीने घेतलेला अनुभव.

स्वायत्त राज्यपद्धती ज्या ज्या ठिकाणी यशस्वी झाली आहे त्या त्या ठिकाणी यशाची गुरुकिल्ली हीच होती की, तेथल्या जनतेच्या सर्व वर्गांनी एकजुटीने झगडून संपादन केलेल्या गोष्टीची किंमत प्रत्येक वर्गाने नेहमी वस्तुलाभाच्या दृष्टीने म्हणजे तत्त्वतःच केली - स्वपरहिताच्या दृष्टीने केली नाही.

हिंदुस्थानात वर्ण आणि भाषा, धर्म आणि जाती यांच्या भिन्नत्वामुळे, सार्वजनिक कल्याणार्थ होणाऱ्या अन्योन्य - साहाय्यक प्रयत्नांना अडथळा होऊ पाहत आहे खरा; पण हा अडथळा दूर करता येणारच नाही असा कुठे आहे ? वर्गभेद किंवा धर्मभेद यांचा विचार न करता मित्रभावाची देवाण-घेवाण करणे व समंजस रीतीने सहकार्य करीत राहणे या गोष्टी म्हणजे मानवीजीवनाचे प्रतिप्राणच आहेत आणि तितकेच महत्त्व बहुजनसमाजाला स्वावलंबन व शिस्त यांचे शिक्षण देण्याचेही आहे.

एकी, सुबत्ता व प्रगती यांनी युक्त असलेल्या आणि लोकाराधनाच्या विशाल अधिष्ठानावर उभारलेल्या संस्था व राज्यव्यवस्था असलेल्या अशा स्वदेशाचे जे भव्य कल्पनाचित्र आपण मनात रंगवून ठेवले आहे, ते चित्र वास्तव स्वरूपात आणावयाचे असेल, तर उपयुक्त मार्गानेच आपण आपले घोडे दामटले पाहिजे.

हिंदी नरेंद्रांनी राउंड टेबल परिषदेत जी मोठी कामगिरी बजावून दाखविली तिची ग्वाही नामदारसाहेबांनी वक्तृत्वपूर्ण रीतीने अनेक वेळा दिलेली आहे. ब्रिटिश हिंदुस्थानाची भागीदारी किंवा जोडी पत्करण्याची आपली तयारी हिंदी नरेंद्रांनी दर्शविल्यामुळे, सर्व हिंदुस्थानाकरिता एक संयुक्त राज्यपद्धती असावी ही कल्पना चैतन्याने स्फुरण पावू लागली आणि खालसा व संस्थांनी मुलखांमध्ये एक नवे स्नेहबंधन निर्माण करण्याचा प्रश्न मुत्सद्द्यांच्या डोळ्यांपुढे साक्षात उभा राहू शकला. अशा रीतीने आम्हा सर्व हिंदवासीयांमध्ये ऐक्यभावनेची, समान हेतूची व एकमेव उद्दिष्टाची जी ज्योत प्रज्वलित झाली आहे ती ज्योतच असे निःसंदिग्ध आश्वासन देते की, राजकीय स्वातंत्र्याच्या बाबतीत आमची मायभूमी जगातील इतर स्वतंत्र महान राष्ट्राच्या बरोबरीचीच आहे.

हिंदी राष्ट्राच्या विविध परंपरेला लागलेले हे नवे स्पष्ट वळण ब्रिटिश राष्ट्राच्या धूर्त व व्यवहारकुशल ज्ञान तात्काळ आलेच आणि त्यामुळे ब्रिटिशांना आपला स्वतःचा दृष्टिकोनही बदलावा लागला. या दोन गोष्टींचा परिणाम असा झाला की, झाडून खऱ्या राजकीय मतांविचारांचे ब्रिटिश व हिंदी मुत्सद्दी एकत्र जमले आणि सहकार्याच्या प्रेमळ व खेळीमेळीच्या भावनेने त्यांनी राज्यपद्धतीचा एक स्थूल आराखडा काढून तयार केला. आता मित्रत्वाला साजेसे सहकार्य करून त्या आराखड्यांमध्ये विशिष्ट खाणाखुणांचे फक्त तपशील भरण्याचेच काम आपल्याला करावयाचे

आहे. त्यापूर्वी हिंदी नरेंद्रांनी आपापसात या विषयाची चर्चा मोकळेपणाने करावी आणि संयुक्त राज्यपद्धती स्वीकारण्याचे किंवा नाकारण्याचे जे इच्छास्वातंत्र्य त्यांना देण्यात आले आहे. त्याचा उपयोग स्वहिताच्या व देशहिताच्या दृष्टीने कसा करणे योग्य होईल, हे त्यांचे त्यांनी व्यक्तिशः किंवा संघशः ठरवावे. मात्र आपण करीत आहोत ते शहाणपणाचे व हितकारकच आहे अशी स्वतःची निश्चित खात्री झाल्यानंतरच त्यांनी आपला ठराव अमलात आणावा.

या बाबतीत बरेच उपयुक्त कार्य एव्हाना झालेदेखील आहे. हे जर आम्ही लक्षात घेतले (व ते आम्हा सर्वांच्या लक्षात येतेच) आणि भविष्याकडे जर आम्ही सोत्सुक दृष्टीने पाहिले, तर नामदारसाहेबांनी आमच्यावर केवढा अनुग्रह केलेला आहे याची आम्हाला जाणीव होते.

अखिल हिंदुस्थानाबाबत धोरण ठरविण्याचे काम असेल तेव्हा हिंदी राजेरजवाडे हे त्या कामाचा एक महत्त्वपूर्ण व अवश्य विचारणीय असा घटकच आहेत, ही गोष्ट नामदारांनी स्वतः पुढाकार घेऊन सर्वांच्या दृष्टोत्पत्तीस आणलेली आहे.

जिच्यात हिंदी राजेरजवाड्यांच्या प्रतिनिधीचाही समावेश करावयाचा अशी राउंड टेबल परिषद बोलावून नामदारसाहेबांनी हिंदुस्थानात नांदणारे मूलभूत ऐक्यच प्रामुख्याने प्रकट केले आहे.

गतवर्षी नोव्हेंबर महिन्यात नामदारसाहेबांनी एक जाहीर घोषणा करून वरिष्ठ सरकारच्या संमतीने निश्चित केलेले हिंदी राजपद्धतीचे अंतिम ध्येय स्पष्ट केले आणि त्याद्वारा राउंड टेबल परिषदेच्या कार्याचे आवाहन केले.

या कामी जे बरेच मोठे यश प्राप्त झाले आहे त्याला नामदारसाहेबांनी थोर मनाने दिलेली आणि निस्सीम चातुर्याने व योजकतेने व्यक्त केलेली सहानुभूतीच कारण आहे.

श्रीमान राजगण व सभ्य सद्गृहस्थ हो, लॉर्ड आयर्विन व लेडी आयर्विन यांचे आरोग्यपान करण्याची विनंती मी आता तुम्हाला करतो. लेडी आयर्विन यांच्या साह्याने नामदार व्हाइसरॉयसाहेबांनी आपल्या उच्च अधिकारपदाचे कुलव्रत योग्य रीतीने पाळले आहे. इतकेच नव्हे तर त्या पदवीला एक नवेच तेज आणवून देऊन, त्या नवतेजाने युक्त असलेले स्वतःचे नाव त्यांनी हिंदुस्थानाच्या इतिहासात कायमचे नमूद करून ठेवले आहे.

●●●

१५३.

स्थळ : मुंबई

काळ : ता. २ मे, १९३१

प्रसंग : डॉ. आनंदराव नायर यांनी बांधविलेला 'आनंदविहार' नावाचा बुद्धविहार उघडण्याचा समारंभ

बुद्ध सोसायटीच्या अध्यक्षांनी 'आनंद विहाराचा' उद्‌घाटन समारंभ करण्याबद्दल मला जेव्हा विनंती केली तेव्हा त्या आमंत्रणाचा स्वीकार करणे हे माझे कर्तव्यच आहे असे मला वाटले. दयाधर्माचा अथवा परानुकंपेच्या तत्त्वाचा प्रसार करणे हेच ज्याचे एकमेव उद्दिष्ट आहे, अशा कार्यामध्ये सहभागी होणे हे माझे कर्तव्य मला नेहमी गोडच वाटत असते.

जीवतत्त्वाला बुद्धाने जे आदरणीय महत्त्व आणून दिले तेच बुद्धाच्या धर्मोपदेशाचे सारसर्वस्व आहे. वर्ण, पंथ, लिंग यांचा भेद न मानता त्याने स्त्री - पुरुष सर्वांनाच निर्वाणाचा मार्ग स्वतःच्या आचरणाने दाखवून दिला. शरीर, आत्मा व मन ही जी कर्माची तीन साधने, त्यांना सुयंत्रित, संयमित आणि सुसंस्कारयुक्त करणे ही बुद्धाच्या मते मोक्षमार्गाची पूर्वतयारी आहे.

बुद्धधर्माच्या यशाचा बराच मोठा वाटा भिक्षुसंघाकडे जातो. बौद्धधर्माला खरे चैतन्य कोणी प्राप्त करून दिले असेल आणि त्या धर्माची लोकप्रियता खरोखर कोणी वाढविली असेल तर ती संघानेच. संघाचा नियमच असा होता की, बुद्धाच्या प्रत्येक अनुयायाला.

१. बुद्धं शरणं गच्छामि, (म्हणजे, मी बोधवंताला शरण आहे.)

२. धमं शरणं गच्छामि, (म्हणजे, मी धर्माला शरण आहे.) - आणि

३. संघं शरणं गच्छामि, (म्हणजे, मी संघाला, महाजनसमाजाला शरण आहे.)

अशी आपली शरणागतीची तीन स्थाने उच्चारून कबूल करावी लागत; तसेच जे म्हणून आरोग्यदृष्ट्या अहितकारक आणि विचारदृष्ट्या दयाशून्य असेल, सर्वांपासून अलिप्त राहण्याची प्रतिज्ञाही बौद्धधर्मीयाला घ्यावी लागे. संघाची निर्मिती करून गौतमबुद्धाने आपल्या शिष्यवर्गाचे संघटन केले आणि त्या शिष्यांच्याद्वारे आपल्या धर्मोपदेशांचा फैलाव केला. सक्रिय दया, सद्‌भावनांचा परिपोष आणि असद्‌भावनांचा विनाश, अशी धर्माची व्याप्ती बुद्धाने निश्चित करून दिली. मनुष्यमात्रासंबंधी आणि सर्व प्राणिमात्रासंबंधी आपले खरे कर्तव्य काय आहे, याची जाणीव बुद्धानेच सर्व वर्गांना करून दिली. संघाच्या कार्याला एक निश्चित कार्यक्षेत्र मिळावे

म्हणून बुद्धाने विहारांची स्थापना केली आणि त्यांच्याकडे विद्यादानाचे, धर्मोपदेशाचे, रुग्णालये उघडण्याचे काम आणि भूतदयेची सर्व कामे बुद्धाने लावून दिली. विहार ही संस्था दीर्घकालपर्यंत अत्यंत लोकोपयोगी ठरली होती; कारण विहारांमुळे लोकांत जोमदार सामुदायिक जीवनाची कल्पना चांगलीच रुजली, कलाकौशल्याचा आश्रय मिळाला आणि सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, बौद्धिक अशा सर्व प्रकारच्या चळवळींचा उदय होऊन त्यांचा सर्वत्र प्रसारही झाला, तो विहारामुळेच.

जगातील कोणताही धर्म घ्या; तो प्रचलित होतो तो वेडगळ रूढींचा जुलूम व भिक्षुकशाहीचा कावा यांचा निषेध करण्यासाठीच प्रचलित होतो, असे तुम्हाला दिसून येईल. झरतुष्ट्राने आपल्या देशात जे लोकभ्रम बोकाळले होते त्यांचा प्रतिनिषेधच केला. 'धर्माचे खरे स्वरूप फिरून काबीज करा, त्यातल्या मूळ तत्त्वांचा विसर पडू देऊ नका,' अशीच ख्रिस्ती धर्मांची पहिली घोषणा होती. 'ख्रिस्त स्वतः ज्या ख्रिस्तीधर्माचा उपदेश करून गेला, त्याच धर्माकडे परत वळावे,' हे लोकांना पटविण्यासाठी मार्टिन लूथरने आपले आयुष्य वेचले. श्रीमंत शंकराचार्यांचे जीवितकार्यसुद्धा जीर्ण, दुर्बल व अधोगतीला गेलेल्या निरनिरळ्या हिंदुधर्माचे पुनरुजीवन व शुद्धीकरण करण्याचेच होते. एका इंग्रजी कवींने म्हटले आहे की -

The old order changeth, yielding place to new,
Lest one good custom should corrupt the world;
Thus God fulfils Himself in many ways

(जुनी परंपरा जाऊन तिच्या जागी नवी परंपरा उदयास येते; कारण जुनी परंपरा चांगली खरी; पण सातत्य व अतिपरिचय यांच्यामुळे तीच लोकांना बिघडवून टाकील की काय अशी जणू देवाला भीतीच पडत असावी. ईश्वरी इच्छा पूर्ण होण्याचे मार्ग असे अनेक असतात.) कर्मकांडाचा बडेजाव करणाऱ्या आणि उग्र दंडदेहाने व निःसत्त्व मूर्तिपूजेने मोक्ष मिळतो. असे थोतांड माजविणाऱ्या ब्राह्मणवर्गाच्या भ्रामक समजुतीचा आणि भिक्षुकी कावेबाजपणाचा बुद्धानेही अशाच प्रकारे जोराने निषेध केला. आधुनिक धार्मिक चळवळी घेतल्या तरी त्याही अशाच रीतीने हितकर सुधारणेचा उपदेश करताना दिसतात.

जीवित असार व दुःखमय आहे, ही जाणीव बुद्धाला कधीची झाली होती, त्यामुळे या राजपुत्राच्या प्रेममय उदार हृदयात दुःखित जगाविषयी सहानुभूती उत्पन्न झाली. सुखशांतीचा खरा मार्ग शोधून काढण्यासाठी त्याने राजैश्वर्याचा आणि घरदाराचा त्याग केला व कोणालाही नकळत राजवाडा सोडून अरण्याचा मार्ग पत्करला. आपल्याला अतिमानुष ऊर्फ दिव्यज्ञान व सामर्थ्य प्राप्त व्हावे, म्हणून बुद्धाने उग्र तपश्चर्या केली; परंतु त्या उग्र देहदंडनाच्या फोलपणाची त्याला खात्री पटली आणि घरी परत येऊन पुनश्च संसारात पडण्याचा मोह त्याचे मन त्याला घालू लागले; परंतु धर्मचिंतन एकाग्रतेने करता करता अखेरीस त्याला निर्वाणाचा खरामार्ग म्हणजे आत्मनिग्रह करणे व प्राणिमात्रांवर प्रेम करणे हाच आहे, असे ज्ञान प्राप्त झाले. हा ज्ञानसूर्य त्यांच्या अंतःकरणात प्रकाशताच तो 'बुद्ध' म्हणजे बोधवंत झाला.

आश्चर्याची गोष्ट आहे की, बुद्धाचा धर्म त्याच्या ह्या मातृभूमीत आज प्रचलित नाही. तथापि बुद्धाच्या धर्ममतांनी या देशावर कायमचा ठसा उमटून ठेवला आहे आणि त्याचा परिणाम म्हणून आपण हिंदू लोक आज युद्धाच्या अवतारांत गणना करून त्याला प्रतिदेव मानीत आहोत.

खिस्ती धर्माच्या संस्थापकाने आपल्या प्रचारकार्याचा प्रारंभ, आपला पहिला धर्मोपदेश डोंगरावर उभे राहून केला, त्याचप्रमाणे गौतमबुद्धाने आपल्या धर्माची तत्त्वे जाहीर रीतीने प्रथम विशद करून सांगितली, ती सारनाथ येथील मृगवनात. या प्रथमोपदेशालाच 'धर्मचक्रप्रवर्तन' म्हणतात. बुद्धाचे मत असे आहे की, मनुष्याने कोणत्याही विकाराचा केवळ गुलाम बनून राहू नये किंवा कोणत्याही प्रकारे उपासातापासांनी देहदंडन करू नये, तर मध्यम मार्गाने जावे, सुर्वणमध्याचा अवलंब करावा; त्यायोगे मनुष्याला सावधानता येते, विचार करण्याची शक्ती येते, मनाला शांती प्राप्त होते, अंतर्मुखतेचा-अंतर्दृष्टीचा-लाभ होतो, परमोच्च ज्ञानाचा आनंद मिळतो व अंती निर्वाणपद हाती येते. निर्वाण साधनाच्या या मार्गाला 'आर्य अष्टांगिक मार्ग' म्हटले आहे. त्यातली आठ अंगे किंवा आठ निर्वाण साधने येणेप्रमाणे :

(१) सम्यक दृष्टी (२) सम्यक संकल्प (३) सम्यक वाचा (४) सम्यक कर्मान्त (५) सम्यक आजीव (६) सम्यक व्यायाम (७) सम्यक स्मृती व (८) सम्यक समाधी.

मनुष्यमात्राला मनःशांती हवी असते. ती लाभण्यास प्रेमोद्भव, भूतदया व अहिंसा यांचाच अवलंब केला पाहिजे-द्वेषाने द्वेष जमत नाही-प्रेमाने द्वेष शमतो. दृष्ट पापाचा पाडाव भलेपणा दाखूवन करा, हेच खऱ्या धर्माचे सार असते आणि बौद्ध धर्माचा सगळा भर याच धर्मतत्त्वावर आहे.

बुद्धाच्या उपदेशाचा साधेपणा, सरळपणा, अत्यंत वाखाणण्यासारखा आहे आणि तो उपदेश आचरणात आणण्यालाही सर्वस्वी योग्य आहे. बुद्धाच्या धर्ममतांनी आजवर कोट्यवधी लोकांना जीवनकलहात आणि अंतकाळीही समाधानाचा लाभ करून दिला आहे. रानटी व क्रूर अशा मनुष्य जातींनीही वात्सल्याचा गोड उपदेश करून सौम्य व संस्कारक्षम करून सोडले आहे.

सध्याच्या कलहपूर्ण जीवनात जातीजातींच्या व धर्माधर्मांच्या झगड्यांच्या काळात आपल्याला अत्यंत गरज आहे ती नीती, परोपकार व बंधुभाव वाढविणाऱ्या धर्मांगांचीच आहे. ती गरज भागविण्याचे कार्य मुंबईसारख्या सर्वसंग्रही व बहुधर्मी शहरात करून दाखविण्यास 'आनंद-विहार' हीच संस्था सर्वांत उत्तम होय.

'सत्यापरता नाही धर्म;' निःश्रेयसाची, सुखाची प्राप्ती, एकट्या सत्यानेच होते. म्हणून तुमच्या मानसमंदिरात सत्याचीच प्राणप्रतिष्ठा करा; कारण सत्य हीच परमेश्वराची प्रत्यक्ष मूर्ती आहे. 'सत्य हेच परब्रह्म.'

सभ्य स्त्री-पुरुष हो, मी तुमचा अधिक वेळ घेऊ इच्छित नाही. डॉ. आनंदराव नायर यांच्या हौसेला मोल नाही. येथील वैद्यकीय महाविद्यालय आणि त्यांनी आपल्या मातोश्रींचे नाव देऊन चालविलेले मोफत रुग्णालय. या दोन संस्था त्याच्या दयाशील व दानशील अशा परोपकारी वृत्तीची साक्ष देत आहेत आणि आज ज्या सुंदर इमारतीचे उद्घाटन करण्याचा मान मला मिळाला आहे, ती ही इमारत म्हणजे त्यांच्या परोपकारी वृत्तीचे सीमाच होय.

हा विहार स्थापन केल्याबद्दल मी डॉ. आनंदराव नायर व बुद्ध सोसायटी यांचे अभिनंदन करतो. गौतम बुद्धाच्या मोठेपणाचे आणि स्वार्थ त्यागाचे प्रतीक असलेला हा विहार बुद्धाप्रमाणे स्वतःचे आचरण ठेवण्याची स्फूर्ती पुष्कळांना देईल, असा मला भरवसा आहे. दीन व दुःखार्त लोकांना या ठिकाणी समाधान व प्रोत्साहन प्राप्त होईल आणि मनःशातीच्या शोधार्थ हिंडणाऱ्यांना या ठिकाणी निरामय एकांत-निर्वेध शांतता-प्राप्त होईल अशी मला आशा आहे.

हा विहार खुला केल्याचे मी आनंदाने जाहीर करतो. या उद्‌घाटनसमारंभासाठी मला प्रेमाने आमंत्रण दिल्याबद्दल मी डॉ. नायर यांचा फार आभारी आहे. हा विहार सर्वांना सुखशांतीचा लाभ करून देवो, अशी देवाची प्रार्थना करून मी माझे भाषण संपवितो.

●●●

१५४.

स्थळ : लंडन

काल : तारीख २१ सप्टेंबर, १९३१

प्रसंग : दुसऱ्या राउंडटेबल परिषदेचा प्रारंभ

नामदार मंत्रिमहाशय,

तुमच्या प्रेमळ स्वागतपर भाषणाबद्दल मी तुमचे आभार मानू इच्छितो. गतवर्षी परिषदेची कार्यसूत्रे आपण ज्या टप्प्यावर खाली ठेवली तेथून ती आता आपण पुनश्च हाती घेणार आहोत. दुसरी उपमा देऊन बोलावयाचे तर, पूर्वी घातलेल्या पायावर इमला उठविण्याचा प्रयत्न आपण करणार आहोत. नामदारसाहेब, मी आपल्याला आश्वासन देतो की, आपल्या पुढील निकट प्रश्नांचा निकाल करण्याच्या कामी आणि आपणा सर्वांना हवे आहे ते साध्य प्राप्त करून घेण्याच्या कामी आम्ही सर्वजण आमची पराकाष्ठा करून दाखविण्यास सिद्ध आहोत. आम्हा सर्वजणांच्या या सिद्धतेसंबंधी मी एकट्याने बोलण्याचे कारण हेच की, या बाबतीत माझ्या एकट्यापुरते जितक्या विश्वासाने मी बोलू शकतो तितक्याच विश्वासाने मी माझ्या इतर प्रतिनिधी बांधवांच्यातर्फे देखील बोलू शकेन अशी खात्री मला वाटत आहे. आपले सध्याचे काम सोपे नसेल; पण सद्भावना आणि निश्चय यांच्या बळावर आपण वाटेल तितक्या भयंकर अडचणींना उल्लंघून जाऊ आणि जेव्हा परिषद आटोपले व आपण एकमेकांचा निरोप घेऊ लागू, तेव्हा संयुक्त व स्वायत्त असलेला हिंदुस्थानदेश हिंदी जनतेच्या व सर्व ब्रिटिश साम्राज्याच्या प्रगतीसाठी एकजुटीने झटत असल्याचे दृश्य माझ्या आयुष्यभराचे अत्यंत आवडते सुखस्वप्न आपल्याला विरोध स्पष्टपणे दिसू लागेल, असा मला भरवसा वाटत आहे.

●●●

१५५.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १२ नोव्हेंबर, १९३२

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन व लेडी विलिंग्डन यांना मेजवानी

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

एक गोड कार्य पार पाडण्यास मी पुन्हा आपल्यापुढे उभा राहत आहे. ते कर्तव्य म्हणजे आजचे आपले सन्मान्य पाहुणे नामदार लॉर्ड विलिंग्डन व लेडी विलिंग्डन यांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडणे हे होय.

हिंदुस्थानातील बादशाही प्रतिनिधींचा स्वागत - सत्कार त्यांना आपल्या घरी बोलावून करता येणे ही एक असामान्य मानाचीच गोष्ट आहे. ब्रिटिश राजसत्तेशी बडोदे राज्याची मैत्री सुमारे दीडशे वर्षांपूर्वी जुळली. तिचा बडोदे राज्याला अभिमान वाटत आहे. त्यानंतरच्या काळात साम्राज्याच्या इतर घटकांच्या बरोबरीने साम्राज्याच्या गंभीर चिंता काळज्यातला वाटा आम्हीही उचलल्याचे प्रसंग व शांतता - प्रस्थापनेच्या बिकट कार्याला इतरांबरोबर आम्हीही हातभार लाविला असल्याचे प्रसंग आठवणीत राहण्यासारखे घडून आले असले तरी दीडशे वर्षांपूर्वी सुरू झालेल्या आमच्या मैत्रीचे संबंध आजवरच्या कालाने दृढच करून सोडले आहेत. बादशहाच्या प्रतिनिधीचे स्वागत करण्यात जो असामान्य मान आहे त्याचे वैशिष्ट्य आजच्या प्रसंगी मला अधिकच उठावदार वाटण्याचे कारण हे की, लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या रूपाने पुष्कळ वर्षे परिचित असलेल्या माझ्या एका मित्राचेच स्वागत मी करीत असल्याची जाणीव मला आहे. तुम्हा सर्वांना माहीतच आहे की, आधी दोन इलाख्यांचे अधिपती होऊन नंतर व्हाइसरॉय झालेले असे लॉर्ड विलिंग्डन हे पहिलेच व्हाइसरॉय होत आणि त्यामुळे लोकांच्या विशेष अगत्याच्या गरजा कोणत्या आहेत याचे प्रत्यक्ष ज्ञान ते स्वतःच संपादन करू शकले आहेत. इतकेच नव्हे तर हिंदुस्थानात घालविलेल्या आपल्या अकरा वर्षांच्या अवधीत खूपसे मित्र जोडून मग हे व्हाइसरॉय झालेले आहेत. हिंदुस्थानातच नव्हे तर साम्राज्याच्या इतर भागांतही ज्याने आपली उदार राजनीती सिद्ध करून दाखविली आहे अशा एका मुत्सद्द्याच्या हाती सध्याच्या बिकट काळी हिंदुस्थानाचे भवितव्य सोपविण्यात आले हे आपले भाग्यच होय.

गेली दोन - अडीच वर्षे जी चर्चा झाली तिचे फळ आपल्या सर्वांच्या अपेक्षेनुरूप नव्या हिंदी राज्यघटनेच्या रूपाने दिसू लागण्याची वेळ आता जवळ येत चालली आहे. अखिल हिंदुस्थानाकरिता एक संयुक्त राज्यपद्धती असावी आणि तिच्या विशेष व्यापक व बळकट पायावर आपली नवी राज्यघटना उभारली जावी असे जे आपण आता म्हणत आहोत याचा मला आनंदच वाटतो. कारण ही संयुक्त राज्यपद्धतीची कल्पना मला कधीची मान्य आहे. या राज्यपद्धतीचा सर्वांगपूर्ण व अगदी आखीव - रेखीव असा आराखडा तयार करून ठेवल्याचा नसता हक्क मी सांगत नाही; पण गेल्या बऱ्याच वर्षांपासून मला वाटत आहे की, ब्रिटिश हिंदुस्थान व देशी राज्ये समान भागीदारासारखे राहून उभयतांच्या समान हितासाठी बरोबरीने झटतील अशी हिंदी राजकारणाच्या एकीची उत्क्रांती होण्याचा निश्चित प्रयत्न करणे इष्ट आहे. या प्रकारच्या कोणत्याही योजनेत देशी राज्ये संस्मरणीय कामगिरी करून दाखवू शकतीलच अशी माझी पूर्ण खात्री झालेली आहे. मात्र त्या कामी माझ्या मते दोन गोष्टींची आवश्यकता आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे संयुक्त राज्यघटनेबाहेर असणाऱ्या सर्व भारतीय देशी राज्यांना संपूर्ण स्वामित्व असावे. सध्याहून भिन्न असलेल्या परिस्थितीत जी बंधने व ज्या मर्यादा देशी राज्यांवर संघशः किंवा व्यक्तिशः लादण्यात आल्या आहेत, त्या बंधन–मर्यादा संयुक्त राज्यव्यवस्थेच्या सुरुवातीलाच दूर कराव्या असे झाले तरच देशी राज्ये उत्साहाने नटलेली, जबाबदारीच्या तीव्र जाणिवेने युक्त असलेली आणि सुराज्याच्या बहुविध कर्तव्यासाठी सुसज्जित असलेली अशी जिवंत व जातिवंत राज्ये राहू वा होऊ शकतील. दुसरी आवश्यक गोष्ट ही की, नव्या राज्ययंत्राच्या सर्व घटकांना निःसत्त्व - अगदी निर्जीव करून टाकणारी एकरूपता देण्याची धडपड आपण करू नये. हिंदुस्थानाविषयी काही सामान्य सिद्धांत काढणे धोक्याचे असते व उत्तर आहे ती दक्षिण नव्हे किंवा पूर्व आहे ती पश्चिम नव्हे, या गोष्टीची आठवण आपल्याला वारंवार देण्यात येते. हिंदी राजकारणाच्या साध्या प्रेक्षकालाही जर अशा सूचना देण्याची जरूर असते, तर राज्यकारभाराच्या निस्सीम महत्त्वाच्या क्षेत्रात या सूचनांचे प्राबल्य कितीतरी पटींनी अधिकच असणार हे उघड आहे. आम्हा सर्वांना स्वतःच विकास स्वाभाविकपणेच झालेला हवा आहे - प्रत्येकाला स्वतःच्या परंपरेनुसार व उत्क्रांतीच्या स्वतःच्या मार्गानुसार स्वतःची प्रगती करून घेण्याची मोकळीक हवी आहे. उपमेच्या भाषेत सांगावयाचे तर मनुष्याने वाकवून - वळवून चित्रविचित्र आकार दिलेल्या झाडांप्रमाणे आम्हाला वाढावयाचे नसून अरण्यातील वृक्षराजांचे स्वाभाविक विकसन आम्हाला पाहिजे आहे. माझ्या राज्यात सुधारणा वगैरे जे काही मी केले आहे ते सर्व हेच स्वाभाविक विकसनाचे ध्येय पुढे ठेवून मी केलेले आहे. विनयाच्या मर्यादा न ओलांडता मला वाटते मी असे म्हणू शकेन की, माझ्या स्वतःच्या ज्ञानानुसार आणि आपल्या हिंदी प्रजेच्या विशिष्ट प्रकृतीला अत्यंत मानवेल अशा धोरणानेच माझ्या राज्याच्या विकसनार्थ झटलो आहे. राज्यकारभाराची अशी अनेक दालने आहेत. (उदाहरणार्थ - सामान्य जनतेचे शिक्षण, मूळ संस्कृतीचे पुनःसंस्करण, सामाजिक कायदेकानू, राज्यकारभारात लोकांचा हात ठेवण्याचे उपाय, जातीजातींच्या आणि इतर बाबतीतल्या हितविरोधांचे समाधान) की, जेथे देशी राज्यांना स्वतःच्या विशिष्ट परंपरेला धरून अनेक बिकट प्रश्न सोडविण्याचे उपयुक्त प्रयत्न करून पाहता येतील. अशा प्रकारच्या राजकीय व व्यावहारिक

अनुभवांचा पोषक, लठ्ठ घास हिंदुस्थानाच्या तोंडचा काढून घेण्याचा प्रयत्न झाला तर ती खेदाचीच गोष्ट होईल. म्हणून हिंदुस्थान संयुक्त होण्याचे स्वप्न खरे ठरण्याची वेळ जवळ आल्याबद्दल मला एकीकडे हर्ष होत असला तरी दुसरीकडून मला निखालस वाटते की, व्यक्तिमत्त्वाचे बलिदान देऊनच जर हे संयुक्ततेचे स्वप्न सत्य ठरणारे असेल तर हा सौदा आपल्याला भलताच महाग पडणारा आहे. संयुक्त राज्यपद्धतीची योजना अशा रीतीने आखण्यात यावी की, देशी राज्यांना स्वतःचा विकास स्वतःच्या तंत्रानुसार करण्यास मोकळीक राहावी आणि संयुक्त राज्यतंत्रान्वये अखिल हिंदुस्थान-विषयक असे आमचे जे उभयसामान्य हितसंबंध किंवा हेतुबंधने असतील ती नीट पाळता येण्यापुरताच देशी राज्यांचा आवश्यक संबंध संयुक्त सरकाराशी ठेवावा. हिंदुस्थानाचा विकास त्यातल्या वाळवंटाच्या वैराण एकविधतेप्रमाणे नव्हे; पण त्यातल्या पर्वतांच्या भव्य विविधतेप्रमाणे झालेला पाहावा, अशी माझी इच्छा आहे.

नामदारसाहेब, थोडेसे धाडस करून मी सांगतो की, एकीचा हा आदर्श साध्य होण्याचा मार्ग एकच आहे आणि तो म्हणजे नुसत्या युरोपियन व हिंदी अशा दोन मनुष्यवर्गांमध्ये नव्हे, फक्त शास्ते व शासित यांच्यामध्ये नव्हे, तर यांच्या बरोबरीनेच सरकार-सरकारांमध्ये देखील आणि जाती–जातींमध्येही सहकार्य व सलोखा नांदणे, हाच तो मार्ग. सहकार्याचा व सलोख्याचा हा मार्ग परस्परांच्या परिचयावाचून चोखाळता येणेच शक्य नाही, माझी खात्री झालेली आहे. आजपर्यंत कदाचित ही परस्परांची पूर्ण ओळख पटलेली नसेल किंवा या नव्या राज्यघटनेच्या प्रचंड प्रयत्नांत गुंतलेले पक्ष एकमेकांचा दृष्टिकोन समजण्यास कदाचित असमर्थ राहिले असतील. कोणत्याही विशिष्ट वर्गाला, गटाला किंवा लोकांना दोष देण्याचा माझा हेतू नाही. तथापि इतके मला सांगितलेच पाहिजे की, बेकीमधून कधीही एकी म्हणून निष्पन्न होणार नाही आणि ज्याची तरफदारी मी करीत आहे ते सहकार्य व तो सलोखा हाती लागण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे संशयाचे पिशाच्च पार गाडून टाकावे. आपल्याला छिन्नविछिन्न करू पाहणारे मतभेद उद्‌भवू देऊ नयेत. आपल्या देशाला समृद्ध व संतुष्ट झालेला पाहण्याचे एकमेव ध्येय आपल्यापुढे ठेवून परस्पर, विश्वासाने व हिमतीने पुढे पाऊल टाकावे.

हिंदुस्थानाच्या भावी हिताखातर ही विनंती मी करीत असताना त्या उज्ज्वल भविष्याला ग्रासू पाहणाऱ्या एका मोठ्या गंडांतराकडे मी दुर्लक्ष कसा करीन? हे गंडांतर दिसावयाला लहान असले तरी परिणामाच्या दृष्टीने अत्यंत भयंकर आहे, त्याचे नाव 'अत्याचार.' काही बदसल्ला मिळालेली मंडळी आपल्या देशाच्या काही काही भागातून अत्याचारी मार्गाचे अवलंबन करीत आहेत. त्यांच्या अविचारी कृत्यांमुळं माझ्यासारखाच प्रत्येकाच्या अंगावर भयाने काटा उभा राहत असला पाहिजे याची मला खात्री आहे. या दुष्कृत्यांचा उघड हाच परिणाम होणार की, प्रगतीचे गाडे पुन्हा मागच्या एखाद्या मुक्कामावर परत येणार आणि हिदुस्थानाचे उज्ज्वल नाव कलंकित होणार.

सभ्य स्त्री-पुरुष हो, या बिकट प्रश्नांचा येथेच मी निरोप घेतो आणि सार्वजनिक कल्याणाच्या प्रत्येक बाबतीमध्ये अगत्यपूर्वक आणि मनःपूर्वक सतत लक्ष घालण्याबद्दल ज्यांची बरीच मोठी प्रख्याती आहे त्या नामदार लेडी विलिंग्डन यांचे हार्दिक स्वागत करण्याच्या कामाकडे मी वळतो.

त्या येथे येऊ शकल्यामुळे व्हाइसरायांनी बडोद्याला दिलेल्या भेटीच्या रमणीयतेत व आनंदात मोठीच भर पडली आहे.

समाजातील हक्काचे असे स्वतःचे स्थान स्त्रीला मिळविता यावे या हेतूने शिक्षणाच्या द्वारे, शिशुसंगोपनाच्या शिक्षणाच्याद्वारे आणि अन्य तऱ्हेने आम्ही या राज्यात शक्य तितका प्रयत्न केला आहे व करीत आहोत. या कार्याची माझ्याइतकीच आवड श्रीमंत महाराणीसाहेबांनासुद्धा आहेच. काही अपरिहार्य कारणांमुळे त्या आजच्या समारंभाला येऊ शकल्या नाहीत. याबद्दल मी फार दिलगीर आहे; पण उभयता नामदारांचे आदरातिथ्य करण्याच्या कामी मला मदत करण्यास माझी अनुरंजनकुशल व प्रसन्नवृत्तीची मुलगी आज हजर आहे आणि त्यामुळे मला विशेष आनंद होत आहे.

देशाच्या भविष्याच्या दृष्टीने एवढ्या मोठ्या आशादायक वाटणाऱ्या प्रस्तुतच्या स्त्री चळवळीची बरीचशी प्रगती हिंदुस्थानाच्या सर्व भागांतून व्हावयाला ज्याचे सहानुभूतिपूर्ण मार्गदर्शनच कारणीभूत झाले त्या नामदार लेडी विलिंग्डन यांचे स्वागत माझी मुलगी तिच्या आईच्या इतकेच उत्साहाने व उल्हासाने करील अशी माझी खात्री आहे.

●●●

१५६.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १८ डिसेंबर, १९३२

प्रसंग : बडोदे वाङ्मय परिषदेच्या दुसऱ्या अधिवेशनाचे उद्घाटन

सभ्य-स्त्रीपुरुष हो,

तुम्हाला ठाऊकच आहे की ज्या काही थोड्या फार महत्तम आकांक्षा उराशी नित्य बाळगून मी आयुष्यभर वागत आलो आहे त्यापैकीची एक आकांक्षा ही आहे की, माझ्या प्रजेच्या सांस्कृतिक विकासाचे गाडे आपण जशा प्रकारे पुढे हाकलावे की त्यायोगे जग ही वस्तू तिला त्याज्य न वाटता सुखासमाधानाने नांदण्यास योग्य आहे, अशी वाटावी इतकेच नव्हे तर आपल्या बरोबर आपल्या इतर बांधवांना देखील सुखासमाधानाने जगात नांदता येईल, असा आपला जीवनक्रम तिला ओळखताही यावा. माझ्या प्रजेने जीवनाचा आनंद स्वतः घ्यावा व इतरांस घेऊ द्यावा, हा माझा हेतू आहे व तो पार पाडण्याचा जवळजवळ उत्कृष्ट असा मार्ग माझ्या मते वाङ्मय हाच आहे आणि या मतावर माझा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीसाठी कोणताही प्रयत्न करावयाचा बाकी असा मी ठेवलेला नाही. म्हणून या परिषदेचे उद्घाटन करण्याची संधी तुम्ही मला दिली याबद्दल मला आनंदच वाटत आहे.

आजच्या आपल्या मराठी वाङ्मय परिषदेच्या कर्तव्यांचे अवश्य ते विवेचन अध्यक्षीय भाषणात होईलच अशी माझी खात्री आहे. म्हणून मराठी वाङ्मयाच्या विकाराविषयीचा विशिष्ट उल्लेख करण्याचे काम आजच्या अध्यक्षांकडे सोपवून मी स्वतः प्रांतिक वाङ्मयाच्या सीमा ओलांडून थोडे पुढे जाऊ म्हणतो आणि सामान्यतः वाङ्मय म्हणजे काय ? व ते कोणत्या परिस्थितीत निर्माण होऊ शकते ? या दोन प्रश्नांची चर्चा करून महत्त्वाचे काही वेचक मुद्दे तुमच्या विचाराने मांडू म्हणतो. त्या मुद्द्यांना महत्त्वाचे म्हणण्याचे कारण इतकेच की ते मुद्दे मुदलीच माहीत नसणे ही गोष्ट आपल्या परिषदेच्या विशिष्ट कार्याला हटकून विघातकच होणारी आहे.

'वाङ्मय म्हणजे काय ?' या प्रश्नाचा खुलासा आपण प्रथमच करून घ्यावा, हे मला आवश्यक वाटते.

'वाङ्मय' शब्दाचा इंग्रजी प्रतिशब्द जो 'लिटरेचर' तो मूळ एका लॅटिन शब्दापासून निघालेला आहे व त्याचा मूळचा अर्थ 'लिखित' एवढाच आहे. हा अर्थ फार व्यापक आहे. कारण त्याच्या आधारावर प्रत्येक लिखाण हे 'लिटरेचर' ठरते - मग ते हॅम्लेटसारखे उत्कृष्ट नाटक असो किंवा प्राप्तीवरील कराचे अत्यंत रुक्ष असणारे आकडेपत्रक असो. या दोन लिखाणात 'लिटरेचर'दृष्ट्या काहीच फरक करता येत नाही आणि शेक्सपिअरसारखा उत्कृष्ट कलावंत व नुसते स्टफ करणारा पट्टेवाला व दोघांना एकाच माळीकेत ओवावे लागते. परंतु कालांतराने लिटरेचर शब्दाच्या या व्यापक अर्थाला काही गुणदोषविवेकाचे बंधन पत्करावे लागले व त्याला एक विशिष्ट सूचन प्राप्त झाले. असा प्रकार होण्याचे उघड कारण हेच की, जरी जे जे लिहिलेले ते ते ''लिटरेचर' या नावाला पात्र असले तरी लिहिण्या - लिहिण्यातही काही फरक असतो व काही लिखाण इतरांपेक्षा विशेष चांगले असते हे लोकांना स्पष्ट दिसू लागले. चांगले लिखाण म्हणजे, स्वभवतःच विशेष तरस वाटणारे लिखाण, 'वस्तू तीच असेल; पण ही जात काही न्यारीच आहे,' असे वाटावयाला लावणारे लिखाण ते चांगले लिखाण होय. अशा प्रकारचे लिखाण ऊर्फ केवळ माहितीची वाहतूक करीत न स्वतःहून काही तरी अधिक कार्य करणारे लिखाण, हेच अखेर 'लिटरेचर' किंवा वाङ्मय ही विशिष्ट संज्ञा धारण करू लागले. आता साहजिकच जसा प्रश्न उद्भवतो की 'लिटरेचर' ची ही विशिष्टता किंवा हा गुणदोषविवेक निर्माण तरी कसा झाला ? तो काय लोकांच्या स्वच्छंदी अभिरुचीमुळे निर्माण झाला की टीकाशास्त्राचे काही तर्कशुद्ध नियम त्याच्या मुळाशी आहेत? या बाबतीत लोकांची अभिरुचीच निर्णायक ठरली यात मुळीच संशय नाही. अमुक एक लेखाने इतर लेखांच्या मानाने अधिक आनंद दिला, त्या लेखाचीच आठवण हृदयात रेंगाळत राहिली आणि जेव्हा या वाङ्मयानंदाची चिकित्सा केली तेव्हा टीकाशास्त्राची काही मूलतत्त्वे हाती आली. ही परंपरा लक्षात ठेवणे फार महत्त्वाचे आहे. कारण टीका ही वस्तूच नसेल तर चांगले ओळखण्याची शक्ती व वाङ्मयाचे घटक पारखण्याची शक्ती या दोन्ही शक्तीचा विकास होणेही शक्य नाही. या सगळ्या विवरणाचा संबंध मुख्यत्वेकरून वाचकाशीच आहे. वाचकांच्या अभिरुचीचा जो परिणाम कल्पक कलावंत किंवा लेखक यांच्यावर होतो त्याचा उल्लेख मी मागाहून करीन. कलावंताचे किंवा लेखकाचे अस्तित्व टीकाशास्त्राच्या मूलतत्त्वावर अवलंबून असते असे नव्हे, तर त्या तत्त्वाची पर्वा न करताही तो आपले अस्तित्व टिकवू व जाणवू शकतो, असे म्हणता येईल. त्या तत्त्वांच्या परिपालनाने कलाकृती निर्माण होत नाहीत, तर काव्य - नाटक - कथादिक कलाकृतींमधून ती तत्त्वे प्रथमतः जन्म घेत असतात. होण्गर व एस्किलिस यांनी लिहिलेल्या महाकाव्यांच्या व नाटकांच्या आधारावर पुढे ॲरिस्टॉटलने आपली शौकांत वाङ्मयाची उपपत्ती बसविली, व्हर्जिलच्या काव्याचा अभ्यास करून होरेसने काव्यकलेवरील स्वतःचा कल्पनाविलास सजविला आणि इंग्रजी वाङ्मयांतील अद्भुतरम्य नाटकांची मूलतत्त्वे विकसित झाली ती शेक्सपिअरने आपली नाटके लिहिल्यानंतरच झाली - लिहिण्यापूर्वी नव्हे.

वाङ्मयाच्या अभ्यासाच्या बरोबरीने त्याच्या भाषेच्या अभ्यासाचीही चाल ठेवावी लागते, याची आठवण मी तुम्हाला द्यावयाला नकोच. मला असलेल्या थोडक्यात वेळात या विषयाचा नुसता उल्लेख करण्यापेक्षा अधिक मला काही करता येत नाही. तथापि, केवळ शब्दज्ञानासाठीसुद्धा

शब्दांचा अभ्यास करणे म्हणजे, त्यांचा उद्गम कसा झाला, त्यांच्या विकसनाचा इतिहास काय आहे व त्यांच्या सौंदर्याचे पैलू कसे काय आहेत, या गोष्टींचा अभ्यास करणे हे महत्त्वाचे काम आहे असे मी तुम्हाला पटवून देऊ म्हणतो. सभ्य स्त्री - पुरुष हो, शब्दांच्या ठायी बसणारे द्विविध वैशिष्ट्य आपण लक्षात ठेविले पाहिजे. आपल्या विचारांचे व भावनांचे प्रतीक म्हणून आपण हे शब्द वापरीत असतो. एकाद्या उडत्या फुलपाखराच्या पडछायेप्रमाणे आभासपूर्ण व मायावी असेच हे शब्द असतात आणि त्या फुलपाखराच्या पंखाच्या चमकदार रंगाप्रमाणेच शब्दांचे रूप - गुणही मनाला मोठी मोहिनी घालणारे असतात. ती पडछाया नेमकी गवसली, अनेकार्थी शब्दमात्राच्या प्रत्येक अर्थाचे ते निश्चित क्षेत्र हस्तगत झाले, शब्दांचे रहस्य अवगत झाले, म्हणजेच आपले शब्द 'लिटरेचर'च्या किंवा वाङ्मयाच्या पदवीला पोहोचत असतात.

साध्या शब्दांतून समृद्ध वाङ्मयाची निर्मिती कोणत्या पद्धतीने होते ते आपण क्षणभर पाहू आणि (१) वाङ्मयाच्या अस्तित्वाची जरूर काय आहे? (२) वाङ्मयनिर्मितीचा हेतू काय? (३) वाङ्मयावर परिणाम कशाचा व कसा होतो? व (४) वाङ्मयाचे सूत्रचालन किंवा नियंत्रण कसे कसे होऊ शकते? ही प्रश्नांची चतु:सूत्री आपली आपल्यालाच विचारून पाहू.

वाङ्मयाचा इतिहास तपासला तर एक महत्त्वाची गोष्ट उघडकीस येते ती ही की, पद्याची निर्मिती ही नेहमी गद्याच्या पूर्वीच होते. पद्य जुने व गद्य नवे असा प्रकार वस्तुतः आहे. तरीदेखील पद्याचे स्वरूप गद्याच्या मानाने पुष्कळ पुढारलेले व सुसंस्कृत आहे, असे मानण्याची आपली प्रवृत्ती असते आणि ती एवढ्याच कारणामुळे असते की गद्य हे नित्याच्या लोकव्यवहाराचे सर्वसाधारण माध्यम किंवा साधे चलनी नाणं बनलेले असते म्हणूनच आपण काही पद्यमय बोलत नाही किंवा काव्यबद्ध पत्रेही लिहीत नाही; पण लोकांना लिहिता येण्याच्या कितीतरी अगोदर पद्याचा जन्म झालेला होता. त्या गद्यपूर्व काळी लोकांच्या महत्त्वाच्या व्यवहाराची नोंद, त्यांच्या युद्धपराक्रमाच्या कथा, त्यांच्या साधार व निराधार समजुती या सर्व गोष्टी पद्यगायकाच्या फक्त जिव्हावरच वसत होत्या आणि त्या गोष्टीचे प्रकाशन केव्हा होत असे? तर जेव्हा हे पद्यगायक वीरांच्या भोजनादिक उत्सवप्रसंगी वीणादिक वाद्यांच्या तालासुरावर त्या वीरांचे व त्यांच्या पूर्वजांचे यशोगान करीत तेव्हाच. हे यशोगान अर्थात पद्यमयच असे. कारण लक्षात ठेवण्यास पद्य हे सुलभ जात असे. छंद काय किंवा त्या नंतरची यमके काय, सगळी भूषणे पद्याने अंगाखांद्यावर घातली ती मूळ स्वतःची स्मृतिसुलभता वाढावी एवढ्याच हेतूने. इंग्रजी महिन्याचे दिवस मुलांच्या लक्षात राहावे म्हणून -

तीस दिवस ते सप्टेंबराला
एप्रिल, जून अन् नव्हेंबराला -

असे एखादे पद्य मुलांना पाठ करायला लावणारे आधुनिक शिक्षण आपण पाहतोच. या शिक्षकांइतकेच आपले प्राचीन बंदीजन किंवा भाट हेही उपयुक्ततावादी होते. पद्याचा व्यवहारात उपयोग करावा असे त्यांचेही मत होतेच. वरच्यासारख्या र ला र आणि ट ला ट जुळवू पाहणाऱ्या पद्याला सधन चैतन्याने युक्त करून काव्याच्या उच्च पदवीला पोचविण्याचे कार्य एखाद्या कलावंताची प्रतिभा करू शकते. शेक्सपिअरने स्वतःच्या नाटकाकरिता घेतलेली कथानके नव्या नवलाईची

नव्हती. ती त्यांच्या श्रोत्यांना परिचित अशीच होती; परंतु मोठा कल्पनाचतुर असा शब्दसृष्टीचा ईश्वर असलेल्या शेक्सपिअरने त्या चिरपरिचित कथानकांना एक सुसंपन्न व चमत्कृतिपूर्ण असे रूप दिले आणि बहुतांशी त्याच प्रकारचे सामर्थ्य दाखवून आपल्या इकडील कवी तुलसीदास व मुक्तेश्वर यांनी महाभारताला देशीकार लेणी चढविली. सारांश, काही गोष्टी स्मरणात ठेवण्याची आवश्यकता वाटू लागल्यामुळे पद्याचा अवतार झाला; पण प्रारंभाला त्यातला कोणताही भाग लिहून ठेवण्यात आला नाही. लिहिण्याची वेळ आली म्हणजे काय लिहून काढावयाचे या मुद्द्यापेक्षा लिहावयाचे ते कोणत्या शब्दांत, कोणत्या रीतीने वाचकांपुढे मांडावयाचे, याच मुद्द्यावर विशेष लक्ष द्यावे लागते आणि ही रीती विचारणाच काव्यकलेच्या मुक्कामी आपल्याला नेऊन सोडते. वाङ्मयाचा प्राचीन इतिहास पाहिला तर तत्त्वज्ञान व धर्म या विषयांवरील अनेक ग्रंथ पद्यमय असल्याचे दिसतात आणि लेखक प्रतिभासंपन्न असला तर अशा कामी राबविलेले पद्यही काव्यमय होऊ शकते. या प्रकाराची उदाहरणे लॅटिन भाषेत ल्युकेशिअस व होरेस यांच्या आणि मराठी भाषेत ज्ञानेश्वर यांच्या ग्रंथरूपाने उपलब्ध आहेत.

गद्य ही भाषाव्यवहाराची उत्तरकालीन परिणती आहे. इतकेच नव्हे तर पद्याच्या मानाने गद्य हे वाङ्मयाचे विशेष संमिश्र किंवा व्यभिचारी असे स्वरूप आहे. त्यांची उत्पत्ती इंग्लंडमध्ये झालेली दिसते व तीदेखील जेव्हा बायबलचे भाषांतर सामान्य जनतेसाठी करण्यात आले तेव्हाच झालेली दिसते. भाषांतर म्हटले की, त्याला अवश्यमेव गद्यरूपच हवे असते. याचे मुख्य कारण असे की, शब्दांचे अत्यंत सूक्ष्म भावार्थ किंवा तरल अर्थच्छटा काव्य इतक्या तन्मयतेने व जिव्हाळ्याने प्रकट करीत असते की, ते भावार्थ किंवा त्या अर्थच्छटा परक्या भाषेत पद्यस्वरूपातच व हुबेहूब उतरविणे अशक्य असते. शिवाय जसजशी सुधारणा होत जाते तसतसे वाचक - लेखकही वाढत जाऊन त्यांच्यामध्ये पुष्कळ असेदेखील लोक समाविष्ट होत जातात की, ज्यांना धारवाडी काट्याने तोलले तर साहित्यप्रेमी असे मुळीच म्हणता यावयाचे नाही. नुसते साक्षर म्हणता येईल. अशा लोकांना स्वतःचे विचार प्रकट करून दाखविण्यासाठी स्वाभाविकपणे गद्यच वापरण्याखेरीज गत्यंतर नसते. जोपर्यंत विचारांची नोंद करण्याचे साधन फक्त एक हस्तलेखनच होते, तोपर्यंत हा पद्यापासून गद्यापावेतांचा प्रवास फार हळूहळू चालला होता; परंतु मुद्रणकलेमुळे आणि तिच्या जोडीला विद्येच्या पुनरुज्जीवनाची चळवळही सुरू झाल्यामुळे एकंदरीने वाङ्मयाची व विशेषतः गद्याची प्रगती फार झपाट्याने झाली.

कारण मुद्रणयंत्राने ज्ञानदानाचा मक्ता भिक्षुकवर्गाच्या हातून हिसकावून घेऊन ज्ञानदानाचे कार्य खैरातीप्रमाणे इतस्ततः वाटून टाकले. ही गोष्ट फार महत्त्वाची अशी झाली. तिच्यामुळे सामान्यजनतेला वाचनाची अभिरुची लागण्याची शक्यता अगदी पहिल्यावहिल्याने सिद्ध झाली. 'सामान्यजनता' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या अफाट जनसमुद्राला ही वाचनाभिरुची कसकशी लागत व पुढे वाढत गेली याचा इतिहास तपासत बसण्याची आवश्यकता नाही. ती लागण्या - वाढण्याचे काम मंदपणे व्हावे हे अपरिहार्यच होते; परंतु आज सक्तीच्या शिक्षणामुळे प्रत्येकाला वाचता येऊ लागले आहे व बहुतेक सर्वांना लिहिताही येऊ लागले आहे. त्यामुळे वाचनाची आवड आज सार्वत्रिक झालेली आहे, हे खास. अशा प्रकारची परिस्थिती आशाजनक आहे

आणि भयजनकही आहे. कारण, वाचनसमर्थ झालेली जनता आता स्वतःची वाचनाची भूक शमेपर्यंत कोलाहल करीत राहणार आणि ती भूक शमविण्याचे सामर्थ्य फक्त अतःपर धंदेवाईक लेखकांच्याच अंगी राहणार. रोम शहराशी असलेला (धार्मिक) संबंध इंग्लंडने तोडून टाकल्यानंतर पन्नास वर्षांच्या आतच आपल्या प्रेक्षकवर्गाला हवे होते ते खाद्य, रक्तपात, रडगडाट, शाब्दिक कोट्या व हरतऱ्हेचा ग्राम्य विनोद याची युक्त असलेले वाङ्मय ग्लोब नाटकगृहात शेक्सपिअर पुरवू लागला. युरोपात आज गुन्ह्याचे बनाव व त्यांचे गुप्त पोलिसी तपास यांच्या वर्णनांची वाचकांना बकासुरी भूक लागलेली आहे आणि तिच्यासाठी पुरेशी पाकसिद्धी करता करता मुद्रणकलेच्या नाकीनऊ येत आहेत; पण यांच्यातल्या बहुतेक सर्व पापकथा अशा प्रकारच्या गद्यभाषेत सांगितल्या जात आहेत की, त्यांना वाङ्मय हे नाव देणेदेखील जीवावर येते. गिरण्या, आगगाड्या, अंतर्ज्वलनी एंजिने, बिनतारी विद्युत, चलत्चित्रपट आणि इतर सगळी एकच धांदल, धडपड, धकाधकी यांनी व्यापिलेल्या आजच्या युरोपियन लोकांच्या जीवनात सामान्य वाचकाला मुळी वेळच कुठं आहे तुमचे ते उच्चतर वाङ्मय वाचून-विचून पाहावयाला? शेक्सपिअरने आपल्या काळच्या लोकांची जशी मागणी होती तसा पुरवठा केला. आज तो जिवंत असता तर निर्यमक कवितेत आपली नाटके लिहिण्याऐवजी सरळ गद्यांतच ती त्याने लिहिली असती. कारण आजच्या वाचकाला पद्य मुळीच सोसेनासे झाले आहे. मुद्रणकलेने करून दाखविलेली करामत ही अशी आहे ! दिवसभर राबून झाल्यावर फुरसतीच्या वेळी स्वतःच्या आनंदासाठी काव्य लिहीत बसणारा चॉसर आजच्या वाङ्मय लेखकांत उरलेला नाही. आजचे वाङ्मय निर्माते धंदेवाईक लेखक बनलेले आहेत. असा लेखनाचा ज्याने पेशाच पत्करला आहे तो मनुष्य मूळचा कलावंत असला तरी त्याला त्याच्या वाचकरूपी गिऱ्हाईकाचे बंधन हे असतेच आणि त्याने आपल्या गिऱ्हाईकाला हवा तो माल तरी पुरविला पाहिजे किंवा स्वतः उपासमारीने मरून तरी गेले पाहिजे, अशी त्याची परिस्थिती असते. ज्याच्या लक्षावधी प्रती लक्षावधी वाचकांना दररोज विकल्या जात आहेत अशा दैनिकासाठी या लेखकाला एका क्षणाला एखादा लेख लिहावा लागत असतो, तर दुसऱ्याच क्षणाला त्याला आपली लेखणी फक्त काही मोजक्या व शेलक्या मंडळींकडूनच वाचल्या जाणाऱ्या एखाद्या चरित्रग्रंथाकडे वळवावी लागते. आपल्याच अभिरुचीचा जुलूम लेखकांवर चालविणारा असा हा स्त्री - पुरुष - बालकांचा चित्रविचित्र वाचक समूह म्हणजे आजच्या वाङ्मयातली एक प्रचंड शक्ती आहे. वाचकांच्या या बहुरंगी गर्दीचा जोर लेखकांवर चालू लागतो. इतकेच नव्हे, तर लेखक त्या गर्दीचा गुलाम बनतो. आपले लिखाण तिला समजावे व सुखदायक वाटावे हाच आपल्या लिखाणाचा प्रधान हेतू त्या लेखकाला ठेवावा लागतो आणि त्यामुळे स्वतःच्या वाचकवर्गाच्या बौद्धिक वगैरे ऐपतीच्या आटोक्यात येईल अशाच दर्जाचे लिखाण त्याला लिहीत राहावे लागते व त्याहून उंच भरारी मारण्याची त्याला कितीही मोठी इच्छा असली तरी ती दाबून टाकावी लागते.

जी स्थिती आजच्या युरोपात आहे, हुबेहूब तशीच स्थिती आपल्या देशात आहे, असे दर्शविण्याचा माझा हेतू नाही. अनेक जातींच्या लोकांनी गजबजलेल्या हिंदुस्थानातील सामान्यजनतेला अजून विज्ञानशास्त्राच्या शोधांनी मारलेल्या मजलीची दादही नाही आणि त्या जनतेतली वाचकवर्गाची

संख्या जितकी असावी असे मी इच्छितो तिच्या मनाने अजून फारच रोड आहे; परंतु मी नुकतीच दिग्दर्शित केलेली युरोपातली परिस्थिती जेव्हा इकडेही दिसू लागेल, तेव्हा वैज्ञानिक ज्ञान व विस्तृत वाचकवर्ग ही दोन्ही फळे आपल्या पदरी पडतीलच पडतील. त्यांची वाट उत्सुकतेने पाहत असताना आपण युरोपातील विद्यमान परिस्थिती लक्षात घेतली पाहिजे, तिच्यामध्ये जी स्पष्ट व गर्भित गंडांतरे आहेत त्यांच्यापासून आपण आपले रक्षण केले पाहिजे. म्हणजे मगच आपल्या परंपरेला साजेल असे वाङ्मय आपण निर्माण करू शकू.

अशा रीतीने वाङ्मयामध्ये तत्कालीन जीवनाचे, त्याच्या आचारविचारांचे, रीतीभातीचे व खऱ्याखोट्या मतांचे प्रतिबिंब अनिवार्यपणे पडतच असते. इंग्लंडमध्ये डिकन्सने ज्या वाचकवर्गासाठी आपल्या कादंबऱ्या लिहिल्या, त्या वाचकवर्गाची प्रत्येक हालचाल किंबहुना प्रत्येक विचाराची व भावनेची ऊर्मीदेखील त्या वेळच्या व्हिक्टोरिया राणीच्या वागण्या-वाटण्याबरहुकूम उद्‌भूत होत असे. त्यामुळे डिकन्सच्या कादंबऱ्यामध्ये तत्कालीन इंग्लडचे एक सहेतुक काढलेले चित्र व केलेले वर्णन ही तर आहेतच; पण शिवाय त्या वेळच्या समाजावर अभावितपणे लिहिलेली टीकादेखील त्यात आहेच. कोणताही लेखक कालातीत कसा होऊ शकेल ? भोवतालची परिस्थिती पार विसरून किंवा पार ओलांडून जाऊन तो जगू-लिहू म्हणेल तर ते अशक्य आहे. वर्तमान युगाचा तो निर्माता नसून त्या युगानेच त्याला निर्माण केलेले असते आणि तो स्वभावतःच अव्याजमनोहर किंवा वास्तवप्रेमी असल्यामुळे ही त्याच्या युगसापेक्षेतेची सिद्ध गोष्टच त्याला मोलमहत्त्व आणून देत असते. डिकन्स हा व्हिक्टोरियन युगानेच निर्माण केला होता. कालदृष्ट्या डिकन्सपासून बर्नार्ड शॉ काही फार लांबचा वाटत नाही; पण त्या दोघांत दोन ध्रुवांइतके अंतर आहे. त्याचे उघड कारण ते दोघे व्यक्तीदृष्ट्या एकमेकांहून फार भिन्न आहेत हे नाही, तर ते दोघे ज्या जगात वावरले ती दोन जगेच सर्वस्वी भिन्न अशी होती, हे होय.

अमुक एका काळी विशेष वाचल्या जाणाऱ्या पुस्तकाची जातदेखील जवळजवळ यात रीतीने ठरत असते. उदाहरणार्थ आज शास्त्रीय ज्ञान देणाऱ्या पुस्तकांची वाचकांना असलेली आवड व त्या पुस्तकांचा वाचकांवर होणारा परिणाम या दोन्ही गोष्टींचे प्रमाण मोठे आहे व महत्त्वही फार मोठे आहे. शास्त्रीय ज्ञान लोक आज निकडीने मागत आहेत आणि शास्त्रीय पुस्तके भराभर प्रसिद्धही होत आहेत. एखाद्या प्राध्यापकाने खगोलशास्त्राच्या नवीन उपपत्तीवर ग्रंथ लिहावा आणि त्याच्या आवृत्त्यामागून आवृत्त्या तडाखेबंद विकल्या जाव्या या गोष्टी आजमितीला शक्य झाल्या आहेत. तेच सुमारे शंभर वर्षांपूर्वीची गोष्ट घ्या. डार्विनने जेव्हा आपला 'ओरिजिन ऑफ दि स्पीशीज' (मानवांची उत्पत्ती) हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला, तेव्हा तो फक्त मूठभर पंडितांनीच काय तो हाती धरला असेलनसेल तेवढाच. व्हिक्टोरिया राणीच्या काळातील इंग्लंडला त्या शास्त्रीय ग्रंथाचे नाव ऐकताच धडकी भरत असे ! मग तो वाचला जाण्याची व लोकप्रिय होण्याचे नाव कशाला ? पण तेच गतवर्षी मी पाहिले तर त्याच मानववंशशास्त्रावरचा एक पंडितोपयोगी जाडजूड ग्रंथराज सामान्य शिक्षण घेतलेल्या लोकांकडून देखील नाताळसारख्या आनंदाच्या सणाची एक लोकप्रिय भेट म्हणून दिला जात होता.

यानंतर निरनिराळया संस्कृतीची भेट होताच एकमेकींवर जो परिणाम होतो तो विचारांत घेतला तर एखाद्या बाल्यावस्थेतील वाङ्मयावर हा परिणाम अत्यंत जोरदार होतो व तो होण्याचे प्रकार विविध असून असंख्यही आहेत असे दिसेल. भाषेची जातच अशी आहे की, वाढत्या अंगाची असेल तोपर्यंतच ती निरोगी किंवा व्यवहारसमर्थ असते. वाढ खुंटलेल्या किंवा मृत भाषेत लेखनव्यवहार होणेच मुळी अशक्य. परकीय रक्ताची मिसळ झाली तर अधिक जोमदार व्हावी अशी या वाढत्या भाषेची प्रकृती असते. इंग्रजी भाषेइतकी संकरोत्पन्न भाषा तुम्हाला दुसरी आढळावयाची नाही. कितीतरी परभाषांच्या मालकीचे शब्द तिने स्वतःच्या घरात घातलेले आहेत; पण तीच भाषा आज सर्वसमर्थ आहे ना ? इतर भाषाभगिनीशी ती इतक्या सरमिसळीने वागली म्हणूनच तिला ते सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे. इंग्लंडवर नॉर्मन लोकांनी स्वारी केली तेव्हा ॲंग्लो-सॅक्सन व फ्रेंच या दोन भाषांची भेसळ होऊन चॉसर कवीने जी वापरली ती इंग्रजी भाषा तयार झाली. अशाच रीतीने फार्सी शब्दांचे मिश्रण व फार्सी संस्कृतीच्या संसर्गाने अपरिहार्यपणे आलेले आचारविचार यांच्यामुळे हिंदी भाषादेखील अधिक समृद्ध झाली आहे.

आता माझ्या शेवटच्या मुद्द्याकडे मी वळतो व वाङ्मयाची निर्मिती व्हावयाला जी अनुकूल परिस्थिती लागते तिच्याकडे तुमचे लक्ष वेधू म्हणतो. सर्वसाधारण अनुभव असा आहे की, जेव्हा राष्ट्रीय भावना, एकराष्ट्रीयत्वाची जाणीव अत्यंत जागृत असते तेव्हाच सर्व कलाप्रमाणेच वाङ्मयाचीही भरभराट होते. इंग्रजी वाङ्मयाचे सुवर्णयुग म्हणून ओळखला जाणारा पन्नास वर्षांचा काळ हाच ट्यूडर राजांच्या अमदानीत झालेल्या त्या राष्ट्राच्या संजीवनीचाही काळ होता. इंग्लंड देशाला त्या वेळी स्पेनच्या साम्राज्याशी महायुद्ध करावे लागले, रोमन कॅथॉलिक पंथासारख्या जगड्व्याळ पंथाशी झगडावे लागले आणि या दोहोंच्या परिणामी प्राप्त होणारे राष्ट्रीयत्व इंग्लंडला प्रथम त्याच वेळेस भोगावयास मिळाले. मराठी वाङ्मयाच्या बाबतीतही हाच अनुभव आलेला आहे. इसवी सन १६२० पासून १८२० पावेतोचा काळ आणि विशेषतः शिवाजी महाराजांच्या अमदानीचा काळ हा महाराष्ट्रीय लोकांच्या परमोत्कर्षाचा काळ होता. युद्धशास्त्राच्या दृष्टीने अपूर्व अशी करामत मराठ्यांनी त्या काळात करून दाखविली आणि स्वतःची राजसत्ताही त्यांनी सुदृढ व सुसंघटित अशी करून सोडली. मराठी राजकारणाचा हाच उज्ज्वल काळ महाभारताच्या मराठी अवतरणाचाही काळ होता. ही मराठी रूपांतरे मराठवाड्याच्या राष्ट्रीय वृत्तीच्या पोटी जन्मली होती व त्याच राष्ट्रीय वृत्तीला स्फूर्तीही आणून देणारी होती. शिवाय या दोनशे वर्षांच्या अवधीत मराठी वाङ्मयाच्या बाह्य किंवा बोध स्वरूपात फार मोठी प्रगती घडून आली. ती प्रगती पहिल्या शंभर वर्षात (१६२०-१७२०) तर विशेषच ठळकपणे झाली. त्या प्रगतीमुळे वाङ्मय लेखकाचे कार्यक्षेत्र अधिक विस्तृत झाले. या काळापर्यंत परमार्थाच्या किंवा धार्मिक तत्त्वज्ञानाच्या हद्दीतच बहुतेकांच्या काव्याला स्थानबद्ध होऊन राहावे लागले होते; परंतु या काळात मात्र काव्याचा परमार्थविषय जरी सुटला नाही तरी त्या विषयाची सजावट पुष्कळच बदलली, हे खास. कारण स्वराज्यकाळातल्या काव्याने राष्ट्रीयत्वाच्या प्रत्येक अंगोपांगाची चर्चा करून, जातिनिर्बंधाचे तट पाडून टाकण्याचा मुद्देसूद उपदेश करून आणि अशा रीतीने लोकांची अधिक एकी घडवून आणण्याची सूचना करून आपले परमार्थाचे आख्यान अधिक विशद व व्यापक करून टाकले.

या शतकाच्या अखेरीस मात्र सवाई माधवरावांची कारकीर्द आटपताच, मराठी राजसत्तेचे केंद्र असलेला पुण्याचा राज्यदरबार कार्याविन्मुख होऊन ऐशआरामाचा उपभोग घेऊ लागला आणि समाज धारणेला आवश्यक असलेला नैतिक पाठिंबा कमी - कमी होत जाताच वाङ्मयालाही उतरती कळा लागली.

मुद्रणयंत्राचा शिरकाव हिंदुस्थानात झाल्यानंतर आणि त्यामुळे संस्कृत व इंग्रजी पुस्तकाच्या भाषांतराचा प्रसार झाल्यानंतर म्हणजे इ. स. १९२९ पासून पुढे मराठी वाङ्मयाच्या नवचैतन्याचा काळ सुरू झालेला आहे. इतिहास, राजकारण, तत्त्वज्ञान, वैद्यशास्त्र, कायदा आणि विशेषतः नाट्य या विषयांवरील वाङ्मयाला पुष्कळच बहर आलेला आहे. हिशेबात धरावीत अशा प्रकारची वर्तमानपत्रेही मराठीत निघत आहेत. प्राकृत जनतेकरता निघू पाहणाऱ्या वाङ्मयाला जो लाभ घडत असतो तो लाभ मराठी वाङ्मय पूर्णपणे उपभोगीत आहे आणि त्याबरोबरच लोकशाहीच्या वाङ्मयाला जी गंडातरे भोगावी लागतात ती गंडांतरेही मराठी वाङ्मयावर येऊ घातली आहेत.

सभ्य स्त्री - पुरुष हो, दोन मुद्दे विशेष स्पष्ट करण्याचा मी आतापर्यंत प्रयत्न केला आहे. पहिला मुद्दा वाङ्मयाची निर्मिती कशी झाली हा व दुसरा आपल्यापेक्षा भिन्न असलेल्या परिस्थितीचा परिणाम वाङ्मयावर कसा होत असतो. हा आपल्या व मी वर्णन केलेल्या या दोन्ही परिस्थितीमधले भिन्नत्व पुष्कळ वेळा व पुष्कळ प्रमाणातही उघड दिसणारे आहे, हे नक्की. तथापि, इतिहासाची शिकवण आपण नेहमी ध्यानात बाळगली नाही तर आपला विकास होण्याची आशाच आपण धरू नये. आपल्या वाटेत अडचणी आहेत - नव्हे, त्या स्पष्ट दिसतच आहेत. पण त्या अडचणी दूर करणे हेच तुमच्या हिताचे आहे. तुमच्या पुरुषार्थाचे लक्षण आहे. तुमचा निरोप घेता घेता मी इतकेच सांगतो की, या अडचणींनी डगमगून जाऊ नका. त्यांना धैर्याने तोंड द्या. गतकाळाची शिकवण विसरू नका, तरच जगातील यथावत वाङ्मयाच्या भरदरबारातही सन्मानाची जागा मराठी वाङ्मयाला तुमच्या हातून यापुढे मिळू शकेल, अशी आशा आहे.

●●●

१५७.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २४-१२-१९३२

प्रसंग : हिंदविजय जिमखान्याने भरविलेल्या १४ व्या अखिल भारतीय शारीरिक सामन्यांचा बक्षीस समारंभ

श्री. सुधाळकर आणि विद्यार्थीगणहो!

मी येथे येताना काही एक ठरवून भाषण करण्याच्या उद्देशाने आलो नाही. तुम्हाला आता शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व चांगलेच समजावयाला लागलेले आहे. तेव्हा तुम्ही जी विविध बक्षिसे मिळविली आहेत त्याबद्दल तुमचे प्रथम अभिनंदन करतो. हिंदुस्थान देशाच्या निरनिराळ्या भागात आणि विशेषतः गुजरातेतही सर्वांनी खेळांबद्दल आणि निरनिराळ्या प्रकारच्या व्यायामांबद्दल आवड पसरत आहे. याचा मला आनंद वाटतो आणि ही आवड दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होईल अशी मला आशा आहे.

राष्ट्रीय जीवनात शारीरिक सुदृढतेचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे आणि आपली नवी पिढी शरीरसामर्थ्यांत आणि चालचलणुकीत आधीच सुधारणेच्या मार्गाला लागलेली पाहून मला फार आनंद वाटत आहे. खेळांचे युग सुरू झाल्यापासून एका नव्याच पिढीचा प्रारंभ झाल्यासारखे वाटते आणि हे नवे खेळाडूपणाचे वारे एकसारखे वाढत राहील यात शंका नाही. भविष्यकाळाची आरोग्यपूर्ण आणि प्रसादयुक्त अशी चिन्हे मला दिसू लागली आहेत. तुम्ही चांगले खेळ करून दाखविले याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करतो. यापुढे तुम्ही क्रिकेट, हॉकी अशासारखे युरोपियन खेळ अधिक खेळावे, त्यामध्ये कौशल्य, शिस्त, आज्ञाधारकपणा व सद्यःकर्तृत्व शिकण्याला (आपल्या देशी खेळापेक्षा) अधिक अवसर मिळतो. मी तुमचे खेळ पाहून खूश झालो आहे. तेव्हा निरनिराळ्या खेळात प्रावीण्य दाखवून तुम्ही जी बक्षिसे मिळविली. याबद्दल तुमचे फिरून एकदा मी सकौतुक अभिनंदन करतो आणि माझे भाषण संपवितो.

●●●

१५८.

स्थळ : बडोदे.
काळ : तारीख २५ डिसेंबर, १९३२
प्रसंग : बडोदा कॉलेजचा सुवर्ण महोत्सव

प्रि.बरो, बडोदा कॉलेजातील प्राध्यापक, विद्यार्थी आणि उपस्थित सभ्य स्त्री - पुरुष हो !

आजच्या या प्रसंगी तुम्ही जे माझे मनापासून आणि प्रेमपूर्वक स्वागत केले त्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे. आपल्या या हार्दिक स्वागतामुळे आणि आज जो ऐतिहासिक महत्त्वाचा दिवस साजरा करण्याकरिता आपण जमलो आहो त्याच्या अनुषंगाने उत्पन्न झालेल्या विविध भावनोद्रेकांनी माझे अंतःकरण उचंबळून आले आहे.

गतकालाच्या अंधूक मार्गाने कल्पनेने मागे जाऊन जेव्हा मी सिंहावलोकन करू लागलो तेव्हा माझ्या मनामध्ये गतस्मृतींची नुसती खळबळ उडून गेली. आजच्या या समारंभाशी संबद्ध असा, माझ्या कारकिर्दीतील आरंभी - आरंभीच्या सार्वजनिक कार्यापैकी एक प्रसंग म्हणून, पन्नास वर्षांपूर्वी जेव्हा मी या कॉलेजाच्या पायाचा दगड घातला तो प्रसंग मला आठवला आणि त्या प्रसंगाच्या निमित्ताने अनेक पूर्वस्मृती जागृत होऊन माझ्या मनामध्ये अनेक हृदयस्पर्शी आणि चिरकाल अंतःकरणात घर करून राहिलेले असे विचार उभे राहिले. त्या वेळी मजभोवती आणि या पायाच्या समारंभाच्या प्रसंगी जे लोक हजर होते त्यापैकी, आज फक्त मी एकटाच आलो आहे. कॉलेज हे एक माझ्या राज्यातील शिक्षणप्रसाराचे प्रतीक आहे; परंतु माझ्या राज्यात शिक्षण-प्रसाराचे काम यशस्वी करण्याच्या कामी, अनेकांचे श्रम कारणीभूत झालेले असून, या प्रसंगाने त्या सर्व कार्यकर्त्यांच्या आशा, आशंका, अपेक्षा, आसक्ती आणि परिश्रम या सर्वांचा चित्रपट माझ्या नजरेसमोर उभा राहतो. आणि या स्मृतिचित्रांनी माझे चित्त क्षणभर भरून न आले, तर मी अतिमानुषच ठरेन ! जवळजवळ चौपन्न वर्षे झाली. जानेवारी महिन्यातील एका प्रशान्त सायंकाळी करणी घेऊन मी तो पायाचा दगड बसविला. त्या वेळचा तो देखावा - ते धुळीने भरलेले मैदान, ठिकठिकाणी खणलेले खोल चर, चुना आणि विटा यांचे अस्ताव्यस्त ढीग, अजूनही आठवतात. त्यातूनच आताचे सुव्यवस्थित मार्ग, रुंद रस्ते आणि हिरवळीची मैदाने ही प्रतिसृष्टी निर्माण झाली. ही भव्य इमारत, तीवरील डोलदार घुमट आणि तिच्या

छत्राखाली सर्व प्रकारचे शैक्षणिक संगोपन प्राप्त झालेल्या आणि ते प्रत्यही प्राप्त करून घेणाऱ्या असंख्य आणि आनंदी विद्यार्थ्यांचे समूह - पन्नास वर्षांपूर्वीचे ते दृश्य आणि आजचे हे दृश्य यामध्ये मनाने प्रवास करताना माझे हृदय साहजिकच एक प्रकारच्या आनंदाने आणि अभिमानाने भरून जावे, हे योग्यच नाही काय?

माझे अगदी आरंभीचे, राज्याधिकार प्राप्त झाल्यानंतरचे जे मला आज स्मरतात ते विचार म्हणजे माझ्या प्रजाजनामध्ये शिक्षणाचा फैलाव कसा करावा यासंबंधाचेच होते. आपला देश आणि आपले लोक कित्येक शतकांच्या निष्क्रियतेच्या भाराने जणू दडपून गेल्यासारखे झाले होते. त्यांच्यात काही हालचाल उत्पन्न करावयाची असेल तर ती फक्त या शिक्षणाच्याच साधनाचा उपयोग केल्याने शक्य आहे, याची जाणीव मला तेव्हापासून होती. १८७९ मध्ये माझ्या हस्ते बडोदा कॉलेज स्थापन झाले तेव्हा मी केवळ मूल होतो. त्या वेळी उच्च शिक्षणाबद्दल सर्वत्र कुतूहल होते आणि तेव्हा पेरलेले हे बी बळकट आणि जोरदार वृक्षांचे स्वरूप खास धारण करील अशी आशा वाटत होती. त्या आशा आणि आकांक्षा आता फळास आल्या असून त्याच वृक्षाच्या इतस्ततः पसरलेल्या आणि भविष्यकाळाच्या सफल आकाक्षांच्या मोहराने लदबदलेल्या विस्तृत शाखांच्या छायेखाली आज आपण जमलो आहो! अर्थात ज्या महामार्गांनी स्पष्ट ध्येयाने आणि दूरदृष्टीने त्यासाठी जमीन तयार केली, त्या वाढत्या रोपट्याची निगा मोठ्या विचारपूर्वक केली, आपल्या निढळाच्या घामाचे त्याला जीवन दिले आणि आपल्या आत्मीयतेच्या सावेश निःश्वासाने त्याच्यात प्राण भरला त्या सर्वांचे या प्रसंगाला सादर व कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करणे हे आपले खास कर्तव्य आहे.

माझ्या संस्थानातील या सर्वोच्च शिक्षणसंस्थेच्या पायाचा ज्या दिवशी मी दगड बसविला, अगदी त्या दिवसापासून मी या संस्थेची वाढ सहानुभूतीने आणि कौतुकाने पाहत आलो आहे. माझ्या राजाच्या नेत्रस्थानी मी तिला समजत आलो आहे. त्याहूनही जरा अधिक उचित उपमा द्यावयाची तर मी तिला दीपगृह असे म्हणेन, कारण याच दीपगृहापासून माझ्या राज्यातील कानाकोपऱ्यापर्यंत पोचणारे, विचार आणि स्फूर्ती यांना चैतन्य देणारे प्रकाशकिरण निघावयाचे आहेत, अशी मला आशा होती. माझ्या संस्थानचा कारभार लायकीने आणि काटकसरीने चालविण्यासाठी आणि सर्वसामान्य प्रजाजनांचे नैतिक आणि आध्यात्मिक कल्याण होण्याच्या दृष्टीने सर्व समाजावर उपकारक वजन ठेवण्यासाठी अवश्य असणाऱ्या सुशिक्षित आणि शीलवंत माणसांचा या संस्थेपासून अव्याहत पुरवठा व्हावा, अशी माझी अपेक्षा होती. उच्च शिक्षणाबद्दल जरी मला नेहमीच आस्था वाटत असते, तथापि, शिक्षणाकडे मुख्यतः मी सर्वसामान्य जनतेमध्ये प्रगतिपर भावनांचे बीजारोपण करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून नेहमीच पाहत आलो आहे, हे आपल्याला चांगलेच माहीत आहे. या कॉलेजासारख्या संस्थांतून मिळणाऱ्या शिक्षणाचा सामर्थ्यवान लोक त्यावरून मोटार किंवा विमान आशासारख्या द्रुतगतीच्या आतून आक्रमण करू इच्छितील त्यांच्याही प्रगतीला आपण अडथळा करता येऊ नये.

या संस्थेने आजपर्यंतच्या आपल्या हयातीत पुष्कळच कार्य केले आहे हे असले, तथापि तेवढ्या यशानेच आपण थबकता कामा नये. आजच्या काळामध्ये बौद्धिक कार्य आणि समाजसेवा

अशा दोन्ही तऱ्हेच्या कर्तृत्वाला वाढता अवसर मिळत आहे. देशाच्या वाढत्या गरजांकडे आपल्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी दुर्लक्ष करून चालणार नाही, अशी माझी खात्री आहे. आपल्या देशाची आर्थिक दुःस्थिती हीच आपल्या शैक्षणिक ध्येयांच्या यशाच्या आड येत आहे. तेव्हा सर्वसाधारण लोकांचे दारिद्र्य, अभ्यासाला अनुकूल परिस्थितीची वाण आणि विषमजन्य अशी शिक्षणाबद्दल सर्वत्र दिसून येणारी अनास्था ही आपल्या सामाजिक परिस्थितीतील वैगुण्ये दूर करण्यासाठी आपण सर्वांनीच अंतःकरणपूर्वक परिश्रम केले पाहिजेत. आपल्या या मायदेशाचे विशुद्ध नाव आणि सन्मान अकलंकित राखण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या अशा या कार्याला बुद्धिपुरस्सर साहाय्य करण्याची एवढी मोठी संधी आपल्याला सुदैवाने लाभली आहे. आपण त्यासाठी अवश्य तो वेळ देण्याला कंटाळा करणार नाही, अशी मला खात्री वाटते.

आणि आता भाषण संपवून खाली बसण्यापूर्वी मला तुम्हा बडोदा कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना एक महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची आहे आणि ती ही की, तुमच्या दैवयोगाने तुम्ही कोठेही नियुक्त झाला असला तरी तुमच्या या कॉलेज विद्यामातेबद्दल आपल्या अंतःकरणात प्रेमाचा एक कोपरा राखून ठेवा. तुमच्या बालपणी आणि तारुण्यात तुमचे संगोपन करून तुम्हाला मार्ग दाखविणाऱ्या तुमच्या माता-पित्याबद्दल तुम्हाला प्रेमादर वाटावा हे मानवी स्वभावाला धरूनच आहे; पण तुमचे मन व बुद्धी यांचा विकास करून तुमचे शील तयार करणारे शिक्षण तुम्हाला देण्यासाठी ज्या संस्थेने आणि तिच्यातील ज्या कार्यकर्त्यांनी अव्याहत काळजी घेतली त्याबद्दलही तुम्ही तसल्याच प्रकारची कृतज्ञताबुद्धी बाळगावी हेदेखील कमी नैसर्गिक नाही. ही सर्व फलनिष्पती ज्या झाडापासून झाली आहे ते झाड त्यांना परमावधीचे श्रम आणि त्याग करूनच वाढवावे लागले आणि ते आता संरक्षण करून त्याच्या वाढीला निवारा प्राप्त करून देणे, हे तुमचे क्रमप्राप्त कर्तव्यच आहे, म्हणून त्याची अधिकाधिक भरभराट होवो अशी सप्रेम आशा ठेवा आणि पदवी घेतल्यावरही मागे वळून पाहून सार्वजनिक संस्थांमध्ये कॉलेजचे स्थान नेहमी चढते वाढते राहील, अशाबद्दल सतत लक्ष ठेवा आणि परमेश्वर तुम्हाला आयुष्यक्रमामध्ये कोठलेही स्थान देवो तेथे तुमच्या आचरणाने आणि चारित्र्याने तुम्ही बडोदा कॉलेजचे सत्पुत्र आणि सत्कन्या होण्यास लायक आहा, असेच लोकांच्या प्रत्ययाला आणून द्या.

आणि सरतेशेवटी, जे या विद्यादानाच्या महत्कार्यामध्ये मजबरोबर सहभागी आहेत आणि ज्यांनी माझे शैक्षणिक ध्येय यशस्वी करण्याच्या कामी निरपेक्ष बुद्धीने आपले सर्वस्व वाहून ती जबाबदारी आनंदाने अंगीकारिली आहे अशा प्रिन्सिपॉल बरो आणि त्यांचे प्राध्यापक सहकारी यांजबद्दल दोन शब्द : तुम्ही अंगीकारलेले हे कार्य असेच धीरगंभीरपणे पुढे चालविण्यासाठी लागणारे धैर्य, आपण घालून दिलेली सुवर्णपरंपरा तशीच अबाधित राखण्यासाठी लागणारे सामर्थ्य, आपल्या विद्यार्थ्यांना स्फूर्ती आणि उत्तेजन देण्यासाठी अवश्य असणारा आत्मविश्वास, शीलसंवर्धन आणि ज्ञानदानाला अवश्य असा प्रसाद इत्यादी सद्‌गुणपरंपरा तुम्हाला तुमच्या कार्यनिष्ठेमुळे लाभो आणि तुमच्या अप्रतिम निष्ठा, सहृदयता आणि त्याग इत्यादी श्रेष्ठ गुणांमुळे तुमची नावे तुमच्या विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरण फलकांवर आणि संस्थानच्याही स्मृतिपटावर अविस्मार्यपणे खोदली जावोत.

●●●

१५९.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २५ डिसेंबर, १९३२

प्रसंग : गृहशास्त्र प्रदर्शनाचे उद्‌घाटन

सभ्य स्त्री - पुरुषहो,

या प्रसंगाला अनुलक्षून मोठे भाषण करावे असा माझा इरादा नाही. बडोद्यात आल्यापासून मला निकडीची अशी इतर बरीच कामे उरकावयाची असल्यामुळे मला माझे विचार सुसूत्र लावण्यासदेखील वेळ मिळाला नाही; परंतु गृहशास्त्राच्या या विषयाबद्दल मला मनापासून आस्था वाटत असल्यामुळे मला सुचतात तसे चार शब्द बोलतो. त्यात कोणत्याही प्रकारचे तर्काचे सूत्र आपल्याला आढळणार नाही. माझ्या मताचे फक्त दिग्दर्शन होईल.

मी युरोपात असतानाच असे एक प्रदर्शन भरविण्याबद्दल मी आज्ञा दिली आणि इतक्या थोड्या वेळात आणि अशा प्रदर्शनाला उपयोगी साधन सामग्री जमविणे जेथे अत्यंत कठीण आहे अशा गुजरातेत असल्या प्रदर्शनाची रचना करणे हे खरोखरच कठीण होते.

घरगुती अर्थशास्त्र किंवा गृहशास्त्र म्हणजे तरी काय ? गृहशास्त्रविषयक प्रदर्शनात कोणत्या तऱ्हेच्या वस्तू मांडाव्या? मी युरोपात असताना आमच्या राजवाड्याची आरास करणारे कामगार (इंटीरियर डेकोरेटर) मि. कॅनॉफ्स्की यांना या सर्व प्रश्नांचा विचार करावयास आणि त्यांनी युरोपातून मिळवलेल्या गृहशास्त्रविषयक ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा उपयोग करून गृहशास्त्रविषयक आणि सौदर्यशास्त्रविषयक अर्थशास्त्र म्हणजे काय याचे प्रत्यंतर दाखविण्यासाठी या प्रदर्शनाची रचना करावयास मी सांगितले. खरे पाहिले तर गृहविज्ञान हा विषय मोठा उपयुक्त असून अत्यंत उत्तेजनार्ह आहे. मि. कॅनॉफ्स्की यांनी सर्व प्रकारच्या वस्तूंची कलायुक्त मांडणी केलेली दिसत आहे आणि त्यामध्ये आपल्या देशातील मोठमोठ्या कंपन्यांनी तयार केलेले उत्तमोत्तम जिन्नसही मांडलेले आहेत. या कंपन्यांनी उपयोजिलेली साधने व हत्यारे यांचा अभ्यास करण्यासारखा आहे. युरोप, अमेरिका आणि इतर देशांतील जिनसांशी येथील जिनसाची तुलना करून हल्लीची परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने काय करावे हे आता तुम्ही दाखविले पाहिजे आणि कसोशीचे प्रयत्न करून अशा पदार्थाबद्दल मागणी कशी वाढेल याची चिंता वाहिली पाहिजे. कारण मागणी

वाढेल तरच कारखानदारांना आपल्या उत्पादनाचा दर्जा वाढविण्यास आणि फिरून तशा प्रकारची मागणी वाढविण्यास संधी मिळणार आहे. तसे म्हटले तर गेली कित्येक वर्षे आपण एकसारखे या कल्पनेच्या मागे आहोत. असले प्रदर्शन भरविण्याला आज पुष्कळ दिवस झाले असे श्री. तळवळकर म्हणाले; परंतु माझ्या स्मरणाप्रमाणे १९२३ त आपण भरविलेले औद्योगिक प्रदर्शन यापेक्षाही विस्तृत प्रमाणावरचे असून तेच या स्वरूपाचे पहिले प्रदर्शन होते.

लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने अशा प्रदर्शनाचे कार्य फार महत्त्वाचे आहे. ही प्रदर्शने दरसाल भरवावी आणि ते शक्य तेच होईल तर निदान दर तीन वर्षांनी तरी भरवावी अशी मला आवड आहे. यापुढे दर तीन वर्षांनी प्रदर्शने भरवून आपण प्रगती करीत आहोत का आपली परागती होत आहे याची दखलगिरी त्या मुदतीपुरती घेता येईल, अशी मला आशा आहे. या गोष्टीविषयी मला व्यक्तिशः आस्था वाटते आणि गृहविज्ञानाचा मुख्यतः संबंध गृहजीवनाशी असल्याने अनेक शाखांमध्ये त्या ज्ञानाचा उपयोग करता येण्यासारखा आहे, असे मला वाटते. सर्व साधनसामग्रीचा राजा म्हटला म्हणजे आदिम आणि मूलभूत अशी सर्वांनाच भासणारी गरज जे अन्न ते होय. हवाशुद्धी, आरोग्यविज्ञान, अनुकूल परिस्थिती इत्यादी अनेक गोष्टी त्याच्या मागोमाग विचारात घ्याव्याच लागतील.

पुष्कळ वर्षांमागे, बालवयात, या सर्व गोष्टी मला अज्ञान होत्या. राजवाड्यात काय चालले आहे, निरनिराळे अधिकारी आपली कामे कशी करीत आहेत इत्यादी पाहण्याचा मी प्रयत्न केला, त्यांचे विचार व मतेही ध्यानात घेतली आणि त्यापासून जे धडे मी घेऊ शकतो ते आचारणात आणण्याचा मी प्रयत्न केला.

एकंदरीने विचार करता एंजिनाला जसा कोळसा, तसे आपल्या शरीराला अन्न हे पहिल्या प्रतीचे महत्त्वाचे आहे. अन्न आरोग्यदायक, चांगले, भरपूर आणि शुद्ध तऱ्हेने तयार केलेले असले पाहिजे. ती या सर्व गोष्टींना एक प्रकारची शिस्त लावून मूलभूत व्यावहारिक तत्त्वांची पुस्तके तयार करविली आहेत. आमच्या राजवाड्यात, भोजनकचेरीत ती तुम्हास पहावयास मिळतील. ती टिपणवजाच आहेत; पण तुम्हाला त्यावरील सर्व तपशील मोठ्या विश्वकोशात खास आढळेल. हल्ली अन्नसिद्धीची कला अक्षरशत्रू आणि आरोग्यशास्त्राची व स्वच्छतेची कल्पनाही नसलेल्या अडाणी लोकांच्या हातात आहे. यासाठी कोणीही चांगले स्नान केल्याशिवाय स्वयंपाकघरात येऊ नये, किंबहुना नीट छाननी केल्याशिवाय कोणतीही वस्तू तेथे स्वतःबरोबर नेऊ नये, असे मी नियम केले आहेत आणि अर्थात अशा शुद्ध स्वयंपाकघरात निष्पन्न झालेले अन्न सहजच आरोग्यदृष्ट्या समाधानकारक असते.

सामान्यतः पाकक्रिया ही इतरांच्या अनुकरणाने आणि केवळ सवयीच्या जोरावर केली जाते; परंतु त्यात दर्जा आणि प्रमाण याबद्दल काळजी न घेतल्यामुळे नेहमीच उत्तम चव येते असे घडत नाही. एवढेच नव्हे तर कित्येक वेळा निष्कारण वस्तूंचा अपव्यय होऊन त्यात उधळपट्टीही होते. पुरेसे मार्गदर्शन आणि देखरेख नसली आणि स्वयंपाकघरातले लोक जाणते व निष्ठावंत नसले, तर अन्नसिद्धीचे खरे ध्येय केव्हाही साधणार नाही.

केवळ सांगून ह्या गोष्टी जमत नाहीत, त्या कृतीत उतरल्या पाहिजेत. काही एक दंडक ठरवून त्याप्रमाणे होणार नाहीत त्या गोष्टी चालू देता कामा नये. मी यावरही खास पुस्तके तयार करविली आहेत. मी केवळ हुकूम करून थांबत नाही तर त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे सर्व केले आहे किंवा नाही हे तपासून त्याचे परिणामही नमूद करून ठेवतो. याचा परिणाम असा झाला आहे की, अनेक प्रकारच्या नोंदी आता तयार झाल्या असून, निदान माझ्या राजवाड्याच्या स्वयंपाकगृहातील पाकसिद्धिकलेत फारच फरक झाला आहे. दुसराही एक या पद्धतीमुळे महत्त्वाचा परिणाम झाला आहे. निरनिराळ्या सिद्धान्तांच्या पद्धती, साधने, ग्रामीण आणि वापरावयाच्या पदार्थांच्या जाती वगैरेंबद्दल पद्धतशीर वाङ्मय आता माझ्या पद्धतीने तयार झाले आहे. यावरून मी पाकशास्त्राचा तज्ज्ञ आहे अगर मला त्यातले फारसे ज्ञान किंवा अनुभव आहे, असे समजू नका. पण मी जे सांगितले आणि माझ्या राजवाड्यात अमलात आणतो तेच माझ्या लोकांनी आणावे, अशी माझी त्यांना सूचना आहे, असे केल्यास मी त्यांचा आभारी होईन. कोणाला यात लक्ष घालावेसे वाटले तर त्यात सहज त्याचे चित्त वेधेल आणि त्याने प्रयत्न केलाच तर काटकसरीने निर्माण केलेली नाना तऱ्हेची सिद्धान्ने जगातील निरनिराळ्या भागांत विक्रीकरिता पाठवून त्याला धनलाभही होईल. बुद्धी, स्फूर्ती, कार्यक्षमता, संघटनाचातुर्य ज्याला आहे अशा कोणाही माणसाला धनसंपादनाचे हे क्षेत्र मोकळे आहे. ते फार विस्तृत आहे, तसेच आकर्षकही आहे. आपण सहकार्य केले तर हिंदी पक्वान्नाकरिता केवळ हिंदुस्थानात नव्हे तर जगाच्या इतर अनेक भागांतही वाटेल तेवढी मागणी आहे.

पाकसिद्धीतील जिनसाप्रमाणेच लाकूड सामानाच्याही प्रकारात शिस्त निर्माण करण्याचे काम करावे लागले. त्यासाठी प्रथम मी फ्रान्स आदिकरून युरोपियन देशात सामानसुमानाचे शिक्षण घेण्यासाठी माणसे पाठविली आणि ती परत आल्यावर त्यांच्या साहाय्याने सरकारी कारखान्यांत कित्येक महत्त्वाचे फेरबदल मी करविले.

मी अगदी लहान होतो तेव्हा शहराच्या मध्यवस्तीतील जुन्या राजवाड्यात आणि नंतर मकरपुऱ्यामध्ये माझी राहणी कशा प्रकारची असे, याची तुम्हा कोणालाही कल्पना नाही! पैशाची कमतरता होती किंवा माझ्या हाती हुकमत नव्हती यातला प्रकार नव्हता. मला स्वतःला या बाबतीत ज्ञान नव्हते आणि माझे अधिकारी तर मजहूनही अधिक अडाणी असल्यामुळे सुखसोई म्हणजे काय, यासंबंधी अधिक चांगल्या कल्पना ते मला देऊच शकले नाहीत. त्या गोष्टीला आता बराच काळ लोटला आहे आणि विचारांची वाढही फारच झाली आहे. आता राहणीचे मान किती तरी सुधारले आहे, म्हणून त्या मागच्या काळाचे स्मरण झाले म्हणजे मला दुःख होते किंवा खेद वाटतो, असे मुळीच नाही. उलट मला त्या परिस्थितीपेक्षा आपण आता किती प्रगती केली आहे, या जाणिवेने उत्तेजन येते आणि गृहशास्त्रामध्ये प्रस्तुत प्रदर्शनासारखी आपण आघाडी मारू शकलो, याबद्दल आपले अभिनंदन करावेसे वाटते. एक राजा जी प्रगती करू शकला तीच आपल्या सर्वांच्या नित्याच्या जीवनात का होऊ नये? आपल्या राहणीमध्ये सुखसोई कशा आणाव्या याबद्दलच्या प्रगतीवर आणि व्यापक कल्पना बाळगून मजप्रमाणेच आपण त्या अमलात आणण्यास झटाल अशी मला उमेद आहे.

आपापल्या क्षेत्रात सुखी व्हावे आणि निरर्थकपणे निराशावादी होऊ नये, हा खरा जीवनाचा हेतू आहे. आपण असमाधानात दिवस कंठावे असा परमेश्वराचा उद्देश असणेच अशक्य आहे. स्वतः सुखात राहावे आणि इतरांनाही सुखी करावे, असाच त्याचा संदेश असला पाहिजे.

इतर कलाबद्दल बोलावयाचे तर मी लहान असताना कलेची व माझी कोणीच ओळख करून न दिल्यामुळे माझे शिक्षण अत्यंत अकुंचित राहिले, त्याला व्यापकपणा आला नाही. त्यामुळे मला स्वतःच्या प्रयत्नांनी पुढे पुष्कळच गोष्टी शिकाव्या लागल्या. येथेदेखील मला बुद्धी नव्हती अशी वस्तुस्थिती नव्हती; तर त्यावेळी असल्या कल्पना, या प्रकारचे शिक्षण आणि प्रगल्भ विचार याचेच सर्वत्र दुर्भिक्ष होते!

आपल्या सर्वच्या सर्व राष्ट्राला कला म्हणजे काय याची जाणीव होऊ शकेल काय? लोकांच्या सामान्य जीवनात कलेचा अंतर्भाव होणे इष्ट नाही काय? हिंदुस्थान दरिद्री आहे. त्याची ही आर्थिक दुःस्थिती सुधारेपर्यंत त्याच्या लोकांच्या जीवनोद्देशात इष्ट फरक करून घेता येण अशक्यच वाटते. म्हणून प्रथम ह्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने आणि हा अडथळा दूर करण्याच्या दृष्टीने वस्तुस्थितीचे पृथक्करण केले पाहिजे. ही गोष्ट ध्यानात बाळगून आधी कल्पना निश्चित बनवाव्या लागतील आणि मग पूर्णपणे ध्येयाप्रत पोहोचता येईल. जगातील इतर कोणत्याही लोकांपेक्षा हिंदी लोक निराळे किंवा अधिक हीन दर्जाचे खास नाहीत. त्यांनाही सुख व स्वास्थ्य याची आवड आहे. चैनीचीही त्यांना थोडीबहुत अपेक्षा आहे; पण ते सुख आणि चैन ही मिळावी कशी?

आपण अर्थात प्रथम आपली आर्थिक दुःस्थिती सुधारली पाहिजे आणि रिकामपणाच्या वेळाचा योग्य उपयोग करण्यास शिकले पाहिजे आणि तसे झाले म्हणजे मग सुखस्वास्थ्य आणि आल्हादकर गोष्टी यांचा आपल्या जीवनात आपल्याला लाभ होईल, आपली ध्येये उच्चतर होतील व आपल्या कर्तृत्वाचीही दिशा आणि सिद्धी यात इष्ट प्रगती होईल. इतके प्रस्तुत प्रश्नावर विवेचन करून आता मी माझ्या अधिकाऱ्याच्या विनंतीप्रमाणे प्रदर्शनाचे उद्‌घाटन करतो.

●●●

१६०.

स्थळ : कोल्हापूर
काल : तारीख २७ डिसेंबर, १९३२
प्रसंग : १७वे महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन

श्रीमंत राजाराम महाराज आणि इतर सद्‌गृहस्थ व भगिनीवर्ग हो,

या सतराव्या साहित्यसंमेलनाच्या सोहळयाच्या प्रसंगी मला अध्यक्षस्थान दिल्याबद्दल मी तुम्हा सर्वांचा ऋणी आहे. माझ्या कारकिर्दीच्या प्रारंभापासून शक्य तितक्या प्रकारांनी पुस्तकांना व त्यांच्या कर्त्यांना उत्तेजन देऊन मराठी, गुजराती वगैरे वाङ्‌मयांची मी जी अल्प सेवा केली आहे, तिच्या योगाने हा मान मला मिळत आहे. सत्कवी व सद्‌ग्रंथकार यांच्याशी विचारविनिमय करून त्यांना माझे मनोगत कळविण्याची संधी मिळावी म्हणून हे निमंत्रण, प्रकृतीची अनिश्चित स्थिती माहीत असूनही, मी पत्करिले. त्यातल्या त्यात ज्या छत्रपती घराण्याशी माझ्या घराण्याचे निकट संबंध अनेकदा घडून आले आहेत, त्यांच्या राजधानीत हा योग आलेला पाहून मला विशेष आनंद होत आहे.

शारदादेवीच्या या फिरत्या यात्रेला हिंदुस्थानाच्या सर्व भागांतून तिचे भक्त येतात. पंढरीचा वारकरी जसा वर्षातून एकदाच सामुदायिक भक्तीकरिता वारीला जातो व एरव्ही नित्य उपास्य देवतेची भक्ती एकटा बसून करतो, तसेच आपणही सर्व या सामुदायिक भक्तीशिवाय नित्य शारदेची उपासना करतोच. वाचन व लेखन अशी ही द्विविधा भक्ती आहे. लेखन अथवा वाङ्‌मयनिर्मिती ही एक कला आहे. वाङ्‌मय म्हणजे मनुष्याच्या मुखातून बाहेर पडलेली जी वाचा तिचा संग्रह. अर्थात संग्रहण्यास योग्य असणाऱ्या म्हणजे ज्यांत सत्य, सौंदर्य आणि हित यांचे अधिष्ठान आहे, अशा वाक्यांचाच संग्रह समाज आपल्या स्मृतीत करीत असतो. अक्षरलेखनाची कला अवगत झाल्यावर ह्या संस्मरणीय वाङ्‌मयाचा संग्रह लिखिताक्षरांत होऊ लागला व वाङ्‌मयरचनेच्या कलेस आता लेखनकला हे नाव प्रचलित होऊ पाहत आहे; परंतु लिखित शब्द हे बोललेल्या शब्दांचे केवळ सांकेतिक चिह्न आहे, हे विसरून चालणार नाही.

वाङ्‌मय हे बौद्धिक व भावनात्मक असे दोन प्रकारचे असते. ज्याला युरोपात Belles-Lettre (बेल-लेत्र) म्हणतात, त्या भावनात्मक, सौंदर्यप्रधान, ललित वाङ्‌मयास आपण अलीकडे

'साहित्य' हा शब्द लावीत आहोत असे दिसते; आणि या साहित्याकडे आजच्या संमेलनाचा जरी विशेष ओढा असला तरी मला स्वतःला वाङ्मयाच्या ललित व अललित या दोन्ही शाखांचे सारखेच अगत्य वाटते. मराठी, गुजराती व हिंदी वाङ्मयांच्या सर्व प्रकारच्या वाढीकडे गेली पन्नास वर्षे एक हितैषी निरीक्षक या नात्याने नुसते पाहतच नव्हे, तर शक्य ती मदत मी करीत आलो आहे. या वाङ्मयांच्या वाढी का खुरटतात याचा अभ्यास करण्यात मी दीर्घ काळ घालविला आहे. सारांश, साहित्यशास्त्रांतील एक पंडित म्हणून मी आपल्यापुढे उभा नसून वाङ्मयाच्या सर्व अंगांचा एक रसिक अभ्यासू आणि हितचिंतक म्हणून येथे उपस्थित झालो आहे.

मी स्वतः वाङ्मयाच्या कार्यासाठी काय काय झीज सोसली आहे तिची माहिती सांगणे हे आत्मप्रशंसेसारखे दिसेल; परंतु माझे अनुकरण करू इच्छिणारांस मार्ग दाखवावा आणि माझे चुकत असल्यास योग्य तो सल्ला आपण द्यावा या हेतूने स्वतःविषयी दोन शब्द सांगण्याची मी परवानगी घेतो. सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणे व ते लोकांनी विसरून जाऊ नये म्हणून ग्रामपुस्तकालयांची स्थापना करणे, हे माझे प्रथम प्रयत्न झाले. राष्ट्रकथामाला, ज्ञानमंजूषा, महाराष्ट्रग्रंथमाला वगैरे पुस्तकमाला काढण्यात सुमारे अडीच लक्ष रुपये खर्च झाल्यावर, सन १९१२ साली दोन लाखांचे निधी वेगळा ठेवून त्याच्या व्याजात ग्रंथप्रकाशनाची व्यवस्था मी केली. त्याचप्रमाणे शुद्ध अभिजात ग्रंथ कसरीच्या भक्ष्यस्थानी पडून नष्ट होऊ नयेत म्हणून प्राच्य ग्रंथमाला, तसेच सयाजीराव छात्रवृत्त्या, नाटक मंडळीस नेमणुका, राजकवीची नेमणूक, गुजराती व मराठी पुस्तकांचे उल्लेखालय (रेफरन्स लायब्ररी) कॉलेजांत अध्यापकवृत्ती, वगैरे अनेक मार्गांनी, बडोदे राज्याची लोकभाषा असलेल्या गुजरातीप्रमाणेच, मराठी भाषेच्या व मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासाची साधने मी निर्माण केली आहेत.

आपल्या भिन्नप्रांतीय भाषा एकाच उगमापासून निघालेल्या असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये स्वाभाविक रीतीने बरेच सादृश्य आहे. त्यातल्या त्यात मराठी आणि गुजराती या दोन्ही भाषा एकाच उगमापासून निघालेल्या दोन नद्या आहेत, असे त्यांच्या स्वरूपावरून स्पष्ट दिसते व त्यात नवल नाही. गुजरात व महाराष्ट्र हे प्रांत एकमेकांस लागून आहेत व त्यांच्या भाषा प्राकृत भाषांतून निघालेल्या आहेत. हल्लीच्या देशी भाषा संस्कृतपासून निघालेल्या नसून प्राकृतपासूनच सिद्ध झालेले आहेत; प्राकृत भाषा संस्कृतपासून अपभ्रंश होऊन झाल्या आहेत ही लौकिक समजूत चुकीची ठरू पाहत आहे. संस्कृत भाषेची घोटाळयाची अवघड रूपे, तिच्या उच्चाराचा कठीणपणा व तिची क्लिष्टता याकडे लक्ष दिले असता ती पंडितांनी कृत्रिम बनविलेली, प्राकृत भाषांचे एकीकरण करून संस्कारांची पुटे चढविलेली अशी, फक्त विद्यापीठीय भाषा असावी असे स्पष्ट दिसते. प्राकृत भाषांत जैन व बौद्ध लोकांचे वाङ्मय विपुल आहे. तसेच त्यात व्याकरण, कोश इत्यादि साहित्यही आहे. प्राचीन जनसमाजाचे खरे चित्र संस्कृतपेक्षा प्राकृत ग्रंथांच्या अभ्यासानेच अधिक स्पष्ट कळून येण्यासारखे असल्याने व देशी भाषांनी प्राकृत वाङ्मयाचेच ऋण अधिक घेतले असल्याचा संभव असल्याने त्यांचा अभ्यास तरुण पिढीने हल्लीपेक्षा जास्त प्रमाणात करावा व त्यातील जुन्या उपयुक्त ग्रंथांची प्रचलित भाषांत भाषांतरे करून त्यातील ज्ञान समाजास उपलब्ध करून द्यावे असे मला वाटते.

माझ्या राज्यातील पाटण येथील ग्रंथभांडारांतील काही जुन्या उपयुक्त पुस्तकांची ह्याच दृष्टीने मी भाषांतरे करविली आहेत व उपलब्ध असलेल्या इतर उपयुक्त ग्रंथांचे अनुवाद केल्यास व्यर्थ जाणार नाहीत असे माझे मत आहे. आता स्थूल मानाने मराठी वाङ्मयेतिहासाचे जे चार कालखंड पडतात, त्यांचे वर्णन करून प्रत्येकातील विशेषाचे समालोचन करू.

पैकी प्रथमखंड हा यादवकालीन (१३ व १४ वे शतक) वाङ्मयाचा काल होय. प्राकृत व संस्कृत यांचा लढा अनेक शतके चाललेला होता. बुद्ध व महावीर (इ.पू. ६ वे शतक) यांनी प्राकृत भाषांतूनच आपल्या अनुयायास उपदेशामृत पाजिले. परंतु ब्राह्मणवर्गाने संस्कृत भाषेत ग्रंथरचना करण्याचे सोडले नाही. पुढे पुढे बौद्ध व जैन ग्रंथकारांसही शिष्टसंमत होण्यासाठी संस्कृतरचना करणे भाग पडले. गुजरातेतील भडोच शहरचा नागरब्राह्मण चक्रधर (१२६३-७१) या महानुभाव-धर्म-संस्थापकाने संस्कृतात ग्रंथ न रचता ते लोकभाषेत म्हणजे मराठीत रचण्याची शिष्यांना आज्ञा केली आणि उपलब्ध मराठी ग्रंथांत हेच अत्यंत जुने ग्रंथ आहेत. महानुभावीय वाङ्मयाच्या आद्य काळातच ज्ञानदेव (१२७५-९६) व नामदेव (१२७८ इ. जन्म) या महाकवींची ग्रंथरचना झाली. नामदेवांच्या अभंगांनी शिखांच्या ग्रंथसाहिबात स्थान मिळाले तर महानुभावीयांनी मठांच्या द्वारे मराठी धर्मग्रंथांना अटकेपार काबूलपर्यंत नेले. हे सगळे आद्य ग्रंथ साहित्यशास्त्राच्या कसोटीला उतरण्यासारखे आहेत. या काळात ज्ञानदेव व नामदेव या महाकवींप्रमाणेच चोखामेळा महार, गोरा कुंभार, नरहरी सोनार, सेना न्हावी, मुक्ताबाई, जनाबाई अशा अठरापगड जातींच्या स्त्रीपुरुष कवींनी मराठी वाङ्मयाचा खोल पाया रचिला आणि ब्रह्मज्ञान हे विशिष्ट वर्गासाठी नसून सर्वांच्या वाट्याचे आहे, ही गोष्ट सिद्ध केली.

द्वितीयखंड हा यवनकालातील (१५ व १६ व्या शतकातील) वाङ्मयाचा काल म्हणता येईल. यावेळी मुसलमानी सत्तेची वावटळ आली होती. परंतु वरील आद्य कवींच्या कामगिरीस तिचा फारसा धक्का पोहोचला नाही. श्राद्धप्रसंगी ब्राह्मणांच्या आधी महारास जेवू घालणारा समाजसुधारक व भागवत, भावार्थरामायण इत्यादी ग्रंथांचा कर्ता आणि ज्ञानेश्वरीचा संशोधक असा एकनाथ (१५२८-१६०८), मराठी भाषेला ''जैशी पुष्पांमाजी पुष्प मोगरी । श्री परिमळांभाजी कस्तुरी' असे थोर स्थान देणारा, ख्रिस्त पुराणकर्ता इंग्रज कवी थॉमस स्टीफन (१५४९-१६१९); ललित काव्याचे पुनरुज्जीवन करणारा प्रतिभाशाली कवी मुक्तेश्वर (१५९९-१६४९) : अशा मोठ्या कवींना मराठी वाङ्मयाचा प्रदीप तेवत ठेविला. या काळात मुसलमानी सत्तेमुळे मुसलमानी शब्दांचा मोठा भरणा लौकिक भाषेत होऊ लागला; परंतु कवितेच्या भाषेवर त्याचा विशेष परिणाम झाला नाही.

तृतीयखंड म्हणजे आपला स्वराज्य काल (१७ वं १८ शतक) तुकाराम व रामदास हे दोघेही एकाच वर्षी (१६०८) जन्मले. तुकारामबुवांची कविता भावनप्रधान, स्वतंत्र विचार प्रदर्शित करणारी, अनुभवाचे बोल काढणारी, लोकस्वभावास पक्की निरखणारी व लोकांच्या साध्या प्रचलित भाषेमध्ये जिव्हाळ्याने लिहिली असल्यामुळे मनास पटणारी अशी आहे. Spontaneous overflow of powerful feelings, प्रबळ भावनांचा सहजोद्रेक, ही वर्डस्वर्थची कवितेची व्याख्या तुकोबांच्या कवितेस तंतोतंत लागू पडते. त्यांनी आपल्या आध्यात्मिक उन्नतीची

कथा अनेक अभंगात रचिली आहे. ती संगतवार लावून प्रसिद्ध केल्यास तो एक जागतिक महत्त्वाचा अपूर्व ग्रंथ होईल. रामदास हा मुत्सद्दी व चतुर पुरुष तत्कालीन भावनांचा मूर्तिमंत पुतळा होता. ''कवित्व शब्दसुमनमाळा । अर्थ परिमळ आगळा ।। लेणे संतपट्पदकुळा । आनंद होय ।।' ही कवितेचा सुंदर व्याख्या त्यानं केली आहे. भर्तृहरीच्या शतकांची भाषांतरे करणारा व कृष्णाच्या लीला यमकपूर्ण कवनाने वर्णन करणारा वामनपंडित, हा रामदास-तुकारामांचा समकालीन होता. याच्यानंतर स्त्रीशिक्षणाचा कैवारी श्रीधर (१६७८-१७२८), अमृततुलना वाणीचा अमृतराव (१७५३), संतचरित्रकार महीपती (१७१५-९०), आर्यावृत्तांत महाभारत आणणारा केकावलीकर्ता अभिजात महाकवी मोरोपंत (१७२९-९४), हे कवी होऊन गेले. या धार्मिक किंवा पौराणिक कविपरंपरेबरोबर सामान्यजनांचे मनोरंजन करणाऱ्या गोंधळ्यांची किंवा शाहिरांची परंपरा, परस्परांना न भेटणाऱ्या दोन समांतर रेषांप्रमाणे चालू होती. शिवाजी महाराजांकडून शेरभर सोन्याचा तोडा मिळविणारा अज्ञानदास, तामाजीस अमरपद मिळवून देणारा तुळसीदास व नंतर पेशवाईतला लावणीकार रामजोशी, आम्हा गायकवाडांच्या पदरचा अनंतफंदी, पोवाडेकार शिंपी परशुराम, 'घनश्याम सुंदरा' रचणारा होनाजी बाळा व सवाई माधवरावांच्या रंगपंचमीचे वर्णन करणारा प्रभाकर, या प्रमुख शाहिरांनी खेडेगावातल्या थकल्याभागलेल्या शेतकऱ्यांची करमणूक करण्याचे काम बजाविले.

इंग्रजी ज्ञानाच्या प्रसाराबरोबर भारतीय वाद्यांत सर्रास क्रांती झाली. पूर्वी गद्यवाङ्मय तर अपवादादाखलच होते आणि पद्यवाङ्मय एकांगी. अर्थात त्याबद्दल अनास्था वाटू लागली. जुन्या कवींना ज्याप्रमाणे संस्कृत भाषेतील ग्रंथभांडार मराठीत आणून सोडण्याची सदिच्छा झाली, त्याप्रमाणे काही इंग्रजी शिकलेल्या लोकांना इंग्रजी भाषेतील विविध प्रकारची ग्रंथसंपत्ती भाषांतरांच्या रूपाने लुटवून देशबांधवांस अर्पण करण्याची इच्छा झाली. भाषांतरांनी एकदा विविध विषयांत प्रवेश केल्यावर स्वतंत्र रचना करण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. कुंटे यांनी स्वतंत्र कवितेस, जोतिबा फुले यांनी समतावादी निबंधास, लोकहितवादी यांनी रूढीविच्छेदक लिखाणास, ओकांनी बालवाङ्मयास, हळब्यांनी कादंबरीस आणि किर्लोस्करांनी नाटकास प्रारंभ केला. ही आरंभीची रचना साधीसुधी होती; पण पुढे चिपळूणकरांनी (१८७२) अभिजात महालेखनाचा पाया घातला. केशवसुत व तांबे यांनी कवितेच्या विषयांत क्रांती केली, कोल्हटकर, खाडिलकर, गडकरी, वरेरकर, यांनी आपापले नाट्यसंप्रदाय स्थापन केले. कादंबरीलेखनास हरिभाऊ आपट्यांनी चालना दिली, इतिहाससंशोधनास राजवाड्यांनी आरंभ केला, वर्तमानपत्रांचे स्वरूप टिळक-आगरकरांनी बदलून टाकिले आणि प्रत्येकाकी परंपरा त्यांचे अनुयायी आज अधिक जोमाने चालवीत आहेत. ज्ञानेश्वराच्यापासून मोरोपंताच्या अखेरीपर्यंत सहाशे वर्षांच्या दीर्घ काळात जितके वाङ्मय निर्माण झाले त्याच्या अनेकपट आणि विविध प्रकारचे वाङ्मय गेल्या साठ वर्षांत निर्माण झाले. हे पाहून कितीही निराशावादी मनुष्य असला तरी त्याचे मन आशेने प्रफुल्लित झाल्याशिवाय राहणार नाही. मात्र पाश्चिमात्य संस्कृती व निरनिराळ्या देशांची होणारे दळणवळण व संपर्क, यांचा हा बऱ्याच अंशी परिणाम आहे, हे विसरता कामा नये.

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे हे चार कालखंड स्थूल मानाने दाखविल्यावर समकालीन परिस्थितीचा ठसा पुस्तकांवर कसा उमटतो, हे आता आपण पाहू. यादवकालाचे वेळी महाराष्ट्र देश बाहेरच्या जगापासून विलग होता. तत्कालीन शब्दसमूह केवळ संस्कृतप्राकृत मूळ शब्दांपासून अथवा धातूपासून झालेला होता. वेदान्त व पुराणे याशिवाय इतर विषयांत कविवर्ग पारखा होता. लेखनसाहित्य दुर्मीळ असल्याने प्रबंध लिहून जतन करण्यापेक्षा स्मरणात ठेवणे अधिक सुलभ असल्याने गद्यवाङ्मयाचा जवळजवळ अभावच होता. पुढे मुसलमानी सत्ता १४ व्या शतकात सुरू होऊन मुसलमांना रिवाज व त्यांचे दर्शक असलेले शब्द वाङ्मयात थोडेबहुत घुसले. एकेश्वरी व अमूर्तिपूजक धर्माच्या संसर्गाने दत्तात्रेयाची पादुकापूजा सुरू झाली व गुरुचरित्र ग्रंथाची रचना झाली. वखरी, महजर, कौलनामे वगैरे गद्यलेखन होऊ लागले. शिवाजी महाराजांच्या काळी महाराष्ट्रात स्वातंत्र्याकरिता मानसिक चेतना उत्पन्न होऊन तिला रामदासांच्या कवितेतून जिवंत व जळजळीत वाचा फुटली. 'मराठा तितुका मेळवावा' असे ऐक्य उत्तेजक बोल राष्ट्रात ऐकू येऊ लागून त्यांचा प्रतिध्वनी काव्यांत उमटला. मराठी राज्याच्या भरभराटीच्या वेळी मोरोपंतासारखे दरबारी पंडित, कवी व त्या राज्याच्या विलासी विध्वंसाच्या समयी रामजोशासारखे उत्तान शृंगारिक लावण्या करणारे शाहीर दुमदुमले, नंतर इंग्रजी अमदानी सुरू होऊन अनेक प्रांतांशी व देशांशी व्यवहार सुरू होऊन पूर्वी भाषेत नसणारे अनेक वाङ्मयप्रकार भराभर रूढ होऊ लागले. समाजस्थिती अपूर्व वेगाने चालली आहे व तिच्याबरोबर पावले टाकता टाकता वाङ्मयाची त्रैधा उडत आहे असे दिसत आहे. पूर्वीची एकांगी व कूपमंडुकवृत्ती नाहीशी होत चालली असून प्रत्येक वर्षाच्या ग्रंथसंग्रहात थोडीतरी व्यापकता वाढलेली दृष्टीस पडत आहे.

या ओझरत्या समालोचनावरून वाङ्मय हे समाजाचे चित्र असते हे स्पष्ट दिसून येते. महानुभावी पंथानं संस्कृताऐवजी मराठीत ग्रंथरचनेस केलेली सुरुवात ही एक तऱ्हेचे सामाजिक बंड होते. ब्राह्मण पंडितांनी ब्रह्मज्ञानाचा ठेवा आत्मसात केलेला होता व सामान्य जनांना या त्यांच्या स्वार्थकृतीचा आलेला कंटाळा मराठी ग्रंथरचनेच्या रूपाने बाहेर पडला. जनतेला न समजणाऱ्या संस्कृत भाषेत सर्व ग्रंथ लिहून पुस्तकलेखनास विद्यापीठातल्या कसरतीचे स्वरूप आलेले होते व आद्य मराठी ग्रंथकारांना सामान्यजनाविषयी कळवळा येऊन त्यांना ते ग्रंथ मराठीत आणण्याचा प्रारंभ केला. नंतरच्या तीनशे वर्षांत वेदांत व पुराणे यांच्या चर्वितचर्वणाशिवाय इतर प्रकारचे ग्रंथ निर्माण झाले नाहीत. कारण आपल्या लोकांच्या दुबळ्या व संकुचित वृत्तीत घरबसल्या कार्यसिद्धीची आवड फार, केवळ नामस्मरणाने काम यशस्वी होते ही समजूत, मनास दौर्बल्य येऊन स्वतंत्र विचार करण्याची शक्ती नष्ट झालेली, तेव्हा वेदांत व पुराण याशिवाय इतर विषय कसे सुचणार? परंतु समाज जेव्हा गांजला गेला व केवळ देवावर हवाला ठेवून काम होणार नाही असे त्यास वाटू लागले तेव्हा त्यांच्यात वीरवृत्ती बाणू लागली. महाभारत आणि रामायण यातील वीरश्रीच्या कथा त्यास ब्रह्म आणि माया यांच्या कोड्यापेक्षा पसंत पडू लागल्या. महाराष्ट्र स्वतंत्र होताच रामदासांना आनंद होऊन त्यांनी आनंदवनभुवनाचे ऐश्वर्य वर्णन केले व शाहिरांनी डफ तुणतुण्यावर वीराचे पोवाडे गाण्याची प्रथा पाडली. सामाजिक बंधने तुटून धर्माचे तत्त्वं सर्व वर्गात पसरून 'घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हाती' असे स्वानुभावाचे उद्गार तुकारामबुवांनी काढले.

स्वराज्य होऊन मराठी भाषा ही दरबारी शिष्ट भाषा झाली व रघुनाथपंडित किंवा मोरोपंत यांची दरबारी अभिजात कविता निर्माण होऊ लागली. परंतु रावबाजींच्या कारकिर्दीत जेव्हा तरवार गाजविणे बंद झाले तेव्हा नाचरंग-विलासांना ऊत येऊन शाहीर लोक पोवाडे सोडून लावण्या म्हणू लागले. इंग्रजी राज्याने महाराष्ट्र आकांत केल्यानंतर (सन १८१८) बरीच वर्षे अगदी कोरी गेली. कारण त्यावेळी समाज या नवीन क्रांतीने थक्क होऊन गेलेला होता व त्याची मनःस्थितीही कोरीच झाली होती. पुढे इंग्रजी भाषेच्या अध्ययनाने रूढीचा कंटाळा, देशाभिमान, समता, ज्ञानलालसा, वगैरे गोष्टींकडे समाजाचे लक्ष वेधून जाऊन त्यांचे प्रतिबिंबही वाङ्मयात दृग्गोचर होऊ लागले.

याचा अर्थ आपण कृतकृत्य झालो असा मात्र समजावयाचा नाही. महाराष्ट्रात निरक्षरतेचे व दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक असल्याने पुस्तकांना गिऱ्हाइकी मिळण्यास पंचाईत पडते. तसेच ग्रंथकारांना वाचकवर्गांकडून शाब्दिक उत्तेजनसुद्धा मिळत नाही. अशा परिस्थितीतही केवळ हौसेने लेखन करणारा वर्ग वाढत्या प्रमाणावर आहे, ही आनंदाची गोष्ट होय. चालू परिस्थितीवर एकच उपाय म्हटला म्हणजे पांढरपेशाशिवाय इतर समाजातही ज्ञानप्राप्तीची लालसा उत्पन्न केली पाहिजे. कायमचे देशकल्याण प्रजेतील बहुसंख्याक वर्गाच्या प्रगतीवर अवलंबून आहे. असो. गेल्या दोन वर्षात कविता, प्रमेयात्मक व प्रमेयविरहित सामाजिक कादंबऱ्या, लघुकथा, ऐतिहासिक व सामाजिक नाटके, चरित्रे, भाषा व साहित्यशास्त्र यावरील ग्रंथ, निर्बंध, बालवाङ्मय यात स्पृहणीय भर पडली आहे. जानेवारी १९३१ पासून जुलै १९३२ अखेरपर्यंतच्या दीड वर्षात निरनिराळ्या विषयांवर मुंबई इलाख्यात जी पुस्तके प्रसिद्ध झली, त्यांचे आकडे लोकांच्या आवडीनावडीवर चांगलाच प्रकाश पाडतात. चटकन लक्षात येण्यासाठी त्या पुस्तकांचे विषय, संख्या व शेकडा प्रमाण थोडक्यात देतो :

अ. क्र.	विषय	पुस्तकसंख्या	शेकडा प्रमाण
१	कला	३	३.८
२	चरित्र	५८	६.७
३	कथा	७३	८.५
४	नाटक	६२	७.२
५	इतिहास	६०	७.०
६	काव्य	११४	१३.३
७	धर्म व तत्त्वज्ञान	१२७	१४.९
८	भाषा व साहित्यशास्त्र	६५	७.६
९	आरोग्यशास्त्र	२९	३.४
१०	निर्बंध	५	०.१
११	स्थल व प्रवासवर्णन	१२	१.१
१२	भौतिक विज्ञान	३१	३.६

अ. क्र.	विषय	पुस्तकसंख्या	शेकडा प्रमाण
१३	बालवाङ्मय	४५	५.२
१४	अर्थशास्त्र व राजकारण	१५	१.८
१५	शिक्षणशास्त्र	२	०
१६	संदर्भ	३	०
१७	कायदा	६	०.१
१८	किरकोळ	११८	१३.७
	एकूण	८५८	१००

याशिवाय नाटिका व बोलपट हे नवीन वाङ्मयप्रकार रूढ होत आहेत. वर्तमानपत्रेही चांगली खपत आहेत व एक दैनिक तर मोनोटाइपवर निघू लागले आहे. रा. नरसोपंत केळकर व खाडिलकर या साहित्यसेवकांचे साठीचे उत्सव प्रेमाने साजरे झाले. रा. कोल्हटकरांचा गौरव त्यांच्या शिष्यवर्गाने केला. मोनोटाइपवर नागरी लिपी छापता येऊ लागली. हे सर्व अभिनंदनीय आहे. परंतु त्याबरोबरच मासिकांची हलाखीची स्थिती, लोकशिक्षणात्मक पुस्तकमालांचा, भौतिकशास्त्र विज्ञान सामान्य कलाकौशल्य यासंबंधीच्या पुस्तकांचा व पाश्चिमात्य वगैरे देशातील विचारक्रांतिकारक सुप्रसिद्ध महाग्रंथांच्या रूपांतरांचा अभाव आणि संघटित प्रयत्न करण्याचा अनारंभ या निराशाजनक गोष्टी मनाला दुःखी केल्याशिवाय राहत नाहीत. आपल्या लोकांच्या दारिद्र्यामुळे मोठी व महत्त्वाची पुस्तके छापली जात नाहीत. कारण प्रकाशकांना गिऱ्हाईक मिळत नाही. पुस्तकांच्या अंतरंगाप्रमाणेच त्यांचे बाह्यांग सुंदर व मजबूत होणे अवश्य असते. ग्रंथवर्धनकलेत आपण फार मागासलो आहो. लोकांची कायदाभिरुची व सौंदर्याभिरुची या दोन्ही वाढल्या व नैमितिक खर्चातले अनावश्यक खर्च कमी करून पुस्तक खरेदीकडे ती रक्कम गुंतू लागली तर ग्रंथप्रकाशनाच्या धंद्याला तेजी येऊन मोठी, भारदस्त व चिरकालीन महत्त्वाची आणि मजबूत बांधणीची पुस्तके आपल्याकडे निघू लागतील.

आपल्या वाङ्मयात विशेषत कमतरता अशी दिसते की, ते विशिष्ट वर्गाने विशिष्ट वर्गासाठीच लिहिलेले आहेसे वाटते. जुन्या ग्रंथांस सर्व जातींच्या लेखकांचा हात लागलेला आहे; पण गेल्या पन्नास वर्षांतल्या कादंबऱ्यांची, नाटकांची किंवा गोष्टींची पात्रे पांढरपेक्षा वर्गातली व मुंबईपुण्याकडलीच दिसतात. कोणी आपल्या पात्रांस मुद्दाम वाकडी वाट काढून हिमालयावर किंवा मलबारात नेले तरी तेथले वर्णन पुण्यामुंबईसच लागू पडते, स्थानिक वैशिष्ट्य त्यात नसते व भाषा तर फार बोजड असते. शेतकऱ्यांच्या तोंडातली भाषा व त्याचे विचार हेही शहरात राहणाऱ्या लोकांचे असतात. म्हणजे काही लेखकांनी आपल्या लेखनात जरी इतर वर्णांच्या किंवा वर्गांच्या लोकांना घुसडण्याचा प्रयत्न केला असला तरी ते लोक म्हणजे पांढरपेशेच इतर वर्गांची सोंगे घेऊन आल्यासारखे दिसतात. शास्त्रीय वाङ्मयांतही सुतार, लोहार, वगैरे खेडवळांच्या उपयोगी पडण्याजोगी पुस्तके नाहीत. संबंध तीनशे मैलाचा समुद्रकिनारा महाराष्ट्राच्या कडेला असून मच्छीमारांविषयी किंवा दर्यावर्दीपणासंबंधी एकही मराठी पुस्तक नसावे हे आश्चर्य नव्हे काय? सांगण्याचे तात्पर्य

इतकेच की, विशिष्ट वर्गाकडूनच लिहिली गेल्यामुळे सर्व मराठी पुस्तके एकांगी झाली आहेत. वाङ्मयांत सर्व धंद्यांच्या, सर्व वर्गांच्या, सर्व स्थळांच्या लोकांनी लिहिलेला ग्रंथसंग्रह असला तर भिन्नभिन्न वर्गांच्या आकांक्षांचे, भावनांचे, विचारांचे, सुखदुःखांचे चित्र त्यात उमटलेले दिसते व राष्ट्राच्या ऐक्यास ते संवर्धक होते आणि भाषेतील शब्दसंग्रह वाढतो. इंग्रजीतल्या म्हणी पाहिल्या तर त्यात कोळी, स्वयंपाकी, खलाशी, शास्त्रज्ञ, शिंपी, शेतकरी, वगैरेच्या धंद्यांतले वाङ्मयाचार आलेले आहेत; पण आपल्याकडे पाहावे तो खाण्याचे पदार्थ व शेतकी या दोनच विषयांभोवती पुष्कळशा मराठी म्हणी घुटमळताना दिसतात.

राष्ट्राची उन्नती व्हावयाची असली की, तिची चिह्ने सूर्योदयापूर्वीच्या अरुणाप्रमाणे वाङ्मयात दिसतात. वाङ्मय हे समाजाच्या अंतःकरणाचे प्रतिबिंब असले तरी ते अंतःकरणप्रवृत्तीस नेहमी अनुसरून असते असे मात्र नाही; चांगले वाङ्मय समाजाची प्रवृत्ती बदलू शकते. इटली देशाच्या स्वातंत्र्याची प्रभात मॅझिनीच्या चौघड्याने गाजली व महाराष्ट्रातल्या वेड्यावाकड्या रूढीच्या विनाशकालाची सूचना केशवसुतांनी आपल्या तुतारीने दिली. हे सर्वांस माहीत आहेच. वाङ्मयाचे सामर्थ्य आता अनेक मार्गांनी वाढू लागले आहे. फक्त वाचनावर आता विसंबावं लागत नाही. रेडिओ, नाटक व बोलणारे चलत्‌चित्रपट हे नवीन प्रकार अधिक परिणामकारक झाले आहेत. तरुण मनांवर वाचलेल्या शब्दांपेक्षा या दृश्य-श्राव्य शब्दांचा ठसा अधिक खोल उमटतो; म्हणून या सर्व वाङ्मयनिर्मात्यांनी केवळ स्वार्थाकडे नजर न ठेविता समाजास हितकारक अशाच वाङ्मयाची रचना करावी. वर्तमानपत्रकर्त्यांनीही लोकाराधनेकडे लक्ष देऊन 'खपेल ते लिहावे,' या विचारसरणीचा स्वीकार न करता राष्ट्रात जोम व उत्साह उत्पन्न करून आत्मोन्नतीचा प्रेरणा करणारेच लेख होता होईल तितके लिहावे. जनतेची राजकीय, सामाजिक व शास्त्रीय मते वर्तमानपत्रकर्त्यांच्या हातातच बहुतांशी असतात.

महाराष्ट्रात व इतर प्रांतात स्वतंत्र व सुंदर असे ललितवाङ्मय निर्माण होत आहे. तथापि या प्रांतांना एकमेकांतील उत्कृष्ट पुस्तकांची तोंडओळखदेखील होत नाही. त्याचप्रमाणे देशी भाषेतल्या वाङ्मयाची परदेशस्थ वाचकांस माहिती होत नाही, रवींद्रनाथ टागोर हे स्वतःच्या खर्चाने युरोपियन पंडित पदरी ठेवून स्वतःच्या पुस्तकांची परभाषांत भाषांतरे करवून दिगंत कीर्ती मिळवू शकले. ते काम सामान्य लेखकांसच काय; पण एकट्या दुकट्या साहित्यपरिषदेसही शक्य नाही. म्हणून हिंदुस्थानातल्या सर्व प्रांतिक साहित्यपरिषदांना निवडक प्रतिनिधींची भारत-साहित्य परिषद (अकॅडमी) स्थापन करून महत्त्वाची कार्ये हाती घेतल्यास पुष्कळ उपयोग होईल. वैचक पुस्तकांची वेगळाल्या प्रांत-भाषांत भाषांतरे करून परस्परपरिचय वाढविणे, सर्वांस मान्य होतील अशा पारिभाषिक संज्ञा पाडणे, भारतीय पुस्तकांची पाश्चिमात्य भाषांत व पाश्चिमात्य पुस्तकांची भारतीय भाषांत भाषांतरे करविणे, सर्वानुमते परस्परव्यवहारास अनुकूल होईल अशी एकादी राष्ट्रभाषा आणि राष्ट्रलिपी पसंत करून तिचा प्रचार करणे, ही व अशाच प्रकारची दुसरी कार्ये या संस्थेकडून पार पाडण्यासारखी आहेत. निदान सर्वांनी मिळून एक लिपी ग्राह्य धरली तर मोठ्या प्रमाणावर छपाईची सुधारलेली यंत्रे करता येऊन छापखान्यास सोयीचे पडेल व छापील पुस्तके व वृत्तपत्रे अतिशय स्वस्त किमतीत वाचावयास मिळतील. तसेच इतर प्रांत

आपल्या पुढे गेलेले आहेत की काय? आपल्यात काय उणिवा आहेत? वगैरे तुलनात्मक आत्मपरीक्षण करणेही सुलभ होईल, सारांश, प्रांतिक परिषदांनी सहकार्य करून उद्योगविनिमय करण्याचा प्रघात ठेवणे हा एक उपयुक्त उपक्रम होईल.

सर्व हिंदुस्थानची एकलिपी झाल्याने साक्षर वर्गात दळणवळण सोपे होईल त्याचप्रमाणे सर्वांची उर्दू-शब्दमिश्रित हिंदी ही एक सामान्य भाषा परस्परव्यवहारासाठी असावी. प्रांतिक संघटनासाठी प्रांतभाषा व राष्ट्रीय ऐक्यासाठी राष्ट्रीय भाषा यांचा उपयोग व्हावा. हिंदी भाषा राष्ट्रीय ऐक्यास पोषक आहे असे माझे मत असल्याने बडोदे राज्यातील प्राथमिक शाळांतून हिंदीचा अभ्यास गेल्या वीस वर्षांपासून मी आवश्यक केला आहे. सर्व लोकांस समजेल अशा सोप्या व अकृत्रिम भाषेतच भावी संयुक्त शासनपद्धतीचा कारभार चालणे हे तत्त्व, सार्वत्रिक मतदानाच्या तत्त्वाबरोबर ओघानेच आले. या शासनपद्धतीत उपयोगी पडतील असे शब्द सुचविण्याकरिता मोठा खर्च करून मी एक समिती नेमली व तिजकडून 'शासनशब्दकल्पतरू' तयार करविला. या समितीत हिंदू व मुसलमान सभासद आहेत व उर्दूसह एकंदर आठ भाषांचे प्रचलित व सूचित शब्द कोशाच्या खड्यात दिले आहेत. हा कोश विशेष उपयुक्त करण्याचे काम चालू आहेच. शास्त्रीय परिभाषा एक करण्याचे प्रयत्न मी पूर्वी केलेले होतेच. पारिभाषिक शब्द सर्व हिंदुस्थानचे एकच असावे मग ते शासनविषयक असोत की, शास्त्रविषयक असोत. हा विषय जातिपक्षादि भेदास अवकाश न देता सर्वव्यापी ठेवावा.

मराठी भाषेची उन्नती व्हावी म्हणून चालू विद्यापीठांतून मराठी भाषेचा अधिकाधिक प्रवेश करविण्याचा उद्योग विद्यापीठांच्या लोकनियुक्त सभासदांनी चालू ठेवावा. महाराष्ट्रासाठी स्वतंत्र विद्यापीठाच्या स्थापनेचा विचार या संमेलनात होण्याचे जाहीर झाले आहेत. हे विद्यापीठ केवळ परीक्षा घेणारी कचेरी न होता सद्विचार व सद्भावनांच्या संस्कारांनी युक्त असे कार्यक्षम व देशाभिमानी तरुण तयार कणारी जिवंत संख्या असावी. माझ्या प्रकृतिमानामुळे अधिक वेळ बोलणे मला शक्य नसल्याने काही विधायक सूचना करून हे प्रास्ताविक भाषण मी पुरे करितो. त्या सूचना अशाः

१) लोकांत सुविचारवर्धक सद्भावनापोषक असे वाङ्मय हवे आहे, ज्ञानाने व अंतःकरणाने आपले लोक सुधारलेल्या देशांतल्या लोकांसारखे संपन्न होती. आपल्या सर्व संस्था तर्कशुद्ध पायावर उभ्या राहतील, राष्ट्रैक्याच्या व बंधुत्वाच्या कल्पनांचे बीजारोपण लोकांत होईल आणि अशा रीतीने एकराष्ट्ररचनेस प्रारंभ करील अशा प्रकारचे वाङ्मय निर्माण करण्याकडे लेखकांनी लक्ष द्यावे व ते प्रकाशित करण्याचे काम साहित्य परिषदेने हाती घ्यावे.

२) गिबन, ह्यूम, ग्रोट, ॲर्नाल्ड, लेकी, प्रभूती इतिहासकार टिंडल, हक्सले, फॅरॅडे, इत्यादी शास्त्रज्ञ; मिल, स्पेन्सर, डार्विन, वॉलेस इत्यादी तत्त्वज्ञ; कार्लाइल, न्यूमन, यासारखी निबंधलेखक, शेक्सपिअर, शॉ, इत्यादी नाटककार या सर्वांचे ग्रंथ आणि अर्थशास्त्र, नीती, राजकारण, विद्युतशास्त्र यासारख्या शास्त्रांवरील व स्थापत्य चित्र वगैरे कलाविषयक अभिज्ञ ग्रंथकारांच्या पुस्तकांची मराठीत भाषांतरे करविणे हे स्वभाषाभिमानी व राष्ट्रभिमानी विद्वानांचे कर्तव्य आहे.

३) Everyman's Library, Home University Library, Children's Encyclopaedia, यासारख्या पुस्तकमालांचा आणि Cyclopaedia of Religions and Ethics, Dictionary of Philosophy and Psychology, Cyclopaedia of Education, Oxford Geographical Series. यासारख्या संदर्भग्रंथांचा फार उपयोग आहे. विद्यापीठात जाण्याचे भाग्य न मिळालेल्या लोकांस घरबसल्या विद्यापीठीय शिक्षण मिळण्याची सोय या मार्गाने होऊ शकेल. म्हणून अशा ग्रंथांवर ''देशीकार लेणी'' चढविणे किंवा त्यांच्या धर्तीवर स्वतंत्र ग्रंथ प्रसिद्ध करणे जरूर आहे.

४) लेखकांनी संस्कृतशब्दप्रचुर म्हणजे अवघड भाषेत न लिहिता खेडवळासही समजेल अशा सरळ भाषेत लिहिण्याचा परिपाठ ठेवावा. आपले लिखाण पांडित्याची हौस फेडण्यासाठी नसून प्रत्येकास समजावे व प्रत्येक जणाच्या मनात ठरावे म्हणून आहे, अशी बहुजनसमाजाच्या हिताची भावना ठेवून लेखन करीत जावे.

५) नवीन ग्रंथांबरोबर जुन्या उत्तम ग्रंथांच्या आवृत्त्या काढाव्या. जुन्यातले चांगले नष्ट होऊ देऊ नये. जुन्या उत्तम वृत्ती नष्ट झाल्या तर केलेले श्रम फुकट गेल्यासारखे होईल.

६) ज्या पुस्तकांनी विचारात क्रांती घडवून आणली असेल त्यांची भाषांतरे स्वभाषेत व्हावी. स्वतंत्र लेखन करण्यासारखी प्रतिमा नसेल त्यांनी चांगली भाषांतरे करण्याकडे लक्ष द्यावे. अशा कामात सर्व लोकांनी साह्य करण्यास उद्युक्त व्हावे.

हे सर्व काम एकट्यादुकट्याचे नसून संघटित प्रयत्नांनीच साध्य होण्यासारखे आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेची स्थापना २३ वर्षांपूर्वी बडोद्यात माझ्या सान्निध्यात झाली; परंतु तिच्या हातून अद्याप दृश्य कार्य झाले नाही. तरी तिने हे कार्य अगत्याने हाती घेऊन मातृभाषा व मराठी साहित्य यांची सेवा आपण निस्सीम निरपेक्षपणे करीत आहो. आपली सूत्रे विशिष्ट ठिकाणच्या विशिष्ट वर्गाच्या हाती नसून, आपण सर्व महाराष्ट्राच्या सर्व वर्गाच्या उन्नतीसाठी झटत आहो, असे जगाच्या निदर्शनाला आणून दिले पाहिजे. म्हणजे महाराष्ट्र विद्यापीठाची योजना तूर्त स्वरूपात आणणे शक्य होईल. लेखकवर्गाने समाजाच्या विस्तृत जीवनाशी एकरूप होऊन लोकांत आपल्या कृतीविषयी आपलेपणा व ममत्व उत्पन्न केले पाहिजे. हे कसे साध्य करावयाचे याचीच चर्चा या संमेलनात करावयाची आहे. म्हणून तुकारामबुवांच्या प्रासादिक शब्दात या भाषणाचा शेवट करितो.

एकमेका साह्य करू.

अवघे धरूं सुपंथ.

●●●

१६१.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २८ जानेवारी, १९३३

प्रसंग : बडोदा कॉलेजच्या सुवर्ण महोत्सवानिमित्त कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांसाठी राजवाड्यात केलेला भोजनसमारंभ

सद्‌गृहस्थ हो,

या सुंदर दिवाणखान्यात माझ्या पंक्तीला बसून भोजन करण्यासाठी तुम्हा सर्वांचे स्वागत करताना मला फार आनंद होतो. या दिवाणखान्याची प्रशस्त प्रमाणबद्धता, त्याचे नक्षीकाम व इतर सुसंगत सजावट, त्याचे उंचावरचे छत आणि त्याची रंगीत दगड बसविलेली जमीन या गोष्टी लक्षात घेतल्या म्हणजे आजच्या प्रसंगाला साजेल असाच हा दिवाणखाना वाटतो. याच्याहून अधिक सुरेख वाटणारे दालन हिंदुस्थानात कदाचित नाहीच आढळणार. अशा ठिकाणी तुमची गाठ पडल्यामुळे मला फार प्रसन्नता वाटत आहे.

१८७७ साली हा दिवाणखाना बांधून पुरा झाला व प्रथम उपयोगात आणला. हे थोडा साल वगैरेचा इतिहास सांगण्याचे कारण याच सालाच्या सुमारास अहमदाबाद मुक्कामी जातिभेदाची कडक बंधने मी प्रथम झुगारून दिली. त्यानंतर मी पुष्कळ प्रवास केला आहे आणि पृथ्वीच्या पाठीवरचे बहुतेक देश पाहून टाकले आहेत. त्या देशातल्या पुष्कळशा प्रसिद्ध व्यक्तींना मी भेटलो आहे आणि त्यांच्या संस्कृतीत समाजव्यवस्थेत व राज्यपद्धतीत मला ज्या चांगल्या गोष्टी वाटल्या त्यांचा अभ्यास व तत्संबंधी विचारविनिमयही मी केला आहे. या मार्गाने जाऊन मी जे जे विचारधन मिळविले ते सर्व माझ्या राज्याची सुधारणा करण्याच्या कामी आणि माझ्या प्रजेची समुन्नती करण्याच्या कामी मी सतत वेचलेले आहे.

जातिभेदाचे सर्व नियम मी जर सोवळेपणाने पाळीत बसलो असतो तर वरील कामगिरी माझ्या हातून कधीच झाली नसती. त्यापैकी काही नियमान्वये वागावयाचे ठरविले तर प्रवास करणे हे काम अशक्यप्राय न म्हटले तरी महत्संकटप्राय वाटतेच आणि भिन्न जातींच्या लोकांशी सामाजिक दळणवळण ठेवावयाला अडचण उत्पन्न होतेच.

तुम्ही तरुण मंडळी वर्तमानपत्रे वाचून त्यातल्या वाद, चर्चा वगैरेकडे लक्ष ठेवीत असालच. तुम्ही तसे करणे इष्टच आहे. त्या पत्रातल्या चर्चाविषयांचा विचारही तुम्ही करीत असाल व

स्वतःची मते स्वतः बुद्धी चालवून बनवीत असाल अशी मला आशा आहे. दुसऱ्यांची मते डोळे मिटून तुम्ही स्वीकारू नयेत. तुमचा तुम्ही स्वतंत्रपणे विचार करावा आणि जेथे स्वतःच्या हिताहिताचा प्रश्न आहे तेथे तर तो अवश्यमेव करावाच. वडील मंडळींविषयी तुम्ही कोणत्याही प्रकारे अनादर बाळगावा, असा माझा बोलण्याचा भावार्थ नाही. त्या मंडळींना योग्य तो सर्व प्रकारचा मान तुम्ही अर्थात दिलाच पाहिजे; परंतु जेथे तुमच्या स्वतःच्या भविष्याचा व कृतीचा संबंध येतो त्या सर्व गोष्टी करताना तुम्ही स्वतःची बुद्धीही चालविली पाहिजे आणि आपले इष्टानिष्ट, कार्याकार्य तुम्ही स्वतःच ठरविले पाहिजे.

डोळे मिटून व निमूटपणे आजपर्यंत आज्ञाधारकपणा आपण दाखविला आणि काही जणांच्या मते धर्माचे ज्यांना साक्षात प्रमाण्य आहे असे मानतात ते प्राचीन विधिनिषेध, आशोपदेश आपण पाळीत आलो; पण त्याचा परिणाम काय झाला? परिणाम असा झाला की, हिंदुस्थानचे लोक लहान - लहान जाती व पोटजाती किंवा घोळके म्हणानात, यांच्यात छिन्नविच्छिन्न झाल्यासारखे विभागून गेले आहेत आणि सामाजिक कार्य एकजुटीने करणे त्यांना अशक्य होऊन बसले आहे.

आज तुम्ही तरुणमंडळींपैकी इतक्याजणांना माझ्या पंक्तीला येथे बसलेले पाहून मला फार बरे वाटते. सामाजिक शिक्षण घेणे हे तुमच्या जीवनप्रवासाच्या तयारीतले एक महत्त्वाचे काम आहे, असे मला वाटत असल्यामुळेच मी तुम्हाला येथे बोलाविले. अनावश्यक निर्बंध दूर सारून आणि जातिपंथांचा भेद विसरून जाऊन तुम्ही जितके एकमेकांशी दळणदळण जास्त ठेवाल, तितके देशाच्या सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात तुमचे वजन अधिकाधिक पडत जाईल.

जुन्यापुराण्या समजुतींनी आपल्याला घट्ट पकडून ठेवल्यामुळे आपण लुळेपांगळे बनून, जगातील इतर राष्ट्रांच्या मागे पडलो आहोत. मला आशा आहे की, असल्या प्रश्नांचा विचार तुम्ही स्वतःच्या बुद्धीने करीत जात आणि अडगळवजा व अपायकारक असणाऱ्या जुन्या समजुतींना फाटा देऊन, ज्या चालीरीती चांगल्या आहेत तेवढ्याच फक्त शिल्लक ठेवाल. याच मार्गाने जाऊन तुम्ही तुमच्या देशाला जगातल्या राष्ट्रमालिकेतले त्याचे स्वतःचे योग्य स्थान प्राप्त करून घेण्यास व सुरक्षित ठेवण्यास साहाय्य करू शकाल.

तुमच्या भावी जीवनक्रमाकडे मी आस्थेने व लक्षपूर्वक पाहत राहीन. तुमच्यापैकी प्रत्येकजणाला सर्वप्रकारे सुखाचा व यशाचा लाभ होवो, अशी इच्छा प्रकट करून मी आटपते घेतो.

●●●

१६२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २९ जानेवारी, १९३३

प्रसंग : अलेंबिक केमिकल वर्क्सचा रौप्यमहोत्सव

श्रीयुत अमीन व सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

तुमच्या संस्थेच्या रौप्यमहोत्सवाच्या प्रसंगी उपस्थित होताना मला मोठा आनंद होत आहे. गेल्या पंचवीस वर्षांत तुमच्या कारखान्याने केलेली प्रगती पाहून मला हर्ष व अभिमान वाटतो. श्रीयुत अमीन, तुम्ही आजवर जे प्रयास केले व क्लेश भोगले त्यांनी तुमच्या बळाची व धैर्याची परीक्षाच घेतली आहे. तुमची चिकाटी, उद्योग, योजकता या गुणांनी कारखान्याला यश मिळवून दिले आहे. व्यापारी पैशाचा एक हुशार गृहस्थ म्हणून तुम्ही हिंदुस्थानभर नाव मिळविले आहे आणि अलेंबिकचा कारखाना व त्याच्यात तयार होणारा माल याचीही प्रसिद्धी सर्व देशभर झाली आहे. पाश्चिमात्य मालाशी स्पर्धा करता येणे ही गोष्ट काही थोड्या - थोडक्या अभिमानाची नाही.

श्रीयुत अमीन यांनी स्वतःची निगर्वी वृत्ती आणि कर्तव्यनिष्ठा या दोन गुणांमुळे इतर हिंदी कारखानदारांना एक कित्ता घालून दिला आहे. उत्साह, दूरदृष्टी व निश्चय यांच्या बळावर हिंदी कारखान्यांची प्रगती कोणत्या गल्ल्यापर्यंत करणे शक्य आहे हे श्रीयुत अमीन यांनी आपल्या व्यवसाय बंधूंना दाखवून दिले आहे. उद्योगाला विज्ञानाचे साहाय्य देऊन त्यांनी असा एक व्यवस्थित कारखाना उभा केला आहे की, कित्येकांना आज तो आदर्शभूत होऊन राहिला आहे. त्या त्या नेहमीच्या नियमानुसार ते आपल्या कारखान्याचे यश बडोदे सरकारच्या निरनिराळ्या खात्यांकडून मिळालेल्या मदतीच्या पदरी बांधीत आहेत; परंतु मी तुम्हाला स्पष्ट सांगून टाकतो की, माझा अधिकारीवर्ग व मी स्वतः प्रामाणिक प्रयत्न करणारांना नेहमी सहानुभूती दाखवीत होतो व दाखवीत आहोत आणि उत्तेजन व मदत देण्यासही आम्ही नेहमी तयार असतो. या दोन गोष्टी जरी खऱ्या असल्या तरीदेखील या कारखान्यांच्या यशाचा बराच मोठा वाटा खुद्द श्रीयुत अमीन यांच्याकडेच जातो. राज्यकर्ता व त्याचा अधिकारीवर्ग हा एक पक्ष व प्रजाजन हा दुसरा पक्ष असे दोन पक्ष कल्पिले तर त्या दोन पक्षातील स्नेहसलोख्यांचा संबंध सुपरिणामकारक होणे

किंवा न होणे ही गोष्ट मुख्यतः उभयपक्षांच्या परस्पर सहकार्यावर अवलंबून असते. हा हेतू दृष्टीसमोर ठेवून सर्वांच्या निर्भय, प्रामाणिक व सप्रमाण टीकेचे स्वागत करण्यास मी जो सदैव सिद्ध असतो तो एवढ्याचसाठी की, माझ्या शासनव्यवस्थेत कुठे काही उणीव असेल तर ती मला प्रांजलपणे समजून घेता यावी व तत्परतेने सुधारता यावी. उदाहरणार्थ, माझ्या प्रजेचे सामाजिक कल्याण वाढते - फुलते असावे, या हेतूने मी काही कायदेकानू प्रचलित केले आणि ते मी यदृच्छेने राजा झालो म्हणून केलेले नाहीत, तर ते केल्याने प्रजेचे हित होईल अशी माझी खात्री झाली म्हणूनच केलेले आहेत हे तुम्ही नक्की समजा. कालमानाप्रमाणे ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत त्या मी सदोदित लक्षात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आलो आहे. जी वृत्ती ठेवून मी कायदे तयार केले तीच वृत्ती ठेवून त्या कायद्यांचा लाभ करून घेणे व ते अमलात आणण्यास साहाय्य करणे हे आता प्रजेच्या हाती आहे. इतर बाबतीतही हीच परिस्थिती आहे. लोकांकडून अशा प्रकारचे सहकार्य मिळाले नाही तर हिंदुस्थानची मोठी संयुक्त राज्यघटना का असेना, तीदेखील इष्टफल देण्यास असमर्थ ठरेल. लोक व सरकार यांचे सहकार्य होत नसेल तर वरिष्ठ अधिकाराची किंवा आणखी कुठल्या अधिकाराची जबाबदारी देण्याघेण्याची भाषा व्यर्थ आहे.

युरोपातील लोकांचा स्वभाव तुम्हाला ठाऊक असेलच. थेट विजय मिळेपर्यंत आणीबाणीच्या प्रसंगांना व पडणाऱ्या प्रसंगाला तोंड देण्याची व ते सहन करण्याची वृत्ती पाश्चिमात्य देशांतील लोकांची असते. औद्योगिक धाडस पत्करून व ते तडीस नेऊन पैसा मिळाल्यावर त्याचा उपभोग कसा घ्यावा हेही त्यांना कळते. आपण हिंदी लोक आपल्या सामाजिक चालीरीतीच्या शृंखलांनी बांधले जाऊन एक प्रकारची गुलामगिरी भोगीत आहोत म्हणून आपण आपली मते आता विवेकाच्या पायावर रचिली पाहिजेत व विवेकांच्याच साहाय्याने त्यांचे पुढचे आकार -रूप वगैरे ठरविले पाहिजे. वडीलधाऱ्या मंडळींचा मान आपण ठेवायचा; पण त्या बरोबर आपण आपल्या प्रामाणिक मतांनाही तितक्याच मानाने व नेटाने चिकटून राहिले पाहिजे. पुष्कळदा आपल्याला दुःख व्हावयाला आपलाच अविश्वास व आपल्याच चुका कारण असतात. निरलसता, वक्तशीरपणा, स्वच्छता, संघटना, सहकार्य वगैरे दुसऱ्या अनेक अत्यंत उपयुक्त गुणांचे पीक आपल्यापेक्षा पाश्चिमात्य लोकांतच विशेष प्रमाणात दिसून येते. असे होण्याचे कारण काय ? भौगोलिक परिस्थिती की मानववंशशास्त्राचे नियम ? या बाबतीत अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट एकच आहे व ती ही की चांगल्या सवयी या नेहमी लहानपणीच लावल्या पाहिजेत. ते काम बऱ्याच अंशी शिक्षण करू शकते; पण शिक्षणसुद्धा उत्कृष्ट पद्धतीने देण्यात येत नाही, हे मला ठाऊक आहे आणि तेवढ्यापुरते कदाचित सद्यःस्थितीबद्दल आपले शिक्षण जबाबदार असेल; परंतु हे सर्व दोष दूर करण्याचा प्रयत्न आता आपण केला पाहिजे. म्हणूनच माझ्या प्रजेच्या कल्याणाशी जिचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध आहे अशा प्रत्येक बाबातींमध्ये खंबीर विवेकावर आधारलेल्या व जबाबदारी ओळखून उच्चारलेल्या लोकमतांची विचारपूस मी अगत्यपूर्वक करतो. जुन्यापुराण्या झालेल्या चालीरीतींच्या बंधनातून व जाचांतून माझ्या प्रजेला मुक्त करावे, अशी माझी उत्कट व उभ्या आयुष्यभर जोपासलेली इच्छा आहे आणि मला माझ्या प्रजेचे सहकार्य हवे आहे ते याच कामात हवे आहे, असे पुन्हा एकदा मी जोर देऊन सांगतो.

मंदीच्या मोसमांत किंवा निरुद्योगाच्या हंगामात आपल्या शेतकरीवर्गाची मेहनत कारणी लागेल अशी एक महत्त्वाची योजना आहे. ती अशी -

१. आपल्या देशांतील कामगारवर्गांपैकी एक प्रचंड बहुसंख्याक वर्ग शेतकीवर उपजीविका करणारा आहे. वर्षातील सुमारे चार महिने त्यांचे काम त्याना पुरते. बाकीच्या आठ महिन्यांत तो जवळ जवळ निरुद्योगीच असतो. सक्तीच्या फुरसतीचा हा काळ कोणत्या किफायतशीर व्यवसायात गुंतवून टाकावयाचा. हा हिंदी अर्थशास्त्रज्ञांपुढे एक सर्वांत महत्त्वाचा व बिकट असा प्रश्न आहे. शेतीला जोडून नवे उद्योगधंदे किंवा शेतीला आनुषंगिक असलेले पोटधंदे जर खेड्यापाड्यांतून सुरू करण्यात येतील तर हा बिकट प्रश्न सोडविण्यास बरीच मदत होईल.

२. सध्या परिस्थिती अशी आहे की, एखादे पीक बुडाले तर शेतकरी व त्याची मुलेबाळे यांच्यापुढे दुर्दशा दत्त म्हणून उभी राहते. सरकारकडे मदतीची याचना करणे एवढी एकच गोष्ट त्यांना त्या वेळी करता येते आणि नेमक्या याच वेळी त्यांना खरीखुरी मदत पोहोचविणे सरकारला अत्यंत कठीण होऊन बसते. कारण सरकारची तिजोरी म्हणजे ताणली की मोठी व्हावी अशी रबरी किंवा स्थितिस्थापक वस्तू नव्हेच. तिचे लहान मोठेपण इतर धंद्यापेक्षा शेतकीच्या धंद्याच्याच आबादानीवर विशेषतः अवलंबून असते.

३. अशा संकटकाळी शेतकरी लोकांना आधार म्हणून एखादा दुय्यम धंदा करता आला किंवा गिरण्या कारखान्यांतून त्यांना तात्पुरते काम मिळवून देता आले तर या आपत्तीमधून ते सुखरूप बाहेर पडू शकतील.

४. उपजीविकेच्या एखाद्या निर्बंध व निर्भय साधनाची एक वाजवी निश्चितता आपल्या लोकांना प्राप्त व्हावी, या हेतूने आपल्या नैसर्गिक वगैरे साधनसंपत्तीचा विकास आपण करीतच आहोत; परंतु त्या बाबतीत आपण अद्याप अंधारातच चाचपडत फिरत आहोत. फडणीशी, व्यापार व उद्योगधंदे यांच्या तंत्राचा तुम्हा सर्वांना अनुभव आहे. म्हणून तुम्हीच तुमचे सर्व सामर्थ्य खर्च करून या कामगार मंडळींना प्रदीर्घ रिकामपणाच्या भयक्लेशांपासून मुक्त करा आणि त्याद्वारा आपल्या महान देशाच्या सुखशांतीची वृद्धी केल्याचे श्रेय घ्या.

प्रो. गज्जर यांच्या उल्लेखामुळे माझे हृदय हेलावले आहे. त्यांचा माझ्याशी जो संबंध आला त्याचा विशेष प्रकार लक्षात घेता तो संबंध अत्यंत सुखकर असाच होऊन गेला. अजूनदेखील त्यांची ती साध्यासुध्या वेशातली मूर्ती माझ्या मनश्चक्षूंसमोर उभी आहे आणि सरकारने त्यांच्या सूचनेवरून आणविलेल्या जर्मन रंगविशारदाच्या रंगकामाच्या व छापकामाच्या निरनिराळ्या पद्धती स्वतःच्या आकर्षक रीतीने प्रो. गज्जर मला समजावून सांगत आहेत, असे मला वाटते. गज्जर हे नाव उच्चारले की अविरत परिश्रम, अखंड उत्साह व अदम्य निश्चय या गुणांची मला आठवण होते. प्रो. गज्जर यांच्याविषयी आणि त्यांच्या आश्चर्यकारक गुणसमुच्चयाबद्दल मला फार आदर आहे.

श्रीयुत अमीन यांनी स्वतःच्या साध्या; पण हिशोबी पद्धतीने अविश्रांत मेहनत करून जी कामगिरी बजावून दाखविली आहे तिच्याबद्दल मी त्यांचे पुन्हा एक वेळ अभिनंदन करतो. या कारखान्यातील ज्या कामगार लोकांनी, कारखान्याच्या कठीण अशा बाल्यावस्थेत व तदनंतर आपल्या वरिष्ठांशी पूर्ण मनःपूर्वक सहकार्य करून आजची कार्यक्षमता व भरभराटी आपल्या कारखान्याला प्राप्त करून देण्याचे श्रेय श्रीयुत अमीन यांना मिळवून दिले, त्या कामगार लोकांच्या श्रमांचे चीज किंवा गुणगौरव करण्यासाठी श्रीयुत अमीन व त्यांचे सहकारी झटत आहेत हे ऐकून मला आनंद होत आहे. श्रीयुत अमीन, तुमच्या कारखान्याच्या रौप्यमहोत्सवात दाखल झाल्यामुळे मला खरोखर मोठा आनंद झाला आहे.

अलेंबिक केमिकल वर्क्सने आपले पंधरा हजार रुपये माझ्या स्वाधीन करण्याची इच्छा सविनय प्रकट केली आहे आणि त्या रकमेच्या व्याजांतून द्यावयाच्या एक किंवा अनेक शिष्यवृत्त्यांना माझे नाव देण्याची परवानगी द्यावी अशी मला विनंती केली आहे. ही विनंती मी आनंदाने मान्य करतो आणि या शिष्यवृत्त्यांच्या व्यवस्थेचे काम बडोदा कॉलेजच्या रसायन शाखेकडे मी सोपवून देतो.

शेवटी श्रीयुत अमीन व त्यांचे सहकारी अक्षय उत्साहपूर्वक आपले काम चालू ठेवतील आणि अलेंबिक वर्क्सला याहून अधिक भरभराटीस नेतील अशी विश्वासपूर्वक आशा मी व्यक्त करतो.

●●●

१६३.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ९ फेब्रुवारी, १९३३

प्रसंग : म्यूनिसिपॅलिटीकडून झालेला मानपत्रसमारंभ

रा. सुधाळकर, म्यूनिसिपॅलिटीचे सभासद व सद्‌गृहस्थ हो,

तुम्ही दिलेल्या मानपत्राचा मोठ्या आनंदाने स्वीकार करून, तुम्ही जे प्रेमाने माझे स्वागत केलेत, त्याबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो. या शहराचे सुखसौंदर्य वृद्धिंगत करण्याकरिता स्वतः आखलेल्या उपाययोजनेचा उल्लेख तुम्ही ज्या भावनेने केला आहे, तिचे महत्त्व मी जाणून आहे. मी तुम्हाला आश्वासन देतो की, तुमच्या कार्याकडे माझे सदैव लक्ष राहील व गरीब लोकांची निकृष्ट स्थिती सुधारण्याकरता तुम्हाला शक्य तितकी मदत करीन.

ज्या अस्पृश्यतेच्या विषयाचा भारतवर्षातील थोर थोर व्यक्ती अतिशय जिव्हाळ्याने खल करीत आहेत, त्याचा तुम्ही आज प्रामुख्याने उल्लेख केलेला पाहून मला फारच समाधान वाटते. सर्व समाजाच्या स्वास्थ्याशी ह्या विषयाचा निकट संबंध येत असल्याने त्याविषयी गेली कित्येक तपे मी विचार करीत आहे. अस्पृश्यतेची वाढ कसकशी झाली हे पाहण्यासाठी आपल्याला जगाच्या इतिहासात होऊन गेलेल्या अनेक उच्च संस्कृतीचा आढावा घ्यावा लागेल. तसे करण्यास मला योग्य अवसर मिळला तर बरे झाले असते; कारण इतिहासाच्या योग्य ज्ञानाच्या अभावी या विषयाची आपल्याला नीटशी कल्पना येणार नाही. आपण समजतो तितके राष्ट्राराष्ट्रामधील संबंध प्राचीनकाळी फारसे दूरचे नव्हते. हे आपण लक्षात ठेविले पाहिजे. ह्या विधानांचा पुरावा आपल्याला हिंदुस्थानाच्या इतिहासात सापडतो. बॅबिलोन, असीरिया, मिसर, ग्रीस व इराण ह्या राष्ट्रांच्या संस्कृतीचा प्रभाव आपल्यावर पडला आहे; परंतु ह्या गोष्टीची छाननी मला येथे करता येणे शक्य नाही. कारण की, इतिहासात झाले तरी फारच थोड्या गोष्टीचा उल्लेख केला जातो व त्याही पुष्कळ वेळा सुसंबद्ध अशा नसतात. ह्या विषयाचा निरहंकारी वृत्तीने, सहानुभूतिपूर्वक व जिव्हाळ्याने विचार केला पाहिजे. आपल्या मार्गातील अडथळे बोल्शेव्हिक तत्त्वज्ञानाने दूर होणारे नाहीत. हे अडथळे दूर करावे अशी माझी तीव्र इच्छा आहे; पण गेल्या सातशे वर्षांच्या कालात या अडचणी अधिकाअधिक वाढत आल्या आहेत, रूढीच्या कर्दमात त्यांची मुळे खोलवर

रुजली आहेत व धर्माने त्यांना मान्यता दिल्यासारखी आहे. याच कारणामुळे 'बाबावाक्य प्रमाणम्' मानणाऱ्या लोकांच्या दृष्टीने हे अडथळे अनुल्लंघनीय आहेत. परंपरा ही फारच चिवट वस्तू आहे व तिच्यामध्ये पालट करताना आपण घेऊ तितकी सावधगिरी थोडीच ठरेल; परंतु अस्पृश्यतेच्या प्रश्नासंबंधाने जनतेचे दृष्टिकोन जरूर बदलला पाहिजे, असे मला वाटते व तसे करण्याकरिता तुम्ही माझ्याशी सहकार्य करावयाला प्रवृत्त व्हाल हा उद्देश मनात धरूनच आज मी भाषण करणार आहे. हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळवून द्यावयाचे आपले प्रयत्न चालू आहेत. अशा वेळी आपल्या समाजाची इमारत मजबूत पायांवर उभारली पाहिजे. कुटुंबात जर यादवी असेल तर ते सुरळीत चालणार नाही. त्याचप्रमाणे अस्पृश्य व इतर वर्णाचे लोक ह्यांच्यातील भ्रामक भेद जर नष्ट झाले नाहीत, तर आपल्या राष्ट्राची इमारत आपण बांधली काय किंवा न बांधली काय सारखेच.

अस्पृश्यता म्हणजे काय व देशातील एक मनुष्य दुसऱ्याला अस्पृश्य मानतो हे घडून तरी कसे आले, ते आपण प्रथम पाहू या. धोबी, चांभार, नट, बुरूड, मासे पकडणारे, मेढेमताचे लोक, भिल्ल, सोनार, शिंपी, सुतार, तेली, सूत, कुंभार, न्हावी व लोहार असे अस्पृश्यांचे सोळा प्रकार शास्त्रांत सांगितले आहेत. ह्याशिवाय यवन व म्लेंच्छ यांना म्हणजे साधारणतः सर्व अहिंदूंना त्याचप्रमाणे अस्पृश्य लेखण्यात येते. आणखीही पुष्कळच प्रकार सांगता येतील; परंतु आता सांगितले तेवढे प्रकार काय सुचवितात त्यासंबंधाने तुम्ही जरूर विचार केला पाहिजे. तुमच्या लक्षात आलेच असेल की, शास्त्रात सांगितलेल्या अस्पृश्यांमध्ये दोन वर्ग पडतात. एक व्यवसायजन्य व दुसरा जातिजन्य. कित्येक व्यवसाय सामाजिक अगर धार्मिकदृष्ट्या कलंकित मानण्यात आले आहेत. त्यात काही अगदीच हलके आहेत, तर काहीमध्ये विशेष कौशल्याची जरूर असते. तथापि स्पर्शास्पर्शाची काही बाबतीत सोनाराची किंमत न्हाव्यापेक्षा जास्त समजली जात नसे. त्याचप्रमाणे लोहार व नट यांची व चांभाराची योग्यता एकाच मापाने मोजण्यात येत असे. हे लोक समाजाच्या इतर व्यक्तीशी सहभोजन करण्यास का अपात्र समजले जावेत अगर त्यांचा स्पर्श दूषित का मानला जावा ह्याबद्दल काहीच स्पष्ट कारणे सापडत नाहीत. आता दुसऱ्या वर्गातील लोकांना का बाजूला काढण्यात आले ते समजणे जास्त सोपे आहे. बोलून चालून हे यवन व म्लेंच्छ लोक भिन्न संस्कृतीचे असून परदेशीय होते. त्यांची संस्कृती आपल्या संस्कृतीपेक्षा पुष्कळच भिन्न असून त्या दोघांमध्ये साधर्म्य काही नव्हतेच. तेव्हा हिंदूंनी त्यांना परके समजून जातिबाह्य ठरविले ही गोष्ट स्वाभाविकच झाली; परंतु ह्या गोष्टी फार प्राचीन काळी घडल्या. हे परकीय लोक आज कित्येक शतके सामाजिक अगर राजकीय परिस्थितीमुळे हिंदुस्थानात कायमचा निवास करून व समरसतेने येथील लोकांशी तद्रूप होऊन राहिले आहेत. नागरिकत्वाचे सर्व हक्क ते भोगीत असून कायद्याच्या दृष्टीने उच्चवर्णीय हिंदू लोक व ते लोक सारखेच लेखले जात आहेत. असे असूनही आपल्या देशबांधवांशी व्यवहार करण्याचा मनुष्याचा अमोल हक्क त्यांना अजूनही प्राप्त होत नाही.

परंतु, आता एक महत्त्वाची गोष्ट आपण ध्यानात ठेवली पाहिजे. ती ही की, एके वेळी जे व्यवसाय उच्चवर्णीय हिंदूलोक हलक्या दर्जाचे समजत असत, त्यापैकी कित्येक व्यवसाय आता

तसे मानले जात नाहीत. समाजात ज्यांचा दर्जा उच्च आहे असे कित्येक लोक वरील व्यवसाय पत्करू लागले आहेत व तेवढ्यामुळे इतर लोक आपल्याला अस्पृश्य समजतील अशी भीती त्यांना वाटेनाशी झाली आहे. कोर्ट-कचेऱ्यांतून, सार्वजनिक सभांतून व जेथे जेथे म्हणून सार्वजनिक व्यवहार चालतो अशा ठिकाणी जातिभेदाची तीव्रता कमी झाली पाहिजे. हल्लीच्या काळी असे भेद पाळणे शक्य नसते, असे असूनही त्यांचे प्राबल्य कमी होत नाही. सद्गृहस्थहो, या ठिकाणी मला एका प्रसंगाची आठवण झाली आहे ती सांगतो. एकदा एका ख्रिश्चन गृहस्थाने एका यहुद्याला भोजनाचे आमंत्रण दिले. तेव्हा तो यहुदी गृहस्थ म्हणाला, ''मी तुझ्याबरोबर खरेदीविक्री करीन, तुझ्याजवळ बसेन-बोलेन-चालेन; परंतु तुझ्यासमवेत मी खाणारपिणार नाही अथवा प्रार्थना करणार नाही.'' कदाचित तुम्हाला हे उत्तर साहजिक आहे असे वाटले; परंतु मला ते अमानुष वाटते व मी आता आपल्याला दाखविणार आहे त्या दृष्टीने ते हिंदुत्वाच्याही विरुद्ध आहे.

ह्या विषयाची नीट कल्पना येण्यासाठी अस्पृश्यतेची उत्पत्ती व तिचे स्वरूप यांचा आपण प्रथम थोडा विचार करू. केवळ अमुक व्यवसाय पत्करल्यामुळे अथवा अमुक जातीत जन्मल्यामुळे अस्पृश्यतेचा कायमचा डाग लोकांना लागत असे. एवढेच नाही तर बौद्ध व जैन धर्माच्या लोकांनासुद्धा अस्पृश्य लेखण्यात येत असे व त्याचा स्पर्श झाला तर उच्चवर्णीय लोक स्नान करीत असत. आपल्या धर्मशास्त्रात असे सांगितले आहे की, ''बौद्ध, पाशुपत, लोकायत किंवा नास्तिक यांचा, किंबहुना भयंकर पापे करणाऱ्या ब्राह्मणांचाही जर स्पर्श झाला तर सचैल स्नान करावे.'' ह्या उताऱ्यात ब्राह्मणासंबंधाने जे म्हटले आहे ते ध्यानात ठेवा. माझ्या भाषणाच्या शेवटी मी जो निष्कर्ष काढणार आहे, त्याच्याशी या गोष्टीचा विशेष संबंध येणार आहे. आता मी वर जे शास्त्रवचन सांगितले. त्यालाही काही अपवाद सांगितले आहेत. आपल्या नित्योपयोगाच्या वस्तू अस्पृश्यांनी आणलेल्या असल्या तरी त्या वस्तूंना कोणी अपवित्र समजत नसत. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक उत्सवाचे किंवा संकटाच्या वेळी, प्रवासात अथवा युद्धाच्या प्रसंगी, अस्पृश्यांच्या स्पर्शापासून भ्रष्टाकार होतो असे मानण्यात येत नसे. ह्या अपवादाकडे आपण पाहिले तर आपल्याला साहजिकपणे असे आढळून येईल की, जरुरीच्याप्रसंगी हे तीव्र जातिभेद बरेच नरम पडत असत आणि ते एवढ्याच करता की, ते जर असे नरम झाले नसते, तर उच्चवर्णीय हिंदूंना जीवित कंठणेच मुळी अवघड झाले असते. ही गोष्ट उघड आहे व तिच्यापासून असा सिद्धांत निघतो की, स्वतःस उच्चवर्णीय हिंदू समजणारे लोक, अस्पृश्यांच्या मदतीशिवाय आपले चालणार नाही असे आढळून येताच आपले उच्चवर्णीयत्व बाजूला सारण्यास उत्सुक होतात. शक्य तितक्या सोप्या मार्गाने जावयाचे हे तत्त्व उच्चवर्णीय हिंदू बाळगतो व अशा रीतीने स्वतःच्या मनोदेवतेची कशीतरी समजूत तो करतो. सार्वत्रिक संकटाच्या काळी लढाईमध्ये अस्पृश्याची मदत मिळाली तर ती त्याला हवी असते; परंतु बाजारातून चालताना मात्र अस्पृश्यांची सावली पडून आपल्याला विटाळ होईल ह्या भीतीने तो अस्पृश्यांपासून शक्य तितक्या दूर राहू पाहतो.

सहजगत्या असा प्रश्न उपस्थित होतो की, ही असली जातिसंस्था इतकी टिकली तरी कशी? मुळात जेव्हा चातुवर्ण्य अस्तित्वात आले तेव्हा ते 'गुणकर्मविभागशः' असे असून हल्लीप्रमाणे

खोट्या समजुतीच्या पायावर उभारले नव्हते. पुरुषसूक्तात त्यासंबंधाने असे वर्णन आहे की, पुराणपुरुषाच्या मुखापासून ब्राह्मण, हातापासून क्षत्रिय, मांड्यापासून वैश्य व पावलापासून शूद्र जन्म पावले. ह्याचा अर्थ असा की, ब्राह्मण म्हणजे परमेश्वराचे मुख होत वगैरे वगैरे. हे वर्णन अर्थसूचक आहे. दोन निराळ्या मानव व्यक्तींमध्ये काय फरक आहे हे त्यात अलंकारिकरीत्या दर्शविले असून आपण सध्या तोच फरक श्रमविभागाच्या तत्त्वानुसार करीत आहोत. स्वबांधवांमध्ये उच्च पद प्राप्त करून घेण्यास पूर्वी मनुष्याचे गुण कारणीभूत होत असत. त्या काळी समाजाची रचना लवचीक होती. कोणत्याही समाजाला जगात मान्यता प्राप्त करून घ्यावयाची असेल तर त्याची रचना अशा प्रकारे झाली पाहिजे की, त्या रचनेमुळे व्यक्तींच्या गुणांची जाणीव समाजाला होऊन त्यांची योग्य पारखदेखील होऊ शकेल. मूळ समाजरचना अशाच प्रकारची होती. वर्ग व वर्ण ह्या दोन्ही पायांवर तिची उभारणी झाली होती. त्या वेळी उत्क्रांतीच्या निसर्ग नियमांचे पालन होत असे व लायक मनुष्याला पुढे येण्याला अवसर मिळत असे. अशा तऱ्हेने जो उमरावांचा वर्ग तेव्हा निर्माण झाला, त्याने स्वतःच्या अभिजात गुणांच्या जोरावर सत्ता प्राप्त करून घेतली. अंगची जी खरी लायकी असेल तिच्या अनुरोधाने मनुष्य उच्च किंवा नीच मानण्यात येत असे. अशा तऱ्हेच्या समाजरचेविषयी कोणालाच विषाद वाटण्याचे कारण नव्हते. कारण कोणत्याही खऱ्या समाजाची रचना याच पायावर झाली पाहिजे हे उघड आहे; परंतु जी पद्धती निसर्गतः निर्माण झाली होती ती कालांतराने, मनुष्यजातीच्या अनिवार्य अशा कमकुवतपणामुळे बिघडून गेली. बाप लायक असला म्हणजे त्याचा मुलगाही लायकच असला पाहिजे अशी ग्वाही कोणी देऊ शकणार नाही; परंतु ही गोष्ट त्या मुलाला पटणार नाही. बापाला जे गुणामुळे प्राप्त झाले ते आपल्याला जन्मामुळे प्राप्त झाले पाहिजे असा तो हट्ट धरील. ही गोष्ट सिद्ध करावयास काही आधारच शोधावयास नको. मला एवढेच सांगावयाचे आहे की, मुलाचा अशा प्रकारचा हट्ट चुकीचा आहे. हा हट्ट पुरविला गेल्यामुळे ज्या रोगाचे निर्मूलन करण्याचे सध्या आपले प्रयत्न चालू आहेत, तो रोग पूर्वी फैलावला गेला. सत्तेच्या लालसेने माणसे आंधळी झाली व वर्णव्यवस्थेच्या खऱ्या तत्त्वांना त्यांना विसर पडला. ह्या कारणाने जातिसंस्थेत जे काय चांगले होते त्याचा नायनाट झाला. अधिकाराची गोड मदिरा एकदा प्राशन केली म्हणजे तिची चटक लागते. ते व्यसन मग सोडवत नाही. हल्लीची जातिसंस्था याच प्रकारची नाही काय? शेकडो वर्षे ही पद्धती चालू आहे, रूढीचा तिला पाठिंबा मिळाला व राजाश्रयालाही ती पात्र ठरली. इतिहासावरून आपल्याला असे दिसते की, ब्राह्मण राजाच्या अमदानीत ब्राह्मणच मंत्री असत. फार झाले तर ब्राह्मणांच्या ताटाखालची मांजरे होऊन राहिलेले स्त्री-पुरुष सत्ता मिळवू शकत. ह्या योगाने, जातिभेदांचे स्वरूप जास्त तीव्र झाले. निरनिराळ्या प्रकारच्या विशिष्ट हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी कायदे निर्माण झाले. त्याचा परिणाम असा झाला की, जातिसंस्थेला राजकीय स्वरूप प्राप्त होऊन राजकीय सत्तेच्या आधारावरच तिचे अस्तित्व अवलंबून राहू लागले; परंतु अशा तऱ्हेने डळमळीत पायांवर उभी असलेली जातिव्यवस्था सुरळीत कशी चालणार? आणि ती तशी सुरळीत चालली नाही हे इतिहासावरून आपल्याला दिसतच आहे. सम्राट अशोकाने दंडसमता व व्यवहारसमता यांचे तत्त्व अमलात आणून जातिसंस्थेच्या मुळांवरचे घाव घातला. हे सर्व भेद

टाकाऊ आहेत, हे तत्त्व त्या थोर नृपतीला पटले होते एवढेच नाही, तर असले भेद सामाजिक व राजकीय एकीला बाधक आहेत हेही तो जाणून होता. ब्राह्मणवंशीय सुग राजांच्या अमदानीत जातिभेदाने पुन्हा डोके वर काढले होते; परंतु परमतसहिष्णू अशा गुप्तांच्या अमदानीत त्याचा बराच बंदोबस्त झाला. इतिहासावरून असे दिसते की, जातिसंस्था कधीही अखंड चालू नव्हती. तिचा कधी उत्कर्ष तर कधी अपकर्ष झालेला दिसतो. असे होता होता, आधी मुसलमांनाच्या व तदनंतर ब्रिटिशांच्या अमदानीतील कायदा जातिभेदाला मुळीच ओखळखीनासा झाला.

या भ्रामक कल्पनांच्या आधारावर रचिलेल्या समाजव्यवस्थेपासून परिस्थिती अशी उत्पन्न झाली आहे की, जातिबंधन मानीत असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला आपले वर्तन दुटप्पीपणाचे ठेवावे लागते. परमेश्वरानेच स्पृश्य व अस्पृश्य हे भेद निर्माण केले आहेत, असे मानणे म्हणजे इतिहासच खोटा ठरविण्यासारखे आहे. शास्त्राच्याही दृष्टीने जर हे भेद अमान्य आहेत तर ते ईश्वराला मान्य आहेत असे म्हणणे किती धाष्ट्र्याचे आहे. बुद्धीलाही ते पटत नाहीत. अज्ञान व भोळसटपणा यात त्यांचा उगम झालेला आहे आणि या दोन दुर्गुणांनीच आपला समाज इतका विस्कळीत करून टाकला आहे. लोकांच्या समाजात घातकी चाली पसरू लागल्या. समाजाचे सामर्थ्य वाढविणारे परस्परप्रेम व मनमिळाऊपणा हे दोन्ही गुण लोपले व त्यांचे स्थान अविश्वास आणि संशय यांनी घेतले. समाजाची नैतिक शक्ती निःसत्त्व झाली व जगाच्या दृष्टीने घोर पातक ठरणारा असा सामाजिक जुलूम सुरू झाला.

इतिहासावरून हेही दिसून येते की, अस्पृश्यतेपासून होणाऱ्या हानीची जाणीव आपल्यापूर्वीही पुष्कळांना होती आणि हिंदुस्थानातील कित्येक भागांतून तिचे उच्चाटन करण्याचे प्रयत्न करण्यात आले होते. सतराव्या शतकात महाराष्ट्रात तुकाराम व रामदास आणि गुजरातमध्ये नरसिंह मेहता व मीराबाई यांचे लक्ष या विषयाकडे वेधले होते. तेराव्या शतकांत मुसलमानांनी जेव्हा बुद्ध धर्माचे उच्चाटन केले आणि भिक्षुभिक्षुणीची कत्तल उडविली, त्यावेळी बौद्धधर्मीयांची स्थिती फारच कठीण झाली होती. हिंदूंच्या दृष्टीने बौद्धधर्मीय अस्पृश्य मानले जात असल्याने त्यांच्यात व हिंदू लोकांत परस्परव्यवहार होत नसत. अशाने कंटाळून जाऊन पुष्कळ बौद्धधर्मी लोकांनी महंमदी धर्माचा स्वीकार केला; परंतु अकबराच्या कारकिर्दीत चैतन्याने धडाडी दाखवून व बंधनाच्या पलीकडे जाऊन बुद्ध लोकांना वैष्णव बनविले आणि त्यांना एक निश्चित गणवेश व कित्येक सवलती देऊन हिंदू धर्मात आणले. अशा रीतीने सोळाव्या व सतराव्या शतकांमधल्या लोकांना जर सामाजिक एकीच्या मार्गातील हे जातिभेदाचे अडथळे दूर करणे अगत्याचे वाटले तर तेच काम कधी स्वप्नातसुद्धा येणार नाहीत. अशा नव्या नव्या ऐक्यबंधनानी निरनिराळे देश एकमेकांशी बद्ध होत आहेत, अशा या विसाव्या शतकात किती अगत्याचे आहे बरे!

सामाजिक परिस्थितीमुळे व कायद्यामुळे मिळणाऱ्या विशेष सवलती जेव्हा ब्राह्मणांना मिळेनाशा झाल्या तेव्हा त्यांनी आपले वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी चिवट कर्मठ लोकांचे शेवटले हत्यार उपसले व त्या लोकांना रूढीला धर्माचे अतिपवित्र असे आच्छादन, मुखवटे वगैरे चढविले. जातिसंस्थेचे मूळ कशात आहे ही गोष्ट एकतर ते विसरले अगर तिच्याकडे त्यांनी मुद्दाम डोळेझाक केली. पुण्याचरणाचा राजमार्ग त्यांनी सोडला व जी समाजरचना उघड उघड चुकीची

होती तिलाच बळकटी आणण्याचा त्यांनी चंग बांधला. ह्या प्रश्नाच्या धार्मिक बाजूविषयी मी विशेष बोलू इच्छित नाही; कारण धर्म या शब्दाचा मर्यादित अर्थ घेतला तर ही बाबच धार्मिक ठरत नाही असे मला वाटते. खऱ्या अर्थाने धर्म म्हणजे व्यक्ती व परमेश्वर ह्यामध्ये असलेले नाते; परंतु धर्माच्या नावाखाली जेव्हा काही लोक अस्पृश्यतेचा जाहीर पुरस्कार करतात तेव्हा त्या गोष्टीचा विचार करणे प्राप्त होते. उच्चवर्णीय हिंदू व्यक्ती ज्या प्रमाणात हिंदूधर्मीय आहे त्याच प्रमाणात तेवढीच श्रद्धा असलेला अस्पृश्यही हिंदूधर्मीय आहे. खऱ्या हिंदू धर्माची शिकवण दुसऱ्या कोणत्याही धर्मापेक्षा जास्त सहिष्णू व जास्त सहानुभूतीची आहे. हिंदू धर्माचे सिद्धांत व सौंदर्य शाश्वत आहेत; कारण, त्याची निर्मिती मानवजातीच्या ज्या आध्यात्मिक गरजा आहेत त्यांच्यामुळे व त्या भागविण्यासाठी झाली आहे. या धर्माचा विशेष गुण म्हणजे त्याने स्वतःकडे घेतलेली लीनता. या धर्मातून कोणीही मनुष्य बाहेर लोटला जात नाही. अर्थात स्वतःच्या करणीने तो बाहेर गेला तर ती गोष्ट वेगळी. हा धर्म म्हणजे समाजाच्या विविध स्थित्यंतराचे चित्र आहे. हिंदू धर्माच्या तत्त्वांवर जर आपला अढळ विश्वास असेल, तर स्पृश्य व अस्पृश्य आणि ब्राह्मण व महार असे भेद मानणे वाजवी होईल काय? अमुक मनुष्य जन्मतः ब्राह्मण नाही एवढ्याच कारणाने त्याला नीच समजणे खोट्या घमेंडीच्या सदरात पडत नाही काय? सद्‌गृहस्थ हो, मी बोलतो आहे ते धाष्ट्र्याचे आहे हे मी जाणून आहे आणि ते धाष्ट्र्याचेच ठरावे असा माझा हेतूही आहे. शेकडो वर्षांच्या दीर्घ कालाची मान्यता ज्या समाजरचनेला प्राप्त झाली आहे, तिच्या मुळावरच मी हे प्रश्नरूपी घाव घालीत आहे, या गोष्टीची जाणीव मला आहे. इतिहासाचे परीक्षण करून मी जो निष्कर्ष काढला आहे, त्यावरून ही कालमान्यता चुकीची व सपशेल खोटी आहे असे मला वाटते आणि जर तुम्हालाही तसेच वाटत नसेल तर इतिहासाचे मी काढलेले तात्पर्य तुमच्या ध्यानात आले नाही असे मला नाइलाजाने म्हणावे लागेल. धर्माच्या नावाने ज्या भोळ्या समजुती व खोटे ग्रह लोकांत पसरले आहेत, त्यांचा नायनाट केल्याशिवाय आज हाती घेतलेल्या कामाच्या स्वरूपाचे योग्य आकलन आपल्याला होणार नाही. ते स्वरूप सर्वस्वी सामाजिक आहे हे मी आतापर्यंत जे सांगितले त्यावरून दिसून येईल.

हे सामाजिक संकट दूर करण्याकरता काय काय उपाय योजिले पाहिजेत ते सांगण्यापूर्वी, अस्पृश्यतेच्या एका विशेष अंगाकडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो. आपला मुख्य उद्देश असा आहे की, ज्या सामाजिक अडचणींनी आज आपले पन्नास लाख बांधव गाजले जात आहेत त्याचा नायनाट करावयाचा. हे अर्ध कोटी लोक जातिसंस्थेच्या हद्दीबाहेरच आहेत; परंतु त्याच्याबरोबर सबंध जातिसंस्थेचीही सुधारणा केल्याशिवाय त्याची लाजिरवाणी स्थिती सुधारणे शक्य नाही. खुद्द चार वर्णांच्या सीमेच्या आत असलेल्या व्यक्तींमध्येदेखील फरक मानण्यात येतो आणि हा फरक अस्पृश्यतेच्या मूलभूत कल्पनेतून यत्किंचितही भिन्न स्वरूपाचा नाही. चार वर्णामध्ये तरी खरा एकोपा कुठे आहे? मोठ्या वर्तुळाच्या आत लहान वर्तुळे असावीत अशा प्रकारची आपली समाजरचना असून मूलतः ती तर्कदुष्ट पायावर उभारलेली आहे. विवाह, सहभोजन व इतर सामाजिक बाबींविषयी वर्णाश्रमी हिंदूंचे काय विचार आहेत याचा आपण थोडा विचार करा. वर्णाश्रमी मनुष्य स्वतःच्या कन्येला आपल्या लहानशा जातीबाहेरच्या तिला पसंत असलेल्या

अशा वराबरोबरच विवाह करू देत नाही. याचा अर्थच हा की, त्या बाबतीत तो त्या वराच्या जातीला अस्पृश्यच समजतो. बरे, दुसऱ्यासमवेत भोजन न करणे म्हणजे त्या दुसऱ्याला अशुद्ध समजणेच नव्हे काय ? चातुर्वर्ण्याबाहेरील लोकांना अस्पृश्य लेखण्याकरिता जे मुद्दे पुढे करण्यात येतात तेच मुद्दे खुद्द वर्णाश्रमी लोकांत स्पर्शास्पर्शाचे जे भेद पाळण्यात येतात त्यांनाही लागू करण्यात येतात. या सर्व मुद्द्यांत रूढीच्या मुद्द्याला प्राधान्य देण्यात येते. परंपरा व सवयी या गोष्टींची समाजावर विलक्षण पकड असते व त्यांच्या गळचेपीमुळे समाजाचे प्राण कासावीस होत असतात. यामध्येच अहंकार तांडवनृत्य करीत असतो. जो वर्णाश्रमी हिंदू बाजारपेठेत अस्पृश्याला हळूच टाळून पुढे जातो. त्यालाच त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठवर्णीय हिंदू पंक्तीतून दूर लोटतो. सद्गृहस्थ हो, ही परिस्थिती जर इतकी गंभीर नसती तर मी तिला हास्यास्पदच समजलो असतो; परंतु सद्भाग्याने वर्णाश्रमी हिंदूंमध्येही पुष्कळ नीतिमान, ज्ञानवान व बुद्धिमान लोक आहेत. त्यांच्यामध्ये कित्येक कलावंत लोक असून त्यांना मानवधर्माची उदात्त तत्त्वे सहज समजली असली पाहिजेत; परंतु पूर्वजांच्या रूढींनी ते बद्ध झालेले आहेत. त्याचा असा युक्तिवाद असतो की, 'ज्याअर्थी माझे पूर्वज तुमच्या पूर्वजांबरोबर अन्नग्रहण करीत नव्हते, त्याअर्थी मलाही तसे करता येणार नाही. तुमच्या आणि आमच्यामध्ये पूर्वी बेटीव्यवहार होत नव्हता म्हणून आताही होणे शक्य नाही.' विश्वाचे कोडे उकलून दाखविणारे हे बुद्धिमान लोक; पण या सामाजिक बाबतीत मात्र आपल्या तर्कशक्तीला ते अंमळ पुढे सरकू देत नाहीत. विश्वाचे कोडे उकलून दाखविण्याचा ते प्रयत्न करतात; पण त्यांची स्वतःची कृती मात्र ज्या मानवधर्मामुळे विश्वाचे गाडे चालते त्या धर्माच्या विरुद्धच असते. परमेश्वराची अगम्य लीला लोकांना सुगम करण्याचा ते प्रयत्न करतात; परंतु थोड्या दिवसांपूर्वी सर राधाकृष्णन यांनी आपल्या व्याख्यानात सांगितल्याप्रमाणे सृष्टिकर्त्याचे निरूपण करण्यात गुंग होऊन जीवनसृष्टीला मात्र ते साफ विसरून जातात. फक्त मानवी हृदयाच्या आंदोलनाचेच अतिसूक्ष्म ज्ञान असलेले असे यांच्यातले हे कलावंत लोक, आपल्या एकेरी कलेच्या पुंजीवर समग्र जीवनकलेचे सार सांगत असतात; परंतु तेही जेव्हा जातिबंधने पाळू लागतात तेव्हा जी कला किंवा जो धर्म ते इतरांना समजावून सांगतात, त्याच मानवधर्मापासून ते स्वतः च्युत झालेले असतात. मघाशी मी सांगितलेच आहे की, स्वतःच्या फायद्याची वेळ आली की, वर्णाश्रमी हिंदू हा स्पृश्यास्पृश्य भेद तात्पुरता विसरतो. त्याचप्रमाणे आपापसातील वर्णभेदांचे अंतरही तो स्वतःच्या सवडीनुसार विसरून जात असतो आणि ही गोष्ट तो स्वतःच बेदिक्कत कबूल करीत असतो! स्वतःशी लपंडाव खेळणारी ही सदसद्विवेकबुद्धी म्हणजे जेमतेम वेळ निभावून नेणारी एक लाचार वृत्ती आहे. कालाच्या प्रवाहाबरोबर चालून मनुष्याची प्रगती करणारी उद्धारकर्ती वृत्ती नव्हे, तेव्हा माझे सांगणे हेच की, चातुर्वर्ण्याची घडी ठाकठीक बसविल्याशिवाय चातुर्वर्ण्यापलीकडे असलेल्या अस्पृश्यांना यशस्वी रीतीने मदत करणे आपल्याला शक्य नाही.

मंदिरांची द्वारे ठोठावून व आत प्रवेश करण्याचा हक्क मागून तुमचा काहीही लाभ होणार नाही. शेकडो वर्षांच्या वेडगळ चालीरीतींमुळे दुभंगलेल्या लोकांना, जणू काय त्यांच्या छातीशी कट्यार धरून, जर तुम्ही एकत्र आणून बळजबरीने सहभोजने घालाल तर त्यामुळे तुमचा कार्यभाग मात्र बिघडेल. ह्या वेडगळ चालीरीतींना नाहीसे केले पाहिजे, ही गोष्ट खरी; परंतु असा

प्रयत्न सहृदयतेने झाला पाहिजे. जे आचारविचार आज शेकडो वर्षे हिंदू समाजात चालत आहेत, त्यांची जागा सद्यःकालाला अनुरूप अशा आचारविचारांनी भरून काढावयाची आहे. सर्व समाजाच्या वृत्तीला जेव्हा योग्य असे वळण लागेल तेव्हाच या घोर संकटाचे निवारण होईल. मानवधर्माची आपल्याला स्थापना करावयाची आहे. त्याच धर्माच्या नावाने मी आपल्याला विनंती करतो की, आपली विवेकबुद्धी जागृत ठेवा व अस्पृश्यता निवारण करण्यासाठी माझ्याशी सहकार्य करावयाला प्रवृत्त व्हा.

लोकांच्या हृदयात जागृती उत्पन्न करूनच हे लोकभ्रम दूर केले पाहिजेत. तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने स्पृश्य व अस्पृश्य यांच्यामधील भेदाकडे पाहिले म्हणजे तो भेद आपल्याला इतका अशक्य कोटीतला वाटतो की, हल्लीसारख्या सुधारलेल्या युगात ही विपरीत गोष्ट आपण कशी चालू देतो याबद्दल आपले आपल्यालाच आश्चर्य वाटते. सापेक्षपणाने पाहिले असता हल्लीच्या युगातील लोक पुष्कळच सुधारलेले आहेत. सातशे वर्षांपूर्वीच्या आपल्या पूर्वजांच्या स्वप्नीही नसतील अशा नव्या ऐक्यबंधनांनी आपण निगडित झालो आहोत. आपल्या भोवतालची सामाजिक बंधने राष्ट्रीय बंधनांच्याही पलीकडची आहेत. अशा या युगात आपण भारतनिवासी लोक जी जातिसंस्था प्रत्यक्ष निकामी झाली आहे एवढेच नव्हे तर इतर राष्ट्रांच्या लोकांना जी विवेकातील वाटते, तिला आपण नुसती जिवंतच राहू देतो, असे नव्हे तर ती आपल्या राष्ट्रीय जागृतीच्या मार्गांतली प्रचंड धोंड ठरली असतानादेखील, तिला टिकविण्याचाही आपण अट्टाहास करतो. नुसते बाजूला उभे राहून या संकटाकडे दुर्लक्ष केले व ते निवारण करण्याचा प्रयत्न केला नाही, तर आपण कर्तव्यपराङ्मुख गणले जाऊ. हा दोष टाळावयाचा असेल तर मानवजातीच्या कल्याणाकरिता आपल्याला निःस्वार्थीपणाने आत्मयज्ञ केला पाहिजे. लोकांना शिक्षण देण्याने आपला मुख्य कार्यभाग होईल; परंतु फक्त शिक्षण दिले म्हणून इतिकर्तव्यता झाली असे मात्र नाही. ज्या वर्गाने या खोट्या जातिभेदाचे संगोपन केले, त्याच वर्गाचे हातात विद्येचा मक्ता जात आहे हे तुम्हाला दिसतेच. भिक्षुकशाहीच्या जुलमाची ही एक पुनरावृत्तीच समजली पाहिजे. त्या वर्गाचे सर्व ज्ञान व बुद्धी, अस्पृश्यांना विश्वबंधुत्वाच्या अमोल हक्कापासून कसे दूर लोटता येईल या गोष्टीवरच खर्च होत आहे. विद्येचा जर असाच कुटिल उपयोग होणार असेल तर ती नसलेली पत्करली; परंतु तिचा योग्य दृष्टीने उपयोग झाला तर मात्र आपला कार्यभाग सिद्धीस जाईल. शुद्ध बुद्धीने व समाजसेवेच्या व्रताचे कंकण बांधून तुम्ही व विशेषतः तुम्हापैकी तरुण मंडळींनी लोककार्य करण्याकरिता पुढे सरसावले पाहिजे. त्यातच त्याचे व समाजाचे कल्याण आहे. अस्पृश्यांना समान सामाजिक हक्क का देण्यात येऊ नयेत या संबंधाने जे मुद्दे पुढे करण्यात येतात त्यात एक असा असतो की, अस्पृश्यांची तेवढी सध्या लायकीच नाही. हा मुद्दा प्रथमदर्शनी जरी पटण्यासारखा वाटला तरी तर्कशास्त्राने तो तेव्हाच फोल ठरविता येतो. एखादा मनुष्य नीचावस्थेत आहे. एवढ्याच कारणाकरता त्याला उच्च अवस्थेत आणण्यासाठी मदत करू नये असे म्हणणे योग्य ठरेल काय? गरिबीमुळे एखादा मनुष्य कष्टावस्थेत आयुष्य कंठित असला म्हणजे त्याला उच्च मनोभावना असणे कधी शक्यच नाही असे म्हणता येईल काय? आता एवढे मात्र खरे आहे की, सामाजिक समता ही काय चीज आहे हे अस्पृश्यांच्या गळी उतरण्यापूर्वी

त्यांनी पुष्कळच गोष्टी शिकावयाला हव्या; परंतु आपण त्यांची उत्कृष्ट सेवा बजावू शकू ती नेमकी याच बाबतीत त्यांना मदत करून. त्यांना हक्क देण्याचे कितीही कायदे आपण केले तरी त्या कायद्यांचा कसा उपयोग करून घेतला पाहिजे हे त्यांना समजाविल्याशिवाय त्यांचा त्यांना काहीही उपयोग होणार नाही. सॅम्युअल बटलर याने असे वर्णन केले आहे की, एरव्हॉनमध्ये लोक रोगाला गुन्हा समजत असत व गुन्ह्याला रोग समजत असत. त्यामुळे असे व्हावयाचे की, एखाद्या माणसाला क्षयरोग झाला तर त्याला जन्मठेपेची शिक्षा देण्यात येत असे व याच्या उलट एखाद्या माणसाने एखाद्या गरीब विधवेला लुबाडले तर त्याच्याविषयी मात्र समाजाला अनुकंपा वाटत असे. हे वक्रोक्तिपूर्ण उदाहरण हिंदुस्थानातील जातिसंस्थेला चांगलेच लागू पडते. अमुक मनुष्याने ब्राह्मणजातीत जन्म न घेण्याचा गुन्हा केला म्हणून त्याला बहिष्कृत मानण्यास आपली मूक संमती देणे, म्हणजे त्या माणसाचा सामाजिकदृष्ट्या खून करण्यासारखे आहे आणि त्याबद्दल आपण गुन्हेगार ठरू. मला वाटते आपल्याला सहज समजेल अशा तऱ्हेने या प्रश्नाचा ऊहापोह मी आज केला आहे व तो प्रश्न माझ्या मते कसा सोडवावयाचा त्याचेही निग्दर्शन केले आहे. हा प्रश्न सर्वस्वी सामाजिक आहे. जातिभेद मोडणे म्हणजे धर्मावर घाला घालणे आहे, अशी जी ओरड करण्यात येते तिच्यात काहीच तथ्य नाही. लॉर्ड बेंटिकनी सतीची चाल ज्यावेळी बंद केली त्यावेळी अशीच ओरड करण्यात आली. संमती वयाचा कायदा ज्यावेळी प्रसार करण्यात आला त्यावेळीही अशी ओरड करण्यात आली. त्याचप्रमाणे ज्या ज्या वेळी एखाद्या वर्गाच्या विशिष्ट सवलती काढून टाकण्यात येतात त्या त्या वेळीही अशी ओरड होणारच. सर्व धर्म वस्तुततः नीतिशास्त्रेच होत. लोकांच्या नैतिक आचारविचारांचे नियमन करणे हाच सर्व धर्माचा प्रधान हेतू आहे. हिंदू धर्माचे नीतिशास्त्र उदात्त आहे. कारण त्याची उभारणी सामाजिक पायावर झाली आहे. ते काही विशिष्ट लोकांचे राखीव कुरण नसून ज्यांची ज्यांची हिंदू धर्मतत्त्वावर श्रद्धा आहे, त्या सर्वांच्या सेवेकरिता ते नीतिशास्त्र सिद्ध आहे. शिवाय आजकालच्या क्षुद्र जातिभेदापासून अलिप्त असलेले हे थोर नीतिशास्त्र सध्या तर आपल्याला विशेषच उपयुक्त आहे.

सद्गृहस्थ हो, आपल्यापुढील मार्ग स्पष्ट आहे. मनुष्य अस्पृश्यांना जे स्थान मिळाले पाहिजे ते त्यांना मिळवून देण्याकरता आपण त्यांना सर्व सवलती दिल्या पाहिजेत. शिक्षणाची द्वारे मी त्यांच्याकरिता मुक्त केलीच आहेत. मी त्यांच्याकरिता शाळा स्थापन केल्या आहेत व त्याचप्रमाणे छात्रालयेही उघडली आहेत. त्यांनी विश्वविद्यालयात मिळणारे उच्च शिक्षण घेण्याकरिता छात्रवृत्त्या ठेवल्या आहेत. त्यांच्या झोपड्यात शिरून त्यांची गृहस्थिती मी प्रत्यक्ष पाहिली आहे. स्वानुभवाने माझी जी खात्री पटली आहे, तिच्या आधारावर मी तुम्हाला सांगतो की, अस्पृश्यांना सर्व सवलती आपण दिल्याच पाहिजेत. या योगाने, सर्व माणसे मोकळेपणाने एकत्र येऊ शकतील. परस्परांशी मोकळ्या मनाने व प्रामाणिकपणाने वागू शकतील आणि समान दर्जाने व खेळीमेळीने जीवितयात्रा पुरी करू शकतील. अस्पृश्यांना पददलित स्थिती ठेवणे माझ्या मनाला पटत नाही. कारण कोणाचाही यदृच्छेने खालच्या जातीत जन्म झाला म्हणून त्याचा तिरस्कार करावा ही गोष्ट आपल्याच बुद्धीचा उपमर्द करणारी आहे. जन्मतःच त्यांना अपात्र मानणे म्हणजे ती माणसेच

नाहीत असे मानण्यासारखे आहे. साखळीची मजबुती तिच्यातील दुव्यांवर अवलंबून असते. सर्वांत कमकुवत अशा दुव्यांची जी मजबुती तीच सबंध साखळीची मजबुती. हाच दृष्टांत कोणत्याही राष्ट्राला लागू पडेल. राष्ट्रातील सर्वांत दुर्बळ अशा लोकांचे जे सामर्थ्य तेच त्या राष्ट्राचे सामर्थ्य त्यापेक्षा जास्त असणे शक्य नाही. हे तत्त्व आपणाला पटून त्याप्रमाणे आपले आचरण राहिले, तर बंधुत्वाची भावना आपल्या मनोभूमीत बहराला येईल, जे ऐक्य आपणा सर्वांना हवे आहे व ज्या ऐक्याशिवाय आपला तरणोपाय नाही ते ऐक्य अधिक सुकर होईल आणि 'स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्' या मनुष्यमात्राच्या ध्येयानुसार आपल्या प्रयत्नाने मानववंशाची जगाची सुधारणा करून जन्माला आल्याचे सार्थक आपण केल्यासारखे होईल.

●●●

१६४.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ११ फेब्रुवारी, १९३३

प्रसंग : अटलाद्रा-पाद्रा रस्त्याचे उद्‌घाटन

मि. मॉर्सिअर आणि सभ्य गृहस्थहो,

मला नेमून दिलेले कार्य सुखाने आणि आरामात पुरे करून झाल्यावर आता दोन शब्द बोलतो. मि. मॉर्सिअर यांनी मोठ्या आपुलकीने जे अभिनंदनपर आणि कुतूहलपूर्ण उद्‌गार काढले ते वगळावे अशी माझी इच्छा नाही. फक्त आपल्या सर्वांच्या मनात प्रामुख्याने वावरत असणारा विषय म्हणजे रेल्वे- त्याबद्दल मी थोडेसे बोलणार आहे. माझ्या संस्थानच्या निरनिराळ्या भागांतून मी रेल्वे बांधविण्यास सुरुवात केली त्याला थोडी थोडकी वर्षे झाली नाहीत आणि ते काम मी सुरू करविले. हा केवळ यदृच्छेचा योगायोग नव्हता. त्याबद्दल पुरेपूर विचार करून आणि काळजीपूर्वक हिशेब करून ते धोरण मुद्दाम स्वीकारले होते. आता सरकारी कामाचा तो भाग पुरा होत आला आहे. लोकांच्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीला म्हटले तर मर्यादाच घालता येणे शक्य नाही. तेव्हा तेवढ्याने इष्टपूर्ती झाली आहे, असे म्हणायचा माझा उद्देश नाही. रेल्वेबरोबरच गाडी रस्त्यांचाही विचार झाला पाहिजे. त्यांच्या वाढीचा रेल्वेवरील वाहतुकीला अर्थातच फायदा होतो आणि त्याच उद्देशाने हे धोरण स्वीकारण्यात आले आहे. मि. मॉर्सिअर यांचा उत्साह आणि हातात घेतलेले काम पुरे करण्याची चिकाटी या दोहोंना प्रस्तुत यशाचे श्रेय दिले पाहिजे. ते तरुण आहेत आणि आपल्या कामात अनुभविक आहेत आणि म्हणूनच त्यांच्या अव्याहत परिश्रमांचा असल्या कामी लाभ घ्यावा म्हणून मी त्यांना ठेवून घेतले आहे. मी सुरू केलेले धोरण पुरे होईपर्यंत ते आपल्याला लाभतील, अशी मी आशा बाळगतो.

हे रेल्वे म्हणजे राज्यातील ठिकठिकाणच्या रेल्वेंना जीवनरस पुरविणाऱ्या धमन्यांसारखे उपयोगी पडतील. लोकांनी त्यांचा भरपूर फायदा घेऊन आपले सुख, आराम आणि संरक्षण यात वाढ करून घ्यावी, अशी माझी इच्छा आहे. कालांतराने या सर्व योजना पुऱ्या व्हाव्यात आणि लोकांना पुष्कळ तऱ्हांनी त्यांचा शक्य तेवढा उपयोग व्हावा, यात मला अत्यंत आनंद होणार आहे.

या आणि दुसऱ्या अनेक प्रगतिपर योजनांचे पुढे काय होणार आहे असा प्रश्न बरेच वेळा माझ्या मित्रांकडून विचारण्यात आला आहे. सभ्य गृहस्थहो, कारभाराच्या असल्या बाबींचे संरक्षण करण्याचे काम हे कायदा किंवा कागदी घटना यांच्या बळाने होत नसते. लोकांच्या भावना, उत्साह आणि आस्था यांनीच ते होते. लोकांचा शहाणपणा आणि निष्ठा यावरच शेवटी आम्ही हाती घेतलेल्या आणि एवढा मोठा खर्च करून चालविलेल्या प्रगतिपर योजनांचे संरक्षण आणि संगोपन-संवर्धन अवलंबून आहे. तेव्हा भावी राज्यकर्ते आणि अधिकारीवर्ग यापुढे हे काम इतक्या अक्कलहुशारीने करतील आणि निरनिराळ्या योजना सुस्थितीत राहण्याच्या दृष्टीने योग्य वेळी साहाय्य देतील की, लोकांचे त्यांना नेहमी धन्यवादच मिळत राहतील अशी मला आशा आहे आणि अशा प्रगतीला मुख्यत्वेकरून लोकांचेच आशीर्वाद मिळतील, एवढेच नव्हे तर जे अधिकारी प्रगतिपर योजना सुस्थितीत राखण्याकरिता झटतील त्यांच्याही सदिच्छेला त्यांच्या चिरस्थायीपणावर अनुकूल परिणाम होईल याची मला खात्री आहे.

शेवटी मि. डी. मॉर्सिअर यांनी मजबद्दल माझी लायकी नसताना जे धन्योद्‌गार काढले त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो. माझ्या प्रजाजनांनी चालविलेल्या प्रगतिपर योजनांचा लाभ घेऊन आपल्या जीवनात सुख निर्माण करावे आणि आपल्या पुत्रपौत्रांच्या भावी जीवनाचे आशामय चित्र रेखाटून त्याचाही आनंद मनसोक्त लुटावा, एवढेच मला समारोपादाखल म्हणावयाचे आहे.

●●●

१६५.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ३ मार्च, १९३३

प्रसंग : श्री. चिमणाबाई स्त्री समाजाने करविलेला संगीत जलसा

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

आज येथे बोलण्याचा माझा विचार नव्हता; पण या मोठ्या समारंभात इतक्या समाजापुढे या बालिकांनी जी सुंदर कामे करून दाखविली, त्यामुळे मला फार बरे वाटले. या मुलींनी जे उत्तम रीतीने प्रयोग करून दाखविले त्यावरून त्यांच्या ठिकाणी किती बुद्धी आणि समजूत आली आहे, याची आपणास कल्पना येते. आपल्या स्त्रियांना स्वातंत्र्य आणि सुसंधी मिळाल्यास त्या कशी चांगली कामे करतात, हे यावरून दिसून येते.

आपल्या देशात गेल्या कित्येक वर्षांत निरनिराळ्या क्षेत्रांत जी प्रगती आणि सुधारणा घडून आली आहे. ती पाहून मला फार समाधान वाटते. आज मुलींनी दाखविलेला सर्व कार्यक्रम पाहून माझ्या मनावर चांगला परिणाम झाला आहे. मला खात्री वाटू लागली आहे की, आपला भविष्यकाळ उज्ज्वल आहे. आपला संसार समृद्ध आणि सुखाचा होईल, अशी चिन्हे मला दिसतात.

मी राज्यात आणि परप्रांतात जेव्हा प्रवास करतो, निरनिराळ्या संस्था पाहतो व ठिकठिकाणी स्त्रियांमध्ये दिसून येणारी निर्भय वृत्ती आणि जागृती अवलोकन करतो तेव्हा मला फार फार आनंद होतो. ही क्रांती म्हणजे खरोखर शुभचिन्ह आहे.

पण एका गोष्टीचा मला नेहमी खेद होतो. गुजरात व महाराष्ट्र हे प्रांत शेजारी - शेजारी असून त्यांची राहणी, संस्कृती, जीवन वगैरेही अगदी सारखी आहेत. तरीही त्यांच्यात परस्पर एकी नसून दोघे अलग राहतात, ही गोष्ट अगदी अनिष्ट आहे. याप्रमाणे जर शेजारी असणारे प्रांत वेगवेगळे राहू लागले तर हिंदुस्थान एकराष्ट्र करण्यास फार कठीण जाईल. असल्या दुर्भेद्य भिंती आपणामध्ये ठेवता कामा नये, तर उलट परस्परांत मिसळत जाऊन परस्परांचा स्वभाव ओळखला पाहिजे व वस्तुस्थिती लक्षात घेतली पाहिजे. परस्परांना नीट ओळख पटवून घेतले पाहिजे. दुसऱ्याचे जे काही चांगले असेल ते उचलले पाहिजे.

थोड्या दिवसांमागे श्री. जुम्मादादा व्यायामशाळेत मातृत्वोत्तेजक समारंभ झाला. त्यात दक्षिणी बायका होत्या. गुजराती नावालाही नव्हत्या, तसेच या समारंभात गुजराती मुलींचाच मोठा भरणा दिसतो. एकच काय ती दक्षिणी दिसते, असे असू नये. एकमेकांच्या समारंभात उत्साहाने भाग घेतला पाहिजे व सहकार्य प्रत्येक चांगल्या गोष्टीत दिले पाहिजे.

या बाबतीत पारशी लोकांचे गुण घेतले पाहिजेत. या समाजाची स्वतःची संस्कृती, शिक्षण, स्वभाव वगैरे आहेत; पण देशाच्या औद्योगिक उन्नतीत व इतर चळवळीत हा समाज प्रामुख्याने भाग घेतो. या समारंभातही पारशी भगिनींनी चांगला भाग घेतला आहे हे पाहून मला आनंद वाटला. पारशी लोकांचा हा गुण निःसंशय प्रशंसनीय व अनुकरणीय आहे. आमच्या दक्षिणी महिला पण आपल्या गुजराथी भगिनींच्या समारंभात मोठ्या प्रमाणात भाग घेऊ लागतील, अशी आशा मी करतो.

असा सुंदर कार्यक्रम पाहण्याची संधी मला प्राप्त करून दिल्याबद्दल मी सौ. समजुबा देसाई व इतर कार्यकर्ते यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. तसेच या मुलींनी धंदेवाईक नटांप्रमाणे कामे करून जे सुंदर प्रयोग करून दाखविले त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करतो. मुलींनी पुरुषांची कामेही हुबेहूब वठविण्यात जी कुशलता आणि हुशारी दाखविली, त्याकरिता त्यांना खास शाबासकी देत आहे.

आपले जीवन आनंदी आणि संसार सुखाचा होण्यासाठी आपणास बराच खर्च करावा लागतो व हा खर्च भागविण्यासाठी आपण आपली आर्थिक स्थिती सुधारणे अत्यवश्य आहे. या गोष्टीकडे आपले लक्ष वेधू इच्छितो. अशी आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी आपल्या उत्पन्नाची साधने म्हणजे आपले उद्योगधंदे वाढविले पाहिजेत व या कामी स्त्रियांनी पुरुषांशी चांगले सहकार्य केले पाहिजे. तेव्हा स्त्री आणि पुरुष यांच्या उन्नतीचे मार्ग भिन्नभिन्न आहेत असे न मानता एकजुटीने राहून दोघांनी आपली प्रगती करून घेतली पाहिजे. असे झाले तरच आपले आणि देशाचे कल्याण होणार आहे.

जे काही चांगले असेल ते स्वीकारले पाहिजे व आपल्यात जे दोष असतील ते घालविले पाहिजेत. यासाठी कायदेकानून आणि नियम यांची जरुरी लक्षात घेतली पाहिजे. त्यामुळेच आपली उन्नती होईल.

या समाजाला मदत करण्याविषयी लेडी धनवंत यांनी विनंती केलेली आहे. आपल्या स्त्रिया स्वतंत्र आणि स्वावलंबी बनलेल्या पाहून मला आनंदच होणार आहे. तेव्हा या संस्थेच्या गरजा भागविण्यास मला जे करता येईल ते करीनच. मला अशी आशा आहे की, थोड्याच दिवसांत या समाजाच्या मालकीचे एक चांगले मंदिर पण होईल.

●●●

१६६.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. ७ मार्च, १९३३

प्रसंग : आर्यकन्या महाविद्यालयाचा समारंभ

पंडितजी,

विद्यालयाचे कार्य पाहून मला फार संतोष वाटला. या संस्थेची सर्वांगीण उन्नती होईल असा मला भरवसा वाटतो. संस्थेत कार्य करणाऱ्यांचे पण मी अभिनंदन करतो. यावेळी मोठे लांबलचक भाषण करावेसे वाटत नाही; पण मुलींनी जे येथे चांगले मनोरंजक प्रयोग करून दाखविले त्याबद्दल मी त्यांना शाबासकी देतो व त्यांना सर्वच यश मिळावे, असे पण इच्छितो. संस्थेच्या ज्या गरजा आहेत त्यांचा मी सहानुभूतिपूर्वक विचार करीन.

●●●

१६७.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ११ मार्च, १९३३

प्रसंग : महाराणी चिमणाबाई महिला पाठशाळेच्या विद्यार्थिनींचे पहिले संमेलन

मटूभाई कांटावाला व सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

या संस्थेच्या संस्थापिकाच केवळ नव्हेत, तर जीवनदात्या आणि स्फूर्तिदात्याही श्री. सौ. महाराणीसाहेबच आहेत, हे ऐकून मनाला विश्वास उत्पन्न होतो. अशा प्रकारचे जीवन आणि स्फूर्ती यांच्या अभावी ही संस्था उजेडाशिवाय दिवा असावा तशी झाली असती. तुमचे कार्य मी मोठ्या आस्थेने आणि आनंदाने पाहिले आहे आणि त्यापासून पुष्कळच शिकण्यासारखे आहे, असा माझा ग्रह झाला आहे. प्रत्यही घडणाऱ्या या अनेक गोष्टी आहेत की, ज्यांचे मला प्रत्यक्ष ज्ञान नसल्यामुळे त्याबद्दल मला माहितीने व अचूक असे बोलता येणार नाही. आपल्या या संस्थेबद्दलच म्हणाल तर मला तीबद्दल फारच अंधूक आणि अस्पष्ट कल्पना आहे. इतर संस्थांप्रमाणेच हीही संस्था केवळ सरकारी मदतीवर अवलंबून नसून तिला उदार वर्गणीदार आणि धनिक दात्यांचेही साहाय्य आहे. या सर्व बाबींची मला संपूर्ण माहिती नाही आणि त्यामुळे काही अतिव्याप्त किंवा अव्याप्त विधाने मजकडून केली जाण्याचा संभव आहे.

स्त्रियांसाठी असोत किंवा पुरुषांसाठी असोत हल्लीच्या ज्या शिक्षणपद्धती आहेत त्या पूर्ण किंवा उत्तम आहेत, असे नाही. तेव्हा आपले उद्दिष्ट सिद्ध करण्याच्या दृष्टीने इतर देशांशी तुलना करून पाहून उच्चतम ध्येयाच्या सिद्ध्यर्थ अवश्य अशी साधने नव्याने शोधून काढली पाहिजेत. ब्रिटिश इंडिया आणि संस्थाने या दोहोंमधील शिक्षणपद्धती परदेशातील शिक्षणपद्धतीच्या मानाने कितीतरी दोषपूर्ण आहेत, यात शंका नाही; परंतु हे दोष दूर करण्यासाठी प्रथम हिंदी तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करून तद्नुषंगाने शिक्षणपद्धतीची पुनर्रचना केली पाहिजे. केवळ नोकरीमध्ये दाखल होण्याकरिताच माणसे तयार करणे हे ध्येय ठेवून उपयोगाचे नाही, अशा व्यापक दृष्टीने विचार केला असता हल्लीच्यापेक्षा लोकांच्या प्रगतीला अधिक उपयोगी अशा नव्या पायावर सोयीच्या संस्था स्थापन करणे अशक्य नाही. संस्थेला उपलब्ध असलेल्या द्रव्यबळाच्या मानाने या मार्गाने येथे कमी - अधिक प्रगती करण्याचे प्रयत्न झालेले असून त्यांना काही प्रमाणात यश

आलेले दिसतच आहे. इंग्लिश ही एक केवळ दुय्यम अभ्यासाची भाषा ठेवून सर्व शिक्षण मातृभाषेतून देणारे कॉलेज काढावे, असे माझ्या मनात होते. या प्रश्नाबद्दल चर्चा पुष्कळ झाली; परंतु त्या कल्पनेला पुरेसे उत्तेजन मिळाले नाही आणि ती सोडून द्यावी लागली. ती कल्पना खरोखर चांगली होती; पण हिंदुस्थानातल्या बहुतेकांना सरकारी नोकरी हेच मायपोट वाटते आणि म्हणून सरकारी नोकरीला अवश्य असणारे तेवढेच शिक्षण घेण्याच्या इराद्याने आपले लोक शाळेत जातात आणि एवढ्यावरच संतुष्ट होणारे आपले लोक असल्यामुळे त्यांना अधिक उच्च दर्जाचे शिक्षण अगर अभ्यासक्रम याचे महत्त्व वाटत नाही आणि शिक्षणाचे खरे ध्येय साध्य होत नाही. लोक खरोखरच बुद्धिमान, तेजस्वी आणि त्यागवृत्तीचे असले तरच नोकरीच्या क्षुद्र ध्येयापासून परावृत्त होतील आणि आपल्याला सरकारी अभ्यासक्रमाच्या चाकोरीतून बाहेर पडता येईल; परंतु ज्या देशांत लोक रोज मिळवतील तर खातील अशा दारिद्र्यात राहतात, अत्यंत अज्ञानातच रुतलेलले आहेत आणि जगाच्या इतर भागांतून काय चालले आहे याबद्दल काहीच कल्पना नसल्यामुळे कोणत्याही प्रकारच्या ध्येयाला पारखे झाले आहेत, अशा आपल्या देशात ही गोष्ट अत्यंत दुरापास्त आहे.

आज अशी परिस्थिती आहे की, नित्याचा एक चाकोरीचा अभ्यासक्रम सोडण्याचे धैर्य दाखविले तर प्रगती मापण्याला स्वतंत्र असा दुसरा मानदंडच देशात अस्तित्वात नाही; पण इष्ट अशा गुणांनी युक्त असे शिकणारे मिळतील तर त्यांच्यासाठी आपल्या गरजा, हवामान आणि ध्येय यांना जुळणाऱ्या अशा संस्था काढावयाला पुरेसे लोक खास उभे राहतील ! हल्ली अभूतपूर्ण अशी उधळपट्टी चालली आहे. देशभक्ताचे खरे ध्येय साध्य होण्यापूर्वी आपण आता यापुढे ती किती दिवस चालू देणार आहोत? ज्यांना काहीच करावयाचे नाही ते त्यांच्या सवयीप्रमाणे अव्यवहार्य अधिक अंधूक कल्पनांचे अवडंबर माजवितात; परंतु आपण योग्य मार्गाने विचार केला तर आपल्याला योग्य तत्त्वदृष्टीचा अवलंब सहज करता येईल. तेथे तत्त्वज्ञान किंवा तत्त्वदृष्टी याचा अर्थ केवळ ध्येयात्मक चिंतन असा करावयाचा नसून व्यवहारोपयोगी विचारविमर्शाचा निष्कर्ष असाच केला पाहिजे. विचारांचे कृतीत अवतरण होणे इष्ट आहे. तेव्हा आपण काय करू शकाल याचा स्वतः विचार करून पाहा आणि आपण आपल्या बांधवांशी सहकार्य करू शकला, तर आपल्या काळाला योग्य आणि आपल्या उद्दिष्टांची सिद्धी अधिक चांगल्या आणि व्यावहारिक रीतीने करणारी नवी संस्था अधिक उपयुक्त पायावर आपण खास उभारू शकाल. यापेक्षा मला अधिक सांगण्याची आवश्यकता दिसत नाही. इतर सर्व गोष्टीदेखील लोकांनीच केल्या पाहिजेत. सरकारतर्फे विचार केला तर सरकारला आपले द्रव्य कोणत्याही एका विवक्षित याला वाहून चालत नाही. सामान्य माणसाला आपले उत्पन्न संसारातील अनेक अडचणींवर वाटून द्यावे लागते. तसाच सरकारलाही निरनिराळ्या खात्यांचा परामर्श करावा लागतो. व्यापाराची वाढ, उद्योगधंदे, लोकोपयागी आरोग्यादि खाती आणि निरनिराळ्या संस्थांना उत्तेजन, अशा अनेक बाबी सरकारच्या मदतीची अपेक्षा करीत असतात. सरकारच्या द्रव्य सामर्थ्याला केव्हाही मर्यादा असते आणि म्हणून आपण सर्वांनी सरकारला मदत दिली तरच उपकारक संस्थांची वाढ होऊ शकेल. आपल्या या संस्थेला उत्तेजन मिळण्याबद्दलच्या ज्या कल्पना आहेत त्यावर विरजण

घालण्याच्या दृष्टीने मी हे बोलत नाही. गुजरातेतील व्यवहारबुद्धी आणि व्यापारी दौलत यांचे या संस्थेला पाठबळ मिळून या संस्थेचे उद्देश सिद्धीस जातील, अशी मला पुरी खात्री वाटते.

शेवटी या संस्थेच्या संस्थापनेमध्ये ज्यांनी आजपर्यंत लक्ष घातले आहे त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानणे हे माझे कर्तव्यच आहे. यापेक्षा तपशीलवार मला माहिती नसल्यामुळे जबाबदार व्यक्ती या दृष्टीने अधिक खुलाशाने या वेळी मला बोलता येत नाही. संस्थेचा इतिहास, तिची प्रगती आणि इतर अवांतर माहिती असली तरच कित्येक प्रश्नांचा परामर्श घेऊन ते सोडविणे शक्य होते. श्री. सौ. महाराणी - साहेब अगदी लहान वयापासून या संस्थेत लक्ष घालतात आणि संस्थेच्या प्रगतीला त्यांनी आपणास वाहून घेतले आहे, याचा मला आनंद होत आहे. आपण भिन्नलिंगी असलो तरी देखील आपल्याला प्रगतीचा आणि कल्याणाचा विचार करण्यासाठी सहकार्य करणे अवश्य आहे, हे ध्यानात बाळगा आणि आपल्या परिश्रमाची पराकाष्टा करून आपली मुलेबाळे आणि भावी पिढ्या यांची सेवा करण्याला आपण समर्थ व्हावे म्हणून आपणा सर्वांच्या असमर्थतेचे वैगुण्य परमेश्वराला समबुद्धीनेच भरून काढावे लागेल, असा विश्वास धरा.

आपण सर्वांनी माझे अंतःकरणपूर्वक स्वागत केले त्याबद्दल आणि आपल्या सर्व कार्यक्रमात जी मला सर्वत्र प्रगती दिसून आली त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो.

●●●

१६८.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १७ मार्च, १९३३

प्रसंग : श्रीमंतांच्या ७१ व्या वाढदिवसाचा दरबार

सद्‌गृहस्थ हो,

आजच्या प्रसंगाला उचित असे दोन शब्द मी बोलू इच्छितो. ते तुम्ही शांतपणाने ऐकून घ्या आणि नीरक्षीरविवेक करण्याची शक्ती ज्याच्या अंगी आहे असे म्हणतात, त्या हंसाप्रमाणे योग्य त्या विवेकबुद्धीने व उदारबुद्धीने माझ्या भाषणाचा विचार करा.

आज माझा ७१ वा वाढदिवस आहे. माझ्या आयुष्यातील हा एक अपूर्व योग आहे असे तुम्हा सर्वांना अगदी मनातल्या मनात वाटत आहे हे मला ठाऊक आहे. या गोष्टीमुळे मला मोठा आनंद होत आहे खरा; परंतु याचवेळी एका इंग्रजी कवीच्या वचनाची आठवण तुम्हाला करून द्यावीशी मला वाटते. तो कवी म्हणतो की, कुणाच्याही आयुष्याची योग्यता आणि मोलमहत्त्व ठरवावयाचे ते त्या आयुष्याच्या वर्षाच्या गणतीवरून नव्हे तर त्या आयुष्याच्या अवधीत घडलेल्या सत्कृत्यांच्या मोजमापावरून ठरवावयाचे असते. मानवजातीला दुःखमुक्त करण्याच्या कार्याला ज्याने आपले लहानगेच का होईना; पण सर्व जीवन वाहून टाकले, तो अल्पायुषी पुरुष स्तुतीला पात्र आहे किंवा ज्याने आपले लांबलचक आयुष्य ऐशआरमापायी सर्व भ्रष्टवून टाकले तो मनुष्य स्तुत्य समजावयाचा?

या कसोटीला तुम्ही तुमच्या राजाचे चरित्र लावून निर्विकारपणाने त्याची छाननी करा व परीक्षा पहा आणि ते सर्व करताना राजा झाला तरी तोसुद्धा तुम्हा सर्वांसारखा एक दुर्बल मानवच आहे. ही गोष्ट लक्षात घेऊनच करा, अशी विनंती मला तुम्हाला आज करावयाची आहे. योग्य त्या चातुर्यानेच तुम्ही आपले मत बनवा आणि माझ्यातल्या उणिवा तुम्ही दाखविल्या तर तुमचे म्हणणे मी फेटाळून लावीन असे समजू नका.

नुकताच सांगितलेला सच्चरित्राचा आदर्श स्वतःपुढे ठेवूनच मी वागलो असता अखेरीस मला असा निष्कर्ष काढावा लागला आहे की, तुमच्यापासून दूर राहावयाचे व इतरांनी सांगितलेल्या माहितीवरून लोकस्थितीची अटकळ बांधून लोकस्थिती सुधारण्याच्या नव्यानव्या क्लृप्त्या शोधीत

बसावयाचे हे काम मोठे बिकट आहे-नव्हे, ते अशक्य कोटीतले व परिणामी सारे फुकट जाणारे आहे, असे करण्यापेक्षा लोकस्थितीची खरी कल्पना अनायासे मला स्वतःला यावी म्हणून जनतेत मी स्वतःच मिळून - मिसळून वागावे, तिच्या गरजा, भावना, अडचणी प्रत्यक्ष पाहाव्या, विचारांत घ्याव्या, समजून घ्याव्या आणि माझ्या क्षुद्रातल्या क्षुद्र व गरिबातल्या गरीब रयतालासुद्धा स्वतःची दुःखे माझ्यापुढे मांडण्यासाठी माझी भेट विनासायास घेऊ द्यावी, हाच मार्ग मला विशेष खरा वाटत आहे. रयतवर्गाशी शक्य तितकी जास्त घसरट ठेवण्याची प्रेरणा मला दोन कारणांमुळे झाली. ती कारणे अशी :

१. जनतेचे पुढारी म्हणविल्या जाणाऱ्या व्यक्तीच्या मार्फत लोकस्थितीचे यथार्थ चित्र मिळवू म्हटले तर ते चित्र बहुधा दिशाभूल करणारेच मिळते. कोणत्याही दुःखाचे किंवा अडचणीचे चित्र खुद्द त्या भोगणारा इसम जितके यथार्थ काढू शकेल तितके एखादा त्रयस्थ इसम काढूच शकणार नाही. प्रत्यक्ष व निकट संबंध ठेविल्याने लोकांची दुःखे माहीत करून घेण्यास पुष्कळ अवसर सापडतो व लोकांना कशाची गरज आहे तेही कळते. परंतु प्रत्येक बाबतीत व प्रत्येक दिवशी असा निकट संबंध ठेवणे शक्य नसतेच.

२. अशा रीतीने मी स्वतःच ठरविलेल्या कसोटीवरून माणसांची परीक्षा करण्याची मला संधी मिळते-मग ती माणसे कोणत्याही जातीची, वयाची, धर्माची, धंद्याची आणि दर्जाची असोत. ज्यांना अप्रसिद्ध राहणेच आवडते अशा वस्तुतः चांगल्या मंडळींची माहिती मला याच मार्गाने मिळते. दीर्घ अनुभवाअंती मला असे वाटते की, ज्ञान, संपत्ती, सत्ता, शहाणपण वगैरे गोष्टींचा परमेश्वराने काही एखाद्या व्यक्तीला किंवा वर्गाला मक्ताच देऊन ठेवलेला नाही, डोळे उघडे ठेवून जगात आपण वावरलो तर वरील गुणांनी युक्त असलेले लायक लोक आपल्याला सर्वत्र सहज सापडू शकतात. परक्यांवर विसंबण्यात दुसरी एक भीती असते की, अस्सल मालाबरोबर काही नकली मालही आपल्या गळ्यात बांधला जावयाचा. म्हणून लोकस्थितीची माहिती आपली आपणच करून घेतलेली बरी असे मला वाटते.

याबाबतीत माझी स्वतःची मते काय आहेत ती मी तुम्हाला सांगू इच्छितो. कोणती राज्यपद्धती सर्वांत उत्तम? या प्रश्नावर राजकारणी व मुत्सद्दी लोक हवे तितके वादविवाद करीत व हवी तितकी मोठी विद्वत्ताप्रचुर अशी पुस्तके लिहोत. जगात आज कितीतरी प्रकारच्या राज्यपद्धती प्रचलित आहेत. त्या सर्वांच्या गुणदोषांची चर्चा करण्याची माझी इच्छा नाही. कोणती राज्यपद्धती इष्ट या प्रश्नाचे निश्चित उत्तर पुष्कळअंशी स्थानिक परिस्थितीवर अवलंबून असते ही गोष्ट खरीच. तथापि एवढे मात्र संपूर्णपणे खात्रीबंद आहे की, मार्गदर्शक असे उदात्त ध्येय राजापुढे असले आणि तो जर प्रजेच्या कल्याणाविषयी नेहमी तत्पर असला, तर अनियंत्रित राजसत्ता हीच उत्तम राज्यपद्धती होय. कारण अशा प्रकारच्या शासनपद्धतीत राजा आपल्या प्रजेवर स्वतःच्या मुलांसारखेच प्रेम करीत असतो आणि काही झाले-गेले तर लोकांविषयी त्याला आपलेपणा हा नेहमी सर्वांच्या अगोदर वाटतोच वाटतो. अशा राजाने जर प्रजेत मिळून-मिसळून तिच्याशी प्रत्यक्ष संघटन ठेविले, तर अनियंत्रित राजसत्तेहून अधिक चांगली राज्यपद्धती असू शकेल ही कल्पनाच मुळी अशक्य ठरेल.

माझ्या मनातला शासनविषयक आदर्श मी तुम्हाला उघड करून दाखविला. आता दुसरी एक गोष्टी मी तुम्हाला बिनदिक्कत कळवितो की, जनतेशी प्रत्यक्ष परिचय ठेविल्यापासून माझा अतिशय फायदा झालेला आहे. माझ्या माहितीत ज्ञानात आणि अनुभवात त्या योगे आश्चर्यकारक भर पडलेली आहे. माझ्या राज्यातील सज्जन मंडळींची ओळख मला त्यामुळेच होऊ शकली आणि त्या ओळखीत अतःपर जास्ती भर पडत जाईल अशी आशाही मला त्यामुळे वाटू लागली आहे. चांगल्या लोकांच्या ओळखी झाल्या एवढ्यावरच संतुष्ट न राहता, त्या सज्जनांची नावे मी या दरबारात जाहीर करतो आणि ते करण्यात माझा हेतू हा की, जी लायक मंडळी माझ्या कसोटीला उतरली त्यांना चांगल्या सदसद्विवेकबुद्धीचे बक्षीस मिळावे आणि त्यांची कीर्ती प्रसृत व्हावी, म्हणजे त्यांच्यापेक्षा अधिक लायकी अंगी आणण्याचा प्रयत्न दुसरे लोक करू लागतील व त्यायोगे लोककल्याणाच्या कार्याची प्रगतीच होत जाईल.

राज्याची अशी सेवा करणारांचा गुणगौरव करता यावा म्हणून मी जेव्हा काही नियम आखून घेतले तेव्हा गुणमापनाच्या कामी उपयोगी पडणारा एक संस्कृत श्लोक मी माझ्या डोळ्यांसमोर ठेवला होता. तो श्लोक असा :

उत्खातान् प्रतिरोपयन, कुसुमितान् चिन्वन्, लघून् वर्धयन् ।
अत्यच्चान नमयन्, नतान्, समुदयन्, विश्लेषयन् संहतान् ।।
क्रूरान् कंटक्तिनो बहिर्निरसयन्, म्लानान् पुनः सेचयन् ।
मालाकार इव प्रपंचचतुरो राजा चिरं जीवति ।।

याचा अर्थ असा की, उपटून टाकलेल्यांच्या जागी दुसरी रोपे लावणाऱ्या, फुललेल्यांची फुले हलकेच तोडून घेणाऱ्या, लहानांना वाढीस लावणाऱ्या, अतिशय उंच झालेल्यांना नीच करणाऱ्या, फार खाली असलेल्यांना वर आणणाऱ्या, दाटी मोडून विरळ करणाऱ्या, दुष्ट कांटेऱ्यांना बाहेर फेकून देणाऱ्या, कोमेजलेल्यांना पुन्हा टवटवी आणून देणाऱ्या माळ्याप्रमाणे व्यवस्था राखण्यात चतुर असलेला राजा दीर्घायुषी होतो.

राज्याची सेवा करणाऱ्यांचा गुणगौरव करण्याच्या कामी मी माझे धोरण संकुचित ठेविलेले नाही. फक्त अंमलदारांचाच गुणगौरव करावयाचा असे मी ठरविलेले नाही. सामान्य जनतेपैकी कुणाचाही असा गुणगौरव करता यावा अशी व्यवस्था मी नियमांत अगोदरच करून ठेवलेली आहे. या बरोबरच दुसरी गोष्ट तुम्हाला अशी सांगावयाची की, मी दिलेल्या सन्मानचिन्हांची किंमत तुम्ही कराल तेव्हा ती सन्मानचिन्हे कोणत्या भावनेने मी दिलेली आहेत याचा विचार तुम्ही अवश्य केला पाहिजे. तुम्हाला माहीतच आहे की, स्वतःचे प्राण मोठ्या धोक्यात घालून देशसेवा बजावणाऱ्या लोकांना इंग्रज सरकार 'व्हिक्टोरिया क्रॉस' नावाचे सन्मानपदक देते. ज्या धातूचे ते पदक असते तिची ऐन किंमत पाहाल तर ती अगदी क्षुल्लक असते; पण शिपाई लोक त्या पदकाचा बहुमान इतका मोठा मानतात व त्याचा इतका मोठा लोभ ते धरितात की, त्या पदकापुढे त्यांना प्राणदेखील तुच्छ वाटत असतात. म्हणून माझी अशी प्रार्थना आहे की, मी दिलेल्या सन्मानचिन्हाची किंमत सराफकट्ट्यावरच्या बाजारी भावाने न करता ती चिन्हे ज्या भावपूर्ण अंतःकरणाने मी दिली त्यावरून तुम्ही त्यांची योग्यता ठरवा.

देशसेवा फक्त लढाईची हत्यारे वापरूनच करता येते हा सिद्धांत मान्य करण्यास मी तयार नाही. जनसेवा करण्याचे मार्ग पुष्कळ आहेत. ज्यांची नावे लोकांच्या हृदयफलकावर कायमची कोरून ठेविल्यासारखी आहेत. ते महात्मे सगळेच काही लढवय्ये नव्हते. प्रत्यक्ष राज्यकारभाराच्या बाबतीत असो किंवा त्या क्षेत्राबाहेर असो, जे जे म्हणून सेवा करतात ते सर्व महात्मेच होत. देशाची, मानवजातीची सेवा ते करीत असतात; पण निर्दय व कलुषित अंतःकरणाच्या ऊर्मीसाठी किंवा धर्मवेडाने बहकून जाऊन जे लोक आपल्या जीवाचा बळी देत असतात ते लोक माझ्या मताने मुळी खरे सेवकच नव्हेत. सर्व भेदभाव विसरून मनातून काढून टाकून जे पुरुष मानवजातीची सेवा करतात, फक्त त्यांनाच मी सर्वांत अधिक महत्त्व देतो. कुणाचीही योग्यता ठरवावयाची झाली तर माझा प्रयत्न असा असतो की, १) अंतःकरणपूर्वक काम करणारे म्हणून मला जे माहीत आहेत त्या माझ्या सर्व अंमलदारांच्या सेवेचा विचार करावा. २) शिक्षण, आरोग्य यांच्यासारख्या जनतेच्या ज्या अव्वल दर्जाच्या गरजा आहेत त्या भागविण्यासाठी आपले द्रव्य वेचणारे दाते शोधून काढावे, ३) धार्मिक कलह दूर करण्यासाठी आणि अनिष्ट रूढी, निर्बंध व लोकभ्रम नष्ट करण्यासाठी जे अविश्रांत झटत आहेत त्यांच्या परिश्रमाची नोंद घ्यावी. ४) मुकाट्या-मुकाट्या सबंध जगात क्रांती घडवून आणणारे जे उद्योगधंद्यातील अग्रणी त्यांचे धाडस साहस शोधून काढावे आणि ५) शेतकीच्या बाबतीत नवे नवे शोध लावून, नवे नवे प्रयोग करून, आपल्या बांधवांचे जीवन सुसमृद्ध करण्यासाठी झटणाऱ्या सेवकांची आघाडीची तुकडी शोधून काढावी.

कलेची जोपासना करणाऱ्या, तिला अधिक जोमदार करणाऱ्या व मानसमंदिरातील श्रेष्ठ दर्जाच्या उपासनेला स्वतःला वाहून घेतलेल्या लोकांच्या कामगिरीचा मला मुळीच विसर पडलेला नाही. मानवजातीच्या कल्याणाला जे चांगलाच व अनुपेक्षणीय हातभार लावीत असतात त्या लेखकांची, वक्त्यांची, कवींची व इतर बुद्धिमंत साहित्यभक्तांची संभावना करावी असा प्रयत्न मी करीतच असतो.

विषयाचा अधिक विस्तार न करता मी इतकेच सांगतो की, मी स्वदेशात किंवा परदेशात कुठेही असलो तरी ज्यांनी ज्यांनी स्वतःच्या सामर्थ्यांचा, मेहनतीचा आणि भावनांचा मोठा थोरला अंश देऊन राजकीय कारभाराच्या कामात किंवा मानवजातींच्या कल्याणार्थ चाललेल्या सार्वजनिक कार्यात मदत केलेली आहे त्या सर्व व्यक्तींना, त्या समर्थचित - शक्तींना, मी कधीही विसरणार नाही. म्हणून आज जरी मी सत्तर पावसाळे पाहून टाकल्याचा हक्क सांगत असलो तरी नवी गोष्ट शिकावयाला असले पावसाळे कधीच आड येत नाहीत व प्रत्येक मनुष्याची उन्नती व्हावयाला अवसर हा नेहमीच असतो, हे माझे मत निश्चित आहे व ते मी पुन्हा बोलून दाखवितो. याकरिता एखादे वेळी खरोखर चांगल्या व सत्पात्र व्यक्ती हुडकून काढणे काही अपरिहार्य अडचणींमुळे मला अशक्य झाले, तर तशा सन्माननीय व्यक्ती माझ्या नजरेस आणून देण्याचे काम मी माझ्या अंमलदारांनाही सांगितलेले आहे.

●●●

१६९.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख १८ मार्च, १९३३

प्रसंग : निरनिराळ्या स्थानिक संस्थांनी मिळून केलेला मानपत्र-समारंभ

आज माझा गौरव करणाऱ्या विविध संस्थांचे प्रतिनिधी असलेल्या सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

माणसाच्या आयुष्यात असे प्रसंग येतातच की, जेव्हा त्याच्या हृदयाच्या तारा कंपित करून सोडणाऱ्या भावना इतक्या उत्कट होतात की, शब्दरूप रुळलेल्या मार्गाने त्या व्यक्त करणे अशक्य होऊन बसते. या भावनांचे नीट आकलन करावे आणि त्यांना शब्द - स्वरूप देऊन सुस्पष्ट करून सोडावे असा प्रयत्नही तो पुष्कळ करीत असतो; परंतु त्या भावनांचे अंतर्निष्ठ यथार्थ स्वरूप हे एखाद्या पडछायेप्रमाणे त्या माणसाला सारखे चकवीत असते. तीच स्थिती आज माझी झालेली आहे. आजच्या प्रसंगी अगदी साहजिकपणे मला माझ्या मनश्चक्षूंसमोर मुंबापुरीने आजवर केलेल्या माझ्या स्वागतसत्कारांची परंपरा दिसू लागते. मरहूम सातवे एडवर्ड राजे जेव्हा युवराजांच्या नात्याने येथे आले तेव्हापासून तो या आजच्या समारंभापर्यंत ही स्वागत परंपरा चालू आहे. ती मनात आली आणि आजचा समारंभ पाहिला म्हणजे ज्या महोदार भावनेने प्रेरित होऊन तुमचे मानपत्र स्वीकारण्याची विनंती तुम्ही मला केली व ज्या अंतर्यामाच्या प्रेमळपणाने माझ्या सतराव्या वर्षपूर्तीनिमित्त माझे अभिनंदन केले त्या दुहेरी सौजन्याबद्दल तुमचे योग्य तितके आभार मानण्यातदेखील मी आज खरोखर असमर्थ झालो आहे, हे मला पटते. माझे अंतःकरण कृतज्ञतेने तुम्ही इतके ओतप्रोत भरून टाकले आहे की, "मी तुमचा आभारी आहे" एवढे साधे चारच शब्द मी आता उच्चारून दाखवू शकतो आणि माझ्या ठिकाणी आलेली ही विचारप्रदर्शनाची अपूर्णता दूर करण्याचे म्हणजे, माझ्या अपूर्ण उच्चारांना माझ्या पूर्ण विचारांचे प्रतीक समजून घेण्याचे काम मी तुमच्या कल्पनाशक्तीवरच सोपवितो. कारण शब्दाने मी पंगू असलो तरी तुमच्या स्वागतामध्ये जो उदार प्रेमळपणा आहे त्याच्या हाकेला प्रेमळ उत्तर देणारे व तुमच्याकडे प्रेमाने धाव घेणारे हृदय माझ्याजवळ आहेच, असे प्रतिउत्तर ज्याने दिले नाही ते हृदय खरोखर मृतच नव्हे का ?

माझ्या कारकिर्दीत माझ्या स्वतःच्या राज्यातील लोकस्थिती सुधारण्यासाठी व एकंदरीने सर्व हिंदुस्थानांचे हितवर्धन करण्यासाठी मी जे प्रयत्न केले त्यांचा उल्लेख तुम्ही आपल्या मानपत्रात मोठ्या सौजन्याने केला आहे. या बाबतीत मी जे काही करू शकलो त्याची कदर तुम्ही केली याबद्दल मी तुमचा ऋणी आहे. ती कामे मला सहजासहजी साध्य झालेली नाहीत.

बऱ्याच मोठ्या अडचणी मला आल्या आणि त्यापायी परिश्रमही सतत व जाचक असे घ्यावे लागले. त्या कामाबद्दल तुम्ही जी आज गुणग्राहकता दाखविली तिचा उपयोग व महत्त्वही मला फार आहे. कारण आपले काम सहानुभूतिपूर्वक समजून घेणारा कुणी भेटला तर काम करणाराला प्रगती करून दाखवावयाला नेहमी मोठे उत्तेजन मिळत असते. माझे स्वतःचे सामर्थ्य मर्यादित आहे. या गोष्टीची जाणीव मला आहे असे मला वाटते; परंतु प्रामाणिकपणाने मला इतके तरी म्हणता येईलच की, माझ्या यथागत कार्याला प्रेरणा जी मिळाली ती स्वतःचा डंका वाजवावा या क्षुद्र भावनेपासून मिळाली नसून, स्वतःच्या प्रजेची सेवा घडावी या अविरत अभिलाषेपासूनच मिळालेली आहे. प्रजावर्ग ही एक अत्यंत मूल्यवान अशी ठेव आहे आणि ती ठेव माझ्या हवाली करण्यात आली असल्यामुळे तिचा प्रतिपाळ व कल्याण होईल अशाच रीतीने वागणे किंवा राज्य करणे हे मी माझे अचल तत्त्व ठरवून टाकलेले आहे.

माझ्या कारकिर्दीत मी करून दाखविलेल्या कामगिरीचा सर्व पाढा ऐकण्याचे श्रम तुम्हाला द्यावे अशी माझी इच्छा नाही व मला ते उचितही वाटत नाही; परंतु वाढदिवसासारख्या दिवशी माणसाने आपल्या गेल्या दिवसांचे सिंहावलोकन करून त्यांचा आढावा काढावा ही गोष्ट अगदी स्वाभाविक आहे. मी तर आज स्वतःला चारदोन नव्हे, चांगले सत्तर पावसाळे पाहिलेला माणूस म्हणवीत आहे आणि या सत्तर वर्षांतली पन्नासांहून जास्त वर्षे मी राज्यकारभाराचे खडतर काम करण्यात घालविली आहेत. म्हणून मीही जर मागे वळून गेल्या दिवसांकडे पाहू लागलो आणि आयुष्याच्या इतक्या वेळच्या धाग्यादोऱ्यांनी आपण विणीत आलो असलोच तर कोणत्या नमुन्याची आकृती विणीत आली आहोत? आयुष्याने कोणते अभ्यासनीय धडे आपल्याला शिकविले आहेत? व शोधून पाहिला तर कोणता अर्थ आपल्या येथपर्यंतच्या आयुष्यातून निघू शकतो? या प्रश्नांचा खुलासा गतकाळाजवळ मी मागू लागलो तर ते क्षम्यच ठरेल असे वाटते. अशा आत्मनिरीक्षणापासून सुचलेल्या विचारांत तुमचा भागीदारीचा वाटा ठेवावा व तो तुम्हाला द्यावा याच्यापेक्षा तुमचे आभार मानण्याचा चांगला मार्ग मला तरी दिसत नाही. कारण गतकाळाने साठवून - साठवून एकत्र केलेल्या अनुभवाच्या व शहाणपणाच्या निधीमध्येच कदाचित असे एखादे विचाररत्न असेल की जे भविष्यकाळी ध्रुवताऱ्याप्रमाणे आपल्याला मार्ग अचूक दाखवीत राहील.

माझ्या राजवटीच्या अगदी प्रारंभापासून मी एका मताचा दृढ व सतत अनुयायी आहे. ते मत हे की अधिकारीवर्गाने लोकांशी गोडीगुलाबीने वागल्याशिवाय कोणतीही भरीव कामगिरी करून दाखविणे शक्य नाही. ती गोडीगुलाबी नसेल तर कसलेही कायदे करा, ते एक प्रकारचे लादलेले ओझेच होते. ते कायदे चांगले उपयुक्त असतील; परंतु लोकांनी ते राजीखुशीने पाळले नाहीत तर त्यातले पुष्कळसे स्वारस्य नष्ट होते. कायदा म्हणजे आपल्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याला घातलेला

आळा आहे, या दृष्टीने आपण कायद्याकडे पहावयाचे नाही. उलट त्या वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा उपभोग समाजात राहून घेण्याच्या कामी आपल्याला साह्यभूत होणारी वस्तू म्हणजेच कायदा होय, अशी दृष्टी आपण ठेवली पाहिजे. वास्तविक पाहता लोकांनी सरकारकडून मदत व पुढारीपणा यांची अपेक्षा करावयाची; परंतु मी जेव्हा गादीवर आलो तेव्हा सरकार व लोक या दोघांत एक दुर्लभ्य व कायमचेच अंतर असल्याचे मला दिसले. राज्याच्या अधिपतीची पदवी मी पत्करली खरी; परंतु राज्य ज्या घटकांचे बनलेले असते त्यांच्यापासून त्या पदवीने मला तोडून वेगळा केल्यासारखे केले होते.

प्रजेच्या हितासाठी आणि बडोदेराज्याची भरभराट व सुव्यवस्था करण्यासाठी जे प्रयत्न करण्याची मला इच्छा होण्याचा संभव होता. ते प्रयत्न करण्याचा अवसर किंवा शक्यता या माझ्या विशिष्ट प्रकारच्या पदवींमुळे मुळीच राहिलेली नाही असे मला लवकरच दिसून आले. हा प्रकार चालू ठेवणे शक्य नव्हते, तो बंद करणेच अवश्य होते. लोकांची सद्भावना माझ्या समवेत येणार नसेल तर माझ्या कामकाजात मला यश मिळणे दुरापास्त आहे हे मला कळून चुकले होते. म्हणून माझ्यापुढे अगदी पहिला प्रश्न उभा राहिला तो असा की, लोकांच्या सद्भावनेची संगत–सोबत कशी संपादन करावयाची आणि तिला समंजस किंवा अक्कलहुशारीने युक्त कशी करावयाची? हा प्रश्न सोडविण्यासाठी मी लक्षपूर्वक माझ्या प्रजाजनाचे स्वभाव, स्थिती वगैरेंचा अभ्यास केला. राज्याच्या भागातून मी हिंडलो, सर्व दर्जाच्या लोकांना समक्ष भेटलो - बोललो आणि अशा रीतीने लोकांच्या अडचणी मी माहिती करून घेतल्या. लोक आणि मी यांच्यामध्ये उभे असलेले तट मला पाडावयाचे होते. आम्हा दोघांमधली खाई उतरून मला जावयाचे होते. अंतःकरणात सहानुभूती व प्रेम ठेवून ते काम करावयाचा मी निश्चय केला.

अशा परिस्थितीत लोकांना एक शैक्षणिक धोरण आखून द्यावयाला मी सुरुवात केली आणि समाधानाची गोष्ट ही की ज्या हेतूने मी ते धोरण स्वीकारले होते तो माझा हेतू एव्हाना पार पडला आहे. माझ्या आशेचा आधार तरुण पिढीवर होता. नेहमीच हा आधार असा ठेवावा लागतो. या तरुण पिढीचे जनक व आजेपणजे ज्या अज्ञानरूपी धुक्यामध्ये आंधळयाप्रमाणे चाचपडत होते ते धुके मला प्रथम घालवून टाकावयाचे होते. कारण ते केल्याशिवाय त्यांच्या हृदयाची ओढ, त्यांची सहानुभूती मला मिळणे शक्य नव्हते आणि ती मिळाल्याशिवाय पुढे पाऊल टाकणेही मला शक्य नव्हते. मी गादीवर आलो तेव्हा सर्व हिंदुस्थानदेशातच एका नव्या मनूचा उदय होऊ पाहत होता. ही महत्त्वाची गोष्ट तुम्ही तुमच्या मानपत्रात नमूद केलेली आहे; परंतु त्या उदयकालानंतरचा माध्यान्हकाळ कोणत्या स्वरूपाचा येईल हे भविष्य पन्नास वर्षांपूर्वी अचूक सांगणारा इसम भेटला असता तर त्याच्या तोंडाने देवच बोलतो आहे असे लोकांनी त्यावेळी मानले असते. समजा, असा भविष्यवेत्ता प्रेषित त्या वेळी जन्मास आला असता, तरी स्वतःचे भविष्य खरे ठरण्याची पहिली अट त्याने हीच घातली असती की, 'जनतेला शिक्षण द्या - शिक्षण द्यावयाचे ते त्याच्या संकुचित अर्थाने नव्हे तर व्यापक अर्थाने द्या.'

कारण माझ्या राज्यामध्ये प्रजेच्या उन्नतीसाठी आवश्यक म्हणून जे कलम मी पुष्कळशा वर्षांपूर्वी ठरविले तेच कलम हिंदुस्थानाच्या राष्ट्रीयत्व - प्राप्तीसदेखील अत्यावश्यक आहे असे

अखेर काळाने ठरवून दिले आहेच. बडोदे राज्यात मी जे काही कार्य करून दाखवू शकलो त्याचे कारण बऱ्याच अंशी माझी शैक्षणिक धोरणेच होत. प्रजेचे भवितव्य सुधारण्यासाठी मी निरनिराळ्या दिशांनी जे प्रयत्न केले ते प्रयत्न समजण्याची पात्रता माझ्या शैक्षणिक धोरणांमुळेच प्रजेच्या अंगी आली. माझ्या राज्याबाहेरच्या, हिंदुस्थानाबाहेरच्या, जगाची परिस्थिती अवलोकन करून मला माझ्या प्रजेची स्थिती नीट ओळखता आली. मला असे स्पष्ट कळून आले की, लोकांचा मार्ग अडवून धरणाऱ्या सामाजिक व धार्मिक चालीरीतींपैकी व वेडगळ समजुतींपैकी पुष्कळ चाली व समजुती नष्ट केल्याशिवाय अचूक प्रगती होणे शक्य नाही. बडोदे राज्याची प्रगतिपर कारभाराबद्दल आज जी ख्याती आहे ती होण्याचे कारण हेच की, सामाजिक सुधारणाबद्दल माझी स्वतःची जी मते आहेत त्या मतांशी निदान काही अंशी तरी जुळतीच अशी मते माझ्या प्रजेपैकी पुष्कळजणांची होऊ शकली. या दृष्टीने विचार करता मला वाटते की, अतिशयोक्तीचा दोष पदरी न घेता असे म्हणता येईल की, बडोदे ही हिंदुस्थानची एक छोटीशी प्रतिमाच आहे किंवा आदर्श हिंदभूमीचेच ते एक लघू स्वरूप आहे असे मी म्हणू का ? निदान इतके तरी खरेच आहे की, ज्या सुधारणा मी माझ्या राज्यात केलेल्या आहेत त्या सुधारणाचीच आज हिंदुस्थानाला फार गरज आहे. या सुधारणा कोणत्या ते इतके उघड व प्रसिद्ध आहे की, त्यांची विशिष्ट नावेच मी तुम्हाला सांगितली पाहिजेत असे नाही. तुमच्या नजरेस एक गोष्ट मात्र अवश्यमेव आणून द्यावीशी वाटते व ती म्हणजे ज्या भावनेने त्या सुधारणा मी केल्या ती भावना होय. ती भावना सहकाराची होय. सहकार जर नसता व मी जर एकटाच पडलो असतो तर जी कार्ये पार पाडल्याबद्दल तुम्ही आज माझे अभिनंदन केले त्यापैकी फारच थोडी कार्ये माझ्या हातून पार पडली असती व जी काही पार पडली असती ती सगळी क्षणभंगुर ठरली असती; परंतु सुशिक्षित व उदारहृदयी स्त्री-पुरुषांचा उत्तरोत्तर वाढता सहवास लाभत जाण्याचे भाग्य मला लाभले आणि माझ्या प्रयत्नांबद्दल सहानुभूती वाटून त्या राजजनांनी लोकहितार्थ माझ्याशी सहकार्यही केले. बहुजन समाजाच्या हिताचे कार्य करण्यासाठी विशिष्ट भेदभाव विसरून जाण्याची ही तयारी, आपल्याला जे महत्कार्य करावयाचे आहे त्यासाठी सहकार्य करण्याची ही सिद्धता, ही एवढी एक गोष्ट तरी खात्रीने हिंदुस्थानाला आज हवीच आहे. ती गरज इतकी मोठी आहे, स्वायत्त राज्यपद्धतीच्या या प्रधान अंगाचीच जरूर आज इतकी मोठी आहे की, जोपर्यंत सहकार्याची भावना सर्वत्र खेळू लागली नाही तोपर्यंत हिंदुस्थानाच्या चिरस्थायी हिताची अशी एकही गोष्ट आपल्याला प्राप्त होणे अशक्य आहे.

राज्यकारभाराच्या कामकाजाचा अनुभव अर्ध शतकभर घेतल्यावर मला जे धडे शिकावयास मिळाले त्यातले काही धडे आता मी तुम्हाला सांगितले. या नंतरचे माझे काम भविष्यकाळी उपयोगी पडणारे असे मार्गदर्शक सार या सिंहावलोकनापासून काढावयाचे एवढेच राहिले. ते सार, सभ्य स्त्री-पुरुष हो, मी तुम्हाला एकाच शब्दात सांगू शकेन. तो शब्द म्हणजे 'सेवा.' माझ्या दीर्घ राजवटीने मला काही शिकविले असेल तर ते हेच की, आपल्या बांधवांची परमावधीची सेवा करण्याच्या कार्याला स्वतःला वाहून घेणे हेच एकमेव अत्यंत उदात्त ध्येय माणसाने स्वतःसमोर ठेवण्यासारखे आहे. तेच ध्येय माझ्यासमोर ठेवण्याचा सतत प्रयत्न मी माझ्या सर्व

कार्य - कर्तव्यांच्या वेळी केलेला आहे. मी ज्या गोष्टी केल्या त्या फक्त माझ्या स्वतःसाठी मी केलेल्या नाहीत किंवा आज जे माझे प्रजाजन आहेत त्यांच्यासाठीही मी केलेल्या नाहीत, तर जी मंडळी माझ्या मागून येणारी आहेत त्या भावी पिढ्यांच्या मंडळींसाठी मी त्या गोष्टी करून ठेविल्या आहेत. जरी माझ्या कार्याचे क्षेत्र अर्थात माझ्या राज्यापुरतेच मला संकुचित ठेवावे लागले तरी हिंदुस्थानाच्या इतर भागांनाही लागू पडेल, असा अर्थदेखील माझ्या कार्यामध्ये सापडू शकेल अशी मला आशा आहे. माझे ध्येय मी तुम्हाला सांगितले आणि मला वाटते तुमचेही ध्येय तेच असेल, किंबहुना जबाबदारीने युक्त असा राष्ट्रीय दर्जा मिळविण्याची ज्यांची आकांक्षा आहे त्या सर्व राष्ट्रप्रेमी लोकांचेदेखील हेच ध्येय असावयाला पाहिजे. हे ध्येय सुखासुखी साध्य होणारे ध्येय नाही. ज्याने ते संपूर्णपणे साध्य करून घेतले आहे. असा भाग्यवंत कदाचित सापडणारही नाही. तरीपण हेच एकटे ध्येय माझ्या समजुतीप्रमाणे अत्यंत उदात्त असे ध्येय आहे. ते ध्येय नसलेला मनुष्य समाजात राहण्यास व समाजात राहून मिळणारे फायदे उपभोगण्यास अपात्र आहे. समाजव्यवस्थेचा पाया शिक्षण आहे हे मी तुम्हाला सांगितलेच आहे आणि शिक्षण म्हणजे दुसरे - तिसरे काही नसून स्थूलमानाने स्वतःच्या वैयक्तिक शक्तींचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे याचेच नाव शिक्षण होय. शिक्षणाचा हा अर्थ त्या शब्दावरूनच उघड होणारा आहे; परंतु या शिक्षणजन्य शक्तींचा विनियोग स्वार्थासाठीच करण्याची संकुचित दृष्टी जर शिक्षणाबरोबरच मनुष्याच्या अंगी येत असेल तर ते शिक्षण शिक्षणाच्या स्वाभाविक गुणांपासून अतिशय दुरावलेले, च्युत झालेले आहे असे ठरते. कारण स्वबांधवांची सेवा चोखपणाने व मनःपूर्वक करावयाची असेल तर निःस्वार्थीपणाच माणसाने अंगी बाळगिला पाहिजे. स्वार्थी दृष्टी ठेवून चालणार नाही. स्वार्थाच्या भिकार कुंपणाच्या पलीकडे दृष्टी नेऊन तिला लोकोपयोगी कार्यावर स्थिर करण्याच्या कामी आपण अपयशी ठरलो आहोत व केवळ त्यामुळेच स्वायत्त राज्यतंत्राच्या मार्गात इकडे मोठे अडथळे आज आपल्यापुढे उभे राहत आहेत.

एका जातीच्या विशिष्ट हितसंबंधीशी विरोध करणारे असे दुसऱ्या जातीचे विशिष्ट हितसंबंध जेव्हा एखादा इसम जोराने पुरस्कृत करू लागतो व त्यायोगे परिणामी दोन्ही जातींच्या अंतिम हिताला धोका पोहोचवितो. तेव्हा त्या स्वजात्यभिमानी इसमाचा स्वार्थ आणि स्वतःची तुंबडी भरण्यासाठी गरिबांच्या तोंडचा घासही लुबाडून घेणाऱ्या नराधमाचा स्वार्थ हे दोन्ही स्वार्थ सारखेच गर्ह्य असतात. या दोघांपैकी दुसऱ्या लुटारू इसमाचा तुम्ही बिनदिक्कत धिक्कार कराल; परंतु पहिल्या जात्यभिमानी इसमाचा मात्र कदाचित हुतात्म्याच्या बरोबरीनेही तुम्ही गौरव कराल, असा संभव आहे. संकुचित दृष्टीपासून जे भय आहे ते हेच जनसेवेच्या बुरख्याखाली वावरणाऱ्या स्वार्थी वृत्तीपासून जो धोका आहे तो हाच. गतकाळाकडे मी दृष्टी वळविली आणि माझ्या सुधारणेच्या धोरणाला आलेले अडथळे पाहिले व प्रजेची सेवा करण्याची संधी मिळण्यापूर्वी ज्या परस्परविरोधी गोष्टींचा मला विचार करावा लागला त्यांची आठवण झाली, म्हणजे माझ्या मनावर पक्केपणाने हे ठसते की, जनसेवेचे ध्येय सिद्धीस न्यावयाच्या कामी मनुष्याने सर्वांच्या आधी स्थिरबुद्धित्व अंगी आणले पाहिजे. त्याने कोणत्याही मताचा पंडिती आग्रह धरिला तर त्याची दिशाभूल न होण्याच्या जितका संभव असतो तितकाच संभव दिशाभूल होण्याचाही

असतो. त्याने स्वतःची नजर आपल्या उच्च ध्येयाच्या ध्रुवताऱ्यावर खिळविलेली असली तरी त्याने आपले पाय भक्कम रीतीने रोवून जमिनीवरच उभे ठेविले पाहिजेत. प्रत्येक गोष्टींचे जे वास्तविक स्वरूप असेल तेच त्याने स्पष्टपणे पाहिले पाहिजे. कारण असे केले तरच त्या गोष्टींना जे स्वरूप खरोखर असावे असे त्याला वाटत असेल, त्या इष्ट स्वरूपात त्याला त्या गोष्टी अखेरीस दिसू लागतील.

भविष्यकाळासाठी जो संदेश तुम्हाला मी देऊ इच्छितो तो हाच. हिंदुस्थानातल्या एका सर्वोत्कृष्ट शहरात तुम्ही राहत असल्यामुळे लोकसेवा करण्याची मुबलक संधी तुम्हाला आहे आणि त्या संधीचा सदुपयोग करून घेण्याची तुमची इच्छा माझ्या आजच्या भाषणाने बळावेलच अशी मला आशा आहे. भाषण संपविण्यापूर्वी माझे एकच काम बाकी आहे ते करतो. आज तुम्ही माझा जो सन्मान केला त्याबद्दल मी तुमचे पुन्हा एकदा आभार मानतो. या सुंदर पुस्तकाबद्दलही* मी तुमचा आभारी आहे. हा स्मारक ग्रंथ आजच्या प्रसंगासाठी तुम्ही लिहवून घेतला असल्यामुळे, तुमची सुखकर व प्रेमळ आठवण म्हणून मी त्याचे जतन करीन याची खात्री असू द्या.

●●●

*'श्रीसयाजीगौरवग्रंथ', प्रकाशक :- वाढदिवस मंडळ, बडोदे.

१७०.

स्थळ : पुणे
काल : तारीख २० मार्च, १९३३
प्रसंग : पुण्यातील मराठा समाजातर्फे झालेला मानपत्रसमारंभ

श्रीमंत खासेसाहेब, रावबहादूर पाटील व प्रिय बंधू-भगिनी हो,

माझे भाषण सुरू करण्यापूर्वी ते मी खाली बसूनच करण्याची सर्व सभाजनांची परवानगी मागतो. मी सत्ताधीश किंवा श्रीमान आहे म्हणून आपल्या जागेवर बसून बोलतो असे नव्हे, तर माझी प्रकृती उभे राहू बोलण्याइतकी चांगली नसल्यामुळे मी बसून बोलत आहे, त्याला आपली परवानगी असावी.

आपण चालविलेल्या कार्याची माहिती मला मानपत्रात व त्यापूर्वी झालेल्या भाषणात मिळाली. आपले कार्य फार उपयुक्त आहे. ते चांगले चालू राहिले पाहिजे. त्याविषयी मी विशेष सांगून आपला वेळ घेत नाही. आपण आपली दृष्टी जास्त व्याप्त ठेवली पाहिजे. आपली वृत्ती कूपमंडुकाप्रमाणे असू नये. बाहेरच्या देशांशी जितका अधिक संबंध आणता येईल तितका आणला पाहिजे. सुधारलेल्या देशात चाललेल्या निरनिराळ्या प्रकारच्या संस्थांचे निरीक्षण करा. त्यांचा व्यापार. त्यांचा उद्यम पहा. त्यांचे अनुकरण करून आपण सर्वांगीण उन्नती करण्यासाठी यत्न केले पाहिजे. आपल्या चळवळीत त्यांच्यासारखी एकजूट पाहिजे. तशी एकजूट आणल्याने फायदाच होणार आहे. बाहेरील जगाकडे पाहिल्यास त्या देशातून राष्ट्रीय भावना कशा असतात, तेथील शिक्षणव्यवस्था, तेथील राहणी, समाजव्यवस्था यांची पाहणी केल्यास तोटा न होता फायदाच होईल असा माझा दृढ विश्वास आहे.

कोणत्याही एकाच जातीस उत्तेजन देणे केव्हाही श्रेयस्कर होणार नाही. राष्ट्र व जात यांच्यामधील संबंध हात आणि बोटे यांच्याप्रमाणे आहे. सर्व बोटे सारखी नाहीत; परंतु सर्व बोटांनी एकमेकांशी सहकार्य केले व मूठ वळविली तरच हातास योग्य कार्य करता येते. परंतु ज्या जाती मागे आहेत त्यांना उत्तेजन देणे आवश्यक आहे. मात्र या बाबतीत प्रमाण पाहिले पाहिजे. ज्या प्रमाणात एखादी जात मागासली असेल तेवढ्याच प्रमाणात तिला उत्तेजन द्यावे. तसे करणे

न्याय्य ठरेल; परंतु नुसत्या मदतीवर अवलंबून राहण्याने कार्यभाग होणार नाही. जरुरीपेक्षा अधिक मदत मिळाल्याने फायद्याच्या ऐवजी तोटाच होतो. सुधारणा विशिष्ट जातीताच केवळ न होता सर्व जातीत व सर्व धंद्यात एकसारखी झाली पाहिजे. नुसता सेनापती हुशार असून चालत नाही; परंतु ज्या शिपायांवर तो हुकूम चालवितो ते शिपाईही हुशार असले पाहिजेत. सेनापतींचा हुकूम समजून त्याप्रमाणे वागण्याची हुशारी त्यांच्या अंगी असली पाहिजे. हल्लीच्या परिस्थितीत सर्व जाती सारख्या नसल्यामुळे काही जातींना मदत करणे अवश्य आहे. माझ्या राज्यात कोळी, चांभार वगैरे निरनिराळ्या जातींस मी नेहमी उत्तेजत देत असतो; पण त्या उत्तेजनाचे प्रमाण त्या त्या जातींच्या मागासलेपणाच्या प्रमाणात असते आणि असे योग्य प्रमाण ठेविल्यानंतर जर कोणी हेवादावा केला तर ते त्याचे अज्ञान आहे असे खुशाल समजावे. शरीराचे सर्व अवयव निकोप असले पाहिजे. त्याशिवाय शरीराचे व्यापार नीट चालणे शक्य नसते. या दृष्टीने निरनिराळ्या जाती हे राष्ट्राचे अवयव समजून त्यांना मजबूत करणे अवश्य आहे.

आजच्या प्रसंगी देशाचा पूर्वीचा म्हणजे अडीचशे-तीनशे वर्षांपूर्वीचा इतिहास डोळ्यापुढे उभा राहतो; परंतु यावेळी मला त्याविषयी फार बोलावयाचे नाही. पूर्वीच्या काळी तलवारीच्या जोरावर समाजाने वैभव मिळविले; परंतु आता आपण हल्लींच्या काळाच्या परिस्थितीचे योग्य निरीक्षण केले पाहिजे व तिचे योग्य महत्त्व ध्यानात आणले पाहिजे. पूर्वी ज्याप्रमाणे लढाईच्या कामात यश मिळविले त्याप्रमाणे हल्लीच्या काळातील विद्या, हुन्नर, धंदे व उद्योग यात प्रावीण्य संपादन करून यश मिळविले पाहिजे.

आपली व माझी २५ वर्षांनंतर आज भेट होत आहे, हे कार्यबाहुल्यामुळे माझ्या ध्यानात नव्हते. या भेटीने मला फार आनंद होत आहे. मी आज सकाळी आपल्या निरनिराळ्या संस्था पाहिल्या. ह्या संस्थांविषयी मला जी माहिती मिळाली तिच्यावरून तुम्ही प्रगतीचा मार्ग आक्रमण करीत आहा असे मला वाटते.

मी पुण्यास परका नाही. आपल्यापैकी मी एक आहे असे मला वाटते. कालवशात आमचे पूर्वज याच प्रांतातून गुजरात देशात तलवार गाजवून नशीब काढण्यास गेले आणि तेथे कायमची वसाहत करून राहिले. तथापि आमची वतनाची गावे पुण्यापासून १०-१५ कोसांच्या अंतरावर आहेत. त्यामुळे आम्हाला पुणेप्रांताबद्दल आणि त्यातील मराठा बांधवांबद्दल आपुलकीची भावना वाटत असते. मी आपल्या जिल्ह्यातलाच आहे.

मराठा समाजात एक तऱ्हेचा संग्राहक वृत्तीचा प्रभाव स्पष्ट दिसून येतो. आर्य व द्रविड अशा दोन्ही मानववंशाचे गुण या समाजात शारीरिक आणि मानसिक बाबतीत दृग्गोचर होतात. मराठा समाजात तलवार गाजविणारे वीर जसे होऊन गेले आहेत, तसे तुकारामबुवांसारखे शांतिब्रम्ह तपस्वी, फुल्यांसारखे समाजसुधारक, केशवराव भोसल्यांसारखे नटवर्य आणि छत्रपती शाहू महाराजांसारखे नवमतवादी राजेही होऊन गेले आहेत. अनेक चालीरीतींच्या, अनेक धंद्यांच्या आणि अनेक भाषा बोलणाऱ्या लोकसमुदायांचा समावेश महाराष्ट्रीयांनी आपल्यात करून घेतला आहे. ही संग्राहक वृत्ती यापुढेही चालू ठेविल्यास या समाजाची संख्या व बळ अपरिमित वाढेल अशी खात्री आहे.

नुसते संख्याबल वाढविण्याचे काही अर्थ नाही हे मी जाणून आहे. सध्यादेखील आपल्या समाजाचे संख्याबदल महाराष्ट्रातील कोणत्याही जातींपेक्षा अधिक मोठे आहे; परंतु संपत्तीबदल किंवा ज्ञानबल यांचे प्रमाण मात्र व्यस्त आहे हे खेदाने कबूल करावे लागते. याचे कारण या समाजाच्या नैसर्गिक क्षात्रवृत्तीला अवसर राहिला नाही हेच होय. ज्यावेळी समरांगणावर कामगिरी बजावण्याची संधी मराठ्यांस मिळत होती त्यावेळी त्यांनी हिंदुस्थानातील इतर कोणत्याही लढाऊ जातींपेक्षा आपण कमी नाही असे सिद्ध करून दिले आहे. परंतु ही संधी नष्ट होताच, पाण्यातून काढून भुईवर ठेवलेल्या जलचरांप्रमाणे मराठ्यांची स्थिती झाली. आपण खास लक्षात ठेवले पाहिजे की, खऱ्या क्षत्रियांस ज्याप्रमाणे शरीरसंपत्तीची आवश्यकता आहे त्याप्रमाणे आमचीही आहे. त्यावाचून त्यांना आपले खरे कर्तव्य बजावता येणार नाही हे उघड आहे.

उत्क्रांती तत्त्वाप्रमाणे कोणताही प्राणी स्वतःला भोवतालच्या परिस्थितीस अनुकूल करून घेऊन जीवनकलहातून पार पडत असतो. तेच तत्त्व समाजासही लागू पडते. बहुजीवी मराठा समाजास कालचक्रानुसार बुद्धिजीवी बनावे लागत आहे आणि त्याकरिता हरतऱ्हेने प्रयत्न चालू आहेत. मराठा विद्यार्थ्यांकरिता वेगळ्या शाळा, वसतिगृहे, छत्रवृत्त्या इत्यादी सवलती देण्यात येऊन त्यांना जीवनकलहांत इतर विद्योपजीवी समाजांची बरोबरी करण्यास सामर्थ्य यावे अशी तजवीज करण्यात येत आहे. अशा मदतीचा उपयोग पांगुळगाड्याप्रमाणे स्वतःचे बळावर चालता येईपर्यंतच करावा हे योग्य आहे. पांगुळगाड्याचा उपयोग वाजवीपेक्षा अधिक केल्यास मनुष्य जन्मभर पांगळाच राहतो. तसेच समाजाचेही आहे. विद्यार्जनाकरिता भिक्षा मागण्याची सूट असलेल्या ब्राम्हणसमाजात भिक्षा हे साधन न राहता साध्य बनले आहे आणि त्या समाजाची किती अवनती झाली आहे हे आपण डोळ्यांसमोर ठेविले पाहिजे. स्वतःच्या प्रयत्नाने आणि कष्टाने साध्य केलेली विद्या ही, परावलंबी राहून मिळविलेल्या विद्येपेक्षा अधिक यशस्कर आणि अभिमानास्पद आहे हे सांगण्याचे कारण नाही.

नवीन राज्यघटनेत हिंदुस्थानचे लोकास हिंदी लष्करात मोठ्या प्रमाणावर हुद्दे आणि अधिकार मिळण्याचा संभव आहे. असे झाल्यास मराठा समाजाची धुमसत असलेली क्षात्रवृत्ती पुन्हा फुंकर मारून पेटवावी लागेल आणि हल्लीचे आकुंचित कार्यक्षेत्र विस्तृत होऊन मुलकी नोकऱ्या मिळविण्यासंबंधी आपापसात चाललेला झगडा मिळून जाईल अशी आशा करण्यास पुष्कळच जागा आहे.

परिस्थितीत बदल होतो त्याप्रमाणे सुधारणा करणे अवश्य असते. पूर्वीचे काळी ब्राह्मण वर्गाचे हातात शिक्षणाची सूत्रे होती. युद्ध करणे, राज्य चालवणे, हे क्षत्रियांचे काम होते. याज्ञिक कर्मास शिक्षण व ज्ञानार्जन करावे लागे. शिक्षणात सामर्थ्य आहे. सामर्थ्य म्हणजे शरीरबल हेच नव्हे. मुत्सद्दीपणा व शहाणपणा म्हणजे शिक्षण व ज्ञान यांनी सामर्थ्य कायम राहते. बुद्धिसामर्थ्य व शरीरसामर्थ्य यांची जरुरी अमुक विशिष्ट जातीसच आहे असे नसून त्यांची जरुरी सर्वांना सारखीच आहे. क्षात्रतेजाचा मक्ता क्षत्रिय म्हणविणाऱ्या जातीकडेच राहणे योग्य नव्हे. क्षात्रतेजाचा प्रसार ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या व इतर जातींमध्येही सत्वर झाला पाहिजे. जातिवाचक गुणांवर जोर देऊन इतरांना कमीपणा देणे मला पसंत नाही. सर्वांचे कल्याण तेच आपले कल्याण, सर्वांचे

सुख तेच आपले सुख, सर्वांची भरभराट तीच आपली भरभराट, अशी भावना आपण बाळगली पाहिजे. सर्वांनी बंधुभावाने एकमेकांशी वागावे व सर्वांचे सुखदुःख एकच आहे, असा विचार करून देशाचे कल्याण साधावे. मात्र असे करण्यास प्रत्येक मनुष्याने स्वतःच्या उन्नतीचा प्रयत्न केल्यास कुटुंबाची प्रत्येक कुटुंबाने असा प्रयत्न केल्यास जातीची, प्रत्येक जातीने असा प्रयत्न केल्यास प्रांताची आणि प्रत्येक प्रांताने स्वतःची उन्नती करण्याचा प्रयत्न केल्यास देशाची उन्नती होते. याविरुद्ध असलेले वर्तन अज्ञानाचे द्योतक आहे हे लक्षात ठेविले पाहिजे. जेथे अज्ञान विशेष, तेथे मत्सराचा प्रादुर्भाव असतो. अर्थात एका कुटुंबाने दुसऱ्या कुटुंबाच्या उन्नतीशी विरोध न करता प्रयत्न केला तरच जातीची उन्नती होऊ शकते. तसेच कोणत्याही जातीने दुसऱ्या जातीच्या हितास विरोध न करता आत्मोन्नतीचा यत्न केल्यास प्रांताची व देशाची उन्नती होऊ शकते. हिंदुस्थान या राष्ट्राची उन्नती हे आपले साध्य आणि आपल्या समाजाची उन्नती हे साधन आहे, अशी विशाल दृष्टी मराठ्यांनी ठेवल्यास त्यांच्या हातून त्यांच्या पूर्वपरंपरेस साजेल असे स्वार्थत्यागाचे आणि आत्मदानाचे थोर कार्य इतिहासात रुजू होईल. माझे प्रयत्न या राष्ट्रहिताच्या दृष्टीला अनुसरून असतात आणि हा मराठा, हा ब्राम्हण, हा वाणी, हा दक्षिणी, हा गुजराती, हा कानडी असे भेदभाव मनात न बाळगता सर्व जातींना उन्नतीच्या मार्गात मी उत्तेजन देत असतो.

शिवाजी मराठा हायस्कूलसारखी संस्था रा. जगताप यांनी चालविलेली पाहून मला परमानंद वाटतो. रा. जगताप हे बडोद्यास लष्करी खात्यांमध्ये नोकर होते व ते आमच्याच तालमीत तयार होऊन येथे उत्कृष्ट कामगिरी करीत असलेले पाहून मला समाधान वाटते. त्यांनी नोकरीतून मुक्त झाल्यानंतर आपल्या ज्ञानाचा उपयोग इतरांना विद्यामृत देण्याकडे केला, ही आनंदाची गोष्ट होय. त्यांच्यासारख्या काम करणारास परदेशी जाऊन तेथील शिक्षणपद्धतीचे ज्ञान व अनुभव मिळाल्यास फार फायदा होईल व त्यामुळे त्यांच्या कार्यास फार मदत होईल असे मला वाटते. त्यांनी केलेल्या कार्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करून त्यांच्या संस्थेची उत्तरोत्तर भरभराट होवो व याहीपेक्षा महत्त्वाचे कामे त्यांच्या हातून घडोत अशी माझ्या अंतःकरणाची मनीषा आहे.

सरते शेवटी, आपण माझा जो बहुमान आणि सत्कार केला त्याबद्दल आपले सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो हे तुमच्यातलाच एक घटक या नात्याने मी अशी इच्छा प्रदर्शित करतो की, ज्याप्रमाणे मायभूमीच्या सेवेकरता पूर्वी आपल्या पूर्वजांशी निस्सीम स्वार्थत्याग दाखविला, पराक्रम गाजविला आणि हाल-अपेष्टा सोसल्या त्याप्रमाणे भविष्यकाळी हेच उज्ज्वल उदाहरण आपला समाज जगतास घालून देईल व मराठे लोकांची सर्व प्रकारची उन्नती साधण्यास मराठा समाज समर्थ होईल, अशी आशा प्रदर्शित करून मी आपली सर्वांची रजा घेतो.

●●●

१७१.

स्थळ : पुणे
काल : तारीख २१ मार्च, १९३३
प्रसंग : टिळक मंदिरात ७४ संस्थांनी केलेला श्रीमंतांचा सत्कार

सद्‌गृहस्थ आणि भगिनी हो,

आता सूर्यास्त झाला असून प्रकाशही कमी झाला आहे. मला आपले चेहरे नीट दिसत नाहीत. तथापि, आपले विविध पोशाख व शिरोभूषणे पाहून मला एखादा बगीचा पाहत असल्याचा भास होत आहे. आपण हा जो माझा आदर केला त्याबद्दल मी आपला अतिशय ऋणी आहे. आपण हा जो प्रेमळ देखावा दृष्टीस पाडला त्याने माझे अंतःकरण भरून आले असून शब्द नाहीसे झाले आहेत. यापूर्वी येथे मोठ्या अनुभवी व विद्वान गृहस्थांची भाषणे झाली आहेत. तेव्हा आता मी जास्त काय सांगणार? तरीपण जे थोडेफार विचार मनात आले आहेत, ते आपणापुढे ठेवीत आहे.

कोठल्याही राष्ट्राची प्रगती होण्यास तेथील लोकांमध्ये ज्ञानाचा प्रसार व्हावा लागतो, ज्ञानाची मनुष्याला अत्यंत आवश्यकता आहे. ज्ञानामुळे मनुष्यात शोधकवृद्धी उत्पन्न होते व मग त्या बुद्धीच्या साहाय्याने तो प्रगतीच्या मार्गावर जातो. संसाराचा पायाही ज्ञानच आहे. Education in broade - म्हणजे, व्यापक अर्थाने शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार झाला पाहिजे. याच हेतूने विविध प्रकारांनी मी माझ्या राज्यात तसा उपक्रम सुरुवातीपासूनच केला आहे. या देशात मिळणारे शिक्षण सर्वत्र चांगले असते असे म्हणणे कठीण आहे. त्याविषयी मी या ठिकाणी जास्त सांगत नाही. कारण त्या प्रश्नाचा ऊहापोह करण्याचे स्थळ हे नव्हे व तसेच करण्यास अवकाशही नाही. देशकालवर्तमानास अनुसरून प्रगती साधण्याकरिता ज्ञानप्रसार हा अवश्य करावा लागतो व तो राष्ट्रोन्नतीचा मुख्य पाया होय. कोणतेही काम जबाबदारीने पार पाडण्यास सहकार्याची अत्यंत जरुरी असते व ही सहकार्याची वृद्धी जनतेच्या अंगी उत्पन्न होण्यासही तिला शिक्षण दिले पाहिजे. माझ्या हातून ज्या काही थोड्या सुधारणा व लोकोपयोगी कामे झाली ती (१) लोकशिक्षण, (२) जनतेची सहानुभूती व सहकार्य आणि (३) निष्काम सेवा या गुणत्रयीवर उभारलेली होती. राज्य नीट चालण्यास रयत समंजस, ज्ञानी व कार्यात वाकबगार असावी लागते. असे जेथे असते

त्या देशाची तेव्हाच भरभराट होते. नुसता राजा उत्तम असून चालत नाही, तर राजापासून मजुरापर्यंत सर्वांनी एकाच तऱ्हेचे ज्ञान प्राप्त होणे जरूर आहे. यामुळे पक्षपात, मतभेद व स्पर्धा कमी होण्याचा संभव असतो व तसे झाले म्हणजे देशोन्नती साधते.

आपण सर्व पुणेकर मंडळींनी आज जो हा माझा गौरव केला आहे तो व्यक्तीचा गौरव नसून माझ्या कार्याचा गौरव केला आहे असे मी समजतो. कार्य प्रधान आहे व व्यक्ती ही गौण होय. आता हे कार्य करीत असता मला तसदी झाली असेल. पण कोणतेही कार्य तसदी घेतल्याशिवाय कधीही होत नाही आणि सत्कार्य घडवून आणण्यात जर संपत्तीचा व्यय झाला, तरच त्या संपत्तीचा सदुपयोग झाला असे मी समजतो. जे कार्य हातून झाले त्यात माझी रयत व माझे कामगार-अधिकारी यांची सहानुभूती व सहकार्य मला मिळाले म्हणूनच ते झाले. मी केलेले कार्य सर्वच चांगले झाले असेल, असे मी म्हणत नाही. पुष्कळ बाबतींमध्ये माझी निराशाही झाली आहे. परंतु एकंदरीने पाहता जे ध्येय दृष्टीपुढे ठेवून कार्य केले गेले ते बऱ्याच अंशी सफल झाले असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. मी हाती घेतलेले कार्य बीज रूपाचे आहे. त्याची योग्य जोपासना करून कार्यकर्त्यांनी त्याकडे चांगले लक्ष दिल्यास त्यात योग्य सुधारणा होऊन सर्वांचाच मोठा फायदा होणार आहे व माझ्यानंतर माझी मुले ते कार्य पुढे चालवतील अशी मला आशा आहे. मी त्यांना माझ्यापेक्षा शक्य तितके अधिक शिक्षण देवविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तेव्हा त्याचा सदुपयोग त्यांच्याकडून होईल असे मी समजतो.

मी माझ्या स्वतःची प्रशंसा करतो असे नाही; पण मला स्वतःला ५-६ इयत्ता शिकण्याइतकाही वेळ मिळाला नाही! तेव्हा एवढ्या तुटपुंज्या ज्ञानावर राज्यतंत्र सुरक्षित चालविण्याची आपली अपेक्षा सफल होईल काय? राजा झाला तरी त्याला ज्ञानसंग्रहासाठी इतर जनांप्रमाणे योग्य शिक्षण देण्याची तरतूद करून त्याच्या अंगी स्वतःची जबाबदारी पार पाडण्याचे सामर्थ्य आणून दिले पाहिजे. तसे न करता त्याच्याकडून मोठमोठ्या कार्याची अपेक्षा बाळगणे हे हास्यास्पद होय. ज्ञानप्राप्तीसाठी राजाला देखील शिष्यत्व स्वीकारण्यात कमीपणा नाही. तसे समजणे हे अज्ञानाचे द्योतक होय. आता शिक्षण हे केवळ पुस्तकी नसावे. त्यात व्यावहारिक, राजकीय इत्यादी शिक्षणाला बराच वाव असावा. राष्ट्र व समाज यांना जोमदार करावयास सर्वव्यापी शिक्षणाची जरूर आहे. एकांगी शिक्षण उपयोगी नाही. राजालाही स्वतःचे कर्तव्य पूर्णपणे बजावण्यास सर्वव्यापी शिक्षणाची खास आवश्यकता आहे, हे निराळे सांगावयास नको.

कोणत्याही राज्यकर्त्याला आपला राज्यशकट योग्य मार्गाने न्यायावयाचा असेल, तर आताच मी सांगितल्याप्रमाणे त्याला स्वतःला तर सुशिक्षित झालेच पाहिजे व आपल्या प्रजेलाही शिक्षण द्यावयास पाहिजे. राज्यकर्त्यांच्या आकांक्षा कितीही मोठ्या असल्या तरी जे अधिकार राजा प्रजेला देईल त्यांची जबाबदार व किंमत ओळखण्याची पात्रता जनतेत आल्याशिवाय ते अधिकार देऊन न दिल्यासारखे होतात आणि असे होऊ नये म्हणून जनतेमध्ये वैयक्तिक व सामुदायिक जबाबदारी व कर्तव्य पार पाडण्याची योग्यता आली पाहिजे. राजाला सर्वांचे म्हणणे ऐकावे लागते. रयतेनेही आपले कर्तव्य योग्य तऱ्हेने पाळले पाहिजे. राजाकरिता जसा राजधर्म आहे तसा प्रजेकरिता प्रजाधर्म पण आहेच. रयत कर्तव्यभ्रष्ट झाल्यास राजाला राज्य करणे कठीण

जाते. प्रजा व राजा यांची ओळख एकमेकाला चांगली झाली पाहिजे, म्हणजे राजाने प्रजेच्या खालच्या दर्जापासून वरच्या दर्जापर्यंत असणाऱ्या सर्व जातींच्या लोकात मिसळून, त्यांच्या अडचणी लक्षात घेऊन त्या दूर करण्याचा जसा प्रयत्न केला पाहिजे तसाच प्रजेनेही समंजसपणे राजाशी सहकार करून त्याला चांगली मदत केली पाहिजे, असे केले तरच देशकल्याणाचे कार्य सुगम होते.

केवळ पुस्तकांमध्ये वर्णिलेल्या राज्यपद्धती किंवा पाश्चिमात्य पद्धतीचे अंधानुकरण या दोहोंनीही कार्यभास साधावयाचा नाही. देशाची परिस्थिती, राज्याचा विस्तार लोकांची सांपतिक, शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक परिस्थिती या व इतर पुष्कळ गोष्टींवर राज्यतंत्रपद्धती अवलंबून असते. अमुक एक पद्धती स्थापित झाल्यावर तिची वाढ कशा प्रकाराने होत आहे, समाजावर व राज्यतंत्रावर तिचे इष्टनिष्ट परिणाम काय होत आहेत, या गोष्टीकडे बारकाईने लक्ष ठेवून, योग्य वेळी जरूर ती छाटाछाट त्यापद्धतीत करावी लागते. झाडाची वाढ जोमदार होण्यास त्याच्या फांद्या व विस्तार तोडावा लागतो. तसेच संस्थेच्या बाबतीत करावी लागते. मग ती संस्था राज्यकारभार पद्धतीची असो किंवा दुसरी एखादी असो, अशी छाटाछाट करताना लोक-टीकेचे प्रहारही सोसावे लागतात. परंतु केवळ सवंग लोकप्रियता हे ध्येय न ठेवता दूरदृष्टी ठेवून खरे लोककल्याण साधण्याचाच विचार करावा लागतो. या दृष्टीनेच मी माझा राज्यकारभार पाहत असतो.

राजासंबंधी बरेच भिन्नभिन्न विचार प्रचलित आहेत. त्यात बरेचसे चुकीचेही आहेत. उदाहरणार्थ, राजाला निद्रानाश झाला तर लोकांना बरे वाटते! कारण राजा सदैव जागृत असावा अशी त्यांची कल्पना असते. पण ही कल्पना किती चुकीची आहे हे सहज दिसून येण्यासारखे आहे. मनुष्यप्राण्यास झोप ही आवश्यक आहे. तेव्हा राजास झोपेशिवाय कसे चालेल? ती जर त्यास न मिळाली तर त्याच्या प्रकृतीवर अनिष्ट परिणाम होऊन ती खालवेल हे उघड आहे. साधारण मनुष्यापेक्षा राजावर जबाबदारी जास्त असल्यामुळे त्याला इतरांपेक्षा काही अंशी जास्त जपले पाहिजे. राजाने चैन करावी असे माझे म्हणणे नाही; परंतु इतर मानवी प्राण्यांप्रमाणे त्यास मानून, त्यांच्या इतक्याच किंवा त्यांच्यापेक्षा जास्त अशा नैसर्गिक शरीरसामर्थ्य इत्यादींची अपेक्षा राजाच्या बाबतीत न ठेवली पाहिजे. राजाला जरा किंवा म्हातारपण नसते अशीही भ्रामक कल्पना आहे. ती किती चुकीची आहे हे आपणच पहा. राजा नेहमीच तरुण राहू शकत नाही. सामान्य माणसाप्रमाणेच त्यासही यौवन, वार्धक्य इत्यादी अवस्था लागू पडतात. म्हणून त्याचा जास्त उपयोग करून घ्यावयाचा असल्यास त्याला चांगल्या तंदुरुस्तीमध्ये ठेवण्यातच रयतेचा फायदा आहे.

हिंदुस्थानचे राष्ट्रीय ध्येय गाठण्याच्या दृष्टीने संयुक्त राज्यघटनेच्याच मार्गाने गेले पाहिजे असे मला वाटते. असे करताना प्रत्येक घटकाला लघुत्व आले तरी ते पत्करणे हे राष्ट्रहिताचेच होईल. हिंदुस्थानाला आपले भवितव्य ठरवून घेण्याची पात्रता येणार असेल, तरच त्याने फेडरेशनला मान्यता द्यावी असे माझे मत आहे. मी प्रगतीचा भोक्ता असलो तरी नुसत्या नावाच्या प्रगतीने हुरळून न जाता मला समंजस प्रगती हवी असते. काल्पनिक अभिमानाला बळी न पडता,

राज्यतंत्र हे शास्त्र व कला यांच्या संयोगाने बनलेले असते ते लक्षात ठेवून पुढे पाऊल टाकले पाहिजे. वाक्पांडित्यामध्ये आपले लोक पुढारलेले आहेत. परंतु बिकट प्रसंगी आपली मंडळी त्या प्रसंगासमोर ऐक्याने सामन्याला उभी राहू शकत नाहीत. तेव्हा असे हे किती वेळ चालणार? जोराची सुधारणा आपल्या लोकांच्या हातून होत नाही. प्रगती झाली तर ती टिकाऊ असली पाहिजे, सुधारणा पचविता आल्या पाहिजेत आणि त्यासाठी शारीरिक ताकद वाढविली पाहिजे. फेडरेशनमुळे जर हिंदी राष्ट्राचा उत्कर्ष व फायदा होत असेल तर त्याचा अवश्य पुरस्कार केला पाहिजे. मग त्यामुळे व्यक्तिशः एखाद्या संस्थानास काही अंशी लघुत्व आले तरी हरकत नाही. फेडरेशनकरिता लहान लहान संस्थानांचे संघ करावे लागतील. प्रत्येक लहान संस्थानांत स्वतंत्र कायदेमंडळ व कार्यक्षम हायकोर्टही स्थापन करणे शक्य आहे काय, याचा विचार करा. अंधानुकरण कराल तर ती फेडरेशनची चेष्टा केल्यासारखी होईल. तसेच फेडरेशनचे भवितव्य ठरविण्याची सत्ता मिळाली पाहिजे तरच काहीतरी होऊ शकेल. सध्याच्या काळी देश संयुक्त झाला पाहिजे. त्यातच सर्वांचे कल्याण आहे.

आता वेळ पुष्कळ झाला आहे. तेव्हा लांबलचक बोलून आपणास अधिक तसदी देऊ इच्छित नाही. आपण सर्वांनी मोठ्या प्रेमाने माझा हा सत्कार केला व माझे भाषण शांतपणाने ऐकून घेतले त्याबद्दल आपणा सर्वांचे पुन्हा एकवार उपकार मानून मी आपणा सर्वांची रजा घेतो.

●●●

१७२.

स्थळ : पुणे
काळ : तारीख २२ मार्च, १९३३
प्रसंग : हुजूर पागेतील मुलींच्या शाळेस भेट

सभ्य स्त्री- पुरुष हो,

दि. ब. गोडबोले यांनी आता आपल्या भाषणांत ज्या सुरेख शब्दांनी या शाळेचा इतिहास, तिच्या कार्याचे स्वरूप व तिने संपादिलेले यश या गोष्टीचे वर्णन केले, त्याबद्दल मला त्यांचे अभिनंदन करावेसे वाटते. इतक्या उतारवयातही त्यांनी जो उत्साह व जी विचारांची स्पष्टता कायम राखिली आहे ती पाहून त्यांच्याबद्दलच्या कौतुकपूर्ण आदराने माझे मन भरून येते; तसेच परिणामकारक भाषण करण्याच्या बाबतीतही मला त्यांची बरोबरी करता येईलसे वाटत नाहीच. तथापि, शाळा पाहत असताना आणि आताचे भाषण ऐकत असताना जे विचार मनात आले ते थोडक्या शब्दांत मी तुमच्यापुढे मांडू म्हणतो.

प्रथमतः या शाळेच्या चालकांना ते जी उष्कृष्ट कामगिरी करीत आहेत तिच्याबद्दल मी शाबासकी देतो आणि येथल्या वर्गांचे चालू काम पाहून माझा या शाळेविषयीचा ग्रह फारच अनुकूल झालेला आहे, असे मी त्यांना खात्रीपूर्वक कळवितो. यानंतर येथल्या विद्यार्थिनींचेही त्यांच्या तरतरीत व आरोग्यसंपन्न दिसणाऱ्या प्रकृतीबद्दल मी अभिनंदन करतो. तुम्हा विद्यार्थिनींना माझे एक आग्रहाचे सांगणे आहे की, तुम्ही अभ्यास व आरोग्य यांच्याबरोबर आणखी एक गोष्ट नेहमी मनात वागवीत चला, ती म्हणजे येथल्या कर्त्या मंडळींची आठवण. तुमच्या बौद्धिक व शारीरिक कल्याणाची सतत काळजी वाहणाऱ्या या लोकांचे तुमच्यावर जे ऋण आहे ते तुम्ही विसरू नका. या सज्जनांच्या परिश्रमामुळे शिक्षणामृतांचे पान करण्याचा महत्त्वाचा मान तुम्हाला प्राप्त झालेला नाही का ?

दि. ब. गोडबोले यांच्या भाषणावरून मला असे कळले की, तुमची शाळा आता पुरवणी शिक्षणाचे वर्ग (Extension classes) काढून एक नवाच उपक्रम करून पाहणार आहे. यासंबंधी संस्थेच्या संचालकाचे जे विचार व बेत आहेत ते मला पूर्ण पसंत आहेत. फक्त एकच गोष्ट मला सुचवावीशी वाटते, ती ही की, या नव्या वर्गांचा जो अभ्यासक्रम तुम्ही आखून घेतला आहे त्यात

त्या वर्गाच्या प्राणाइतक्याच महत्त्वाचा असा जो शिशुसंगोपनाचा विषय तो तुम्ही अवश्य समाविष्ट करावा. हे चिटणीस मला आता सांगतात की, तो विषय तुम्ही ठेवलाच आहे. मग अर्थात माझी सूचना मी आनंदाने परत घेतो. ती मी चुकून केली खरी; पण माझ्या त्या चुकीनेही काही कार्यभाग होण्यासारखा आहे. तो असा की, लहान अर्भकांचे व मुलांचे हितसंवर्धन करण्याचे योग्य शिक्षण देणे ही गोष्ट फार महत्त्वाची मानतो, एवढे तरी तुम्हाला त्या चुकून केलेल्या सूचनेवरून खात्रीने पटेल.

हिंदी लोकांचा आणि एका पाश्चिमात्य राष्ट्राच्या लोकांचा निकट सहवास घडून तो परमेश्वराच्या योजनेनुसार चालू राहावयाला आज शंभराहून अधिक वर्षे झालेली आहेत. आपली आर्यसंस्कृती प्राचीन व विशिष्ट स्वरूपाची आहे. त्यांची संस्कृती अत्यंत पुढारलेल्या अशा आधुनिक स्वरूपाची आहे.

अशा सहवासाचा परिणाम दोन्ही पक्षांवर होणे अपरिहार्य आहे आणि शिक्षण म्हणजे मुख्यतः अशा आचारविषयक म्हणा, विचारविषयक म्हणा परिणामाचीच एक परंपरा आहे. म्हणून पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या संसर्गामुळे जे शिक्षणविषयक प्रश्न आपल्या देशात उत्पन्न झाले आहेत त्यांच्याकडे आपण जितके बारकाईने लक्ष पुरवू तितके थोडेच होणार आहे. इंग्लिश लोकांचे काही गुण चांगले आहेत, काही वाईट आहेत, तसेच आपलेही गुण बरे - वाईट आहेत. आता त्यापैकी चांगल्या गुणांचे वाईट गुणांशी जे प्रमाण असते ते कोठे कमी असेल, कोठे जास्त असेल तिकडे लक्ष द्यावयास नको. ते प्रमाण काहीही असो, एक गोष्ट नक्की आहे की, इंग्रज असो की हिंदी असो एकाने दुसऱ्याचे गुण, सवयी, रीतिभाती या कमी - अधिक प्रमाणात का होईना, पण घेणे आता अपरिहार्यच आहे आणि अशा वेळी शहाण्या व धोरणी माणसाचे काम हेच असते की, तो आपले जोडीदार बनलेल्या लोकांपाशी ज्या इष्ट गोष्टी असतील त्यांचे अनुकरण करतो, पण अनिष्ट गोष्टींपासून मात्र दूर राहतो. चांगल्याचे अनुकरण करतानासुद्धा एक खबदारी घेणे अत्यंत जरूर आहे. ती ही की, अनुकरण करावयाचे ते गुलामी वृत्तीने करू नये आणि आपल्या एकंदर वृत्तीला अस्वाभाविक असलेल्या गोष्टी मारून-मुटकून व तिच्यात कोंबू नयेत. कारण, जी राहणी व विचारसरणी दुसऱ्यापासून नव्यानेच आपण घेऊ म्हणतो ती आपल्या परिस्थितीला व पर्यायाने आपल्या आनुवंशिक परंपरेला अनुरूप असली तर बरं. नाही तर भलतेच दुष्परिणाम ओढवतात. ते टाळावयाचे असतील तर परंपरेवर व परिस्थितीवर जोर जुलूम करून भागणार नाही. या मुद्द्यांकडे पुष्कळदा आपण दुर्लक्ष करतो व त्यामुळे करतो एक व भरावे लागते दुसऱ्याला, अशी चमत्कारिक परिस्थिती उत्पन्न होते. उदाहरणार्थ, स्त्री शिक्षणाची गोष्ट घ्या. जुन्या परंपरेत वाढलेल्या लोकांचा स्त्री शिक्षणाला इतका विरोध का? एकाअर्था तो विरोध समंजस आहे. आश्चर्य वाटावे असा बिनबुडाचा नाही. कारण या परंपराभिमानी मंडळींनी जेव्हा इंग्रजी रीतिभातीच्या अनुकरणामुळे आपल्या काही उतावळ्या, अविचारी लोकांवर झालेले हास्यास्पद परिणाम पाहिले, तेव्हा या सनातनी मंडळींना साहजिकपणेच वाटले की, शिक्षणाचे परिणाम जर हेच होणार असतील, तर स्त्रियांना कशाला शिक्षण द्या? प्रसंगोपात्त झालेल्या या चुकीच्या समजुती आता हळूहळू नाहीशा होत आहेत आणि स्त्रियांना नुसते नाही पण चांगले शिक्षण देणे किती हितावह आहे, हे आपल्याला सुदैवाने पटू लागले आहे.

पण या हितावह स्त्री शिक्षणाच्या फायद्याचे माप प्रत्यक्ष पदरात पाडून घेणे असेल तर स्त्री शिक्षणाचा तपशील आपण आपल्या देशकाल परिस्थितीस अनुरूप असाच ठरवून घेतला पाहिजे. असे आपल्या विशिष्ट परिस्थितीला साजेलसे शिक्षण स्त्रियांना मिळाले तर, आपल्या गृहिणी सुशिक्षितच असाव्या, ही कल्पना बहुजन समाजाच्या गळी उतरेल, एरवी उतरणार नाही. आपल्या जुन्या पद्धतीप्रमाणे एक पाकनिष्पत्तीचे काम सोडून घरातील बाकीच्या सर्व कामांची जबाबदारी घरच्या यजमान पुरुषावर असे आणि कुटुंबाच्या निर्वाह साधनाची तरतूद करण्याचे जे वास्तविक त्या पुरुषांचे काम ते सांभाळून त्याच्याशिवाय त्याला ही घरातली जबाबदारीदेखील शिरावर घ्यावी लागत असे. गृहप्रपंच चालविण्याचे काम आणि त्याच्या जोडीला मुलांच्या शारीरिक, बौद्धिक व नैतिक भरणपोषणांचे काम व आजाऱ्यांची शुश्रूषा करण्याचे काम ही कामे घरातल्या यजमानिणीने आपल्या शिरावर घेतली, तर त्यात कुटुंबाचा आर्थिकदृष्ट्या मोठा फायदा होण्यासारखा असतो. कारण ही कामे पार पाडण्याची पात्रता स्वभावतःच आणि फक्त तिच्याचमध्ये असते. पती आणि पत्नी यांच्या कर्तव्यातला हा महत्त्वाचा फरक लक्षात ठेवून तद्नुसार वर्तन ठेविले, तर कुटुंबातील व्यवहार स्वाभाविक अशा श्रमविभागाच्या तत्त्वावर चालू लागतील आणि एकंदर गृहकृत्यांपैकी जो वाटा उचलण्याची नैसर्गिक पात्रता ज्या भागीदारात उत्कृष्टपणे असते, तो वाटा भागीदार आपल्याकडे घेऊन पार पाडू लागेल. अशी निसर्गानुकूल श्रम विभागणी जोपर्यंत संसारात होत नाही, तोपर्यंत स्त्रिया या घाबरट व लाजाळूच राहणार आणि त्यांची नैसर्गिक वाढही खुरटणार.

आपल्या समाजातील हा दोष फार जुना आहे. तो काढून टाकावयाचा असेल तर सुचिवारपूर्वक आखलेल्या अशा शिक्षणक्रमानुसार मुलींना शिक्षण देण्याची जी युरोपियन लोकांची पद्धती आहे ती आपण स्वीकारणे अवश्य आहे. गृहराज्याचे स्वामित्व हे गृहिणीच्याच हाती आहे. घराची स्वामिनी स्त्रीच असावी, कुटुंबातला तिचा हा योग्य दर्जा व मान तिला प्राप्त झाला म्हणजे स्वतःच्या अंगी काय सामर्थ्य आहे याची तिला जाणीव होईल. इतकेच नव्हे तर, इतका वेळ जे काम पुरुषवर्ग रेटीत होता ते काम किती कठीण आणि महत्त्वाचे आहे, हेही तिला अनुभवाने कळून येईल. स्त्री शिक्षणाकडे पत्नी ही स्वतःच्या पतीशी तुच्छतापूर्वक वागत जाईल; पण ही भीती निराधार आहे. उलट स्त्रियांना वृद्धिंगत होण्याचीच खात्री आहे.

तुमच्या शाळेत जे नवे पुरवणी वर्ग निघणार आहेत त्याच शिक्षणक्रम हिंदी स्त्रिांच्या हितांच्या दृष्टीने फार उपकारक ठरण्यासारखा आहे. कारण विश्वविद्यालयाच्या प्रवेश परीक्षेचा किंवा त्याच्या पुढच्याही परीक्षांचा ज्या विद्यार्थिनींनी अभ्यास केलेला आहे त्यांना गृहव्यवस्था - शास्त्रांच्या उत्तम उपांगांचे पद्धतशीर शिक्षण देण्याची विशेष सोय या नव्या अभ्यासक्रमांत तुम्ही केलेली आहे. असा हा अभ्यासक्रम ठरविण्याच्या कामी ज्या उत्साहाने तुम्ही प्रेरित झाला आहात तो मला फार आवडला. तुम्ही ठेवले त्या सारखेच ध्येय समोर ठेवून मी माझ्या राज्यात एक स्त्रियांकरिता संस्था काढली होती; परंतु उच्चवर्गीय हिंदू जनतेने किंबहुना पारशी लोकांनीसुद्धा मी आखलेल्या योजनेविषयी सहानुभूती दर्शविली नाही आणि माझी निराशा केली. एका मोठ्या हुशार युरोपियन स्त्रीच्या ताब्यात ती संस्था मी दिली होती; पण अखेर ती संस्था मला बंद

करावी लागली आणि त्या युरोपियन बाईची रवानगी करून द्यावी लागली. तुमच्या धाडसी प्रयत्नाला याहून अधिक चांगली फळे येवोत असे मी अंतःकरणपूर्वक इच्छितो. तुमच्या या प्रयत्नाकडे माझे विशेष लक्ष राहील. भूगोलाच्या दृष्टीने माझे राज्य महाराष्ट्रापासून दूर असले तरी एकाच समाजपुरुषाचे आपण दोघे परस्परसंबंध असे अवयव आहोत, असे मी मानतो. म्हणून तुमचा हा नवा प्रयत्न यशस्वी झाला तर मला आनंदच होईल आणि विशेषतः तो या दृष्टीने होईल की, तुमच्या यशस्वी प्रयत्नाचे अनुकरण माझ्या राज्यात मी करू शकेन आणि तुमच्या प्रत्यक्ष अनुभवापासून मला काही शिकताही येईल.

सर्व वर्गाच्या लोकांकडून यापूर्वीच उत्तम अभिप्राय मिळविलेल्या तुमच्या शाळेला इतःपर सर्वप्रकारे यशप्राप्ती होवो, असे मी इच्छितो. मी, महाराणीसाहेब व आमची राजकुमार मंडळी या सर्वांचे प्रेमपूर्वक स्वागत केल्याबद्दल आणि तुमच्या शाळेची सुरेख कामगिरी प्रत्यक्ष पाहण्याची संधी आम्हा सर्वांना दिल्याबद्दल तुमच्या संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाचे व विशेषतः आजच्या अध्यक्ष महाराजांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

●●●

१७३.

स्थळ : पुणे
काळ : तारीख १८ एप्रिल, १९३३
प्रसंग : पुणे उपनगर म्यूनिसिपालिटीतर्फे झालेला मानपत्र-समारंभ

डॉ. गामा आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

पुणे सबर्बन म्यूनिसिपालिटीने आज मला जे लहानसे व सुंदर मानपत्र दिले आहे त्याबद्दल मी तिचे अभिनंदन करतो. त्यातली शब्दयोजना फारच चांगली साधली आहे. तुम्ही त्यात माझ्यासंबंधी जे जे काही म्हटले आहे त्या सर्वांबद्दल मी तुमचा आभारी आहे.

पुण्याचे पूर्वीचे हिंदू राजे ख्रिस्ती लोकांना काय काय सवलती देत असतात याचा उल्लेख डॉ. द गामा यांनी आताच केला आहे; पण त्यांनी आणि तुम्हीही ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, पूर्वी जे ख्रिस्ती लोक या ठिकाणी प्रथम येऊन वसती करून राहिले ते मूळचे हिंदूच होते. त्यांची नावे आणि त्यांचे आचारविचार जर लक्षात घ्याल तर त्या बाबतीत त्यांचे हिंदू लोकांशी बरेच साम्य आहे असे आढळून येईल. माझे तर असे मत आहे की, आपण सर्वच लोक-मग आपण धर्माने हिंदू, जैन, पारशी ख्रिस्ती किंवा मुलसमान कोणीही असो-आपण सर्व एकच आहो आणि एकाच परमेश्वराची लेकरे आहोत. जगात जरी निरनिराळे धर्म प्रचलित असले तरी त्या सर्वांची मूलभूत तत्त्वे सारखीच एकरूप आहेत. तो सारखेपणा, ती सर्व धर्मतत्त्वांची एकरूपता आपण लक्षात घेत नाही. उलट त्या धर्मांची निरनिराळी टरफले व त्यांच्या गळ्यात बांधलेल्या वेगवेगळ्या चिठ्ठ्या यांनाच आपण आपल्या अपुऱ्या शिक्षणामुळे भलतेच महत्त्व देत बसतो. धर्मांची नावे जरी निरनिराळी असली तरी त्या सर्वांची मूलतत्त्वे एकच आहेत. आपल्या शेजाऱ्यांवर प्रेम करू नका किंवा नीतीने आणि सदाचरणाने वागू नका, असे एक तरी धर्म तुम्हाला सांगतो का? खऱ्या धर्माचा आणि त्या बरोबरच शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार जर आपल्याला झाला तर त्याच्या परिणामी आपल्या मधले काहीतरी जातिद्वेष खास नष्ट होतील आणि सर्व वस्तुमात्र तत्त्वतः एकरूपच आहे, हे आपल्याला तात्काळ पटू लागेल. ही गोष्ट आपण नीट ओळखू या, आपण सर्व सारखेच आहोत हे लक्षात ठेवू या, आणि हिंदी जनतेचे हित करणे हे जे आपणा सर्वांचे एकमेव व सर्वसामान्य ध्येय आहे ते साध्य करण्यासाठी आपण सर्वजण झटू

या. माझ्या मते आपल्या बांधवांचे हित करून जितके खरे धर्माचरण घडते तितके काही देवळा-चर्चांचे उंबरठे झिजविल्याने घडत नाही. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे जनसेवा -'' सर्व - भूतहिते रतिः''- हीच कोणत्याही धर्माची खरी शोभा आहे.

आपल्या हिंदुस्थानात आज आपल्याला इतके धर्म दिसत आहेत की, यातला खरा धर्म कोणता आणि वेडगळ समजुती कोणत्या हे नक्की विचारूनच घ्यावे लागते. हे सगळे धर्म सामर्थ्यवान होण्याकरता धडपडत आहेत. प्रत्येकाला वर्चस्व हवे आहे; पण त्यांच्यापैकी काही धर्मात प्रमाणबद्धतेला आणि गुण्यागोविंदाला मुळी थाराच नाही. मला वाटते की, माझ्या हिंदू बांधवांनी इतर धर्माचा अभ्यास करावा आणि चांगले विचार व चांगले आदर्श जेथे जेथे सापडतील तेथून ते बिनहरकत उचलून घ्यावे.

विकार आणि विकारवशता यांना आपण हाकलून देऊ या आणि शांत विवेकबुद्धी वापरून असा एक धोपट मध्यम मार्ग शोधून काढू की, जेथे अतिरेकाचे आणि विशेषतः कडव्या व कडवट धर्मभावनांचे नावही आपल्याला ऐकू यावयाला नको. प्रामाणिकपणाने जर आपण विचार केला तर एखादा बौद्ध होऊन शाक्यमुनीचा मध्यम मार्ग अनुसरतो म्हणून त्याला त्रास द्यावा, असे कोणताही शुद्धीवर असलेला विवेकी मनुष्य ख्रिस्ताचा अनुयायी आहे म्हणून त्याला छळावे किंवा एखादा बौद्ध होऊन शाक्यमुनीचा मध्यम मार्ग अनुसरतो म्हणून त्याला त्रास द्यावा, असे कोणताही शुद्धीवर असलेला विवेकी मनुष्य करणार नाही. पण लोक जेव्हा स्वतःपुरतेच विशिष्ट आणि भरमसाट हक्क सांगू लागतात तेव्हा साहजिकच रागालोभाचा प्रश्न उत्पन्न होतो आणि सारासारविचाराची शक्ती नष्ट होते, विचाराचे वर्चस्व नाहीसे होते. सगळ्या धर्मांत चांगल्या गोष्टी आहेतच; पण दुर्दैवाने काही वाईट गोष्टीही आहेतच. म्हणून धर्माचा बरेवाईटपणा हा त्याच्या परिणामावरूनच ठरवावा लागतो.

●●●

१७४.

स्थळ : लंडन

काल : तारीख २१ जुलै, १९३३

प्रसंग : ईस्ट इंडिया असोसिएशनने केलेला महाराजांचा सत्कार

लॉर्ड लॅमिंटन, सर सॅम्युअल होअर आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

आजच्या प्रसंगाचा प्रमुख पाहुणा म्हणून मला आमंत्रण देण्यात या ईस्ट इंडिया असोसिएशनने माझा जो सन्मान केला, त्याबद्दल असोसिएशनचे मी प्रथम आभार मानतो. माझे जुने स्नेही लॉर्ड लॅमिंटन यांनी आताच सांगितल्याप्रमाणे, या संस्थेशी गेली वीस-बावीस वर्षे माझा संबंध आहे आणि ह्या संस्थेचा या देशातला व हिंदुस्थानातला वाढता लौकिक पाहून मला समाधान वाटत आलेले आहे. या संस्थेने या दोन्ही देशांची उपयुक्त सेवा आजवर केली आहे व अजूनही ती चालू आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. कारण ही संस्था हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोन्ही देशांच्या लोकांना सलोख्याने एकत्र आणणारी वादसभाच आहे व तिच्यामध्ये आजच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांची चर्चा खेळीमेळीने व एकमेकांचे म्हणणे नीट समजून घेऊन करता येते. शिवाय या संस्थेने आपल्या त्रैमासिकच्या व जाहीर सभांच्याद्वारे हिंदुस्थानातील परिस्थितीचे यथार्थ स्वरूप इथल्या लोकांना माहीत करून देण्याच्या कामीही बरीच मदत केली आहे. हिंदुस्थानातील आजचे तेहतीस कोटी लोक हे एका प्राचीनतम अशा संस्कृतीचे लोक आहेत, या गोष्टीची मी तुम्हाला आठवण करून देणे नकोच. तुमच्या संस्कृतीचा व तुमच्यातील शिष्टमान्य आचारांचा किंवा संस्थांचा आम्ही अभ्यास करीत आहोत. तसाच तुम्ही नाही का आमच्या संस्कृतीचा व आचारधर्माचा अभ्यास करणार? भागीदारीचा समान दर्जाचा व्यवहार म्हटला की, तेथे परस्परांविषयी आदरभाव व परस्परांचे यथार्थ ज्ञान या गोष्टी ओघानेच आल्या. म्हणून मला वाटते की, हिंदुस्थानात व इथेही अशा तऱ्हेच्या आणखी काही संस्था असल्या तर किती बरे झाले असते.

सर सॅम्युअल होअर आजच्या सभेला आले ही विशेष आनंदाची गोष्ट आहे, असे मी व्यक्तिशः म्हटले तरी सर्व सभेचेही तेच मत आहे अशी माझी खात्री आहे. भारतमंत्र्याचे काम केव्हाही कठीणच. परंतु सध्या हिंदुस्थानाकरिता नवीन राजकीय घटना तयार करताना जे अनेक महत्त्वपूर्ण प्रश्न उपस्थित होत आहे, त्यांच्यामुळे तर भारतमंत्र्याचे काम म्हणजे अंगांतून घाम

काढणारे काम झालेले आहे. तरीदेखील ते आज इथे हजर राहिले. यावरून या संस्थेच्या महत्त्वाच्या कामगिरीविषयी विशेष आस्था वाटत आहे ही गोष्ट सिद्धच होत आहे.

परंतु याहीपेक्षा एक खोल अर्थ त्यांच्या आगमनात आहे. तो असा की, ब्रिटिश राज्यसंघात हिंदी संस्थानांचा जो दर्जा आहे. त्याला उत्तरोत्तर वाढती मान्यता मिळत आहे असा पुरावा सर सॅम्युअल होअर यांचीही उपस्थिती देत आहे. आत्मविषयक उल्लेख केल्याबद्दल मला क्षमा करा परंतु हिंदी राजकारणात हिंदी संस्थानांना त्यांचे योग्य स्थान मिळवून देण्यासाठी माझ्या पंचावन्न वर्षांच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमात मी सतत प्रयत्न केला आहे आणि असा त्यांच्या हक्कांकरता मी लढलो तसाच त्यांच्या कर्तव्यांवर भर देण्यासही मी कमी केलेले नाही. हक्क व त्याबरोबरच कर्तव्य या दोन्हींवर आपण भर देऊ या. ''जिच्यामुळे कुणाचाही शक्तिनाश किंवा कुचंबणा होत नाही अशी संयुक्त राज्यपद्धती आणि ज्यांत कुणीही सासूपणा गाजवीत नाही अशी विकासपरंपरा'' हे आपले ध्येय असावे. स्वतंत्र राज्यांचा, भागीदारीच्या तत्त्वावर चाललेला, परस्परव्यवहार म्हणजेच राज्यसंघ किंवा सहराज्य, म्हणून संयुक्त राज्यपद्धतीच्या तत्त्वावरच सर्व हिंदुस्थानकरता नवीन राज्यघटना तयार करण्यात येत आहे व तिच्या अनुरोधाने सर्व हिंदुस्थानाच्या हिताचे प्रश्न सोडविताना हिंदी संस्थानांनाही योग्य तो अधिकार देण्यात येणार आहे या गोष्टींचे मला समाधान वाटत आहे. पुष्कळ वर्षांपासून माझी खात्री झालेली आहे की, हिंदी राजकारणातील कूट प्रश्न सोडविण्याचा फक्त हाच एक मार्ग आहे आणि साम्राज्यातंर्गत हिंदी स्वराज्याची इमारत अशाच विशेष खोल आणि विस्तृत पायावर उभारली पाहिजे.

फार दिवसांपासून माझे उपयुक्त मत झालेले होते व गेले महायुद्ध संपल्याबरोबर मी ते जाहीर केले. त्यानुसार तपशीलवार योजना तयार करण्याचे काम त्यांच्या समित्यांकडे नुकतेच सोपले गेले आहे. यात मला आनंद वाटत आहे. या मताला पाठिंबा देणारे लोक आज पुष्कळच व सर्वत्र झाले आहेत. त्या मताचा पूर्ण व योग्य आविष्कार करणारी नवीन राज्यघटना लवकर, त्वरेने, अमलात आलेली आपल्याला दिसेल अशी माझी उत्कट आशा व प्रार्थनाही आहे. मी इतरत्र सांगितले त्याची पुनरुक्ती होईल खरी; पण मी आपल्याला सांगतो की, उज्ज्वल परंपरा पाठीशी असणारी हिंदी संस्थाने नवीन राज्यघटनेत अशी उल्लेखनीय कामगिरी करून दाखवितील की, तिच्या योगे हिंदुस्थानाचे व ब्रिटिश राज्यसंघाचे हितच झालेले दिसेल.

सुराज्यात ज्याप्रमाणे प्रत्येक प्रजाजनाला स्वतःचा खरा विकास करण्यात पुष्कळ स्वातंत्र्य असते त्याचप्रमाणे संयुक्त राज्यसंघाची यशस्विता त्यातील निरनिराळ्या घटकांना आपापल्या विशिष्ट प्रवृत्तींची व परंपरेची वाढ करण्यास मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यावरून ठरत असते. ब्रिटिश संयुक्त राज्यसंघातले हिंदुस्थान व त्यातली हिंदी संस्थाने यांची अशी मागणी आहे की, आम्हाला खरेखुरे व परिपूर्ण असे जीवन जगू द्या आणि आमच्या विशिष्ट पद्धतीनेच आमच्या आशा आकांक्षा सफल करू या.

शेवटी, सर सॅम्युअल होअर यांनी माझ्याविषयी जे प्रेमळ उद्‌गार काढले त्याबद्दल त्याचे आभार मानून त्यांच्या अंगीकृत महत् कार्यात त्यांना यश मिळो, असे मी इच्छितो व ईस्ट इंडिया असोसिएशनने माझा जो गौरव केला त्याबद्दल त्या संस्थेचे आभार मानून मी आपले भाषण संपवितो.

●●●

१७५.

स्थळ : शिकागो, अमेरिका
काळ : तारीख २७ ऑगस्ट, १९३३
प्रसंग : दुसऱ्या विश्वधर्म परिषदेचे उद्‌घाटन

या महापरिषदेचे उद्‌घाटन करण्याचा जो मान तुम्ही मला दिला त्याची मला पूर्ण जाणीव आहे.

हा मान म्हणजे माझी सनातन मातृभूमी व सर्व धर्माचीच साक्षात मातामही अशी जी हिंदमाता तिचाच सन्मान होय, असे मी समजतो. मी स्वतः अनेक वेळा पणजोबा झालेलो आहे. तेव्हा मी आपल्याला जे सांगेन, ते दीर्घकालीन आयुष्याच्या अनुभवावरून सांगेन.

जीवनाची एक महापर्वणीच म्हणावी असा हा सांप्रतचा काळ आहे.

दोन वर्षांपूर्वी जनरल स्मटस् यांनी म्हटल्याप्रमाणे मनुष्यजात ही सांप्रत डेरेदाखल होऊन एका मोहिमेवर निघाली आहे. जनरल स्मटस् यांचे हे उद्‌गार प्रतिमासी अधिक अर्थपूर्ण होत आहेत; पण मनुष्यजातीच्या या मोहिमेचा रोख कोणीकडे आहे हे तिचे तिला तरी माहीत आहे काय?

हल्लीचे युग अंतःक्षोभाचे व अंदाधुंदीचे आहे; पण तसेच ते स्थित्यंतराचे व जागृतीचेही आहे. लॉर्ड आयर्विन यांनी आम्हाला हिंदुस्थानात सांगितल्याप्रमाणे सांप्रतकाळी आपल्या सर्वांच्या अंतःकरणात परिवर्तन होण्याची जरूरत आहे. ही जरूर केवळ हिंदुस्थानालाच आहे असे नाही. भौतिकशास्त्रांनी सध्या एका दृष्टीने जगाचे एकीकरण केले आहे खरे; पण सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या त्याचे तुकडेही पडलेले आहेत. अशा स्थितीत धर्माला जगताचे आध्यात्मिक व म्हणूनच सांस्कृतिक ऐक्य साधता येईल किंवा नाही, हा सध्या मुख्य प्रश्न आहे. आकर्षक पर्यायाने बोलावयाचे तर असे म्हणता येईल की, सध्या मनुष्यप्राणी हा अधिक छानछोक किंवा चवचाल झाला आहे, तो अधिक सभ्य किंवा भारदस्त होईल काय, हा प्रश्न आहे. ज्या नवीन परिस्थितीत तो येऊन पडला आहे तिला अनुकूल होईल अशा प्रकारे त्याला आपल्या मनाचा कोश बदलता येईल काय ? जगातील वस्तुजातीच्या वाढत्या मूल्यपरिमाणानुरूप तो स्वतः उन्नत होऊ शकेल काय? सर्वांत दूर असलेल्या ग्रहाचे वजन व त्याचा विग्रह त्याला करता आला तरी ज्या ग्रहावर - ज्या पृथ्वीवर तो राहतो, त्यात त्याला संघटना करता येईल की काय?

स्फूर्ती व ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी त्याला धर्माची जरुरी आहे; पण जर या कामी त्याला धर्मामुळे अडचण व्हावयास नको असेल, तर त्या धर्माचीच पुनर्घटना झाली पाहिजे.

त्यासाठी धर्माला जे कायदेकानूंचे दुर्बोध स्वरूप सध्या आलेले आहे ते नष्ट करून आधुनिक लोकांना तो सुबोध होईलसा करणे आणि मग त्यात जे पोकळ अवडंबर माजले आहे तेही नाहीसे करून आजकालच्या मंडळींना तो आदरणीय वाटेलसा करणे, या दोन्ही गोष्टी आज आवश्यक नाहीत का?

जगातील सर्व मोठ्या धार्मिक चळवळींचा प्रारंभ धर्माच्या अशा मूल्य परिवर्तनानेच व धर्माला सर्वसुलभ करण्यानेच होत असतो. गौतम बुद्धाने आपल्या वेळच्या ब्राह्मण धर्मात जे परिवर्तन घडवून आणले ते त्या धर्माच्या सर्वसुलभ अंगावर सर्व भर देऊन व धर्मचर्चेसाठी प्राकृत लोकांची भाषा वापरूनच घडवून आणले. आजही धर्मातील कितीतरी व्याख्या बदलून नव्या करण्याची वेळ आली आहे. परमेश्वर सच्चिदानंदस्वरूप आहे, अशी परमेश्वराची उत्कृष्ट व्याख्या हिंदुस्थानात प्रचलित आहे; परंतु या 'सच्चिदानंद' शब्दाचा अर्थ मात्र पुढे इतक्या अंशइंद्रिय गूढवादाच्या दृष्टीने लाविला गेला की, त्यामुळे परमेश्वरातला मानवसुलभ अंश निकृष्ट दर्जाचा ठरला व सर्वसाधारण बुद्धीच्या मनुष्याने तर त्या अर्थापुढे अजिबात हातच टेकले. हा प्रकार टाळण्यासाठी आपण चार गोष्टींचे मनःपूर्वक प्रतिपादन केले पाहिजे. पहिली गोष्ट अशी की, परब्रह्मस्वरूप परमेश्वर या जगात दिक्कालांच्या बंधनातच अवतीर्ण होतो. दुसरी गोष्ट ही की, आपण ज्या जगात राहतो ते जग सत्यस्वरूप आहे. तिसरी गोष्ट इतकीच की, जगाचे हे स्वरूप ओळखू शकणारे मानवी मन हे तत्त्वतः जगन्नियंत्याच्या मनासारखेच आहे. म्हणजे त्या मनात कवीची कल्पकता व गणिताची शास्त्रीयता आहे आणि यांच्या पलीकडची चौथी गोष्ट म्हणजे आपला जो आनंद, जो आत्मानंद, तोच ब्रह्मानंद, तोच परमेश्वराचा आनंद होय व आपले जे दुःख तेच परमेश्वराचेही दुःख होय. अशा रीतीने ईश्वर हा सत् म्हणजे सत्यस्वरूप चित् म्हणजे ज्ञानमय व आनंद म्हणजे सुखमय आहे आणि जन ही त्याची वेशभूषा आहे. म्हणजे 'एकोऽहं बहुस्याम्' इत्यादी परब्रह्मच्या विचारस्फुरणाचे व विश्वनिर्मिती करताना परमेश्वराला जो आनंद होतो, त्यांचेच व्यक्त स्वरूप हे जग आहे. म्हणून या जगाला माया अथवा भ्रम मानणे म्हणजे परमेश्वराची नालस्ती करण्यासारखे आहे. सर्व हिंदूलोक शंकराचार्याप्रमाणे सर्वस्वी मायावादी नाहीत आणि गूढवादीही नाहीत, याची मी तुम्हाला ग्वाही देतो. जडवादी चार्वाकही आमच्यात झालेले आहेत आणि वास्तववादीदेखील कितीतरी झालेले आहेत. आमच्याकडे वूलवर्थ टॉवरसारखे प्रचंड बांधकाम नसले तरी ग्वाल्हेरचा किल्ला व दिल्लीची मशीद आमच्या देशात आहे. डॉलर नाण्याची सुवर्णप्रतिमा आम्ही पूजीत नसलो तरी आमच्या तांब्याच्या पैशाची चर्चा की, कीर्तनभक्ती आम्ही पुष्कळच करतो. हिंदी लोक मूळचे खरोखर व्यावहारिकच आहेत; पण फाजील सूक्ष्मतेच्या नादी लागून त्यांनी आपल्या व्यवहारी बुद्धीचा विपर्यास करून घेतला आहे; परंतु गौतम बुद्ध, श्रीकृष्ण, गांधी यांच्यासारख्या सामान्य परिस्थितीतल्या महात्म्यांनी आणि कबीर, तुकाराम, तुळशीदास यांच्यासारख्या विनम्र वृत्तीच्या साधुसंतांनी आमची व्यवहारबुद्धी-जिला तुम्ही इकडे Horse sense अथवा अश्वबुद्धी म्हणता ती आम्हाला पुनश्च आणून दिली. सूक्ष्मतेच्या बिकट जंगलातून

आम्हाला प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या धोपट राजमार्गावर आणून सोडले आणि मानवी सामर्थ्यांची शक्याशक्यता व सौंदर्य आम्हाला पटवून दिले. युद्ध-कबीरादी व्यावहारिक ध्येयवादी हेच हिंदुस्थानाचे आदर्श होत.

भारतीय नीतिधर्मशास्त्राची थोरवी दोन गोष्टींमुळे पटते, एक त्या शास्त्राने चार वर्ण अथवा चार आश्रम यांची कल्पना रूढ केली. यामुळे आणि दुसरे, त्याने प्रत्येक वर्णाचे अथवा आश्रमाचे कर्तव्यही स्पष्ट ठरवून दिले, यामुळे; परंतु मायावादावर भलताच भर दिला गेल्यामुळे ब्राह्मणवर्णाच्या स्वार्थीपणामुळे, लवचीक वर्णव्यवस्थेच्या जागी ताठर जातिभेद माजल्यामुळे आणि 'जगन्मिथ्या' वाद्यांच्या व उपाध्याय वर्गाच्या वरचश्म्यामुळे आमचा हा थोर आचारधर्मसुद्धा पुढे मूर्खपणाचा ठरला. आज धर्मशास्त्राला सर्वच नीतिशास्त्रे असा सवाल टाकीत आहेत की, एका चांगुलपणाहून अधिक खरे असे जगात काय आहे? सेवेच्या भावनेहून, परार्थसाधनाहून अधिक खरे पुण्यप्रद, अधिक महनीय असे जगात काय आहे?

आर्यावर्ताचे जुने व खरे चैतन्य आज हिंदुस्थानात पुन्हा खेळू लागले आहे. 'शूद्र' हा शब्द आज हीनत्वदर्शक नसून बहुमानसूचक झाला आहे. गरिबांचा कैवारी असेल तोच महात्मा ठरत आहे आणि ज्याचे अंतःकरण उदार आहे त्यालाच आम्ही मोठा सत्पुरुष किंवा महात्मा मानीत आहो, इतरांना नाही.

मरणोत्तर नव्हे तर 'याच देहि, याच डोळा' मानवजातीचे कल्याण साधण्यासाठी मानवाने झटले पाहिजे. एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे ऐहिक जीवन हा एक उत्सव आहे, असे समजून त्या उत्सवात प्रत्येकाने आनंदाने व मोकळेपणाने भाग घेतला पाहिजे.

'असक्तो ही आचरन कर्म पर आप्नोति पुरुषः' - म्हणजे निष्कामपणाने आपले ऐहिक कर्तव्य मनुष्याने करणे याचेच नाव ईश्वरप्राप्ती करून घेणे होय, असे भगवद्गीता सांगते.

या तत्त्वाप्रमाणे वागणाऱ्या पुरुषांनीच जगाची उन्नती केलेली आहे आणि त्याला सुंदर निर्भय - अकुतोभय - असे करून ठेविले आहे. गीता व गौतम बुद्ध टाहो फोडून सांगत आहेत की, आपण मात्र आपल्या तृष्णेपायी सुंदर जगाचा विध्वंस करीत आहोत.

भौतिकशास्त्रज्ञ, वैद्यकशास्त्रज्ञ, शिल्पशास्त्र, समाजसुधारक आणि धर्मद्रष्टे हे लोक या नव्या सृष्टीचे निर्माते आहेत. सृष्टीकर्त्या परमेश्वराचे ते एकापरीने जोडीदारच आहेत; पण स्वार्थ, जातिद्वेष, संकुचित देशाभिमान व लोभ या दुर्गुणाचे मूर्तिमंत पुतळे असणाऱ्या लोकांनी जगात सर्वत्र गोंधळ माजवून दिला आहे.

तथापि, एक नवेच विश्व, नवीनच सृष्टीरचना निर्माण होत आहे, हे निश्चित. ईश्वर त्याच उद्योगात आहे; पण ईश्वर हा लोकसत्ताक राज्यातल्या राजासारखा असल्यामुळे त्याला या कामी लोकांच्या आपल्या मदतीची अपेक्षा आहे. मदत घ्यावयाची ती सरदार, असामदार, पुरोहित इत्यादी वर्गासारख्या मिरासदार लोकांकडूनच फक्त घ्यावयाची असा देवांघरी नियम नाही. मदत करण्याची ज्यांची तीव्र इच्छा आहे, सेवेची भावना आहे, तेच देवाचे सरदार - शिलेदार. 'जो सर्वांत मोठा आहे तो सर्वांचा सेवक बनू द्या.' उत्कृष्ट सेवक हा सर्वांहून मोठा असतोच असतो.

आणि लोकसत्ता म्हणजे तरी काय? सामान्य मनुष्याला व त्याच्या हक्कांना महत्त्व येणे, मागासलेल्या लोकांनी विशेष सवलतीची मागणी करणे याचेच नाव लोकसत्ता. लोकसत्तेच्या या अर्थाला हरताळ फासणाऱ्या जुलूम व ढोंग या दोन गोष्टी असल्यामुळे पाश्चिमात्य देशांप्रमाणे पौर्वात्य देशांतही जुलमी - ढोंगाची तळी भरली जात आहे.

लोकसत्ता नष्ट करण्याची शक्ती जातिद्वेषांत अजून आहे आणि वर्णव्यवस्थेचा भलताच विपर्यास झाल्यामुळे हिंदुस्थानाची अवनती झाली आहे. या गोष्टी आम्हा आशिया खंडातील लोकांना कळतात. श्रमविभागासाठी-आर्थिकदृष्ट्या श्रमविभाग व्हावा एवढ्याचसाठी अवतरलेली वर्णसंस्था सध्या विधिनिषेधाची गुंतवळ बनून फक्त अस्पृश्यतेचे तऱ्हेवार प्रकार पैदा करीत राहिले आहे. हिंदुस्थानाला लागलेले हे लांच्छन ब्राह्मण व क्षत्रीय जातींच्या देशभक्तांनी पुढाकार घेऊन, सर्व हिंदी देशभक्तांनी दूर केले पाहिजे.

कारण आजचा काळ गुणकर्मानुसार व्यक्तीचे महत्त्व ठरविण्याचे आहे आणि हे महत्त्व, 'मदायत्तं तु पौरुषं' प्राप्त करून घेण्याचा व्यक्तिमात्राचा हा हक्क हिरावून घेणारी आजची वर्णव्यवस्था मूळ सुरू झाली तेव्हा अशी गंभीर घोषणा करण्यात आली की, सर्व वर्ण हे विराट पुरुषाच्या देहापासून निर्माण झालेले आहेत. अर्थात एकमेकांच्या उपयोगी पडण्याकरिताच पुरुषसूक्तांतला मंत्रघोष प्रत्येक वैष्णवपंथीय देवपूजा करीत असतो; पण या मंत्रातील कोमल काव्य कालांतराने रुक्ष गद्य बनले आणि अधार्मिक व अनैतिक आचारांना या मंत्राचा दैवी आधार देण्यात येऊ लागला. ब्राह्मणवर्ण हा विराटपुरुषाचे मुख होय असे हा मंत्र स्पष्ट म्हणत असताना, त्याचा अर्थ मात्र असा करण्यात आला की, ब्राह्मण हे विराटपुरुषाचे डोके किंवा मेंदूच होय.

मूळ सूत्राचा अर्थ इतकाच आहे की, समाज हा एखाद्या सेंद्रिय प्राण्यासारखा आहे व त्याने सर्व अवयव त्याच्या धारण पोषणाला सारखेच उपयोगी आहेत; परंतु सांप्रतकाळी, काही स्वाभाविक; पण बऱ्याच अस्वाभाविक कारणांनी वाढलेल्या, आपल्या ताठर जातिभेद पद्धतीशी या अर्थाचे गोत्र जुळत नाही. एवढ्या सबबीवर त्या अर्थाचाच त्याग आपण केला आहे; पण आता आमचीही अशी इच्छा आहे की, आमच्यातील कोणत्याही मुला-मुलीला सर्वोच्च दर्जा प्राप्त करून घेण्यास कोणतीही अडचण असू नये. पाय हाताला किंवा मेंदू हृदयाला म्हणू शकेल का की मला तुझी जरूरत नाही ? कोणीही श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ नसून सर्वजण सारखेच सेवक आहेत. हल्ली सर्व जगभर पहा, नीतीचे नवे आदर्श धर्मांना आव्हान देत आहेत. म्हणून जो धर्म नीती निरपेक्ष असेल तो कल्याणप्रद नसून हानिकारकच आहे. तथापि, मनुष्यप्राण्याला धर्माची आवश्यकता ही आहेच व त्यामुळे धर्म ही वस्तू जिवंत राहील हे नक्की. कारण मनुष्यप्राणी हा स्वभावतःच धार्मिक आहे आणि स्वभावावर काही औषध नसतेच. जगात खरोखर ईश्वर नसला, धुंडून कुठे सापडला नसला, तर मनुष्य त्याला निर्माण करील. मनुष्यप्राणी हा असाच स्वभावतः चौकसही आहे, जगाचे आदिकारक वस्तुतः काहीदेखील नसले तरी ते हुडकून काढण्याची प्रबल इच्छा त्याला गप्प बसू देणार नाही.

परंतु धर्म ही वस्तू या प्रकारच्या शोधाशोधीपलीकडची आहे. जीवनाचा आधार सापडावा म्हणून फोडलेला टाहो, जिवाला लागलेली वास्तविकतेची आणि एकनिष्ठ किंवा श्रद्धा यांची तहान म्हणजे धर्म होय. साधा, बलवान, उदार व प्रशांत असा धर्म मनुष्याला हवा आहे. स्वतःचा विसर पाडील, स्वतःच्या विचार-विकारांना कुंठित करील अशी समर-हाक माणसाला नेहमी हवी असते.

मनुष्याने आपल्या हीन मनोवृत्तींना क्रुसावर चढवावे - ठार मारावे, असे ख्रिस्ती धर्म सांगतो खरा; परंतु स्वतः तो धर्म त्याच्या अनुयायांच्या अतिशिष्टपणामुळे व वर्ण-द्वेषांमुळे पांगळा बनला आहे. प्रेममय परमेश्वरावर प्रेम करणे आणि मनुष्यमात्रावर बंधुप्रेम करणे ही त्या धर्माची खरी मूळ तत्त्वे त्याला आज जर पुन्हा हस्तगत करता येतील तर तो धर्म बराच प्रभावी ठरेल.

प्राणिमात्र सर्व एकच आहेत असे आम्ही हिंदू लोक म्हणतो; परंतु हे तत्त्व पाळताना आम्ही सारासारविचार करीत नाही. त्यामुळे मलेरियाचे डास, मच्छर व प्लेगाचे उंदीर यांना आम्ही दयाबुद्धीने एकीकडे जीवदान देतो आणि दुसरीकडे मानवजातीविषयी भलताच निर्दयपणा दाखवून आमच्या लाखो बांधवांना हैराण करून सोडतो. म्हणून असत् गोष्टीपासून सत् गोष्टीकडे, तमापासून ज्योतीकडे, अर्थवादापासून समप्रमाणतेकडे आम्हास परत न्यावे, अशी देवाची प्रार्थना आम्ही केली पाहिजे. सत्य हेच परब्रह्म होय. त्याहून थोर असा देव नाही आणि समप्रमाणतेशिवाय, सुसंवादावाचून, सौंदर्याचे अस्तित्वच मुळी अशक्य होय.

सद्धर्माचे कार्य कोणते ? सद्धर्म म्हणजे परमतत्त्वाचा शोध असल्यामुळे त्याने असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले पाहिजे की, संक्रमणाच्या व अंदाधुंदीच्या काळात श्रद्धा, आशा, प्रेम इत्यादी प्रमुख मूलभूत मनोधर्म नष्ट होत नाहीत आणि भागीदारी, स्वार्थ, त्याग इत्यादी प्रमुख आचारतत्त्वांचादेखील नाश होऊ शकत नाही, तसेच सद्धर्म म्हणजे वास्तविकता व जीवन किंवा 'निःश्रेयसाभ्युदयौ' व 'जगतः प्रतिष्ठा', यांचे अन्वेषणच असल्यामुळे ढोंगीपणा आणि निर्बुद्ध परंपरा व विचारशून्य विधिनिषेध या समंधवजा गोष्टींचा नायनाट सद्धर्माने केला पाहिजे. तो न केला तर सद्धर्माचा असून तरी काय उपयोग ? याखेरीज सद्धर्माचे स्वरूप साधे व सरळही असले पाहिजे. इतके की, सामान्य माणसाला आपल्या भाकरीप्रमाणे तो ओळखीचा वाटला पाहिजे. तशालाही न कळणाऱ्या दगडाप्रमाणे वाटता कामा नये. गरीब व अजाणते यांची सोय सद्धर्माने पाहिलीच पाहिजे.

चालू काळातले आपल्या पुढचे अत्यंत महत्त्वाचे असे बहुतेक दोनच प्रश्न आहेत. एक देशा-देशात शांतता राखणे आणि दुसरा बेकारीचे निवारण करणे म्हणून लढाई, लोभ व कायदेशीर लूट यांच्या मुळाशी आणि दारिद्र्य व बेकारी यांच्या मुळाशी घाव घालण्याचे काम धर्म करू शकेल काय ? वैज्ञानिक व धार्मिक असलेल्या मानवाच्या हातून या एका पृथ्वीग्रहाची तरी सुयंत्रित व्यवस्था होईल काय? सर्व मानवजातीचे हित डोळ्यांपुढे ठेवून जगातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीची, कच्च्या मालाची समभाग वाटणी त्या मानवाला करता येईल काय ? ही वाटणी त्याला करता आली तरच त्याला जगात शांतता प्रस्थापित करता येईल आणि लाखो भुकेकंगाल बेकारांना कामावर लावता येईल, एरवी नाही.

आपल्या पुढचे आर्थिक व राजकीय प्रश्न हे वस्तुतः नैतिक व आध्यात्मिक स्वरूपाचेच प्रश्न आहेत. कारण मनुष्यप्राणी हा विद्रूपच आहे, तो केवळ उदरपरायण नसून अध्यात्मपरही आहे, म्हणून प्रश्न असा आहे की, त्यांने आपल्या चित्शक्तीच्या, अध्यात्मबलाच्या मोबदल्यात देऊन टाकावे असे जगात काही आहे काय?

येशू ख्रिस्तांच्या महावाक्याचाच उल्लेख इतका वेळ मी केला. कारण सर्व धर्म ख्रिस्ताला पूज्य मानतात आणि प्रभूप्रार्थना, आशीर्वचने आणि गतपुत्राची कथा हे बायबलातील भाग सर्व धर्मांना पटण्यासारखेच आहेत. प्रसंगोपात्त सांगितलेले उपदेशाचे चार शब्द, व्यक्तिहिताची व समष्टिकल्याणाची तयारी, कोणत्या धर्मात नाही? ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे इतर सर्व धर्मातही या गोष्टी आहेत याची जाणीव सर्वांना आहेच. बायबलातील हे प्रसंग आम्हा हिंदू धर्मीयांना आमच्या सत् - चित् - स्वरूपाच्या सनातन पण नित्य - नूतन शोधाची आठवण करून देतात. अर्थात् हे सत् - स्वरूप पाहण्याचा सोहळा भोगावयाचा तो एखाद्या अतर्क्य अतिंद्रिय शक्तीने नव्हे तर 'याचि देही, याचि डोळा' भोगून घेतला पाहिजे, असे आम्ही स्वतःला नित्य बजावीत असतोच.

अहिंसेवर आम्ही भर देतो. अहिंसेची व्याख्या आम्ही आता उजळून घेतली आहे खरी; पण बायबलामुळे अहिंसेचीही आठवण आम्हाला पुन्हा होते आणि पटते की द्रव्यापकर्षण व तेजोभंग हे प्रकारसुद्धा हिंसेतच जमा करण्यासारखे आहेत आणि जो केवळ अहिंसेचे पालन करतो तो नव्हे, तर जो प्रत्यक्ष सत्कर्मे आचरून दाखवितो तोच खरा सच्छील होय.

उष्ण मानवी गुणांची पारख उत्कृष्टपणे करणाऱ्या चीन देशालासुद्धा आता गरीब लोकांची आठवण होऊ लागली आहे आणि बंधुत्वाची स्वतःची कल्पना विस्तृत करावीसे वाटू लागले आहे. म्हणजे जुन्या कल्पनेप्रमाणे चार समुद्राच्या आतलेच लोक चिनी लोकांचे बंधू ठरत होते; पण आता सगळीकडेच सर्व लोक चीनच्या मते भाऊभाऊच आहेत; पण चीनमधला अंमलदारवर्ग, हिंदुस्थानातला ब्राह्मणवर्ग आणि दुसरीकडचे भांडवलवाले व साम्राज्यवादी लोक यांना या विश्वबंधुत्वाचा विसर पडला आहे. वास्तविक या विश्वबंधुत्वामुळे आपले बहुतेक प्रश्न सुटण्यासारखे आहेत. एकाच परमेश्वराची आपण लेकरे असल्याने समान पितृत्व तर आपल्याला आहेच. निसर्गाने म्हणा किंवा परमेश्वराने म्हणा, एकाच हाडामासाची अशी सर्व राष्ट्रे निर्माण केली आहेत आणि धार्मिक लोकांची समजूत अशी आहे की, सर्व राष्ट्रांना तीच महाशक्ती शेजारीशेजारीही बनवू पाहत आहे. म्हणून आपला शेजारी कोण आहे याची जाणीव आपल्याला हवी. ख्रिस्ताचे म्हणणे असे की, जो आपल्याशी शेजारधर्माने वागेल तोच आपला शेजारी. बुद्ध म्हणे की, जो आर्यत्याने वागतो तोच खरा आर्य होय. कन्फ्यूशियसच्या मते खऱ्या सद्गृहस्थाला कोणत्याही समाजात परक्यासारखे वाटत नाही. या सर्व वचनांपासून आपण बोध घ्यावा, अशी आज वेळ आली आहे. बी पेरावयाचे ते सत्कारणी लागावे म्हणून देव जोराने जमीन नांगरीत आहे. त्याच्या नांगराचा फाळ जमिनीत खोल जात आहे. सगळी रचना तो नवीन करीत आहे. त्याचा हेतू हा की, धर्माला आलेली ग्लानी दूर होऊन त्याने पुन्हा टवटवीत व्हावे, युद्धाने वर काढलेले डोके नष्ट व्हावे आणि कुटुंबाप्रमाणे सर्व विश्व हे एक व्हावे.

ही विश्वधर्मपरिषद भरविण्यात तुम्ही सुज्ञपणा व दूरदर्शीपणा दाखविला आहे. प्रत्येक धर्माने आपल्यात इष्ट ती सुधारणा आता करावी आणि राष्ट्राचे बरे करण्यासाठी प्रत्येक धर्माने आपल्या भांडारातल्या जुन्या इलमा आता बाहेर काढाव्या. आज आपल्याला ज्या वृत्तीची अत्यंत जरूर आहे तिचे वर्णन एका चिनी मूळवाद्याने २५ शतकापूर्वीच इतकं उत्कृष्ट करून ठेविले आहे की, त्यावर मात होणे कठीणच. ते वर्णन असे : 'आपल्यामध्ये चळवळ असावी; पण जबरदस्ती नसावी, आपण पिकवावे, पण त्यावर मालकी हक्क गाजवू नये, इतरांना आपण मार्ग दाखवावा, पण त्याच्या नाकात वेसण घालू नये.' ही वृत्ती खरोखर मोठी उदार किंवा ख्रिश्चन आहे आणि अशा ख्रिश्चन किंवा उदार वृत्तीशीच आम्ही हिंदवासीयांचे नाते स्वभावतः विशेष जडते असे आमचे म्हणणे आहे. आम्ही कबूलच करतो की, 'तुमचा धर्म अधिक सोपा व चांगला करा.' असे येशू ख्रिस्ताने आम्हाला आव्हानच देऊन ठेवले आहे.

स्वतःला ख्रिस्तानुयायी म्हणविणाऱ्या तुम्ही लोकांनी सुद्धा ख्रिस्तानुयायी नसणाऱ्या लोकांपासून अवश्य तो बोध घ्यावा. तो बोध अ-ख्रिस्ती लोकांतल्या मोठमोठ्या प्राचीन तत्त्वज्ञांपासून किंवा धर्मोपदेशकांपासूनच नव्हे, तर आशिया खंडातील हल्लीच्या नवयुगप्रवर्तकांपासूनही तुम्ही घेण्यासारखा आहे. अज्ञान, स्वार्थ व जडवाद या सर्व मानवजातीच्या शत्रूंशी झगडण्यासाठी आपण सौजन्याने व बंधुभावाने एकी करू या. धर्माची स्वरूपे भिन्न-भिन्न दिसत असली तरी धर्म ही वस्तू तत्त्वतः एकच आहे.

ईश्वरनिर्मित सृष्टीची आपण सेवा केली तर आपण ईश्वराचे मित्र व जोडीदारच ठरतो. असे एकमेकांचे ओझे आपण एकमेकांनी सहन केले तर आपण परमेश्वराच्या आनंदस्वरूपातही समभागी होतोच.

परमेश्वराचा सदैव जयजयकार असो.

●●●

१७६.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २४ डिसेंबर, १९३३

प्रसंग : मॉडेल फार्ममधील सोयाबीन लावण्याचा समारंभ

सभ्यगृहस्थहो!

या प्रयोगात आपल्याला असे दिसून येईल की, शेतकी खात्याचे अंमलदार रा. साने हे या धान्याची निर्मिती करणारे असून येथेच पदवीधर पण विलायतेहून पाकशास्त्र शिकून आलेले रा. काळे हे सोयाबीनचा उपयोग कसा करावा हे जाणणारे आहेत. कोणत्या खाण्यामुळे किती प्रकृती बरी राहते, हे रा. काळे जाणतात व ते जरी फार बोलके नसले तरी आपल्या विषयात ते तज्ज्ञ आहेत. माझ्या राजवाड्यात आहारासंबंधी ज्या सुधारणा दिसतील त्या सर्वांत त्यांचा हात आहे. तरी अद्याप आहारात सुधारणा करण्यासंबंधीचे विचार माझ्या मनात सारखे घोळत आहेत व थोड्याच दिवसात खाद्य वस्तूंचे प्रदर्शन भरलेले आपण पहाल व त्यापासून आपणास बोध घेता येईल, निसर्गदत्त वस्तूंपासून जास्तीत जास्त चांगला उपयोग कसा करून घेता येईल ते आपणाला अशा प्रदर्शनापासून समजून येईल. मला अशी आशा आहे की, आपण सर्वजण ते पाहाल व रा. काळे हे पुष्कळ नवीन स्वादिष्ट खाद्यपदार्थ तुम्हाला देतील. या सुधारणेचे सर्व श्रेय रा. काळे यांना मिळणे योग्य होईल.

●●●

१७७.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २७ डिसेंबर, १९३३

प्रसंग : सातव्या हिंदी प्राच्य परिषदेचे उद्‌घाटन

अध्यक्ष महाशय आणि सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

हिंदी प्राच्य परिषदेच्या सातव्या अधिवेशनाचे उद्‌घाटन करण्यास सांगून तुम्ही माझा जो सन्मान केला त्याबद्दल मला फार संतोष वाटतो.

या परिषदेकरिता येथे उपस्थित झालेल्या नामांकित प्राच्य विद्यापारंगत पंडितांचा हा मोठा समूह पाहून मला मोठा आनंद वाटत आहे. परिषदेच्या अधिवेशनाकरता आरोदे शहर तुम्ही पसंत केले याबद्दल आम्ही बडोदेकरांना फार समाधान वाटत आहे. या ठिकाणी तुमचे दिवस आनंदात जातील व तुमची आम्ही जी बेताबेताची बडदास्त ठेवू शकू ती तुम्ही गोड करून घ्याल अशी आशा आहे.

आजच्या प्रसंगी आपली पहिली भावना म्हणजे सर जे. जे. मोदी आणि महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री या दोन कसलेल्या प्राच्य भाषाकोविदांच्या निधनाने होणाऱ्या विषादाचीच आहे. अनुक्रमे चवथ्या व पाचव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारून त्यांनी या परिषदेच्या कार्यात मोठा महत्त्वाचा भाग घेतला होता.

आज मला एका जुन्या प्रसंगाची आठवण होते. बडोदे येथे भरलेल्या संस्कृत संमेलनाचे उद्‌घाटन मी केले. तेव्हा शुष्क चर्चेपायी, तीच ती जुनाट पुस्तके पढण्या - पढविण्यापायी आणि चर्वितचर्वण करण्यापायी चांगली विद्वान शास्त्रीमंडळी आपल्या काळाचा जो अपव्यय पिढ्यान्‌पिढ्या करीत तो पाहून मला जी निराशा वाटे ती व्यक्त केल्याशिवाय मला त्या वेळी राहवले नाही.

काही नाही तरी १८ वर्षांपूर्वीच म्हणजे सन १९१५ मध्ये मी आमच्या शास्त्री पंडितांना सांगितले की, तुम्ही पाश्चिमात्य विद्वानांची बरोबरी करण्याचा प्रयत्न करा, आपले दृष्टिक्षेत्र अधिक व्यापक करा आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार करण्यास शिका, थोडक्यात सांगावयाचे तर मी त्यांना असे सुचविले की, तुम्ही आधुनिक बना व समाजाचे तुम्ही उपयुक्त घटक आहात, असे सिद्ध करा.

ही जुनी आठवण देत बसण्याचे एकच कारण आहे. शुद्ध शास्त्रीय भावना ठेवून आणि सारासार दृष्टी ठेवून एखादा अभ्यास विषयाला स्वतःला वाहून घेतले आहे, असे तुमच्यासारखे अभ्यासू लोक आज येथे एवढ्या मोठ्या प्रमाणात जमलेले पाहून जो आनंद तो तुम्हाला पटवावा म्हणून ती मागची आठवण मी दिली. सारांश माझ्या राजधानीत तुम्हा सर्वांचे स्वागत करणे व तुमची चर्चा ऐकणे यात मला विशेष समाधान वाटत आहे.

सर विल्यम जोन्सप्रभूती अग्रेसर विद्वानांनी तुलनात्मक संशोधनपद्धती प्रचारात आणिल्यापासून प्राच्य विद्याविशारद असलेल्या हिंदी व पाश्चिमात्य पंडितांनी जी प्रगती केली तिचा सुंदर इतिहास सर आशुतोष मुकर्जी यांनी १९२२ साली या परिषदेच्या कलकत्याच्या अधिवेशनाच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणात दिलेला आहे. त्यानंतर गेल्या दहा - बारा वर्षांत आणखी बरेच उपयुक्त कार्य झालेले आहे. पौर्वात्य ज्ञानाविषयी आस्था बाळगणाऱ्या सर्व विद्वानांनी सहकार्य करून ही जी विविध आणि थोर कामगिरी केली आहे तिचा योग्य आढावा काढून देण्यास मी असमर्थ आहे.

विद्वानांच्या या उत्साही चमूने एकनिष्ठपणे झटून व सहकार्य करून आमचा प्राचीन इतिहास व संस्कृती यावरील अंधकाराचे बरेचसे पटल दूर सारले व गेल्या दहा वर्षांपूर्वीही ज्या अनेक गोष्टी अज्ञात होत्या त्या आता निश्चितपणे ज्ञात करून सोडल्या हे पाहून मला अत्यंत समाधान वाटते.

सद्गृहस्थ हो, मी स्वतः संशोधक नाही खरा; पण एक लहानसा विद्यासेवक आहेच. आपला गत इतिहास व संस्कृती जगाला सुस्पष्ट करून दाखविण्याचे जे उदात्त कार्य आजचे हिंदी विद्वान करीत आहेत त्या कार्याकडे आनंदाने, कौतुकाने व लक्षपूर्वक बरीच वर्षे मी पाहत आलो आहे. राज्यकर्ता या नात्यानेही प्राच्य विद्येची थोडी-फार सेवा मी बजावीत आहे. स्वतंत्र प्रज्ञा वापरून प्राच्य - विद्या - विषयावर संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश किंबहुना फार्सी भाषेतदेखील लिहिलेले जे ग्रंथ असतील ते छापून प्रसिद्ध करणे, हे कार्य माझ्या मते या बिकट घटकेला संशोधनकार्याचेच एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण व मूल्यवान, असे अंग आहे आणि त्या कार्याला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून मी माझ्या राज्यात 'गायकवाड ओरिएंटल सिरीज' नावाची प्राच्य विद्येला वाहिलेली खास ग्रंथमाला सुरू केलेली आहे. तिच्यातून प्रसिद्ध होणारे ग्रंथ आम्हाला त्या थोर प्राचीन ग्रंथकारांच्या वंशजांना ज्ञान व स्फूर्ती नित्य देवोत.

सन १९१५ पासून या मालेचे कार्य सतत चालू असून आजपर्यंत तिच्यात जवळजवळ सत्तर ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. एकेक ग्रंथ प्रसिद्ध करावयाचा म्हणजे ग्रंथ व ग्रंथकार आणि त्या दोघांचे स्थल-काल, या सर्वांविषयी असलेला निरनिराळा पुरावा केंद्रीभूत करावा लागतो व मूळ ग्रंथांची प्रत्येक ओळ चिकित्सापूर्वक निश्चित करावी लागते. तेव्हा या कार्यात किती मेहनत घ्यावी लागते हे लक्षात घेतले असता सत्तर ही आमच्या प्रसिद्ध पुस्तकांची संख्या माझ्या हिशोबाने काही लहान नाही.

ही माला सर्व जगातील विद्वानांच्या पसंतीला उतरली आहे. हे नमूद करण्यास मला संतोष वाटतो. या मालेखेरीज माझ्या राज्यात मी एक संस्कृत महाविद्यालय काढले आहे आणि त्याच्या द्वारे आपल्या शास्त्रीपंडित वर्गाला साहाय्य करण्याच्या हेतूने त्यांना इंग्रजी शिकण्याची संधी मी दिली आहे व त्यांच्या परीक्षेकरिता सांस्कृतिक व ऐतिहासिक संशोधनाचा परिपाक असणारे ग्रंथ मी नेमून देत आलो आहे.

पाश्चिमात्यांच्या आधुनिक पद्धतीप्रमाणे संशोधन करावयास शिकलेल्या हिंदी विद्वानांनी आपल्याला आपल्या प्राचीन पूर्वजांच्या सर्वच आयुष्यक्रमाचा अद्‌भुतरम्य चित्रपट दाखविला आहे ही संतोषाची गोष्ट आहे. त्या चित्रपटातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, शास्त्रीय, कलाविषयक, शिल्पशास्त्रविषयक, भाषाविषयक इत्यादी निरनिराळी रम्य दृश्ये पाहिली म्हणजे मन दंग होऊन जाते. मोहेनजोदारो येथील संशोधनाचाच विचार करा. ब्रिटिश अमदानीतले ते मोठ्यातले मोठे संशोधन आहे. त्यावरून सिद्ध होत आहे की, एक - दोन नव्हे तर पुऱ्या पाच हजार वर्षांपूर्वी अत्यंत सुसंस्कृत व पुढारलेले लोक सिंधू नदीच्या खोऱ्यात राहत होते. त्यांची घरे आधुनिक आरोग्यशास्त्रदृष्ट्या यथायोग्य व दिसायलाही शोभिवंत होती आणि आपले विचार लिहून ठेवण्यासाठी सुंदर चित्रलिपी वापरणे आणि अत्यंत कलाकुसरीचे असे शिक्के करणेही त्यांना ठाऊक होते. या संशोधनासंबंधी जे व्याख्यान येथे होणार आहे ते ऐकावयाला पुष्कळ लोक उत्सुकतेने येतील, असे मला वाटते. या संशोधनाचे बरेचसे श्रेय पुराणवस्तू खात्याला आहे आणि त्या खात्याचे मुख्याधिकारी या अधिवेशनाला उपस्थित झालेले आहेत. मित्रत्वाच्या विशेष नात्याने मी त्यांचे स्वागत करतो.

या अतिशय जिव्हाळ्याच्या विषयावर जास्त वेळ बोलण्याची कोणालाही इच्छा होईल; परंतु निरुपायाने त्या विषयाची रजा घेऊन हिंदी विद्वानापुढे जे आजकालचे नवे प्रश्न उभे आहेत त्यांच्याकडे मी वळतो. इतक्या प्राच्यविद्याकोविदांना भेटण्याची संधी क्वचितच मिळत असल्यामुळे टीका करण्याच्या उद्देशाने नव्हे, तर खऱ्या कळकळीचा एक हिषी या नात्याने काही व्यवहार्य सूचना तुमच्यापुढे मांडण्याचे मी धाडस करतो.

संशोधनाच्या व्यवहारोपयोगी बाजूची हिंदुस्थानात नेहमीच हेळसांड होते याचे मला आश्चर्य वाटते. संशोधनाकरिता किती एकाग्र भावनेने प्रयत्न करावे लागतात, याची मला कल्पना आहे. सतत परिश्रम केल्यानंतर जेव्हा प्राचीन कालाच्या उदरातून काही नवीन रहस्ये हस्तगत केल्याचा व हातून काही संशोधन झाल्याचा जो आनंद एखाद्या अभ्यासकाला होतो तोही मी काही अंशी समजू शकतो. या दोन गोष्टींबरोबरच मला हेही कळते व स्पष्टपणे कळवावेसे वाटते की, आपल्यापेक्षा कमी बुद्धिवान व कमी नशीबवान अशा आपल्या बांधवांविषयी संशोधकांची काही कर्तव्ये म्हणून आहेतच. इतर कोणत्याही व्यक्तीप्रमाणे संशोधक हाही एक समाजाचा घटकच आहे आणि अमुक गावचा व अमुक काळातला एक नागरिक या नात्याने त्यालाही कर्तव्ये असतातच.

राज्यकारभार चालविताना बहुजनसमाजाच्या हिताचा विचार मी इतर गोष्टींच्या आधी करतो. प्राथमिक शिक्षण मी सक्तीचे केले आहे. ते अशाकरिता की सर्व लोकांना सुशिक्षित व यथाशक्ती बुद्धिसंपन्न होऊनच जीवनयात्रेला प्रारंभ करता यावा.

संस्कृत भाषा आणि त्या भाषेतल्या साहित्यांत साठविलेले सनातन स्वरूपाचे आधिभौतिक किंवा व्यावहारिक व आध्यात्मिक ज्ञानभांडार यांच्याविषयी मला नेहमी अत्यंत आदर वाटतो; परंतु फक्त मूळ संस्कृत ग्रंथ संपादित करून प्रकाशित करणे एवढ्या एकाच गोष्टीने माझे समाधान होत नाही; कारण सर्वसामान्य जनतेला या ग्रंथांचा काहीच उपयोग होत नाही. तेव्हा सर्व जनतेला त्यांचा फायदा मिळावा म्हणून असले नवीन सापडलेले विद्याधन सर्वांच्या मालकीचे केले पाहिजे व त्यासाठी आपल्या विद्वानांनी प्रेमबुद्धीने आणखी थोडी चिकाटी दाखवून अधिक परिश्रमही घेतले पाहिजेत. या ग्रंथांची विद्वान व कार्यकुशल अशा लोकांकडून इंग्रजीत व देशी भाषांत भाषांतरे करविली पाहिजेत. भाषांतरकार विद्वान व कुशलही असावा असे म्हणण्याचे कारण भाषांतर करावयाचे ते गाढ विद्वत्तेच्या दृष्टीने होईल तितके सशास्त्र झाले पाहिजे आणि उत्कृष्ट कौशल्याच्या दृष्टीने जितके शक्य आहे तितके ते वाचनीयही झाले पाहिजे. पुष्कळ संस्कृत ग्रंथांची मी मराठीत व गुजरातीत भाषांतरे करविली आहेत. पुढे दोन लाख रुपयांची देणगी देऊन तिच्या व्याजाच्या रकमेतून संस्कृत व इतर भाषांतील विविध विषयांवरील मौल्यवान ग्रंथांची भाषांतरे प्रसिद्ध करण्याकरिता मी एक पुस्तकमालाही सुरू केली आहे. त्या मालेमध्ये आजपर्यंत सुमारे ३०० पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत. म्हणून, जोपर्यंत आमचे पहिल्या प्रतीचे संशोधक आपल्यापेक्षा कमी बुद्धिवान अशा आपल्या बांधवांकडे लक्ष पुरविणार नाहीत व त्यांना सहज समजेल अशा रीतीने देशी भाषांतून आपले संशोधन प्रसिद्ध करणार नाहीत, तोपर्यंत त्यांच्या संशोधनकार्याबद्दल मला पूर्ण समाधान वाटणार नाही. जुन्या संस्कृत ग्रंथांप्रमाणेच जुनी लोकगीते व लोककथा यांचेही संग्रह करून ते प्रसिद्ध करण्याच्या निकडीच्या कामाकडेसुद्धा आपले दुर्लक्ष होता कामा नये.

पौर्वात्य ज्ञानभांडारातील या विषयाकडे आपले कमालीचे दुर्लक्ष झालेले आहे आणि आताच जर आपण प्रयत्न केला नाही तर यातली पुष्कळशी ज्ञानसंपत्ती कायमची नष्ट होण्याची भीती आहे. प्राचीन शिल्प, शहरे व शिलालेख यांचे संरक्षण, भूमातेचे प्रेमळ अंतःकरण यापुढेही करीत राहील; परंतु लोकगीते व लोककथा यांचे संरक्षण कोण करणार? लोकांचे रीतिरिवाज सारखे बदलत असतात आणि लोकगीते कालांतराने लोक विसरून जातात. तेव्हा, ग्रामोफोन–रेकॉर्ड्ससारख्या नवीन साधनांची आणि रेडिओसारख्या आधुनिक प्रचारसाधनांची मदत घेऊन, या प्राचीन लोकसंस्कृतीचे शब्दचित्र आपण कायमचे काढून ठेवले पाहिजे. हे अमोल पितृधन पुनश्च प्राप्त करून घ्यावे, त्याचे जतन करावे आणि ते सर्व लोकांना सुलभ करावे असे हे विविध काम मी तुम्हाला सांगितलेच पाहिजे.

नंतर पौर्वात्य व पाश्चिमात्य या दोन भिन्न संस्कृतीची धूळभेट होऊन जे अत्यंत महत्त्वाचे सामाजिक प्रश्न उपस्थित झाले आहेत त्यांच्याकडे आपण वळू. या प्रश्नांचा विचार आपणाला धीटपणाने, डोळसपणाने, मानवी इच्छा–आकांक्षांशी समरस होऊनच केला पाहिजे. हे प्रश्न

आभाळातून पडल्यासारखे एकजात नवीनच नाहीत. त्यांचा आपल्या प्राचीन वाङ्मयाशी व संस्कृतीशी एक प्रकारचा नात्याचा संबंध आहे आणि आपल्या जुन्या रीतिरिवाजांपासून ते उत्पन्न झालेले आहेत. संशोधकाला जुन्या ग्रंथांचे विशेष ज्ञान असल्यामुळे आणि प्राचीन काळच्या विविध विचारपरंपरेशी त्याचा दाट परिचय असल्यामुळे, या सामाजिक क्षेत्रांत उत्कृष्ट कामगिरी बजावून दाखविण्याची नामी सोय व संधी त्याला प्राप्त होत असते. अमुक खास हक्क आणि बंधने कोणत्या काळात निर्माण झाली आणि ती का म्हणजे कोणत्या संकटाचे निवारण करण्याच्या हेतूने निर्माण झाली हे संशोधक नक्की सांगू शकेल. याखेरीज शास्त्रवचनांच्या मागे कोणता अर्थ, कोणती तत्त्वे आहेत हेही तो आपल्याला स्वतःच्या तज्ञतेच्या आधारावर सांगू शकेल आणि त्यायोगाने सध्याच्या सर्वस्वी भिन्न काली व भिन्न परिस्थितीत कोणकोणते फरक आणि ते का झाले पाहिजेत हे आपल्याला विशेष चांगल्या प्रकारे कळू शकेल. जुन्या चालींना चिकटून राहून कोणताही समाज फार वेळ जिवंत व शक्तिमान राहू शकत नाही. अर्थात सोयिस्कर असलेल्या जुन्या चालींना आपण चिकटून राहूच; परंतु परिस्थित्यनुरूप चालीही बदलल्या पाहिजेत. तसे झाले नाही तर शास्त्रवचनांतील शब्दांना आपण जितके अधिक चिकटून बसू तितके आपल्या महान पूर्वजांचे आपल्यामधील ओज कमीकमी होत जाईल. आपल्या राष्ट्राचा विस्तृत इतिहास ज्यांना यथाक्रम व यथातथ्य समजला आहे अशा संशोधक विद्वानांखेरीज कोणता अधिक लायक पुरुष आपल्याला या सामाजिक कर्तव्यक्षेत्रात मार्गदर्शक होईल?

माझ्या 'प्राच्य–विद्या–मंदिरा' – (ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट) मध्ये जवळजवळ वीस हजार मूळ हस्तलिखित ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी फक्त सत्तर ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. माझ्या राज्यातील मेहेसाणा प्रांतात असलेल्या पाटण शहरी जैनांच्या जगप्रसिद्ध भांडारात जवळजवळ तेरा हजार हस्तलिखित ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी बहुतेक अप्रकाशित आहेत. या हिशोबाने पाहता फक्त माझ्या राज्यात जे ग्रंथ आहेत त्यापैकी महत्त्वाच्या ग्रंथांचे प्रकाशन करण्यास किती शतके लागतील कोण जाणे? याखेरीज पुणे, कलकत्ता, मद्रास, काशी, नेपाळ, ऑक्सफर्ड, लंडन, बर्लिन, पॅरिस येथल्या आणि दुसऱ्या ठिकाणच्या ग्रंथालयांची माहिती तुम्हाला चांगलीच आहे. सर्व उपलब्ध साधनांची संपूर्ण पाहणी केल्याशिवाय घिसाडघाई करून ग्रंथ प्रकाशित करणे केव्हाही व्यर्थ होय–वैय्यर्थापेक्षा त्यापासून तोटात अधिक आहे. तो असा की, घाईघाईने काढलेले सिद्धांत आणि बसविलेली ओबडधोबड अनुमाने यांनी आपल्या ज्ञानात किंवा माहितीत वस्तुतः काडीमात्रही भर पडणार नाही. म्हणून आपण स्वतःच्या निश्चित व उच्च आदेशाला घढीभर विसंबता कामा नये.

खऱ्या संशोधनाने आपल्याला कित्येक नवीन कल्पना आणि नवीन माहिती लाभते; परंतु संशोधनाच्या नावावर जी जी कल्पना नव्याने पुढे येते ती प्रत्येक कल्पना चांगली आत्मसात करता आली पाहिजे आणि जी नवीन माहिती उपलब्ध होते ती शास्त्रीयरीत्या सिद्ध करता आली पाहिजे. केवळ विचारांची नवीन टूम म्हणून एखादी गोष्ट आपण पुढे केली किंवा एखाद्या गोष्टीचा आपण नुसता बेडर पुरस्कार करीत सुटलो, तर चार - दोन ठिकाणी वादाला रंग चढेल इतकेच. म्हणून मी पुन्हा सांगतो की, आपण आपला उच्च आदर्श डोळ्यापुढे सतत ठेविला

पाहिजे. या ठिकाणी आपल्या जुन्या-नव्या सर्व विश्वविद्यालयांना मला असा इशारा द्यावासा वाटतो की, तुमच्या प्रबंधाचे महत्त्वमापन करावयाचे ते त्यांची केवळ लांबी-रुंदी, संख्या अथवा नावीन्य या दृष्टींनी नव्हे, तर त्यातील प्रगल्भ विचारशक्ती, शोधकबुद्धी आणि शास्त्रीयपद्धती हे गुण पाहूनच जगातील विद्वान करीत असतात.

तेव्हा संशोधकाविषयी माझी अशी कल्पना आहे की, तो काही तरी नवीन कार्य करून दाखविणारा आणि परिपक्व विचारशक्तीचा असला पाहिजे. अर्थात जगातील ज्ञानसंपत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे ही गोष्ट ध्यानात घेतली असता उत्तम संशोधक लोकांची संख्या केव्हाही थोडीच असणार. शिवाय आपल्या उत्कृष्ट अभ्यासकांपैकी ज्यांना युरोप अथवा अमेरिकेत जावयास मिळून तिकडच्या थोर विद्वानांच्या हाताखाली शिकण्याची संधी मिळेल तेवढेच अभ्यासक या बिकट संशोधनविद्येत प्रवीण होऊ शकतील, अशी परिस्थिती आज आहे व अजून पुष्कळच वर्षे राहण्याची खात्री आहे. अर्थात माझी अशी इच्छा आहेच की, आपल्याच देशात विश्वविद्यालये, विद्वत्परिषदा, पुराणवस्तू खाती यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत जावी, अभ्यासकांना दूरच्या परदेशी जाऊन दीर्घ काळपर्यंत शिक्षण घेण्याची गरज उत्तरोत्तर कमी व्हावी आणि लवकरच आपले निष्णात संशोधक आपणच तयार करावे.

ही विद्यापीठे वगैरेची वाढ वस्तुतः होईल तेव्हाच संशोधनकार्याच्या सर्वांगीण प्रगतीला अत्यंत आवश्यक अशी जी लोकांची या विषयाबद्दलची आस्था ती निदान आमच्या बुद्धिमंत मंडळींत तरी दिसू लागेल. आपल्यामध्ये अजून या विषयाबद्दल किती थोडी आस्था आहे याचा एक प्रत्यक्ष दाखला देतो. 'गायकवाड ओरिएंटल सिरीज' या मालेत एकेका ग्रंथाच्या अवघ्या पाचशे प्रती छापण्यात येतात. या संख्येपैकी एकशे पंचवीस प्रती पुस्तकालयांना व विद्वानांना भेट म्हणून वाटण्यात येतात. असे असूनही बाकीच्या तीनशे पंचाहत्तर प्रती खपण्यास सरासरी पंधरा-वीस वर्षे लागतात. जर ही विक्री याहून जरा अधिक झपाट्याने झाली असती तर मोठ्या आनंदाने मी मालेच्या देणगीची रक्कम दुपटीने वाढविली असती. खऱ्या कळकळीच्या संशोधकांना आपल्यामध्ये कसा दुष्काळ आहे आणि बुद्धिमंत लोकांतही या संशोधनकार्याची आस्था किती अत्यल्प आहे हे या उदाहरणाने सिद्ध होत नाही काय ? या आपल्या पराङ्मुखतेवर किंवा शैथिल्यावर इतका जोर मी दिला तो याच आशेने की, हा आपला ढिलेपणा लवकरच नष्ट झालेला दिसावा.

शास्त्राच्या दृष्टीने बिनचूक आणि वाचनाच्या दृष्टीने आकर्षक असलेली भाषांतरे किती उपयुक्त असतात हे, बहुजनसमाजाची सुधारणा करू इच्छिणारा एक राजकारणी पुरुष या नात्याने मी सांगितलेच आहे. मी ऐकतो की, आपली विद्यापीठे दुय्यम दर्जाच्या प्रबंधावर आणि अपक्व संशोधनावर उच्च पदव्या देतात; परंतु माझ्या मते, अशा निबंधांपेक्षा एखाद्या शतकाचा इतिहास अथवा एखादा ग्रंथकार डोळ्यांपुढे मूर्तिमंत आणून उभा करणारी भाषांतरे अनेक पटींनी श्रेष्ठ आहेत. माझी या उच्च विद्यानिष्ठ विद्यापीठांना अशी नम्र सूचना आहे की, त्यांनी आपल्या उच्चपदव्या काही ग्रंथांच्या नमुनेदार आवृत्त्यांबद्दल किंवा भाषांतरांबद्दलही देत जाव्या.

'मनुष्य हाच मानवजातीच्या अभ्यासाचा योग्य विषय आहे', या नेहमी वापरण्यात येणाऱ्या वचनाची पुनरुक्ती मी करण्याचे कारण नाही. मनुष्याची आजची स्थिती तेवढी अभ्यासावयाची नसून मूळच्या स्थितीतून क्रमाक्रमाने आजच्या अतिसुधारलेल्या स्थितीपर्यंत झालेली त्याची प्रगती, त्याला वाटणारी आशा आणि ग्रासणारी भीती, विविध संकटा-बिकटांतून चक्रनेमिक्रमाने जाऊन त्याने मंदगतीने साध्य करून घेतलेली उच्चावस्था, या सर्व गोष्टींचा अभ्यास झाला पाहिजे. अशा रीतीने अभ्यास करण्यासाठी आपण अश्मीभूतप्राणिविद्या, तुलनात्मक भाषाशास्त्र, तुलनात्मक पुराणवस्तुशास्त्र, मानवजातीशास्त्र, मानुष्यकशास्त्र, तुलनात्मक धर्मशास्त्र व पुराणशास्त्र यांची आणि भूगर्भशास्त्राचीसुद्धा मदत घेतली पाहिजे आणि शेवटी आपला जो सिद्धांत निघेल त्याची निरनिराळ्या विज्ञानशास्त्रांनी काढलेल्या निर्णयांशी एकवाक्यता झाली पाहिजे.

पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य पद्धती भिन्न असल्या तरी त्या एकमेकींना विरोधी नसून पूरकच आहेत आणि त्या दोघींची प्रगती त्यांच्या स्वतःच्या वैशिष्ट्याप्रमाणे वेगळीवेगळी व्हावी हे मानवजातीच्या अत्यंत हितानेच आहे. हे परस्पर पूरकत्व मान्य केले म्हणजे एका पद्धतीच्या अनुयायांनी दुसरीचा अभ्यास अवश्य केला पाहिजे हे आपोआपच सिद्ध होते. एरवी फक्त एकीचाच अभ्यास करणे म्हणजे अर्धेच काम करून स्वस्थ बसण्यासारखे आहे. अर्थात या दोन विभागांत संस्कृतीचे अनेक प्रकार व टप्पे दिसून येतात हे खरे आहे; पण त्यांची माहिती करून घेतल्याशिवाय, निरनिराळ्या स्थलकाली झालेले संस्कारवर्धन लक्षात घेतल्याशिवाय, मनुष्याला या जगाची खरी ओळख पटणेच अशक्य आहे.

हिंदी लोकांनी आपला स्वतःचा इतिहास अभ्यासिला पाहिजे हे तर खरेच; परंतु त्याचे यथार्थदर्शन होण्यासाठी आशिया खंडाच्या इतिहासाचा एक भाग या दृष्टीनेही तो अभ्यासिला पाहिजे, तसेच भिन्न-भिन संस्कृतीची जी मिश्रणे होत गेली, निरनिराळ्या मानववंशांची जी पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे स्थलांतरे झाली आणि या दोन गोष्टींच्या मुळे काही मानवी संस्कारांचा मिलाफ, तर काहींचा विरोध कसा झाला, हेही आपण पाहिले पाहिजे. आपल्या विद्यापीठांनी आधुनिक शिक्षणाच्या या अंगाचे महत्त्व ओळखावे आणि या विषयाचा अभ्यास शाळा व महाविद्यालये यातून सुरू करावा, अशी आता वेळ आली आहे. विद्यापीठांनी हिंदी, इतिहास, कला व राजकारण यांनी अशा तौलनिक दृष्टीने चर्चा करणारी व्याख्यानमाला सुरू करावी आणि तिला चीन व जपानविषयक व्याख्यानाची जोडही द्यावी. म्हणजे सध्या आहेत हेच अभ्यासक्रम अनायासे अधिक भरदार केल्याचे श्रेय विद्यापीठांना मिळेल. आशिया खंडातील देशांनी एकमेकांचा परिचय करून घेऊन, आपल्यामधील प्राचीन सांस्कृतिक संबंध लक्षात घेऊन, त्यांच्या अनुरोधाने पौर्वात्य देशाचा एक नवा संघ निर्माण करण्याची तयारी केली पाहिजे.

या परिषदेच्या बौद्धिक मेजवानीत भाग घेण्यास तुम्ही उत्सुक झाला असाल म्हणून तुमचा अधिक वेळ घेण्याची माझी इच्छा नाही. शेवटी मला एवढेच सांगावयाचे आहे की, संशोधकांचा व्यवसाय जरी अत्यंत कष्टाचा असला तरी चालू काळाच्या सर्व व्यवसायात तो अत्यंत उच्च दर्जाचा आहे, हे नक्की. आज आपण बहुतेकजण चार्वाक मताचे जडवादी झालो आहोत आणि संशोधनाचे महत्त्व ओळखणारे, कौतुक करणारे आणि संशोधनकार्याला सर्वस्वी स्वतःस वाहून

घेणारे असे प्रगल्भ बुद्धीचे लोक आपल्यात आता फारच थोडे उरले आहेत. म्हणून तुमच्या मार्गात तुम्हाला पुष्कळच अडचणी येतील. त्यापैकी बहुतेक दुर्ल्लंघ्यही वाटतील; परंतु निरुत्साह न होता आशावादी व निश्चयी होऊन तुमचा अभ्यास तुम्ही चालूच ठेवा, म्हणजे ध्रुवाच्या चांदणीप्रमाणे तुमचे उज्ज्वल उदाहरण नित्य चमकत राहून ते तुमच्या बांधवांना मार्गदर्शक व स्फूर्तिदायक होईल.

अशा प्रसंगी आपले पूर्वज ज्या मंत्राचा उच्चार करीत तो मंत्र म्हणून या परिषदेचे काम सुरू झाले आहे, असे मी जाहीर करतो. -

"अयमारंभः शुभाय भवतु ।"

(हा कार्यारंभ आपल्याला कल्याणप्रद असा होवो.)

●●●

१७८.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २९ डिसेंबर, १९३३

प्रसंग : न्यायमंदिरात खाद्यपदार्थांचे भरलेले प्रदर्शन

प्राच्य विद्यापरिषदेकरिता आलेल्या अनेक विद्वानांबरोबर विचारविनिमय करावा लागल्यामुळे, या प्रदर्शनासंबंधी विचार करण्यास मला वेळ झाला नाही; पण या कार्यातील वनहिताची जबाबदारी ओळखून मी येथे उपस्थित झालो आहे व दोन शब्द बोलणार आहे. आहारशास्त्राची चांगली आवड रा. काळे यांना असून त्यात त्यांची गतीही आहे. ते मुंबई विद्यापीठाचे पदवीधर आहेत. माझ्याजवळ नोकरीत असताना त्यांची लायकी, उत्साह आणि चिकाटी माझ्या नजरेस येऊन मी त्यांना आहारशास्त्रातील उच्च ज्ञान मिळविण्यासाठी युरोप-अमेरिकेस पाठविले, तिकडून यश मिळवून आल्यानंतर त्यांनी आपल्या आताचा फार चांगला उपयोग केला आहे. नुसत्या पदवीसाठी ते पदवीधर झाले नाहीत, तर संशोधन आणि विचार करून त्यांनी आपल्या आहाराच्या विषयात उत्तम सुधारणा करून दाखविली आहे. अशा रीतीने अभ्यास आणि काम करणारे पदवीधर आपल्या देशात थोडेच आहेत. मागे चालले तसे पुढे चालविणारे पण मुळाला हात न घालणारे जे असतात त्यांची काही किंमत नाही. आपल्या पदवीधरांनी चाकोरीतून बाहेर पडून, जास्त व्यापक धोरण ठेवून आणि खोल शोधविचार करून कामे केली पाहिजेत, असे केले तरच सुपरिणाम होईल. मला वाटते की, मी प्रस्तुत विषय सोडून बोलत आहे. मला जे आपणास पटवून द्यावयाचे आहे ते हे की, दुसऱ्या महत्त्वाच्या विषयांप्रमाणेच हा आहारविषय महत्त्वाचा मानून त्याचा मोठ्या परिश्रमपूर्वक अभ्यास आपण करावा व त्याबाबत आवश्यक त्या सुधारणा घडवून आणाव्या. हा हेतू मनात धरूनच मी ज्या तिघांना विलायतेस पाठविले त्यापैकी रा. काळे हे एक आहेत.

त्यांनी माझे विचार आणि हेतू नीट ओळखून अभ्यास केला. आपल्या विषयात चांगले संशोधन केले व नव्या प्रयोगात यश मिळविले. या विषयात त्यांनी ग्रंथरचना पण केली. अशी कामे झाल्यास कितीतरी सुधारणा होत जाईल. मला आठवण आहे की, मी लहान असताना माझी आई माझ्या खाण्यापिण्याची फार काळजी घेत असे. मी गादीवर बसल्यापासून राजे सर

टी. माधवराव माझा राज्यकारभार पाहत, तसेच माझ्या शिक्षणाकडे आणि सुखाकडे लक्ष देत; पण कोठी आणि स्वयंपाकघर याकडे वळण्यास दुसऱ्या मोठ्या माधवरावांची जरुरी होती. या खात्याकडे बघण्यास जो अंमलदार ठेविला होता तो माझ्यापेक्षा वयाने फार मोठा होता. इतर बाबतीत जसे मी मन घालीत असे तसेच या आहाराच्या बाबतीतही घाली. प्रत्येक गोष्ट स्वतः पाहत गेल्यामुळे या खाण्यापिण्यातील गुणदोष आणि तत्त्वे मला समजू लागली. तेव्हा मी ज्या सूचना देई त्यांपासून परिणामही समाधानकारक होत असे; हे पाहून तो अंमलदार म्हणे, ''यात काय? असे केल्यामुळे असे होणारच!'' पण या प्रयोगांत काही नुकसान किंवा चूक झाली तर तो उत्तर देई की, ''याला मी काय करावे? महाराजांचा जसा हुकूम तसे आम्ही केले!'' याप्रमाणे चांगल्याचे यश तो घेई व वाइटाचे खापर माझ्या डोक्यावर फोडी. तरीसुद्धा मी कधी निराश झालो नाही. माझे प्रयत्न चालूच होते व त्यांचा परिणाम थोड्याच वर्षांत मनाजोगा दिसल्यावर मी माझ्या स्वयंपाकात सुधारणा घडवून आणली. ही सारी कथा सविस्तर सांगून आपणास कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. पण एवढेच सांगतो की, यापासून माझ्या सुखसोयी वाढल्या, मला आरोग्य लाभले व प्रत्येक गोष्टीत येणारा मोठा खर्च कमी झाला. खाण्यापिण्यातील दर एक वस्तूचे प्रमाण प्रथम मी ठरविले व त्यावर पुस्तके तयार केली. तेव्हापासून माझ्या कोठीची आणि स्वयंपाकघराची, तसेच अन्न शिजविण्या-वाढण्याची व्यवस्था चांगली झाली आहे. विचारपूर्वक काम केल्याने एक धोरण राखून विविधताही पण आणता येते असा माझा अनुभव आहे. राष्ट्रीय हितबुद्धीने उपयुक्तता आणि विविधता यांचा विचार करून एक चांगले धोरण आपण आखले पाहिजे.

काही वर्षांपूर्वी लोकांना गृहविज्ञानाचे आणि पाकशास्त्राचे शिक्षण देण्यासाठी अमेरिकेकडून मिसेस स्ट्रॉंग नावाची एक तज्ज्ञ विदुषी बोलावून एक वर्गही काढला होता. पण त्याचा फायदा कोणीही न घेतल्याने हा वर्ग बंद करावा लागला ही मोठी खेदाची बाब आहे.

या ठिकाणी अनेक विदुषी जमल्या आहेत. त्यांना उद्देशून मी सांगतो की, गृहव्यवस्था आणि पाकशास्त्र हे आपलेच खास विषय आहेत. अमेरिकेत गृहिणी स्वयंपाक करतात, धुणेपाणी करतात, घरचा जमाखर्च ठेवतात, टाईप करून देण्याची कामे करतात व इतर कित्येक प्रकारांनी नवऱ्यांना मदत करतात. अशी घरकामे तुम्ही करू लागलात म्हणजे तुमचे कुटुंब आणि तुमचा समाज सुखी होईल. मुंबईत कित्येक स्त्रिया पाकशास्त्रात हुशार आहेत व त्या संसारात चांगली भर घालीत आहेत. तुम्हीही त्यांच्याप्रमाणे वागून आपल्या कुटुंबाचे सुख आणि स्वास्थ्य वाढवाल या आशेने मी हे विस्ताराने सांगत आहे.

या प्रदर्शनाचा हेतू पण असाच आहे की, त्यातील वेगवेगळे नमुने पाहून आपल्या पाकशास्त्रात काय सुधारणा करता येतील हे तुम्हाला समजावे. बाहेर दुनिया किती पुढे गेली आहे हे तुम्ही प्रत्यक्ष पाहून आचरणात आणलेत तर तुमचेही जीवन सुखाचे होईल. यापेक्षा यावेळी जास्त न बोलता आरोग्य आणि आर्थिकदृष्ट्या हा विषय किती महत्त्वाचा आहे याकडे आपले लक्ष वेधून हे प्रदर्शन खुले झाल्याचे जाहीर करतो.

●●●

१७९.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १४ जानेवारी, १९३४

प्रसंग : मध्यवर्ती पुस्तकालयातले वरिष्ठ ग्रंथपाल
मि. न्यूटन दत्त यांचा गुणगौरव

तुमच्या पैकीतले एक अधिकारी मि. दत्त उद्यापासून सेवानिवृत्त होत आहेत. त्यापूर्वी त्यांना एक सन्मानपदक देऊन त्यांच्या कामगिरीचा गौरव करण्याचे गोड कर्तव्य आज मला करावयाचे आहे. तुम्हाला ठाऊकच आहे की, आपल्या हाताखालील अंमलदारांचे गुणावगुण ओळखता येणे आणि त्यांच्या गुणांची कदर करून अवगुणांचा निषेध करणे हे एक राजकर्तव्य आहे. ते कर्तव्य केल्याने राज्याच्या अभिवृद्धीसाठी आणि अधिपतीसाठीही उत्तरोत्तर चांगली कामगिरी करून दाखविण्यास अधिकारी वर्गाला उत्तेजन मिळत असते.

कामांत अंतःकरण ओतून तन्मयतेने केलेल्या चांगल्या कामगिरीची बूज करणे हा राजाचा एक मानाचा हक्क आहे. म्हणून आज मि. न्यूटन दत्त यांना सन्मानपदक देताना मला अतिशय आनंद वाटत आहे.

मि. दत्त यांनी माझ्या राज्यात बरीच वर्षे झटून काम केले आहे आणि पुस्तकालय - चळवळीला प्राप्त झालेल्या यशाचे पुष्कळसे श्रेय मि. दत्त यांच्या उत्साहाला व कामसूपणालाच आहे. ते दीर्घायुषी व सर्वतोपरी सुखी होवोत आणि सेवानिवृत्त झाल्यावर, कुठे इंग्लंडमध्ये जाऊन राहण्याचा त्यांचा विचार आहे, असे मी ऐकतो तेथे त्यांचा सुसंपादित व न्याय्य अशा विश्रांतीचा काळ आनंदात जावो.

●●●

१८०.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १५ जानेवारी, १९३४

प्रसंग : ''कलाभवन''चा वार्षिक बक्षीस-समारंभ

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

मला आज येथे तुम्हा मंडळींमध्ये येण्यास मिळाले म्हणून आणि या शिक्षण संस्थेच्या उज्ज्वल कामगिरीची चालती-बोलती सूचक चिन्हेच असे जे तुम्ही विद्यार्थी त्या तुमचे कार्य व तुमचा उत्साह हे सर्व पाहावयास मिळाले म्हणून मला फार आनंद वाटत आहे. तुम्ही आजवर केलेल्या प्रगतीचा तपशील आताच आपण ऐकला आहे आणि यापुढे तुमच्या महत्त्वाकांक्षा काय आहेत त्याही तुमच्या मुख्य आचार्यांनी चांगल्या तऱ्हेने मांडून दाखविल्या आहेत.

या संस्थेचे कार्यक्षेत्र आकुंचित आहे असे कित्येकांना वाटते; परंतु संस्थेचा व्याप वाढविण्याचे काम बिकट आहे. संस्थेच्या सध्याच्या परिस्थितीतसुद्धा येथून पदवीची किंवा प्रशस्तिपत्राची ढाल-तलवार घेऊन बाहेर पडलेल्या यशस्वी विद्यार्थ्यांनादेखील, किफायतशीर कामकाज काही सहजासहजी मिळत नाहीच. अशा अडचणी प्रत्येक कामात यावयाच्याच; परंतु त्यांना उत्साहाने व नेटाने तोंड दिले तर आपल्या प्रयत्नांचा परिणाम चांगला व टिकाऊ असाच नेहमी होतो. अडचणी आल्या तर तुम्ही नाउमेद होऊ नका. लोकांची ऐपत व देशाची दौलत यांची वाढ होईल तेव्हाच आपल्या कलावभवनासारख्या संस्थांचे यशस्वी विद्यार्थी व त्यांचे उपयुक्त काम यांची खरीखुरी किंमत होण्याची वेळ येईल. लोकांनी जर आपल्याशी मनःपूर्वक व समजून-उमजून सहकार्य केले तर सध्याच्याहून अधिक आशाजनक अशी परिस्थिती निर्माण होईलच होईल.

सहकार्याचा विषयच निघाला म्हणून हा प्रसंग साधून मी पुनश्च सांगतो की, सहकार्यावर मी विशेष भर देतो. मला वाटते की, सहकार्य हे प्रत्येक बाबतीत अत्यावश्यक आहे व प्रत्येक बाबतीचा जणू प्रतिप्राणच आहे. माझ्या प्रजेलाही अखेर आता तंतोतंत असेच वाटू लागले आहे, अशी माझी खात्री आहे. सहकार्याचे हे महत्त्व प्रजेने जर ओळखले तर मेहनतीप्रमाणे सोळा आणे पीक आले म्हणजे शेतकऱ्याला जो फायदा व आनंद होतो तोच माझ्या सर्व प्रजेलाही होईल आणि तो तसा व्हावा म्हणून मला जेवढी शक्य आहे तेवढी सर्व खटपट मी करीत आहे.

हिंदी उद्योग - धंदे लुळे-पांगळे होण्याचे कोणते एक बहुतांशी प्रमुख कारण असेल तर ते सहकार्य व विश्वास यांचा अभाव हेच होय. कोणताही धंदा काय किवा संस्था काय नीट, बिनबोभाट व सर्वत्रांच्या हितार्थ चालविणे असेल तर त्यासाठी एकमेकांवर विश्वास ठेवणे व एकेकांशी मिळते घेणे या दोन गोष्टी, गाडीला जसे वंगण तशा अत्यंत आवश्यक आहेत; परंतु एकमेकांचे नुसते दोष काढत बसण्याची जी खोड कधीची आपल्या लोकांना लागली आहे, तिच्यामुळे संस्था, धंदा वगैरे सामुदायिक कार्याचा आपल्या हातून हटकून बोजवाराच उडत असतो.

लोकांकडून सहकार्य हवे तर लोकांच्या नीतिमत्तेचा भरदार असा विकास व्हावयाला हवा आणि लोकांना उत्कृष्ट नैतिक आचरणाचे शिक्षणही मिळावयाला हवे. म्हणजे मग लोक आपोआपच निष्ठापूर्ण व फलदायक असे सहकार्य करण्यास प्रवृत्त होत असतात.

विशेषतः शिल्पज्ञ लोकांना तर सहकार्याची व सहविचारांची फार जरूर असते. शिल्पज्ञ म्हणजे इंजिनिअर हा शब्द मी अत्यंत व्यापक अर्थाने वापरीत आहे आणि शिल्पशास्त्राच्या ज्या विविध शाखांचे शिक्षण तुम्हाला येथे मिळते आहे, त्याच्यातील सर्व प्रकारचे कारागीर, यांत्रिक कामकरी आणि मजूर यांचासुद्धा समावेश मी 'शिल्पी' या शब्दात करतो. या तुम्हा लोकांच्या यशाची गुरुकिल्ली जाणत्या सहविचाराने वागण्यातच असते आणि फक्त एकमेकांशीच असे वागण्यात नव्हे, तर ज्या जनतेची सेवा करण्याकरिता तुम्ही शिक्षणादिक घेतले आहे त्या सर्व जनतेशी असे खऱ्या मोकळेपणाने वागण्यातच तुमच्या यशाचे मर्म साठविलेले आहे. कविजनासारखे निरंकुशपणाने वागणे हे तुमचे काम नाही. जनतेची सेवा करणे हे तुमचे काम आहे मग ती सेवा तुम्ही हवी तर रुग्णालये, रस्ते किंवा रेल्वे तयार करण्याच्या कामी मदत करून करा किंवा कारखाने व उद्योगधंदे चालविण्याच्या कामी साहाय्य देऊन करा. शिल्पी म्हणविणाऱ्यांच्या व्यवसायाचे वर्णन एके ठिकाणी मोठ्या उज्ज्वल शब्दांत केलेले आहे, त्याची मी तुम्हाला आठवण करून देऊ का? ते वर्णन असे -

प्रत्येक शिल्पीने लक्षात ठेवावे की, तुकड्या तुकड्याने एकादे काम एकदाचे संपविणारे आपणा कुणी हंगामी कामगार नसून पूर्णत्वास पोहोचू पाहणाऱ्या एका प्रचंड कार्ययोजनेचे आपण एक खरे व भाग्यविधाते आहोत आणि आपली लहानशी वैयक्तिक कामगिरी ही केव्हाही त्या अफाट रचनेची एक जिवंत घटकच बनली आहे किंवा बनणारी आहे.

स्वतःच्या कर्तव्य क्षेत्रात नेमका येतो आहेसा वाटणारा तेवढा आपल्या कामाचा वाटा सरळ उचलावा, तेवढाच पार पाडावा आणि मग आपल्या कचेरीच्या कडकातल्या कडक नियमानुसार ठरलेली आपली जबाबदारी आपण पार पाडली, आता आपल्याला त्रिभुवनात काम म्हणून उरले नाही, अशी वृत्ती शिल्पी माणसाने ठेवू नये. आपल्या विचारशक्तीची उडी याहून अधिकाधिक पुढे कशी जाईल आणि इतरांनी केलेल्या कामाशी आपल्या कामांचा सुंदर समन्वय कसा साधून देता येईल इकडेच विशेषतः त्यांचे लक्ष असले पाहिजे.

त्याचे एकट्याचे काम हे अनेक व परस्परावलंबी घटकांच्या बनलेल्या एका विश्वरचनेचा फक्त एक घटक आहे. म्हणून आपल्या त्या स्वतःच्या घटकाची घडण व उभारणी त्याने अशा प्रकारे केली पाहिजे की, इतर घटकांशी त्याचे सूत जुळेल, गोत्र जुळेल, जीवही जुळेल.

हा घटक कितीही लहानसा असला तरी जिचा घटक बनण्याचे भाग्य त्याला लाभले आहे. त्या एकंदर योजनेशी तो अत्यंत गुण्यागोविंदानेच वागेल, असा प्रयत्न प्रत्येक शिल्पीने नेहमी केला पाहिजे.

स्वतःच्या ठराविक कामाच्या मर्यादित क्षेत्रापलीकडेही शिल्पीची दृष्टी गेली पाहिजे. शिल्पी हा एका अर्थाने कष्टच आहे. भावी कालासाठी तो वस्तूची निर्मिती करीत असतो. त्याने जसा वर्तमानकाळ हिशोबात घ्यावयाचा असतो, तसाच भविष्यकाळाचाही विचार करावयाचा असतो.

शिल्पी या नात्याने जी सल्लाशिफारस द्यावयाची ती त्याने अपक्व विचाराअंती घाईघाईने दिली तर तिचे परिणाम पुष्कळजणांना, पुष्कळ प्रकारे आणि पुष्कळ काळ भोगावे लागतील, याची आठवण शिल्पी माणसाला दुसऱ्याने करून द्यावयाला नकोच.

एंजिनाचं, 'पिस्टन' नावाचा दांडा किंवा पुलांतील एखादी लोखंडी पकड तयार करणे ही कामे स्वभावतः क्षुल्लक खरीच; परंतु ती जेव्हा एखादा शिल्पी करीत असतो तेव्हा तो कितीतरी मनुष्याचे जीवित सुरक्षित राहण्याची तरतूद करीत असतो आणि मेल गाडी, महत्त्वाची सडक, रेल्वे रस्ता यांच्यासारख्या ज्या महत्त्वाच्या सार्वजनिक संस्था किंवा लोकोपयोगी बांधकामे आहेत ती बिनधोक सुरळीत चालण्यासाठी तो हातभार लावीत असतो.

जे बोलावयाचे व करावयाचे ते त्याने नीट विचारपूर्वक बोलले - केले पाहिजे. त्या दोघांचेही परिणाम महत्त्वपूर्ण होत असतात. म्हणून जेवढ्याला सत्याचा आधार असेल तेवढेच बोलण्या-करण्याचा प्रयत्न शिल्पीने करावा.

कारण 'शिल्पी'ची व्याख्याच त्याला सत्यान्वेषी ठरवीत आहे. प्रत्यक्ष अशा वस्तूंवरच जे सिद्धांत आधारलेले आहेत, त्यांना हुलकावणी देणे कधीही शक्य नसते.

आपल्या इतर शिल्पी बांधवांशी आणि कार्यवशात ज्या योजकांच्या योजनांचा संबंध त्याच्या योजनेशी येईल त्या सर्व योजक मंडळींशी खांद्याला खांदा भिडवून, बरोबरीने, प्रेमभावाने आणि समजूतदारपणाने कसे वागावयाचे, हे शिल्पीजनाला माहीत असले पाहिजे.

इमारत बांधताना तिच्या अलगपणाकडे, स्थलवैशिष्ट्याकडे आणि तिच्या उठावदारपणाकडे किंवा शेजारच्या इमारती व एकंदर वसती यांना साजेशा तिच्या डौलाकडे शिल्पी कारागिराने लक्ष पुरविले पाहिजे.

नगराच्या शिल्पाध्यक्षाने नगरसुधारणेचा विचार करून गावातल्या रस्त्यांची आखणी केली पाहिजे आणि एकंदर राज्याच्या भरभराटीचा व आरोग्याचा पायाच ते रस्ते होतील, असा त्यांचा विकास करण्याचा प्रयत्न नगराध्यक्षाने केला पाहिजे.

अशा प्रकारे सहकार्याने वागणारे चांगले शिल्पी हे सर्वजण व्यक्तिशः व संघशः साम्राज्यनिर्मातेच असतात.

मानवी शक्तीचा एक आविष्कार या नात्याने शिल्पव्यवसाय हा सर्वांत अत्यंत सामर्थ्यवान असा व्यवसाय आहे. प्रत्येक इंद्रियगोचर कामात शिल्पीचा संबंध येत असतो व तो स्पष्टपणे प्रतीतही होत असतो.

शिल्पी मंडळींनो, तुम्हाला या व्यवसायाचा अभिमान वाटावयाला पाहिजे आणि परोपकार करणारा पुरुषच खरा थोर पुरुष होय. या न्यायानुसार तुमचा थोर व्यवसाय सांभाळण्याला समर्थ होण्यास तुम्ही झटले पाहिजे.

कलाभवन स्थापन करण्यात माझा मुख्य हेतू असा आहे की, कारागीर मंडळींना कामाचा प्रत्यक्ष अनुभव देऊन तयार करावे आणि त्यांच्या आवडीच्या कामात किंवा धंद्यात ते निष्णात व कलासंपन्न व्हावेत म्हणून त्यांना सर्व प्रकारची सोय करून द्यावी आणि ती सोयदेखील अशा दृष्टीने करून द्यावी की, या संस्थेतून विद्या व कौशल्य ही शस्त्रास्त्रे संपादन केल्यावर आणि ज्ञानोद्‌भव असणारा आत्मविश्वास व धीर त्यांच्या अंगी उत्पन्न झाल्यावर त्यांना या छोट्या शाळेतून जगाच्या मोठ्या शाळेत सहज दाखल होता यावे. परदेशात उद्योगधंदे भरभराटीस आणण्याच्या बाबतीत शास्त्रीय शिक्षणाने फार मोठी महत्त्वाची कामगिरी बजाविली आहे. ही गोष्ट मला माझ्या देशाटनाने पूर्णपणे पटवून दिली आहे.

कारागीर लोकांना आधी शिक्षण देऊन तयार करा. मूळ पाया तो आहे. पाया झाला, वरचा चौथरा किंवा तळमजला झाला, म्हणजे मग आपल्या इमारतीचे इतर मजले आपण उठवू शकू आणि तिच्यावर कळस, घुमट, गोपूर वगैरे काय हवे ते ठेवू शकू. कुणाला घुमट आवडेल तर कुणी शिखर पसंत करील; पण सर्वांच्या मते पाया हा हवाच आहे. पाया नक्की करणे आणि तो घालावयास लावणे हीच गोष्ट सर्वांत विशेष महत्त्वाची आहे.

कोणत्याही भावी इमारतीचा भक्कम पाया कोणता असेल हे निश्चित करणे आणि तो निश्चय सर्वमान्य होणे या गोष्टी तितक्या कठीण नाहीत; परंतु घुमट, आच्छादनाचा प्रकार, खिडक्यांची सजावट या गोष्टीसंबंधाने एकमत करणे कठीण आहे. म्हणून त्या गोष्टीची चर्चा प्रारंभीच काढून वेळ दवडण्यापेक्षा पायाचा प्रकार प्रथम नक्की करा व तो घालून टाका. तेवढे केले म्हणजे एक मोठे काम झाले असे तुम्हाला दिसेल आणि मग पुढची कामे एक दुसऱ्याशी नाते सांगीत आपोआप आपापली ओळख पटवून देतात व वाढत्या सुकरतेने पारही पडत जातात हे तुमच्या अनुभवास येईल. ''पुढे काय ?'' हा प्रश्न मग आपल्याला भेडसावीत नाही. एक काम दुसऱ्या कामाला ओढून आणतेच आणि अशा स्वाभाषिक परंपरेने सर्व इमारत सुसंबद्ध व डौलदार रीतीनं परिपूर्ण होत जाते.

सर्व बाबतीत आपण अशी मूळ पायापासूनच रचना करीत गेले पाहिजे. ''आधी चांगला पाया'' हे छोटेसे महावाक्य तुम्ही नेहमी नजरेसमोर ठेवले, तर तुमच्या आयुष्यात त्याचे तुम्हाला फार मोठे साहाय्य होत जाईल.

म्हणून हे कलाभवन उघडून मी एक बंदेशिक्षणाची शाळाच तुमच्यासाठी साक्षात उभी केलेली आहे. येथील अभ्यासक्रम लंडन वगैरे ठिकाणच्या असल्याच विद्यालयांच्या अभ्यासक्रमाशी ताडून पाहिला तर आणि पदवी परीक्षेसाठी आवश्यक मानलेली येथील ज्ञानमर्यादा तिकडच्या तत्सम ज्ञानमर्यादेशी मिळवून पाहिली तर येथील शिक्षण सापेक्षतेने उथळ आहे. तिकडच्या शिक्षणाइतके सखोल नाही असे दिसतेच. या संस्थेत काय उणिवा आहेत किंवा तिला कोणत्या मर्यादा सांभाळून वाढायचे - वागायचे आहे मी जाणून आहे. आपल्या स्थानिक गरजांच्या

अनुरोधानेच तूर्त या विद्यालयाचा अभ्यासक्रम आखण्यात आला आहे व तो आपल्या दृष्टीने तूर्त आपल्याला पुरेसा आहे. येथील शिक्षणक्रम तसा गहन नसला तरी विस्तृत किंवा व्यापक खास आहे. कारण अनेक प्रकारच्या उद्योगधंद्यांच्या शाखांतले शिल्पी व कारागीर तयार करण्याची सोय येथे केलेली आहे.

या विविध शिक्षणवर्गाच्या मुळे येथील विद्यार्थ्यांचा एक फायदा असा होतो की, दुसऱ्या धंद्याचे शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी त्यांची घसरट होऊन परिणामी दोन्ही पक्षांचे हित होते. कारण प्रत्येकाला हसत - खेळत व मुळीच आयास न घेता दुसऱ्याच्या धंद्यातली थोडी तरी उपयुक्त माहिती होत जाते व त्यातल्या बारकाया किंवा खुब्या ओळखता येऊ लागतात. फक्त स्वतःच्या जातीच्या किंवा पंथाच्या लोकांशी मिळणे - मिसळणे हे जसे कोणत्याही व्यक्तीला हितकारक होत नाही, तसेच फक्त आपल्याच धंद्याच्या चाकोरीत मन व शरीर राबवीत राहणेही कुणाच्या फायद्याचे होत नाही. यावरून एक महत्त्वाचा मुद्दा निघतो तो मी आता तुमच्यापुढे मांडतो.

'शिक्षण' या शब्दाचा अर्थ फक्त ज्ञानप्राप्ती एवढाच नाही. शिक्षण म्हणजे विनयाधान किंवा शीलनिर्मिती करणे होय, शिष्टाचारसंपन्नता आणून देणेही होय आणि शहाणपणाची वाढ करणेही होय. ज्ञानदान करणे किंवा आयुष्यातील पुढील प्रवासाची शिदोरी बांधून देणे हे शिक्षणाचे फक्त एक अंग झाले. या खेरीज त्याला वरची तीन अंगेही आहेत. या तीन अंगांचा विकास करण्यास तुम्हाला योग्य अवसर देऊन, कलाभवन हे खरेखुरे शिक्षणमंदिर झालेले आहे. कारण अनेक उद्योगधंद्यांचे सशास्त्र ज्ञान देण्याच्या घरोबरच तुम्हा अनेक जातींच्या व पंथांच्या लोकांना एकत्र आणविण्याचे काम आणि एकत्र आणवून शाळेचा वेळ, अभ्यासाचा वेळ, खेळाचा वेळ या सर्व वेळा, समभावनेने प्रेरित झाल्यामुळे एकचित्त असलेल्या भावाभावाप्रमाणे तुम्हाला एकोप्याने वागविण्याचे कामही कलाभवन करीत आहे. अभ्यासक्रमाच्या व्यापकतेबरोबरच आचार-विचारांची व्यापकता किंवा उदारताही या ठिकाणी तुम्हाला प्राप्त होत आहे.

एकाच जातिपंथाच्या शिकवणीची तालीम जन्मभर घेत बसल्याने आपल्यावर एक प्रकारचा बोजा लादला गेल्यासारखा वाटतो आणि आपल्या पराक्रमाला पायबंद बसून बुद्धीला पंगूपणा येतो. मनुष्याच्या बुद्धीचा, शहाणपणाचा खरा विकास जर कशाने होत असेल तर तो त्याने आपले मन सताड उघडे ठेवून इतरांची मते, धर्मकल्पना, विचार ऐकत गेल्याने आणि सहृदयतेने त्यांचे आकलन केल्यानेच होत असतो.

अशा प्रकारे एक खरेखुरे शिक्षणमंदिर निर्माण करावे हा हेतू धरून मी ही ज्ञानाचे व्यावहारिक स्वरूप पटविणारी कलाभवन संस्था स्थापन केलेली आहे.

यापूर्वीच्या एका प्रसंगी मी म्हटले होते की, ''मनुष्यप्राण्याचा मुख्य विशिष्ट गुण असलेले जे ज्ञान त्याची प्राप्ती करून घेणे हा शिक्षणाचा सारभूत प्राण आहे. ज्ञानप्राप्ती काही डोक्यात माहितीचे नुसते रुक्ष गोटे कोंबून होत नसते. चित्ताची समता व विचारांची सुसंस्कृतता या दोन गोष्टी असल्या तरच मनुष्याला वस्तुमात्राचा सापेक्ष भाव उमजू लागतो. 'मान्यान मानय' ही वृत्ती त्यांच्यात उत्पन्न होते व क्षुद्र व्यक्ती किंवा विचार यांच्या पायी त्यांच्या चित्ताची चलबिचल होऊ

शकत नाही. या गुणसमुदायाला ज्ञान म्हणतात.'' शिक्षणाचा प्रतिप्राण असलेल्या ज्ञानासंबंधी इतके सांगून झाल्यावर शिक्षणाचे महाकर्तव्य जे शीलसंवर्धन त्याविषयी मी इतकेच सांगतो की, विद्यार्जनात ज्ञानप्राप्तीच्या खालोखाल शीलसंवर्धनाची बाबत महत्त्वाची आहे. इतकी महत्त्वाची आहे की, शील उत्तम नसेल तर ज्ञानाने मोठा बृहस्पती असला तरी त्याची विद्या कधीही पूर्णपणे सफळ व उपयोगी होऊ शकत नाही. शील हे ज्ञानाचे एक मुख आहे आणि ते जर मुळीच नसेल किंवा चांगले नसेल तर ज्ञानाचा सर्व हितकरपणा व्यर्थ जातो, विपरीतही होतो. साक्षराचे राक्षस बनलेले काय थोडे आहेत ?

आजच्यासारखा बक्षीस समारंभाचा दिवस म्हणजे शाळेच्या दृष्टीने एक महोत्सवाचाच दिवस असतो. तो शाळेच्या प्रगतीचा सूचक असतो आणि म्हणून सर्वांचे लक्ष्य स्वतःकडे ओढून घेणारा असतो. अभ्यासाचा पुढील मार्ग चोखाळण्यास किंवा अभ्यास पूर्ण झाला असल्यास प्रत्यक्ष जीवन क्षेत्रात उतरून कामगिरी करून दाखविण्यास हा दिवस वाजवी प्रोत्साहन देत असतो. प्रत्यक्ष व्यवहारसृष्टीत प्रत्यक्ष कार्य करून दाखविणे, हाच मनुष्य म्हणविणाराचा अंतिम उद्देश असला पाहिजे हे उघड आहे. मग तो इसम इतरांचा जीवनपथ तयार करून देणारा शिक्षक असो, इतर बांधवांच्या प्रत्यक्ष सुखसोयीसाठी खपणारा शिल्पी, कामगार किंवा कामकरी असो, अथवा प्रत्यक्ष सुखसोयीइतकीच ज्याची आवश्यकता चैतन्ययुक्त जीवनाला आहे ते सौंदर्य, ते लालित्य, निर्माण करणारा चित्रकार, कवी, पंडित, गायक, वादक यांच्यासारखा कुणीही कलावंत असो.

या उत्सव दिनातला आनंद हा तुमच्या वर्षभराच्या मेहनतीचे फळ आहे. तो आनंद अमुक एका शुभ तिथीमुळे आलेला नसून वर्षाच्या ३६० तिथींनी क्रमशः व श्रमशः संपादलेल्या पुण्याचे फळ आहे. एका दिवसाच्या मापाने हा आनंद मोजावयाचा नाही. कारण याहून अधिक आनंद देणारे दिवस तुमच्या आयुष्यात आले असतीलही. या आनंदाचे महत्त्व किंवा खुमारी कशात असेल तर ती इतके दिवस केलेल्या कामगिरीच्या सुखद आठवणीमध्ये आणि यापुढे करावयाच्या कामगिरीसाठी वाटणाऱ्या तुमच्या हुरूपात व निश्चयात आहे.

ही पुढील आयुष्यात विजयश्री मिळविण्याची तुमची तयारी व महत्त्वाकांक्षा चांगल्या किंवा वाईट गतकाळाचे गाणे गात बसावयाचे नाही ही तुमची वृत्ती हीच अत्यंत महत्त्वाची आहे आणि ती वृत्ती बोधवाक्याप्रमाणे सूत्रमय भाषेत व्यक्त करावयाची, तर त्याला ''Forward'' (अग्रेसर) हे अवघ्या एकाच शब्दाचे पण सर्वोत्तम ब्रीदवाक्यच योग्य होईल. आज तुम्ही विद्यार्थी - मंडळींनी या समारंभाला येऊन आणि गतकालाचे सिंहावलोकन व या सुसंपादित बक्षिसांचे अवलोकन आनंदाने करूनच नव्हे, तर भविष्यकाळाला धीराने तोंड देण्याचा मनातला निश्चय वरचेवर प्रकट करूनही, आजच्या प्रसंगाला तुम्ही भव्यता आणली आहे व आजचा दिवस खराखुरा वार्षिक सणासुदीचाच दिवस बनवून सोडला आहे.

वरील कारणांमुळे मलाही तुमच्यामध्ये येऊन मिसळल्याबद्दल या वेळी सुख वाटत आहे आणि त्याच सुखभावनेने मी कळवितो की, असाच येथे नियमितपणे येण्याचा मी यापुढे प्रयत्न करीत जाईन.

●●●

१८१.

स्थळ : नवसारी

काळ : तारीख १९ जानेवारी, १९३४

प्रसंग : मरहूम दादाभाई नवरोजी यांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

हिंदूभूमीचे एक अतिशय थोर सुपुत्र व हिंदी जनतेचे पूज्य पितामह दादाभाई नवरोजी यांच्या पुतळ्याचे अनावरण करून त्यांना स्मरणांजली वाहण्यासाठी आपण या ठिकाणी जमलो आहो. त्यांच्याविषयी कै. गोखले यांनी म्हटले आहे की, ''दादाभाई नवरोजी यांनी आपल्या देशबांधवांच्या हृदयात - मग ते कोणत्याही जातीचे अगर पंथाचे असोत - असे स्थान प्राप्त करून घेतले आहे की, त्याचा राजेलोकांनाही हेवा वाटावा. समाजाचे मनोव्यापार, आकांक्षा आणि जीवन यांना उच्च पदवीला नेणाऱ्या मानवजातीच्या थोर उपदेशकांच्या प्रभावाचे जे महत्त्व असते, तेच महत्त्व दादाभाईंनी मिळविलेल्या या स्थानाचे आहे. कोणत्याही देशात होऊन गेलेल्या अत्युच्च कोटीतल्या देशभक्ताचा एक सर्वोत्कृष्ट नमुनाच म्हणावा असे दादाभाई होते.''

दादाभाई नवरोजी यांचा जन्म सुमारे १०८ वर्षांपूर्वी एका पारशी भिक्षुक घराण्यात झाला आणि त्यांचे जीवन अतिशय व्यग्र व परिश्रमयुक्त असे असूनही ९२ वर्षांचे दीर्घ आयुष्य त्यांना लाभले. त्यांच्या वयाच्या चौथ्याच वर्षी दुर्दैवाने त्यांचे वडील कालवश झाले; परंतु वडिलांच्या मृत्यूने झालेली हानी त्यांच्या मातेच्या प्रेमळपणा व भक्ती यांनी सहज भरून निघाली. त्या माउलीने स्वतःच्या भावाची मदत घेऊन त्या वेळच्या मानाने उत्कृष्ट असे शिक्षण दादाभाईंना दिले. प्रथम त्यांना एल्फिन्स्टन संस्थेत (हल्लीचे एल्फिन्स्टन कॉलेज येथे) शिक्षणासाठी ठेविले होते. या ठिकाणी तरुण दादाभाईंनी स्वतःस मिळण्यासारखी बहुतेक सर्व पारितोषिके व शिष्यवृत्त्या पटकावल्या. याच संस्थेत गणित विषयाचे आधी दुय्यम प्रोफसर व नंतर मुख्य प्रोफेसर म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. आपल्या देशात अशी महत्त्वाची जागा मिळविणारे हेच पहिले हिंदी गृहस्थ होते. त्यांच्या इतर सर्व मानांपेक्षा या नेमणुकीचा मान त्यांना अधिक वाटत असे. ते नेहमी म्हणत की, 'विद्याव्यासंग हीच माझी करमणूक. अजूनही माझे कित्येक सहाध्यायी व शिष्टमंडळी मला प्रोफेसर दादाभाईच म्हणतात.' सन १८५५ पर्यंत दादाभाई मुंबईत राहत

असत. त्या काळात त्यांनी जुन्या लोकांच्या तीव्र विरोधाला न जुमानता मुलींकरिता एक शाळा काढण्यास सक्रिय मदत करणे आणि काही शैक्षणिक व सामाजिक संस्थांची सुधारणा-संघटना करणे इत्यादी पुष्कळ महत्त्वाची कामगिरी केली. या संस्थांपैकी लिटररी व सायंटिफिक सोसायटी, फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूट, विधवा विवाह मंडळ, पारशी जिमखाना, व्हिक्टोरिया व अल्बर्ट पदार्थसंग्रहालय इत्यादी संस्थांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. येथेच त्यांची कामगिरी संपली असे नव्हे, तर त्यांनी सन १८५१ मध्ये रास्त गोफ्तार (सत्यवक्ता) नावाचे पत्र प्रागतिक पक्षाचे मुखपत्र म्हणून सुरू केले. हे सुरू करण्यात त्यांचा हेतू समाजाची धार्मिक, सामाजिक व शिक्षणविषयक सुधारणा करावी हा होता. दादाभाई म्हणतात, ''या वेळी माझ्या हृदयात असे विचार येऊ लागले की, ज्या अर्थी माझे शिक्षण व त्यामुळे मिळणारे फायदे मला जनतेपासून मिळाले आहेत, त्या अर्थी माझ्याजवळ जे जे काही उत्कृष्ट असेल त्याचा फायदा मी जनतेला जरूर दिला पाहिजे व स्वतःला समाजाच्या सेवेला वाहून घेतले पाहिजे.'' पुढे मुंबईच्या कामा आणि कंपनीने आपला भागीदार व मुखत्यार या नात्याने त्यांना लंडन येथे पाठविले. या ठिकाणी या तरुण देशभक्ताच्या देशकार्याला अधिक विस्तृत क्षेत्र मिळाले. इंग्लंडमधल्या त्यांच्या कार्यपरंपरेचा प्रारंभ या वेळेपासून झाला. हिंदुस्थानाच्या कारभाराविषयीची माहिती ब्रिटिश जनतेत प्रसृत करून जागृती उत्पन्न करणे हे आपले पवित्र कर्तव्य आहे असे त्यांना वाटले व त्या उद्देशाने त्यांनी लंडन येथे 'इंडिया सोसायटी'ची स्थापना केली व ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या कामातही ते भाग घेऊ लागले. या ठिकाणी लंडन युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये गुजराती भाषेचे प्रोफेसर म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. दुर्दैवाने पुढे त्यांच्या पेढीचे दिवाळे निघाले. परंतु पेढीच्या कामकाजात त्यांनी असा काही लौकिक मिळविला होता की, त्यांच्या पेढीच्या धनकोनी त्यांच्या कर्तृत्वाचा व सचोटीचा पूर्ण विश्वास वाटला व पेढीचा व्यवहार आवरता घेण्याच्या कामी त्याचेच साहाय्य घेतले. सांपत्तिक अडचणींची कशीतरी विल्हेवाट लावल्यावर सन १८६९ मध्ये ते मुंबईला परत आले. पुन्हा सन १८७३ मध्ये ते इंग्लंडला गेले व फॉसेट पार्लमेंटरी कमिटीपुढे हिंदुस्थानच्या आर्थिक परिस्थितीविषयी त्यांनी साक्ष दिली. हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिती बिकट होण्याला काय कारणे झाली याविषयी त्यांनी जी मते प्रकट केली त्यांना हिंदुस्थानातील अर्थशास्त्रज्ञांनी कसून विरोध केला. परंतु अखेरीस हिंदुस्थान सरकारच्या वतीने सर इवेलीन बेअरिंग (लॉर्ड क्रोमर) यांनी त्यांचीच मते मुख्यतः ग्राह्य ठरविली. कै. मल्हारराव महाराजांच्या अस्वस्थतेच्या कारकिर्दीत त्यांना बडोद्याचे दिवाण नेमण्यात आले आणि त्या जागी काम करणे सोपे नाही ही गोष्ट लवकरच त्यांच्या अनुभवाला आली; परंतु ब्रिटिश सरकारने त्यांच्याच मतांना पाठिंबा दिला व त्यांच्या मागून जेव्हा सर टी. माधवराव यांना दिवाण नेमण्यात आले तेव्हा दादाभाईंनी ज्या सुधारणांचा पुरस्कार केला होता, त्यापैकी पुष्कळ सुधारणा सर टी. माधवराव यांनी अमलत आणल्या. सन १८८५ मध्ये हिंदी राष्ट्रीय सभेची स्थापना करण्यात दादाभाईंनी प्रत्यक्ष हातभार लावला व राष्ट्रीय सभेचे पहिले अधिवेशन व्योमेशचंद्र बॅनर्जी यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईस भरविण्यात आले. पुढच्याच वर्षी ते इंग्लंडला गेले व पार्लमेंटमध्ये निवडून येण्यासाठी होलबर्नचे प्रतिनिधी म्हणून उभे राहिले. या वेळी जरी त्यांना अपयश आले तरी तेवढ्याने ते स्वस्थ बसले नाहीत.

हिंदुस्थानात परत आल्यानंतर सन १८८६ मध्ये कलकत्त्यास भरविण्यात आलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या दुसऱ्या अधिवेशनाचे त्यांना अध्यक्ष निवडण्यात आले. पुढे सन १८९२ मध्ये सेंट्रल फिन्सबेरीच्या मतदारांनी त्यांना पार्लमेंटचे सभासद निवडले. पार्लमेंटमध्ये निवडून येणारे हेच पहिले हिंदी गृहस्थ होत. त्यांच्या यशाने हिंदी जनतेला उत्साहाचे भरते आले आणि सन १९०६ मध्ये त्यांना तिसऱ्यांदा अध्यक्षस्थान देण्यात आले. सन १९१६ मध्ये मुंबई विद्यापीठाने त्यांना एल.एल.डी.ची पदवी अर्पण केली आणि पुढच्याच वर्षी हा कट्टर देशभक्त व सुधारक वयाच्या ९२ वाव्या वर्षी सर्वांना दुःखात लोटून इहलोक सोडून गेला. हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याची मुख्य कारणे काय आहेत याविषयी त्यांनी कित्येक ग्रंथ लिहिले, काही लहान-लहान चोपडी प्रसिद्ध केली. "Poverty and un-British Rule in India" (हिंदुस्थानातील दारिद्र्य व ब्रिटिशांना न शोभणारा इंग्रजी अंमल) या सारखी व्याख्याने दिली व पुष्कळशा कमिशन-कमिट्यापुढे साक्षीही दिल्या. ह्या सर्व गोष्टी करण्यात त्यांचा एकच उद्देश होता आणि तो म्हणजे आपल्या प्रिय मातृभूमीची स्थिती सुधारून तिची सेवा करावी हाच.

दादाभाई झरतुष्ट पंथाचे होते, ही गोष्ट तुम्हा सर्वांना माहीतच आहे. या पंथाचे लोक सबंध हिंदुस्थानात लाख-सव्वालाखाच्या आतच आहेत; पण संख्येने हे लोक कमी असले, तरी संपत्ती, सुविद्यता आणि औदार्य या गुणांची त्यांनी अपूर्व वर्चस्व मिळविले आहे व त्यांच्या संख्याबलाच्या मानाने पाहता फारच मोठे आहे. दादाभाई नवरोजी, जमशेदजी एन.टाटा, सर दिनशा वाच्छा, सर फिरोजशहा मेहता, सर जमशेदजी जिजीभाई, सर जे. एन. पेटीट, सर कावसजी जहांगीर व इतर कित्येक सन्मान्य व्यक्तींची गणना या समाजात होते. या गोष्टींचा विचार केला असता आपल्याला आढळून येईल की, व्यापार-उद्योग करून या लोकांनी जी संपत्ती मिळविली तिचा विनियोग त्यांनी फक्त आपल्या समाजापुरता न करता अखिल हिंदुस्थानाकरिता केलेला आहे.

नवसारी शहर पारशी लोकांचे आगर आहे. माझ्या या राजनिष्ठा व समृद्ध शहरात सात हजार पारशी लोक आहेत. त्यांच्यापैकी पुष्कळजणांना निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या जागी नेमून राज्यकारभारासाठी मी त्यांचा उपयोग करून घेतला आहे, ही गोष्ट नमूद करण्यास मला फार समाधान वाटते.

पुष्कळ बाबतीत पारशी लोक आपल्याला दुसऱ्या एका लहान पंथाची ह्यूजेनॉट लोकांची आठवण करून देतात. या लोकांचा फ्रेंच राज्यकर्त्यांनी फारच छळ केला होता; परंतु कॅथालिक पंथ न स्वीकारता ते लोक दुसऱ्या देशात पळून गेले. विशेषतः इंग्लंडमध्ये विवेकी एलिझाबेथ राणीनं त्यांचा चांगल्या रीतीने परामर्श घेतला. तिच्या आश्रयाखाली ते उत्कर्ष पावले व कागद, रेशीम, लोकर, मातीची भांडी इत्यादिकांचे नवीन धंदे त्यांनी इंग्लंडमध्ये सुरू केले.

मोठमोठ्या उपकारकर्त्यांचे व शोधकांचे पुतळे उभारण्यात किंवा इतर स्मारके करण्यात आपला काय उद्देश असतो? अशा तऱ्हेने ज्यांचा आपण सन्मान करतो तो काय त्यांचा फायदा करण्यासाठी करतो? त्यांच्यापैकी पुष्कळजण तर आधीच इहलोक सोडून गेलेले असतात. म्हणून, ही स्मारके त्यांच्या फायद्यासाठी नसून आपल्या फायद्यासाठी आहेत, खुद्द आपल्याला मार्गदर्शक होण्यासाठी आहेत. स्वातंत्र्याच्या झगड्यात ज्या वीरांनी आपले प्राण अर्पण केले

त्यांचा समाधिसंस्कार करताना अब्राहम लिंकन याने गेटिसबर्गच्या रणभूमीवरील आपल्या संस्मरणीय भाषणात ही स्मारकांविषयीची मते चांगली विशद करून सांगितली आहेत. तो म्हणाला :

> व्यापक अर्थाने ही भूमी त्या वीरांना अर्पण करणे, ती पवित्र, वंदनीय करणे आपल्याला शक्यच नाही; कारण त्या मृत किंवा जिवंत वीरांना त्या ठिकाणी युद्ध करून तिला जे पावित्र्य आणले आहे त्यात भर टाकणे अथवा ते कमी करणे हे काम आपल्या शक्तीच्या कितीतरी पलीकडचे आहे. आपण येथे काय बोललो त्याकडे दिले तर थोडेसे लक्ष जग देईल किंवा थोड्या वेळाने त्याचे स्मरणही त्याला राहणार नाही; परंतु त्या वीरांनी येथे जे कार्य करून दाखविले ते जगाला कधीही विसरता येणे शक्य नाही. वास्तविक काही अर्पण करावयाचे असेल, तर युद्ध करून त्यांनी ज्या कार्याची प्रगती केली त्या अपूर्ण कार्याच्या सिद्धीसाठी आपण जिवंत व्यक्तींनी स्वतःच्या शक्तीच अर्पण केल्या पाहिजेत. त्या वीरांच्या समाधीसाठी ही भूमी अर्पण करण्याऐवजी, वास्तविक आपल्या पुढे उभ्या राहिलेल्या कर्तव्यालाच आपण आपल्या स्वतःला अर्पण करून टाकले पाहिजे. ते कर्तव्य त्रिविध आहे : (१) ज्या कार्याकरता या पूज्य मृतात्म्यांनी स्वतःच्या एकनिष्ठेचे शिगोशीग भरलेले शेवटले माप टाकले, त्याच कार्याकरता त्याच महनीय मृतांकडून आपण वाढती एकनिष्ठा शिकून घेतली पाहिजे, (२) उदात्त भावनेने आपण या धर्मक्षेत्रावर निश्चय केला पाहिजे की, या वीरांचे गेलेले प्राणधन वायाच गेले असे आम्ही होऊ देणार नाही; आणि (३) या राष्ट्राने देवाच्या कृपाछत्राखाली नांदून नेहमी जन्मसिद्ध स्वातंत्र्य उपभोगीत राहिले पाहिजे, आणि लोकांनीच व लोकहिताकरिता चालविलेले लोकराज्य जगातून नाहीसे होता कामा नये.

मित्र हो, वरील भाषण एका रणभूमीवर आणि एक भीषण व घातक अशी यादवी चालू असताना झाले. पण, एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे, शांततेच्या काळात मिळविलेले विजय हे समरांगणात मिळविलेल्या विजयापेक्षा कोणत्याही प्रकारे कमी योग्यतेचे नसतात आणि त्या दृष्टीने, ज्या देशभक्ताच्या पुतळयाचे अनावरण करण्यासाठी आपण आज जमलो आहोत, त्याला स्वदेशासाठी झटण्याच्या कामी वादकौशल्य, रामबाणासारखी बुद्धी व अनुनयसामर्थ्य या, शांततेच्या कालाला योग्य असणाऱ्या शस्त्रांचेच साहाय्य देवाघरच्या योजनेनुसार प्राप्त झालेले होते.

●●●

१८२.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख २६ फेब्रुवारी, १९३४

प्रसंग : 'स्टुडंटस् लिटररी ॲण्ड सायंटिफिक सोसायटी'च्या मुलींच्या शाळेचा सुवर्णमहोत्सव

(१)

तुमच्या शाळेची कामगिरी खरोखर अभिनंदनीय आहे. तिच्याबद्दल मी तुम्हा सर्वांचे अभिनंदन करतो. सुमारे शंभर वर्षे झाली तरी शिक्षणाच्या बाबतीतील तुमचे अग्रेसरत्व आजही कायम आहे; ही कामगिरी-कार्य सामान्य आहे? शिवाय, तुमच्या शिक्षणकार्याशी निगडित असलेल्या दादाभाई नवरोजींसारख्या महान व्यक्तींच्या आठवणी म्हणजे प्रोत्साहनाचे माहेरघरच आहे. या उत्साहाच्या अखंड बळावर, प्रस्तुत महत्कार्य हिमतीने व नेटाने आपणास पुढे चालविता येईल. या महान देशभक्ताचा - दादाभाईंचा एक पुतळा मी माझ्या राज्यात नुकताच अनावृत्त केला आहे.

सध्या आपल्यापुढे जे काम आहे ते गुंतागुंतीचे व बिकट तर खरेच; पण ते मुख्यत्वेकरून आध्यात्मिक प्रकारचे, उच्च कोटीचे कार्य आहे. म्हणजे, आत्मा, बुद्धी, मन इत्यादी उच्चतम गोष्टीशी निकटचा संबंध असलेले ते दिव्य कार्य आहे ते सोपे व सरळ कसे असू शकेल? स्त्रीविषयक चळवळ किंवा स्त्रीशिक्षण हा काही आजकालचा प्रश्न नाही. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जेव्हा लोकसत्तावादाला भरती आली तेव्हापासून स्त्रीविषयक चळवळीच्या प्रश्नालादेखील विशेष महत्त्व प्राप्त झाले हे खरे; परंतु या स्त्रीचळवळीचा जन्म फार प्राचीन काळी झाल्याचे आपल्याला इतिहासावरून दिसते. उदाहरणार्थ, प्लेटोने जेव्हा आत्मा व त्याचा सर्वांगसुंदर विकास या संबंधाची आपली मते लोकांपुढे मांडली, येशू ख्रिस्ताने जेव्हा प्रत्येकाच्या अंगी असलेल्या विशिष्ट गुणांचा - व्यक्तिमत्त्वाचा - अमोलिकपणा लोकांना पटवून दिला, सेंट पॉल या ख्रिस्ती साधूने जेव्हा 'ख्रिस्ताच्या ठिकाणी स्त्री - पुरुष भेद नाही' या सुप्रसिद्ध मताची घोषणा केली व आपल्याकडील उदाहरण द्यावयाचे तर, आपल्या पूर्वजांनी जेव्हा 'त्वमेव माता पिता त्वमेव' अशी परमेश्वराची उभयलिंगी अवस्था कल्पून, या कल्पनेचे प्रतीक म्हणून देवाच्या

अर्धनारीनटेश्वर स्वरूपाचे प्रत्यक्ष वर्णनही करून ठेवले, तेव्हाच त्या प्राचीन कालीच या लोकसत्तावादाचे व तदंगभूत असलेल्या स्त्रीविषयक चळवळींचे बीजारोपण झालेले आहे.

अशा रीतीने आपले ध्येय फार पुरातन व परमोच्चही आहे यात संशय नाही; परंतु मानवी समाज हा पराकाष्टेचा मंद आहे. तो गतिप्रिय नाही, स्थितिप्रिय आहे. त्यामुळे आपले ध्येय कितीही उदात्त असले, तरी ते साध्य होण्यास अनुकूल कालाची वाट ही पाहावीच लागते. सेव्य-सेवकभावावर उभारलेली समाजरचनेची जुनी कल्पना जाऊन, तिच्या जागी वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर आधारलेली समाजव्यवस्थेची नवी कल्पना जी आली ती किती मंद गतीने आली याचा विचार करा. एक गुलामगिरीचाच नाश करावयाचा तर आपल्याला कलाविज्ञानाची - उद्योगधंद्याच्या शास्त्रांची व साधनांची - हळूहळू होणारी वाढ पूर्ण होण्याची वाट पाहावी लागलीच ना? आणि आता स्वतःच्या विशिष्ट गुणांचा पूर्ण विकास करण्यास स्त्रियांना अवसर सापडावा म्हणून त्यांना गृहकृत्याच्या खग्रास ग्रहणातून - गुलामगिरीतून - अंशतः तरी मुक्त करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. ध्येय उच्च किंवा दिव्य असले तरी ते साध्य करून घेण्याची साधने हातालगतची किंवा पार्थिवच असतात. ती साधने मिळाली नाहीत, तर ध्येयपूर्ती खोळंबून राहणार, हे उघड आहे. कल्पनासृष्टीत वावरणारे ध्येय प्रत्यक्ष सृष्टीत अवतरू लागते ते ती साधने प्राप्त झाल्यावरच.

सध्याचा आपला काळ हा इतिहासाच्या दृष्टीने मोठा कुतूहलपूर्ण काळ आहे. सध्या प्रत्येक बाबतीत नवेच युग सुरू झाल्यासारखे वाटत आहे. लहान आणि थोर, सामान्य आणि उच्च, हे पूर्वी कितीही भिन्नभिन्न असले, तरी आज त्यांची अभेद्य अशी सांगडच घातली जात आहे. अमुक वरिष्ठ, तमुक कनिष्ठ हा भेद आता झपाट्याने नष्ट होत असून सर्वत्रांनी खांद्याला खांदा लावून जीवनकलहात झगडण्याची वेळ येत आहे. तूर्त एकाच गोष्टीचा आपण विचार करू. हिंदी स्त्रिया म्हणजे संसाराचे काबाडकष्ट करीत राहणाऱ्या स्त्रिया, अशी परिस्थिती सांप्रतकाळी आहे. आपल्या गृहदेवता म्हणजे अशा शुद्ध मजुरिणी बनू नयेत, एवढ्यासाठी गृहकृत्ये विनासायास पार पाडणाऱ्या यांत्रिक युक्त्या - प्रयुक्त्यांची आज फार जरूर आहे. आपली राहणी साधेपणाची खरी, पण एका साधेपणाच्या पायी श्रमाचा व वेळेचा किती अफाट व्यय आपण करीत आहो? नुसते नित्याचे जेवण तयार करावयाचे, तर त्यासाठी तासचे तास त्यांना राबावे लागते ! स्वयंपाकाच्या बाबतीत घाई किंवा दुर्लक्ष करावे असे माझे मुळीच म्हणणे नाही. दुर्लक्ष करण्यासारखी ती बाबतच नाही; पण चालू काळी कशा प्रकारची आपली गृहिणी किंवा मुलगी असावयास पाहिजे या गोष्टीकडेही आपण त्यातल्या त्यात लक्ष पुरविलेच पाहिजे. माजी कैसर बादशहांच्या मते बायकोचे कार्यक्षेत्र म्हणजे, 'मूल, चूल व देऊळ' एवढच आहे; पण हे मत स्वीकारून स्त्रियांच्या जीवनाला इतके संकुचित करून टाकावे असे आम्हाला मनापासून वाटत नाहीच. तथापि, आपल्या विद्वत्तेचा तोरा मिरविणाऱ्या विदुषी व सर्व बाबतीत बेछूट होऊन बागडणाऱ्या चंचल वृत्तीच्या तरुणी या मात्र आम्हाला खात्रीने नकोतच. आधुनिक सुधारणांचा उद्वेगजनक कडेलोट कुठे पाहावयाचा असेल तर या दोन तऱ्हेच्या नवीन स्त्रियांकडे मी बोट दाखवीन. नवीनांपैकी ह्या प्रकारच्या स्त्रिया जशा आम्हाला नकोत, तशाच जन्मापैकी गाईसारख्या गरीब व मेणासारख्या मऊ असणाऱ्या सीताही आम्हाला नकोतच. आमची उडी सीतेच्या पलीकडे जाणारी

आहे. आमच्या बौद्धिक व आध्यात्मिक व्यवहारात आमच्या बरोबरीच्या भागीदार होतील अशा सहचारिणी व माता आम्हाला हव्या आहेत. सुपत्नीचा आदर्श कालिदासाने रघुवंशांत -

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः । प्रियाशेष्या ललिते कलाविधा ।।"

(माझ्या घराची स्वामिनी, माझा सल्लागार, एकांतातली माझी मैत्रीण आणि ललितकलांचे शिक्षण मजपासून घेणारी माझी आवडती शिष्या) - असा दिलेला आहे आणि त्यातून उत्कृष्ट असा आदर्श कोणता असू शकेल?

कन्या, पत्नी व माता या तीन अवस्थांतून प्रत्येक स्त्रीला जावे लागते असे आपल्या प्राचीन शास्त्रकारांचे स्पष्ट मत आहे. प्रत्यक्ष व्यवहार घेतला तरी बहुतेक स्त्रियांना या तीन अवस्था प्राप्त होतात, असे दिसतेच. शिवाय, परमेश्वराने म्हणा किंवा निसर्गाने म्हणा, स्त्री व पुरुष यांच्यात भेद हा करून ठेवलाच आहे आणि प्रत्येकाच्या कार्याला काही मर्यादा घालून दिली आहे, असे जे मत आमच्या प्राचीन ग्रंथकारांनी आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले आहे ते मतदेखील स्वार्थ असल्याबद्दल हिंदुमात्राला खात्री वाटत आहे.

ज्या गोष्टी निसर्गसिद्ध आणि सत्य आहेत त्यांच्याकडे सध्याच्या शिक्षणाच्या क्षेत्रातल्या कार्यकर्त्यांनी दुर्लक्ष करणे धोक्याचे आहे. सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ हक्स्ले हा विनोदाने म्हणे की, "एक-पेशी-मय असलेल्या अत्यंत क्षुद्र कीटकाने जे जीवसृष्टीतले निसर्गसत्य सिद्ध करून दाखविले आहे, ते तुमच्या पार्लमेंटच्या कायद्यांनी थोडेच बदलणार आहे?" निसर्गाच्या सत्तेपुढे चालू शकेल असे कुणाचे शहाणपण आहे ? केवळ निसर्गच नव्हे, तर शास्त्राचा उपदेशही या बाबतीत उपेक्षणीय नाही. इंद्रियविज्ञानशास्त्र आणि मानसशास्त्र ही दोन्ही शास्त्रे आग्रहाने सांगतात की, मुलांचा व मुलींचा अभ्यासक्रम वेगवेगळा असावा. तिसरे समाजास्त्रही या बाबतीत काही सावधगिरीच्या सूचना करीतच आहे. आपल्या एका सुभाषितकाराने म्हटलेच आहे की, संसाराचा रथ जर निर्वेधपणे सुखशांतीच्या मुक्कामाप्रत न्यावयाचा असेल तर पुरुषाने त्या रथाचे एक चाक बनले पाहिजे व स्त्रीने दुसऱ्या चाकाची जागा घेतली पाहिजे. सारांश, स्त्री व पुरुष हे स्वभावतःच परस्पराशी पूरक असे आहेत. दोघेही स्वयंसिद्ध, स्वतंत्र आहेत. परावलंबी किंवा साधनीभूत नाहीत. ही परिस्थिती ओळखून शिक्षण संवर्धनाचे तंत्र व निसर्गाचे नियम यांचा खटका उडू देऊ नका. निसर्गाची, शास्त्राची व व्यवहाराची शिकवण लक्षात घेऊन तिला पोषक असेच संवर्धन - शिक्षणादिक संस्कार प्रत्येकाचे झालेले बरे.

तुम्हाला बहुधा आढळून आलेच असेल की, ज्यात कल्पनाशक्ती उपजतबुद्धी यांना वाव आहे, असे भाषा, संगीत वाङ्मय, कलाकौशल्य गृहशास्त्र इत्यादी विषय मुलींना विशेष हवेसे वाटतात आणि आम्हा पुरुषांच्या दृष्टीनेही याच विषयांचे ज्ञान बायकांना आवश्यक आहे.

सुव्यवस्थित आणि सुसंस्कारयुक्त असे गृह निर्माण करणे, या ध्येयापेक्षा कोणते अधिक उच्च ध्येय मुलींनी आपल्यापुढे ठेवावे आणि साधावे असे आहे? आपल्या नवऱ्याची खरी सहचारिणी होणे आणि मुलांची जिवाभावाची सोबतीण होणे किंवा घर व विद्यामंदिर यांचा सुंदर संगम तयार करणे हेच स्त्रियांचे स्वाभाविक कार्य आहे.

'गृह तू गृहिणीहीनं कांतारादतिरिच्यते ।' (ज्या घरात गृहिणी नाही ते घर भयंकर अरण्याहून वाईट होय.) हे सुभाषित सार्थ आहे.

राजकारण व विविध स्वरूपाची समाजसेवा या दोन क्षेत्रांतसुद्धा उपयोगी पडणारे गुण स्त्रियांच्या अंगी आहेत. त्यांच्या अंगच्या कल्पकता, योजकता, सहनुभूती या गुणांना राजकीय व सामाजिक चळवळीत भरपूर वाव आहे. त्याचप्रमाणे डॉक्टरिणी होणे व परिचारिका होणे हे व्यवसाय फार परिश्रमाचे असले तरी पुष्कळ स्त्रियांच्या शक्तीबाहेरचे नसतातच. तथापि, या धंद्यात त्यांना भलताच ताण सोसावा लागतो हे निर्विवाद आहे. म्हणून रजोदर्शन व तारुण्य यामुळे स्त्रियांना प्राप्त होणाऱ्या विशिष्ट शारीरिक परिस्थितीचा अत्यंत काळजीपूर्वक विचार आपण आधी केला पाहिजे. त्यानंतरचे या मोठाल्या धंद्यात प्रत्यक्ष पडण्याच्या तयारीचे शिक्षण स्त्रियांना दिलेले बरे.

विसाव्या वर्षांपर्यंत मनुष्याचे मज्जातंतू अस्थिर असतात. वीस वर्षे झाली म्हणजे ते मज्जातंतू स्थिर होण्याचा संभव असतो. म्हणून त्या वेळेपावेतो मुला-मुलींना जे शिक्षण द्यावयाचे ते सर्वसामान्य स्वरूपाचेच द्यावे. विशिष्ट व्यासंगाच्या स्वरूपाचे देऊ नये. समजल्याशिवाय घोकणे व ताण बसेल इतका अभ्यास करणे या गोष्टीदेखील वीस वर्षांपावेतो वर्ज्य कराव्या. हे काही नवे सिद्धांत नाहीत. तुमच्या शिक्षकवर्गाला ते माहीत असतीलच; पण मी विचारतो. तुम्हा तरुण विद्यार्थिनींना ते माहीत आहेत काय ? बहुधा मुलांच्यापेक्षा मुलीच अधिक झटून अभ्यास करीत असतात; पण तितके श्रम मुलींनी घेणे इष्ट नसते. मुलींनो, असे शक्तीबाहेर श्रम करणे धोक्याचे आहे ते तुम्ही लक्षात ठेवा. कुणी झाले तरी अति श्रम करणे ही अर्थात चूक आहेच; पण मुलींनी अति श्रम करणे हे मात्र खरोखर पातकच आहे.

अभ्यासाप्रमाणे शारीरिक खेळांतसुद्धा अतिरेक नकोच. ग्रीक वाङ्मयात ज्या अमेझॉन नावाच्या पुरुषी घाटाच्या व युद्धकुशल स्त्रीचे वर्णन आहे, तिच्यासारख्या अमेझॉन तुम्ही सर्वांनी बनावे, अशी निसर्गाची योजना नाही. अमेझॉन होण्यासाठी तुम्हाला निसर्गाने उत्पन्न केलेले नाही. बाकीचे राहो, तूर्त एक हॉकीच्या खेळाचेच आपण उदाहरण घेऊ. हॉकीचा खेळ तरी मुलींनी खेळावा काय? विशेषतः इंग्लिश मुलींना हॉकी खेळताना जेव्हा मी पाहिले तेव्हा तशा प्रकारे हॉकी खेळणे तुम्हा मुलींना खरोखर इष्ट आहे काय, याची मला शंका आली. पण या गोष्टी माझ्यापेक्षा तुम्हाला अधिक कळतातच. मी सांगायला कशाला हव्यात? मला सांगावेसे वाटते ते इतकेच की, तुमच्या संबंधाच्या प्रश्नांचा विचार तुम्ही स्वतःच करा. तुम्हाला कोणता अभ्यासक्रम उत्कृष्ट ते अनुभवाने तुमचे तुम्हीच ठरवा. मात्र हे ठरविताना सशास्त्रतेचा व डोळसपणाचा भक्कम आधार अवश्य घेत चला. योग्य प्रकारच्या स्त्रीचळवळीची आज आपल्या देशाला फार जरूरत आहे आणि जपानचे व युरोपातील देशांचे स्त्रीचळवळीपासून जे हिताहित झाले किंवा त्यांना जे बरे-वाईट अनुभव आले त्यांचाही फायदा आपल्याला होईलच.

'यत्र नार्यस्तु पूजन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।' (स्त्रीवर्गाचा मान जेथे राखला जातो तेथे देवादिकांना आनंद होतो.) हे स्मृतिकार मनूचे वचन हिंदी लोकांनी कधीही विसरता कामा नये. स्त्रियांचा

मान राखणे म्हणजे काय ? त्यांच्या अंगच्या गुणांची पारख करणे आणि त्यांच्या आशा-आकांक्षांची सुज्ञपणाने जाणीव करून घेणे याचेच नाव त्यांचा मान राखणे.

अशा प्रकारचा मान प्रत्येक बाबतीत घेण्याचा अधिकार तुम्ही अंगी बाणवा, सन्मानाला सर्वस्वी सत्पात्र व्हा, हे मी तुम्हाला आग्रहपूर्वक सांगायलाच हवे असे नाही. स्वतःचे अभिजात सौष्ठव वाढते ठेवून (म्हणजे 'रगणी' हे तुमच्या वर्गाचे नाव उत्तरोत्तर सार्थ करून) जगचालक परमपुरुषाची व पुरुषवर्गाची प्रीती तुम्ही अधिकाधिक संपादन कराल, तर तुम्ही सर्वत्र मानाला पात्र व्हाल हे उघडच आहे.

(२)

आता मी माझ्या भाषणाच्या उत्तरार्धाकडे वळतो, 'स्त्रीशिक्षण आणि नवप्रवृत्ती' हा माझ्या आजच्या भाषणाचा विषय आहे. पैकी नवप्रवृत्ती म्हणजे काय ते आता पाहणे आहे. ते पाहताना आजवर मतामतांचा गलवला किंवा विचारांचा गोंधळ पुष्कळच झालेला आहे. कित्येकांना स्वातंत्र्यापेक्षा स्वैरतेचेच अगत्य अधिक वाटते आणि सत्याला सोडून नुसत्या नव्या नवलाईचेच कौतुक करणारे तर किती तरी आहेत।

हे दोन्ही प्रकार बेताल खरे; पण त्यांच्या पोटी वास्तवतेची - खरेपणाची - भूक आहे हेही खरेच. लटकेपणा व दांभिकपणा यांचा आम्हाला आता वीट आला आहे. आम्हाला आता उघडेनागडे सत्य हवे आहे. मग ते कितीही कुरूप किंवा हिडिस असले तरी हरकत नाही. गतकालाची जी पिशाच्चे आपल्या मानगुटीस बसली आहेत, त्यांना मुक्ती देऊन स्वतः मुक्त होण्यासाठी आम्ही धडपडत आहोत. दुसऱ्या कोणाच्या आज्ञा पाळीत बसण्यापेक्षा आम्हाला आमची स्वतःच्या अंतःकरणाची प्रेरणाच प्रमाण वाटत आहे.

नवयुगाचे हे एक लक्षण झाले. दुसरे लक्षण म्हणजे प्रत्येकाला आपला सुख - दुःखाचा सोबती हुडकून काढावासा वाटत आहे. संसारातल्या सोबतीचा शोध अर्थात सर्वांच्या आधीच करावयाचा. त्याखेरीज शाळेत, व्यवसायात, राजकारणात, सगळीकडेच स्त्री-पुरुषांना आढळून येत आहे की, अशा भागीदारीचा अवलंब केल्याखेरीज गत्यंतरच नाही. याचा उघड अर्थ हाच की, एकमुखी सत्तेचा काळ आता संपला असून बहुमुखी सत्तेची - लोकशाहीची सद्दी आता सुरू झाली आहे. नवयुगाचे लक्षण असलेली ही सत्याची हौस व भागीदारीची भावना जर तुम्ही आता विद्यार्थिदशेत प्राप्त करून घेतली तर पुढील आयुष्यात तुमच्या वाट्यास येणारी मोठाली व लहानगी कामे तुम्ही चांगल्या प्रकारे पार पाडू शकला. आपले आयुष्य इतर काही जीवाच्या मानाने अमळ जास्त वाटत असले, तरी एकंदर सृष्टीच्या मानाने पाहता आपण मानव म्हणजे किती क्षुद्र आहोत; परंतु क्षुद्र असूनही मोठेपणा मिळविणे आणि मर्त्य असूनही अमरत्वाची नोंदणी करणे आपल्याला अवश्य असते. हे अवश्य खरे; पण ते साधावयाचे कसे ? आपल्या वाट्याची कामे कितीही लहान क्षुद्र असली, तरी ती मोठ्या उदार भावनेने पार पाडून, लहानच काम पण अंतःकरणाच्या मोठेपणाने ते तडीस न्यावयाचे याचेच नाव जीवनसौंदर्य. आपले जीवन

असे सुंदर करण्यास जर शिक्षणाने आपल्याला शिकवावयाचे नाही तर मग दुसरे त्याने शिकविण्यासारखे आहे तरी काय?

सध्याचा काळ जर अशा रीतीने शोधावा व भागीदारीचा, अन्वेषणाचा व सहकाराचा काळ ठरतो, तर अशा काळाला धडाडीने पुढे होऊन नवे काम अंगावर घेणाराची आणि दूरदर्शी ज्ञानवंतांचीही गरज आहेच.

शिशु शिक्षणाच्या शाळा चालविणे, गर्भिणी स्त्रियांची काळजी घेणे, बालकांच्या मानसादिकांचा नूतन व शास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास करणे इत्यादी नव्याच प्रकारांच्या व जोखमींच्या कामासाठी तुमच्यापैकी काहीजणींना तयार व्हावे लागेल. जुन्या वचनाचे अर्थ उजळून घेण्याचे व सुधारणा घडवून आणण्याचे जे धर्मसंस्थापकांच्या तोलाचे काम तेही तुमच्यापैकी काही जणींना पत्करावे लागेल. ही सगळी कार्यक्षेत्रे नवीच आहेत आणि आपल्या देशाला सर्वांत मोठी गरज म्हणजे या नव्या कार्यक्षेत्रात साहाय्यकाच्या प्रेमळ बुद्धीने झटणाऱ्या आर्य स्त्रियांचीच आहे.

जगाच्या बरेपणात, आर्यगुणांत भर टाकण्यासाठी आपला जन्म आहे. जग होते त्याहून अधिक चांगले करून सोडणे हाच मानवी जीवनाचा हेतू आहे. तो पार पाडू म्हटले तर आज आपल्याला काय - काय म्हणून नको आहे? दरेक खोपटागणिक ...जेन ..... गरिबांच्या कनवाळू स्त्रिया, प्रीतीप्रांती, पंडिता रमाबाईसारख्या सामाजिक कार्य करणाऱ्या विदुषी, दरेक रुग्णालयातून फ्लोरेन्स नाइटिंगेलसारख्या परिचारिकेचे काम करणाऱ्या दयेच्या देवी, हजारो शाळांतून मार्गारेट मॅक्मिलनसारख्या निरलस कार्यकर्त्या या सर्व आम्हाला हव्याच आहेत आणि कोट्यवधी घरांतून कुशल व हुशार मातांची व गृहिणीची गरज आम्हाला आहे ती वेगळीच.

अशी तुमच्यासारखी शाळा म्हणजे चित्शक्तीने एक सुंदर मंदिरच आहे. विद्येच्या अधिष्ठात्री देवतेला सरस्वतीला उद्देशून रचलेले एक उत्कृष्ट सुभाषित तुम्हाला ठाऊक असेलच. ते असे :

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।
व्ययती बुद्धिमायाच्ची न्यायामायाचं येवसाव ।।

(हे सरस्वती, तुझ्या भांडाराचा प्रकार काही अपूर्व आहे । त्या भांडारातून खर्च केला तर भांडाराच्या, शिलकेत उलट भर पडते आणि कृपापणाप्रमाणे त्याचा संचय करून ठेवू म्हटले तर ते सर्वस्वी नष्टच होऊ लागते ।।)

●●●

१८३.

स्थळ : बडोदे
काळ : तारीख ३ मार्च, १९३४
प्रसंग : मोतीबागेतले बालसंमेलन

सद्‌गृहस्थ व मुलांनो,

महाराजांनी दरवेळेस भाषण केलेच पाहिजे असे नाही, तर ज्या वेळी जरूर असेल त्याच वेळी त्यांना बोलावणे श्रेयस्कर होईल. प्रथम मला असे सांगितले पाहिजे की, कोणताही कार्यक्रम ठेवताना त्याच्या औचित्याकडे पाहणे जरूर आहे. असले संवाद मुलांकडून करवून घेण्यात त्यांची परीक्षा घेण्याचा हेतू नसतो तर मुले ही भावी प्रजा असून तीकडे राजाचे सारखे लक्ष असते. कारण राजा हा राज्यपिताच आहे. मुलांमध्ये स्वाभिमान आणि राजनिष्ठा या भावना जागृत झाल्यास ती पुढे चांगली नागरिक बनतील, अशा हेतूने कार्यक्रमाची आखणी केलेली असते. मला वाटते की, मुलांना या कामात रिकामा त्रास होतो, भाषणे, गाणी इ. पाठ करण्याचे त्यांना फार श्रम पडतात व वेळही वाया जातो, तेव्हा फक्त उपयुक्त आणि प्रसंगाला उचित असाच कार्यक्रम आखण्याकडे लक्ष देणे योग्य होईल. लांबलचक कार्यक्रम ठेवण्यात अधिकाऱ्याचा हेतू वाईट असतो, असा याचा अर्थ नव्हे. त्यापासून आनंद आणि करमणूक होते ही गोष्टही खोटी नाही; पण उचित आणि प्रासंगिक कार्यक्रम निवडण्याकडे जास्त दृष्टी ठेवावी एवढीच गोष्ट मला पटवून द्यावयाची आहे.

मुलांच्या शरीरावर, मनावर आणि विचारांवरही काळाचा परिणाम होत असतो, हे विसरून चालावयाचे नाही. आपल्या चालीरीतीने ग्रहण त्यांनी केले पाहिजे, चांगल्या गोष्टी त्यांनी सोडता कामा नये व वाईट चालू ठेवता कामा नये, याकडे शिक्षकांनी लक्ष दिले पाहिजे. ज्या चाली व सवयी हितकारक असतील त्या अंगी आणण्यास प्रत्येक विद्यार्थ्याने तयार असले पाहिजे. अंगी बाणल्यावर त्या कधी टाकताही कामा नये. शिक्षकाचे काम फार महत्त्वाचे आणि जबाबदारीचे असते. बाहेर जगात चोहोकडे काय चालले आहे ते पाहून विद्यार्थ्यांनाही समजावले पाहिजे. लहानसहान शिष्टाचाराच्या बाबीही त्यांना शिकविल्या पाहिजेत. आल्यावर सलाम, नमस्कार वगैरे करण्याचे सभ्य वर्तन त्यांनी ठेवले पाहिजे. चांगले सोडून मन मानेल तसे करणे योग्य नव्हे.

सर्वच जुने रिवाज वाईट नसतात. त्यापैकी चांगले असतात ते तसे ठेवावेत. नमस्कार, जयजयकार करणे, यासारखे रिवाज जुन्या काळापासून चालत आलेले आहेत; पण आज त्यांचा उपयोग कमी होतो हे बरे नाही. त्यांचा स्वीकार करण्यात स्वाभिमान आहे व वडील माणसाबद्दल आदरभावनाही आहे. या बाबतीत मी जे अनेक हुकूम सोडले आहेत ते माझ्या स्वतःच्या मोठेपणाकरिता नाहीत, तर राजाच्या गौरवात तुमचाही गौरव होतो व तुमच्या कल्याणात राजाचेसुद्धा कल्याण येते, अशी परस्परभावना निर्माण करण्याचा माझा हेतू त्यात आहे.

मुलांना असल्या शिष्टाचाराचेही शिक्षण मिळाले पाहिजे. माझ्या सांगण्याचा मतलब एवढाच की, जे चांगले आचार-विचार असतील ते घ्यावेत; पण त्याबरोबरच आपले जे चांगले रिवाज ते सोडता कामा नयेत. याप्रसंगी मी मुलांना असा आशीर्वाद देतो की, तुम्ही चांगले मोठे आणि स्वाभिमानी नागरिक बना व दुसऱ्याचे कल्याण होईल, अशी सेवा तुम्ही करा. तुमचे कल्याण होवो !

●●●

१८४.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ८ मार्च, १९३४

प्रसंग : श्री शिवाजी महाराजांच्या अश्वारूढ पुतळयाचा अनावरण समारंभ

वादविवादाच्या दंगलीच्या धुराळयातही उग्रस्वरूप शिवरायाची मूर्ती उभी असलेली स्पष्ट दिसत आहे. आज आम्ही त्यांचा निःशंकपणे सन्मान करतो. तो करताना त्यांना प्रत्यक्ष देव - शंकराचा प्रति अवतार समजणाऱ्या अंधभक्तीने आम्ही विवेकशून्य झालो नाहीत किंवा त्यांना 'डोंगरातला उंदीर', 'राजद्रोही' असे म्हणणाऱ्या दूषित पूर्वग्रहानेही आम्ही अंध नाहीत. कुणी एकजण शिवाजी महाराजांना 'तुम्ही जंगली माकड आहात' असे म्हणाला असता महाराजांनी उत्तर दिले की, ''हो, तुम्हाला तसे वाटत असेल तर हनुमानाप्रमाणे मीही एक जंगली माकड आहे खरा.'' या उत्तरातील हनुमंताचा दृष्टांत शिवाजी महाराजांच्या अंगच्या अभिनिवेशाची आणि धैर्याची यथार्थ कल्पना करून देतो.

शिवाजी महाराज हे एक महाराष्ट्रीय देशभक्त होते आणि त्यांच्या कार्याचा विचार करावयाचा तो त्यांच्या वेळच्या देश-काल-परिस्थितीच्या अनुरोधानेच आपण केला पाहिजे.

खडकाळ आणि कंगाल अशा देशात ते जन्मले. त्यांचे साधनदुर्भिक्ष मोगल दरबारच्या ऐश्वर्याला व डामडौलाला विशेषच उठावदार करील इतके विरोधी खास होतेच. आपल्या पश्चिम हिंदुस्थानात त्या काळी जी नवयुगाची पर्वणी आली होती तिनेच शिवाजी महाराजांना पुण्यप्रेरणा केली. स्वातंत्र्य व स्वमतस्थान यांच्यासाठी त्या वेळी जी लोकांची चळवळ चालली होती तिच्यात शिवाजी महाराजांनी मोठ्या धडाडीने भाग घेतला. तत्कालीन नवयुग हे धार्मिक व राष्ट्रीय भावनांचे संमिश्र आविष्करण होते. स्वधर्म आणि स्वदेश यांच्याबद्दल वाटणाऱ्या अभिमानाची लाट हिंदुस्थानाच्या सर्वच भागात त्या वेळी उसळली होती; पण तिचा जोर पश्चिम हिंदुस्थानातच सर्वाहून अधिक दिसत होता. स्वदेशप्रेम व धर्मशक्ती या दोन भावना, दोन शुभ ग्रहांच्या युतीप्रमाणे, त्या वेळच्या मन्वंतराच्या प्रवर्तक, नियंत्रक व शोभावर्धकही होत्या.

कणखर वृत्तीचे व डामडोल माहीत नसलेले लोक म्हणून मराठ्यांची प्रसिद्धी आहे. झाडाच्या मुळांचा आणि मराठ्यांचा भूमीशी सारखाच दृढ संबंध. त्यांचे आपल्या घरादारावर प्रेमही फार,

कोणतीही गोष्ट करावयाची ती (सांगकाम्याप्रमाणे नव्हे तर) स्वतःच्या विशिष्ट पद्धतीने करावयाची, असा त्यांचा स्वभाव. पंधरा, सोळा व सतरा या तीन शतकांत नामदेव, एकनाथ, तुकाराम व रामदास यांच्यासारख्या विद्वान पुरुषांची परंपरा मराठ्यांमध्ये उत्पन्न झाली. हे महापुरुष उच्च प्रतीचे ज्ञानवंत असूनही सामान्यजनतेशी समरस होऊ शकत होते. सामान्यजनतेला त्यांच्याविषयी आपलेपणा वाटत असे. जिवंत आणि पौरुषपरंपरा धर्माकडून या थोर लोकांना प्रेरणा मिळालेली होती. या मराठे मंडळींना शिवप्रभूसारखा देशभक्त व कुशल सेनानायक पुढारी लाभला व त्याने अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीशी टक्कर देऊन मराठ्यांचे एक संघटित राष्ट्र निर्माण केले.

मावळे व हेटकरी याच्यासारख्या पराकाष्ठेच्या साध्या; पण कमालीच्या खंबीर असलेल्या लोकांचे सैन्य जमवून शिवाजी महाराजांनी आसपासच्या राजेलोकांबरोबरच नव्हे, तर प्रत्यक्ष मोगल बादशहाशी विरोध आरंभिला. बेल्जम देशाचे मरहूम राजे अल्बर्ट यांच्याशी शिवाजी महाराजांची तुलना मी आजच्या प्रसंगी केली तर ती चुकीची होणार नाही. गेल्या महायुद्धात जर्मन सैन्यानं बेल्जम देशात उतरून जी नासधूस केली त्या प्रसंगाला उद्देशून १९३४ साली काढण्यात आलेले एक व्यंगचित्र प्रसिद्ध आहे. त्या चित्रात जर्मनीचे कैसर बादशहा फ्लॅंडर्स नावाच्या उद्ध्वस्त प्रदेशाकडे बोट दाखवून अल्बर्ट राजांना हिणवून म्हणत आहेत की, 'हा पाहा, हा तुमचा सगळा मुलुख मी पादाक्रांत करून टाकला आहे.' या टोमण्याला उत्तरही अल्बर्ट राजांनी त्या चित्रात दिलेले आहे की, 'होय, माझा मुलुख घेतलात खरा; परंतु माझ्यातले चैतन्य काही तुम्ही घेतले नाहीत.' हीच गोष्ट शिवाजी महाराजांनी प्रत्यक्ष करून दाखविली. महाराष्ट्रातल्या मुलुखासाठी नव्हे तर महाराष्ट्रातल्या चैतन्यासाठी ते लढले. अकबरासारख्या उदारमतवादी व परधर्मप्रेमी बादशहाच्या थोर पदावर त्याच्या मागून आरूढ झालेल्या एका धर्मवेड्या बादशहाशी आणि स्वजनांवर झालेल्या जुलमाचा प्रतिकार म्हणून, गोब्राह्मण प्रतिपालक असलेले शिवाजी महाराज जी झुंज खेळले ती मराठ्यांच्या चैतन्यबळावर आणि चैतन्यरक्षणासाठीच खेळले. या संग्रामाचे स्वरूप जितके राजकीय किंवा राष्ट्रीय होते तितकेच ते आध्यात्मिक किंवा धार्मिकही होते.

आपल्या घराण्यात पूर्वापार चालत आलेल्या धर्मसहिष्णुतेच्या कुलाचाराविरुद्ध वागण्यात औरंगजेब बादशहाने केलेली घोडचूक इतिहासप्रसिद्ध आहे आणि मला वाटते निर्विवादही आहेच. या धर्मवेडाचा व्हावयाचा तोच परिणाम झाला. त्याच्या राज्यात दुही व बंडे माजली आणि राजसत्ता दुर्बळ झाली. औरंगजेबाच्या जुलुमाची चीड येऊन बंडखोर बनलेला हिंदू धर्माचा आत्मा म्हणजेच शिवाजी महाराज होत.

हिंदू धर्माचा पवित्र वृक्ष जुनाट झाला असला तरी अजून त्याच्या रोमारोमांत चैतन्य सळसळत आहे. ही एक गोष्ट आणि सरदार-शिलेदार मंडळी ही एका जीर्ण परंपरेची अवशेष असली तरी वाटेल तसला जुलूम सहज सोसून घेतील इतकी निर्जीव खास झालेली नाहीत. ही दुसरी गोष्ट अशा दोन गोष्टी शिवाजी महाराजांनी औरंगजेब बादशहाला सिद्ध करून दाखविल्या. त्याचप्रमाणे दास्यवृत्तीच्या काही स्थानिक लोकांचीही नीतिमत्ता उच्च प्रकारची असू शकते. काळ कितीही बंडाळीचा व धामधुमीचा असला, तरी राजाला न्यायनीतीने वागणे शक्य असते. अपराधी

असलेल्या पोटच्या पोरालाही न्यायनिष्ठुरतेने शिक्षा करण्याचे कर्तव्य राजाला पार पाडता येते. खासगी आयुष्यात तो धुतल्या तांदळासारखा शुद्ध राहू शकतो. जोडीदाराशी उदार दिलदारीने वागू शकतो, जाज्वल्य धर्मनिष्ठ राहूनही परधर्मसहिष्णू व प्रजावत्सल होऊ शकतो आणि स्वाऱ्या - लढायांतून थोडी उसंत मिळताच शेतकरी व खेडवळ लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण जागरूकतेने करू शकतो. या सर्व गोष्टी शिवाजी महाराजांनी जगाच्या नजरेस आणून दिल्या. या गुणसमुच्चयाबद्दल त्या वेळच्या पोर्तुगीज इतिहासकारांनीदेखील महाराजांची स्तुती केलेली आहे. स्वाऱ्या-लढाया करता करता शिवाजी महाराजांना मध्यंतरी जी थोडी फुरसत मिळे, तेवढ्या आणि तसल्या वेळातसुद्धा त्यांनी सबंध राज्यव्यवस्था सुयांत्रित करून टाकली हे आज कुणालाही स्पष्ट दिसण्यासारखे आहे. समकालीन सत्ताधारीवर्ग व अनुयायीवर्ग यांच्याहून शिवाजी महाराज कितीतरी पटीने श्रेष्ठ होते, हे त्यांच्या या एकंदर परिस्थितीचा विचार केल्यास आपल्याला कळून येते.

रुबाबदार व नीतिमान नेत्याच्या अंगी अशी एक आकर्षणशक्ती असते की, तिची ओढणी लागून त्या नेत्याची सेवा एकनिष्ठपणे बजावण्यास लोक अहमहमिकेने पुढे सरसावत असतात. ही आकर्षणशक्ती शिवाजी महाराजांच्या ठायी होती. इतके असूनही दीर्घकाळ टिकेल असे स्वराज्य मंदिर ते बांधू शकले नाहीत. त्यांनी आपला वारसा म्हणून महाराष्ट्राला सुसंघटित स्वराज्य दिले असे म्हणण्यापेक्षा स्वराज्याची तळमळ दिली, असे म्हणणेच अधिक सयुक्तिक होईल. देशातील यादवी व तज्जन्य निर्बलता या कारणांमुळे शिवाजी महाराजांना पराक्रम दाखविण्यास संधी मिळाली व त्याच कारणांमुळे त्यांचे कार्य दुजागर होण्याचाही प्रसंग आला. शिवछत्रपतींनी मराठी साम्राज्याचा पाया आपल्याकडून होईल तितका भक्कम घातला आणि त्यांच्या पश्चात पहिल्या शाहू महाराजां (१७०७-१७४९) सारख्या छत्रपतींनी त्या पायावर साम्राज्याची राज्य इमारत उठविली. या गोष्टी खऱ्या असल्या तरी हे साम्राज्य पुरते दोन शतकेही टिकू शकले नाही, हेही खरेच आहे. साम्राज्य न टिकण्याचे मुख्य कारण असे की, दुहीच्या आहारी गेलेल्या व राष्ट्रीयदृष्ट्या जागृत न झालेल्या हिंदुस्थानाला आव्हान देण्यास जी पाश्चिमात्य शक्तिमान राष्ट्र त्या वेळी उद्युक्त झाली, त्यांना तोंड देण्याची मराठ्यांची तयारी झालेली नव्हती. तेव्हाच एक असो; पण पाश्चिमात्याच्या प्रत्यक्ष व व्यंजित शक्तीची पूर्ण जाणीव अद्याप तरी आपणास झालेली आहे काय ? हा विषय मनोरंजक खरा; पण आजचे आपले मुख्य कार्य रामदास स्वामींनी संभाजी महाराजांना सांगितल्याप्रमाणे -

"शिवरायाचा आठवावा प्रताप । भूमंडळी ।।"

- हेच आहे; तिकडे आपण सावधानपणे व शांत चित्ताने वळू या.

योग्यायोग्यतेचा विचार गुंडाळून ठेवून आपण एखाद्या व्यक्तीचे विभूतिपूजन करीत बसलो तर ते सर्वस्वी इष्ट ठरेल, असे मला खरोखर वाटत नाही. त्यातून ती व्यक्ती जर हिंसेचा पुरस्कार करणारी असली तर तिला विभूती म्हणून आदर्शभूत व देवतुल्य मानण्यात आपण आपले स्वतःचे व समाजाचेही नुकसान करीत असतो. शिवाजी महाराजांच्या बाबतीत मात्र परिस्थितीचा पेचच असा विलक्षण होता की, त्यांना हिंसेचा मार्ग पत्करण्याखेरीज गत्यंतर नव्हते. वीरविभूती

किंवा आदर्श योद्धा हा नेहमी अंशावतारासारख्या असतो, तो पूर्णावतारासारखा सकलगुणैश्वर्यामंडित कधीच नसतो. त्याच्या ठिकाणी विशिष्ट गुण आणि तेही विशिष्ट मर्यादेपुरतेच असतात. शिवाजी महाराजांच्या प्रक्षुब्ध जीवनक्रमात ही गुणांची मर्यादित स्वरूपाच्या गुणांची अटक आपल्याला पुष्कळ ठिकाणी स्पष्टपणे दिसते.

म्हणून शिवाजी महाराज हे तत्कालीन नवयुगाचे व लोकप्रवृत्तीचे एक प्रतिनिधी आहेत, एवढेच म्हणणे बरे. ते एका नवयुगाचे जसे प्रतिनिधी होते तसे ते त्या युगाचे थोडे फार प्रवर्तकही होते. हे मुद्दाम सांगण्याचे कारण असे की, आपणा सर्वांना हे युगप्रवर्तनाचे काम कमी-जास्त प्रमाणाने करता येणे शक्य आहे. शिवकालापूर्वीचा पाच-दहा शतकांचा काळ घेतला, तर त्या काळात झालेले व आजही गाजत असलेले महाराष्ट्रातले महापुरुष कोण होते याचा विचार करा. ते जातीने सुतार, कुंभार किंबहुना महार असूनही त्यांनी आपल्या काळाचा इतिहास घडविलाच ना ? सारांश, आपण आपल्या काळाच्या हातांतील केवळ बाहुली नसून काळालाही बाहुलीप्रमाणे नाचवू शकणारे सूत्रधारदेखील आपण होऊ शकतो. काळाला कलाटणी देण्याचे सामर्थ्य आपल्यात नसले तरी काळाच्या प्रवाहाला वळण लावण्याचे सामर्थ्य आपल्या अंगात असतेच. प्रत्येक कालखंडात काही महत्त्वाचे असे प्रश्न असतातच. ते प्रश्न सदाचार सांभाळून व कर्तव्यतत्पर राहून, स्वबुद्धीप्रमाणे निदान स्वतःच्या मर्यादित कार्यक्षेत्रापुरते तरी प्रत्येकाला सोडविता येतात. ते तसे सोडविणे हेच मोठेपणाचे बीज आहे. जन्माच्या किंवा दर्जाच्या दृष्टीने शिवाजी महाराजांना मोठीशी अनुकूलता नव्हती. एका सामान्य मराठ्याने एका संबंध राष्ट्राचा भाग्यविधाता व्हावे व तिचा प्रबळ सत्ताधीशांचा विरोध असताना आपल्या विस्कळीत व दुर्बळ लोकांना सुसंघटित राष्ट्राच्या पदवीला पोचवावे, ही कामगिरी काय सामान्य आहे ? केवळ पोटार्थी वाटणारे लोक चाकरीस ठेवावे व त्या सर्वांना देशभक्तीने प्रेरित करून सोडावे, हीच शिवचरित्राची शिकवण आपल्याला अखंड स्फूर्तिदायक ठरणारी आहे.

परचक्राचे व जुलुमाचे दुःख आपण फार दिवस काढले आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीचे खरे; पण अधिक शांततेचे मार्ग, मनुष्यशक्तीच्या विधायक कामासाठी संचालन आणि युद्ध पराक्रमाच्या तो चित्ती नैतिक शक्ती या विविध स्फूर्तीचे उगमस्थान, म्हणूनही आम्ही शिवचरित्राकडे पाहत आहो. वीरवृत्तीला आजदेखील मुबलक अवसर आहे आणि वीरश्रेष्ठ शिवरायांचे उदाहरण आपणास उदारचरित्र व शौर्यसंपन्न होण्याची प्रेरणा करीतच आहे, तसेच शिवाजी महाराज हे सामान्य जनतेच्या देवदेवतांवरच नव्हे, तर लोकांच्या परंपरागत धर्मावरही अढळ श्रद्धा ठेवणारे एक सात्त्विक; पण कडकडीत धर्मनिष्ठ पुरुष होते. ही गोष्टदेखील सध्याच्या नास्तिकवादाच्या काळात आपण विसरता कामा नये.

●●●

१८५.

स्थळ : मुंबई
काळ : तारीख १९ मार्च, १९३४
प्रसंग : करसनदास मूळजी यांचा शतसांवत्सरिक उत्सव

धर्मप्रवर्तक व धर्मोपजीवी किंवा महात्मा व भिक्षुक यांच्यामध्ये लागलेला लढा कितीतरी वेळा आपणास इतिहासातून दिसून येतो. पुनरावृत्ती होणे हा इतिहासाचा धर्मच आहे.

तीन हजार वर्षांपूर्वीची गोष्ट. परंपरागत धर्माच्या अभ्यासाचा मोह सोडून, खऱ्या धर्माची कास धरण्याचा उपदेश स्वराष्ट्राला करताना एमॉस नावाचा यहुदी धर्माचा एक प्रेषित म्हणतो, 'धर्मावर स्वतःची उपजीविका चालविणारा भिक्षुक मी नव्हतो किंवा मी कुणाचा पुढारीही नव्हतो.'

देवाचा कौल देताना दुराचारी धर्ममार्तंडांना या एमॉसने स्पष्ट कळविले की, 'तुमच्या या घाणीचा, अमंगलपणाचा आणि मंदिरांतील दिखाऊ विधि-सोपस्करांचा मला अगदी वीट आला आहे. न्यायाचा व खऱ्या धर्माचा प्रवाह संततधारेने सारखा पुढे-पुढे वाहू द्या.'

आपल्या देशात सुद्धा स्वतः उपाध्याय वर्गापैकी नसताना गौतमबुद्ध हा मोठा धर्मसुधारक होऊन गेलाच की नाही? त्याने देखील लोकांना हेच सांगितले की, पोकळ विधिनिषेध पाळीत न बसता सदाचरणाला व सात्त्विक धर्माला अनुसरून वागा, आणि यज्ञयागांतल्या पशूच्या रक्तमांसाऐवजी, शुद्ध भाव व परोपकार यांचाच नजराणा देवरायाला करीत जा.

विधिनिषेध चांगले खरे; पण ते अमुक एक मर्यादेपर्यंत चांगले. कोठपर्यंत? जोपर्यंत एखाद्या प्राणभूत सत्य तत्त्वाचे बहिश्चर स्वरूप म्हणून ते विधिनिषेध वावरत असतात तोपर्यंत. उपाध्यायवर्गही उत्तम प्रकारे उपयुक्त होऊ शकतो. पण तो केव्हा? जेव्हा धर्माचरणाबरोबर सामाजिक सदाचरणाचाही पुरस्कार व प्रवर्तन तो करीत असतो तेव्हाच. परंतु आपल्या उपाध्याय वर्गापैकी पुष्कळजणांना स्वतःच्या या दुहेरी कर्तव्याचा विसर पडला होता. ते स्वतः आचारभ्रष्ट झाले होते. आणि धर्माच्या उज्ज्वल प्रकाशाचा उगम वास्तविक जेथे जेथे व्हावयाचा ती धर्मालये, ती मंदिरे त्यांनी दुराचाराच्या भीषण अंधकाराची आगरेच बनवून सोडली होती. त्यांच्या कृष्णकृत्यांवर सत्याचा झगझगीत प्रकाश पाडण्याचे धाडस करसनदासांनी केले आणि त्याच्या परिणामी स्वजातीयांनी

व आप्त-स्वकीयांनी त्यांच्यावर घातलेल्या बहिष्कारालाही त्यांनी धैर्याने तोंड दिले. करसनदास खरे भाग्यवान. भाग्यवंताचे वर्णन करताना येशू ख्रिस्ताने म्हटले आहे की, 'सत्याकरता झगडत असताना तुमच्यावर सर्व प्रकारचे खोटे आरोप करण्यात आले तर तुम्ही धन्य होता.' ख्रिस्ताचे हे धन्यत्ववाचक वचन करसनदासांच्या बाबतीत यथार्थतेने लागू करता येईल.

या तरुण धर्मवीराने एक मोठा नैतिक विजय कसा संपादन केला, तो इतिहास आज सर्वश्रुत आहे. विजयप्राप्तीनंतर शत्रूंचा पाठलाग करणे व काबीज केलेल्या मुलखावर अंमल बसवून तो चालू करणे, ही विजयोत्तर नीतीदेखील सर्वश्रुतच आहे. ती नीती आपण अनुसरली पाहिजे, आणि करसनदासांनी मिळविलेला विजय चिरस्थायी करण्यासाठी आपण लढाई चालू ठेवली पाहिजे. प्रतिपक्षाने घेतलेला बालेकिल्ल्याचा किंवा खंदकाचा आसरा तुटेपर्यंत आपण लढले पाहिजे. म्हणजे जुनी पापे पुन्हा वर डोके करणार नाहीत. कुवासना किंवा पापबुद्धी ही नेहमी जलसर्पाप्रमाणे बहुमस्तकी असते. एकदाच तिचे डोके ठेचून भागत नाही. म्हणून या हुतात्म्याने केलेले कार्य आपण नेटाने पुढे चालू ठेविले पाहिजे आणि खरा आधार तुटल्यामुळे खंदकांचा आसरा घेऊन आपला जीव वाचवू पाहणाऱ्या अनिष्टाशी आपणही झगडलेच पाहिजे. असे अगतिक झालेले पाप हे स्वभावतःच पापरूप नसून पुण्याचे एक शापित रूपच असते.

लोभ, कुवासना व स्वार्थ ही या पापाची स्थूल रूपे होत. त्यांची पैदास निरनिराळ्या प्रकारांनी अमर्यादपणे जगात वाढत आहे; त्याचप्रमाणे, महत्प्रयासे मरणारी अथवा मरणाशी चिवटपणाने झगडणारी अंधश्रद्धाही जगात अमर्याद आहे. तिच्या चिवटपणाचे कारण आपल्या धर्मग्रंथातच आहे. कारण तिला तगवू पाहणारे आधार धर्मशास्त्रांतच सापडत आहेत. धर्मशास्त्राने जे सुंदर रूपकाच्या भाषेत पण लाक्षणिक अर्थाने सांगितले, ते लोकांनी केवळ वाच्यार्थाने घेतले, आणि जे वाच्यार्थाने घ्यावयास धर्माने स्पष्ट सांगितले त्याचा लाक्षणिक अर्थ लोक बसवू लागले. या उरफाट्या प्रकाराचा परिणाम असा झाला की, राष्ट्रीयदृष्ट्या आपली अधोगती झाली आणि ती अधोगती इतकी झाली की, आपण आपले सामान्य विवाहविधी सुधारू म्हटले किंवा आपले नित्याचे कौटुंबिक जीवन निरामय करू म्हटले, तरीसुद्धा भिक्षुकवर्ग व शास्त्रग्रंथ यांच्याविरुद्ध आपल्याला एक महायुद्धच पुकारावे लागते. हे मत माझेच आहे असे समजू नका. स्वतः ब्राम्हण असलेल्या एका नामांकित राजकीय पुढाऱ्यांचेही तेच मत आहे. सुधारणेसाठी असे युद्ध करणे कधी कधी उपयोगी असते खरे; पण कोणाशी वैर न करता शांततेने सुधारणा घडवून आणणे, हे निःसंशय अधिक उपयोगी पडणारे आहे. रुधिरप्रिय क्रांतीपेक्षा शांतिप्रिय उत्क्रांतीचा मार्ग चोखाळणेच आपल्या आर्यावर्ताला अधिक आवडते.

धर्मप्रचारक, धर्मविधी व धर्मवचने ही त्यांच्या खऱ्या उदात्त अर्थाने यथार्थ ठरावी म्हणून शक्य तो प्रयत्न आपण केला पाहिजे. अनिष्ट आचारांचे निर्दालन हे केलेच पाहिजे; पण ते करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे इष्ट आचारांना उत्तेजन देऊन प्रवर्तित करणे हाच आहे. उण्यापुऱ्या पन्नास वर्षांच्या माझ्या अनुभवाची गोष्ट सांगतो की, उत्तम प्रकारे सुधारणा घडवून आणावयाची असेल, तर त्याला सर्वांत चांगला मार्ग हाच की सत्याच्या हातापायांत घातलेल्या बेड्या तोडून टाकून त्याला बंधमुक्त करावे. राष्ट्राची सुप्त चेतना जागृत करावी, शब्दाच्या मायेआड दडलेले

अर्थ-ब्रम्ह प्रयत्नाने प्राप्त करून घ्यावे आणि सांकेतिक किंवा लाक्षणिक गोष्टींचा खरा भावार्थ समजून घ्यावा-याच्यासारखा सुधारणेचा उत्तम मार्ग नाही. उत्तम चित्र भावना व्यक्त करणारे असते आणि भावना जागृत करणारेही असते. कृष्णकथा या लोकांच्या दृष्टीने उत्तम चित्रासारख्या आहेत. भाषेचे जे ज्ञानदानाचे काम तेच काम त्या कथाही करीत आहेत. त्या कथा बदलून, त्यांच्या जागी दुसऱ्या कथा रूढ करणे अशक्य आहे. पण केवळ वाच्यार्थाने घेतल्या तर त्या कथा म्हणजे एक नसते विघ्न वाटतात व नसती महान आपत्ती आपल्यावर ओढून आणतील की काय, अशी भीतीही त्या वाटावयाला लावतात.

आपल्या शरीराची निगा राखणाऱ्या लोकांना, डॉक्टर-वैद्यांना, जसे आपण विशिष्ट शिक्षण देऊन तयार करून घेतो; तसेच आपल्या आत्म्याचा प्रतिपाळ करणाऱ्या लोकांना म्हणजे, उपाध्यायवर्गालाही विशिष्ट तयारीचे शिक्षण द्याच, असे म्हणण्याची वेळ आता येऊन ठेपली आहे. पण या धर्माचार्यांना शिकवणार कोण? न जाणो कदाचित तुमच्या-माझ्यासारख्या एखाद्या सामान्य गृहस्थी बाण्याच्या व्यक्तीलाच मानवजातीच्या निःश्रेयसाचा मार्ग नीट दाखवून द्यावा लागेल, आणि मठक्षेत्रादी धर्मालयांतून व धर्माभ्यासाच्या विद्यालयांतून श्रेयस्कर धर्मशास्त्राची व सदाचाराची पुन्हा प्राणप्रतिष्ठा करावी लागेल! आपल्या सर्व विद्यालयांनी हे काम करणारी धर्मकेंद्रे व्हावयाला नको काय? एक एक ऐहिकवाद पत्करला की, आपल्या पुढचे सर्व प्रश्न सुटून जातील हे शक्यच नाही.

हिंदुधर्माला नव्या स्मृतीची आवश्यकता भासावी असा काळ आता आलेला आहे काय? त्या धर्माने आपल्यापुढे ठेवलेली ध्येये आपण अद्याप कुठे साध्य केली आहेत? उदाहरणार्थ - (१) अन्नावाचून कृश झालेल्याला अन्नदान करावे, खाऊन माजलेल्या पोळाला ते करू नये; (२) शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या तुल्यगुण असलेल्या वधूवरांचाच विवाह व्हावा; (३) मनुष्यजन्म ही आपत्ती नसून एक प्रकारची संपत्ती आहे, सुवर्णसंधी आहे, असे आग्रहपूर्वक लोकांना पटवून द्यावे; (४) लैंगिक आरोग्य व सदाचरण यांचे शिक्षण तरुणवर्गाला द्यावे; (५) जीवनवृक्षाची नाजूक मुळेच अशी जी बालके व स्त्रिया त्यांना अधिक काळजीपूर्वक ज्ञानजल पोचवावे आणि मानसिक व नैतिकदृष्ट्या त्यांना यथाकाल प्रगल्भ व सज्ञान करून सोडावे; (६) मनुष्यप्राणी हा एक स्वयंपूर्ण स्वतंत्र घटक असून दुसऱ्या कुणाचे केवळ साधन किंवा निव्वळ खेळणे बनून राहण्यासाठी तो जन्मास आलेला नाही, हे जनतेच्या मनात ठसवावे. ही सर्व ध्येये हिंदुधर्माने आपल्यापुढे मांडली आहेत खरी; पण ती अद्याप साध्य झालेली नाहीत; इतकेच काय, पण अशी ध्येये असावीत अशी वृत्तीही लोकांत अद्याप उत्पन्न झालेली नाही.

सध्या आपल्या देशात पुनरुज्जीवनाचे युग सुरू झाले आहे. अशा काळात करसनदासांसारख्या व्यक्तींना धर्मप्रवर्तकाचे व कर्त्या सुधारकाचेही काम शिरावर घ्यावे लागते. धर्माच्या पुनरुज्जीवनाबरोबर सामाजिक सुधारणाही होणे आवश्यक आहे. करसनदासांसारख्या नवविचारी व्यक्तींचा सन्मान करावयाचा तो, त्यांनी आरंभिलेले काम पुढे चालविल्याने आणि त्यांच्या पावलांवर पाऊल टाकून चालल्यानेच होणार आहे. विधवांच्या हक्काबाबत करसनदासांनी पुकारलेली लढाई अद्याप पूर्ण यशस्वी झालेली नाही व तीच स्थिती विवाहसुधारणा व स्त्रीशिक्षण या बाबतींचीही आहे.

मनुष्यजाती ही जात्याच जडप्रकृतीची आहे आणि मानवी ज्ञान पुष्कळदा मूर्खपणाचे व दुष्टपणाचेही द्योतक असते. याची उदाहरणे कितीक म्हणून देऊ? स्वतंत्रतेचे माहेरघर असणाऱ्या अथेन्स शहराने स्वतःची साक्षात कीर्ती, नगराची केवळ शोभा, असणाऱ्या सॉक्रेटिसचा जीव स्वतःच घेतला; ज्या इस्रायल भूमीने अनेक प्रेषितांना व धर्मप्रवर्तकांना जन्म दिला, त्याच भूमीने त्यांच्यापैकी पुष्कळांचा नाही का घेतला? इस्रायलांचा कुल-टिळक जेकब हा लोकांना म्हणे की, 'तुमच्या वाडवडिलांनी धर्मप्रवर्तकांना जिवे मारले आणि त्याच धर्मप्रवर्तकांची आता तुम्ही प्रेमभराने स्मारके उभारीत आहात!' हा प्रकार पाहिला म्हणजे बर्नार्ड शॉचे एक विक्षिप्त म्हणणेही खरे वाटू लागते. शॉ म्हणतो की, 'मी जेव्हा प्राणिसंग्रहालय पाहावयास जातो तेव्हा माकडांच्या पिंजऱ्यापाशी येताच मी माझी टोपी उचलून त्या प्राण्यांना मी अभिवादन करतो आणि मनुष्यजातीच्या तर्फेने मी त्यांची क्षमाही मागतो.' काही-काही बाबतीत मनुष्यजात आपल्या माकडांसारख्या पूर्वजांहूनही अधिक रानटी झालेली आहे, माकडांच्या जातीलाही ती बरी म्हणवीत आहे, हा शॉच्या म्हणण्यातला व्यंग्य अर्थ एक वेळ ग्राह्य वाटतो.

सत्य आणि सदाचरण यांच्या पायी ज्यांचा छळ झाला, त्या महात्म्याची मालिका कोणाच्या मनात पूज्यभाव उत्पन्न करणार नाही? बहुजनसमाजाने ज्यांना वाळीत टाकले त्यांचा समाजही संख्येने काही लहान नाही, आणि ज्या व्यक्तींना लोकांनी हद्दपार केले त्यांची संख्याही हद्दीच्या बाहेर गेलेली आहे. सहिष्णू व आतिथ्यतत्पर असलेल्या आणि बुद्धिवादाचे स्तोम माजविणाऱ्या चीन देशात सुद्धा तेथील पहिल्या बादशहासारखे महान राज्यकर्ते, वंग-अन-शी सारखे थोर मुत्सदी आणि ली-पो व सु-तुंग-पो सारखे महाकवी यांच्यावर देखील अपमानाचे प्रसंग गुदरले, आणि प्रसंगी त्यांना हद्दपारीही भोगावी लागली. आपल्या सहनशील व शांतिप्रधान आर्यभूमीने तरी हरिश्चंद्र, प्रल्हाद, नरसी मेहता, तुकाराम, कबीर आणि पंतुलू यांच्यासारख्या साधुपुरुषांना कोणत्या तऱ्हेने वागविले, याचा जबाब ती देईल काय? या सर्व महाभागांना सत्यास्तव भलताच छळ सोसावा लागला आणि याच थोर पुरुषांच्या उज्ज्वल परंपरेत करसनदास मुळजीचे नाव गोविले जाणारे आहे.

करसनदासांच्या अल्पायुषी जीवनातील दुसऱ्या एका भागाचे दिग्दर्शन मला केलेच पाहिजे. 'शहाणे करूनि सोडावे सकळ जन' हे व्रत करसनदासांनी घेतले होते व असले शैक्षणिक व्रत चालविण्याच्या कामी वर्तमानपत्रद्वारा केलेली चळवळ किती प्रभावशाली ठरते, हे त्यांनी स्वतःचे 'सत्यप्रकाश' नावाचे दैनिक आणि इतर वर्तमानपत्रे यांच्याद्वारे सिद्ध करून दाखविले. दैनिक वर्तमानपत्राखेरीज इतर वाङ्मय क्वचितच वाचणाऱ्या स्त्रिया पुरुष व मुले कितीतरी आहेत? अशांच्या हाती रोजच्या रोज दैनिक पत्रे पडत गेली आणि त्या पत्रातील संघशक्तीचे सूचन त्यांच्या कोमल मनात ठसत गेले, तर त्याच्या परिणामी जागृत झालेली जनता कोणते इष्ट वा अनिष्ट काम करू शकणार नाही? वर्तमानपत्री वाङ्मय हे आधुनिक काळातील एक अमोघ शस्त्र आहे हे करसनदासांनी सिद्ध करून दाखविले. त्या शस्त्राचा बरेवाईटपणा अर्थातच लेखकांच्या वृत्तीवर अवलंबून असतो. फेकून दिलेले निरुपयोगी मांस हुडकीत हिंडणाऱ्या कोल्ह्याकुत्र्यांची वृत्ती जर एखाद्या लेखकाच्या अंगी असेल, तर तो लेखक आपल्या घामट, विषारी लेखनाने

सबंध राष्ट्राला दूषित करू शकतो. पण तोच जर उच्च दर्जाच्या, सुंदर प्रकाराच्या आणि सत्कीर्तीवर असणाऱ्या गोष्टींचा परामर्श घेणारा लेखक असला, तर तो स्वतः खरोखरच सत्यप्रकाश होऊ शकतो व सत्याचा संदेश किंवा प्रकाशाचे किरण तो बरोबर पोचवू शकतो. करसनदास हे दुसऱ्या वर्गातील म्हणजे सत्यप्रकाशी लेखक होते, आणि ईश्वराची कृपाच म्हणावयाची की, या प्रकारचे आणखी बरेचशे लोक आपल्याला लाभलेले आहेत. असे अभिजात लेखक पुष्कळ असले, तरी त्यांचे कामही पुष्कळच बिकट आहे हे निःसंशय. या लेखकांना त्यांच्या कामात यशस्वी होऊ देणे हे आपल्या हाती आहे. कारण रोजचा खुराक बनलेल्या वर्तमानपत्रादिकांत जर आपल्याला उच्च प्रकारचे लेखन हवे असेल, निकृष्ट किंवा इंग्रजीत ज्याला 'पीत' वाङ्मय म्हणतात ते नको असले, तरच उपरिनिर्दिष्ट अभिजात लेखकांना यशाची आशा आहे. लोकांच्या अभिरुचीवर लेखकाचे यशापयश अवलंबून असते. स्पष्टच सांगावयाचे, तर आपण निकृष्ट किंवा पीत वाङ्मयाचा त्यागच केला पाहिजे. रोज सकाळच्या प्रहरी, स्वतःच्या मुला-लेकरांच्या पुढे, बाळवाटीत प्रत्यक्ष विषच वाढून ठेवणे कुणाला आवडेल? असत्याविरुद्ध सत्य, युद्धाविरुद्ध शांतता, जुलुमाविरुद्ध न्यायीपणा, लालसेविरुद्ध प्रीती आणि मूर्खतेविरुद्ध सुज्ञता, अशी जी द्वंद्वयुद्धे जगात चालू आहेत ती धर्मयुद्धेच आहेत. त्यांच्यात सत्पक्षाचा जय हा झालाच पाहिजे, आणि तो होण्यासाठी त्यांच्याच कामाला वाहिलेला असा कसलेला पत्रकारवर्ग आपण सज्ज ठेवला पाहिजे. एरवी, मनुष्यप्राणी स्वतःचा सत्यनाश स्वतःच करून घेईल आणि आजवर आपण महत्प्रयासाने रक्षिलेली संस्कृती नष्ट होईल.

असे उत्तम पत्रकर्ते आणि सुधारून शुद्ध केलेला आचारधर्म या गोष्टी म्हणजे कृष्णार्जुनाची जोडी आहे. जनसेवेच्या ध्येयाप्रीत्यर्थ या कृष्णार्जुनांचे सुंदर सहकार्य झाले तर कोणत्या बाबतीत ते कल्याणप्रद होणार नाही? उत्तम पत्रकर्ते व सत्याचे पक्षपाती असणाऱ्या करसनदासांविषयी आपल्याला आदर वाटतो, त्याचे कारण ते जनसेवक होते, निष्कलंक धर्मप्रवृत्तीचे प्रवर्तक होते, आणि निष्पाप व सरल वृत्तीचे कैवारी होते, हेच होय. स्वतः मोठे नुकसान सोसूनही त्यांनी आपले वर्तमानपत्र लोकांना अप्रिय वाटणाऱ्या पण खरोखर उदात्त असलेल्या विषयांच्या चर्चेला सर्वस्वी वाहिले, यातच त्यांचा मोठेपणा आहे.

सत्यापायी छळ सोसणाऱ्या व जनसेवेसाठी स्वार्थावर लाथ मारणाऱ्या करसनदासांमधला तिसरा एक असामान्य गुण मला आदरणीय वाटतो. परदेशगमनाचा पुरस्कार करण्याचे त्यांचे धाडस व चातुर्य हा तो तिसरा गुण. आपले राष्ट्रीय जीवन अधिक भरदार व समृद्ध करण्याचे एक साधन म्हणजे परदेशगमन आहे, हे करसनदासांनी ओळखले आणि त्याचा पुरस्कार त्यांनी निर्भयपणाने आणि सयुक्तिकपणाने केला. पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य अशा दोन्ही देशांपासून आपल्या जे शिकून घेता येण्यासारखे आहे, ते आपण भेदाभेद विसरून अवश्य शिकून घेतले पाहिजे. तुटकपणा माणसाला दुर्बळ, शक्तिहीन करतो. सामाजिक दुर्बलतेचे तेच कारण आहे. समुद्राचे काळे पाणी ओलांडून प्रवास करू नये, हा आपल्या शास्त्रांतला निषेध थोडासा चमत्कारिकच नाही काय? त्या निषेधाविरुद्ध बंड पुकारण्याची जरुरी करसनदासांना पटली, हे त्यांच्या निर्भय पण विचारी वृत्तीला साजेसेच झाले. ते म्हणत, 'सबं भूमि गोपालकी. जसा स्वदेश पवित्र आहे,

तसाच परदेशही पवित्र आहे.' शिवाय, खुद्द हिंदी लोकांनीच पूर्वी कितीतरी समुद्रपर्यटन केलेले होते! तत्संबंधीचे बिनतोड ऐतिहासिक पुरावे करसनदासांनी लोकांपुढे मांडले आणि त्यांना सिद्ध करून दाखविले की, आपल्या इतर बऱ्याच धार्मिक पण चमत्कारिक प्रतिबंधांप्रमाणे हा समुद्रप्रवासाचा प्रतिबंधसुद्धा आपल्या धर्मांतला मूळचा अस्सल भाग असून, मागाहून प्रक्षिप्त झालेला व म्हणूनच अविश्वसनीय असा भाग आहे.

विचाराला न पटणारे हे धर्मशास्त्रातले निषेध आपले इतके अपरंपार नुकसान करीत आहेत, आणि हटवाद्याप्रमाणे अद्यापही आपल्या इतके खनपटीस बसले आहेत याचे कारण काय? याचे मुख्य कारण आपण आपल्या स्त्रीवर्गाला खऱ्या शिक्षणावाचून आजवर उपाशी ठेविले आहे हेच. काही वेडगळ समजुतीचे कदान्न घालून आपण त्यांच्या अंतरीची सात्त्विक भूक शमवू शकत पाहत आहोत आणि परिणामी अज्ञानाची पैदास मात्र वाढवीत आहोत. पण आता स्त्रीवर्ग स्वतःच जागृत झाला आहे, स्वतःच्या कल्याणाचा विचार स्वतः स्त्रियाच करू लागल्या आहेत, आणि स्वतःचे वेगळे व्यक्तिमत्त्व व वैशिष्ट्य संपादन करण्यासाठी त्या स्वतंत्रहीन होऊ लागल्या आहेत. स्त्रीवर्गाच्या या जागृतीचे बरेचसे श्रेय करसनदासांच्या अग्रेसर कर्त्या सुधारकांनाच आहे.

पुष्कळ गंभीर प्रश्नांचा विचार केवळ स्वतःच्याच बुद्धीने करण्याचे धाडस करसनदासांनी दाखविले. असे मनोधैर्य दाखविणे आणि सत्य जिकडे नेईल तिकडे बिनबोभाट जाणे, हाच खरा पुरुषार्थ आहे, हीच ऐतिहासिक महत्त्वाची कामगिरी आहे आणि लोकांची अंतःकरणे तेजोमय करणारी नवचेतावणी ज्योत हीच आहे. एका तत्त्वशोधकाने म्हटले आहे की, 'तुम्ही सत्याची ओळख पटवून द्या, आणि तेच तुम्हाला बंधमुक्त, स्वतंत्र करील.' या स्वतंत्रेचा आद्य पुरस्कर्ता म्हणूनच करसनदासांची स्मृती व करसनदासांविषयीची प्रेमभावना हिंदी लोकांच्या मनात जागृत राहील. करसनदासांनी करून दाखविले ते थोडेथोडके नसले, तरी अजून पुष्कळच करावयाचे बाकी आहे ही गोष्ट उघड आहे. परदेशगमन निषिद्ध मानणारे अजूनही पुष्कळ लोक आहेत. म्हणून करसनदासांनी आरंभिलेले कार्य आपण पुढे चालू ठेविले पाहिजे. राजा या नात्याने मिळालेल्या अनुभवांवरून मला या बाबतीत जे चार व्यवहार्य विचार सुचतात, ते मी पुष्टीदाखल येथे सांगतो. 'ज्ञातित्रासनिवारण' या नावाचा कायदा मी नुकताच माझ्या राज्यात केला आहे. जातिपातींच्या बंधनांमुळे व रूढींमुळे होणाऱ्या जुलुमाला आळा बसावा, हा या कायद्याचा हेतू आहे. जातीने केलेला जुलूम कोणत्या थरापर्यंत जाऊ शकतो, याचे ढळढळीत उदाहरण करसनदासांच्या संकटग्रस्त आयुष्यात आपल्याला दिसतेच. आजही एकाद्याला वाळीत टाकण्याचा प्रकार नित्य घडणारा आहे आणि जातीचा आग्रह म्हणजे शुद्ध दुराग्रह ठरण्यासारखा आहे. त्याचप्रमाणे वंशपरंपरांच्या मगरमिठीत सापडल्यामुळे आपल्या राष्ट्रीय जीवनाचा शक्तिपात तरी काय थोडा होत आहे? केवळ परंपरेच्या अभिमानाला बळी पडून वडिलोपार्जित धंद्याला आपण चिकटून बसलो, तर ते कितपत इष्ट आहे? साधे व्यवहारज्ञानच आपल्याला सांगेल की, स्वतःच्या विशिष्ट गुणधर्मांनुसार ज्याला जी गोष्ट उत्कृष्ट प्रकारे करता येते तीच त्याने करणे इष्ट आहे. जन्मसिद्ध परंपरेला चिकटून बसणे व्यर्थ आहे. क्षत्रियजातीत जन्मलेला मनुष्य हा नेहमी लढवय्याच निपजतो असे नाही, किंवा शूद्र जातीचा मनुष्य हा नेहमी परिचर्यात्मक कर्मात कुशल

असतोच असेही नाही. स्वभावधर्मानुसार ज्याला जी कामगिरी बजावता येण्यासारखी आहे ती त्याला उत्कृष्टपणे व संपूर्णपणे पार पाडण्याचे भाग्य आपण आता लाभू दिले पाहिजे. थोडक्यात सांगावयाचे तर, आपला आजचा समाजधर्म व आपली सामाजिक व्यवस्था अजून बहुजनसमाजाच्या हिताचा विचार करण्यास तयार नाही. पण समाजधुरिणांना तो विचार करण्यास करसनदासांनी भाग पाडले आहे. समाजाच्या प्रत्येक घटकाला, प्रत्येक व्यक्तीला, त्याच समाजात राहून स्वतःच्या स्वाभाविक शक्तींचा संपूर्ण विकास साहजिकपणे व अबाधितपणाने करून घेण्याचा हक्क आहे. या हक्काची पहिली घोषणा करणारा व तो संपादण्यासाठी सध्या सुरू असलेल्या बौद्धिक चळवळीचा प्रारंभ करणारे करसनदासच होते. समाजमात्राची इष्टता पारखण्याची खरी कसोटी त्रिविध असते. ती अशी की - (१) हा समाज व्यक्तीच्या कर्तृत्वशक्तीला एकंदरीत पोषक आहे की विघातक आहे? (२) व्यक्तिमत्त्व म्हणून जी चीज आहे तिची ओळख व पारख याला आहे किंवा तिच्याबद्दल अज्ञान व अवहेलनाच हा समाज दर्शवीत आहे? (३) स्वतःच्या विशिष्ट गुणधर्मांचा पूर्ण विकास करण्याची सूट हा समाज सर्व स्त्री-पुरुषांना देत आहे किंवा नाही? या कसोट्यांना उतरेल तोच समाज चांगला व खरा. सामाजिक जीवनपटाची घडी स्वातंत्र्याच्या सफाईने व सत्याच्या सौंदर्यानेही नटवून नीट बसविण्याच्या कामी झटणारे करसनदास म्हणजे स्वातंत्र्य व सत्य यांच्या संस्थापनेकरिता अवतरलेले एक समर्थ व निग्रही महापुरुषच होते - होते कसचे, आहेत; कारण करसनदासांनी काळाला जिंकले आहे, ते अमर झाले आहेत. आपल्या चरित्राची बरोबरी करण्याची स्फूर्ती लोकात उत्पन्न करणे हेच महापुरुषांच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे. त्या स्फूर्तीच्या रूपाने ते अखंड जिवंत राहू शकतात. देहरूपाने नसले तरी कीर्तिरूपाने ते अमर असतात. एका सुभाषितात म्हटले आहे की-

चलं चित्तं, चलं वित्तं, चले जीवितयौवने ।
चलाचलमिदं सर्व, कीर्तिर्यस्य स जीवति ।।

- म्हणजे चित्त चंचल आहे, लक्ष्मीही चंचलच आहे, आणि आयुष्य व तारुण्य हीदेखील क्षणभंगुर आहेत; चराचर सर्व वस्तू नाशवंत आहेत; जिवंत राहणारा फक्त तोच एक, की ज्याची कीर्ती अखंड टिकणारी आहे.

●●●

१८६.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २२ मार्च, १९३४

प्रसंग : फुलांच्या प्रदर्शनाचा उद्‌घाटन समारंभ

मि. टी. ई. द. मोरसीये यांनी अंतःकरणपूर्वक केलेल्या ओजस्वी आणि सुंदर भाषणाची स्पर्धा करणे शक्य नाही. मि. मोरसीये हे आमचे चीफ इंजिनिअर आहेत. ते जन्माने आणि वृत्तीने फ्रेंच असले तरी अत्यंत कार्यतत्पर व उद्योगी अधिकारी असून शिक्षणाने इंग्लिश आहेत. त्यामुळे त्याचे वक्तृत्व आणि सुंदर शैली साधण्याचा आम्हाला प्रयत्न तरी करता येईल.

आयुष्यातील प्रत्येक गोष्ट तुलनात्मक असते. बडोदे ही पुष्पनगरी असू शकेल; परंतु आपणाला हिंदुस्थानाशी बडोद्याची तुलना करावयाची आहे. युरोपातील परिस्थिती हिंदुस्थानातील परिस्थितीहून अत्यंत भिन्न आहे. निसर्गाने दिलेल्या देणगीचा फायदा घेण्याकरिता शक्य तितका प्रयत्न करणे एवढेच आपल्या हातचे आहे. पश्चिमेकडील हिरवी पटांगणे आणि हिरव्यागार दऱ्या आपणाकडे नसतील, संस्कृतीच्या उपयुक्ततेचे माप, एखादे राष्ट्र, नैसर्गिक देणग्यांचा किती प्रमाणात उपयोग करून घेते यावर अवलंबून असते. याचमुळे हिंदुस्थानात अन्यत्र आढळणाऱ्या रूक्ष जमिनी आणि दगडधोंडे यांजकडे पाहून, निसर्ग आणि निसर्गाचे सुंदर देखावे याजबद्दल अनादर असू नये.

गुजरात प्रांत पीकपाण्यात समृद्ध आहे. संस्थानाने या बाबतीत सुरू केलेल्या कामात आम्ही आमच्या पूर्वजांच्या अनुभवांचा फायदा घेऊन प्रगती करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रीष्म ऋतूत तसेच अडचणींच्या वेळी प्रवाशाला निसर्गाच्या सुखकर कोपऱ्याचा आश्रय घेता येतो हे जाणून आम्ही आमच्या संस्थानात वृक्षारोपणे व वृक्षवर्धन ही कामे सुरू ठेविली आहेत.

आमचे चीफ इंजिनिअर यांनी भाषणात व्यक्त केलेल्या भावनांशी मी सहमत आहे. त्यांच्या ठिकाणी बसत असलेली आदर्श कर्तव्यदक्षता आणि कार्याची विविधता याबद्दल त्यांचे आभार मानून हे वटोदर पुष्प प्रदर्शन मी खुले करतो.

●●●

१८७.

स्थळ : दिल्ली
काळ : तारीख २४ मार्च, १९३४
प्रसंग : तेविसावे हिंदी साहित्य संमेलन

एकभाषेची गरज आज हिंदुस्थानाला आहे. या मुद्द्याचे समर्थन करीत बसण्याची मुळीच जरूर नाही. ती गोष्ट आज सर्वतोपरीने सिद्ध झालेली आहे. भिन्न-भिन्न भाषांच्या अडचणी या आपल्या राष्ट्रीय दुर्बळतेचे एक मोठे कारण होऊन बसल्या आहेत, हे आज कुणाला दिसत नाही?

परंतु ही परिस्थिती ज्यांना तंतोतंत पटते त्यांच्यातही दोन तट पडले आहेत. कारण एकभाषेची गरज भागविणारे मार्ग सध्या उघडपणे दोन दिसत आहेत ना ? एका पक्षाचा बालेकिल्ला दक्षिण हिंदुस्थान आहे, तर दुसऱ्या पक्षाचे मूलस्थान उत्तर हिंदुस्थान आहे. पहिल्या पक्षाला वाटते की, इंग्रजी भाषा हीच हिंदुस्थानाची एकभाषा होण्यास सर्वांत अधिक लायक आहे. या लायकीचे कारण असे की, पाश्चिमात्य संस्कृतीशी जडलेला आपला स्नेहसंबंध वृद्धिंगत होण्यासाठी आणि राज्यकारभाराचे, न्यायविषयक व उच्चशिक्षणविषयक कामकाज चालविण्यासाठी आपल्या बुद्धिप्रधान वर्गाला इंग्रजी भाषेचे ज्ञान हे आवश्यकच आहे आणि या उच्च बुद्धिमान लोकांचे व्यवहार इंग्रजी भाषेतून चालू लागल्यावर सामान्य जनतेचे व्यवहारही त्याच भाषेतून चालणार, हे उघड आहे. 'महाजनो येन गतः स पंथा.' अशा प्रकारे लोकभाषा ही इंग्रजीच राहणार. ती इंग्रजीच राहणे आवश्यक, साहजिक व इष्ट आहे, असे पक्षाचे म्हणणे.

याचा अर्थ असा की, प्रत्येक हिंदी माणसाला कमीत कमी तीन भाषा अवगत असाव्या असे आपण म्हणणार. एक त्याची मातृभाषा, त्यांच्या कौटुंबिक व सामाजिक व्यवहारासाठी या मातृभाषेशी कसलाही संबंध नसणारी अशी दुसरी इंग्रजी भाषा, त्याच्या सार्वजनिक व आंतरप्रांतीय व्यवहारासाठी आणि तिसरी तो हिंदू असला तर संस्कृत भाषा किंवा मुसलमान असला तर अरेबिक अथवा फार्सी भाषा. या तिसऱ्या प्राचीन भाषांचा नित्याच्या व्यवहारात काही उपयोग नसला तरी आपले प्राचीन वाङ्मय भांडार त्या भाषांच्या कपाटांतून साठविलेले असल्याने त्या भांडारावरचा आपला हक्क अबाधित ठेवण्यासाठी तरी त्या भाषांचे ज्ञान अवश्य हवेच.

अशा प्रकारे त्रिविध भाषाज्ञान संपादण्यापायी हिंदी माणसाची कशी त्रेधा उडते पाहा. त्याचे मन म्हणत असते, 'मी बंगालीतून किंवा मराठीतून विचार करणार.' मेंदूचा एक कप्पा इंग्रजीसाठी व दुसरा एक कप्पा संस्कृत किंवा फार्सीसाठी त्याला राखून ठेवावा लागतो. असे कप्पे न ठेवले तर पौर्वात्य व पाश्चिमात्य संस्कृतीचे ज्ञान आणि राष्ट्रभाषा म्हटलेल्या इंग्रजीवर प्रभुत्व या गोष्टी तो कशा संपादणार ? मला स्वतःला वाटते की, हिंदुस्थानाची राष्ट्रीयदृष्ट्या एकी होण्याचा किंवा संस्कृतीदृष्ट्या प्रगती होण्याचा हा मार्ग खास नव्हे.

दुसऱ्या म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानी पक्षाचे म्हणणे असे की, हिंदी हीच आपली स्वाभाविकपणे राष्ट्रभाषा आहे. ती संस्कृतोद्भव असल्यामुळे तिचा स्वीकार केल्यावर आपली व्यवहारभाषा आणि साहित्यभाषा यांच्यात भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने बरेच साम्य व सख्यत्व राहील. निदान इतके तरी खरेच की, संस्कृतभाषेशी जिचा काडीचाही संबंध नाही त्या इंग्रजी भाषेचा आपण राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकार केला, तर आपली व्यवहारभाषा व साहित्यभाषा यांच्यात मनस्वी फरक पडणार आहे आणि त्याच्याहून पुष्कळच कमी असणारा फरक हिंदी भाषेच्या आश्रयाअंती आपली व्यवहारभाषा व साहित्यभाषा यांच्यात पडेल. हिंदुमात्राला संस्कृत आणि मुसलमान म्हणणाराला फार्सी या भाषा अवगत असणे संस्कृतीदृष्ट्या अवश्य आहे. या दोघा जणांना हिंदी भाषा म्हणजे एक नवीच दुर्बोध देशी भाषा वाटण्याचे काहीच कारण नाही. उर्दूच्या स्वरूपात ते हिंदी भाषाच प्रत्यही वापरीत असतात. ती उर्दू म्हणजे अरेबिक फार्सी शब्दांचे मिश्रण असलेली वास्तविक हिंदी भाषाच होय. उत्तर हिंदुस्थान हा आपल्या देशाचा २/३ म्हणजे बराच मोठा भाग आहे. सामान्य राष्ट्रभाषा म्हणून आपण हिंदी भाषेचा अंगीकार केला, तर या विस्तीर्ण प्रदेशातील बहुसंख्याक लोकांचा फायदा असा होईल की, त्यांचे प्रांतिक व्यवहार, वाङ्मयीन संस्कृती आणि दैनिक व कौटुंबिक व्यवहार या सर्वांसाठी एकाच जातीच्या भाषांचा लाभ त्यांना होईल. भिन्न जातीच्या किंवा परस्परांशी विसदृश असलेल्या बऱ्याच भाषा शिकण्यापेक्षा सजातीय किंवा एकमेकींशी निकट संबंध असणाऱ्या तीन भाषा शिकणे हे खात्रीने अधिक सोपे आहे. संस्कृतीदृष्ट्या ते अधिक मोलाचेही ठरेल. या प्रकाराच्या स्पष्टीकरणासाठी उदाहरण द्यावयाचे तर भूमध्य समुद्राच्या काठच्या युरोपियन देशांचे उदाहरण मी देईन. तेथल्या लोकांना प्राचीन अभिजात भाषा म्हणून लॅटिन, आंतरराष्ट्रीय भाषा म्हणून फ्रेंच आणि स्वभाषा म्हणून इटालियन किंवा स्पॅनिश अशा तीन भाषा शिकाव्या लागतात. हे उदाहरण आपल्या परिस्थितीशी पुष्कळच जुळते आहे. याच्या उलट स्वीस लोकांचे उदाहरण पाहा. त्यांना फ्रेंच, जर्मन व इंग्रजी या भाषा शिकाव्या लागतात पण स्वतःची जशी त्यांना भाषाच नाही आणि त्यांनी कोणत्याही प्रकारचे उत्तम वाङ्मय निर्माण केलेले नाही. या दोन उदाहरणापैकी पहिलेच उदाहरण अर्थात अधिक अनुकरणीय आहे.

राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदीचा स्वीकार आपण केल्यावर, इंग्रजी भाषा शिकण्याची आपल्याला आवश्यकता राहणार नाहीच, असे आजच्या परिस्थितीकडे पाहता निखालस सांगता येत नाही. इंग्रजीमुळे इंग्लंड व इतर पाश्चिमात्य देश यांच्याशी आपला जो संबंध जडतो, तो तुटणे तूर्त आपल्या हिताचे नाही.

परंतु केवळ बुद्धिमंत वर्गाने शिकून घ्यावी अशी इंग्रजी भाषेची स्थिती आपण ठेवू. या वर्गातली सुशिक्षित माणसे, समजा दहा लाख असली तर त्या दहा लाख सुबुद्ध लोकांनी एक परकी भाषा आत्मसात करणे निराळे आणि बहुतांशी निरक्षर असलेल्या बाकीच्या तीस कोटी लोकांनी इंग्रजीसारखी व परकी भाषा शिकण्याची धडपड करणे फार निराळे. या सामान्यजनसमूहाला हिंदी शिकणेच त्या मानाने विशेष सोपे जाईल आणि इतर प्रांतांबरोबरचे आपली दळणवळणही हिंदीच्या द्वारे विशेष जोमाने चालू लागेल.

व्यवहारशास्त्राच्या दृष्टीने हा फायदा मोठाच आहे; पण याचा मानसशास्त्रदृष्ट्या होणारा परिणाम अधिक महत्त्वाचा आहे. तो असा, नेहमी परकी भाषा वापरणाराच्या मनावर एक प्रकारचे दडपण पडून ते त्याला निरुत्साह करीत असते. मनुष्यदेहाच्या मंदिरात वास करणाऱ्या वाग्देवतेच्या अंगी जी स्वाभाविक रमणीयता असते, ती रमणीयता या परकी भाषेच्या अष्टौप्रहाराच्या लगामामुळे नष्ट होते, स्वभावसुंदर वाचेची ती स्वभावसिद्ध मानाची जागा पटकाविण्यासाठी एक हीन दर्जाची, संकरयुक्त व अशुद्ध अशी धेडहुजरी भाषा आपल्या तोंडी बसत जाते आणि अशा प्रकारे भाषेच्या स्वाभाविकतेला व सौंदर्याला आपण कायमचे पारखे होतो.

दुसरा एक विचार आपण असा करावयाचा की, जी गोष्ट राष्ट्रीयत्वाला विघातक असते ती गोष्ट हटकून दास्यवृत्तीला पोषक असते. खुद्द इंग्लंडचेच उदाहरण आपण घेऊ. शेजारच्या काही युरोपियन देशांची बटीक होऊन राहण्याचे जेव्हा आंग्लभूमीने नाकारले, तेव्हाच वायक्लिफ, शेक्सपिअर व बिल्टन यांनी निर्मिलेले ऐन इंग्रजी भाषेचे देशीकार लेणे त्या भूमीला लाभले. तीच गोष्ट जपानची. शेजारच्या अजस्र चीन देशाचे अनुकरण करीत बसण्याची दास्यवृत्ती जपानने झुगारून दिली. तेव्हाच जपानच्या परकीय संस्कृतीचा उदय झाला. म्हणजे जपानी काव्यादिक ललितकला लोकमान्यता पावल्या, बुशिदो नावाचा युगप्रवर्तक धर्मग्रंथ निर्माण झाला व खरा जपानी बाणा लोकांच्या अंगी बाणला.

आज सुशिक्षित जपानी लोक इंग्रजी भाषेचा उपयोग करतात तो फक्त पाश्चिमात्य शास्त्रादिकाच्या अभ्यासापुरता आणि पाश्चिमात्यांशी येणाऱ्या संबंधापुरताच. स्वतःच्या देशामध्ये किंवा स्वतःच्या वाङ्मयासाठी इंग्रजीचा उपयोग करावा असे त्यांच्या स्वप्नीही येत नाही. सामान्य राष्ट्रभाषा म्हणून आपणही हिंदीचा उपयोग का करावा, हे या दोन उदाहरणांवरून किंवा गत व वर्तमान दोन्ही कालांच्या अनुभवावरून स्पष्ट कळण्यासारखे आहे.

सर्वसामान्य झाली तरी आपला डौलदारपणा न सोडणारी अशी हिंदी हीच आपणा सर्वांची एकभाषा झाली पाहिजे. हिंदी भाषा कुणाला म्हणावयाचे ते मात्र काळजीपूर्वक निश्चित करून घ्यावयाला हवे. उत्तर हिंदुस्थानातील हिंदू लोक जी भाषा देवनागरी लिपीतून लिहितात आणि तिकडचे मुसलमान लोक जी भाषा उर्दू लिपीतून लिहितात ती भाषा म्हणजे हिंदी भाषा होय, असे आपण समजू. त्या भाषेत हिंदूंनी संस्कृत शब्दांचा भलताच भरणा केला आणि मुसलमानांनी अरेबिक व फार्सी शब्दांचा तसलाच भरणा केला, तर ती भाषा एकमेकांना कळावयाला तिकडे कठीण जाते आणि मग लखनौच्या मुसलमानाला काशीच्या पंडितांची हिंदी बोली महत्प्रयासानेच समजून घ्यावी लागते. चीनमध्येदेखील पेकिंगचा नागरिक कॅन्टनच्या नागरिकांशी बोलू लागतो.

तेव्हा अशीच परिस्थिती होते. हा गोंधळ थांबविण्यासाठी चीनमध्ये असा ठराव करण्यात आला आहे की, वाङ्मयलेखनासाठी आणि दैनिक व्यवहारासाठी एक पेई-हुआ (pei-hua) नावाची जानपद भाषाच सर्वांनी वापरली पाहिजे. उत्तम वाङ्मयनिर्मिती हिंदी भाषेतही होऊ शकते, हे तुलसीदास व कबीर यांनी सिद्ध करून दाखविलेच आहे. शिकण्याच्या दृष्टीने म्हणाल, तर बंगाली लोकांसारख्या साधारणतः अन्य-भाषा-पराङ्मुख असणाऱ्या लोकांनासुद्धा हिंदी भाषा थोड्याच दिवसात शिकून घेता येते; पण तेच त्यांना इंग्रजी भाषा हस्तगत करावयाला अनेक वर्षे परिश्रम करावे लागतात आणि ते करूनही 'मेकॉलेच्या इंग्रजीची खुळी नक्कल' असे त्यांच्या बाबुशाही इंग्रजीला हिणवीत मेकॉलेचे जातभाई त्यांना हसतात ते निराळेच. इंग्रजी भाषा हिंदी लोकांनी शिकावी अशी मेकॉलेसाहेबांनी जी खटपट केली, ती एका अर्थी वाजवी व एका अर्थी गैरही होती. वाजवी अशामुळे की, इंग्रजी भाषा शिकल्याने हिंदी लोकांच्या सांस्कृतिक ज्ञानात सुंदर भर पडेल हे मेकॉलेसाहेबांनी बरोबर ताडले आणि त्यांचे चुकले एवढेच की, हिंदी माणसाला त्याच्या स्वतःच्या संस्कृतीपासून तोडून आपण वेगळा केला तर त्याची मानसिक अधोगती होईल हे मेकॉलेसाहेबांच्या लक्षात आले नाही. असो, आजच्या परिस्थितीत हिंदी माणसाने साम्राज्यविषयक कारभारासाठी इंग्रजी, उच्च दर्जाचे संस्कृतीपूर्ण जीवन अनुभविण्यासाठी इंग्रजी व तिच्याच जोडीला संस्कृत अथवा फार्सी आणि घरगुती वापरासाठी स्थानिक देशी भाषा यांचाच अवलंब करणे इष्ट आहे, असे मला वाटते. आपल्या प्रांतिक देशी भाषा या स्थानिक लोकांच्या हृदयभूमीत खोल रुजलेल्या आहेत. काही केले तरी त्या टिकणारच. त्यांच्या मुळाला हात घालणे म्हणजे प्रांतिक भावनांचे धागेदोरे निष्कारण दुखविणे आहे. म्हणून देशी भाषांचे वैपुल्य प्रचारात राहणे अपरिहार्य आहे. तथापि, आपल्या सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनातील त्या भाषांचे कार्यक्षेत्र मात्र हळूहळू संकुचित होत जाणार हे नक्की, कारण आपला देश जसजसा एकराष्ट्रीयत्वाच्या पदाला प्राप्त होत जाईल आणि आधुनिक युगांतील स्वतःचे महत्त्व ओळखू लागेल, तसतसा हा देशी भाषांचा पसारा आपोआप आटोपता होत जाणारा आहे. त्या भावी मोठेपणासाठी आपण सध्या क्षुद्र भावना व कूपमंडूकवृत्ती त्यांचा त्याग करावयास शिकले पाहिजे. महान राष्ट्रे आणि क्षुद्र मनोवृत्ती यांची सांगड कधीही घालता येत नसते.

एकलिपी असण्याच्या बाबतीत मी रोमन लिपी अंगीकारण्याच्या विरुद्ध आहे. एकभाषा म्हणून इंग्रजीचा अंगीकार करू नये, असे ज्या कारणास्तव मला वाटते त्याच कारणास्तव रोमन लिपीही स्वीकारू नये असे मला वाटते. ती लिपी आपलीशी वाटावी असे तिच्यात काय आहे ? युरोप खंडात परदेशी प्रवाशासाठी जशी एक एस्परँटो नावाची नवीन भाषा मारून - मुटकून बनविली आहे, तशी ही लिपी निवळ कृत्रिम आहे. आपल्या स्वाभाविक विकासाला पोषक असे तिच्यात काहीच नाही. आज आमच्यामध्ये अनेक भाषांचा गोंधळ आहे आणि त्यात भर म्हणून डझनावारी लिप्याही आम्ही वापरीत आहोत. आमच्यापुढे अनेक भाषा-लिप्यांचे अवघड दुर्ग खडे आहेत खरे; पण एकभाषा म्हणून हिंदी व एकलिपी देवनागरी यांचा आम्ही आश्रम केला, तर हे खडे दुर्ग केवळ खड्यासारखे उचलून आम्ही दूर टाकून देऊ, यात मुळीच संदेह नाही. एकभाषा व्हावयाला हिंदी ही जशी लायक आहे, तशीच देवनागरी लिपी ही एकलिपी होणे

स्वाभाविकतः योग्य आहे. संस्कृताची तोंडओळख ज्याला झाली आहे त्याला संस्कृतजन्य कोणतीही लिपी वाचणे सोपे जाते. सर्व हिंदुस्थानाशी संस्कृतीदृष्ट्या आपण एकरूप व्हावे म्हणून दक्षिणेकडचे द्राविडी लोक ज्याप्रमाणे संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व संपादन करतात, त्याप्रमाणे त्यांनी हिंदी भाषा व देवनागरी लिपी शिकून घ्यावयाला काय हरकत आहे ? त्यांच्या नंदीनागरी लिपीचे देवनागरी लिपीशी पुष्कळ साम्यही आहे. अशी वृत्ती ठेवून आपण नेटाने कार्य करू तर थोड्याच वर्ष-दशकांत जवळ-जवळ हिंदुस्थानभर एकभाषा व एकलिपी होण्यास हरकत नाही. त्यावेळी आपल्या देशातील सर्व लोक एकाच भाषेतील दैनिके वाचू लागतील, उपयुक्त कल्पनांचा प्रसार त्यांच्या मूळ अविकृत स्वरूपातच देशभर होऊ शकेल, सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा एकत्र व एकही आडपडदा न ठेवता खुलेपणाने होऊ लागेल आणि नवे राष्ट्रीय वाङ्मय निर्माण होऊ लागेल. हे उज्ज्वल उद्दिष्ट साध्य व्हावे म्हणून आपण मनोभावे प्रयत्न केला पाहिजे. महाप्रयत्ने साधावे असेच हे ध्येय आहे. मानवी इतिहासात भावनांचा जोर किती प्रभावशाली ठरतो हे सुधारकांना कुणी सांगावयाला नकोच. भावना जोरावल्या म्हणजे बुद्धीचे हट्ट तिच्यापुढे मुळीच चालत नाही; परंतु आपले कार्य असे आहे की, त्या कामी साहाय्य करण्यासाठी भावना व बुद्धी या सख्ख्या बहिणीसारखे प्रेमाने एकत्र होऊन झटतील. आपला सुबुद्ध जाणता, देशाभिमान कंठरवाने आपणास एकभाषा करण्याविषयी सांगत आहे आणि आपली बुद्धी सर्वमान्य अशा एकलिपीबद्दल आपल्याला आग्रह करीत आहे. आपला जुना शेजारी असलेला महान चीन देशसुद्धा आपल्या चाळीस कोटी प्रजेला आज एकच वर्णमाला शिकवीत आहे आणि एकाच सर्वसामान्य राष्ट्रभाषेत नूतन वाङ्मय निर्माण करीत आहे. देशात कमालीची घालमेल चालू असतानाही जर चीन देशाला इतके करून दाखविता येत आहे, तर आपल्याला त्यात काय अशक्य आहे ?

●●●

१८८.

स्थळ : ग्रोव्हनॉर हाउस, लंडन
काळ : ता. २४ जुलै, १९३४
प्रसंग : समर रिसेप्शन, ईस्ट इंडिया असोसिएशन

आजच्या या सभेत हजर राहण्याविषयी मला जेव्हा सांगण्यात आले, त्यावेळी येथे मला काही बोलावे लागेल याची मला अंधूकही कल्पना नव्हती; परंतु आमच्या मित्रांच्या विनंतीस मला मान दिला पाहिजे.

माझ्यापूर्वी दोन वक्त्यांची भाषणे झाली असून त्यात त्यांनी इतके उच्च आणि नवे विचार प्रदर्शित केले आहेत की, त्यांची पुनरुक्ती माझ्या तोंडून होण्याची जरुरी नाही. आम्ही इतकेच सांगतो की, त्यांनी उल्लेखिलेल्या पुष्कळ समंजस विचारांशी आम्ही सहमत आहोत.

आपण एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, पूर्वीच्या परिस्थितीत आणि आजच्या परिस्थितीत फार मोठा फरक पडला आहे. खरे पाहिले असता आपण वेगवेगळ्या देशात अगर खंडात राहत नसून, ज्यांत सर्वांचे हितसंबंध सारखे असून ते सहानुभूतिपूर्वक विचारले जातात अशा एका अविभक्त जगात वावरत आहोत. जे पूर्वी खंड होते त्यांचे रूपांतर देशात आणि जे देश होते त्यांचे परगण्यांत झाले आहे अशा तऱ्हेने आपले नैतिक आणि आर्थिक संबंध अविभाज्य रीतीने एकत्रित झाले आहेत. व्यवहारात आणि राष्ट्रांच्या कारभारात या गोष्टींचे महत्त्व न आणणे अदूरदर्शीपणाचे ठरेल.

हे जोपर्यंत झाले नाही तोपर्यंत लहान किंवा मोठ्या प्रमाणावरील आर्थिक प्रगतीकरिता झगडा, कराविरुद्ध झगडा, ही चालू राहतील आणि यापासून मानवजातींचे कल्याण होणे शक्य नाही. असल्या उपायांपासून काही थोडा काळ, काही थोड्या जातिसमुदायांना फायदा होईल; परंतु सर्व जगाच्या दृष्टीने विचार केल्यास, आपणांजवळ उच्चतर दृष्टी, उच्चतर सहानुभूती, लहानसहान जातीकरिता नव्हे तर अखिल मानवजातीकरिता प्रेमभाव यांची जरुरी आहे. ही नसतील तोवर परस्पर द्वेषभाव, परस्पर झगडे हे नेहमी चालू राहतील. साम्राज्याच्या कारभारात आमच्या सारख्यांचा कोणत्याही प्रकारचा हात नसल्याने, आम्हाला नुसते विचार प्रदर्शित करता येतात.

आम्हांला आशा आहे की, हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेत अपेक्षिलेले बदल हे इतक्या चांगल्या तऱ्हेने घडवून आणले जातील आणि हिंदी लोकांना दिलेले अधिकार हे इतके सामर्थ्यवान असतील की, साम्राज्याच्या आणि मानवजातींच्या प्रगतीकरिता नुसती भावनामय नव्हे तर खरीखुरी मदत हिंदी लोकांना करता येईल.

इतके सांगून, आमच्या मित्रांना आणि विशेषतः पुष्कळ वर्षांपासून परिचित असलेल्या माझ्या जुन्या मित्रांना लॉर्ड लॅमिंगटन व लॉर्ड लिनलिथगो यांना भेटण्याची आमच्या अनेक स्नेह्यांनी जी संधी दिली त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. परस्परांच्या निकट सहवासात येण्याजोगे काही असले प्रसंग पाहून सर्व हिंदी लोकांना आनंदच वाटतो. असले प्रसंग जास्त येऊन परस्परांच्या विचार-विनिमयाला आणि सामाजिक करमणुकीला अधिक अवसर मिळेल अशी आम्हाला आशा आहे.

शेवटी, हे प्रासंगिक विचार प्रदर्शित करण्याची आपण जी आम्हांला संधी दिलीत त्याबद्दल पुन्हा एकदा आम्ही आपले आभार मानतो.

●●●

१८९.

स्थळ : कॅक्स्टन हॉल
काळ : ता. ७ ऑगस्ट, १९३५
प्रसंग : युनियन ऑफ वेस्ट ॲण्ड ईस्टची सभा

श्री. दत्त यांनी स्थापन केलेल्या 'व्रतचारी' चळवळीसंबंधाने आम्हाला विशेष आस्था वाटते. या चळवळीपासून हिंदुस्थानातील लोकांना पुष्कळ फायदा होण्याचा संबंध आहे. हिंदी लोकांच्या पुनर्जीवनाचा विचार केल्यास या व्रतचारी चळवळीने सर्व प्रश्न सुटतील असे अर्थातच नाही.

हिंदुस्थान हा एक असा देश आहे की, ज्यात पूर्वी गुप्त आणि मौर्य यांची साम्राज्ये होऊन गेली. मध्य आफ्रिकेमध्ये असणाऱ्या काही लोकांप्रमाणे पूर्वीही कधी आम्ही रानटी नव्हतो व आजही नाही.

आमच्या पूर्वकालीन जुन्या वाङ्मयावरून विचार केला असता, आमच्या स्त्रियांना गीत आणि नृत्य ही शिकणे अवश्य समजले जाई. आमच्या जुन्या राहणीप्रमाणे तुमच्याइकडील सध्यांची राहणी दिसते.

एखाद्या जातीचे रूपांतर राष्ट्रात व्हावयाला सामान्य कायदा, सामान्य धर्म, सामान्य रूढी, सामान्य भावना, सामान्य आचारविचार, सामान्य आकांक्षा यांची जरुरी असते. यापैकी कोणतीही एक कसोटी लावली असता, तिला हिंदी राष्ट्र टिकू शकते, असे आढळेल.

याचमुळे हिंदुस्थानाला विविधधंदा किंवा जाती यांची खिचडी, असे न म्हणता एक राष्ट्र म्हणणे शोभेल.

हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या भागांतून येणारे हिंदी लोक आणि युरोपियन लोक यांच्याबरोबर आम्ही काम केलेले आहे. त्याप्रसंगी परस्परांचे म्हणणे परस्परांना समजले नाही असे कधीही झालेले नाही. आमचे बहुतेक आचारविचार सारखेच आहेत. फरक असलाच तर सारखेपणातील रुक्षता घालविण्यापुरताच.

आमच्या जुन्या रूढी नाहीशा होत असून, त्यांच्या जागी नव्या प्रस्थापित करून आनंद उपभोगण्याइतका नव्या रूढींशी आमचा परिचय नाही. तरी पण सुधारणा घडवून आणण्याचा आम्ही प्रयत्न केला पाहिजे. अर्थात शरीरसामर्थ्यावाचून काहीही मिळविता येणे शक्य नाही.

आम्हाला अधिक शारीरिक सामर्थ्य आणि अधिक आनंद यांची जरुरी आहे. देशात थोडे अधिक स्वातंत्र्य आम्हाला हवे आहे.

एखाद्या राष्ट्राचे पुनरुज्जीवन तेव्हाच होऊ शकेल की, जेव्हा त्यात राज्यघटनेसंबंधाने विचार करणाऱ्या स्वतंत्र संस्था अस्तित्वात येतील. या बाबतीत महत्त्वाची प्रगती सध्या होऊन राहिली आहे.

शारीरिक खेळ, कसरती, संगीत वगैरेची आवड हिंदी लोकांना आहे. पूर्वीच्या काळी, आमच्या लहानपणी, व्यायाम घेतल्यावाचून लोक घराच्या बाहेरही पडत नसत. कुस्ती, अश्वारोहण, वगैरेसारखे व्यायाम ते आपल्या योग्यतेनुसार घेत.

ज्याप्रमाणे तुमच्या इकडे चहा, भोजन वगैरे प्रसंगी त्यांच्या जोडीला संगीत असते, त्याचप्रमाणे आमच्यातही असते. संगीतावाचून कोणताही समारंभ साजरा केला जात नसे. कित्येक देवतांच्याप्रीत्यर्थ आमच्याकडे गरबे खेळले जातात आणि या गरब्यात सर्व दर्जाच्या स्त्रिया-राजकन्यादेखील भाग घेत असत. वाधेर आणि भिल्ल या जातीत देखील नाच असून, त्यापैकी काही फार मनोरंजक आहेत.

बडोद्यात आम्ही संगीतशास्त्रज्ञ, गाणारे, नृत्य करणारे, पोवाडे म्हणणारे शाहीर आणि तमासगीर या सर्वांना बक्षिसे वाटीत असतो. सध्याच्या काळाला साजेल असा फरक या बक्षिसात करण्यात आलेला आहे.

हिंदुस्थानातील शिक्षणपद्धती व सुशिक्षित लोकांचा जीवनक्रम यांचा आणि देशातील सामाजिक, धार्मिक, संस्कृतीविषयक चालीरीती यांचा, निकट संबंध येणे फार अगत्याचे आहे आणि याच दृष्टीने श्री. दत्त यांनी स्थापन केलेल्या चळवळीची उपयुक्तता फार मोठी आहे.

व्रतचारी चळवळ ज्या गोष्टींवर भर देते, त्यापैकी नृत्य आणि संगीत या दोन क्षेत्रात स्थानिक कला जिवंत ठेवण्याची उपयुक्तता आम्हाला नेहमी पटलेली आहे. बडोद्यातील स्त्रियांत गरब्याची प्रथा रूढ करण्याच्या बाबतीत आम्ही उत्तेजन दिलेले आहे. तसेच भारतीय संगीताचा पिढीजात गवयी लोकांकडून उत्कर्ष करण्याच्या बाबतीत आणि लोकगीतांचा संग्रह करण्याच्या बाबतीत आम्ही मदत केलेली आहे. जुने नाच आणि जुने पोवाडे हे सुशिक्षित लोकांच्या दुर्लक्षामुळे मरत चाललेले आहेत हे मात्र या बाबतीतील आमचे प्रयत्न लक्षात घेऊनही आमच्या नजरेत आले आहे. आमच्या संस्थानाप्रमाणे हिंदुस्थानच्या इतरही भागात हीच स्थिती आढळेल.

जेव्हा आम्ही या जुन्या संस्थांचा विचार करून त्यांना जरा तर्कशुद्ध पायावर बसवू लागलो, तेव्हा त्या नीट समजून त्यात आढळणारे दोष घालविणारे लोक मिळविणे, ही मोठी अडचण भासू लागली.

याच दृष्टीने श्री. दत्त सुरुवातीचे जे महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत त्याची किंमत फार मोठी आहे. जुन्या नृत्यांचे आणि लोकगीतांचे त्यांनी नुसते संशोधन चालविले नसून ते स्वतः नृत्य आणि लोकगीत याचे शिक्षण घेऊन सुशिक्षित लोकांत त्यांचा प्रसार करण्याचे कार्य करीत आहेत. आमचा सुशिक्षित वर्ग आणि आमच्या युनिव्हर्सिट्या यांच्या डोळ्यात ते एक प्रकारे अंजनच घालीत आहेत.

आमच्या मते श्री. दत्त हे अशा प्रकारचे कार्य करीत आहेत की, ज्याचे महत्त्व आता जरी लोकांना पटले नाही तरी पाऊणशे किंवा शंभर वर्षांनी पटेलच पटेल. ते अखिल हिंदुस्थानाकरता मोठे राष्ट्रीय कार्य करीत आहेत. या कार्याचे रूपांतर मोठ्या राष्ट्रीय चळवळीत होऊन हिंदुस्थानच्या इतिहासात श्री. दत्त यांचे नाव त्यामुळे अमर बनेल. आजपर्यंत तग धरून राहिलेल्या स्थानिक संस्कृतीला ही चळवळ विनाशापासून थांबवील आणि राष्ट्रीय जीवन जोम व आनंद यांनी ती भरून काढील.

जी गोष्ट जुन्या नृत्याची आणि लोकगीतांची तीच तऱ्हा देशी खेळांची. या खेळांचे पुनरुज्जीवन आपणाला करता येईल. पुस्तकरूपाने असल्या खेळांचा संग्रह आम्ही प्रसिद्ध केला असून, त्यात महत्त्वाची माहिती पुष्कळ एकत्रित केली आहे. सबंध हिंदुस्थानाकरिता अशा प्रकारचा संग्रह प्रसिद्ध झाल्यास, त्यापासून लोकांना फायदा होऊन पुष्कळ जागृतीच्या दिशा कळतील.

श्री. दत्त यांच्या व्रतचारी चळवळीचा आमच्यावर इतका मोठा परिणाम झाला आहे की, आम्ही त्यांना लवकर बडोद्याला येऊन तेथे ही चळवळ सुरू करण्याची विनंती केली आहे. आपल्या लोकात नवा उत्साह आणि आनंद या चळवळीने निर्माण होईल.

●●●

१९०.

स्थळ : लक्ष्मीविलास राजवाडा

काळ : तारीख २ डिसेंबर, १९३५

प्रसंग : हिंदू धर्माची पुनर्घटना याप्रसंगी अध्यक्षीय भाषण

सद्‌गृहस्थ हो, आपणाला चार शब्द सांगण्याची याच क्षणाला आम्हाला इच्छा झाल्याने आमच्या विचारात विस्कळीतपणा आढळल्यास आम्हाला क्षमा असावी.

प्रथमतः आम्ही एक खुलासा करू इच्छितो तो हा की, प्रस्तुत विषयावर आम्ही महाराज या नात्याने बोलत नसून एक व्यक्ती या नात्याने बोलत आहोत.

प्रो. सोमण यांचे आता आपण जे चांगले भाषण ऐकले त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन केल्यावाचून आपणाला राहवत नाही. पुष्कळ बाबतीत त्यांचे विचार चांगले भरीव आहेत. कित्येक बाबतीत त्यांचा आणि आमचा विरोध आहे. उदाहरणार्थ, सांस्कृतिक ऐक्यावर ते इतका भर का देतात हे आम्हाला कळत नाही. आपण आपल्या लोकांना शक्य तितक्या चांगल्या प्रकारचे शिक्षण देऊन लग्नाची गोष्ट त्यांच्या आवडीवर आणि बुद्धीवर सोपविली पाहिजे.

आपल्या सुधारणा स्थूल स्वरूपाच्या असल्यावाचून सहकारित्वाने आपणाला कार्य करता येणार नाही. असा एक काळ होता की, ज्या वेळी हिंदुस्थान हा अगदी अलग राहू शकला होता. काही काळानंतर इराण, अरबस्थान आणि युरोप या देशांतील लोक येथे आल्याने हिंदू संस्कृतीवर त्याचा परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही. विचारात यामुळे थोडीशी उदारता आली; पण भ्रातृभाव राखण्याचा धडा अजून आपण शिकलेलो नाही. वर्ग, जाती, धर्म, देश या व्यतिरिक्त विश्वधर्म, विश्वविचार यांचे चिंतन व्हावयाला हवे. परस्परांच्या धर्माचा आणि चालीरीतीचा अभ्यास केल्यानेच खरोखर आपल्या विचारात आणि इतर गोष्टींत सुधारणा होऊ शकते.

या विषयावर आम्ही पुष्कळ वर्षे विचार केला असून, आमच्या प्रत्येक प्रगतीच्या पावलाने काही काही उद्दिष्ट साध्य केले आहे. प्रथमतः कसली जरुरी असेल तर ती सुधारणा घडवून आणण्याच्या इच्छेची. ही प्रथम आपण उत्पन्न केली पाहिजे. जुन्या-नव्याचे पृथक्करण करून त्यांची तुलना करावयाला लोकांनी शिकले पाहिजे आणि याकरिता शिक्षण दिले पाहिजे.

शिक्षण याचा अर्थ पुस्तकी शिक्षण असा आम्ही मुळीच समजत नाही. शिक्षणाचे इतरही प्रकार असून ते आपणाला माहीत असल्याने आम्ही त्याविषयी सांगण्याची आवश्यकता नाही. ज्ञानमंदिराचा शिक्षण हा एक भाग असून तो जातिधर्माच्या निर्बंधांवाचून सर्वांना वापरता आला पाहिजे. हे चांगल्या प्रकारे सिद्ध झाल्यावर आपणाला मानवी प्रगती किती झाली, हे सांगता येईल.

सामाजिक सुधारणांचा विचार केला असता आम्ही जो कायदा करतो त्यामुळे विशिष्ट वर्गाला फायदा होतो. अर्थात ही नुसती सुरुवात असून अजून पुष्कळच करण्याजोगे आहे. आम्ही किंवा आमचे संस्थान या बाबतीत काय आणखी करू शकतील हे आम्हाला सांगता येणार नाही; परंतु आपणाला जे शक्य असेल ते आपण व्यक्तिशः आणि जातिशः करून आपले विचार फैलावण्याच्या कामी मनःपूर्वक प्रयत्न केले पाहिजेत.

तुम्हाला आपले धार्मिक विचार बदलावयाचे नसल्यास तो तुमचा वैयक्तिक प्रश्न आहे. हिंदू धर्म हा केवळ जुना धर्म आहे. एवढ्या सबबीवर तुम्ही त्याच्यापासून दूर जाता कामा नये. आमच्या कल्पनेहूनही जास्त अज्ञान सुधारणाच्या बाबतीत हिंदुस्थानात असलेले आम्हाला आढळले. अशा परिस्थितीत धर्माचा उत्कर्ष होणे शक्य नाही. आमच्या मुसलमान आणि ख्रिस्ती मित्रांनी या बाबतीत योग्य धडा गिरविला आहे.

उत्तम विचारांची सामग्री बरोबर घेऊन आपण यश मिळविण्याचे मार्ग वाढविले पाहिजेत. निरनिराळ्या धर्मात असलेल्या सामान्य तत्त्वांचा विचार बहुजन समाजात प्रसृत करून, आपण शीलसंवर्धन करावयाला शिकले पाहिजे. अनेक प्रकारांनी त्यांची व्याख्या करता येईल, असा धर्म हा एक शब्द आहे. खरे पाहिले असता ती एक वैयक्तिक भावना आहे आणि ती प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या आवडीप्रमाणे आणि कुवतीप्रमाणे प्रदर्शित करावी.

पण याच व्याख्येनुरूप, सर्वांना अनुसरता येईल अशा प्रकारचे सामान्य नैतिक निर्बंध असायला हवेत. परस्पर प्रेम आणि परस्पर साहाय्य करून अंतःकरणात एक ध्येय आपण ठेवू या. यातच हिंदुस्थानाचा मोक्ष सामावलेला आहे. असे न केल्यास विपत्तीशी आपणाला झगडावे लागेल. ख्रिस्ती धर्म, महंमदी धर्म, बौद्ध धर्म आणि हिंदू धर्म यात इतकी उज्ज्वल तत्त्वे आहेत की, ती एकत्र करून आपणाला एक सर्वमान्य होणारा विधिसंग्रह किंवा 'कोड' निर्माण करता येईल; पण या बाबतीत आम्हाला प्रत्यक्ष फळ फारसे दिसत नाही. हळूहळू कार्य करण्यातच व्यावहारिक ध्येयवाद सामावलेला असतो. त्याप्रमाणे देशप्रेम आणि परस्पर साहाय्य करण्याचे ध्येय तूर्त आपणासमोर असायला हवे.

●●●

१९१.

स्थळ : न्यायमंदिराचा दिवाणखाना, बडोदे
काळ : ता. ४ डिसेंबर, १९३५
प्रसंग : बडोदे हायस्कूलचा वार्षिक बक्षीस समारंभ

माझी प्रकृती बरी नसल्याने आपल्या समारंभाला येता येईल की नाही याची मला काळजी वाटत होती; पण आपला समारंभ राजमहालाजवळच होता व माझ्या आगमनाने शिक्षक आणि विद्यार्थी यांना प्रोत्साहन मिळणार होते. तेव्हा थोडा त्रास पत्करूनही मी आनंदाने हजर राहिलो आहे.

येण्यापासून मला फार आनंद वाटत आहे. कारण आमच्या सत्कारासाठी आणि आमची करमणूक होण्यासाठी आपण जो कार्यक्रम आखला होता तो फार सुंदर आणि मनोरंजक होता. गाणी, संवाद, भाषणे इत्यादी सर्व चांगली आणि बोधप्रद झाली. तुम्हा तरुण विद्यार्थ्यांना मला असे सांगावयाचे आहे की, यातील ज्ञान आणि सुविचार आपल्या प्रत्येक व्यवहारात आणि वागण्यात उतरले पाहिजेत. असे झाले तरच त्यांचे सार्थक समजावयाचे. तुम्ही परकी भाषेत उत्तम भाषणे केलीत, वक्तृत्व गाजविलेत, हे सर्व ठीक झाले; पण याचप्रमाणे आपल्या भाषेवरही प्रभुत्व मिळवयास पाहिजे. तुमचे हेडमास्तर श्री. गुप्ते यांच्या भाषणात तुमची प्रगती आणि आकांक्षा यांची माहिती होऊन आनंद वाटला. त्यांचे निवेदन स्पष्ट आणि सुंदर भाषेत लिहिलेले होते. थोडक्यात सर्व मुद्दे त्यांनी आणले होते. शाळेच्या प्रगतीबद्दल त्यांचे व त्यांच्या मदतनीस शिक्षकांचे अभिनंदन करतो; तसेच सुंदर कामे केल्याबद्दल विद्यार्थ्यांना पण शाबासकी देतो. शेवटी तुम्ही विद्यार्थ्यांना अभ्यासात प्रगती करून यश मिळवावे व भरीव शिक्षण देऊन चांगले हुशार आणि सदाचारी विद्यार्थी या हायस्कूलने तयार करावे अशी शुभेच्छा प्रदर्शित करतो.

●●●

१९२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ५ डिसेंबर, १९३५

प्रसंग : गुजरातेतील आंतर कॉलेजीय खेळांच्या सामन्यांचा बक्षिसे वाटपाचा समारंभ

प्रि. बरो, प्रोफेसर व छात्रगण हो,

आज या सायंकाळी काही बोलण्याचा माझा हेतू नव्हता. तथापि, येथे आल्यापासून माझ्या दृष्टीस पडलेल्या मर्दानी सामर्थ्याच्या आणि कौशल्याच्या खेळांच्या दर्शनाने मला इतका आनंद झाला आहे की, आता चार शब्द बोलल्याशिवाय मला राहवत नाही.

असल्या कॉलेजातील खेळांना साहजिकच मी यापूर्वी अनेक वेळा आलो आहे आणि त्या काळी विद्यार्थ्यांचे फिकट गाल आणि खोल गेलेले डोळे राहिलेले मला अजून स्मरतात. त्यांच्यात सामर्थ्य आणि उत्साह या दोन्ही गोष्टींची कमरता होती. त्या वेळच्या आणि तुमच्या आताच्या पराक्रमाची तुलना करून पाहिली पाहिजे. आता दिसून येणाऱ्या सुधारणेमुळे मला अर्थातच खरोखर आनंद वाटतो.

हे आंतरकॉलेजीय खेळ सुरू केल्याबद्दल आपल्या विद्यापीठाचे आभार मानावे असे मला वाटते. कारण विद्यार्थ्यांच्या आजच्या पिढीला त्यापासून फार मोठा फायदा होणार आहे. 'एकसारखे काम करून खेळाला मुळीच वेळ काढता आला नाही तर माणूस मठ्ठ होतो,' अशा अर्थाची जी इंग्रजी म्हण आहे त्याचे मी तुम्हाला स्मरण देतो. केवळ पुस्तकात गढून गेलेले आणि खेळांत भाग घेण्याचे रटाळणारे विद्यार्थी साहस आणि उत्साह यांना पारखे असतात असे नेहमीच प्रत्ययास येते. आरोग्ययुक्त आणि सामर्थ्यवान होणे हे प्रत्येक तरुणाचे कर्तव्य आहे. आरोग्य आणि सामर्थ्य याची साथ न मिळेल तर जीवनमार्गावर पदोपदी उपस्थित होणाऱ्या अनेक अडचणींना तुम्हाला धीटपणाने तोंड देता येणार नाही आणि अखेरीला तुम्ही कोणत्याही उद्योगात पडला तर पराजय आणि निराशा हीच तुमच्या वाट्याला येतील !

दिवसाचा काही भाग तरी तुम्ही मर्दानी व्यायामाकरिता काढून ठेवावा आणि खेळ व करमणूक याची तुमच्या अभ्यासक्रमातच तरतूद व्हावी, या गोष्टी मला अगदी आवश्यक वाटतात. विद्यापीठाच्या अधिकारीवर्गाला याची जाणीव होऊन त्याची अंशतः योजना करण्याच्या उद्देशानेच

त्यांनी हे आंतर महाविद्यालयीन सामने चालू केलेले पाहून मला फार आनंद होत आहे. त्यांच्या योगाने तुमची प्रकृती सुधारते, एवढेच नव्हे तर अन्य पाठशालांच्या विद्यार्थ्यांशी संघटन वाढून तुमच्यामध्ये बंधुभाव आणि सौमनस्य उत्पन्न होते. जसजशी तुमची अभ्यासात प्रगती होईल आणि जगाचा अधिक अनुभव येईल तसतसे हा गुजराथी आहे, हा काठीयावाडी आहे आणि तो दक्षिणी आहे, अशा तऱ्हेने माणसामाणसांतच भेद करणे हे केवळ निरर्थकच नव्हे, तर हानिप्रद आहे, हे तुम्हाला समजेल. त्या प्रवृत्तीच्या आणि तज्जन्य विकृत विचारांच्या मुळाशी केवळ आपले अज्ञानच आहे. आपसात तुमचा अधिकाधिक सहवास घडू लागला तर आपली सर्वांची संस्कृती, विचार आणि चालीरीती किंवा आचार एकाच प्रकारचे आहेत. याचे तुम्हाला प्रत्यंतर येईल. शरीराचे निरनिराळे अवयव असावे तशासारखेच आपण निकट संबद्ध असून आपले सर्वांचे हितसंबंध अगदी एकरूप असेच आहेत. तेव्हा आपले आरोग्य सुधारण्याकरिता बंधुभाव आणि खिलाडूवृत्तीची वाढ करण्याकरिता अशा दुहेरी उद्देशाने तुम्ही या चळवळीमध्ये अधिकाधिक भाग घ्यावा, अशी माझी तीव्र इच्छा आहे.

चढाओढीत यशस्वी होऊन ज्यांनी बक्षिसे मिळविली आहेत अशा विद्यार्थ्यांचे मी अभिनंदन करतो, सर्वांनाच बक्षिसे मिळतात असे नाही, तथापि, ज्यांना बक्षिसे मिळू शकली नाहीत त्यांनी जी यत्नशीलता दाखविली तीही अभिनंदनीय आहे. अशांनी निराश न होता पुढच्या प्रसंगी यश मिळविण्यासाठी आणखी नेटाने प्रयत्न करावा असेच मी त्यांना सांगेन. शेवटी आपल्यामध्ये येऊन, आजची संध्याकाळ मोठ्या आनंदात घालविण्याची तुम्ही जी मला संधी दिली तिजबद्दल आपल्या सर्वांचे मी आभार मानतो.

●●●

१९३.

स्थळ : आर्यकन्या महाविद्यालय, कारेली बाग, बडोदे

काळ : तारीख ९ डिसेंबर, १९३५

प्रसंग : विद्यालयाच्या 'आफ्रिका छात्रवासाचा' उद्घाटन समारंभ

जनरल वेअर, शेठ नानजीभाई व सभ्य स्त्री-पुरुष हो !

माझा घसा बरोबर नसल्याने मी आज फार बोलणार नाही; पण आजच्या समारंभात जी अनेक संभाषणे ऐकली व प्रयोग पाहिले त्यामुळे मला फार आनंद वाटत आहे.

हे सारे चांगले कार्य पाहून एक गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे की, या सर्व वृत्तीचा प्रेरक कोण? आपण जाणताच की, हा प्रेरक म्हणजे खुद्द स्वामी दयानंदजी. त्यांनी उपदेशिलेल्या विचारांप्रमाणे आचरण केल्याने समाजाला ही उच्च पदे प्राप्त झाली आहेत. तेव्हा त्यांचे स्मरण या प्रसंगी करणे योग्य होईल. त्यांचे विचार आणि कार्य यांचा परिणाम होऊन समाजाची जी सुधारणा झाली आहे, याबद्दल आपणास स्वामीजींचा अभिमान वाटला पाहिजे.

हिंदुस्थानात जे अनेक धर्मपंथ आहेत. त्यापैकी हिंदू धर्म हा एक आहे. ही संस्था फार जुनी आहे. तेव्हा तिच्यात साहजिकच अनेक वाईट गोष्टी शिरल्या आहेत. उदा. अस्पृश्यता, अस्पृश्यतेचा विषय फार विचार करण्यासारखा आहे. आपल्या वाईट चालीरीती जोपर्यंत नाहीशा होत नाहीत तोपर्यंत समाजाच्या उन्नतीची आशा नाही. तेव्हा आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च करून त्याचा नायनाट होण्याच्या मार्गाला लागले पाहिजे, यातच आपले कल्याण आहे.

सेठ नानजीभाईंनी जे सुंदर भाषण केले व त्यात जे विविध विचार प्रदर्शित केले ते खरोखरच मननीय होते; पण त्यासंबंधी मी आता बोलत नाही. अशा सुधारणेच्या आणि शिक्षणाच्या कामाला माझी नेहमी सहानुभूती असते असे समजा.

●●●

१९४.

स्थळ : महाराणी हायस्कूल फॉर गर्ल्स, बडोदे
काळ : तारीख ११ डिसेंबर, १९३५
प्रसंग : वार्षिक बक्षीस समारंभ

मिसेस वेअर, सभ्य स्त्री - पुरुष, मिस नीडहॅम, शिक्षक आणि महाराणी हायस्कूलमधील माजी आणि सध्याच्या विद्यार्थिनींनो.

आज येथे हजर राहण्यात आणि येथे दाखविले गेलेले खेळ पाहण्यात आम्हाला खरोखर फार आनंद होत आहे. विशेषतः गरबा आणि धीरगंभीर अशा जपानी कवायतींचे अनुकरणही पाहून आमच्या मनावर विशेष परिणाम झाला. घरातील बहुविध प्रकारची कामगिरी चांगल्या तऱ्हेने करता यावी म्हणून, शाळा सोडण्यापूर्वी जपानमधील स्त्रियांना असली कवाईत शिकविली जाते. जपानमधील तरुण स्त्रियांप्रमाणे आपल्या इकडील काही स्त्रियांना ही कवाईत फायदेशीर वाटेल अशी मला आशा आहे. जेव्हा तुमचा विवाह होईल त्या वेळी उत्तम गृहिणीची कर्तव्ये शांतपणे पार पाडण्याचे शिक्षण या कवायतीपासून तुम्हाला मिळेल.

तुमचे वार्षिक निवेदन ऐकूनही आम्हाला समाधान वाटले. कदाचित दुसरेही हायस्कूल काढावे लागेल इतकी मुलींची संख्या वाढलेली पाहून आम्हाला आनंद वाटतो. ही अपेक्षा लवकरच पूर्ण होईल, अशी मला आशा आहे.

पाश्चात्त्य संस्कृतीचे केवळ अनुकरण करणारे शिक्षण येथे दिले जात नाही. पूर्वीच्या काळी आपल्या घरातील स्त्रिया पुरुषाइतक्याच चांगल्या शिकलेल्या असत. समाजकार्य आणि वेदांतविषयक चर्चा यातही महत्त्वाचा भाग घेण्याइतके शिक्षण पूर्वी स्त्रियांना दिले जाई. अर्थात सध्याच्या पिढीतील तुम्हा स्त्रियांनादेखील आलेल्या संधीचा फायदा न घेण्याचे काहीच कारण दिसत नाही. पुरुषाप्रमाणे तुम्हालाही साहित्य, तसेच इतर क्षेत्रांत हळूहळू काम करून स्वतःचे स्वत्व प्रस्थापित करता का येऊ नये ?

द्वेषभावनेने आपले प्रयत्न फुकट जाऊ न देण्याची खबरदारी तुम्ही घेतली पाहिजे. यापेक्षा चांगल्या प्रकारची चढाओढीची वृत्ती वाढविली पाहिजे. या वृत्तीपासून नेहमी सर्वांना फायदा होतो. परस्परसाहाय्य, परस्परकल्याण, परस्परउत्कर्ष, ध्येय तुमच्यासमोर असावयाला हवे. दुसऱ्याचे

नुकसान करून न घेता त्यांच्या कर्तबगारीने व प्रयत्नाने आपला उत्कर्ष करून आपला फायदा करून घ्या. आपल्या प्रयत्नांची आणि कर्तबगारीची शिकस्त करून, सद्ध्येयाने तुम्ही व्हाल अशी मला आशा आहे.

स्त्री आणि पुरुष हे काही परस्परांचे शत्रू नाहीत. एकमेकांना एकमेकांची जरुरी आहे. आयुष्यातील परमोच्च ध्येय जे गृहसौख्य ते साधून जगाच्या आणि मानव जातीच्या कल्याणाकरिता उभयतांनी सहकार्य करीत पुढे गेले पाहिजे. असे प्रयत्न झाले नाही तोपर्यंत शिक्षणाचा हेतू सफल झाला असे म्हणता येणार नाही. नीडहॅम यांच्या कुशल नेतृत्वाखाली हे ध्येय साध्य होईल अशी आम्हाला आशा वाटते. त्या येथे बरीच वर्षे असून पुढेही राहतील, असा आम्हाला भरवसा वाटतो आणि यथावकाश त्यांचे अनुयायी त्यांचीच कामगिरी पुढे चालवून तुमच्या आणि या संस्थेच्या हितसंबंधाकडे लक्ष देवोत.

स्त्री स्वातंत्र्याविषयी हल्ली आपण पुष्कळ ऐकतो; पण स्वातंत्र्याचे रूपांतर स्वैरतेच्या परवान्यात होणार नाही, याची खात्री आपण दिली पाहिजे. तर्कशुद्ध किंवा उचित स्वातंत्र्याच्या दिशेने तुम्ही शक्यतोवर आपली प्रगती करून घेतली पाहिजे. अशा प्रकारचे ध्येय समोर ठेवून आपण स्त्रियांना शक्य तितके स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. या कामी अर्थातच शिक्षणाची, विचारांची आणि उद्योगप्रियतेची जरुरी आहे.

हिंदी नागरिक या नात्याने समान दर्जा मिळविण्याचा विचार काही स्त्रिया करीत असून या कामी त्यांना काही कायदेपंडितांचे साहाय्य मिळत आहे, ही गोष्ट सर्वस्वी मला पसंत नाही. दुसऱ्याच्या मनात आपल्याविषयी आदर उत्पन्न करावयाचा असल्यास आपण योग्य दिशेने गेले पाहिजे. तुमचे स्वातंत्र्य बुद्धीला पटणारे असू द्या की, जेणेकरून तुमच्या पुढील पिढीला ते सुलभतेने वारसा म्हणून देता येईल.

आपणाला फार वेळ थांबवून ठेवण्याची आमची इच्छा नसल्याने आम्ही आमचे भाषणे पुरे करतो. मिस नीडहॅम यांना मदत केल्याबद्दल तुम्हा शिक्षकांचे मी आभार मानतो. तुम्हा सर्वांना आयुष्यात सुख आणि यश आम्ही चिंतितो. मनोरंजक कार्यक्रम जुळवून आपण जी आमची करमणूक आज केलीत त्याबद्दल आम्ही आपले आभार मानतो.

●●●

१९५.

स्थळ : रेसकोर्स रोड, बडोदे

काळ : ता. १३ डिसेंबर, १९३५

प्रसंग : फ्रेंडस को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीचा नामकरण समारंभ

सभ्य स्त्रीपुरुषहो,

आपण आमच्याविषयी जे सुंदर भाषण केलेत त्याला उद्देशून चार शब्द आम्हाला सांगावेसे वाटतात. सुप्रकाशित अशा या सुंदर घरांना पाहत असताना नगर-वृद्धीकरणाची योजना पुढे ठेवून वाढलेल्या बर्लिन, पॅरिस, लंडन, कैरो या दूरच्या मोठ्या शहरांची मला आठवण होते. हिंदुस्थानातही नगरवाढीची चळवळ प्रत्येक दिवशी वाढत असलेली आढळेल; परंतु इतर देशांचा विचार केला असताना मुंबई, बडोदे वगैरे ठिकाणी चालविलेल्या चळवळीची प्रगती अत्यंत थोडी असल्याचे कळते.

परंतु एवढ्यामुळे निराश होण्याचे कारण नाही. कारण इतर ठिकाणच्यापेक्षा आपल्या शहरात हे काम झपाट्याने चालले आहे. या बाबतीत ज्यांनी पुढाकार घेतला असेल ते अभिनंदनास पात्र आहेत. या नगरवाढीच्या बाबतीत आमच्या येथे तसेच हिंदुस्थानात पुष्कळ प्रयत्न केले आहेत; परंतु लोकांकडून समाधानकारक जबाब मिळत नाही. अर्थात याबद्दल लोकांना दोष देण्यात काहीच अर्थ नाही. मुख्य कारण आहे ते आर्थिक स्वरूपाचे आहे. हिंदुस्थानचे दारिद्र्य हे म्हण होऊन बसले आहे आणि आर्थिक परिस्थितीत बदल झाल्यावाचून आपली भरभराट होणे शक्य नाही, असे आम्हाला वाटते.

खरोखर कशात जर बदल घडवून आणणे इष्ट असेल तर तो आर्थिक परिस्थितीत. हा प्रश्न आम्हाला सोडविता येत नाही. तो आम्ही अधिक बुद्धिवान, अधिक अनुभवी लोकांवर सोपवितो. घरे आणि विश्रांतिस्थाने हीच केवळ आयुष्याच्या उपयोगी आहेत असे नाही. इतरही गोष्टींची आयुष्याला जरूरत असून, त्या पुरविण्याची आम्ही आमच्याकडून खटपट करीत आहोत.

ही सुंदर योजना आपण आनंदाने बडोद्यात पाहत आहोत, तिचे अनुकरण राज्यात इतरत्र करण्याजोगे आहे. या बाबतीत होणाऱ्या प्रगतीला सरकारकडून नेहमी साहाय्य होईल, असे आम्ही सांगू इच्छितो. सरकारच्या गंगाजळीतून पुष्कळसा पैसा या कामी वापरला गेला आहे आणि आता आपण आपले लक्ष गरिबांच्या आणि विपन्नावस्थेत असलेल्याच्या गरजांकडे वळविले पाहिजे. गेली साठ वर्षे झाली या राजधानीप्रीत्यर्थ फार पैसा खर्च झालेला आहे. आता

आपण खेड्याकडे लक्ष घातले पाहिजे. याकरिता प्रत्येक प्रांतासाठी सरकारने विशिष्ट रक्कम ठरविली असून, त्यात पुढे वाढ होण्याचाही संभव आहे. त्याचप्रमाणे पाण्याची योजना व इतर सोयी करणाऱ्या गावाकरिताही सरकारने काही रक्कम मंजूर केलेली आहे. आपण काय केले आहे याची जाणीव आपल्या दप्तरावरून होईल आणि ती पाहिली असताना आपणाला सकारण समाधान वाटेल. अर्थात, झाले एवढ्याने संतुष्ट न होता आपण अधिक मिळविण्याची खटपट केली पाहिजे.

हिंदुस्थानातील इतर भागांचा विचार केला असताना गुजरात हा समृद्ध स्थितीत आढळेल; परंतु राहणीचा विचार केला असताना ती वरच्या दर्जाची आढळत नाही. शिवाय जगातील इतर देशांचा विचार केला असताना गुजरात समृद्ध आहे असे म्हणवणार नाही. आमची अशी इच्छा आहे की, आपण संतुष्ट न राहता अधिक चांगल्या वस्तू चांगल्या मिळविण्याची धडपड केली पाहिजे. समृद्धी, ऐश्वर्य, सुख ही तुम्हाला मिळालेली पाहून, तसेच तुमच्या गरजा ताबडतोब पूर्ण होऊन तुम्हाला घरगुती सोयी प्राप्त झालेल्या पाहून, आम्हाला खरा आनंद होईल.

सुराज्यापासून मिळावयाचे फायदे आपणांपैकी सर्वांनाच हवे असतात; पण सुराज्यात फक्त राज्याचाच अंतर्भाव होत नसून सबंध राज्यतंत्राचाही होत असतो. म्हणजे असे की, शरीरात ज्याप्रमाणे एखाद्या भागाला बरे नसले की, बाकीच्या भागांनाही ते दुःख सहन करावे लागते. त्याचप्रमाणे राजकीय शरीराचे आहे. यामुळे सर्व भागांची सारखी जोपासना करणे आवश्यक असते. यासंबंधी आपण पुस्तके वाचाल तर आपल्या लक्षात येईल की, या बाबतीत विशिष्ट योजनाच पूर्वी काढलेली असे. राजा हा प्रजेचा पिता समजला जाऊन प्रजेची प्रगती होत आहे किंवा नाही हे पाहणे त्याचे कर्तव्य समजले जाई; पण पित्यालादेखील आपल्या मुलांच्या मदतीची अपेक्षा असते. मुलांवरदेखील जबाबदाऱ्या असतात.

आपणाला आपल्या कार्यात यश हवे असल्यास आपल्या समाजाच्या प्रगतीकरिता आपण सहकार्य केले पाहिजे. सर्वोच्च कल्याणाकरिता आपण सर्वजण एकाच शरीराचे अवयव आहोत, ही भावना आपण मनाशी बाळगली पाहिजे. जाती, पक्ष यांचा विचार न करता सर्वांना सुख मिळेल अशा रीतीने आपण पुढे पाऊल टाकले पाहिजे.

तुमच्या अंगीकृत कार्यात आम्ही सुयश चिंतितो. प्रगती पाहून आमच्याइतका क्वचित कोणाला आनंद होत असेल. उत्तम घरे बांधल्याबद्दल या सोसायटीचे आम्ही अभिनंदन करतो. आपले अनुकरण इतर सोसायट्या करतील, अशी आम्हाला आशा आहे. बडोद्याची वाढ होत आहे आणि आणखी वाढ होण्याकरिता आम्ही सोयी निर्माण करीत आहोत. प्रांतातही ही चळवळ चालू आहे. आम्ही इंग्लंडमध्ये असताना वेगवेगळ्या म्यूनिसिपालिट्यांना त्यांच्या हद्दीत दाटी आहे काय आणि असल्यास ती घालवावयाला त्यांनी काय प्रयत्न केले आहेत यासंबंधी लिहून विचारले होते. त्यांच्या उत्तरांची आम्ही वाट पाहत आहोत. आम्हाला आशा आहे की, लवकरच असा काळ येईल की, ज्यावेळी या गोष्टी कमी चर्चा आणि कमी पत्रव्यवहार यांनी सिद्ध होतील.

आमच्याबद्दल प्रकट केलेल्या सद्भावाबद्दल पुन्हा एकदा आभार मानून आम्ही आपणा सर्वांना सुख आणि ऐश्वर्य इच्छितो.

●●●

१९६.

स्थळ : कडवा पाटीदार छात्रालय, कारेली बाग, बडोदे

काळ : दि. १६ डिसेंबर, १९३५

प्रसंग : छात्रालयाचा उद्‌घाटन समारंभ

राजेश्री स्वामीनारायण, मंत्री आणि सद्‌गृहस्थहो!

आज मला फारसे बोलावयाचे नाही, अशा संस्थेसंबंधीचे माझे सामान्य विचार मी दुसऱ्या एखाद्या वेळेस सांगेन, या प्रसंगी फक्त दोन शब्द बोलतो, काही वर्षांमागे कडी प्रांतात फिरत असताना मी आपल्या ज्ञातीचे छात्रालय पाहिले; तेव्हा श्री. स्वामीनारायण यांनी ती संस्था दाखविली. तिचे कार्य पाहून मला फार आनंद झाला. ती संस्था आज एवढी वाढली व चांगली चालली आहे, हे पाहून मला जास्तच आनंद वाटत आहे. कारण त्यावेळी ज्या गोष्टी संभाव्य नव्हत्या त्या आज आहेत. असंभवनीय ते संभवनीय झालेले पाहून अत्यानंद होणे स्वाभाविक आहे. आपण इतके चांगले कार्य केले आहे की, त्यापासून पुढील काळात आपल्या मुलांचे आणि ज्ञातीचे कल्याणच होणार आहे.

आपल्या कडवा पाटीदार ज्ञातीची वस्ती या राज्यात मोठी आहे. आपण लोक या राज्याचे आधार आहा, आपला या राज्याला उपयोग आहे. तेव्हा जास्त शिकून चांगले व्हा, म्हणजे राज्याचे हित पाहाल. माझी हीच इच्छा आहे.

ही चांगली इमारत पाहून मला आनंद होतो. मोकळी हवा, स्वच्छ पाणी व व्यायाम या योगे आरोग्य वाढते. तेव्हा यासंबंधी येथील व्यवस्था चांगली आहे. 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी', असे जे म्हणतात ते खरे आहे.

त्याप्रमाणे पाहता आपला धंदा उत्तम आहे; पण आज शेतीची स्थिती पहिल्याप्रमाणे चांगली नाही. नैसर्गिक आपत्ती, पिकांच्या भावात अगदी मंदी, यासारख्या गोष्टी नाहीशा करून शेतकी सुधारणा करणे जरूर आहे. राज्यात ८० टक्के वस्ती शेतकऱ्यांची असल्याने त्यांची सुधारणा करण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे; त्याचा नेहमी विचार केला पाहिजे व शक्य तो प्रयत्न केला पाहिजे. आपल्यातील पोटजातीचे एकीकरण करणे अवश्य आहे. सर्वांच्या हिताचा प्रश्न एकच आहे. तुमचा उत्कर्ष झाला की, सर्व समाजाचा झाला असे समजा. आपला उत्कर्ष करण्यास झटणाऱ्या या संस्थेला यश यावे, असे मी इच्छितो. वारंवार ही संस्था व आपली प्रगतीही मी पाहत राहीन व आपली स्थिती सुधारण्याबाबत सूचना करीत जाईन व शक्य ती मदतही पण आनंदाने देईन.

●●●

१९७.

स्थळ : श्री. खंडेराव मार्केट, बडोदे

काळ : सोमवार, ता. २३ डिसेंबर, १९३५

प्रसंग : कै. श्री. खंडेराव महाराज यांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ

सभ्य स्त्रीपुरुषहो,

कैलासवासी तीथरूप श्रीमंत खंडेराव महाराज यांच्या या पुतळ्याचे अनावरण करण्यात आम्हास आज अत्यंत आनंद होत आहे.

हा पुतळा सुप्रसिद्ध शिल्पकार श्री. करमगर यांनी केला असून, तो त्यांच्या आजवरील लौकिकांत भर घालील आम्हांस भरवसा वाटतो.

श्रीमंत खंडेराव महाराजांच्या कारकिर्दीस आज उणीपुरी ७० वर्षे झाली असली तरी त्यांची स्मृती आपणास अद्याप ताजी आहे.

शरीरामाद्यं खलु धर्मसाधनम् । हे त्यांचे ब्रीदवाक्य होते. व्यायामाची त्यांना फार आवड होती व कसरतीची ते अचाट कामे करीत असत. त्यांचा स्वभाव मनमिळाऊ व उदार होता व त्यामुळे त्यांच्या दानधर्मास सीमा असे. तो करताना धर्माचा किंवा जातगोताचा ते मुळीच विचार करीत नसत, ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

वज्रापेक्षाही कठीण, पुष्पाहूनि मृदू बहू ।।

ही भवभूतीची उक्ती त्यांना यथार्थतेने लावता येईल.

आपल्या प्रजेवर त्यांचे निरतिशय प्रेम होते. त्यांच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीसच सन १८५७ सालच्या बंडाचा वणवा पेटून, त्यांच्या अंगच्या गुणांची पारख होण्याची वेळ आली. या कसोटीस ते कसे उतरले व त्याचे राज्यास काय फळ मिळाले, ते सर्व तुम्ही जाणतच आहात.

१) डभोई-मियागाम रेल्वेचा फाटा बांधणे,

२) ब्रिटिश हिंदुस्थानातील पद्धतीप्रमाणे आपल्या राज्यात

अ) सारावसुलीची, आणि आ) जमिनीची मापणी व प्रतबंदी करण्याची रीत चालू करणे,

३) बडोदे शहरासाठी नर्मदेचे पाणी आणण्याची कल्पना,

४) काही लोकोपयोगी कायदे करणे,

५) न्यायकोर्टाची स्थापना,

६) कवायती फौजेची वृद्धी व

७) पेढ्यांची स्थापना.

इत्यादी स्पृहणीय गोष्टी श्रीमंत खंडेराव महाराजांनी आपल्या कारकीर्दीत केल्याचे प्रसिद्ध आहे. विशेष तपशिलात न शिरता या गोष्टींचा आम्ही आज नुसता नामनिर्देशच केला आहे. आपल्यात हमेशा चालणाऱ्या गृहकलहामुळे त्यांना काय अडचणी आल्या असतील व भाऊ शिंदे यांच्यासारख्या दिवाणामुळे त्यांना किती मानसिक त्रास झाला असेल, याची इतरांस कल्पनाही करता येणार नाही.

जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे!

अशी म्हण आहे ती काही खोटी नाही. या अडचणी व त्रास सोसून अवघ्या चौदा वर्षांच्या आपल्या कारकिर्दीत त्यांनी इतके केले, हेच अधिक होय.

श्रीमंत खंडेराव महाराजांच्या यशस्वी कारकिर्दीचे वरवर सिंहावलोकन करणारास त्यांनी आर्थिक व सामाजिक सुधारणा करून सुराज्याचा पाया घातला, असे कबूल करावे लागेल. या त्यांच्या महनीय कामगिरीबद्दल, आमचे एक कर्तव्य म्हणून आमचा आदर व कृतज्ञताबुद्धी व्यक्त करण्यासाठीच आम्ही आज त्यांच्या पुतळ्याचे अनावरण करीत आहो.

थोर विभूतीचे व मृत पितरांचे पुतळे उभारण्याची ही प्रथा जुनीच आहे. भास (इ. स. पूर्व ४ थे शतक) कवीच्या प्रतिमा नामक नाटकात व शूद्रक (इ. स. चे २ रे शतक) कविकृत मृच्छकटिकांत देवकुळांचा उल्लेख आहे. ही देवकुळे म्हणजेच मृतांच्या पुतळ्यांची संग्रहस्थाने होत. शैशुनागाच्या (इ. स. पूर्व ६४२ ते ४१३) मोठमोठ्या दगडी पुतळ्यांचे अलीकडे सापडलेले अवशेष तत्कालीनाची स्मारकप्रियता व पितरांविषयीचा आदर दर्शवितात.

पितरांच्या पश्चात त्यांचे श्राद्ध करण्याची कल्पना याहून फार जुनी आहे. ऋग्वेदकाली मृतास सद्गति मिळावी व मागे राहिलेल्यास आरोग्य, संतती, संपत्ती, ज्ञान व कीर्ति ही मिळावी म्हणून यम-इंद्रादि देवाची स्तुती करीत असत. कालांतराने या कल्पनेत बदल होऊन तिला हल्लीचे विकृत स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

प्रेतं पितृश्च निर्दिश्य भोज्यं यत् प्रियमात्मनः।
श्रद्धया दीयते यत्र तत् श्राद्धं परिकीर्तितम् ।।

म्हणजे श्रद्धेने अर्थात पूज्यबुद्धीने पितरांना आपण ज्या भोज्य वस्तू देतो, त्यास हल्ली हिंदू लोक श्राद्ध असे म्हणतात.

या वस्तू मृताच्या आत्म्यास पोहोचतात किंवा नाही, हे कोणासच कळत नाही. चार्वाकाने याविषयी संशय प्रकट केला आहे. तो म्हणतो -

मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत् तृप्तिकारणम् ।
गच्छतासिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ।।
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं मच्छेयुः तत्र दानतः ।
प्रासादस्योपरिस्थानां अत्र कस्मात् न दीयते ।।

मेलेल्या प्राण्यात जर श्राद्धाने तृप्ती मिळत असेल तर प्रवासास जात असलेल्या मनुष्यास शिदोरी बांधून देणे व्यर्थ नव्हे काय? येथे अन्नादिकांचे दान दिल्याने स्वर्गात असलेल्या पितरांना जर तृप्ती मिळते तर येथे जवळच एखाद्या वाड्याच्या माडीवर बसलेल्या लोकांच्या तृप्तीकरिता अन्नादी का दिले जात नाही? असे जरी असले तरी वाडवडिलांचे स्मरण करून त्यांच्याविषयीचा आपला आदर दाखविण्याची पद्धती बहुतेक लोकांत दिसून येते. मुसलमानांची बर्शी, पारशांचा डोसला, रोमन कॅथलिक पंथीय ख्रिश्चनांचे मासेस, चीन-जपानातील शिंतो व जैनांची आराधना, हे पितृसंस्मरणाचेच प्रकार होत. त्यांच्या तपशिलात शिरण्याचे येथे अर्थातच प्रयोजन नाही.

पितृपूजेचे दोन प्रकार आहेत : एक व्यक्त (सगुण) व दुसरा अव्यक्त (निर्गुण). यात अव्यक्त पितृपूजाच बरी दिसते. पितरांच्या आत्म्यास खरी शांती व समाधान लाभण्याचा यदाकदाचित संभव असेल तर तो याच मार्गाने. ऋण काढून सण करून पिंडप्रदान करीत बसण्याने किंवा फाजील विधींचे स्तोम माजविण्याने हे साधणार नाही.

आपल्या पितरांची सुचरिते आत्मसात करणे, त्यांच्या हयातीत त्यांना सुख देणे व त्यांच्या पश्चात त्यांनी आरंभिलेले सदुद्योग पुरे करणे ही अव्यक्त पितृपूजा होय.

याति अस्माकं सुचरितानि,
तानि त्वया उपास्यानि,
नो इतराणि।

आमच्या सत्कृत्यांचे अनुकरण करा, इतरांचे करू नका, हे उपनिषदांतील सुंदर वचन हेच दर्शविते.

१) पितरांच्या प्रतिमांस अभिवादणे,
२) त्यांच्या नावाने सत्कृत्ये करणे,
३) त्यांच्याविषयींचा आपला आदर जाहीर रीतीने व्यक्त करणे, हा पितृसंस्मरणाचाच दुसरा एक प्रकार होय.

मनुष्यप्राणी हा नाम आणि रूप या दोहोंनी युक्त असतो. त्याच्या नावाप्रमाणेच त्यांचे रूप जाणण्याची पुष्कळास उत्सुकता असते व ती चित्रकार पूर्ण करू शकतो. कोणत्याही पुरुषाची प्रतिमा नजरेपुढे असल्यास त्याच्याविषयी परिचय वाढू लागतो. म्हणूनच चरित्र किंवा इतिहास ग्रंथात वर्ण्य व्यक्तींची चित्रे देण्याचा प्रघात आहे. रामदासांनी संभाजीस केलेल्या उपदेशात म्हटले आहे की,

शिवरायाचे आठवावे रूप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप ।
शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळी ।।

या ओवीत पूर्वजाविषयींची स्मृती कशी जागृत ठेवावी, हे थोडक्यात सांगितले आहे. त्यातल्या त्यात ज्या पुरुषांचा रुबाब, कमावलेली शरीरयष्टी कैलासवासी श्रीमंत खंडेराव महाराजांसारखी असेल अशा पूर्वजांचे रूप तर अवश्यच आठवत असावे. सुंदर रूप ही निसर्गाची देणगी आहे. परंतु शरीर कमाविणे तर ज्याच्या त्याच्या हाती आहे ना? निसर्गाने ज्यांच्यावर कृपा केली नसेल

त्यांनी शरीर बांधेसूद करण्याचा तरी प्रयत्न करावा. अशा आदर्श शरीरातील मतही खंबीर आणि कसदार बनते. म्हणून असले आदर्श नेहमी डोळ्यांसमोर येत असले पाहिजेत. या उद्देशानेच श्रीमंत खंडेराव महाराजांचा हा पुतळा व ही इमारत येथे उभारली आहे.

ही भव्य व सुंदर इमारत वास्तुशास्त्रात ज्यास 'इंडो-आर्यन' पद्धती म्हणतात तिला अनुसरून बांधली असून, तिच्या रचनेत प्रमाणसौष्ठव व सुसंबद्धता ज्यांची आपल्या नित्यव्यवहारात फार आवश्यकता असते त्यांचा सुंदर मिलाफ झाला आहे. सोळंकी वंशीय राजा सिद्धराज व तदनंतरचा राजा विशालदेव यांच्या कारकिर्दीत या पद्धतीचा परमोत्कर्ष झाला होता. त्याकाळी बांधलेली मंदिरे, प्राकार, जलाशय वगैरे गोष्टी आज बडोदे संस्थानांत डभोई, पाटण, सिद्धपूर वगैरे ठिकाणी पहावयास मिळतात. मंडईच्या इमारतींच्या मध्यभागी असलेले तोरण डमोई येथील हिराभागोळची आठवण करून देते. तोरणावरील घुमट, त्याचे सायवान, त्याच्या दोहो बाजूंस असलेली उंच शिखरे, शिखरांच्या दोहो बाजूंची विस्तृत व सुरम्य पाखी, मंडईचे प्रमाणबद्ध आवार, त्याच्या समोरील तयार होऊ घातलेले रमणीय उद्यान यांनी श्रीमंत खंडेराव महाराजांच्या या पुतळ्याची पार्श्वभूमी सजविली आहे.

असो, या महापुरुषाच्या नित्य दर्शनाने जनतेची मने त्यांच्यासारखी मोकळी, निर्भय, खंबीर आणि शरीरे तेजस्वी होवोत.

●●●

१९८.

स्थळ : बडोदे
काळ : ता. २८ डिसेंबर, १९३५
प्रसंग : हिंदू धर्माची उत्क्रांती

सभ्य स्त्रीपुरुषहो!

गेल्या वर्षी आम्हाला अमेरिकेत जागतिक धर्मपरिषदेत अध्यक्षत्वाचा मान व आनंदही मिळाला. आमच्या आयुष्यातील अतिशय मनोवेधक अनुभवांपैकी तो एक होता. कारण, त्यावेळी एकाच छत्राखाली सर्व धर्मांचे व संप्रदायांचे विद्वान जमा झाले होते.

जेथे आम्ही आमचे ज्ञान, श्रद्धा, अनुभव ही पडताळून पाहण्याकरिता जमलो होतो, असे ते एक धर्माचे पार्लमेंट होते. आम्हाला आशा होती की, आमच्या वादविवादांतून आम्ही खरीखुरी धर्मतत्त्वे शोधून काढून, वैयक्तिक तसेच सामुदायिक प्रश्नांचा निर्णय धर्माला कसा करता येतो ते पाहू शकू.

संस्मरणीय असे ते संमेलन होते आणि वैयक्तिक दृष्टीने आमच्यावर परिणाम झाला तो असा की, सर्व धर्मांची मुख्य तत्त्वांच्या बाबतीत ऐक्यता आणि सतत अभ्यास व निर्भीड चर्चा यांची उपयुक्तता, या बाबतीत असलेले आमचे मत दृढ झाले.

त्यानंतरच्या आमच्या प्रवासात आणि अलीकडे हिंदुस्थान तसेच इतर देश यात आढळणाऱ्या धर्मप्रवाहांचा अभ्यास करण्यात आम्ही पुष्कळ काळ घालविला आहे. बुद्धिमान आणि अनुभवी विद्वानांना एकत्र करून, त्यांच्यापासून त्यांचे अनुभव आणि मतेही जाणून घेण्याचा आम्ही वेळोवेळी प्रयत्न केलेला आहे.

आपल्या ज्ञानात भर टाकण्याच्या हेतूने, आपल्या समजुतीला दिशा लावण्याच्या इराद्याने, अभ्यास करण्याच्या आपल्या वृत्तीला मदत करण्याच्या विचाराने आमच्या मनातील आधुनिक विचारप्रवाह आणि त्यावरील आमचे निष्कर्ष दर्शविणारी एक छोटीशी प्रवचनमाला आम्ही तयार केली आहे.

यापैकी पहिल्या प्रवचनाचे नाव 'हिंदू धर्माची उत्क्रांती' असे आम्ही पसंत केले आहे. ज्या ज्या सद्‌गृहस्थांचा सल्ला आम्ही घेतला त्यांचे, तसेच प्रो. के. जे. सॉंडर्स की, जे आपल्या

विद्वत्त्वेबद्दल तसेच सहानुभूतीबद्दल प्रसिद्ध आहेत, यांनी प्रवचनात केलेल्या दुरुस्त्यांबद्दल त्यांचे आम्ही आभार मानतो.

हिंदू धर्म आणि त्याची उत्क्रांती याकडे आम्ही आता वळतो.

गीता

सर्व संप्रदाय आणि सर्व पक्ष धर्मग्रंथ या नात्याने भगवद्गीतेचा स्वीकार करतात. सर्व प्रकारचा उपदेश आणि आचार ही अधिकारवाणीने गीतेतील लोकांतून सांगितली आहेत असे त्यांना वाटते. गीता सर्वसंग्राहक आहे. ते एक उपनिषद आहे. विशेषतः सामान्य जनांच्या उपयोगी पडणारे असे ज्ञान आहे. गेली दोन हजार वर्षे गीतेने लक्षावधी आणि ज्ञानयोग, या तीन मार्गांचे विशदीकरण फार स्पष्टपणे आणि आकर्षकपणे तीत करण्यात आले आहे. पूर्वीच्या उपनिषदातून आणि धार्मिक आचारातून या सर्वांचा समावेश झालेला होता. तसेच, बुद्धी-वासना-भावनांनी निगडित अशा संपूर्ण जीवनाकरिता त्यांची जरुरी असलेली आढळेल. त्याचप्रमाणे धर्म, निःसंगता, निःस्पृहता, भक्ती यासंबंधींचा महत्त्वाचा उपदेश या ग्रंथात आहे. बहुजनसमाजाचे गीता हे उपनिषद असून त्यात संन्यस्त आयुष्यापेक्षा कर्तव्यमय आयुष्याला, संन्यासापेक्षा धर्माला प्राधान्य दिलेले आहे.

या महाग्रंथाचे पृथक्करण केले असताना असे आढळले की, त्यात अठरा अध्याय असून ते कर्म, भक्ती आणि ज्ञान अशा तीन विभागात वर्गीकृत आहेत. अठराही अध्यायात स्थूलमानाने या तिन्ही गोष्टींचा विचार केला असता तरी पहिल्या सहा अध्यायात कर्मावर, नंतरच्या सहा अध्यायात भक्तीवर आणि शेवटच्या सहा अध्यायात ज्ञानावर भर दिलेला आहे. पहिल्या विभागात श्रीकृष्णाने 'आसक्तीवाचून तुमचे कर्तव्यकर्म करा' असे सांगितले आहे.

तस्माद् असक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । अ. ३.१९

दुसऱ्या विभागात 'माझ्याबद्दलच्या सप्रेम भक्तीने कर्म करा' असे सांगितले आहे :

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणी मद्व्यपाश्रयः । अ. १८.५६

तिसऱ्या विभागात 'ज्ञान हे भक्ती आणि कर्म याचे फळ होय' असे सांगितले आहे :

स्वकर्मणा तसभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । अ. १८.४६

ज्यांनी हे उच्च तत्त्व ओळखले तेच संत होत.

सोळाव्या अध्यायांतील नैतिक उपदेश उल्लेखनीय आहे. खालील अवतरणे नमुन्यालायक आहेत :

अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थिति :।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्दाध्यायस्तप आर्जवम् ।। अ. १६.१

निर्भयता, मानसिक शुद्धी, अचलता, सत्यज्ञान, दान, इंद्रियदमन, धर्मग्रंथांचे पठन, तप आणि मनाची सरळता या गुणांचे वर्णन यात आहे.

अहिंसा सत्यमक्रोधः त्यागः शांतिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ।। अ. १६. २

अहिंसा, सत्य, शांती, त्याग, क्रोधाचा अभाव, निंदेचा अभाव, सर्व भूतांच्या ठिकाणी दया, तृष्णेचा अभाव, नम्रता आणि अहंकाराचा अभाव-याही गुणांचा उल्लेख त्यात आहे.

तेजःक्षमता धृतिःशौचं अद्रोहः नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवी आंभेजातस्य भारत ।। अ. १६. ३

मनःसामर्थ्य, क्षमा, धीरता, शुद्धता, स्वार्थत्याग या गुणांनी हे भारता, दैवी वृत्ती प्राप्त होते, असे या लोकांत सांगितले आहे.

मोक्षाची तीन मार्ग

पुढील अवतरणे मोक्षाच्या तीन मार्गांचे दाखले होत. सामान्य माणसांकरिता गीतेमध्ये एक प्रकारची मोक्षाची शिडी निर्माण झालेली आहे. मनुष्याच्या आत्मीयत्वाचा संपूर्ण विकास करणाऱ्या धर्मशिक्षणाचा अभ्यासक्रमच जणू काय शाळांकरिता यात दर्शविला आहे. उच्च प्रतीच्या वैयक्तिक देवतेच्या भक्तीने हे साध्य होईल; पण त्याकरिता भक्तीला आपण कर्माची जोड दिली पाहिजे.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । अ. २.४७

तुझे कर्तव्य कर्माच्या ठिकाणी आहे. फलाशी तुला काही करावयाचे नाही.

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते त प्रसिद्ध्येदकर्मणः ।। अ. ३. ८

तुझे नेमलेले कर्म कर. कर्मशून्यतेपेक्षा ते फार चांगले. तुझ्या शरीराला आणि आत्म्याला त्याची जरुरी आहे.

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च.....।। अ. ६.१

फलाची अपेक्षा न करता जो कोणी कर्म करतो, तोच खरा संन्यासी, तोच खरा योगी...

अशा तऱ्हेने इच्छा किंवा वासना यांचा निरास केल्यावर, कर्माची स्फूर्ती भक्तीत आढळेल.

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।। अ. ८.१५

कर्तव्यकर्माचा विचार तू करू नकोस. माझीच उपासना कर आणि पायापासून मोक्ष मिळव. महात्मे मला प्राप्त करून घेतात आणि जन्मापासून मुक्ती मिळवतात.

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् । अ. ९. २९

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्ः ।

साधुरेव स मन्तव्यः..... अ. ९. ३०.

जे माझी भक्तिपूर्वक सेवा करतात ते माझ्यांत समाविष्ट झालेले असून, मी त्यांच्यात सामावलेलो आहे. अत्यंत दुराचारी मनुष्यदेखील माझी सेवा करीत असेल, तर तो साधू आहे असेच समजावे.

कर्म आणि भक्ती यांच्या या मार्गांनीच मनुष्याला ज्ञान प्राप्त होते.

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम । अ. १३. ११

परब्रह्माच्या चिंतनानेच खरे ज्ञान आणि तत्त्वप्रदर्शन होते.

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यद् ज्ञान्वा भुनयः सर्वे परां सिद्धिमितोगताः ।। अ. १४. १

ज्यामुळे मुनिजनांना मोक्ष मिळाला ते सर्वोत्तम ज्ञान मी पुन्हा एकवार सांगेन. दुसरे सुप्रसिद्ध उतारे खालीलप्रमाणे होत :

कर्म

नहि देहभूता शक्यं त्यक्तुं कर्ममशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ।। अ. १८. ११

देहधारी जीवाला कर्माचा सर्वस्वी त्याग करणे अशक्य आहे. जो कर्मापासून मिळावयाच्या फळांची अपेक्षा करीत नाही त्याने कर्मत्याग केला असे म्हणण्यात येते.

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ।। अ. १८. १४

हाती घेतलेल्या कामात पाच गोष्टींमुळे यश मिळतेः अधिष्ठान किंवा जागा, कर्ता, साधन, कर्माची विविधता आणि पाचवे दैव.

भक्ती

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजः ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शु चः ।। अ. १८.६६

ज्याला तू धर्म समजतोस त्या सर्वांचा त्याग करून मला शरण ये. सर्व पापांपासून मी तुला सोडवीन. शोक करू नकोस.

ज्ञान

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ।। अ. ४.३८

या जगात ज्ञानासारखे पवित्र काही नाही. ज्यांची कर्मे शुद्ध आणि परिपूर्ण झाली त्यांना यथावकाश ज्ञान प्राप्त होते.

गीतेला आपण मुख्य ग्रंथ समजू या. शब्दांनी बांधले न जाता त्यात सांगितलेल्या तत्त्वांचा शोध लावू या. शब्द आणि तत्त्व यांचा परस्परविचार करून एकंदर आपल्या मनावर होणाऱ्या परिणामाने, एखाद्या ठिकाणी चुकीचा भर दिला असल्यास तो सुधारून घेऊ.

उदाहरणार्थ, जरी श्रीकृष्णाने एके ठिकाणी असे सांगितले असले की, मानवप्राणी हे केवळ ईश्वराच्या हातची खेळणी होत, तरी कर्मांवर जो भर गीतेत दिला आहे त्यामुळे आणि सुखदुःखाबद्दल मनुष्याला जबाबदार धरल्यामुळे, ते म्हणणे खरे समजता येत नाही.

दुसरे वेदांती म्हणतात त्याप्रमाणे मायेचा अर्थ वस्तुमात्रांची नश्वरता आता असल्यास, गीतेत अशी पुष्कळ स्थळे आहेत की, जेथे पदार्थाला शाश्वत समजले असून जीवनाला अमृत मानले आहे. खरे पाहिले असता जग हे मिथ्या नाही. परमात्म्याचा विचार करीत असताना तसे वाटले तरी या आत्म्यामुळेच सर्वांना शाश्वतेचा अंश प्राप्त होतो; कारण तो सर्वांत आहे आणि वस्तुमात्राचा तो आत्मा आहे, जीव आहे. असे मानल्याने मनुष्याला मोक्ष मिळतो.

गीता सर्वव्यापक आहे, याचा अर्थच वेगवेगळ्या संप्रदायांनी वेगवेगळ्या तत्त्वांचा एकपक्षीय पुरस्कार केला किंवा कित्येक वेळा ती तत्त्वे विकृत बनविली. उदाहरणार्थ, जातिसंस्था, अभेद्य बनली; भक्ती वैषयिक ठरली; मायेने जगाचे अस्तित्व नाकबूल केले; ज्ञानी लोकांनी ज्ञानावर भर देऊन अद्वैत पुढे ढकलले, सर्वांना देव बनविण्याचे अद्वैतात भय असते. उदाहरणार्थ, सर्व देव बनल्यावर नैतिक बरेवाईटपणा शिल्लक राहत नाही. बहुजनसमाजाकरिता परमात्मा आणि आत्म यांचे द्वैत दर्शविणारी भक्ती यात आहे. भक्तीत एखाद्या विशिष्ट लहान देवतेलाच प्राधान्य मिळण्याचं भय असते. भिक्षुकांनी किंवा धर्मगुरूंनी कर्माला प्राधान्य दिल्याने, कर्मकांड वाढून भिक्षुकशाही निर्माण झाली. क्षत्रियांना वीरकर्माची चटक लागून त्याचा परिणाम इतरांबद्दलच्या तुच्छतेत झाला.

चैतन्यासारख्या भक्तांनी आणि इतर सामान्य मंडळींनी भक्तीवर पाहिजे त्यापेक्षा जास्त भर दिला. अयोग्य देवतांच्या भक्तीत याचे रूपांतर होऊन गीतेतील श्रीकृष्णाचे पुराणातील श्रीकृष्णात किंवा यज्ञाने कलीला प्रसन्न करण्याची वृत्ती वाढून अहिंसेला विसरण्यात, या सर्वांचे रूपांतर झाले. देवरतीचे रूपांतर साध्या रतीत झाल्यावर त्याचा भलताच परिणाम होऊन काही चिन्हांचा शब्दशः अर्थ करण्यात येऊ लागला. देवदासींचा वर्ग अशाच तऱ्हेने निर्माण झाला. उपेक्षा या सद्‌गुणाचाही विपरीत अर्थ केला जाऊन, खून करताना क्रांतिकारक लोक श्रीकृष्णाचा आधार दाखवू लागले. धार्मिक प्रवृत्तीच्या सत्‌शिक्षकांवाचून अशाच तऱ्हेने भलत्याच गोष्टींवर भर दिला जाण्याचा नेहमीच संभव राहणार. काव्याचा गद्यासारखा अर्थ लावला जाणार.

हीच धर्माची दुःखान्त असलेली गोष्ट. निसर्ग आणि मानव यांच्या शक्तीपुढे अयशस्वी बनलेल्या हिंदी लोकांनी संन्यासांत किंवा देवांच्या काल्पनिक जगाच्या अद्‌भुत स्वप्नात, मोक्ष मानला. याचेच नाव अद्‌भुतवाद. आपणाला वास्तववाद हवा आहे. गीतेत हे दोन्ही मार्ग आहेत. गीता म्हणजे अदृश्य हे सत्य आहे. या बाबतीत प्लेटो आणि सेंट पॉल यांचे ऐक्यमत्य आहे. पण त्यांच्याचप्रमाणे गीता म्हणते की, जगातील पाप हेही सत्य आहे आणि मनुष्याने अनंतत्वाचा विचार करून आजची कर्मे करावीत.

ही शिकवण आज जवळजवळ विसरल्यासारखी झाली आहे. एकीकडे आहे वेदांतातील अद्वैतावर आणि कूटतेवर भर आणि दुसरीकडे कृष्णभक्तीवर. आपणाला मधल्या मार्गांची जरुरी आहे. आपणाला अशा ईश्वराची जरुरी आहे की, जो आपण निर्माण केलेल्या जगात राहून, त्याला खरेखुरे बनवितो; परंतु त्या जगामुळे श्रान्त बनत नाही. गीतेत अशा ईश्वराचा उल्लेख असून, तो जेव्हा जेव्हा असत्याचा विजय होऊन सत्य सामर्थ्यहीन बनते, तेव्हा तेव्हा अवतार धारण करतो.

गीतेत एकाच वेळी सांख्य, वेदांत आणि एकेश्वरवाद ही आहेत. सर्व खरी असणे शक्य नाही. एक खरे असल्यास, दुसरे खरे असणे शक्य नाही. एक ईश्वर असल्यास दुसरे एखादे शाश्वत तत्त्व असणे किंवा पुरुष व प्रकृती अशी दोन अनंत तत्त्वे असणे शक्य नाही; परंतु गीतेत हे सर्व पर्याय असून, अर्थ लावणाऱ्यांनी काव्यमय गद्यांत त्यांचे रूपांतर केले आहे.

या वेदान्त मतांपैकी एकेश्वर अवतारवाद हा सर्वांत अधिक टिकण्याजोगा आहे. मनुष्याला मनुष्यत्वावरच भर दिलेला पटून तोच आवडणार.

मानवीजीवन आणि त्याच्या गरजा यावर अधिक भर देण्याची हिंदुस्थानात आवश्यकता आहे. जीवन ही चांगली वस्तू आहे. मनुष्याने ध्येयपूर्वक संपूर्ण आयुष्य जगले पाहिजे. आपल्या बंधूंना मदत करण्यात मनुष्य ईश्वराचीच सेवा करीत असतो; देव हा सर्वांचा पिता असून, त्याच्या विशेष आवडीतले असे कोणी नाही. मनुष्यांनी परस्परांशी भ्रातृभावाने वागले पाहिजे. या व अशा प्रकारच्या तत्त्वांचा प्रसार होऊन ती आचरण्यात आणली गेली पाहिजेत. अशा तऱ्हेने भक्ती आणि कर्म ही ज्ञान किंवा यथार्थतत्त्वज्ञान यांची प्राप्ती करून देतील.

बुद्धापासून दयानंद सरस्वतीपर्यंत हिंदी धर्मसुधारक हे विशिष्ट तत्त्वांवर भर देण्यात गुंतलेले आढळतात. सध्या आपणाला अशा सुधारकांची जरुरी आहे की, जो मध्यम मार्ग प्रकाशित करील. हा मध्यम मार्ग खालील तत्त्वांमधला असेल-

अ) संशयवाद आणि अंधश्रद्धा

आ) धर्मप्रवणता आणि पाखंड

इ) परलोकवाद आणि इहलोकवाद

ई) रुक्षपद्धतीचा धर्म आणि क्रांतिकारक असा अधर्म

उ) पारलौकिक आकांक्षा अशा अर्थाने माया आणि आयुष्याची अयथार्थता दर्शविणारी माया.

या नव्या प्रकारच्या सुधारणेत मानवी मूल्यांचा पुनरुच्चार करून ईश्वराच्या खऱ्या स्वरूपाला सच्चित् आनंदाला प्रस्थापित केले पाहिजे. परमेश्वर त्याने निर्माण केलेले जग खरेखुरे बनवीत आहे असे समजले पाहिजे आणि मूर्तीमध्ये चांगले भाव दर्शविणाऱ्या, उदाहरणार्थ श्रीकृष्ण आणि त्याची मुरली यासारख्या मूर्ती आणि वाईट भाव दर्शविणाऱ्या उदाहरणार्थ लिंगासारख्या मूर्ती की ज्यात इंद्रियांवर अधिक भर दिलेला असतो, यांच्यात भेद केला पाहिजे. आयुष्याची चांगुलपणा आणि त्यातील आनंद ही धैर्याने प्रस्थापित केली पाहिजेत.

असतो मा सद्गमय ।
तमसो मा ज्योतिर्गमय ।
मृत्योर्माऽमृतं गमय ।।

- बृहदारण्यकोपनिषद्

(असत्यापासून सत्याकडे, अंधकारापासून प्रकाशाकडे, मृत्यूपासून अमृताकडे)

या प्रार्थनेचा चांगला अर्थ स्पष्टपणे समजाविला पाहिजे व सत्य, ज्ञान, अमृत यांचा नैतिक दृष्टीने अर्थ लावून त्यांचा आधुनिक जीवनाशी संबंध जोडला पाहिजे.

उपनिषदांत सांगितलेला परमसत्य आणि परब्रह्म यांचा उपदेश हा साध्या नैतिक तत्त्वांशी निगडित आहे. परंतु आपणामध्ये व्यक्तिश्रेणी आणि व्यक्तीची मूल्ये यांचा अभाव आहे. जुनी परिस्थिती बदलत आहे आणि जसा आपला देश नव्या आणि संकीर्ण स्वरूपाच्या आधुनिक जीवनात प्रवेश करील, त्याप्रमाणे नव्या सामाजिक आणि वैयक्तिक नीतीची उद्‌घोषणा करणे आवश्यक आहे. जीवन हे सत्य आहे, मायिक नाही; चांगले आहे, पापमय नाही. मनुष्याने जगात राहून त्यातील असत्य मोहापासून दूर राहिले पाहिजे. उपनिषदांतील मर्म ओळखून ते आधुनिक गरजांना लावून पाहिले पाहिजे. उदाहणार्थ, मोक्ष याचा अर्थ ऐक्यमय आणि उपयुक्त जीवन असा लावला पाहिजे.

निःस्पृहपणे सत्याचा शोध लावला पाहिजे; निव्वळ गूढ अनुभवांचा शोध लावण्यात फायदा नाही. चार आश्रमांत साठविलेले सापेक्ष नीतितत्त्व हे चांगले आहे; परंतु ते जातीच्या पोलादी चौकटीतून सोडविले पाहिजे. उपनिषद काळातील स्त्रियांची बुद्धिमत्ता आणि स्वातंत्र्य, तसेच मिश्रविवाहांना मिळालेली मान्यता, ही आजच्या बदललेल्या जगातही आदर्शवत् आहेत; परंतु शहाणपणाची सुरुवात आणि शेवट त्यातच आहे, असे समजून त्यांचा उपयोग करणे हे शहाणपणाचे ठरणार नाही आणि खुद्द गीतेचाही नवा अर्थ लावण्याची आणि तिची नवी मांडणी करण्याची जरुरी आहे. आपल्या कित्येक प्रश्नाचा त्यात उलगडा नाही; तसेच ज्यांच्या शिक्षणाची आणि उन्नतीची आपणाला काळजी वाहावी लागते त्या स्त्रियांना गीतेत पुरेसे स्थान नाही. भांडकुदळपणा आणि देशाभिमान यांचा आधुनिक कुरुक्षेत्रावर झगडा चालला आहे.

२.

बुद्धाची शिकवण

दुसरीकडे पाहिले असता, बुद्धाच्या शिकवणुकीत शहाणपणा आणि नेमस्तपणा यांचा मध्यम मार्ग आढळतो. उपनिषदांत मूळ असलेल्या गीतेप्रमाणेच शाक्यमुनीच्या मध्यममार्गात धर्मप्रवणता व संशयग्रस्तता, ऐहिकता व तपश्चर्या, निर्बंधपरता व क्रांतिकारकता- ही अंतिम टोके वर्ज्य केलेली आहेत.

दुहेरी मार्ग : (अ) सामान्यांकरिता

त्यात दोन मार्ग सांगितले आहेत - एक साध्या नीतीचा, व्यवहारात पडलेल्या माणसांकरिता, ''सत्कर्म करा, पापापासून दूर रहा, मानसिक विचार शुद्ध करा.'' सत्कर्माने दुष्कर्माचा जोर कमी करावयाचा आणि मधूनमधून तपश्चर्या करून सामान्य माणसांनी आपली इच्छाशक्ती प्रज्वलित करून बुद्धाबद्दल आणि धर्माबद्दल प्रेम वाढवावयाचे.

एका जुन्या धर्मग्रंथात सांगितले आहे, ''जो कोणी प्रेम आणि श्रद्धा यांनी माझी भक्ती करील तो स्वर्गात जाईल.''

हाच तो मार्ग आणि सामान्य लोकांकरिता हेच ध्येय असे. हा संस्थापक, याने निर्माण केलेला धर्म आणि तयार केलेला संघ-याबद्दल कृतज्ञताबुद्धी वागविणे यालाच बुद्ध धर्मातील तीन रस्ते म्हणतात.

(आ) भिक्षुकांकरिता

परंतु जगाला कंटाळलेल्या, जग मिथ्या समजणाऱ्या लोकांकरिता मोठे ध्येयं असून ते खडतर मार्गाने प्राप्त करावयाचे असते. ''ज्याला निर्वाणाची- पुनर्जन्म व पाप यांपासून मुक्तीची - स्पृहा असेल, त्याने आठ आर्य मार्गांचा अवलंब करावा.'' योगी लोकांकरिता ही शिडी होय; हिची सुरुवात सद्विचारात झालेली असते व शेवट परमानंदात झालेला असतो. पूर्वीच्या कोरीव लेण्यांतून शाक्यमुनी हा मोठा योगी किंवा ऋषी म्हणून दाखविला आहे. निर्वात जागी असणाऱ्या दीपज्योतीप्रमाणे, तो डोळे मिटलेला व हात जोडलेला दाखविला आहे. दुसऱ्या कित्येक लेण्यातून तो श्रीकृष्णाप्रमाणे उपदेश व उत्तेजन देणाऱ्या शिक्षकाप्रमाणे दाखविला आहे.

श्रीकृष्ण आणि शाक्यमुनी हे दोघेही क्षत्रिय होते आणि दोघांनीही इंद्रियांच्या द्वारे, विचारशक्तीला विनविले. अशा तऱ्हेने बोधी किंवा ज्ञान यांची प्राप्ती होते.

बौद्ध धर्मापासून हिंदू धर्माने पुष्कळ गोष्टींचा स्वीकार केला आहे. अहिंसा, उपेक्षा, संन्यास यावर असलेला भर, तृष्णा हा मोठा शत्रू आहे. अशी जाणीव आणि गुरुभक्ती; ही बौद्ध धर्मातून हिंदू धर्मात आली आहेत. वस्तुतः बौद्ध धर्म हा उपनिषदे आणि गीता यांच्यामध्ये उभा असलेला आढळेल. उपनिषदातून त्याने योगिक अनुभवाची कल्पना घेतली हेच खरे सत्य होय. यात मनुष्य आत्म्याशी एकजीव होतो. नीतियुक्त आचरण आणि तपश्चर्या यांनी हे प्राप्त करून घेता येते.

परंतु बुद्धाने दुसऱ्यांपेक्षा पहिल्याच मार्गावर विशेष भर दिला. अशा तऱ्हेने ब्राह्मणग्रंथातून मिळणाऱ्या धड्यांपासून त्याने उपनिषदांना मुक्त केले. यशाने नव्हे तर आत्मशुद्धीने परमतत्त्व मिळविता येते.

दोन मुख्य ग्रंथ

मठाधिष्ठित बौद्ध धर्माचा अभ्यास धम्मपदावरून करता येतो. सिगालोवादमुक्त आणि इतर जातके ही सामान्य लोकांकरिता चांगली आहेत. या दोन भागातील मुख्य तत्त्वे कोणती आहेत? हिंदू धर्मातील गृहस्थांच्या कर्तव्यांप्रमाणेच सामान्य माणसांची बौद्ध धर्मातील कर्तव्य आहेत. अशोकच्या शासनातून यांचा उपयुक्त सारांश पहावयास सापडतो. उदाहरणार्थ, मातापितरांबद्दल प्रेम, गुरुजनांबद्दल आदर, सत्य-प्रीती, कर्तव्यतत्परता, परमतसहिष्णुता आणि अहिंसा या त्यातील मुख्य गोष्टी होत.

भिक्षुकाला याव्यतिरिक्त आपल्या धंद्याप्रमाणे इतर कामे असत. उदाहरणार्थ, उपवास व तपश्चर्या करणे आणि उपदेश करणे, ही त्याची मुख्य कामे असत. व्यवहारात बौद्ध धर्माचा अर्थ कामाची विभागणी करता येईल. ''भिक्षूने उपदेश करावयाचा व सामान्य माणसाने त्याला कपडालत्ता देऊन खाऊ घालावयाचे'' यात अर्थातच अतिशयोक्ती आहे. सर्वांबद्दल दया आणि कोणाबद्दलच्या आसक्ती नसणे ही जी बौद्ध धर्मातील मूलभूत भावना, तिचा सत्कर्मे करून चांगला पुनर्जन्म मिळवून देणाऱ्या पुण्याच्या कल्पनेने खून पाडल्यासारखे होते. अतिशयोक्तीचा दुसरा प्रकार म्हणजे ब्रह्मचर्याच्या पावित्र्यावर जास्त भर देणे, आत्मशुद्धीस्तव मस्तक जाळून घेणे, निर्वाणाच्या मार्गातील या आत्मघातक गोष्टी होत.

निर्वाणाच्या कल्पनेतील नीतीचा भाग नाहीसा होऊन त्याचा अर्थ केवळ जीवनाची संपुष्टता एवढा करण्यात येऊ लागला. उत्तरेकडील संप्रदायाच्या स्वर्ग कल्पनेप्रमाणेच ही एक मानसिक विकृती होय. शाक्यमुनीने दोन्ही टोके वर्ज्य केली. हिंदू धर्माप्रमाणेच बौद्ध धर्मानेही गांभीर्ययुक्त व प्रज्ञायुक्त अशा भविष्यकालाविषयीच्या संशयाकुलवृत्तीचा स्वीकार केला. असे सुश्रद्धेकडे परत फिरले पाहिजे. कार्यकारणभावाने चाललेल्या जगात न्यायतत्त्वे या धर्माने प्रस्तुत केले. त्याने काही तत्त्वे प्रस्थापित केली. पाप आणि पुण्य यांची सारखीच फळे येत नाहीत. जसे पेरावे तसे पीक येते. ''एकच गोष्ट मी तुम्हाला शिकवितो - दुखःनिवृत्ती ज्याला कु-देवता किंवा कु-दानव त्रास देऊ शकत नाही, तोच सुखी मनुष्य होय. आपला मोक्ष आपणच मिळविला पाहिजे'' - या शिकवणीत बौद्ध धर्माचे सार आहे.

मुळात ज्या वाईट गोष्टींविरुद्ध शाक्यमुनीने तयार केली त्याच आज बौद्ध धर्मात आढळतात आणि आज एक तर रूक्ष पद्धतींचा बौद्धिकवाद किंवा ग्रंथरक्षण व अनेकदेवतावाद ही बौद्ध धर्माची स्वरूपे होऊन बसली आहेत.

पण आजही बुद्धाची शांत, पवित्र, अधिकारयुक्त, दयाशील मूर्ती आपणासमोर आहेच. आणि बुद्ध व त्याचा मार्ग ही आजही आपणाला त्याच्या धर्मग्रंथांच्या रानांतून शोधून काढता येतील. बुद्ध स्वतःला लोकांचा मोठा बंधु-लोकस्स सेट्ठो जेट्ठो म्हणवीत असे. त्यानंतरच्या काळाने त्याला देवाधिदेव बनविला. थोर अनुभव असलेला तो एक योगी होऊन गेला; परंतु पंडितांनी त्याला बुद्धिवादी बनवला, ज्याप्रमाणे त्याने बुद्धीची आराधना केली, त्याचप्रमाणे श्रद्धेची केली आणि इच्छाशक्तीला आव्हान देत असताना, त्याने भावनांचा कधीच तिरस्कार केला नाही. बुद्ध ही एक मोठी विभूती होऊन गेली. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास त्याने खूप केल्याने बौद्धधर्मीय संतही चारित्र्याने थोर निघाले. अहंकारावर हल्ला करीत असताना, बुद्धाने व्यक्तिमत्त्वाचा नाश केला असा आरोप त्याच्यावर करण्यात आलेला आहे. धर्म पाखंडाविरुद्ध बंड पुकारीत असताना, त्याला नास्तिक ठरविण्यात आले होते. परंतु स्वतः बुद्धाची वृत्ती धर्मप्रवण होती. त्याची जगावर त्याचप्रमाणे शहाणपणाने व नेमस्तपणाने चालणाऱ्या मानवी शक्तीवर त्यांचा विश्वास असे. हिंदुस्थानचा तो एक थोर पुत्र व आशिया लोकांचा तो एक पाठीराखा होऊन गेला. पाश्चात्त्य देशांनी पाश्चात्त्य देशांना समजून घेण्याची गुरुकिल्लीच त्यांच्या ठिकाणी आहे.

●●●

१९९.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : ग्राम - जीवन प्रदर्शन

अध्यक्ष, प्रदर्शन - समितीचे सदस्य आणि सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

आमच्या हीरकमहोत्सवाच्या समारंभाबरोबर ग्राम-जीवन प्रदर्शन भरविण्याच्या कल्पनेइतका दुसरा आनंदाचा विचार आमच्या मनात आला नसता. यापूर्वी उद्योग, शेतकी, घरगुती काटकसर, यासंबंधीची प्रदर्शने भरली असली, तरी बडोदे संस्थानच्या सर्व प्रश्नांचा विचार व्यक्त करणारे हे पहिलेच प्रदर्शन होय. ही अगदी योग्य आणि स्वाभाविक अशी परिणती असून ज्या उत्तम तऱ्हेने संस्थापकांनी आपल्या मनातील आक्रमणशील विचारांना मूर्त स्वरूप दिले त्याबद्दल आम्ही त्यांचे अभिनंदन करतो.

आमच्या सर्व कारकिर्दीत आम्ही खेड्यातील प्रश्न आणि शेतकरी, यांचा विचार कधीही मनातून काढलेला नाही. या बाबतीत आम्ही पुनर्घटना व प्रगती करण्याकरिता उत्तम साधनांचा अवलंब केला आहे. आपल्या सामाजिक, नैतिक व आर्थिक परिस्थितीत कोणत्या सुधारणा घडवून आणणे शक्य आहे, हे लोकांना पटवून देणे आणि स्वतःच्या प्रगतीकरिता त्यांच्या मनात इच्छा उत्पन्न करणे, हे आमचे स्थूलमानाने या बाबतीत धोरण आहे. मूळ स्फूर्ती आणि पैसा हा सरकारकडूनच आला पाहिजे हे खरे असले तरी आपला उत्कर्ष करून घेणाऱ्या व्यक्तींच्या निश्चयावरच सर्व यश अवलंबून असते.

आम्ही जेव्हा जीवितकार्याला सुरुवात केली त्या वेळी आशाजनक परिस्थिती मुळीच नव्हती. आमच्या बाल्यावस्थेत आर्थिक बाबतीत काही सुधारणा घडवून आणण्यात आल्या होत्या; परंतु मुख्य प्रश्न तसेच राहून गेले होते. शिक्षण वतनदारांची व श्रीमंतांची ठेव समजली जाई आणि बहुजनसमाज उपेक्षावृत्ती आणि अज्ञान यात खितपत पडलेला असे. नगरस्वच्छतेच्या कल्पना लोकांना नव्हत्या आणि पाण्याचा तुटवडा होता. लोकांची राहणी अगदी खालच्या प्रतीची असून, कर अव्यवस्थित व अयोग्य असत. रोगराई आणि सावकार यांचा उत्कर्ष होऊन शेतकी आणि ग्रामोद्योग हे रसातळाला गेले होते.

आमच्या राज्यात साठ वर्षांपूर्वी काय परिस्थिती होती त्याचे आम्ही खेदजनक चित्र रेखाटले असले तरी दारिद्र्य आणि उदासीन वृत्ती या बाबतीत आम्ही मुळीच अतिशयोक्ती केलेली नाही. त्यावेळी अडचण होती ती कोठून सुरुवात करावी याची. कारण पहिलेच पाऊल फार महत्त्वाचे होते. सामाजिक आणि आर्थिक पुनर्घटना करण्याकरिता शिक्षणाचा खडक आम्ही पसंत केला. किती करावयाचे बाकी उरले आहे, याची कल्पना आमच्याइतकी क्वचित कोणाला असेल; परंतु शिक्षण मिळविणे हा गरिबातील गरिबाचा हक्क आहे. या बाबतीत केलेल्या आमच्या निश्चयाबद्दल आम्हाला कधीही वाईट वाटलेले नाही. या निश्चयाबरोबरच, खेडेगावातून जाऊन खऱ्याखुऱ्या परिस्थितीची स्वतःकरिता माहिती मिळविण्याचा दुसरा निश्चय आम्ही केला.

भूतकालातील पिछेहाटीसंबंधाने किंवा प्रगतिशून्यतेसंबंधाने कारणे शोधून काढण्याची गरज नाही, तसेच सुदृढ शरीर आणि सुदृढ मन, सहकार वृत्तीवर उभारलेले सामुदायिक जीवन इत्यादी ध्येय गाठण्यासाठी उपयोजावयाच्या गोष्टी सांगायला आमच्याजवळ वेळ नाही. असले प्रयत्न सर्व ठिकाणी जरी यशस्वी झाले नाहीत, तरी त्यामुळे आम्ही थबकलो नाही. अडचणी या उल्लंघावयाच्याच असतात आणि ध्येयप्रसाधन करीत असताना सामान्य धक्के हे क्षुद्र वाटतात.

अज्ञान, पूर्वग्रह, उपेक्षावृत्ती यांच्या एकत्रित शक्तीसमोर शिक्षणाच्या साहाय्याने आपण बऱ्यापैकी प्रगती करू शकलो; परंतु शिक्षण केवळ पुरेसे नव्हते. आपण आणि आपली परिस्थिती सुधारावयाची इच्छा आर्थिक बंधनांनी बांधलेल्या मनुष्याच्या मनात उत्पन्न करणे, हे निरुपयोगी होय आणि बडोदे संस्थानात त्याचप्रमाणे इतरत्र मुख्य प्रश्न आहेत ते आर्थिक स्वरूपाचे आहेत. आपण निर्माण केलेला माल न्यावयाला वाहतुकीची साधने नसतील, त्याला चांगली किंमत येत नसेल किंवा चांगली किंमत येऊनही मधलाच मनुष्य किंवा सावकार त्यामुळे गबर होत असेल, तर चांगला माल निर्माण करण्यापासून मनुष्याला फायदा काय? रोगराई आणि दुष्काळ ही आपल्या श्रमाची फळे नाहीशी करणार आहेत असे कळल्यावर चांगले पीक काढण्याकरिता शेतकऱ्याने का श्रमी व्हावे?

वर उल्लेखिलेले प्रश्न ते खरे व सयुक्तिक असून आम्हाला त्यांची उत्तरे द्यावयाची होती. पाणीपुरवठ्याचा आणि वाहतुकीच्या साधनांचा आम्ही प्रथम विचार करून संस्थानात रेल्वेचे जाळे पसरले आणि अखंड पाणी मिळण्याची व्यवस्था ठिकठिकाणी केली. कालाइतक्याच पुरातन शेतकीच्या पद्धतीत आधुनिक सुधारणा उपयोजणे दुर्घट होते. चालत आलेल्या रूढींचा ज्याप्रमाणे यात विचार कर्तव्य होता, त्याचप्रमाणे शेतकऱ्याला नवीन उपकरणे खरेदी करता येतील की काय, याचाही विचार करणे प्राप्त होते. विकता आल्यावाचून मनुष्याला विकत घेता येत नाही. आयुष्यातील मुख्य मुख्य जरुरीच्या वस्तूंना चांगली किंमत आल्यावाचून, उत्तम राहणी आणि आजची सुधारलेली शेतकी, यांचा मनुष्याला आग्रह करता येत नाही.

कर्ज देणे, तगावी देणे, जमिनीचे बारीक तुकडे होण्याचे थांबविणे, सहकारी पतपेढ्या काढणे या व अशा मार्गांनी आम्ही शेतकऱ्याला कर्ज बंधनातून, तसेच दुष्काळ आणि पीक नासाडी यांच्या भीतीपासून मुक्त करायला सुरुवात केली आणि प्राथमिक शिक्षणानेही बळावणाऱ्या सुरक्षिततेच्या भावनेने आणि विशाल दृष्टीने आत्मविश्वासाची आणि स्वतःच्या हिमतीवर कार्य करण्याची सुचिन्हे दिसू लागली. करकर होत असली तरी चक्रे फिरू लागली होती.

परंतु सुबत्तेच्या काळातही हिंदुस्थानात शेतीची फळे अपुरीच असतात. लोकांच्या उत्पन्नात भर घालण्याच्या इराद्याने रिकामपणाच्या वेळात उद्योगाचे मार्ग शोधून काढणे आणि वाढलेल्या प्रजेकरिता काही सोयी शोधणे जरुरीचे होते. शेतकी आणि औद्योगिक पद्धतीशी संलग्न अशा प्रकारची आमची शिक्षणपद्धती आम्ही बनविली. खेड्यातून आम्ही जुने हुन्नर पुनरुज्जीवित करून नवी कार्यक्षेत्रे निर्माण केली. धंदेशिक्षण सर्वांना मिळेल अशी व्यवस्था केली, शिक्षणाची केंद्रे आणि फिरते शिक्षण यांच्या साहाय्याने, तसेच द्रव्याच्या मदतीने विणणे, कातणे, छाप पाडणे, रंगविणे, चामडी कमविणे, लाकूडकाम, मातीकाम, धातूकाम, विणकाम आणि इतर साहाय्यभूत कला इत्यादींविषयी लोकांच्या मनात आवड उत्पन्न केली.

पुनर्घटनेची व प्रगतीची स्थूल स्वरूपाची योजना ही खरोखरीच यशस्वी असून तिच्याकडे सतत लक्ष पुरविले पाहिजे. आपल्या इच्छेप्रमाणे पूर्वीच्या काळी, रस्ते बांधणे शक्य नव्हते; परंतु आपल्या संस्थानात रेल्वेच्या जोडीलाच रस्ते बांधणीचे काम चालले असून, ते परस्परपूरक झाल्यास आपणाला, तसेच जवळच्या हद्दींना उपयोगी पडेल. ग्रामीण कर्जाचा बोजा कमी व्हावा म्हणून गेल्याच आठवड्यात आम्ही एक योजना ठाम केली. आम्हाला आशा आहे की, आपल्या अवघड प्रश्नांचा निकाल या रीतीने होऊ शकेल. दुसऱ्या आमच्या योजनेप्रमाणे संस्थानभर शारीरिक शिक्षण व खेळ यांचे वातावरण पसरेल. प्रगतीची आणि चांगल्या परिणामाची सुचिन्हे आधीच दिसू लागली आहेत; परंतु सुदृढ शरीराला आणि मनाला फायदेशीर करमणुकीचीही जरुरी असते. दुसऱ्या ज्या एका गोष्टीकडे आम्हाला लक्ष द्यावेसे वाटते ती म्हणजे रेडिओ. मनोरंजन आणि शिक्षणाच्या बरोबरच शीलसंवर्धन व विचारप्रवर्तन या योजनेने होईल.

आमच्या मनात सदैव असणाऱ्या प्रगतीच्या या उपयुक्त उदाहरणावरून, विशिष्ट प्रकारच्या ध्येयाची वर्षानुवर्षे प्रयत्नपूर्वक जोपासना करण्याची कशी आवश्यकता असते, हे दिसेल. प्रत्येक पाऊल उपयोगी असते आणि आजपर्यंत प्रगती चांगली झाली. त्याचे बाह्य चिन्ह म्हणून या प्रदर्शनाकडे आम्ही पाहतो. ते इतके मनोरंजक आहे की, ज्यांना त्यापासून खरा फायदा होऊ शकेल अशापैकी फक्त फारच थोडे ते बघू शकतील हे पाहून वाईट वाटते; परंतु पिकाच्या हंगामाच्या वेळी, तसेच सणवारांच्या दिवशी, प्रांतात प्रमुख ठिकाणी असली प्रदर्शने लहान प्रमाणावर वारंवार का होऊ नयेत, याचे कारण आम्हाला समजत नाही. फळे, फुले, शेतकी यांची प्रदर्शने इतर देशांत नेहमी भरविली जातात. बडोदे संस्थानातही हा वार्षिक कार्यक्रम का होऊ नये ते आम्हाला समजत नाही.

असल्या हितकारक चळवळी येथेच थांबवाव्यात असे आम्हाला वाटत नाही. प्रत्येक प्रांतात वर्षभर सतत फिरणारे असे प्रदर्शन असावे. इतर देशांत असलेल्या परसांतील बगिचाची गोष्ट आपल्या नजरेसमोर आम्ही आणू इच्छितो. रिकामपणाच्या वेळात असल्या बगिचातून चांगले काम होऊन त्याने घराच्या शोभेबरोबरच उत्पन्नाचीही वाढ होते. याचप्रमाणे कोंबड्या पाळण्याचा धंदाही खेड्यातून करण्याजोगा आहे. माल खपविणे ही अडचणीची गोष्ट आहे, हे आम्ही जाणतो. याकरिता आम्ही दोन अधिकारी अभ्यास करून या प्रश्नाचा उलगडा करण्यास्तव नेमले आहेत; परंतु बिनसरकारी लोकांच्या प्रयत्नाने व सहकारानेही पुष्कळ करता येण्याजोगे आहे.

असल्या चळवळी या प्रामुख्याने बिनसरकारी असावयाला हव्यात. आमच्या मते असल्या चळवळीत सुधारणा करावयाला पुष्कळ अवसर असतो. आदर्श स्फूर्ती व आर्थिक मदत या दृष्टींनी सरकारला पुष्कळ करता येण्याजोगे आहे. आम्हाला योग्य रीतीने असे म्हणता येईल की, आमच्या सरकारने प्रजेच्या उन्नतीकरिता आणि उत्कर्षाकरिता शक्य तितके प्रयत्न केले आहेत. आमचे सर्व आयुष्य आम्ही या ध्येयप्राप्तीकरिता खर्चिले आहे; परंतु जोपर्यंत स्वावलंबनाची खरी आवड उत्पन्न होऊन सरकारच्या प्रयत्नांना वैयक्तिक व बिनसरकारी प्रयत्नांची मदत मिळत नाही तोपर्यंत सर्व फुकट जाण्याचा संभव आहे.

जे स्वतः प्रयत्न करतात त्यांनाच परमेश्वर पावतो, हे म्हणणे शहाणपणाचे आहे. बडोद्यात तसेच हिंदुस्थानात स्वार्थत्यागपूर्वक सेवाधर्म लोकांना पटून अडचणीतून पार होण्याचा निश्चय लोकांच्या ठिकाणी आढळत आहे. एका प्रांतात ग्राम-पुनर्घटना मंडळ असून ते सर्वस्वी बिनसरकारी आहे. प्रत्येक प्रांतात असली मंडळे असायला हवी. अधिकाराबरोबर जबाबदाऱ्या येतात आणि त्या उचलल्या पाहिजेत, असे असूनही शहर-सुधराई, रस्ते बांधणे, पाणीपुरवठा यासारख्या उपयुक्त गोष्टींकरिताही कर बसविण्याची पाळी आली असताना ते देण्याची नाखुशीच लोकांत आढळते.

सरकारच्या प्रयत्नांना नेहमी मर्यादा असणारच; परंतु आमची अशी खात्री आहे की, जेथे सुदृढ, स्वावलंबी, आत्मप्रत्ययी प्रजा आपल्या कल्याणाकरिता निश्चय करून सरकारला मदत करायला तयार असेल तेथे शांतता, प्रगती, उत्कर्ष यांना सीमा घालता येणे शक्य नाही. अशा तऱ्हेने सामाजिक पुनर्घटना आणि ग्रामोन्नती ही परस्पर सहकार्याने प्राप्त होण्याजोगी आहेत. आपल्या ध्येयात आणि आपणात ऐक्यता असेल तर आपणाला कोणाचीही भीती बाळगण्याचे कारण नाही.

आमच्या हीरकमहोत्सवाच्या बरोबर भरविण्यात आलेल्या या ग्रामजीवन प्रदर्शनाकडे पाहून आणि याच बाबतीत आज कित्येक वर्षांचे आमचे विचार आणि योजना यासंबंधी चार शब्द बोलायला मिळाल्याबद्दल आम्हाला फार आनंद वाटतो. प्रदर्शनाच्या उद्दिष्टाशी आणि ध्येयाशी आम्ही पूर्णपणे एकजीव आहोत. लोकांच्या गरजा, त्यांची कार्ये, त्यांना मिळणाऱ्या संधी, त्यांच्या रोजच्या आयुष्याविषयीचे सुंदर चित्र, ही इतक्या प्रयत्नपूर्वक या प्रदर्शनात दाखविण्यात आली, त्याबद्दल चालकांचे आम्ही अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो. आम्ही मोठ्या अभिमानाने आणि आनंदाने हे प्रदर्शन खुले केल्याचे जाहीर करतो.

●●●

२००.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : ग्राम - जीवन प्रदर्शन*

अध्यक्ष, कर्नल आणि मिसेस वेअर, औंधचे चीफसाहेब आणि मित्रहो,

श्री. नानावटी यांनी या प्रदर्शनासंबंधी सर्व बाबी चांगल्या समजावून सांगितल्या. हे प्रदर्शन यशस्वी करून दाखविण्याच्या कामी जी पुष्कळ मेहनत व्यवस्थापकांनी घेतली तिच्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभार मानतो.

या संध्याकाळी आम्ही मोठे भाषण आपणावर लादणार नाही, तसेच आमचे सबंध छापील भाषण वाचून आपणाला येथे फार वेळ थांबविण्याचीही आमची इच्छा नाही. संस्थानचे एक कर्तबगार अधिकारी श्री. नानावटी यांनी उल्लेखिलेल्या एक - दोन मुद्द्यांविषयीच आम्ही थोडेसे सांगू. युरोप आणि अमेरिकेमध्ये अर्थशास्त्र आणि पेढीशास्त्र (बँकिंग) शिकण्याकरिता पाठविलेल्या तरुण अधिकाऱ्यांपैकी ते एक आहेत. हिंदुस्थानात आल्यापासून त्यांनी संस्थानाकरिता चांगली कामगिरी केली आहे. लोकांच्या आर्थिक प्रगतीकरिता त्यांनी घेतलेल्या श्रमाबद्दल आनंद व्यक्त करण्याची ही संधी आम्ही घेतो.

राष्ट्राची प्रगती एखाद्या वेळी द्रुतगतीने तर एखाद्या वेळी हळू अशी होत असते; परंतु हिंदुस्थानात ती सदैव हळूच असते. व्यावहारिक जीवनात आपण बोलण्यापेक्षा व्यवहाराकडे, अनुभवाकडे विशेष पाहिले पाहिजे. आपली ध्येये साध्य करण्याकरिता हिंदुस्थानातील लोकांना सहानुभूतीची, ज्ञानाची आणि सतत उत्तेजनाची जरुरी आहे. आहे त्या परिस्थितीत असे दिसते की, पुस्तकी ज्ञानाचा बुजबुजाट असून प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीशी सामना देण्याची तयारी नाही. उदाहरणार्थ, मला अशा प्रकारचे सामाजिक कायदे पास करावे लागले की, ज्यांचा सुधारलेल्या राष्ट्रांत विचारही करण्याची आवश्यकता नाही.

---

* अंक ५० च्या छापील भाषणाउपरान्त ऐनवेळी दिलेले व्याख्यान.

आर्थिक प्रश्नांच्या बाबतीत आम्ही शक्य तितके प्रयत्न केले असून, आम्हाला मिळालेले फळ निरुत्साहजनक नाही. बडोदे संस्थान हे निरनिराळ्या ठिकाणी पसरलेले असल्यामुळे आणि त्याच्या सीमा परकीय संस्थानांच्या सीमांना भिडल्यामुळे बडोद्याच्या अडचणी काही विशिष्ट स्वरूपाच्या आहेत, अशी परिस्थिती नसती तर निराळाच परिणाम दिसला असता.

आपण सर्वजण एक गोष्ट कबूल कराल की, सर्व गोष्टी एकाच व्यक्तीच्या आयुष्यात किंवा लहानशा कालमर्यादेत होऊ शकत नाहीत. त्याकरिता शेकडो वर्षांची जरुरी असते; परंतु आपण सावकाशपणे अनेक वर्षे काम केल्यास आपल्या प्रयत्नाचे स्वरूप आणि दिशा ही इतर लोकांनाही प्राप्त होतात. लोक पुरेसे बुद्धिमान असल्यास त्यांना काम करण्याची खरी किंमत कळते. गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत स्थूल स्वरूपाचे शिक्षण सर्वांना मिळालेले आहे. रेडिओ, टेलिफोन, वृत्तपत्रे या व इतर आधुनिक साधनांच्या द्वारे आपला इतर प्रागतिक देशांशी संबंध जोडला गेला आहे. आपणाला पुरेसे उत्तेजन मिळाले असूनही आपणाला जर अडचणी दूर करता येत नसतील तर आपण जगात टिकूच शकणार नाही. यात तुमचेच दुर्दैव आहे आणि त्याचा दोष तुमच्यावरच आहे.

आम्हाला आमच्या एका मित्राने नुकतेच विचारले की, सध्याचे महाराज जेव्हा नसतील त्या वेळी बडोदे संस्थानचे काय होईल? त्या प्रश्नाला आमचे उत्तर असे की, लोकांच्या इच्छा आणि राज्यकर्त्यांचा शहाणपणा यावर सर्वकाही अवलंबून राहील. जर पाया चांगल्या प्रकारचा तयार झाला असेल, तर भीतीजोगे काहीच उरणार नाही आणि प्रगती चालू राहील.

दुर्दैवाने, आम्ही सांगितल्याप्रमाणे कार्य करण्याऐवजी सिद्धांतप्रतिपादन करण्याकडे लोकांचा अधिक कल आहे. लोकांच्या उन्नतीकरिता ज्यांच्याकडे जबाबदारीची कामे सोपविलेली असतात ते महत्त्वाच्या गोष्टी सोडून दिखाऊ गोष्टींकडे लक्ष पुरवितात. कागदी राज्यघटना या कागदावरच शोभतात. आपल्या सोयीप्रमाणे शब्दांचा छल करणाऱ्या वकिलांचा त्यामुळे फायदा होतो. आपल्या उणिवांबद्दल कित्येक धर्माला दोष देतात. या लोकांचा युक्तिवाद आम्हाला माहीत आहे. या बाबतीत आमचे उत्तर असे की, हिंदू धर्मात जर काही दोष असतीत तर त्याचबरोबर त्यात काही गुणही आहेत. आपल्या धर्मात शिकविलेल्या कित्येक साध्या तत्त्वांचा आपण पुरुद्धार करू शकतो, तर असल्या युक्तिवादाची काही जरुरी पडणार नाही.

दुसरा एक मुद्दा अपुरा समजला जातो तो हा की, राजा आणि प्रजा हे एक आहेत. त्याचे हितसंबंध एक आणि अविभाज्य आहेत. राजा आणि प्रजा यांच्यातील संबंध बिघडविण्याचा प्रयत्न कित्येक कुविचारी आणि स्वार्थी लोक खुशाल करोत; परंतु साधी गोष्ट ही आहे की, उत्कर्षित आणि अपकर्षित त्यांचे हितसंबंध एकच असतात. गैरसमज आणि अयोग्य सांगणी ही आमच्या मते शिक्षणानेच नाहीशी होतील. निरोगी मनाबरोबर निरोगी शरीराची आणि हळूहळू येणाऱ्या नागरिक वृत्तीची वाढ होईल.

सभ्य स्त्री-पुरुष हो, आज आपण येथे हजर राहिल्याबद्दल आम्ही आपले आभारी आहोत. आपल्या सहनशक्तीची अधिक परीक्षा पाहण्याची आम्हाला इच्छा नाही. त्यामुळे आमच्या

छापील भाषणात आम्हाला प्रिय असलेल्या ग्रामपुनर्घटनेसंबंधाने जे विचार प्रदर्शित करण्यात आले आहेत, त्यावर आपल्या विश्रांतीच्या वेळात विचार करण्याविषयी आम्ही विनंती करतो.

दुर्दैवाने, आम्ही आज चालू शकत नसल्यामुळे प्रदर्शनात फिरण्याचे काम आम्हाला पुढे ढकलावे लागत आहे; परंतु आपण ते कराल आणि आपणाला ते मनोरंजक व सर्वव्यापी वाटेल अशी आम्हाला आशा आहे. आपण दाखविलेल्या सहनशक्तीबद्दल आपले आणि हे प्रदर्शन इतके चांगले भरविल्याबद्दल कार्यकर्ते व प्रदर्शक यांचे आम्ही पुन्हा एकदा आभार मानतो.

●●●

२०१.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. १ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज यांच्या राज्यारोहणाचा हीरकमहोत्सव, महाराजांचा संदेश

आमच्या राज्यारोहणाचा हीरकमहोत्सव सर्व संस्थानभर साजरा होत असताना या आनंददायी प्रसंगाच्या स्मरणार्थ एक कोटी रुपयाचा निधी 'हीरकमहोत्सव ट्रस्ट' या नावाने दूर काढून ठेवून त्यांच्या व्याजातून लोकांची परिस्थिती सुधारण्याची कामे विशेषतः गरीब आणि दलित वर्गांची स्थिती सुधारण्याची कामे, सरकारी अंदाजपत्रकात या कामी असलेल्या व असणाऱ्या रकमेव्यतिरिक्त केली जातील, हे आम्ही जाहीर करतो.

२. आपणाला माहीत असेलच की, पंचावन्न वर्षांहून अधिक कालापर्यंत ग्रामीण प्रगतीच्या कामाप्रीत्यर्थ आम्ही पुष्कळ प्रयत्न केले आहेत. वस्तुतः या कार्याहून आमच्या अंतःकरणाला प्रिय असे दुसरे कार्य नाही. ग्रामजीवनाच्या सर्व बाजू सुधारण्याचे आमचे ध्येय आहे. आमच्या प्रजेत उच्च जीवन कंठण्याची इच्छा, उच्च जीवनाची मनीषा आणि स्वावलंबन व स्वाश्रय, वाढविण्याची आमची इच्छा आहे. ग्रामजीवन सुखद बनविण्याची व शेतकी हे उद्योगधंद्याचे उत्तम साधन-की ज्याची फळे धाडसी शेतकऱ्यांनाही आनंद देतील, असे करण्याची आमची मनापासून इच्छा आहे. या योजनेत आम्ही ठरविलेले मुख्य मार्ग आपणाला विदितच आहेत; परंतु अत्यंत साध्या भाषेत आम्ही ते सांगतो.

३. (१) प्रथम, सर्वांना सक्तीचे शिक्षण दिले जाते. सर्व प्रगतीच्या मुळाशी हे आहे. १८९३ साली प्रथम अमरेळीमध्ये सुरू केलेली ही योजना, गेल्या कित्येक वर्षांपासून सर्व संस्थानभर मुलामुलींकरिता चालू ठेवण्यात आली आहे. आज संस्थानांत ६,५०० वर शिक्षक लोकांना शिक्षित बनवीत आहेत; प्राथमिक शिक्षणाला 'शेतकीचे' अंग असेल असे प्रयत्न चालू आहेत. हेतू हा की, शहराकडील 'धाव' कमी करावी. खेड्यातील जीवनात शिक्षकानेही भाग घ्यावा, असे आमचे उद्दिष्ट आहे. या कल्पनेनुसार, शिक्षणानुभव पाठशाळेत ग्रामीण प्रश्नांविषयी शिक्षण दिले जाते.

(२) शेतकऱ्यांच्या साक्षरतेचे रूपांतर पुढे निरक्षरतेत होऊ नये म्हणून संस्थानभर प्रौढ लोकांना ज्ञान देण्याकरिता ग्राम-पुस्तकालयांचे जाळे विणले आहे.

४. दुसरे, ग्रामपंचायती स्थापन करणे. हे माझ्या सुरुवातीच्या कामापैकी होते. संस्थानातील प्रत्येक खेडे पंचायतीच्या देखरेखीखाली आहे. पंचायतीच्या उत्पन्नाच्या बाबी स्वतंत्र असून, तिचे कार्य ग्रामजीवन सुधारण्याचे असते. कायमस्वरूपाच्या उपयुक्त गोष्टीप्रीत्यर्थ ग्रामपंचायतीच्या निधींचा उपयोग केला पाहिजे.

५. खेड्यातील जमिनींच्या गरजा प्रांत पंचायतींनी प्रामुख्याने लक्षात ठेवाव्यात अशाबद्दल विशेष भर नेहमी दिला आहे. आम्ही येथे फक्त कार्यक्रमाची रेशा मांडतो -

(१) रेल्वेला मदत करणारे रस्ते,

(२) विहिरी बांधणे, आणि

(३) जमिनीत पाण्यासाठी पोखरणी करणे -

ही कामे ग्रामपंचायतींकडून मोठ्या खर्चाने केली जातात.

६. तिसरे, शेतकऱ्यांना सोडवाव्या लागणाऱ्या आर्थिक प्रश्नांचा विचार करणारी उद्योगधंद्यांची खाती आम्ही सुरू केली आहे.

(अ) शेतकी खात्यात कोणती पिकं लावावीत, बी कसे निवडावे, वनस्पतीरोगांचा कसा नाश करावा हे शिकविले जाते.

(आ) पशुरोग चिकित्सालय खात्याचे काम पशूंची निगा राखण्याचे असते.

(इ) सहकारी चळवळ ही शेतकऱ्यांना माफक दराने कर्ज देवविते आणि शेतकऱ्यांना हवे असलेले विकत घेण्याच्या कामी आणि त्यांची पिके विकून देण्याच्या कामी मदत करते.

(ई) फुरसतीच्या वेळी आणि जेव्हा शेतीचे काम नसेल त्या वेळात त्यांना सोयिस्कर अशा हुन्नर उद्योगांचे शिक्षण हुन्नरउद्योगखाते देते.

(उ) ग्रामीण स्वच्छता, पाणीपुरवठा वगैरे प्रश्नांचा उलगडा आरोग्य खाते करते.

७. शेवटी, खालील रूढीसारख्या दुष्ट सामाजिक रूढींचा विध्वंस करणाऱ्या कायद्यांचा आम्ही उल्लेख करतो-

(१) निसर्ग आणि जीवनशास्त्र याविरुद्ध असणारे बालविवाह,

(२) जातीचा जुलूम आणि

(३) सामाजिक न्यायतत्त्वाविरुद्ध आलेली अस्पृश्यता.

८. अस्पृश्यतेसंबंधाने संयमपूर्वक बोलणे कठीण आहे. ज्यांना आपण आपले बंधू-भगिनी समजले पाहिजे त्यांच्यावर अस्पृश्यतेचे लांच्छन लादणे म्हणजे सामान्य मानवतेच्या कल्पनेविरुद्ध आहे. आमच्या आणि आमच्या सरकारच्या दृष्टीने मनुष्या-मनुष्यात काहीही भेद नाही. स्वाभिमान आणि उत्कर्ष यांना लक्षावधी लोक पारखे करणाऱ्या उच्चवर्णीयांची नैतिक अवनती होणे ही क्रमप्राप्त गोष्ट आहे.

९. वर उल्लेखिलेल्या सर्व योजनांचे पुरेपूर परिणाम होऊन आमच्या अपेक्षेप्रमाणे सर्वकाही घडले आहे असे नाही. आम्ही आमच्यासमोर ठेवलेले ध्येय फार उच्च स्वरूपाचे असून, आम्ही स्वतःला नेहमी असे बजावीत असतो की, शतकांपासून आलेला थिल्लरपणा हा चुटकीसारखा नाहीसा होऊ शकत नाही आणि अनेक युगांची देवताविषयक अंधश्रद्धाही एका दशकात जात नाही.

१०. पंचावन्न वर्षांपूर्वी सुरू केलेल्या चळवळीला आणखी प्रोत्साहन देण्याची आमची इच्छा आहे. याच हेतूने प्रेरित होऊन आम्ही हा निधी तयार केला आहे. याच्या उत्पन्नातून गावातील गर्दी कमी करण्याकरिता 'गावठाण' वाढविण्याच्या योजनेला, खेड्यात पाणीपुरवठा करण्याच्या योजनेला, शिक्षणाच्या योजनेला व अशाच योजनांना मदत दिली जाईल. मागील काळात बहुतेक उपेक्षिलेल्या गरीब वर्गांना, तसेच राणीपरज, अंत्यज, ठाकरडे, रबारी इत्यादी मागासलेल्या जातींना खास पसंती दिली जाईल. आम्ही सांगिल्याप्रमाणे नेहमीच्या सरकारी खर्चाव्यतिरिक्त की, जो संस्थानच्या उत्पन्नाप्रमाणे वाढत राहील - हा खर्च केला जाईल. परिस्थिती बदलली आणि सरकारला यापुढे तशी जरुरी वाटली तर इतर उपयोगी कामांकरिता या निधींचे उत्पन्न वापरण्यात येईल.

११. या आमच्या कृत्याने आमच्या प्रजेचे सुख वाढून उच्च प्रकारचे जीवन कंठण्याबद्दल त्यांना प्रोत्साहन मिळेल, अशी आम्हाला मोठी आशा आहे. या महत्त्वाकांक्षेतील अल्पांशदेखील सफळ झाला तरी आम्हाला आमच्या प्रजेच्या कल्याणार्थ वेचलेल्या आयुष्याचा पुष्कळ मोबदला मिळाला असे वाटेल.

१२. शेवटी एकच गोष्ट आपणाला सांगावीशी वाटते. आपण जर महान सत्य समजावून घेऊन ती तर्क बुद्धीने आपल्या व्यावहारिक आयुष्याला लाविली तर आपण खात्रीने सुखी व्हाल. आम्ही आमच्या समस्त प्रजेचे सप्रेम अभिनंदन करतो आणि अशी प्रार्थना करतो की, त्यांना दीर्घायुष्य सुख आणि समृद्धी ही प्राप्त होवोत.

●●●

२०२.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ५ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : ना. लॉर्ड व लेडी विलिंग्डन यांच्या सन्मानार्थ लक्ष्मीविलास राजवाड्यात झालेले भोजन

लॉर्ड आणि लेडी विलिंग्डन व इतर सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

आजचे आपले सन्मान्य पाहुणे लॉर्ड आणि लेडी विलिंग्डन यांना आयुरारोग्य चिंतण्याचे आनंददायक काम करण्याकरिता आम्ही उभे राहिलो आहो.

त्यांच्या मैत्रीचा लाभ फार वर्षे आम्ही उपभोगिला आहे. सम्राटांच्या हिंदुस्थानातील प्रतिनिधींचे आमच्या संस्थानात स्वागत करण्यात सन्मान असला तरी, आमच्या राज्यारोहणाच्या हीरकमहोत्सवाप्रसंगी जुन्या मित्रांची उपस्थिती पाहून त्या सन्मानात आनंदाची भर पडली आहे. साम्राज्यातील आपले दुसरे घर म्हणून त्या हिंदुस्थानचा लॉर्ड विलिंग्डन उल्लेख करतात आणि जेथे त्यांनी अनेक वर्षे नोकरी केली आहे, त्याला ते लवकरच सोडून जाणार असल्यामुळे आमच्या स्वागतात थोडासा कमीपणा आला आहे.

महायुद्धाच्या सुरुवातीला लॉर्ड विलिंग्डन मुंबईस आले. या महायुद्धाने इतर जगाप्रमाणे हिंदुस्थानातही पुष्कळ बदल घडवून आणला. हिंदुस्थान हे स्वामिभक्तीने बांधले गेले असले तरी, इतर जगात स्वराज्य आणि स्वयंनिर्णय यांचा विचार चालला असताना, हिंदुस्थानातही राष्ट्रीय वृत्तीचे बीजारोपण न होणे अशक्य होते. राष्ट्रीय वृत्ती आणि राज्यघटनाविषयक महत्त्वाकांक्षा यांची लाट उसळणे अपरिहार्य आहे, असे लॉर्ड विलिंग्डन यांनी ओळखले. तसेच हिंदुस्थानाला जबाबदार स्वराज्याचा उदार हप्ता देण्याच्या लॉर्डसाहेबांच्या निश्चयाचीही जाणीव इंग्लंडमधील सरकारला झाली.

अशा तऱ्हेने मॉंटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणांची मुहूर्तमेढ रोवणे लॉर्ड विलिंग्डन यांच्याकडे यावे, हे सर्वथैव उचित होते. संयुक्त आणि वाढत्या जबाबदारीचा नाश करणाऱ्या द्विदल राज्यपद्धतीला, परिस्थितीचा मोर्चा ओळखून लॉर्ड विलिंग्डन यांनी विरोध केला. जेव्हा त्यांनी मद्रास सोडले त्यावेळी ते अधिक उच्चासनावर परत येतील अशी आशा प्रदर्शित करण्यात आली होती. सुदैवाने ही आशा मॉंटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणांना एक पाऊल पुढे नेऊन वसाहतीच्या स्वराज्याचा

दर्जा देण्याच्या विचारांत दोन्ही देशातील विद्वान मंडळी गुंतली असताना, पाच वर्षांपूर्वी पूर्ण झाली. प्रगतीचे घसघशीत पाऊल टाकण्याच्या कामी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा फार मोठा परिणाम झाला आणि त्यांनी आपणाला कळविल्याप्रमाणे कायदेशीर आणि व्यवहारशीर असे हिंदुस्थानचे पहिले सदनशीर गव्हर्नर जनरल होण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. लॉर्ड विलिंग्डन हे खरोखर एक थोर सेवक आणि हिंदुस्थानचे सच्चे मित्र आहेत.

प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यात असा एक काळ येतो की, ज्यावेळी त्याला आपल्यावर सोपविलेल्या जबाबदारीचा, स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीपुरता का होईना, हिशोब रुजू करावा लागतो. आम्ही आमच्या दीर्घ आयुष्याचे, त्यातील सुखदुःखाचे, यशापयशाचे आज सिंहावलोकन करणे स्वाभाविक आहे. साठ वर्षांपूर्वी आम्हांला आमचे जीवितकार्य करण्यासाठी येथे बोलविण्यात आले होते. महाराणीसाहेबांच्या प्रतिनिधींचे स्वागत आमच्या संस्थानात करण्याचा लाभ पन्नास वर्षांपासून आम्हाला मिळालेला आहे. आमच्या संस्थानाचा आणि साम्राज्य सरकारचा मित्रभाव दीडशे वर्षांचा जुना आहे हे पाहून आम्हाला अभिमान वाटतो. तसेच या सर्व काळात हा मित्रभाव संभाळण्यात येत असलेला पाहून अधिकच अभिमान वाटतो.

आमच्या मनात आजपर्यंत उत्पन्न झालेल्या सर्व गोष्टी व्यक्त करणे अशक्य आहे. तेव्हा आजच्या प्रसंगाला उचित असेच काही विचार आम्ही प्रदर्शित करतो. आमच्या संस्थानासंबंधी तसेच आमच्या जीवितकार्यासंबंधी बोलण्यासाठी या संधीचा आम्ही उपयोग करून घेणार आहो. काही बाबतीत प्रगती संथपणे चालली असली. कित्येक ठिकाणी निराशाजनक परिस्थिती असली तरी सर्वसाधारणपणे पुष्कळ बाजूंनी भौतिक प्रगतीच झाली आहे. किती करावयाचे बाकी उरले आहे. याचसंबंधीचा प्रामुख्याने विचार आमच्या मनात येत असतो. राज्यशासनाची ध्येये ही इतकी थोर आहेत की, निसर्ग, मानवी थिल्लरपणा आणि पूर्वग्रह यांच्या एकत्रित सत्तेसमोर आयुष्यभर सतत प्रयत्न केले तरी ते अपुरे पडतील. तरी पण आमच्या संस्थानाकरिता हिंदी साम्राज्यात सन्मानाची जागा आम्ही मिळवू शकतो, असे आम्हाला वाटते. आमच्या प्रजेचे कल्याण हाच आमचा नेहमी मुख्य विचार असतो आणि आम्हाला आनंद वाटतो की, आम्ही त्यांना शांतता आणि सुव्यवस्थित राज्यपद्धती देऊ शकलो आहोत; तसेच सामाजिक अन्याय आणि आर्थिक अडचणी ह्या कमी करू शकलो आहोत. प्रत्येक वर्षी आमची खात्री दृढावत आहे की, अगदी गरिबातल्या गरीब मनुष्याला शिक्षण दिल्यानेच भक्कम पाया तयार होऊ शकेल. प्रत्येक प्रयत्न उपयुक्त ठरला आहे आणि असा काळ जाईल तशी आम्हाला आशा वाटते आणि आम्ही प्रार्थना करतो की, आम्ही योजिलेली आणि चालू ठेवलेली कल्पना सफळ होईल.

आमच्या आयुष्यात हिंदुस्थान पार बदलून गेला आहे. विशेषतः राज्यघटनात्मक बाबतीत. या परिवर्तनाचे आम्ही स्वागत करतो. असंख्य आशा आणि हितसंबंध यांची तडजोड म्हणजेच नवीन राज्यघटना होय; परंतु त्यातील मध्यवर्ती कल्पना ही आम्हाला विशेष महत्त्वाची वाटते. गेली कित्येक वर्षे आम्ही प्रगतीच्या दृष्टीने संयुक्त राज्यघटनेचा किंवा फेडरेशनचा विचार करीत आलो आहोत आणि असल्याच भक्कम पायावर राजकीय प्रगतीची इमारत बांधण्याचा इरादा हा शहाणपणाचा समजला पाहिजे. अखिल भारतीय फेडरेशनमध्ये ब्रिटिश हिंदुस्थान आणि

संस्थाने ही परस्परांच्या कल्याणाकरिता समाईक भागीदार या नात्याने ज्यात झटत आहेत-अशात संस्थानांना फारच महत्त्वाची कामगिरी करावयाची आहे. जेव्हा वेळ येईल तेव्हा-आणि याला फार विलंब चालणार नाही. आम्हाला आशा आहे की, संस्थाने आपल्यावरील तशी जबाबदारी पार पाडतील आणि ज्या कार्याकरिता आपण सर्वजण झटत आहोत त्यात आनंदाने हातभार लावतील.

हा हातभार त्यांना अत्यंत फायदेशीर रीतीने लावता यावा म्हणून त्यांचा अभिमानास्पद इतिहास आणि परंपरानुरूप कित्येक महत्त्वाच्या गोष्टी यांचा विचार करण्याचा त्यांना अधिकार आहे. एकजात सर्वसारख्या अशा मुशीत त्यांना घालण्याचा प्रयत्न केल्यास, धाडस आणि व्यक्तिमत्त्व यांचा नाश होईल आणि अभिनव भारताला विविध स्वरूपाच्या राजकीय आणि शासनविषयक अनुभवाला पारखे केल्यासारखे होईल. संयुक्तघटनेच्या बाहेरील सर्व बाबतीत संस्थानांना अनियंत्रित अशी सत्ता असावयाला हवी आणि परिस्थिती बदलल्यामुळे पूर्वीची नियंत्रणे काढून घेतली पाहिजेत. तरच संस्थानांना भक्कम आणि जबाबदार घटक म्हणून स्वतःची स्वाभाविकपणे आणि फायदेशीर रीतीने प्रगती करणे सुलभ जाऊन सुराज्याच्या विविध कर्तव्यांना लायक बनून ती भारताची सेवा करू शकतील. आम्हाला समाधान वाटते की, असल्या प्रश्नांकडे विशेषतः रेल्वेवरील सत्ता परत देण्याकडे लक्ष दिले जात आहे.

जेव्हा आम्ही भविष्यकाळाविषयी विचार करू लागतो त्यावेळी अलीकडे वाढलेल्या कित्येक दुःखकारक घटनांनी आमचे मन फार उद्विग्न होते. वर्तमानकाळाला कटू बनविणाऱ्या व भविष्यकाळाला विरोध करणाऱ्या आणि देशभर पसरणाऱ्या जातिनिष्ठतेच्या शापाविषयी आम्ही बोलत आहोत. त्यात एकही चांगला गुण नाही. तसेच ते न्याय्यही नाही आणि वाइटावाचून दुसरे काहीही त्यांच्यातून निष्पन्न होणे शक्य नाही. आम्ही सर्व पक्षांच्या आणि पंथाच्या पुढाऱ्यांना विनंती करतो की, त्यांनी या दुष्ट गोष्टीला धैर्याने तोंड द्यावे आणि आपल्या अनुयायांनाही तेच करावयाला सांगावे. उदार नेतृत्वाची आणि विश्वसहिष्णुतेची सध्या जरुरी आहे आणि चांगले उत्तर मिळविण्याच्या हेतूने आम्ही ही विनंती करीत आहोत.

सर्वसाधारणपणे आम्ही आतापर्यंत हिंदुस्थानाविषयी बोललो. आता आम्ही आमच्या संस्थानच्या प्रश्नांविषयी, तसेच मांडलिक संस्थाने व जहागिरी यांच्याविषयी बोलतो. सुमारे दीडशे वर्षांपूर्वी ब्रिटिश सरकारने आमचे संस्थान आणि आमचे मांडलिक यांच्यामध्ये मध्यस्थी करण्याचे पसंत केले. आता परिस्थिती फारच बदलली असल्याने दीडशे वर्षांपूर्वीच्या धोरणात नवीन सुधारणा करायला हव्या आहेत. हे संबंध नीट राहण्याकरिता आम्ही एक योजना तयार केली आहे. ती तयार करीत असताना आम्ही दोन गोष्टी लक्षात ठेवल्या आहेत. पहिली ही की, या संस्थानचे अधिकार आणि हक्क हे कोणत्याही सवयींवर कमी करावयाचे तर नाहीतच; पण उलट कोणत्याही तर्क पद्धतीवर न आधारलेली खंडणी नाहीशी करून त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारणे. दुसरी गोष्ट ही की, आर्थिक प्रगती आणि सुराज्याच्या कल्पना या संस्थानातून प्रसृत करणे. ही योजना मान्य होऊन नवीन पद्धती लवकरच सुरू होईल, अशी आशा प्रदर्शित करण्याचे आम्ही धाडस करतो.

लेडी विलिंग्डन या उपस्थित नसल्यामुळे आपणा सर्वांना किती वाईट वाटत आहे हे आम्ही सांगण्याची काही जरुरी नाही. त्यांचे अभिनंदन करीत असताना त्यांना लवकर बरे वाटावे अशी आशा आम्ही प्रदर्शित करतो. सार्वजनिक कामातील त्यांची कळकळ आणि दानाच्या, तसेच भूतदयेच्या बाबतीतील त्यांचे प्रयत्न स्फूर्तिदायक व आदर्शवत आहेत. शिक्षणाने जे करता येईल ते आम्ही करीत आहोत. स्त्रियांच्या अधिकारासंबंधीचे त्रासदायक निर्बंध काढणे, शिशुसंगोपनाला मदत करणे, समाजात हक्काची जागा मिळविण्याच्या कामी स्त्रियांना साहाय्य करणे, इत्यादी कामे आम्ही करीत आहोत. आम्हाला तसेच आमच्या महाराणीसाहेबांना हे कार्य फार प्रिय आहे. लेडी विलिंग्डनसारख्या जुन्या मित्रांचे, की ज्यांच्या मार्गदर्शकत्वाचा या चळवळींना फायदा झाला आहे, स्वागत करीत असताना सुख होत असले तरी आज रात्री त्या हजर नसल्याने त्यांची अनुपस्थिती आम्हाला फार जाणवते.

सभ्य स्त्री-पुरुषहो, आजच्या सन्मान्य पाहुण्यांचे अंतःकरणपूर्वक स्वागत करण्यात आमचे भागीदार होण्याविषयी आम्ही आपणाला विनतो आणि त्यांना पुष्कळ वर्षे सुख लाभो, असे इच्छितो.

लॉर्ड आणि लेडी विलिंग्डन यांना आयुरारोग्य चिंतण्याकरिता आपण आपली पेयपात्रे उचलावीत असे आम्ही सुचवितो.

●●●

२०३.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ५ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : हीरकमहोत्सवात राज्यातील स्त्रियांनी महाराजसाहेबांना दिलेले मानपत्र

सभ्य स्त्रीजनहो!

आपण या राज्यातील सर्व स्त्री-समाजातर्फे माझ्या राज्यारोहणाच्या हीरकमहोत्सवाप्रसंगी माझा आणि श्री. सौ. महाराणीसाहेबांचा जो भक्तिपूर्वक सत्कार केलात, त्याबद्दल मी आपणा सर्वांचे आभार मानतो. आज स्त्रियांच्या मानपत्राचा स्वीकार करण्यात मला अधिकांत अधिक आनंद होत आहे. कारण स्त्रियांच्या हितासाठी आणि उन्नतीसाठी मी केलेल्या अनेक सुधारणा त्यांना पटल्या असून, त्यांची बूज त्या राखीत आहेत असे जे आपण या मानपत्रात कळकळीने सांगितले आहे, ते ऐकून मला फार संतोष वाटला. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी मी ज्या सुधारणा केल्या व कायदे बनविले ते सारे कर्तव्य म्हणूनच केले. मला समजू लागल्यापासून व गादीवर बसल्यापासून मी मनाशी अशी खूणगाठ बांधली की, ज्ञान आणि शिक्षण याखेरीज प्रजेचा उत्कर्ष होणे नाही. तेव्हा प्राथमिक शिक्षणाला सर्वत्र आरंभ केला व त्याचा फायदा स्त्रियांनी पण योग्य प्रमाणात घेतला, हे आज आपल्या मानपत्रावरून दिसून आले व मला आनंद झाला. रथाची दोन्ही चाके चांगली असली तरच रथ बरोबर चालेल; याचप्रमाणे समाजाच्या प्रगतीसाठी स्त्री आणि पुरुष ही दोन्ही अगे सारखी सुधारलेली असली पाहिजेत. त्याशिवाय समाजाचा उत्कर्ष होणार नाही. स्त्रियांची कितीतरी विविध कार्यक्षेत्रे पडली आहेत व त्यांच्यावर जबाबदारी पण केवढी मोठी आहे, हे त्यांनी ओळखिले पाहिजे व शिक्षणात प्रगती करून घेतली पाहिजे. याबरोबरच शारीरिक शिक्षणाकडेही लक्ष दिले पाहिजे. संसार सुखाचा होण्यास आरोग्यशास्त्राचे ज्ञान अवश्य असले पाहिजे. याप्रमाणे उच्च शिक्षण देऊन आपण देशाच्या प्रगतीला चांगला हातभार लावाल अशी मला खात्री वाटते.

आपण जे प्रयोग करून दाखविलेत त्यांची निवड चांगलीच आहे. त्यात दर्शविलेले विचार आणि भावना आपण व्यवहारात उतरवून दाखवाल तर आपले आणि त्याबरोबर समाजाचेही जीवन सुखाचे होईल. आपल्या या सुंदर प्रयोगांबद्दल आपले व ज्यांनी या प्रयोगांची योजना केली त्या कार्यकर्त्यांचेही पण अभिनंदन करतो. कारण या कार्यक्रमामुळे मला फार आनंद वाटला. तेव्हा मी आपले त्याबद्दल आभार मानतो व आपणा सर्वांचे कल्याण व्हावे असे इच्छितो.

●●●

२०४.

स्थळ : गोयागेट कॉलनी, बडोदे
काळ : ता. ६ जानेवारी, १९३६
प्रसंग : ट्रान्सपोर्ट पेजंट (रेल्वेचा उत्सव)

श्री. महाराजासाहेबांनी या प्रसंगी लहानसेच भाषण केले. त्यात त्यांनी समारंभ पाहून आपणास आनंद झाल्याचे सांगून, चांगल्या मनोरंजक प्रयोगांबद्दल कार्यकर्त्यांची वाहवा केली. प्रारंभीच्या दिवसात सुखसोयीच्या वाहनांच्या अभावी प्रवासात कोण अडचणी येत त्यांचे वर्णन करून, आज दळणवळणाच्या साधनात केवढी प्रगती झाली आहे याबद्दल महाराजांनी संतोष व्यक्त केला. आज किती तरी माहिती मिळाली आहे. तेव्हा या मनोरंजक कार्यक्रमाबद्दल रेल्वे मॅनेजर श्री. रामकिसन वगैरेचे अभिनंदन केले पाहिजे, असे सांगून महाराजांनी बक्षिसे मिळविलेल्या मंडळींना शाबासकी दिली.

●●●

२०५.

स्थळ : कामाठी बाग, बडोदे
काळ : ता. ८ जानेवारी, १९३६
प्रसंग : स्काउट रॅली

स्काउट कमिशनरनी वाचलेला अहवाल ऐकून, मला फार आनंद झाला. स्काउटिंगपासून फार मोठा फायदा आहे असे जे मला वाटत होते, त्याची सत्यता आजचा कार्यक्रम प्रत्यक्ष पाहून पटली आहे. यापेक्षा जास्त जर या गोष्टीचा प्रचार झाला तर लोकांचा अधिक फायदा होणार आहे व म्हणून त्यासाठी विशेष प्रयत्न करावयास पाहिजेत. आजच्या खेळांपासून मला फार आनंद वाटला, हे पुन्हा सांगतो.

●●●

२०६.

स्थळ : सेंट्रल लायब्ररी, बडोदे
काळ : तारीख ८ जानेवारी, १९३६
प्रसंग : पुस्तकालय - प्रदर्शन

आजच्या प्रसंगी मला विशेष बोलण्याचे कारण दिसत नाही. कारण रा. वाकनीस यांनी पुस्तकालय खात्याची स्थापना व त्यासंबंधी प्रगती यांची सर्व माहिती दिलेलीच आहे. आज समाजाची प्रगती जसजशी वाढते आहे तसतसे मानवी -जीवनासंबंधी प्रश्न जास्त गुंतागुंतीचे होत चालले आहेत. तेव्हा त्यांचा उलगडा होण्यासाठी जास्त ज्ञानप्रसार झाला पाहिजे व त्यासाठीच मी या खात्याची मोठी योजना केली आहे. ज्ञानप्रसाराच्या कामी पुस्तकालयांचा फार मोठा उपयोग आहे व या बाबतीत बडोदे राज्यात जास्त साधने तयार आहेत, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे. पुस्तकालयांसंबंधी लोकांमध्ये जास्त आवड उत्पन्न करण्याचे काम फार मोठे व कठीण आहे व त्याची पूर्ण जाणीव आपले पुस्तकालयाचे निष्णात अधिकारी रा. वाकनीस यांना आहेच. पुस्तकालय - प्रचाराच्या कामी माझे फार लक्ष आहे व त्यात यश यावे असे मी इच्छितो. या प्रचाराच्या कामी आपण जेवढे कार्य करून दाखवाल तेवढी मदत मी यथाशक्ती करीन, एवढे सांगून प्रदर्शन खुले झाल्याचे जाहीर करतो.

●●●

२०७.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ९ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : धारासभेच्या मानपत्राला उत्तर

धारासभेचे सद्‌गृहस्थहो,

आपण दिलेले मानपत्र मोठ्या आनंदाने आणि आवडीने आम्ही स्वीकाले असून, त्यातील मुद्द्यांची जाणीव करून घेतली आहे. हे मुद्दे आम्हाला माहीत नसलेले किंवा आमच्या कक्षेबाहेरचे नसून, ते सदैव आमच्या मनात असतात.

धारासभेची स्थापना केल्यापासून तिचे कार्य आम्ही सूक्ष्मपणे पाहत आहोत, प्रस्तुत प्रसंगी आम्ही जास्त काही सांगत नाही. आणखी केव्हा तरी आम्ही आमचे विचार आपणाला कळवू आणि आपण ज्या परिस्थितीत आहोत त्यात विविध विषयांचे कसे आकलन करावे, तेही सांगू.

या जगात काहीच कायम टिकणारे नाही, जग बदलत आहे आणि बदलत्या जगाच्या गरजांप्रमाणे धारासभेची घटना बदलली आहे व बदलली जाईल. आपले ध्येय साध्य करण्याकरिता आपण सावधगिरीने पुढे पाऊल टाकले पाहिजे. दिखाऊ गोष्टींनी किंवा फॅशननी आपण भुललो जाता कामा नये. आपण आपले घटनात्मक शरीर बलिष्ट केले पाहिजे, ऐक्य मिळविले पाहिजे, सहकार आणि विश्वास वाढविला पाहिजे आणि योग्य ते स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.

रयत आणि अधिकारी हे माझ्या प्रजेपैकीच आहेत. या दोघांत ऐक्य नसल्यास गोष्टी सुरळीतपणे चालू शकणार नाहीत. आपणात आणि आमच्या अधिकाऱ्यांत सद्‌भाव आणि सहकार वसत असलेला पाहून आम्हाला आनंद वाटतो.

बडोद्याच्या मागील इतिहासाकडे पाहिल्यास त्यात आढळणाऱ्या दोषांपासून पुष्कळच बोध घेता येण्याजोगा आहे. तुम्हाला त्यापासून पुष्कळ धडे घेता येतील. तिकडे तुम्हाला दुर्लक्ष करून चालणार नाही. त्याच चुका तुम्ही करू नका. आपला उत्कर्ष आणि लोकांचे सौख्य वाढविण्याकरिता उच्च ध्येयांचा अवलंब करा. आपण सदैव एक गोष्ट ध्यानात ठेविली पाहिजे की, सेवेमध्ये त्यागवृत्ती ठेवल्याने आपली ध्येये उच्चतर बनत जातात आणि या ध्येयांचा अवलंब केल्याने अधिक फायदा मिळतो. प्रथम त्याग आणि नंतर उच्च ध्येये असे केल्याने आपण परस्परांचे हितसंबंध वाढवू शकू.

इतके सांगून, आपण जो अंतःकरणपूर्वक आमचा सन्मान केलात त्याबद्दल आम्ही पुन्हा आपले आभार मानतो.

●●●

२०८.

स्थळ : नजरबाग राजवाडा, बडोदे
काळ : ता. ११ जानेवारी, १९३६
प्रसंग : बडोदे मिल असोसिएशनने दिलेले मानपत्र

या प्रसंगी जास्त बोलण्याची जरुरी दिसत नाही. आपण आपल्या मानपत्रात आणि भाषणातून जे सांगितले ते ऐकून आनंद वाटला. आपल्यासारख्या औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांचे राज्याला मोठे महत्त्व आहे. राज्याची औद्योगिक प्रगती आणि उत्कर्ष या कामी आपल्या वर्गाची जी आवश्यकता असते तीही माझ्या पूर्ण ध्यानात आहे. तेव्हा आपल्या कामात मी यथाशक्ती मदत देत जाईल. उद्योगधंद्यात आपले पाऊल पुढे पडत जाईल, अशी मला आशा वाटते. या बाबतीत माझे सर्व विचार मी येथे बोलून दाखवीत नाही. पुढे केव्हा तरी सांगेन. यावेळी जुन्या गोष्टींवर टीका न करणेच चांगले. आपण यशस्वी आणि सुखी व्हावे असे मी इच्छितो.

●●●

२०९.

स्थळ : बडोदे कॉलेज

काळ : तारीख १२ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : माजी बी. ए. पदवीधरांनी दिलेले भोजन

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

आपण ज्या हृदयस्पर्शी शब्दांनी आमचे स्वागत केलेत त्याबद्दल आम्ही आपले आभार मानतो.

आमचे मित्र रा. मुनशी यांच्यासारखे, खऱ्या गोष्टी खोट्या आणि खोट्या गोष्टी खऱ्या ठरविणारे, आम्ही कुशल वकील नाही. बडोदा कॉलेजच्या इमारतीचा पाया बसविणे, हे आमच्या कारकिर्दीतील अगदी पहिल्या कार्यापैकी असून त्या गोष्टीला आता अर्धशतक लोटले आहे. त्यामागील वर्षाकडे पाहत असताना अनेक चित्रे आमच्या मनात उभी राहतात. संस्मरणीय भूतकालातील महत्त्वाच्या घटनांची शब्दचित्रे काढण्याचे रा. मुनशीचे सामर्थ्य आमच्या ठिकाणी असते तर बरे झाले असते. त्याचप्रमाणे त्यांनी आमच्याविषयी सांगितलेल्या चांगल्या गोष्टी आमच्या ठिकाणी असाव्यात, असे आम्ही इच्छितो.

आयुष्याच्या अल्पावधीत आपल्या प्रयत्नांना फळे आलेली पाहणे फारच थोड्याच्या भाग्यात असते. विशेषतः शासनविषयक प्रयत्नात. एखाद्या राज्यकर्त्याच्या मृत्यूनंतर पन्नास वर्षांनी जेव्हा त्यांचे मित्र-शत्रू दोन्हीही नाहीसे झालेले असतील तेव्हा त्याच्याविषयी खरा निर्णय देता येणे शक्य असते. त्याच्या राज्याची बरी - वाईट फळे कालावधीने दिसू लागतील आणि मगच निःपक्षपातीपणाने त्याच्याविषयी बोलणे शक्य असते.

समर्थ आणि प्रगतिप्रिय राज्यकर्त्याने आमच्या मते, भूतकाळाचा अभ्यास केला पाहिजे. वर्तमानकालीन परिस्थिती नीट अवलोकन केली पाहिजे आणि भविष्यकाळाकडे नजर फिरविली पाहिजे. आपल्या देशातील लोक जगातील इतर देशांतील लोकांच्या दृष्टीने मुळीच कमी नसल्याची आमची खात्री झाली आहे आणि तरी आपली प्रगती इतक्या हळू होत आहे.

सामाजिक अन्याय आणि अंधश्रद्धा ही लोकांच्या प्रगतीच्या आणि उत्कर्षाच्या आड मुख्यतः येतात, असे आम्हाला पूर्वी वाटत असे. राज्यकर्ता या नात्याने बसलेली घडी न विस्कटता,

वैयक्तिक प्रगती शक्य आणि व्यवहार्य बनविणे हे आमचे कर्तव्य होते. असे केल्यावाचून सुधारणा शक्यच नव्हती. तेव्हा या हेतूने आम्ही शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार व जरूर तेथे त्या कामी कायद्याचा उपयोग करण्याचे ठरविले.

यानंतरची आमची इच्छा सामाजिक अन्यायामुळे निर्माण झालेली बंधने नाहीशी करून व्यक्तीचा विकास होण्याला मदत करण्याची होती. हे साधण्याकरिता कायद्यांची एक मालिकाच तयार करावी लागली; पण ती लोकमत शिक्षणाने तयार करण्यापूर्वी करण्यात आली नव्हती. राज्यकारभारविषयक आमच्या योजनांचा आम्ही घाईघाईने कधी विचार केला नाही की कधी त्यांची तशी अंमलबजावणी केली नाही. सामाजिक स्थिरस्थावरपणा येण्याकरिता पुरेसा काळ नेहमी जाऊ दिला जात असे. हे कार्य अजूनही संपलेले नाही. सावधानता आणि निश्चय यांच्या मदतीने या मार्गाने अधिक प्रयत्न करणे हे आमचे कर्तव्य आहे.

सामाजिक अन्यायापासून मुक्त होण्याची तीव्र इच्छा असलेल्या आणि त्याकरिता सतत प्रयत्न करीत असलेल्या लोकांना स्वतःला मोकळे करून घेण्याकरिता वस्तुतः आम्ही मदत केली आहे. आमच्या साठ वर्षांच्या कारकिर्दीत आम्ही जो प्रवास केला आणि इतर देशांच्या प्रगतीच्या कारणांचा अभ्यास केला, त्यावरून आमच्या लोकांकरिता काय हितकारक आहे, काय अनहितकारक आहे, काय शक्य आहे. इत्यादी गोष्टी आम्ही सतत ध्यानात घेतल्या आहेत.

बडोदा युनिव्हर्सिटीविषयी बोलावयाचे तर आमचे मित्र रा. मुनशी व येथे उपस्थित असलेले इतर लोक या सर्वांना आम्ही आश्वासन देतो की, युनिव्हर्सिटीची कल्पना आमच्या विचारात असून कधीच ती आमच्या मनातून दूर होत नाही. बडोद्यासारख्या लहान संस्थानाने या बाबतीत कोणताही निश्चय करण्यापूर्वीच आर्थिक बोजा आपणाला उचलवेल किंवा नाही, याचा विचार काळजीपूर्वक केला पाहिजे. जेव्हा संस्थान आर्थिक मंदीच्या अडचणीत असते आणि नोकरवर्ग व अधिकारीवर्ग यांना वेळच्या वेळी पगार देता येत नसतो त्यावेळी कशा प्रकारच्या अडचणी उत्पन्न होतात हे रा. मुनशी व आपण सर्वजण यांच्या लक्षात असेलच. त्याचे परिणाम खरोखर फारच दुःखदायक असतात आणि बडोद्यात असली कठीण परिस्थिती उत्पन्न व्हावी, अशी रा. मुनशी व इतर मंडळी यांची खात्रीने इच्छा नसणार.

या कॉलेजची व इतर अशाच संस्थांची वाट झालेली पाहण्याची आम्हाला फार इच्छा आहे. आमच्या शेतकरी प्रजेची स्थिती सुधारविण्याची व ग्रामीण प्रगतीची कामे सपाट्याने करण्याची आमची तीव्र इच्छा आहे. सामाजिक पुनर्घटनेच्या बाबतीत अजून जे पुष्कळ करावयाचे बाकी उरले आहे ते करण्याची आमची इच्छा आहे. या सर्वांकडे मनापासून लक्ष देण्याची व पुरेशा पैशाची जरुरी आहे. काहीही पूर्णपणे आणि चांगल्या रीतीने करावयाचे असल्यास पुढे येणाऱ्या गोष्टींचे आकलन केल्यावाचून घाईघाईने ते करू नये. या गोष्टीवर पुन्हा आम्ही भर देतो.

सामायिक कुटुंबपद्धती सुधारण्यासंबंधात आणि व्यक्तीच्या वाढीला खुंटविणाऱ्या सामाजिक अन्यायांना दूर करण्यासंबंधात आम्ही केलेल्या प्रयत्नांचा रा. मुनशी यांनी उल्लेख केला आहे. या बाबतीत आम्हाला एक गोष्ट सांगितली पाहिजे की, जोवर लोकमत पुरेसे स्पष्ट होऊन लोक अनुकूल बनले नाहीत, तोवर असले कायदे आम्ही कधीच हातात घेतले नाहीत किंवा दुसऱ्यांना घेऊ दिले नाहीत.

जोपर्यंत वेळ आली नसेल तोपर्यंत तिची वाट पाहण्याचा आमचा सतत प्रयत्न चाललेला असतो आणि जेव्हा वेळ आली असे आम्हाला वाटते त्याचवेळी कायदे करून सामाजिक अन्यायापासून त्यातून सुटका करून घेणाऱ्या आमच्या प्रजेला आम्ही कायद्याची अंमलबजावणी करून मोकळे करतो. तुमच्या अपेक्षेप्रमाणे कित्येक वेळी परिणाम झाले नसल्यास, आमच्या ठिकाणी सद्धेतू नसल्यामुळे तसे झाले असे नाही.

एक मनुष्य या नात्याने आमच्यात जो काही उणेपणा असेल तो लक्षात घेऊनही आम्ही आपणाला एक आश्वासन देऊ इच्छितो की, आमचे प्रत्येक उद्दिष्ट आमच्या प्रजेच्या कल्याणार्थ नेहमी असते. आमच्याविषयी मत देताना आपण परिणामापेक्षा ज्या हेतूंनी आम्ही प्रेरित होतो ते लक्षात घ्या. लोकांपासून संपूर्ण सहकार्य मिळविण्याची आमची नेहमी इच्छा असते. या कॉलेजचे पदवीधर आणि बुद्धिमान गृहस्थ या नात्याने तुम्ही आम्हाला आणि सरकारला वेळोवेळी उत्पन्न होणाऱ्या प्रसंगी मदत करून, आजपर्यंत आम्ही करू शकलो त्यापेक्षा अधिक करून दाखविण्याच्या कामी हातभार लावाल, अशी आशा आहे.

आपण प्रदर्शित केलेल्या सद्भावनाबद्दल आणि सदिच्छांबद्दल पुन्हा एकदा आम्ही आपले आभार मानतो. आम्हाला आमच्या प्रजेकरिता आणि भावी पिढ्यांकरिता अजून जे पुष्कळ करावयाचे आहे त्यात तुमच्या मदतीची आणि सहकार्याची आम्हाला प्राप्ती होईल, अशी आशा आज रात्री आपण येथून जाण्यापूर्वी आम्ही प्रदर्शित करतो.

●●●

२१०.

स्थळ : नवसारी

काळ : ता. १६ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : जसदन समारंभ

सर फिरोज सेठना आणि सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

आज आम्हाला भयंकर सर्दी झाली असून, आपणाला आम्ही काय बोलतो ते ऐकताना श्रम पडतील, अशी आम्हाला भीती वाटते.

आपण आमचा जो सत्कार केलात त्याबद्दल प्रथमच आम्ही आपले आभार मानतो. कित्येक वक्त्यांनी आमच्याविषयी जे सांगितले त्याचा आमच्या मनावर फार परिणाम झाला. आमच्या प्रजेच्या हिताचे जे काही होते ते आम्ही प्रेमभावाने प्रेरित होऊन कर्तव्य म्हणून केले आहे.

पारशी जात ही संख्येने लहान असली तरी तिने हिंदुस्थानच्या इतिहासात महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. शहाणपणा, धैर्य व समजूतदारपणा या गुणांनी पारशांनी नुसते आपले अस्तित्व टिकविले नसून ते इतरांना आदर्शभूत होऊन राहिले आहेत. जर पारशी आमच्यातून जातील तर आम्ही गरीब बनू.

आपल्यापैकी कित्येकांनी पूर्वीच्या आमच्या नवसारी येथील आगमनांचा उल्लेख केला आहे. त्या भेटीची स्मृती सुखदायक असून अजूनही आपल्या मनात ती ताज्या स्वरूपात आहे. लहानपणी या गावाला दिलेली पहिली भेट आम्हाला आठवते. कारण त्यावेळी राज्यभर उठलेले ठसे अजून कायम आहेत.

हिंदू आणि पारशी यांच्या धर्मात पुष्कळच सामान्य असे आहे; परंतु एका बाबतीत पारशांना निःसंशय फायदा आहे. समाजकार्य आणि लोकोपयोगी कार्य या बाबतीत शाब्दिक सहानुभूतीपेक्षा किंवा कोरड्या वचनांपेक्षा प्रत्यक्ष मदत करणे पारशी योग्य समजतात. त्यांनी दानशूरता म्हण म्हणून प्रसिद्ध आहे. राष्ट्रजीवनाच्या सर्वच भागात ते प्रमुखपणे वावरतात. इतकेच नाही तर, आम्ही सांगितलेल्याप्रमाणे आपल्या इतिहासातही त्यांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे. संस्थानात ज्या उत्तम तऱ्हेने त्यांनी हुद्द्याच्या जागा टिकविल्या आहेत, त्यावरूनही त्यांचा विविध स्वरूपाच्या महत्त्वाच्या कार्याची खात्री पटेल.

इतर जातीप्रमाणेच, पारशी जात आम्हाला नेहमी आदरणीय वाटते आणि तिच्या कल्याणार्थ आम्ही आमच्या प्रयत्नांची शिकस्त करू; इतके सांगून आपण आमचा जो बहुमान केलात आणि आमच्याविषयी प्रेमळ उद्गार काढलेत, त्याबद्दल आम्ही आपले पुन्हा एकदा आभार मानतो.

●●●

२११.

स्थळ : अंबिकानदी पूल, गडद

काळ : ता. १७ जानेवारी, १९३६

प्रसंग : अंबिका नदीवरील पुलाचा उद्घाटन समारंभ

मि. अडालजा आणि सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

सुमारे एक वर्षापूर्वी आम्ही या पुलाच्या पायाचा दगड बसविला होता. या योजनेच्या त्या वेळी सांगितलेल्या इतिहासाची लांबलचक व पुनरावृत्ती करण्याची जरुरी नाही. तो लवकर तयार होण्याविषयीची आमची आशा पूर्ण झालेली पाहून आम्हाला आनंद होतो. गणदेवी तालुका आणि प्रांताचे मुख्य ठिकाण नवसारी यामध्ये सतत आणि सुलभ वाहतूक नव्हती, ही पुष्कळ दिवसांची उणीव या पुलाने भरून निघाली. नदीच्या उत्तरेकडे असलेल्या आणि बडोद्याच्या हद्दीबाहेरील जलालपूर तालुक्याच्या खेड्यांच्या दृष्टीनेही हा पूल फार महत्त्वाचा आहे.

चीफ इंजिनिअर यांनी दर्शविल्याप्रमाणे उत्तरेकडील पुलाचा रस्ता अजून तयार न झाल्या कारणाने व्यापाराकरिता किंवा वाहतुकीकरिता या बाजूने हा पूल वापरता येण्याजोगा नाही, ही गोष्ट आमच्या लक्षात आहे. उलट आम्हाला असेही आश्वासन देण्यात आले आहे की, ब्रिटिश हद्दीत होणार असलेले हे प्रवेशद्वार, थोड्याच आठवड्यात पूर्ण होईल. पायी चालणारे लोक आणि हलकी वाहतूक याकरिता आजही पूल वापरता येतो आणि यंदा थंडीच्या दिवसात आम्ही परत नवसारीला संभव नसल्याने उद्घाटन समारंभ उरकून घेण्याची ही आजची संधी आम्ही पसंत केली.

अगदी जवळच्या प्रदेशांना त्याची उपयुक्तता अधिक वाटण्याचा संभव असला तरी, वस्तुतः हा पूल फक्त बडोदे संस्थानातील वाहतुकीच्या साधनातील महत्त्वाचा दुवाच केवळ नाही. मुंबई, बडोदे आणि उत्तरेकडील देश यांना सांधणारा एकमेव भागच या पुलाने तयार झाल्याने त्याला भारतीय महत्त्व प्राप्त होईल. अशा तऱ्हेने आमच्या संस्थानाबाहेरील देशांना आणि लोकांना त्याचा फायदा मिळून, वाहतुकीच्या साधनांकडे ताबडतोब लक्ष देण्याची किती आवश्यकता आहे हे त्यामुळे सिद्ध होईल, असा आम्हाला भरवसा आहे.

आपणाला माहीतच आहे की, शिक्षण ही आपल्या प्रमुख गरजांपैकी होय. ही आमची श्रद्धा अचल असली, तथापि उपयुक्ततेच्या दृष्टीने शिक्षणाच्या खालोखाल आम्ही देशादेशात संबंध जुळविण्याला महत्त्व देतो. कारण असल्या दुव्यावाचून शिक्षणाने चांगली प्रगती होऊ शकत नाही. वाहतुकीच्या साधनात रस्ते हे प्रथम मनुष्याला माहीत झाले आणि अजूनही ते महत्त्वाचेच राहिले आहेत. जगाच्या महत्त्वाच्या रस्त्यालगतच सुधारणेचा विस्तार झाला, हे सांगणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

दोन हजार वर्षांपूर्वी रोमन लोकांनी जेव्हा लांब लांब रस्ते बांधले त्या वेळेपासून त्यांना महत्त्व वाटू लागले होते. गॉल आणि ब्रिटनच्या जुन्या भागांत आजही हे रस्ते अस्तित्वात आहेत. तत्कालीन लेखावरून असे दिसते की, महान राज्यकर्ते हे नेहमीच महान रस्ते बांधणारे होते.

खरोखर आम्हाला असे वाटते की, या रस्ते बांधण्याच्या बाबतीत हिंदुस्थानने जगापुढे आदर्श ठेवला होता. अशोकाच्या आज्ञापत्रांतून दगडी रस्त्यांचाच उल्लेख नसून धर्मशाळा, विहिरी, झाडे वगैरे रस्त्यांवर असण्याचे महत्त्व वर्णिले आहे.

पंथेसू कूपाच खानापिता व्रछाच रोपापिता परिभोगाय पसुमनुसानं ।

– गिरनार शिलालेख २.

बौद्धकालीन भारतात दगडी पृष्ठभाग असलेले लांब रस्ते असल्याविषयी निःसंदिग्धपणे जुन्या पाली हस्तलिखितावरून समजते. चौसष्ट कला की ज्या आजही आपणाला पुष्कळ शिकवू शकतात- यांचे विवरणात रस्ते बांधणे व तत्सदृश कार्य यांचे महत्त्व वर्णिले आहे.

हिंदुस्थानाइतके फारच थोड्या देशांना रस्त्यांचे सौंदर्य पटेल. जगातील दोन मोठे रस्ते हिंदुस्थानात आहेत. एक जुना हिमालयावरून चीनमध्ये जाणारा व्यापारी लोकांचा रस्ता आणि दुसरा ब्रिटिश अमदानीत तयार झालेला ग्रँड-ट्रंक रस्ता. एका दृष्टीने जगातील सर्वांत जुना रस्ता हिंदुस्थानातच आहे. प्रागैतिहासकालीन मनुष्याने सिंधू नदीच्या किनाऱ्यावरूनच पलीकडच्या प्रदेशात पाऊल टाकले असले पाहिजे. इतर देशाच्या जोडीला आज हिंदुस्थानही रस्ते बांधीत असून त्यांचे काम झपाट्याने चालले आहे.

आमच्या आयुष्यात वाहतुकीची साधने वाढली असून, बिनतारी तारायंत्र आणि विमाने यामुळे नवीनच प्रदेश खुले केले गेले आहेत. रस्ते आणि रेल्वे यावर यामुळे संकट उत्पन्न होऊन ते काही काळ मागे पडल्यासारखे दिसले तरी आपण आपल्या रस्त्याकडे की, ज्या धमन्यांतून जीवन आणि उत्कर्ष ही वाहत असतात त्याकडे नेहमीच परत आलेलो आहोत आणि शैक्षणिक परिणामाच्या दृष्टीने त्यांच्यामुळे ज्ञानलालसा, आत्म-प्रगती आणि उच्च जीवन कंठण्याची इच्छा ही वाढतील.

राष्ट्रीय चेतना, उत्कर्ष, प्रगती ही रस्ते बांधण्याच्या कामगिरीबरोबर आली असल्याचे इतिहास आपणाला शिकवतो. आपण रोमकडे फिरकलो काय किंवा नेपोलियनच्या फ्रान्सकडे गेलो काय, अथवा पाच खंडांपैकी कोठेही गेलो काय, याचा पुरावा भरपूर सापडतो. उलट रस्त्याकडे दुर्लक्ष केल्याने चांगल्या गोष्टीतील प्रगती थांबल्याचे इतिहासच सांगतो. मानवी प्रगतीच्या सुरुवातीपासून

महत्त्वाचे असलेले रस्ते हे रेल्वे आल्यामुळे मागे पडले. हे आपल्यापैकी पुष्कळांना माहीत असेल; पण ते मागे पडले असले तरी नाहीसे झालेले नाहीत. रस्ते बांधण्याचे काम पुन्हा सुरू झाले असून, मोटारी आल्यामुळे या बाबतीत जगाने पूर्वी कधीही न पाहिलेली प्रगती आणि वाढ ही दिसत आहेत.

हिंदुस्थानात, की जेथील प्रश्नांसारखे प्रश्न इतर नाहीत तेथे, इतर उपयुक्त धाडसांमुळे रस्ते बांधणे हे कित्येक वेळा मागे पडले आहे. आम्हाला कित्येक वेळा वाटते की, शिक्षणाच्या सतत ओरडीमुळे वाहतुकीची साधने वाढविण्याकडे दुर्लक्ष झालेले आहे. वास्तविक ही परस्परांना पूरक असून बरोबर जायला हवीत. अर्थात काय झाले असते हे आम्ही सांगत बसत नाही. हिंदुस्थानात सांप्रत जो निश्चयपूर्वक प्रयत्न केला जात आहे तो सर्वस्वी आमच्या इच्छेला धरून असून, त्यामुळे असे अमर्यादित आर्थिक क्षेत्र निर्माण होईल की, ज्याला चीनखेरीज तुलनेला दुसरा देश नाही. ही इच्छा आणि ही जरुरी कालप्रवाहाप्रमाणे पुरी केली जात असे. लोकांच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने रस्ते बांधणे तसेच इतर वाहतुकीची साधने वाढविणे हे अगत्याचे आहे.

हिंदुस्थानात जर विशिष्ट अडचणी असल्या तर त्या आमच्या संस्थानात कितीतरी पटींनी अधिक आहेत. इतक्या की आमच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या वर्षात आम्हाला वाहतुकीच्या साधनांची वाढ करताना रस्त्याच्या अगोदर रेल्वे हाती घ्यावी लागली. रस्त्याला लागणारा दगड हा बडोद्यांत नसल्याने रस्ते बांधणे अधिक असमाधानकारक स्थितीत जवळजवळ अशक्य होते आणि अजूनही ही अडचण भासते. तसेच रेताड व विखुरलेल्या प्रांतामुळे आणि मध्ये येणाऱ्या इतर हद्दीमुळे रस्ते बांधण्याच्या योजनेत अधिक अडचणी निर्माण होतात; परंतु या अडचणी एकदा रस्ते बांधले गेले की, त्यांना अधिक महत्त्वाचे बनवतील आणि त्या अडचणी चातुर्याने दूर केल्याने आमच्या अभिमानात भर पडेल.

बडोद्यातील रस्ते आणि रेल्वे ही लोकसेवेकरिता परस्परांना पूरक करण्याविषयी आमची इच्छा काही गुपित नाही. भूतकालात जर आम्ही रस्त्यांपेक्षा रेल्वेकडे जास्त लक्ष दिले असेल तर ते आताच सांगितलेल्या व अजूनही चालू असलेल्या कारणांमुळे; परंतु तूर्त रेल्वेची प्रगती बंद दिसली तरी, आम्ही अशा स्थितीपर्यंत आलो आहोत की, जेव्हा दृढीकरणाचा किंवा सुधारणा करण्याचा कार्यक्रम, इतर भर टाकण्यापेक्षा हाती घेणे अधिक व्यावहारिक ठरेल.

अशा तऱ्हेने रस्ते बांधण्याच्या कार्यक्रमाकडे आम्हाला लक्ष देता येते. आणि जेथे पूर्ण रस्ते बांधणे शक्य नसते तेथे पूल आणि नाले बांधून, खेडी आणि प्रांत यांच्यातील वाहतूक पावसाळ्यातही चालू ठेवण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. शेवटी या योजनेने रेल्वेचाच फायदा होईल याविषयी आम्हाला शंका नाही. एका दृष्टीने हे परस्पर मदतीचे चिन्ह आहे. कारण रेल्वेने सोप्या बनविलेल्या वाहतुकीमुळेच रस्ते बांधणे सोइस्कर आणि स्वस्त पडते.

एक धोक्याची सूचना देणे आम्ही अगत्याचे समजतो. रस्ते, पूल, नाले ही जोपर्यंत आपणाला चांगल्या स्थितीत ठेवता येत नाहीत तोपर्यंत ती बांधणे निरर्थक आहे आणि म्हणूनच आपण सावधपणे चालले पाहिजे. आमच्या रस्ते बांधण्याच्या योजनेत, रस्ते चांगल्या स्थितीत कसे ठेवता येतात, तसेच त्याकरिता पैसे कसे जमवावे वगैरे गोष्टींचे विवेचन आहे ते आपण अभ्यासावे

अशी आमची इच्छा आहे. या रस्त्यांचा अर्थ काय आणि त्यापासून तुमचा फायदा काय वगैरे बाबींचा विचार रस्ते वापरणाऱ्या तुम्हा लोकांवर येऊन पडतो. प्रगतीच्या नव्या योजनेबरोबर उत्पन्न होणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा अभ्यास करणे आणि यापुढील योजना तुम्ही तयार करून तडीस नेण्याचा निश्चय करणे हे तुमच्या स्वतःच्या तसेच पुढील पिढ्यांच्या दृष्टीने तुमचे कर्तव्य आहे. या सर्व बाबतीत आमची तुम्हाला मदत व सहानुभूती मिळेल, हे सांगण्याची काही जरुरी नाही.

कामाच्या पूर्ततेमुळे आपण एकत्रित झालो याचा आम्हाला आता उल्लेख करू द्या. आपणा सर्वांमध्ये पुन्हा उपस्थित झाल्याबद्दल आम्हाला आनंद वाटतो. मि. द मोरसीए हे आज हजर राहू शकले असते तर बरे झाले असते; कारण या योजनेची त्यांना खूप आवड असे आणि त्यामुळे ती पूर्ण झालेली पाहून त्यांना अभिमान वाटला असता. मि. अडालजा व इतर मंडळी यांनी या गायकवाडांच्या मोठ्या रस्त्यावरील खुणेचा दगड तयार करण्याच्या कामी, प्रगतीचे हे चिन्ह निर्माण करण्याच्या कामी, जे थोडे फार श्रम घेतले त्याबद्दल आम्ही त्यांचे अभिनंदन करतो. पुलाचा साधेपणा आणि सुदृढपणा हा आमच्याप्रमाणेच तुम्हाला स्फूर्तिदायक होवो.

आम्हाला असे सांगण्यात आले आहे की, हीरकमहोत्सवाबरोबर पूर्णतेला पावलेल्या या महत्त्वाच्या पुलाला, त्याच आनंददायक शुभ महोत्सवाचा कायमचा स्मृतिरूप होऊन राहील अशा प्रकारचे नाव दिले जावे. आपल्या या प्रेमळ विचारामागे असलेली सन्मानवृत्ती पाहून आम्हाला आनंद वाटतो आणि त्याचे नाव 'श्री सयाजी हीरकोत्सव सेतू' असे ठेवण्याची सूचना आम्हाला पसंत आहे.

आता आम्ही हा पूल खुला केल्याचे जाहीर करून, लोकसेवेकरिता तो समर्पण करतो.

●●●

२१२.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ७ फेब्रुवारी, १९३६

प्रसंग : कीर्तिमंदिर उद्घाटन समारंभ

सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

आज आपण एका उज्ज्वल इमारतीच्या उद्घाटन समारंभाकरिता जमलो आहोत. दुसरे काहीही नसले तरी या इमारतीत उच्च प्रकारचा साधेपणा आहे. कीर्तिमान पुरुषांची स्तुती करून, पुढील पिढ्यांकरिता त्यांचा आदर्श पुढे ठेवण्यासाठी आपण जमलो आहोत; परंतु जोपर्यंत आपण आणि आपले वंशज अमर कीर्ती कशावर आधारलेली असते याचा अभ्यास करीत नाही तोपर्यंत आपण जो प्रसिद्ध पुरुषांचा सन्मान करू इच्छितो तो केला जाणार नाही. सत्याचा शोध करून आपण आपले आयुष्य असे घडविले पाहिजे की, मानवभ्रातृभाव, पृथ्वीवरील स्वर्ग, यांचे जे सर्वोत्तम ध्येय ते साधण्यात आपलीही मदत व्हावी.

जाती, संप्रदाय, पक्ष यांचा विचार न करता जे जे कोणी आमच्या संस्थानचे उपकारकर्ते असतील त्यांचे हे कीर्तिमंदिर स्मृतिमंदिर व्हावे, अशी योजना आहे. संस्थानचे राज्यकर्ते आणि दुसरे की, ज्यांनी संस्थानची भवितव्यता घडविण्यात श्रम घेतले आहेत - त्याचे स्मरण यामुळे होऊन मनुष्यातील महत्त्वाच्या गुणांना त्यामुळे सन्मान होईल. स्मारके नष्ट झाली तरी सत्य हे अनंत असते. अनंतकाळापर्यंत टिकणारी कीर्ती ही सत्याच्या सतत शोधावर आणि धार्मिक एकतानतेवर अवलंबून असते. सर्व धर्माच्या आणि संप्रदायांच्या लोकांना प्रेमाने एकत्रित होऊन आणि सत्य शोधून काढून मानवजातीची सेवा करता येईल अशा प्रकारची जागा तयार करण्याऐवजी सुप्रसिद्ध माणसांचा दुसऱ्या कोणत्याही तऱ्हेने अधिक सन्मान करता येईल असे आम्हाला वाटत नाही.

आपण अशा काळात राहत आहोत की, ज्यात धर्म याचा अर्थ कट, भांडण आणि लूटमार असा समजला जातो. शांतता आणि ऐक्य, समाधान आणि सुख ही मिळवून देण्याऐवजी धर्म आज दुःख आणि असहिष्णुता ही निर्माण करीत आहे. धर्माचे पवित्र कार्य आणि उच्च तत्त्वे विसरली जाऊन आज धर्माला राजकीय आणि आर्थिक वर्चस्वाच्या चढाओढीतील शस्त्र समजण्यात येत आहे. तत्त्व आणि व्यवहार यात भयंकर अंतर असल्याचा दुर्लौकिक नाहीसा करणे कठीण आहे.

मुख्य प्रश्न हा आहे की, भौतिकवादाच्या मगरमिठीतून आणि आता सांगितलेल्या धर्मात पडलेल्या फरकातून आपण आपला बचाव कसा करणार? सर्व धर्मातील प्रमुख तत्त्वांवर आधारलेल्या विश्वकर्माच्या स्वप्नाने? कित्येक लोक दुसऱ्या टोकाला जाऊन भूतकाळाला न समजता आणि भविष्यकाळाचा विचार न करता, धर्मांची बाह्य स्वरूपेच निर्दयपणे नाहीशी करायला निघालेले असतात, त्यांना फक्त वर्तमानकाळाचीच पर्वा असते. त्यांना हे कळत नाही की, भूत, वर्तमान व भविष्य ही फक्त मनुष्याने काळाला लावलेली रूपे असून, वास्तविक काळ हा अनंतत्वाचा गुणाने नटलेला व अविभाज्य असा आहे.

अधार्मिकता ही स्वतःबद्दल आणि मानवजातीबद्दल, निसर्गाबद्दल आणि वस्तुजातीबद्दल जबाबदारीचा अभाव दर्शविते. ती निरुपयोगी असून सर्वस्वी वांझोटी आहे. उलट खरा कर्म हा समाजाचा पाया असून, जेव्हा त्याला द्वेषबुद्धीने डिवचले जाते तेव्हा सर्वच इमारत अस्थिर बनते.

कायद्याच्या क्षेत्रात तीन कायदे जगावर अंमल चालवीत असलेले आढळतात. राज्यशास्त्र, नीतिशास्त्र आणि धर्मशास्त्र यांशी अनुक्रमे संबंध असलेले सरकारी कायदा, नैतिक कायदा आणि धार्मिक कायदा हे ते कायदे होत. आपण धर्माला प्रतिबंध केल्याने धार्मिक कायदा किंवा ईश्वरी कायदा यांचा संचारच नामंजूर केल्यासारखे होते. सरकारी कायदे हे स्वभावतःच मर्यादित असून त्यांचा अंमल लहानशा क्षेत्रावर चालतो. निरनिराळ्या धर्माची तत्त्वे आणि व्यवहार ही परस्परविरोधी असताना आपण मनुष्यांना चांगले आणि तत्त्वशील कसे बनविणार? आपण जग राहण्याजोगे आणि उपयुक्त कसे बनवू शकणार?

कित्येक देवाचे अस्तित्व मानतात, तर कित्येक मानीत नाहीत. कित्येक सिसेरोप्रमाणे असे मानतात - "काहीही ते असो - जे विचार करते, जे समजते, जे इच्छा करू शकते, जे कार्य करते, ते काही तरी दैविक असले पाहिजे आणि म्हणूनच ईश्वरी असले पाहिजे." त्यांना "आत्मा हा पृथ्वीवरील अमर अतिथी वाटतो. निसर्गाच्या शक्तीने वर जाणारी ती एक तेजशलाका आहे. मूळ प्रवाहापासून निघालेला तो एक नदीचा ओढा आहे." दुसऱ्या कित्येकांना जे डोळ्यांना दिसू शकत नाही किंवा इंद्रियांना समजू शकत नाही त्याच्याशी काहीही कर्तव्य नसते. आत्म्याच्या भ्रमणावर कित्येकांचा विश्वास आहे, तर दुसऱ्या कित्येकांना या तत्त्वाचे काहीच वाटत नाही. कित्येकांच्या मते धार्मिक शहाणपण वेदांत साठविले आहे. कित्येक बायबल, कुराण व इतर ग्रंथ यांचा उल्लेख करतात. खुद्द हिंदू धर्माच्या कक्षेतही महाभारत कालापासून मतांची विविधता आढळते. महाभारतात म्हटले आहे -

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः ।
नैको मुनिः यस्य वचः प्रमाणम् ।।

(तर्क हा अस्थिर आहे, श्रुती पुष्कळ आहेत आणि असा एकही ऋषी नाही की ज्याचे मत प्रमाण मानता येईल.)

आधुनिक काळात तुलनात्मक धर्माच्या अभ्यासाने निरनिराळ्या धर्मतत्त्वात असलेली विविधता आणि विरोध की, जी ती धर्मतत्त्वे सर्वत्र वापरण्याच्या बाबतीत तसेच त्यांच्या सर्वत्र सत्यतेविषयी, त्यात कितीही ऐक्य असले तरी संशय प्रदर्शित करतात ती उघड केली आहेत.

परंतु, आपण जेव्हा धर्मांची नैतिक बाजू तपासू लागतो, त्यावेळी सर्व धर्मांत पुष्कळ ऐक्य आढळते. मनुष्य कोठेही राहो आणि त्याची कोणतीही जात असो, त्याच्या गरजा बहुशः सारखा असतात. त्याला आपल्या आयुष्याच्या जरुरीच्या वस्तू मिळून त्याला इतरांबरोबर सुखाने राहता येण्याकरिता अशा एका विधिसंग्रहाची जरुरी आहे की, ज्याला सर्वांची मान्यता मिळाली असेल आणि मनुष्याच्या गरजा सारख्या असल्याने, या कायद्याचा सांगाडा सर्वत्र सारखाच असणार. अर्थात, मनुष्याच्या नैतिक गरजा निश्चित करून त्यांना विशिष्ट रूप देणे आपल्या शक्तीबाहेर वाटू नये. यात केवळ नीतिशास्त्र आणि धर्म ही परस्परांपासून वेगळी करावी लागतील हे खरे; परंतु वधिष्णू असला प्रयत्न कितीही वर्धिष्णू वाटला तरी त्याची आज जरुरी असून, तो करणे आपले कर्तव्य आहे.

ज्याला जगात मान्यता मिळेल अशा प्रकारचे नीतितंत्र आमूलाग्र शोधून काढण्याचा प्रयत्न करण्याची आज आमची इच्छा नाही; परंतु त्याच्या महत्त्वाकडे लक्ष देऊन, अविरोधात्मक अशी एक लहानशी योजना याबाबतीत आम्ही सुचवितो. लहानपणी मूल हे आपल्या मातापितरांच्या प्रेमळ शुश्रूषेवर आणि ज्या समाजात ते जन्मले असेल त्या समाजाच्या काळजीवर सर्वस्वी अवलंबून असते. मिळविलेल्या फायद्यांची फेड ते त्या वयात करू शकत नाही. हळूहळू त्याच्या शक्ती वाढून, त्याचे मानसिक क्षेत्र विस्तृत बनते. आजूबाजूच्या परिस्थितीचा, आयुष्याच्या विविध स्वरूपांचा, समाजाचा आणि सरकारचा मोठा होणाऱ्या मनुष्यावर परिणाम होतो. त्याला फायदे मिळतच असतात. पण आता तो त्याची फेड करतो; तो आपले कर्तव्य बजावतो आणि दुसऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या दूर करतो. त्याच्या शक्तीच्या चांगल्या अगर वाईट वाढीप्रमाणे तो समाजाचा उपकारकर्ता किंवा त्याला भारभूत होऊन राहतो. मनुष्यात चांगले काय आणि वाईट काय याची दिशा दाखवून, नीतिशास्त्र अनुभवाने आणि युक्तिवादाने सत्याचा विजय कसा होतो हे सांगते.

सत्यासत्य ही परस्परांपासून नीट वेगळी करण्यापूर्वी, मनुष्य अपल्या हाती असलेल्या साधनांचा कसा उपयोग करतो, यावर त्याची नीट परीक्षा झाली पाहिजे. या दृष्टीने त्याची तीन प्रमुख साधने, मन, वाचा आणि कार्य ही होत, त्याचे शरीर हे दशेंद्रिये व पाच कर्मेंद्रिये, यांनी घडणाऱ्या सर्व कृत्यांना जबाबदार असते, वाचेने तो आपल्या मनातील भाव व्यक्त करतो आणि मनाने विचार करतो. वाईट किंवा चांगल्या गोष्टींचा अपरंपार संभव असलेली हीच त्याची साधनसामग्री होय.

कृत्याच्या मर्यादित स्वरूपाबाबत काया हे अबल शस्त्र ठरते. परंतु आपल्या साधनसामग्रीचे ते निवासस्थान असल्याने, तो एक पवित्र ठेवा आहे आणि पुष्काळ वेळा ठेवण्यात येत तसल्या बेजबाबदार व वाईट स्थितीत तिला न ठेवता निरोगी व चांगल्या स्थितीत ठेवणे, हे आपल्याला अधिक शोभते, म्हणून शरीराची उत्तम निगा ठेवून ते सत्कार्यी लावणे हे आपल्या विश्व नीती तंत्राचे पहिले तत्त्व असू द्या. सुख किंवा दुःख, वाईट किंवा चांगले, याकरिता वाचा हे सामर्थ्यवान साधन आहे. याचा मानवी भावनांना क्षुब्ध करते आणि मानवी कृत्यांना नियंत्रित करते. तिला साहित्याचे स्वरूप दिल्यास ती लाखो लोकांना हलवू शकते. अर्थात, आपले दुसरे तत्त्व हे की, वाचा ही विचारी आणि पवित्र असावी.

सर्वांत मन हे अधिक प्रभावी असते, ते शरीरावर नियंत्रण ठेवून ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये यांच्या व्यापारांना अंकुशात ठेवते. हा अंकुश कमी नियंत्रण असल्यास, विनाश ठेवलेला. जर विचार वाईट असतील तर मन, वाचा आणि कार्य यात ऐक्य क्वचितच निर्माण होईल. ज्याचे मन, वाचा आणि कार्य ही एका सुरात असतील तो कशाही स्थितीत असला तरी उज्ज्वल शीलाचा समजला जातो. मनावरील ताब्यामुळेच मनुष्याला आपल्या ठिकाणी असलेल्या अनंत शक्तीचा उपयोग, वाचेने आणि कृत्याने, दुसऱ्याच्या कल्याणाकरिता करता येतो. म्हणून उज्ज्वल आणि पवित्र मन हे विश्वनीतीचे तिसरे तत्त्व ठरते.

मनुष्याच्या नियंत्रणशक्तीचा जेथे उपयोग होऊ शकतो असे मनुष्याच्या आयुष्याचे चार प्रकार आहेत. यापैकी प्रत्येकात त्याला कायद्याचे पालन करता येते किंवा त्यांचा भंग करता येतो. पुष्कळ नुकसान किंवा पुष्कळ किंवा पुष्कळ कल्याण करता येते. घटक या नात्याने सर्व प्रकारचे फायदे मिळाले असल्यामुळे समाजाचे त्याला ऋण असते. काही कारणांमुळे त्याला ते ऋण फेडता न आले तरी त्याने समाजाला जखम करून आपली कृतघ्नता दर्शवू नये. राजकीय घटक या नात्याने, नियंत्रित सरकार आणि त्याचे कायदे यांच्यापासून त्याचे आणि त्याच्या मालमत्तेचे असे रक्षण झालेले असते की, जेणेकरून त्याला आपले रोजचे कर्तव्य शांततेने पार पाडता येते. याची फेड म्हणून त्याने संस्थानाला निदान नुकसान तरी करू नये. आर्थिक घटक या नात्याने व्यापार, धंदा, उद्योग यात मनुष्य दुसऱ्याच्या सहकार्यावर आणि सद्भावावर सर्वस्वी अवलंबून असतो. या क्षेत्रात त्याचे आचरण नैतिक कायद्यांनी मार्गदर्शित केले जाते. अर्थात सत्यवक्तेपणा आणि उदारपणाची त्याच्याकडून परतफेड अपेक्षिली जाते. शेवटी, मनुष्य कोठल्या तरी प्राचीन अगर पुढारलेल्या संस्कृतीचा घटक असतो. त्याचे विचार, उच्चार व आचार हे त्याच्या जन्मभूमीतील विशिष्ट रूढी आणि कायदे यांच्याप्रमाणे चाललेले असतात. त्या संस्कृतीच्या प्रगतीत आपला भाग देऊन, त्याच्या ऋणातून तो मुक्त होऊ शकतो.

आता प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, मनुष्याने दैवी वा मानवी, सरकारी वा खाजगी, नैतिक वा धार्मिक, सांप्रदायिक वा रूढिमूलक कायदे का पाळावेत? हा प्रश्न आपणाला विश्वनीतीच्या प्रमुख तत्त्वाकडे- सुस्वरतेकडे नेतो. जगातील प्रत्येक गोष्टीत, मग ती सूर्योदय-सूर्यास्ताची असो वा मनुष्याच्या जन्ममृत्यूची असो, तीत सुस्वरता दिसते. सुरेलतेच्या विरुद्ध बेसुरता आहे आणि सर्व कायद्यांचा हेतू बेसुरता नष्ट करून सुस्वरता निर्माण करण्याचा असतो. नैसर्गिक कायद्यांचा भंग झाल्यास, मनुष्याला दुःख सहन करावे लागून त्याचे परिणाम ताबडतोब दिसतात. सरकारी कायद्यांचा भंग केल्यास शिक्षा होते. नैतिक, धार्मिक किंवा सामाजिक कायद्यांचा भंग केल्यास त्याचे परिणाम जरी तात्पुरते अप्रत्यक्ष किंवा अदृश्य वाटले तरी शेवट एकच असतो. कायदेभंग याचा अर्थ सुरेलताभंग, म्हणजे बेसुरता. सर्व बेसुरता ही अनैतिक वागणूक असून ही दुःख आणि तत्सदृश उपाधी निर्माण करते, मग हे दुःख वैयक्तिक असो वा सामाजिक असो.

सार्वत्रिक सुरेलता निर्माण करण्याच्या हेतूने काया, वाचा आणि मन ही कशी नियंत्रित करावी हे विश्वनीतीच्या योजनेच्या कक्षेत येते. विचार, उच्चार आणि आचार ही ज्या नैतिक दंडकांना आणि ध्येयांना अनुरूप असावीत, त्यांचा विचार आपण केला पाहिजे. या ध्येयांचा विचार प्राचीनांनी केला असून, त्यांनी शिकविलेले धडे आजच्या संमिश्र जीवनालाही उपयोगी

पडणारे आहेत. गौतमधर्म सूत्रात सांगितलेले आठ आत्मगुण हे प्रशंसनीय आहेत. पण सध्याच्या काळात चारित्र्यसंवर्धनाकरिता त्या गुणात शौर्य, निश्चय व उपयोग यांची भर घालावयाला हवी.

अधिक व्यापक आणि सुसंबद्ध अशा गीतेतही ही योजना आहे. त्यात दिलेले चार गुण तार्किक आणि सोप्या रीतीने सांगता येतील-

१. संयम, २. संस्कारप्रियता, ३. धर्म आणि ४. विश्वबंधुत्व.

आपणाला दोन प्रकारची कर्तव्य करावयाची असतात. आपल्या वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनात कित्येक गोष्टी आपणाला करावयाच्या असतात व कित्येक नसतात. अर्थात तर्कपद्धतीने चार प्रकारची कर्तव्ये आणि चार प्रकारचे सद्‌गुण ठरतात. आत्मसंयम आणि आत्माविष्कार हे नकारात्मक व होकारात्मक वैयक्तिक सद्‌गुण होत न्यायमय कर्तव्य आणि औदार्यमय समाजसेवा हे नकारात्मक व होकारात्मक सामाजिक जीवनाचे सद्‌गुण होत. आत्मसंयमात शौर्य, निश्चलता, शुद्धता आणि तप यांचा अंतर्भाव होतो. आत्माविष्कारात शहाणपण, मोठेपणा, उद्योग, कुशलता, अहिंसा, सत्य आणि संस्कृती यांचा अंतर्भाव होतो. कर्तव्य आणि न्याय यात उच्च न्याय आणि दुसऱ्याच्या अधिकारांबद्दल आदर यांचा समावेश होतो. समाजसेवा आणि औदार्य हे समानार्थक असून त्यात सर्व प्रकारच्या दानवृत्तीचा अंतर्भाव होतो.

आपल्या तीन शक्तींचा उपयोग करताना प्रत्येक मनुष्याने अशा प्रकारच्या दंडकांशी सुसंबद्ध आचरण ठेवले पाहिजे. जर त्याने तसे केले तर त्याच्या वैयक्तिक आयुष्यात अपेक्षित सुरेलता तो उत्पन्न करू शकेल. सर्व धर्मात आणि सर्व युगात वैयक्तिक गुण आणि नैतिक तत्त्वे जी आढळतात त्यांचा या चार ध्येयात समावेश होतो. जाती, संप्रदाय, धर्म, कृती यांचा विचार केल्याशिवाय त्याची पूर्णता मिळविली असे म्हणता येईल की, ज्याचे आचरण हे विश्वनीतीत सांगितलेल्या ऐक्याप्रमाणे असेल आणि ज्याचे विचार, उच्चार आणि आचार यात सुसंबद्धता असेल.

या कीर्तिमंदिराची योजना, सद्‌गुणांचा अभ्यास आणि आचरण यांची प्रेरणा देण्याकरिता आणि ज्यांनी ही आचरणात आणून आपल्याला आणि संस्थानाला भूषविले असेल त्यांच्या स्मरणाकरिता आहे. सद्‌गुणांची वाढ करा आणि खालील संस्कृत सुभाषित सदैव ध्यानात ठेवा, हेच आमचे तुम्हाला शेवटचे प्रेरणात्मक सांगणे-

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ।।

(शरीर आणि गुण यात महदंतर असते. शरीर क्षणात नाहीसे होते, तर गुण हे कल्पान्तापर्यंत टिकतात.)

या मोठ्या मंदिराच्या कल्पनेत वा पूर्णतेत ज्यांनी भाग घेतला असेल त्याचे अभिनंदन करून आम्ही त्यांचे आभार मानतो. हे कीर्तिमंदिर उघडताना आम्हाला वाटणाऱ्या अभिमानात त्यांनाही अंशभागी होण्याला कारणे आहेत. विश्वबंधुत्व व शांतता ज्याने मिळविता येईल त्या धार्मिक ऐक्याच्या शोधास्तव आणि सुप्रसिद्ध लोकांच्या स्मरणास्तव हे मंदिर आम्ही अर्पण करतो.

●●●

२१३.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २७ फेब्रुवारी, १९३६

प्रसंग : आपणाला हवा असलेला धर्म

सभ्य स्त्री - पुरुषहो,

या छोट्या प्रवचनांपैकी पहिले प्रवचन हिंदू धर्माची उत्क्रांती यावर झाले. कीर्तिमंदिराच्या उद्‌घाटनाच्या वेळी दिलेल्या दुसऱ्या प्रवचनात आपण हिंदू धर्मापासून अखिल धर्माच्या रूपरेषेकडे वळून ज्याने खाजगी आणि वैयक्तिक संबंधात सुरेलता उत्पन्न होईल आणि विश्वबंधुत्वाला व जागतिक शांततेला मदत होईल अशा प्रकारच्या विश्वनीतीच्या बाह्य रूपाने दिग्दर्शन करून ते संपविले.

आज आम्ही आधुनिक काळातील व्यवहारी मनुष्याच्या दृष्टिकोनातून धर्म आणि नीती या दोन्हीवर बोलण्याचे ठरविले आहे. स्थूलमानाने जग आणि प्रामुख्याने हिंदुस्थान यावर त्यांचा खरा परिणाम काय होतो, तो दाखविण्याचा आम्ही प्रयत्न करणार आहोत. व्यवहारी शब्दाने आम्ही अशा मनुष्याची कल्पना करीत नाही की, जो आपल्या प्रत्येक विचार, हेतू आणि कार्य यांना कर्कश तर्काची कसोटी लावीत असेल. समाजात पाठीच्या कण्याप्रमाणे असणाऱ्या आणि ज्याच्या मानवतेच्या सद्‌गुणविषयक कल्पनांवर संस्कृती सुप्रतिष्ठित झालेली असते, अशा सामान्य मनुष्याचाच आम्ही विचार करीत आहोत.

धर्म आणि धार्मिक समजुती यात सहिष्णुता असण्याविषयी शंभर वर्षांपासून सांगण्यात येत असे. त्या सांगण्यात त्या काळात काहीही जरुरी असली आणि आजही त्याची जरुरी नाही असे नाही. तरी सहिष्णुतेच्या ऐवजी धर्मात सहकार्याची मागणी करण्यात आली असती तर सध्याच्या पिढीच्या दृष्टीने ते अधिक चांगले झाले असते. समजुतीवाचून सहिष्णुता ही वाटबंद गल्लीप्रमाणे होय. उलट सहकार्याने समजुतीचा जन्म होतो. समजूत याचा अर्थ उदार मन आणि उदार मनाची जगाला सध्या फार आवश्यकता आहे. ही काही नवी भावना नाही. कारण जुन्या संस्कृती सुभाषितांत राव सर्व जगाला कुटुंबाप्रमाणे मानणाऱ्या उदारचरित मनुष्याची स्तुती केली आहे.

उदारचरितांना तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।

येशू ख्रिस्ताच्या "आपल्याप्रमाणेच आपल्या शेजाऱ्यावर प्रेम कर"

या वचनात हेच तत्त्व प्रमुख आहे.

आजच्या तिसऱ्या प्रवचनात आपणाला तत्त्वज्ञानाच्या गूढ प्रांतांत नेण्याची किंवा ऐतिहासिक समालोचन ऐकण्याची ती कितीही मनोरंजक असली तरी, आमची इच्छा नाही. अनेक जातींच्या आणि धर्माच्या लोकांबरोबर केलेल्या महत्त्वाच्या प्रश्नांविषयी चर्चा, अवलोकन, देशांतर आणि अभ्यास इत्यादींवर आधारलेले परिपक्व विचार, आपणासमोर मांडण्याची उलट आमची इच्छा आहे. या प्रश्नात आमच्या मते एक जिव्हाळयाचा प्रश्न आहे. "आपल्या वैयक्तिक आयुष्यक्रमात आणि सामाजिक घडामोडीत धर्माकडून आपणाला अशा प्रकारचे मार्गदर्शकत्व मिळू शकेल काय, की ज्यामुळे आपणाला निकडीचे प्रश्न सोडवता येतील आणि जग आपण पाहिले त्यापेक्षा अधिक चांगल्या स्थितीत ठेवता येईल?" आमची खात्री झाली आहे की, आपण असे करू शकू.

संमिश्र प्रश्नांची दुभंगलेल्या जगात मनुष्ये, आपल्या वैयक्तिक आणि मानवजातीला त्रास देणाऱ्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांच्या उलगड्याकरिता, धर्माकडून तर त्याचा निकाल नाही का लागणार अशा हेतूने, धर्माकडे वळत आहेत. आपल्या आयुष्यातील हे अतिशय महत्त्वाचे व स्वागतार्ह असे वळण होय. काही काळ पसरलेला संशयवाद हा चांगला नाही असे दिसते आणि भविष्यकाळात धर्माचे नवे युग पसरेल अशी चिन्हे दिसत आहेत.

मनुष्याचा स्वाभाविक कल धर्माकडे असतो. आज स्त्री - पुरुष असे विचारित आहेत की, धर्म आपल्या उपयोगी का पडत नाही ? त्याचे वजन निरुपयोगी का ठरत आहे ? रशियासारख्या देशात मोठमोठ्या धर्माची पाळेमुळे खणून काढण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न केले जात आहेत. त्याअर्थी काही तरी मुळातच वाईट आहे. कॅथोलिक आणि प्रॉटेस्टंट यात उभा विस्तव न जाणाऱ्या आयर्लंडकडे, सेमेटिक लोकांविरुद्ध चळवळ चालविणाऱ्या जर्मनीकडे, धार्मिक अस्थिरता जेथे विचित्र व विविध स्वरूपे घेते त्या अमेरिकेकडे ते बोट दाखवितात. आपल्या स्वतःच्या देशात की, जेथे मोठमोठ्या धर्मांचा जन्म झाला. एके ठिकाणी हिंदू - मुसलमानात झगडा, तर दुसऱ्या ठिकाणी मुसलमान - शीख यात झगडा, तर तिसरीकडे हिंदू-हिंदूंत झगडा, चाललेला आढळतो. या दूषित ग्रहाचा आणि क्षुद्र वृत्तीचा राष्ट्रीय गोष्टीतही परिणाम होतो आणि या सर्वांचा परिणाम जागतिक राजकारणावर स्पष्ट झालेला दिसतो.

ग्रेट ब्रिटनचे मुख्य प्रधान, मि. बाल्डविन यांनी या प्रश्नाची गंभीरता सोप्या शब्दांत नुकतीच व्यक्त केली आहे. येशू ख्रिस्ताने विश्वबंधुत्वाचा उपदेश केल्यानंतर दोन हजार वर्षांनीदेखील शस्त्रास्त्रे जमविण्यात आणि युद्धाची तयारी करण्यात राष्ट्रे गुंतलेली पाहून त्यांना खेद वाटला. ही खेदकारक गोष्ट तर खरीच; परंतु मि. बाल्डविन यांनी ती मिटविण्याचा इलाजही सुचविला आहे. येशू ख्रिस्ताने शिकविलेला सोपा धडा आपण विसरलो नाही का ? अनंत सत्याचा उपदेश करणाऱ्या सर्व उपदेशकांच्या उपदेशात श्रीकृष्ण, बुद्ध, झरथुष्ट्र, महंमद, कन्फ्युशियस, मोझेस इत्यादींच्या उपदेशात हेच तत्त्व सांगितलेले आपण विसरलो नाही का ?

त्यांचे उपदेश शाश्वत धर्मावर, सार्वत्रिकता आणि घरगुतीपणा, प्रामाणिकपणा आणि दयाशील वृत्ती, वास्तववाद आणि ध्येयवाद यावर आधारलेले असत. शतकापूर्वी ते जितके सत्य आणि उपयुक्त होते तितकेच आजही आहेत. आपण कोठे चुकलो असलो तर ते त्यांना विसरण्यात. आपल्या आधुनिक परिस्थितीला कालाइतकी जुनी आणि जिवंत सत्ये न लावण्यात आपण आज चूक करीत आहोत.

वाईट दानत, अंधश्रद्धा अवनती यामुळे सत्य झाकले गेले आहे. आपल्या उणिवात आपण संतुष्ट आहोत. त्या उणिवा दूर करण्यात आपण आळस करीत आहोत आणि अशा तऱ्हेने भावी पिढीकरिता आपण अधार्मिकता, भौतिकवाद आणि बौद्धिक क्रांतीचे बीजारोपण करीत आहोत. धार्मिक आणि भौतिक प्रगतीच्या प्रयत्नांना खुंटवून टाकणारी असहिष्णुता आणि क्षुद्र वृत्ती ही चालू ठेवण्याची आपली खटपट आहे. कल्पनांचे पुनरुज्जीवन, जाणती आणि गंभीर श्रद्धा आणि अखिल मानवजातीसंबंधाने उदार मनोवृत्ती यांची सध्या आपणाला फार जरुरी आहे. पाचशे वर्षांपूर्वी कबीराने आपल्या शिष्यांना बंधुत्वाचा उपदेश करताना सांगितले की, 'सबसे हिलिये, सबसे मिलिये' कारण जे पृथ्वीवरील जीवांना आपल्याप्रमाणेच मानतात तेच अमृतत्व मिळवितात.

रूढी आणि जीर्ण मतांच्या शिंपल्यातून बाहेर येऊन आपण आपल्या जुन्या आणि पवित्र श्रद्धेकडे फिरले पाहिजे. आधुनिक गरजांप्रमाणे आपली वृत्ती बनविली पाहिजे. धर्म हा प्रवर्तक आहे, स्थिर नाही. वाढत राहणारी ती क्रिया आहे, एखादे निश्चित तंत्र किंवा पूर्णत्वाला पोचलेली ती वस्तू नाही. बर्कचे सुप्रसिद्ध वचन आपण धर्माला लावू शकतो. प्रगतीत कोणतीच वस्तू आपल्या मूळच्या स्वरूपात राहू शकत नाही. लहान मुलांच्या पाळण्यात मोठ्या मनुष्याला घालून झोके देण्याइतकेच ते हास्यास्पद आहे.

आत्म्याला स्वातंत्र्य मिळू द्या, जीवनाला नव्या परिस्थितीशी सलोखा करू द्या. या क्रियेपैकी कापून टाकण्याचा भाग महत्त्वाचा असून जीवाला कोठे रोग लागला आहे, कोठे मृत्यूची चिन्हे दिसत आहेत, हे आपण निर्भयपणे आणि स्पष्टपणे पाहिले पाहिजे. अलीकडच्या आपल्या अडचणीत, सुधारक आणि वाईट गोष्टींना मारक अशा हिंदू धर्माचा हट्टाने बचाव करणाऱ्या वृत्तीची मुख्य अडचण आहे. हवामान आणि स्थानिक परिस्थिती यामुळे निर्माण झालेल्या श्रद्धा आणि तंत्र यांना चिकटून राहिल्यामुळे आपले सर्व प्रयत्न खुरटून जातात. पूर्वी असल्या गोष्टींना काहीही कारणे असली तरी आज ती अस्तित्वात नाहीत.

जगातील प्रमुख धर्मांनी प्रतिपादिलेली स्थूल तत्त्वे ही जरी सर्व कालात आणि सर्व देशांत सत्य असली तरी जुने धर्मग्रंथ हेच शहाणपणाचे आदि अंत होत, हे मानणे चुकीचे होय. अलीकडच्या आपल्या निकडीच्या प्रश्नांना पूर्वीच्या काळात जोड नसल्यामुळे या धर्मग्रंथांचे मार्गदर्शकत्व आपणाला मिळत नाही आणि मिळाले तरी ते न मिळाल्यासारखे असते. आधुनिक हिंदुस्थानात ज्या स्त्रियांच्या शिक्षणाचा आणि उद्धाराचा प्रश्न महत्त्वाचा समजला जातो त्या स्त्रियांना गीतेत पुरेसे स्थान नाही आणि आम्हाला मुळीच असे वाटत नाही की, श्रीकृष्ण जर आज आपणात असते तर त्यांना ज्या जातिसंस्थेच्या कठोरतेमुळे लक्षावधी लोकांना दास्यांत

आणि दुःखात खितपत पडावे लागते, ती आवडली असती. निसर्गाच्या आणि अर्थशास्त्राच्या विरुद्ध जातिसंस्था आहे. उलट सामान्य न्यायाप्रमाणे सर्वांना सारख्या संधी मिळावयाला हव्यात. ज्या मदतीचा विनियोग अपुरे संगोपन होणाऱ्या मुलांकरिता किंवा प्रसूतीपूर्वी आणि प्रसूतीनंतर स्त्रियांकरिता किंवा दुःखित जनावरांकरिता करता येईल ती मदत धट्ट्याकट्ट्या संन्याशांना करण्याची कल्पना श्रीकृष्णाला आवडणार नाही.

आपल्या लोकांत असलेल्या दानधर्माच्या कार्याच्या अव्यवस्थित जाळयाविषयी आम्ही एक क्षणही अनुदारपणाने बोलावयाला किंवा ते विसरायला तयार नाही; परंतु त्याला वेगळे वळण लागावे असे आम्हाला वाटते. खरा धर्म अभागी आणि दुःखी लोकांची काळजी घ्यावयाला व त्यांना सुखी करावयाला सांगतो आणि सर्व लोकांबद्दल सद्भाव बाळगावयाला शिकवितो. हिंदुस्थानात आपणाला सांघिक वृत्तीची, सर्व मनुष्यांना एखाद्या कार्याकरिता एकत्रित करणाऱ्या शक्तीची फार जरुरी आहे. जातिसंस्थेने आपणाला विभागिले आहे. आपणाला संघटित आणि सहकारमूलक तत्त्वाची जरुरी आहे. पश्चिमेत यांत्रिक सुधारणांनी स्वार्थी व्यक्तिवाद बळावला तसा येथे बळावू नये, याची काळजी आपण घेतली पाहिजे. जातीची क्षुद्र वृत्ती कमी करून सांघिक वृत्ती निर्माण करणे काही आपणास अवघड नाही. उच्चतर स्वामिभक्ती आणि राष्ट्रीय कल्याण याकडे, तसेच मानवजातीच्या सुखाकडे, ही वृत्ती लावून दिली पाहिजे. आपणात असा एकही नाही की, जो पुढील पारशी तत्त्वांना मान्यता देणार नाही. ''जो दुसऱ्यांना सुखी करतो तोच सुखी, सद्गुणाचा मोबदला सद्गुण आणि निसर्गाच्या कायद्याच्या विरुद्ध वर्तन केल्यास शिक्षा मिळालीच पाहिजे.''

हिंदू, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती यांना एकत्र येण्याला अनेक प्रकारच्या समाजसेवारूपी खऱ्या धर्मातच स्थान आहे. कारण समान हेतूत आणि ध्येयात, आपल्या जखमा भरून निघतील आणि भेदभाव विसरले जातील. या सर्वांकरिता तुम्हाला प्रमाण आणि दाखला हिंदुस्थानच्या एका महान शिक्षकांत आणि महान राजात सापडेल. एक धार्मिक साम्राज्याचा चक्रवर्ती आणि दुसरा धार्मिक ध्येय असलेल्या भौतिक साम्राज्याचा चक्रवर्ती होता. बुद्ध आणि अशोक यांनी धर्माला मानवी बनविले आहे. सत्कर्म करणे, पापापासून दूर राहणे, मन आणि अंतःकरण शुद्ध करणे, हेच शाश्वत सत्य होय, असे दोघेही सांगतात. गुरुजनांचा आणि मातापितरांचा आदर करणे, पत्नी आणि पुत्र यांचे रक्षण करणे, गरीब आणि रुग्णाइत यांची शुश्रूषा करणे, हाच खरा धर्म होय, असे दोघे सांगतात. धर्म हा गुप्त सत्यात किंवा उच्चारलेल्या मंत्रांत नसून तो मानवजातीच्या कल्याणार्थ केलेल्या सेवेत, मध्यम मार्गात आहे आणि तो सर्वांकरिता आहे, असेही दोघांचे सांगणे आहे.

पन्नास वर्षांपूर्वी ज्याला हिंदुस्थान माहीत होता आणि प्रिय होता ते म्हणत, ''हिंदू धर्म हा प्रक्षुब्ध सागरासारखा, किनाऱ्यावाचून असणारा, क्षितिज न दिसणारा, अमर्यादित अंधश्रद्धा आणि विचित्र कल्पनाशक्ती यांच्या वाऱ्यांनी आंदोलन पावणारा असा आहे.'' आज अंधश्रद्धा कमी झाली असून, कित्येक श्रद्धाच घालवून बसल्याच्या संकटांत आहेत; परंतु अजूनही आपल्या धर्मात अद्भुत व विचित्र असे पुष्कळ आहे. काळाच्या कसोटीला उतरलेल्या प्रमुख तत्त्वांचा

आज आपण शोध केला पाहिजे आणि जुने रीतिरिवाज व समजुती, ज्या बहुजनसमाजाच्या अंधश्रद्धेमुळे फुगल्या आहेत किंवा भिक्षुकवर्गाच्या महत्त्वाकांक्षेमुळे व लोभामुळे उत्पन्नाचे साधन बनविल्या गेल्या आहेत, त्यांच्यावर विधायक टीका केली पाहिजे. हिंदुस्थानात नवजीवन निर्माण होत आहे यात शंका नाही. राष्ट्राच्या समुदायात आपली हक्काची जागा मिळविण्याचा त्याने निश्चय केला आहे; परंतु त्याचे प्रयत्न सफल होण्यापूर्वी त्याला आत्मप्राप्ती होऊन त्याने आपली बंधने झुगारून दिली पाहिजेत.

आपली प्रगती खुंटविण्यात मूर्तिपूजा ही खेदजनक आहे, असे आम्हाला वाटते. प्रतिमापूजनाने ईश्वराविषयी अनादर व्यक्त केला जाऊन, मूर्ती या केवळ प्रतिमा होत आणि त्या अज्ञजनांच्या साठी होत (प्रतिमा स्वल्पबुद्धीना देवः), हे कळेनासे होते. उच्च तत्त्वांकडे नेणारी, परमात्म्याची प्राप्ती करून देणारी, ब्रह्म आणि आत्मा यांचे ऐक्य प्रतिपादन करणारी (जीवो ब्रह्मैव नापरः) ती एक पायरी आहे. मानवजातीच्या कल्याणार्थ उपयुक्त सेवा करण्याबद्दल हे तत्त्व प्रेरणा केल्याशिवाय राहणार नाही.

अशाच पायावर खऱ्या आणि उज्ज्वल मानवतेची उभारणी होऊ शकेल. स्वतःच्या आयुष्यक्रमात आणि इतर लोकांशी ठेवलेल्या आपल्या संबंधात ईश्वराचे तो प्रतिबिंब पडलेले दर्शवील. नवा समाज आणि नवे जग यांच्या निर्मितीकरिता, जग ही ईश्वरी नाटकाची रंगभूमी आहे. येथे असत्यावर सत्याचा आणि अंधकारावर तेजाचा विजय होतो असे समजून, तो प्रयत्न करीत असतो. पारशी, ख्रिस्ती आणि ज्यू यांच्या समाजसेवेत असल्या वृत्तीचा प्रादुर्भाव आढळतो आणि तिची शिफारस फक्त हिंदुस्थानालाच नाही, तर मूल्यमापनाच्या नव्या धोरणाच्या शोधार्थ चाचपडणाऱ्या जगालाही करता येईल.

आपले विचार आणि कार्ये ही नव्या धर्माच्या शोधाकडे लावा, असेच आम्ही सांगत नाही. निःस्वार्थ आणि नैतिक जीवनाची, स्फूर्तीची, उत्साहाची प्रेरणा शोधून काढण्याकरिता आणि मानवी मूल्यमापनाची फेरतपासणी करण्याकरिता आम्ही आपणाला विनवीत आहोत, जर धर्म हा स्फूर्तिदायक आणि प्रेरणात्मक बनावयाच्या असेल, तर आपणाला त्याची नवी व्याख्या, नवी व्याप्ती ठरविणे जरूर आहे. सत्य आणि प्रामाणिकपणा या साम्राज्याचे जुने भारतीय ध्येय आपण पुन्हा सुरू करू नाही का शकणार ? चार आश्रम आणि निष्काम कर्म यात असलेले तत्त्व पुन्हा मिळवून ते यांत्रिक युगाला आपणाला नाही का लावता येणार? धार्मिक आणि नैतिक सत्याच्या शोधार्थ आपणाला त्या तत्त्वाची फारच जरुरी आहे. कोठेही आपणाला आढळले तरी सत्य हे सत्यच असते. धर्मात शास्त्रीय वृत्ती आणि शास्त्रात धार्मिक वृत्ती आपणाला हवी आहे. अथेन्स वा जेरुसलेम, काशी वा मक्का यामध्ये सर्व देशांच्या वाङ्मयात, भाषेत आणि विचारांत जेथे जेथे सत्य आढळेल तेथे तेथे आपण शोधू या.

सर्व धर्म हे अखिल मानवजातीचे धन आहे. ती तिची पुंजी आहे. त्या सर्वांपासून आपण मोकळेपणाने आणि निर्भीडपणाने प्रेरणा मिळविली पाहिजे. श्रीकृष्ण, येशू ख्रिस्त किंवा बुद्ध यांच्या उपदेशाच्या मूळ स्वरूपात फारच थोडा भेद आहे. त्यांनी सांगितलेली नैतिक सत्ये त्यांच्या मूळच्या साधेपणात, शेकडो वर्षांपूर्वीप्रमाणेच आजही लागू आहेत. त्या सत्याभोवती मागाहून

तयार झालेल्या अनेक रूढींना चिकटून बसण्यात आपल्या हातून चूक होत आहे. तत्त्वे मुळात सार्वत्रिक व सर्वकाल टिकणारी, वेळेवर उपयोगी पडणारी आणि वेळेच्या बंधनाविरहित अशी आहेत; परंतु आपण त्यांना आधुनिक जगात नीट बसतील अशी केली पाहिजेत. जगाला त्याची जरुरी आहे; परंतु आपण जुन्या कर्मकांडांचे आणि दुष्ट रूढींचे दास म्हणून राहू शकत नाही. जुनी प्रथा नाहीशी होते आहे. मूल्यमापनाचे धोरण बदलत आहे. क्षितिजे विस्तृत बनत आहेत. आजच्या संपूर्ण आणि संमिश्र जीवनात प्रवेश करीत असताना भारतवर्षाने सामाजिक आणि वैयक्तिक नीतीची नवी उद्‌घोषणा करण्याची जरुरी आहे.

आधुनिक मनुष्याच्या धर्माची मुख्य तत्त्वे आमच्या मते, माणुसकी, सारखेपणा, समतोलपणा, सेवा आणि नीती ही होत. ती ईश्वराच्या भक्तीत आणि मनुष्याच्या प्रेमात साठविली आहेत. आपल्या धर्मातील संत आणि इतर धर्मातील प्रेषित यांनी शिकविलेली आणि आचरणात आणिलेली हीच ती ध्येयात्मक जीवनाची प्रमुख तत्त्वे होत. पूर्वदूषित ग्रह आणि बददानत यापासून अलिप्त, तसेच सत्याच्या सामर्थ्याने युक्त, असा याहीपेक्षा सोपा धर्म का असू नये ? तो स्पष्ट असावा, गूढ नसावा, क्रियामूलक असावा, निष्क्रिय असू नये. माणुसकीने युक्त असावा, अमानुष नसावा आणि मग पुनर्जात व पुनरुत्स्फूर्त असा भारतवर्ष, पूर्वीप्रमाणेच अनेक राष्ट्रांना मार्गदर्शक ठरेल.

सर्वांतील उत्तम उत्तम घेत आणि सर्वांतील नैतिक उपदेशांना सारखेच महत्त्व देत चला. आपण सर्व धर्माचा अभ्यास करू या. भारतवर्ष आणि समस्त जगत याच रीतीने घालविलेला तोल सांभाळू शकतील. ग्रीक लोकांनी मनुष्याचा अभ्यास करून सर्व वस्तूंची मूल्ये त्यांच्यावरून बांधल्यामुळे ते तत्त्वज्ञान, कला, राजकारण इत्यादींचा शाश्वत ठेवा आपणाकरिता ठेवून गेले. आपला ध्येयवादही मनुष्यस्वभावाच्या सत्य गोष्टीवरच आधारला गेला पाहिजे. मनुष्याच्या सूक्ष्म अभ्यासावर, त्याच्या हेतूंवर आणि भावनांवर, त्यांच्या तऱ्हेवाईकपणावर आणि शहाणपणावर, त्याच्या प्रतिमेवर आणि तर्कशक्तीवर, आपल्या धर्माची आणि सामाजिक सुधरणांची वाढ केली पाहिजे.

मनुष्यात असलेला चांगुलपणा, महत्कार्याकरिता स्वार्थत्याग करण्याची त्याची वृत्ती आणि उज्ज्वल रीतीने जगण्याची त्याची शक्ती ही आपण पुन्हा प्राप्त केली पाहिजेत. ग्रामपुनर्घटनेच्या अनेक कार्यावर, कुटुंबाच्या अंतर्गत सुधारणांवर, सामाजिक पुनर्रचनेवर, चांगल्या शहराच्या बांधणीवर केंद्रीभूत करविता येईल अशा तऱ्हेने आपण मनुष्यात असलेल्या गुप्त राष्ट्रप्रेमाला आणि अंधूक ध्येयवादाला चेतना दिली पाहिजे. आहारविषयक भ्रामक कल्पना सोडून देऊन शरीराला पोषक आणि स्वादाला उत्तम अशा प्रकारचे अन्न सेवन करण्याविषयी आपण मनुष्यमात्राची समजूत घातली पाहिजे. अधिक सुदृढ, आनंदी आणि उत्साहयुक्त जीवन हे आपल्या आयुष्यातील सर्वसाधारण ध्येय असले पाहिजे. ग्रीक सुभाषितात म्हटले आहे, 'आरोग्य नसेल तर प्रयत्नांना सामर्थ्य पुरे पडणार नाही, पैसा निरुपयोगी ठरेल, वक्तृत्व वाया जाईल.' 'आरोग्य हेच धन,' या आपल्या म्हणीतही हेच नैतिक सत्य सांगितले आहे. शारीरिक, मानसिक आणि आत्मिक आरोग्य भारतवर्षात पुन्हा प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी आपणावर आहे. आपल्या मार्गात

असलेल्या अडचणींना आम्ही कमी समजत नाही; परंतु सर्व धर्मांतील मूलभूत पावित्र्य आपण मिळविले, मानवजाती आणि इतिहास यांनी शिकविलेल्या नैतिक धड्यांचा अभ्यास केला आणि आपले जीवन व कार्य त्यावर अधिष्ठित केले तर या अडचणी आपणाला उल्लंघिता येतील. तरच विश्वनीती सद्धर्म, विश्वबंधुत्व आणि ईश्वराच्या भक्तीची विस्तृत दृष्टी यात भारतवर्षाला आणि जगाला पुन्हा शांतता आढळेल.

आपल्यापुढील प्रश्नांच्या उलगड्यांकरिता, आचरणाने आणि उपदेशाने आपण सर्वजण मदत करा, अशी आम्ही आपणा सर्वांना कळकळीची विनंती करतो. कारण आमची अशी खात्री आहे की, जागतिक सद्भाव आणि समजूत यांचा एकत्रित परिणाम हा परिणामकारक ठरल्यावाचून राहणार नाही आणि ऋग्वेदातील एका संस्कृत प्रार्थनेची, रोजच्या पोषक विचाराकरिता आम्ही आपणाला शिफारस करतो. गेल्या पाच हजार वर्षांत तिच्यातील सौंदर्य या सत्य कर्मी झालेले नाही :

जो एक आणि अद्वितीय आहे,
जो जाती, संप्रदाय, रंग इत्यादी भेदांच्या पलीकडे आहे,
जो आपल्या असंख्य गरजा जाणून आपल्या अनंत शक्तींनी पुऱ्या करतो,
जो जगाच्या सुरुवातीला मध्ये आणि शेवटी असतो,
तो आपणा सर्वांना भ्रातृभाव आणि सद्विचार यात एकत्रित करो.

●●●

२१४.

स्थळ : क्वीन्स हॉल, लंडन

काळ : तारीख ३ जुलै, १९३६

प्रसंग : वर्ल्ड फेलोशिप ऑफ फेथ्सच्या दुसऱ्या अधिवेशनातील प्रास्ताविक भाषण

डेम इलिझाबेथ कॅडबरी, सर फ्रॉन्सिस यंगहस्बंड, उमराव आणि सभ्य सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

शिकांगो येथे भरलेल्या पहिल्या सर्वधर्मपरिषदेत प्रास्ताविक भाषण करण्याचा आम्हाला जो सन्मान मिळाला होता त्याला तीन वर्षे झाली. आपल्या अनेक प्रश्नांचा उलगडा सर्व धर्मात असलेल्या प्रमुख सार्वत्रिक सत्याच्या जोरावर करण्याच्या आपल्या उज्ज्वल कार्यात आम्हाला सहभागी करून ही संधी दिल्याबद्दल आम्हाला अभिमान वाटतो. तीन वर्षांपूर्वी आपण अशा भावनेने एकत्रित झालो होतो की, आपण या तत्त्वांचा व्यावहारिक उपयोग आपल्या आणि समाजाच्या आयुष्यात केला तर आपण जग आपल्याकरिता आणि आपल्या बंधुजनांकरिता आहे त्यापेक्षा अधिक सुखी बनवू शकू.

असहिष्णुता, पूर्वग्रह आणि लोभ यांनी विदारलेल्या आणि बुद्धीला कुंठित करून सोडणारे कूट प्रश्न समोर असलेल्या, क्षुब्ध आणि दुःखी जगाकडे जेव्हा आपण आज पाहतो, त्या वेळी आपण हाती घेतलेल्या कार्याच्या साशंकतेच्या विचाराने आपण सहजच निराश होतो. तरीही निश्चयी मनाने आणि उत्कट आशेने आपण पुढे जाऊ शकतो. सर्व धर्माचे पुढारी आणि विवेचक आपल्यासमवेत आहेत आणि जगाचा मोक्ष विश्वबुंधत्वाच्या कल्पनेत आहे, अशा विचारांच्या प्रत्येक देशातील लक्षावधी लोकांचे आपण प्रतिनिधी आहोत.

आपली खात्री असल्याप्रमाणे जर खरोखर श्रद्धा बसत असेल तर आपले अंतिम ध्येय साधण्यात धर्माचे कोठे चुकते ते शोधून काढून, त्यातील चुका नाहीशा करणे हेच आपणाला योग्य होय. लोकसमुदायरूपी फार मोठ्या शक्तीला गवसणी घालण्याचे सामर्थ्य धर्मात असल्यावर त्याचा लोकांवर होणारा परिणाम हा अपरिहार्य आहे. जागतिक सद्भाव आणि समजूत यांचा संघटित परिणाम हा भयंकर असतो, याविषयी कोणाला शंका असेल असे आम्हाला वाटत नाही.

परंतु आपणाला जर यशस्वी व्हावयाचे असेल तर आपण धर्माचे पृथक्करण करून आजच्या त्याच्या उणिवा शोधून काढण्यात आपण निर्भीडपणा दाखविला पाहिजे. आजच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संबंधात जी दोषार्ह स्थानिक असहिष्णुता व पूर्वग्रहदूषितता आढळते, तिचा

प्रतिध्वनी धार्मिक कलहात व द्वेषांत होतो, हे नाकारण्याने आपला फायदा होणार नाही. सर्व पापांचा नायनाट करणाऱ्या आत्मिक बलाने ज्या जड भौतिकवादाचे आपण आनंदाने स्थानांतर करू इच्छितो तो धार्मिक बेपर्वाई, अज्ञान किंवा पुढारीपणाकरिता केलेली खटपट यामुळे निर्माण झालेला असतो, हेही आपण नाकबूल करू शकत नाही आणि हे जर खरे असेल तर आपण आज ज्या जगात राहतो त्यातील वाईट स्थितीबद्दल येणाऱ्या दोषाचा भागही आपण स्वीकारला पाहिजे.

सर्व धर्मात सामान्य असलेल्या श्रद्धांकडे आपण परत फिरले पाहिजे आणि त्यांच्यावर अशा विश्वबंधुत्वाच्या धर्माची उभारणी केली पाहिजे की, ज्यात नुसतीच सहिष्णुता नसेल, कारण ती आज अपुरी आहे, तर मानवजातीच्या कल्याणाकरिता सहकार्य करण्याची भावना असेल. मानवजातीला नव्या धर्माकडे फिरण्याविषयी विनंती न करिता, सर्व धर्मात असलेल्या प्रमुख श्रद्धांचा विचार करावयाला सांगितले पाहिजे. या श्रद्धांचे आधुनिक गरजांप्रमाणे आणि शास्त्रांच्या महान सत्याप्रमाणे महत्त्वमापन केले पाहिजे.

धार्मिक बंधुत्वाची ही कल्पना नवी आहे, असे म्हणता यावयाचे नाही. सर्व धर्माच्या आणि धर्म नसलेल्या लोकांच्या परिषदेत की जेथे महत्त्वाच्या धार्मिक प्रश्नांवर उपयुक्त आणि सद्भावयुक्त चर्चा होई. तेथे महान हिंदू राजा हर्ष हा अध्यक्ष कसा झाला होता हे बाणाने आपल्या हर्षचरितांत सांगितले आहे. भारतवर्षाच्या धार्मिक ग्रंथांत, एकाच समुद्राकडे धाव घेणाऱ्या आणि ज्या ज्या देशांतून वाहत असतील त्या त्या देशांतील मातीचा रंग धारण करणाऱ्या निरनिराळ्या नद्यांची उपमा निरनिराळ्या धर्मांना दिलेली आहे. पर्वतावरून वाहणाऱ्या पावसाळ्यातील जलौघांची किंवा एकाच मातीतून निर्माण झालेल्या विविध भांड्यांची उपमा, निरनिराळ्या धर्मांना उपनिषदात दिलेली आहे.

महाभारतात आपणाला विश्वधर्माचा तसेच विशिष्ट धर्माचा उल्लेख आढळतो. खऱ्या नैतिक आचरणात श्रद्धा, विश्वस्नेह, दान आणि सद्भाव यांचा अंतर्भाव विश्वधर्मात केला असून, जुन्या वेळचे हिंदू राजे आपल्या राज्यातील विविध धर्मानुयायांना याच विश्वधर्माची तत्त्वे पालन करावयाला सांगत असत. आपल्या साम्राज्यात सर्वत्र शिलाफलकांवर सुप्रसिद्ध सम्राट अशोकाने याच धर्माची तत्त्वे प्रमुख लोकभाषेत कोरविली होती आणि असल्या तत्त्वाच्या प्रसारार्थ आणि आचरणाच्या प्रोत्साहनार्थ त्याने धर्माधिकारी नेमले होते.

भीती किंवा बळजबरी यांचा अवलंब न करता नैतिक आणि धार्मिक प्रगतीच्या जोरावर मिळणाऱ्या सुरक्षिततेचा उत्तम आणि टिकाऊ दाखला, भारत वर्षाच्या इतिहासात मानवजातीच्या कल्याणार्थ केलेल्या ज्याच्या कार्याला तोड नाही, त्या सम्राट अशोकाच्या, दीर्घ आणि शांततामय कारकीर्दीत पाहावयाला सापडतो. मागाहूनच्या शतकात झालेल्या क्रांतीच्या वेळी या उज्ज्वल उदाहरणाचे अनुकरण झाले नाही, ही केवढी वाईट गोष्ट ! तरीही ज्यांना जरुरी असेल त्यांच्याकरिता अजूनही त्याचे लेख शाबूत आहेत. आमची अशी इच्छा आहे की, अनेक धर्मांच्या आणि अंधश्रद्धांच्या भारत वर्षात आमच्या देशबंधूंनी अशोकाच्या शिकवणीकडे अधिक लक्ष द्यावे आणि समाजाच्या कल्याणार्थ सहानुभूतीने आणि समजुतीने वागावे.

इतक्या चांगल्या रीतीने ज्या तत्त्वांचा स्वीकार आणि प्रचार अशोकाने केला, ती सर्व धर्मात आणि नैतिक तत्त्वज्ञानात असून, सर्वकाल टिकणारी आहेत. खऱ्या उन्नत आणि विचारी

लोकांत, धर्माचा अर्थ धार्मिक भ्रातृभाव आणि विश्वबंधुत्व असाच केला जातो. बौद्ध धर्मात विश्वस्नेह आणि विश्वदया या गुणांचा उपदेश केला आहे. हिंदू धर्मात सांगितले आहे, ''शहाणा मनुष्य दुसऱ्याकडे आत्मीय दृष्टीने पाहतो.'' ख्रिस्ती धर्मात सांगितले आहे, ''आपल्या शेजाऱ्यावर स्वतःप्रमाणे प्रेम करा.'' आपल्या स्वतःच्याच धर्मातील ऐक्यतेच्या प्रसारावर धार्मिक भोंदूंकडूनच भर दिला जातो.

दुर्दैवाने पूर्वीची साधी सत्ये ही कर्मकांडामुळे अंधूक बनली असून, आपण क्रियाकर्माचे आणि पोकळ वचनाचे दास आहोत, असे आपणाला आढळते. या प्रकारची आपणाला चीड आली तरी ती समजण्याजोगी आहे. पूर्वीच्या काळी, कर्मकांड असूनही विविध श्रद्धावाल्या लोकांना निरनिराळ्या गटांत धर्म एकत्रित करू शकत असे. लोक जसे एका देशातून दुसऱ्या देशात गेले तसा तेथील लोकांच्या स्वभावभेदाप्रमाणे धार्मिक कर्मकांडांतही फरक पडू लागला. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि जागतिक स्थित्यंतराप्रमाणे धर्मातही बदल झाला. तात्पर्य, इतर अनेक आयुष्यातील गोष्टीप्रमाणे धर्म हाही परिस्थिती आणि निसर्ग यांच्या नियमाप्रमाणे बदलणारा आहे.

पॅलेस्टाइनमध्ये येशू ख्रिस्ताने सांगितलेला ख्रिस्ती धर्म हा त्याच्या शिष्यांनी सांगितलेल्या धर्माहून वेगळा आहे, तसेच कॅथॉलिक आणि प्रॉटेस्टंट देशात आज प्रसृत असलेला धर्म हा मूळच्या धर्माहूनही निराळा आहे. बुद्धाने सांगितलेल्या बौद्ध धर्मातही तो जसा वैदिक धर्मानुयायांमध्ये पसरला आणि मध्य आशिया तसेच दूरच्या प्राच्य देशांत गेला तसा त्यात पुष्कळ बदल झाला.

धर्मातील शाश्वत भागापासून अशाश्वत भाग आपणाला वेगळा काढता येतो. अशाश्वत भाग किंवा परिवर्तनशील भाग हा शब्दांवर, कर्मकांडावर आधारलेला असून, जातीय वृत्तीप्रमाणे, देशकालमानाप्रमाणे, लोकांच्या स्वभावाप्रमाणे आणि त्यांच्या गरजाप्रमाणे नेहमी बदलत जातो व जात आहे. अपरिवर्तनशील भाग हा अन्यधर्मीय लोकांना बंधुत्वाच्या बंधनांनी आणि संकुचित वृत्तीच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय भावना की, ज्या आधुनिक कालाला शापमूलक आहेत. त्यांना मागे टाकणाऱ्या सर्व धर्मातील सनातन व शाश्वत तत्त्वांनी एकत्रित करतो.

सर्व धर्मांना सामान्य असलेल्या साध्या तत्त्वांवर आपण आपले प्रयत्न उभारू या आणि मनुष्यामनुष्यांत, तसेच राष्ट्राराष्ट्रांत असलेल्या संबंधात या तत्त्वांना आपले ध्येय बनवू या. प्राथमिक शिक्षणाची प्रमुख तत्त्वे या दृष्टीने त्यांना आपल्या मुलांच्या नित्यक्रमांत शिरू द्या, आजचा मुलगा हा उद्याचा नागरिक असतो आणि लहानपणीच शीलसंवर्धन चांगले होते. खरे ज्ञान आणि सहानुभूतीमय समजूत ही जसजशी पसरतील, तसतशी आपली दुःखे कमी होतील. जुना पंथ बदलत चालला आहे आणि मूल्यमापनही झपाट्याने वेगळे बनत चालले आहे; परंतु आपले प्रश्न कशाही स्वरूपाचे असोत, वैयक्तिक असोत वा आंतरराष्ट्रीय असोत, सर्व धर्म ज्यावर अधिष्ठित आहेत, अशा प्रमुख तत्त्वांच्या आकलनाने आपणाला फायदा झाल्याविना राहणार नाही; परंतु आपले कार्य आणि वजन ही निष्क्रिय स्वरूपाची नसावीत आणि अपयशांनी, तसेच अडचणींनी आपला धीर कमी होता कामा नये. राष्ट्राराष्ट्रात भ्रातृभाव निर्माण करणे हे सत्कार्य आहे आणि त्यांच्याकरिता आपण झटले पाहिजे. नव्या समाजाकरिता आणि नव्या जगाकरिता आपण अविश्रांत मेहनत केली पाहिजे.

आम्ही आमच्या दीर्घायुष्याकडे मागे फिरून पाहतो तेव्हा आमच्या मनात एक विचार आल्यावाचून राहत नाही, सद्भाव, समजूतदारपणा, सहकार्य यांची आजच्याइतकी निकडीची जरुरी कधीच भासली नव्हती. महान प्रेषितांनी विश्वबंधुत्वाचा उपदेश सांगितल्याला अनेक शतके लोटूनही आणि महायुद्धाच्या वणव्यात लक्षावधी लोक मरून किंवा होरपळून गेल्याला वीस वर्षे झाली नाहीत तोच, राष्ट्रांनी शस्त्रे वाढविण्याची खटपट करून, शांततेच्या प्रयत्नांना नेस्तनाबूद करावे हे खरोखर आपल्या संस्कृतीला काळिमा फासणारे आहे. तरीही आम्ही आशावादी असून आमची खात्री आहे की, शेवटी पुण्याचा पापावर विजय होणार. सर्व धर्मातील उत्तमोत्तम घेऊन, त्याच्या सनातन तत्त्वांवर, मानवजातींच्या निःस्वार्थ सेवेचे व्रत निर्माण करू या. आपल्या विशिष्ट धर्माने आपल्या आयुष्याला एक विशिष्ट प्रकारचा रंग प्राप्त होतो. याच्या उलट आपणा सर्वांत देशातीत आणि धर्मातीत असलेल्या सामान्य तत्त्वांमुळे आपणाला आपली उच्च ध्येये साध्य करता येतील.

धार्मिक भ्रातृभावावर आणि विश्वबंधुत्वाच्या एकीकरणाच्या, कल्पनेला सुलभ बनविणाऱ्या शाश्वत सत्यावर आपण उपदेशाने आणि आचरणाने भर देण्याचे सुरू ठेवू या. अडचणी अनेक आहेत व रस्ता लांब आहे; परंतु सद्भाव आणि समजूतदारपणा यांचा उपयोग आपले प्रश्न सोडविताना जर आपण केला तर ईश्वराच्या विस्तृत कल्पनेत, तसेच विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेत जगाला शांततेची पुन्हा प्राप्ती होईल. संस्कृती आज अंधकारात चाचपडत आहे. तिला आपण वळण लावून तिने घालविलेली किंवा घालविणार असलेली श्रद्धा तिला परत मिळवून देऊ या. आपण हाती घेतलेले कार्य उज्ज्वल आहे. अब्राहम लिंकनच्या वृत्तीने आपण पुढे जाऊ या. "आपण हाती घेतलेले कार्य, कोणाचा द्वेषभाव न धरता सर्वांशी दयाशील वृत्ती ठेवून आणि ईश्वराने सत्य पाहण्याकरिता दिलेल्या दृष्टीने सत्याकडे विश्वासपूर्वक पाहत पूर्ण करू या."

जे येथे स्वतंत्रपणे आणि सुव्यवस्थित रीतीने एकत्रित झाले त्यावरून एकच गोष्ट सिद्ध झाली ती ही की, बादशाही सत्ता गेल्या कित्येक पिढ्यांप्रमाणेच आजही प्रिय आहे. कोट्यवधी लोकांच्या आदराने आणि प्रेमाने ती परिवेष्टित व संवर्धित केली गेलेली आहे. साम्राज्याच्या एकीचे आणि कृतज्ञतेचे प्रत्यक्ष दिसणारे ते एक चिन्ह आहे.

आमची अशी खात्री आहे की, सांप्रतचे बादशहा आपल्या दयावंत महाराज्ञीसमवेत ब्रिटिश साम्राज्याच्या उत्तमोत्तम संप्रदायाप्रमाणे वागणारे वंशज ठरतील. आजच्या प्रसंगी हिंदी संस्थानिक आणि हिंदी प्रजेच्या वतीने आम्ही उभयता सम्राटांना विनम्रभावाने प्रणाम अर्पण करतो आणि आमच्या अस्खलनशील स्वामिभक्तीचे आणि प्रीतीचे आश्वासन देतो.

हिंदुस्थानाच्या अंतर्गत व्यवहाराचे प्रश्न आजच्या परिषदेसमोर नाहीत हे खरे. परंतु हिंदुस्थानच्या वतीने बोलत असताना त्याकडे आम्ही दुर्लक्ष करावे, अशीही आपली अपेक्षा नसणार. संस्थानांतील, तसेच संस्थानाबाहेरील सार्वजनिक कार्याशी गेल्या साठ वर्षांपासूनचा आमचा संबंध आहे. एवढ्या दीर्घ कालावधीत सभोवार घडणाऱ्या गोष्टींचे सूक्ष्म अवलोकन करून, इतिहासाची गती निश्चित करणाऱ्या मानवी आशा - आकांक्षा आणि विचारप्रवाह यांचे तटस्थ वृत्तीने मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. हिंदुस्थानात हे प्रवाह जितक्या जोराने आज वाहत आहेत. तितक्या जोराने दुसऱ्या कोणत्याही देशात वाहत नाहीत. हिंदुस्थानातील मोठमोठाली शहरे सामाजिक व औद्योगिक उत्साहाने रसरसत आहेत; पण याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे

शेतकऱ्यांचे सांप्रदायिक जीवन अनेक कारणांमुळे विदीर्ण झाले नसले तरी विस्कळले गेले आहे. प्रदीर्घ सुप्तावस्थेनंतर ते आता जागृत होत आहे. सारे हिंदुस्थान आज जीवनरसाने रसरसत आहे, असे म्हटले असता ती अत्युक्ती होणार नाही. ही जी नवशक्ती निर्माण झाली आहे, ती कोट्यवधी लोकांना कोणत्या ध्येयाकडे नेणार आहे ? यावर आमचे उत्तर असे आहे की, राजकीयदृष्ट्या ती शक्ती हिंदुस्थानला ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत स्वतंत्र घटकत्व मिळवून देईल आणि सामाजिकदृष्ट्या 'सुव्यवस्थेने परिपूर्ण झालेले स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्याने परिपूर्ण झालेली सुव्यवस्था' की जी साम्राज्याच्या एकीकरणाच्या तत्त्वांशी निगडित आहे, ती प्राप्त करून देईल.

साम्राज्याच्या या ध्येयसिद्धीत हिंदुस्थानला चांगलीच कामगिरी करता येईल. 'सुव्यवस्था' आणि 'स्वातंत्र्य' यांचा अर्थ कोणतीही दोन राष्ट्रे एकाच तऱ्हेचे करून, एकाच मार्गाने ती प्राप्त करून घेत नाहीत. असे असले तरी विशिष्ट राष्ट्रांच्या प्रतिमेचा परिणाम त्यांच्यावर होऊन त्यांची प्राप्ती अधिक सुंदर ठरू शकेल. साम्राज्यापासून जसे हिंदुस्थानला पुष्कळ प्राप्त झाले आहे व होईल, तसेच हिंदुस्थानापासूनही साम्राज्याला पुष्कळ मिळविता येण्याजोगे आहे.

आपण केलेल्या आमच्या हार्दिक सन्मानाबद्दल आभार मानून, तसेच बादशहाच्या सरकारने आमचा उत्तम पाहुणचार केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून हे लहानसे भाषण आम्ही संपवितो.

●●●

२१५.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ४ मे, १९३७

प्रसंग : इंडिया हाउसमध्ये 'हिंदुस्थान आणि व्हिक्टोरिया' या विषयावरील व्याख्यानप्रसंगी

डॉ. डेव्हिस यांनी ज्या तऱ्हेने त्यांच्या विषयाचे प्रतिपादन केले आहे त्याबद्दल आपण त्यांचे जरूर अभिनंदन केले पाहिजे. आपल्याजवळील माहिती त्यांनी सुसंगतवार लावून, ती फारच सोप्या रीतीने आपल्याला सांगितली आहे. त्यांच्या कित्येक मतांशी आपण सहमत होणार नाही; परंतु तो तूर्तचा मुद्दा नाही. उत्तम भाषण केल्याबद्दल ते आभाराला पात्र आहेत, याविषयी आपणात ऐक्यमत्य आहे.

ब्रिटिश राजकारण्यांशी गेल्या बासष्ट वर्षांपासून आमचा स्वतःचा संबंध असला, तरी आमच्या घराण्याचा संबंध फार जुना आहे. हा संबंध ड्यूक ऑफ एडिन्बरो हिंदुस्थानात आले त्यावेळी जडला. आमच्या पूर्वीच्या राजांपैकी एकाला त्यांना मुंबईत भेटण्याचा सुयोग लाभला. ड्यूक ऑफ एडिन्बरो यांना कशा सन्मानाने वागविण्यात आले वगैरे सोहळ्याची हकीकत निरनिराळ्या लोकांकडून आम्हाला लहानपणी समजली होती. अर्थात हे सर्व आमच्या जन्मापूर्वीच घडले.

राज्यघराण्याशी आमचा प्रथम संबंध १८७५ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात मुंबई मुक्कामी प्रिन्स ऑफ वेल्स आले असताना घडला. आम्ही तेव्हा लहान होतो. तरी पण त्यावेळी पाहिलेल्या ऐश्वर्यमय चित्रांची स्मृती अद्यापि ताजी आहे. उदाहरणार्थ, प्रिन्स ऑफ वेल्स हे बोटीतून उतरून मोठ्या जनसमुदायातून आपली वाट कसे काढते झाले, हे आम्हाला आठवते. सुशोभित पोशाख केलेले अधिकारी आणि व्हाइसरॉय यांनी त्यांचे कसे स्वागत केले तेही आठवते. रंगीत पोशाख परिधान केलेले, डोकीवर पगड्या घातलेले, गळ्यात जवाहीर धारण केलेले कितीतरी हिंदी राजे व्हाइसरॉयांच्या जवळ उभे राहून समोर दिसणाऱ्या शोभेकडे पाहत ड्यूकसाहेबांच्या भेटीची वाट पाहत होते. आम्हांला वाटते आम्ही त्यावेळी तेरा वर्षांचे असू. तरी पण मानमरातबाविषयी तंटे उत्पन्न होऊन ते मिटविण्यात आले, ते आम्हाला स्मरते.

ड्यूकसाहेबांची व आमची मुंबईत भेट झाल्यावर ते स्वतः आम्हाला भेटावयाला आमच्या राजवाड्यात आले आणि भेट म्हणून त्यांनी आम्हाला दागिने, घड्याळे तपकिरीच्या डब्या वगैरे

वस्तू दिल्या. चालीप्रमाणे आम्हालाही उलट भेटीदाखल काही वस्तू द्याव्या लागल्या. मुंबईत काही दिवस राहिल्यावर राजपुत्रांनी बडोद्यास येण्याची इच्छा दर्शविली आणि त्यांच्या योग्यतेनुरूप सन्मान करण्यासाठी आम्हाला तातडीने बडोद्यास परत यावे लागले. त्यावेळेची देशाची परिस्थिती पाहता हे काम दिसते तितके सोपे नव्हते. पाश्चात्त्यांच्या जीवनाला काय काय वस्तू लागतात याची हल्लीप्रमाणे तेव्हा आम्हाला जाणीव नव्हती. तरी पण, अधिकाऱ्यांनी आपल्या कामात शिकस्त केली. एक गोष्ट राजपुत्रांना निःसंशय आवडली व ती म्हणजे डुकराच्या व इतर शिकारीची आम्ही केलेली व्यवस्था.

आम्ही उपस्थित असल्याचा यानंतरचा दुसरा प्रसंग म्हणजे दिली दरबाराचा. या दरबारात राणी व्हिक्टोरिया या हिंदुस्थानातल्या सम्राज्ञी म्हणून जाहीर केल्या गेल्या. त्या प्रसंगाचीही आम्हाला पुरेपूर स्मृती आहे. त्यावेळी राजेरजवाड्यांनी घातलेले मौल्यवान पोशाख आणि दागदागिने यांची आम्हाला चांगली आठवण आहे. सुदृढ बांध्याचे आणि उमद्या चेहऱ्याचे चांगले सैनिकही त्यावेळी हजर होते. आम्हाला वाटते हिंदी लोकांच्या शरीरसामर्थ्यात हल्ली पुष्कळ फरक झालेला आहे. ही गोष्ट खरी आहे की, खोटी आणि खरी असल्यास त्याला कारणे कोणती, याविषयी आमचे मित्र फिल्डमार्शल सर विल्यम बर्डवुड हेच अधिक चांगले जाणत असतील.

ज्या उच्चासनावर बसून व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटन यांनी हिंदी राजांना जाहीरनामा वाचून दाखविला ते आम्हांला स्मरते. त्यांची मुद्रा, वाचण्याची शैली, तसेच ग्वाल्हेरच्या महाराजांनी त्यांना दिलेले उत्तर हे सर्व आम्हांला आठवते. निझाम सरकार, म्हैसूरचे महाराज आणि स्वतः त्यावेळी लहान मुले असल्याने निव्वळ प्रेक्षकांप्रमाणे बघत होतो. तो मोठा प्रसंग होता असे आम्हाला वाटत होते खरे; पण त्याचे महत्त्व आम्हास फारसे कळले नाही.

राजघराण्याशी आमचा तिसऱ्यांदा संबंध आम्ही प्रथम युरोपमध्ये गेलो त्यावेळी आला. निद्रानाशाच्या विकाराने आम्ही बरीच वर्षे आजारी असताना १८८७ साली हा प्रसंग आला. आम्हाला काय होते आहे याची कल्पना आमच्या मंडळींना आली नाही आणि आता आम्हांला वाटते की, त्या दृष्टीने तपास करण्याचा त्यांनी प्रयत्नच केला नाही. त्यावेळचे मुंबईचे सर्जन जनरल यांनी आम्हांला पूर्णपणे हवापालट करण्याचा सल्ला दिला. त्या सल्ल्यातील मर्म आमच्या लोकांना त्यावेळी कळले नाही.

ज्यावेळी महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्या महोत्सवाला सुरुवात झाली त्यावेळी आम्ही व्हेनिसमध्ये होतो. या महोत्सवात भाग घेण्याची आमची तीव्र इच्छा होती. परंतु आमचे शिक्षक मि. इलियट यांनी असे सुचविले की, आमची प्रकृती बरी नसताना कष्टदायक प्रवास करून लंडनसारख्या दूर ठिकाणी जाणे हे योग्य होणार नाही.

हा महोत्सव संपल्यावर काही दिवसांनी आम्ही आमचा आदर महाराजांसमोर व्यक्त केला. त्या प्रसंगी विंडसर कॅसलमध्ये, तसेच महाराज्ञींना प्रिय असलेल्या ऑसबोर्न येथे राहण्याविषयी आम्हांला आमंत्रण आले होते. ज्या सौजन्याने आमचा, आमच्या कुटुंबाचा आणि आमच्याबरोबरच्या मंडळींचा महाराणीसाहेबांनी सन्मान केला, त्यांची स्मृती आमच्या मनात अगदी ताजी आहे.

स्वागत करण्याची त्यांची तऱ्हा हार्दिक, साधी आणि सरळ होती. त्यामुळे त्यांच्याभोवती असलेल्या ऐश्वर्यापेक्षा या सौजन्याचाच आमचा मनावर फार मोठा परिणाम झाला. आमच्या मनात महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्याबद्दल आदर वसत होता, तो त्यांच्याजवळ असलेल्या ऐश्वर्य आणि सत्ता यापेक्षा महनीय चारित्र्य, सार्वत्रिक दयाबुद्धी आणि कर्तव्यप्रेम इत्यादी गुणांमुळेच होय. महाराणींची व आमची शेवटची भेट आम्ही हिंदुस्थानात येण्यापूर्वी १९०० मध्ये झाली. त्यावेळी त्या जरेने ग्रस्त होत्या. परंतु थोड्या दिवसानंतर जेव्हा त्या वारल्या त्यावेळी सर्वांनाच मोठा धक्का बसून सारे साम्राज्य शोकसागरात बुडून गेले.

डॉ. डेव्हिस यांनी या विषयाचे विवेचन इतके सुंदर केले आहे की, या आकर्षक विषयासंबंधाने आम्ही जास्त काही सांगण्याची जरुरी नाही. आपल्यासमोर त्यांनी अत्यंत मनोरंजक व्याख्यान देऊन आपणाला विचार करावयाला लावले आहे. त्याबद्दल आपल्या सर्वांच्या वतीने आम्ही त्यांचे आभार मानतो. तसेच ईस्ट इंडिया असोसिएशन या संस्थेने आशा तऱ्हेने संमेलन घडवून आणल्याबद्दल आणि त्याप्रसंगी आम्हाला अध्यक्षपद दिल्याबद्दल सदरहू संस्थेचे आम्ही आभारी आहोत.

●●●

२१६.

स्थळ : लंडन

काळ : ता. ११ मे, १९३७

प्रसंग : बकिंगहॅम राजवाड्यात सन्मान करण्याच्या प्रसंगी श्रीमंत महाराजसाहेब यांनी सम्राटांना वाचून दाखविलेला संदेश

आजच्या या संस्मरणीत प्रसंगी हिंदी संस्थानिकांच्या वतीने त्यांच्या मनात असलेले चार शब्द सांगण्याची आम्हाला जी संधी मिळाली, तो एक सन्माननीय अनुग्रह आम्ही समजतो. बादशाही मुकुट आणि तो धारण करणारे बादशहा यांच्याविषयी आमच्या मनात असणाऱ्या आदराइतका क्वचित आदर कोणाच्या मनात असेल, तसेच जरुरीच्या प्रसंगी धावून जाणारे आमच्यासारखे दुसरे फार नसतील.

सम्राटांना आणि दयावंत सम्राज्ञींना त्यांच्या आश्रयाला असलेल्या कोट्यवधी लोकांना सुख मिळवून देण्याच्या प्रयत्नात यश येवो.

●●●

२१७.

स्थळ : लंडन

काळ : दि. १४ मे, १९३७

प्रसंग : साम्राज्यपरिषदेमधील भाषण

मुख्य प्रधान आणि परिषदेचे सभासदहो,

हिंदुस्थानच्या वतीने आजच्या या परिषदेत बोलण्याचा सन्मान आम्हाला मिळाला आहे. राज्यारोहणाच्या समारंभानंतर भरविली जाणारी ही परिषद संस्मरणीय होय. येथे जमलेली सर्व राष्ट्रे बादशहाचे सार्वभौमपद मान्य करीत आहेत.

ब्रिटिश कॉमनवेल्थच्या केंद्रस्थानी गेल्या दोन दिवसात ऐश्वर्याचे आणि महोत्सवाचे हृदयस्पर्शी असे जे चित्र दिसले, तसेच निरनिराळ्या राष्ट्रांचे प्रतिनिधी जे येथे स्वतंत्रपणे आणि सुव्यवस्थित रीतीने एकत्रित झाले त्यावरून, एकच गोष्ट सिद्ध झाली ती ही की, बादशाही सत्ता गेल्या कित्येक पिढ्यांप्रमाणेच आजही प्रिय आहे. कोट्यवधी लोकांच्या आदराने आणि प्रेमाने ती परिवेष्टित व संवर्धित केली गेलेली आहे. साम्राज्याच्या एकीचे आणि कृतज्ञतेचे प्रत्यक्ष दिसणारे ते एक चिन्ह आहे.

आमची अशी खात्री आहे की, सांप्रतचे बादशहा आपल्या दयावंत महाराज्ञी समवेत, ब्रिटिश साम्राज्याच्या उत्तमोत्तम संप्रदायांप्रमाणे वागणारे वंशज ठरतील. आजच्या प्रसंगी हिंदी संस्थानिक आणि हिंदी प्रजेच्या वतीने आम्ही उभयता सम्राटांना विनम्रभावाने प्रणाम अर्पण करतो आणि आमच्या अस्खलनशील स्वामिभक्तीचे आणि प्रीतीचे आश्वासन देतो.

हिंदुस्थानच्या अंतर्गत व्यवहाराचे प्रश्न आजच्या परिषदेसमोर नाहीत हे खरे. परंतु हिंदुस्थानच्या वतीने बोलत असताना त्याकडे आम्ही दुर्लक्ष करावे, अशीही आपली अपेक्षा नसणार. संस्थानातील तसेच संस्थानाबाहेरील सार्वजनिक कार्याशी गेल्या साठ वर्षांपासूनचा आमचा संबंध आहे. एवढ्या दीर्घ कालावधीत सभोवार घडणाऱ्या गोष्टींचे सूक्ष्म अवलोकन करून, इतिहासाची गती निश्चित करणाऱ्या मानवी आशा-आकांक्षा आणि विचारप्रवाह यांचे तटस्थ वृत्तीने मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न आम्ही केला आहे. हिंदुस्थानात हे प्रवाह जितक्या जोराने आज वाहत आहेत तितक्या जोराने दुसऱ्या कोणत्याही देशात वाहत नाहीत. हिंदुस्थानातील मोठमोठाली शहरे,

सामाजिक व औद्योगिक उत्साहाने रसरसत आहेत; पण याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शेतकऱ्याचे सांप्रदायिक जीवन अनेक कारणांमुळे विदीर्ण झाले नसले तरी विस्कटले गेले आहे. प्रदीर्घ सुप्तावस्थेनंतर ते आता जागृत होत आहे. सारे हिंदुस्थान आज जीवनरसाने रसरसत आहे, असे म्हटले असता ती अत्युक्ती होणार नाही. ही जी नवशक्ती निर्माण झाली आहे, ती कोट्यवधी लोकांना कोणत्या ध्येयाकडे नेणार आहे? यावर आमचे उत्तर असे आहे की, राजकीयदृष्ट्या ती शक्ती हिंदुस्थानाला ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत स्वतंत्र घटकत्व मिळवून देईल आणि सामाजिकदृष्ट्या 'सुव्यवस्थेने परिपूर्ण झालेले स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्याने परिपूर्ण झालेली सुव्यवस्था की, जी साम्राज्याच्या एकीकरणाच्या तत्त्वांशी निगडित आहे, ती प्राप्त करून देईल.

साम्राज्याच्या या ध्येयसिद्धीत हिंदुस्थानला चांगलीच कामगिरी करता येईल. 'सुव्यवस्था' आणि 'स्वातंत्र्य' यांचा अर्थ कोणतीही दोन राष्ट्रे एकाच तऱ्हेने करून, एकाच मार्गाने ती प्राप्त करून घेत नाहीत, असे असले तरी विशिष्ट राष्ट्रांच्या प्रतिभेचा परिणाम त्यांच्यावर होऊन त्यांची प्राप्ती अधिक सुंदर ठरू शकेल. साम्राज्यापासून असे हिंदुस्थानला पुष्कळ प्राप्त झाले आहे व होईल, तसेच हिंदुस्थानपासूनही साम्राज्याला पुष्कळ मिळविता येण्याजोगे आहे.

आपण केलेल्या आमच्या हार्दिक सन्मानाबद्दल आपले आभार मानून तसेच बादशहांच्या सरकारने आमचा उत्तम पाहुणचार केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून हे लहानसे भाषण आम्ही संपवितो.

●●●

२१८.

स्थळ : ऑक्सफोर्ड

काळ : तारीख २२ मे, १९३७

प्रसंग : ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी, रॅले क्लबमधील भाषण

अध्यक्ष महाराज आणि सभ्य गृहस्थ हो,

आपल्या सुदैवाने आज तुम्हाला अपूर्व अनुभव येत आहेत. मि. चर्चिल यांच्यासारख्या सध्याच्या काळातील नानावलेल्या आणि प्रतिभावान वक्त्यांच्याच पीठावर आम्ही बसलो आहोत. दुसरे असे की, उदार विचारांचे माहेरघर म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या आणि हिंदुस्थानला ज्याने पुष्कळ थोर लोक मिळवून दिले आहेत, अशा ऑक्सफोर्डमध्ये हिंदुस्थानाच्या वतीने साम्राज्याचे स्वास्थ्य चिंतणारे भाषण आम्हाला प्रथमच करावे लागत आहे.

स्वातंत्र्याच्या प्रमुख कल्पनेवर ब्रिटिश लोकतंत्र किंवा ब्रिटिश संयुक्त राष्ट्र आधारलेले आहे. या संयुक्त राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य आहे. निदान ते असावे असे आम्ही इच्छितो. त्याचप्रमाणे व्यक्तीच्या पुढे जाऊन प्रत्येक राष्ट्राला स्वातंत्र्य असावे व त्याला आपापल्या प्रतिमेप्रमाणे आणि गरजांप्रमाणे साम्राज्यात राहून आपली वाढ, उन्नती करून घेण्याची मोकळीक असावी. आजच्या ब्रिटिश साम्राज्याला एक स्वतंत्र राष्ट्रसंघच म्हणावयाला हरकत नाही आणि असे असल्यामुळे जागतिक शांतीच्या वृद्ध्यर्थ त्याचा फार उपयोग होण्याजोगा आहे.

लोकतंत्री शासनाविषयीची आजची आपली कल्पना सनातन नसली तरी लोकतंत्री शासन हे मात्र नेहमी चालू आहे. त्यात कित्येक वेळा हळूहळू; पण परिस्थितीप्रमाणे फरक होत जातो. भविष्यकाळाकडे पाहिले असताना आम्ही लवकरच थोडक्यात दर्शविणार आहोत त्याप्रमाणे लोकतंत्री शासनाला उज्ज्वल भविष्यकाळ आहे. लोकतंत्रात केवळ पाश्चिमात्य मानववंशाचा फायदा होणार आहे असे नाही. भिन्न संस्कृतीप्रमाणे वाढलेल्या इतर वंशांना आणि जातींनाही या लोकतंत्रात निश्चित स्थान आहे. ग्रीस देशाप्रमाणेच हिंदुस्थानातही लोकतंत्राची मूलतत्त्वे प्रचलित व प्रसृत होती, असे या देशात चालू असलेल्या रूढीकडे, संप्रदायाकडे आणि संस्कृतीकडे पाहिले असताना वाटते. अर्थात सध्याची निवडणुकीची पद्धती ही नवीन आहे. सांप्रत आढळणारा उत्साहही नवीन असा आहे. उदारमतवादी राजकारणी पुढाऱ्यांनी जर असे जाहीर केले की,

आमच्या लोकतंत्री शासनात हिंदुस्थान आणि त्याची ध्येये यांना स्थान आहे, तर आम्हाला वाटते की, आपले लोकतंत्री शासन हे उत्कृष्ट ध्येय साध्य करू शकेल.

लोकतंत्री शासनपद्धतीविषयी ज्या आशा आम्ही व्यक्त केल्या, त्या पूर्ण झाल्या म्हणजे आम्हाला खात्री आहे की, जागतिक शांततारक्षणाच्या कामी या शासनपद्धतीचा फार उपयोग होईल. युरोप आणि आशिया यामध्ये खटके उडणे अस्वाभाविक नाही, असे सर्वत्र मानण्यात येते; पण आम्हाला वाटते की, ब्रिटिश लोकतंत्राचा स्वतंत्र घटक म्हणून हिंदुस्थान समजला गेल्यास हा खटका मुळी उडणारच नाही. आपणाला आपल्या ध्येयाशी प्रामाणिक राहावयाचे असल्यास आपण त्याच मार्गाने प्रगती केली पाहिजे, असे आम्हाला वाटते. अशा तऱ्हेने बोलणाऱ्यांची गणना ध्येयवाद्यांत होते; पण ध्येयवादाशिवाय मोठाली साम्राज्ये निर्माण होऊ शकत नाहीत.

ब्रिटिश लोकतंत्राचा स्वतःसिद्ध आणि समाधानी घटक या नात्याने पूर्व आणि पश्चिम यामध्ये होणारा तंटा हिंदुस्थानच परिणामकारक रीतीने तोडू शकेल. हिंदुस्थान आणि इंग्लंड या देशातील पुढारी या दिशेने प्रयत्न करतील, असा आम्हाला भरवसा वाटतो. याबाबतीत दाखविला जाणारा उतावळेपणा जर घातुक मानण्यात आला तर स्वाभाविक प्रगतीची पिछेहाट ही त्यापेक्षाही घातुक ठरेल आणि सर्वांत विशेष म्हणजे आपली प्रगतिविरोधी नियंत्रणे ज्या महान लोकतंत्राचे निरामय चिंतण्याकरिता आम्ही येथे हिंदुस्थानच्या वतीने उभे आहोत त्याच्या ध्येयाशी सुसंगत ठरणार नाहीत.

●●●

२१९.

स्थळ : लंडन

काळ : ता. २४ मे, १९३७

प्रसंग : श्रीमंत महाराजसाहेब यांनी साम्राज्यदिन भोजनाच्या प्रसंगी केलेले भाषण

अध्यक्षमहाराज, लॉर्ड आणि सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

मि. बाल्डविन यांनी सुचविलेल्या 'निरामया'ला उत्तर देण्याविषयी आम्हाला जे सांगण्यात आले आहे त्यात आम्ही आमचा सन्मान समजतो. संयुक्त राज्याचे मुख्य प्रधान म्हणून त्यांनी कित्येक वर्षे काम केले आहे. हे काम त्यांनी नुकतेच सोडले आहे, हे आपण जाणतच असाल. मुख्य प्रधानकीचा अधिकार यापूर्वीही मोठ्या मंडळींना मिळालेला आहे. परंतु मि. बाल्डविन यांच्याविषयी संपूर्ण विश्वास जसा लोकांना वाटतो तसा पूर्वीच्या मंडळींविषयी वाटला नाही. ब्रिटिश लोकतंत्रात ज्या लक्षावधी लोकांचा समावेश होतो त्यांचा आदर आणि प्रेमही त्यांनी मिळविले आहे.

लोकतंत्री शासनपद्धती म्हणजे निरनिराळ्या वंशांचे यांत्रिक एकीकरण नव्हे. ती एक सजीव घटना असून, इतर सजीव वस्तूंप्रमाणे बदलणारी व वाढणारी अशी आहे. तिच्या हृदयस्थानी स्वातंत्र्य आणि सुव्यवस्था ही दोन तत्त्वे आहेत. ही घटना जर निरर्थक ठरवावयाची नसेल तर तिच्यात कितीही बदल झाला तरी, ही तत्त्वेच तिला मार्गदर्शक ठरतील. मानवी प्रगतीत असले बदल मानवी सुखाच्या दृष्टीने जरुरीचे असतात.

लोकांचे सुख, हीच वेगवेगळी राज्यतंत्रे पारखण्याची कसोटी होय. नव्या राज्यघटनेकडे पाहून भावी पिढ्या असे म्हणू शकतील का की, जरी तीत पुष्कळ गुंतागुंती असल्या, पुष्कळ स्वाभाविक उणीव असल्या, तरी पृथ्वीच्या पाठीवरील विस्तीर्ण देशातील प्रचंड लोकसंख्येत मानवी दर्जा, मातृभाव आणि सुख वाढविण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यात आला आहे?

आमच्या देशबांधवांनी राजकीय प्रगतीत शीघ्रता आणि सर्वव्यापकता पसंत केली असती हे खरे; पण ही नवी राज्यघटनादेखील ब्रिटिश लोकतंत्रांतील स्वतंत्र आणि स्वयंसिद्ध घटकत्वाच्या

ध्येयाकडे हिंदुस्थानाला खचित नेईल. हिंदुस्थानच्या राजकीय प्रगतीकडे पाहून भावी पिढ्यांकडून अशा प्रकारचा निकाल दिला जाईल अशी आशा करावयाला हरकत नाही. ज्या मोठ्या ब्रिटिश लोकतंत्राचा हिंदुस्थान हा एक घटक आहे, त्याविषयी आजही आम्हाला प्रेम वाटते असे म्हणता येईल. आजच्या शुभेच्छा-प्रदर्शनप्रसंगी उत्तर देताना आम्हाला जो आनंद होतो आहे, त्याचे मूळ या आशेत आणि खात्रीत आहे.

●●●

२२०.

स्थळ : लंडन

काळ : ता. ११ जून, १९३७

प्रसंग : ईस्ट इंडिया असोसिएशनतर्फे हिंदी प्रतिनिधींचे स्वागत

अध्यक्षमहाराज आणि मित्रहो,

आजच्या प्रसंगी आमच्या मनातील भावना व्यक्त करण्याविषयी आम्हाला सांगण्यात येईल असे वाटले नव्हते. परंतु अध्यक्षांनी आमचा इतका गौरवपूर्वक उल्लेख केला आहे की, त्यांना नाही म्हणणे किंवा योग्य उत्तर देणे आम्हाला कठीण वाटते. या संघाचे पाहुणे म्हणून आम्ही प्रथमच आलो आहोत असे नाही. या संघाच्या आदरातिथ्याचे आम्ही साभार स्मरण करीत असतो.

आमच्या मते ईस्ट इंडिया असोसिएशन; तसेच इतर असल्या संस्था उत्कृष्ट कार्य करीत आहेत. लोकांनी एकत्र येऊन परस्परांच्या आवडीनिवडी, रीतीमाती, सद्गुण-दुर्गुण याविषयी माहिती मिळविणे हे केव्हाही चांगले. या बाबतीत निःपक्षपातीपणा आणि न्यायबुद्धी दाखविता आल्यास परस्परांविषयी आदरभाव हल्लीपेक्षा वाढेल असा आम्हाला भरवसा वाटतो.

प्राच्य देशात बदल होत नाही असे समजले जाते; पण त्यात झपाट्याने बदल होत आहे. तुमच्या कित्येक चांगल्या गोष्टींचे आम्ही अनुकरण करीत असल्यामुळे यापुढे एकत्र येणे हल्लीपेक्षा सुलभ होईल. हिंदुस्थानात जातीविषयक प्रश्न आहेत; पण असल्या बऱ्याच गोष्टी हळूहळू नाहीशा होत आहेत. अस्पृश्य मंडळींना आमच्या घरी भोजनाला बोलाविले असताना, ब्राम्हणांसहित इतरही वर्णांचे लोक हजर होते. काही वर्षांपूर्वी ही गोष्ट क्रांतिकारक ठरली असती; पण आता ती रोजच्या व्यवहारातली समजली जाते.

आमच्या मुसलमान मित्रांच्या आमंत्रणावरून आम्ही एकदा मशिदीत भोजनाला गेलो होतो. त्यावेळी आमचे दरबारी व इतरही मंडळी होती; पण त्यांनी नाखुशी दर्शविली नाही. आमचे उत्तम स्वागत करण्यात आले आणि आमचा वेळ मोठ्या मजेत गेला. या गोष्टीवरून हे कळेल की, काही लोक समजतात त्याप्रमाणे धर्मामुळे आमच्यात भेद उत्पन्न झालेला नाही. मुसलमान आणि हिंदू या दोन्ही धर्मांत कित्येक अशी तत्त्वे आहेत की, त्यांचा स्वीकार कोणीही करील.

नीतिशास्त्रांची तत्त्वे आणि प्रेम ही मानवतेला सर्वसमान आहेत. याचाच विस्तार आणि योग्य प्रसार केल्यास भेदभाव आणि भावनाविषयक गैरसमजुती नाहीशा होऊन मातृभाव आणि मैत्रीही वाढतील.

आमच्या भाषणाचा उरलेला भाग आम्ही आमचे स्नेही सर झाफरुल्लाखान यांच्याकरिता राखून ठेवतो. ते वकील असून सरावलेले वक्ते असल्यामुळे असल्या प्रसंगाला साजेल असे भाषण ते करू शकतील. इतके सांगून आणि आपण केलेल्या स्वागताबद्दल आपले आभार मानून आम्ही आपले भाषण संपवितो.

●●●

२२१.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. १५ डिसेंबर, १९३७

प्रसंग : बडोदा म्यूनिसिपालिटीने महाराजांच्या सन्मानार्थ दिलेला उद्यानोपाहार

नगरपालिकेचे अध्यक्ष, सभासद आणि सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

आज सायंकाळी आपल्या सर्वांच्या भेटी होण्याचा हा योग आला त्याचा मला आनंद होत आहे. आपले प्रेमाचे निमंत्रण स्वीकारताना येथे भाषण करण्याचा माझा इरादा नव्हता; परंतु म्यूनिसिपालिटीने केलेली प्रगती आणि तत्संबंधींच्या आपल्या आकांक्षा याबद्दलचे आपल्या अध्यक्षांचे विचार ऐकल्यावर थोडे बोलावे असा मला मोह झाला आहे.

शहर म्यूनिसिपालिटी सावकाश का होईना; परंतु एकसारखी प्रगतीच करीत आहे, ही खरोखर समाधानाची गोष्ट आहे; पण इतर राष्ट्रांशी तुलना केली तर आपण पुष्कळच मागे आहोत हे मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. प्रगती ही त्या त्या काळच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असते आणि तिला निश्चित अशी मर्यादा नसते; तशी घालता येत नाही. बाहेरच्या जगात काय साध्य केले जात आहे हे तुम्हास पहावयास मिळेल, तर तुम्ही खरोखर चकित होऊन जाल. बडोद्यामध्ये या बाबतीत तीव्र जिज्ञासा उत्पन्न झाली आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे. तिला पुरवणी म्हणून भविष्यकाळावर डोळा ठेवून चिकाटीने आणि निश्चयाने प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे, अशी मी सूचना करतो.

'निरोगी शरीर तर निरोगी मन', ही म्हण तुम्हा सर्वांना चांगली परिचयाची आहे. आरोग्य मुख्यत्वेकरून वातावरण शुद्धीवर अवलंबून असते आणि आरोग्यकर वातावरण हे आपल्या स्वतःबद्दलचे व आपल्या शेजाऱ्यांबद्दलचे कर्तव्य योग्य रीतीने बजावण्यावर अवलंबून राहते. अगदी सदोदित इतरांच्या सुखस्वास्थ्याचा विचार तुमच्या मनात जागृत ठेवावा आणि क्षुद्र आणि आकुंचित मनोवृत्तीला थारा देऊन मन केव्हाही विकृत होऊ देऊ नये. आपल्या सभोवार सर्वत्र स्वच्छता आणि सौंदर्य निर्माण करा, म्हणजे त्या योगे तुम्ही आपल्या स्वतःकरिता आणि शेजाऱ्यांकरिता आरोग्यमय जीवन निर्माण करू शकाल.

मी आधीच सांगितले आहे की, अद्यापपर्यंत जे काही तुम्ही केले आहे ते इतरत्र केले जात आहे त्याच्या दशांशाइतकेही भरणार नाही. स्थानिक स्वराज्यामध्ये दिसून येणाऱ्या बहुतेक

दोषांचे निराकरण करण्याचे दोन मार्ग म्हटले म्हणजे शिक्षण आणि चिकाटी हेच होत. परिश्रमाने त्यांची पाठ धरा म्हणजे कालांतराने तुम्हाला सन्मान आणि उत्तम यश जोड मिळाल्याशिवाय राहणार नाही.

जगात झपाट्याने बदल होत आहे आणि जे जे म्हणून नवे दिसेल त्याचे अनुकरण करण्याचा मोह सहजच होईल; परंतु अंधानुकरण करण्याचे तुम्ही टाळले पाहिजे. स्वतःच्या मनाचा कौल घ्या, स्वतःच्या परिस्थितीचा विचार करा, आपल्याला चांगले कोणते आणि वाईट कोणते याची शहानिशा करा आणि वाइटाचा त्याग करून चांगल्याचा केव्हाही हव्यास धरा. नवी पद्धती किंवा नवी सामग्री स्वीकारण्यापूर्वी असा विवेक अभ्यास करूनच त्या बाबतीतील निर्णय ठरविले पाहिजेत.

राजा व अधिकारावरील कारभारी हे समाजाचेच आणि समाजातीलच आहेत. त्यांना एकट्यांनाच समाजाला खेचून नेणे शक्य नाही आणि शासितांनीच जर मनापासून त्यांच्याशी सहकार्य केले नाही तर प्रगती सहजच मर्यादित राहील. एकहाती यशसिद्धी होणे शक्य नाही, सर्वांचेच अंतःकरणपूर्वक दिलेले साहाय्य मिळाले पाहिजे आणि म्हणूनच आरोग्याकर नागरिक जीवन उत्पन्न करण्यासाठी आमच्या बरोबरीने भाग घ्या, असे मला तुम्हा सर्वांनाच विनवावयाचे आहे.

वर्तमानपत्री लिखाणावर विश्वास ठेवताना काळजी घ्या. दुसरे काय म्हणतात त्याचा अंधपणे स्वीकार करू नका किंवा त्यामुळे आपला गैरसमज करून घेऊ नका. प्रत्येक गोष्टीचा सारासारविचार करा. मनुष्याला मेंदू दिलेला आहे. तो नसता तर त्याची पुच्छहीन पशूमध्येच गणना करावी लागली असती! माणसाने योग्यायोग्य विचार करावयाला, आपल्या स्वतःच्या अडचणी सोडविण्याला आणि आपल्याला कालाच्या पुढच्या रांगेत-प्रगतिपर पक्षांत, उभे राहण्याला मेंदूचा अवश्य उपयोग केला पाहिजे.

हे ध्येय डोळ्यापुढे ठेवून मी माझ्या सार्वजनिक जीवनाला सुरुवात केली आणि सर्व नागरिक वैगुण्ये नाहीशी करण्याचे एकमेव साधन म्हणून शिक्षणावर मी भिस्त ठेवली. आरोग्यकर नागरिक-जीवन साध्य होण्यासाठी तुम्ही सर्वांनी स्वतःला सुशिक्षित केले पाहिजे आणि अशा जीवनाकरिता प्रभावी वातावरण निर्माण करण्यासाठी झटणे आणि त्याबद्दल एकसारखी आस्था बाळगणे, मागणी करणे, हेच तुमचे कर्तव्य आहे हे तुम्ही ध्यानात धरले पाहिजे, असे माझे अग्रहाचे सांगणे आहे. अशा प्रकारचे शिक्षण घेतल्याशिवाय सत्ता पाहिजे म्हणून ओरड करणे आणि राज्यकारभारात भागी मागणे, हे अगदी सोपे आहे. परंतु लोककल्याणाची आस्था धरून राज्यकारभार चालविण्याच्या कामी योग्य आणि कार्यक्षम सहकार्य करण्याची तयारी दाखविणे हे जरी पुष्कळच कठीण असले तथापि तेच अधिक उपयुक्त आहे.

ही भव्य इमारत आपल्या मुख्य कचेरीकरिता आपण बांधू शकला याबद्दल मी आपले अभिनंदन करतो. हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याही म्यूनिसिपालिटीला असले भव्य मंदिर आहे किंवा नाही याची मला शंका आहे आणि त्याच्या दर्शनामुळे अशाच भव्य यशःसिद्धीकरिता भव्य प्रयत्न करण्याची तुम्हाला स्फूर्ती होत राहील; असा मला विश्वास वाटतो. नागरिकांच्या कल्याणाकरिता आजपर्यंत झालेल्या प्रगतिपर कार्याबदलही मी तुमचे अभिनंदन करतो आणि माझ्या प्रजाजनांचे आर्थिक हितही उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जाईल, अशी आशा करतो.

●●●

२२२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १६ डिसेंबर, १९३७

प्रसंग : श्री. जयसिंहराव लायब्ररीचा हीरकमहोत्सव

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

प्रस्तुत प्रसंगी बोलण्याचा माझा बेत नव्हता; परंतु आजच्या विद्वान व्याख्यात्यांनी जगातील ग्रंथालयांबद्दल इतकी मनोरंजक माहिती सांगितल्यानंतर मलाही दोन शब्द सांगण्याची इच्छा झाली.

आज येथे जे मला दिसले यावरून पुष्कळ वर्षांपूर्वीची माझी स्मृती स्पष्टपणे जागृत झाली. ही लायब्ररी स्थापन झाली त्या दिवशीची ती जागा आणि तो देखावा माझ्या चांगल्या लक्षात आहे. त्या वेळी आसपास अरुंद, अंधाऱ्या आणि अस्वच्छ गल्ल्या, भिकार आणि अदर्शनीय दुकाने, दुःस्थितीतील घरे, वसाहती आणि देवळे व त्यातून जाणाऱ्या माणसाला प्राप्त होणारी अनारोग्यकर आणि कंटाळवाणी परिस्थिती, यांचे साम्राज्य होते; पण आज कसा आनंददायक बदल झालेला दिसत आहे ! आता आपले शहर रुंद, दुतर्फी वृक्षराजींनी शोभायमान व दिवे लावलेल्या अशा रस्त्यांमुळे दर्शनीय झाले आहे. निरनिराळे बांधकामाचे नमुनेच अशा थाटाच्या भव्य इमारती येथे आहेत आणि नागरिक जीवनोपयोगी सुखसोयींची समृद्धी झाल्यामुळे आता तो सर्व देखावा बदलला आहे. एवढेच नव्हे तर अनेक दृष्टींनी अधिक सौंदर्ययुक्तही झाला आहे.

फादर हेरास यांच्या विद्वत्तापूर्ण व्याख्यानात मला काही उपयुक्त भर घालता येणे शक्य आहे किंवा नाही याबद्दल संशयच आहे. मला आजपर्यंत जे कार्य करता आले त्याबद्दल त्यांनी गौरवपर उल्लेख केला खरा; परंतु माझ्या लोकांच्या कल्याणाच्या उद्देशाने मी जे प्रयत्न केले त्यात मला फक्त काही अंशानेच यश मिळू शकले, याची मला जाणीव आहे. आपल्या सर्वांना आयुष्यामध्ये समान संधी किंवा आपले इच्छित कार्य करण्याचा पुरेसा अवसर किंवा उत्तेजन क्वचितच मिळते. मर्यादित क्षेत्रांमध्ये जे मला करता आले ते सर्व मी केले आहे आणि माझ्या प्रजाजनाकरिता ग्रंथालयाचे जाळेच मी निर्माण केले असून त्यांचा दृष्टिकोन, संस्कार आणि सामान्य ज्ञान यांच्यामध्ये इष्ट असा फरक त्यामुळे घडून आला आहे, हे सांगण्यास मला आनंद वाटतो.

फादर हेरास यांनी निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या राष्ट्रांनी केलेल्या पुस्तके आणि हस्तलिखिते यांच्या मोठमोठ्या संग्रहांचे उत्तम वर्णन दिले आहे. या संग्रहातूनच मानवजातीला प्रकाश आणि सुख देणारा ज्ञानाचा प्रवाह उगम पावला. आपले आजचे विद्वान व्याख्याते स्पेन देशचे आहेत, असा माझा समज आहे. तेथील राजकीय संकटांमुळे त्या देशातील या प्राचीन स्मारकाचा आता विध्वंस होतो की काय, अशी भीती उत्पन्न झाली आहे. ही आपत्ती लवकरच दूर होईल, शांतता प्रस्थापित होण्यास वेळ लागणार नाही आणि स्पेनची प्राचीन संस्कृती आणि सुधारणा बिनधोक राखली जाईल, अशी आपण आशा करू या.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन संस्कृतीच्या तेजाने प्राचीनांचे जग उजळले गेले; परंतु मध्यंतरीच्या अंधाराच्या व अज्ञानाच्या युगात हिंदुस्थानची गतकालाची उज्ज्वल परंपरा तुटली आणि भविष्यकालाबद्दल योग्य योजना झाली नाही. प्रत्यही जग पुढे जात आहे. त्याच्या बरोबरीने राहावयाचे असेल तर आपण अधिकाधिक ज्ञानाचे अर्जन करून त्याचा शक्य तितका दूरवर प्रसार करणे, अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

इतर लोकांशी संबंध आणला नाही आणि त्यांच्या यशःसिद्धीचे ज्ञान आपण करून घेतले नाही तर आपल्याला आपल्या प्रगतीचे योग्य माप घेता येणार नाही. यासाठी आपण शेजारचे व दूरचे देश पाहिले पाहिजेत. आपले ज्ञान वाढविण्याचा आणि आपण कोठे आहोत हे पाहून कोणत्या मार्गाने जाणे इष्ट आहे, हे ठरविण्याचा याशिवाय दुसरा कोणताच मार्ग नाही. अभ्यासाने आणि वाचनाने अर्थात नित्याच्या व्यवसायात उपयोगी असे पुष्कळच व्यावहारिक ज्ञान मिळविता येते. आता अशा प्रकारच्या सर्वच सुधारणा आपल्या हिताच्या असणार नाहीत आणि काही अव्यवहार्यही असतील हे अगदी स्वाभाविक आहे; परंतु इतरांच्या खरोखरीच्या चांगल्या चालीरीती आणि पद्धती यांचा अभ्यास करून आणि त्यांना आपल्या गरजेप्रमाणे वळण देऊन आपल्याला आपली भवितव्यता सुधारून घेता येईल, यात शंका नाही.

आपला देश कोणत्या स्थित्यंतरातून गेला आहे आणि आपली प्रगती थांबविणारे आणि राष्ट्र या दृष्टीने आपली वाढ खुंटविणारे दोष कोणते आहेत याबद्दल आपल्या सर्वांनाच थोडीबहुत माहिती आहेच. विलक्षण अज्ञान आणि अस्वाभाविक वर्गभेद हेच माझ्या मताने आमच्या मागासलेपणाच्या मुळाशी आहेत. आपल्या ३५ कोटी लोकसंख्येमध्ये निरक्षरांची शेकडेवारी केवढी मोठी आणि धक्का बसणारी आहे ? तिचा नुसता विचारच आपल्याला कापरे भरविणारा आणि लाजेने मान खाली घालावयास लावणारा आहे. म्हणून आपली पहिली आणि अगदी प्रमुख गरज म्हटली म्हणजे शिक्षण आणि ज्ञान-प्रसार हीच होय. याच उद्देशाने मी पुष्कळ शाळा आणि वाचनालये उघडलेली आहेत. त्यांचा भरपूर फायदा घ्या असेच माझे सर्वांना सांगणे आहे.

तुम्हाला प्रगती करण्याची खरीखुरी कळकळ असेल तर तुम्हाला जबरदस्त प्रयत्न केले पाहिजेत. पाश्चात्त्य लोकांच्या पद्धतीचा चांगला अभ्यास करा आणि अशा रीतीने प्राप्त झालेले ज्ञान तुमच्या दैनिक जीवनक्रमात आणि तुमचे धार्मिक आणि राजकीय प्रश्न सोडविण्यात उपयोगात आणा. धर्माविषयी दोषपूर्ण कल्पना आणि सिद्धांत एकदाचे टाकून द्या आणि

पारतंत्र्यामुळे संधी आणि स्वातंत्र्य यांच्या अभावापासून उत्पन्न झालेले दुर्गुण आणि दोष यांचाही त्याग करा. सुसंस्कार आणि आरोग्य यांचा लाभ करून देणाऱ्या सुधारणांचा स्वीकार करण्यास मुळीच कंटाळा करू नका. याच गोष्टींवर व्यक्ती आणि समाज या दोघांचेही सुख आणि भरभराट अवलंबून आहे, हे मी सांगावयास पाहिजे असे नाही. अंतःकरणाला उदार कराल तर आणि ज्ञानप्रसार झाला तर आपण सर्व एकाच परमेश्वराची लेकरे आहोत याचा तुम्हाला साक्षात्कार होईल आणि हे सत्य जेव्हा तुम्हाला पूर्णपणे समजेल तेव्हाच मानवजातीची संपूर्णतया सेवा करता येईल. हा उद्देश नेहमी डोळ्यांसमोर ठेवून आपल्या सामर्थ्यानुसार आपले कर्तव्य करीत राहा. तुम्हा प्रत्येकाला बळ आहे; परंतु खरे बळ एकीत असते. ते खरे आणि अभिजात सामर्थ्य मिळवा आणि इतरांशी साहचर्य करून एकतानतेने वागा, म्हणजे तुमचे आणि तुमच्या समाजाचेही त्यात हित झाल्याशिवाय राहणार नाही आणि प्रगतीचा मार्गही अव्याहत चालेल.

एकीचे बळ हस्तगत करण्यासाठी परस्पर अविश्वास, वर्गभेद, अप्पलपोटेपणा आणि अशाच इतर दोषांपासून जन्मणारे आपसातील विरोध आणि क्षुल्लक मतभेद तुम्ही सोडले पाहिजेत. कोणत्याही एका वर्गाला अस्पृश्य समजू नका. त्यांच्यापुढे आधीच अनेक काळज्या आहेत. वास्तविक त्यांचे कष्ट कमी करून त्यांच्या सुखाची वृद्धी करण्यासाठी तुम्ही झटले पाहिजे. वंश व धर्म, जाती व पंथ यांचे सर्व भेद विसरा. हिंदू, मुसलमान किंवा ख्रिश्चन कोणीही असा; आपल्या इष्ट सिद्धीकरिता तुम्हा सर्वांना एक राष्ट्र म्हणून एका झेंड्याखाली जमा झाले पाहिजे.

माझा कैलासवासी पुत्र जयसिंहराव यांचे नाव बरेच दिवस या ग्रंथालयाशी संबद्ध झालेले आहे. त्याचे हॅरो येथील शिक्षण पुरे झाल्यानंतर त्याने परिश्रम करण्यातच भूषण आहे हे तत्त्व शिकावे म्हणून मी त्याला अमेरिकेत हावडे येथे पाठविले. अशा रीतीने ज्या तऱ्हेचे उच्च शिक्षण मला स्वतःला घेण्याची इच्छा होती; परंतु जे मला आपल्याला माहीत असलेल्या परिस्थितीमुळे लाभले नाही तशा तऱ्हेचे उच्च दर्जाचे उत्तम शिक्षण त्याला मिळाले. मला जे मिळाले नाही ते माझ्या मुलांना देण्याचा मी प्रयत्न केला. ते मिळविलेले ज्ञान माझ्या प्रजेच्या सुखवृद्धीसाठी उपयोजितील या आशेने मी त्यांना निरनिराळ्या देशांतील कॉलेजात पाठविले; पण माझा उद्देश पूर्णपणे सिद्धीस गेला नाही, हेही मला कबूल केले पाहिजे.

मजबद्दल म्हणाल तर जरी मला विद्यापीठातील शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली नाही तरी चांगली व उपयुक्त पुस्तके वाचून मिळणारे सर्व ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी मला उपलब्ध असलेल्या सर्व साधनांचा मी निष्ठेने आणि उत्साहाने उपयोग केला. पुस्तकांवरून अभ्यास करून माझ्या प्रजेच्या सेवेसाठी व त्यांच्या सुखासाठी मला मिळालेले ज्ञान मी उपयोगात आणले, माझे सर्वच उद्देश व आकांक्षा सिद्धीस गेल्या असे नाही; पण मी मजकडून करता येणे शक्य होते तेवढे सर्व केले आहे. सभ्य स्त्री - पुरुष हो, तुम्ही सर्व माझीच मुले आहात अशा दृष्टीने मी तुम्हाकडे पाहतो आणि तुम्हाला शिक्षण आणि ज्ञान प्राप्त व्हावे अशी माझी मनीषा आहे. त्यांनीच तुमच्या वांच्छा पूर्ण होतील आणि सुखप्राप्ती होईल. सर्व ठिकाणी माझी हीच आकांक्षा होती. अपयशाने जरी माझे मन बरेच वेळा अस्वस्थ झाले असले तरी मी आशा केव्हाच सोडली नाही. आपण

अनुभवाने शिकतो आणि प्रत्येक अपयश हे आपल्याला अनुभव आणि ज्ञान यांची जोड करूनच देते.

तुमच्यापैकी पुष्कळ लोक युरोप किंवा अन्य परकीय देशात जातात हे मला माहीत आहे; पण तुमच्यापैकी कितीजणांना या प्रवासापासून खरा फायदा होतो? तेथील चांगल्या गोष्टी तुम्हाला क्वचितच पहावयास मिळतात, असे केव्हा केव्हा मला वाटते आणि तुम्ही परत येताना कित्येक वेळा आपल्याबरोबर अस्पृहणीय अशाही कित्येक सवयी घेऊन येता, अशीही मला भीती वाटते. बरे, जर केवळ सरकारी नोकरी मिळविण्याचे साधन म्हणूनच तुम्ही उच्च शिक्षण घेत असला किंवा प्रशस्तिपत्रे, पदव्या वगैरेच्या नावांनी तुमचे चित्त आकर्षिले जात असले तरीही ते उच्च शिक्षण व्यर्थ गेले, असे मला वाटते. तुम्ही आपली बुद्धी आणि मनःसामर्थ्य कमाविले पाहिजे आणि आपल्या देशातील कलाकौशल्य आणि उद्योगधंदे यांची अंगमेहनतीने वाढ केली पाहिजे. आम्ही त्या बाबतीत मागे पडलो नाही आणि आपली आर्थिक दुःस्थिती त्याला अंशतः जबाबदार आहे. आपण आपल्या वाईट सवयी आणि गुलामी वृत्ती सोडून दिली नाही तर नुसत्या ज्ञानाचा आपल्याला फारच थोडा उपयोग होईल. व्यक्ती व समाज यांची सेवा करता यावी म्हणून ज्ञानबलाने आपण व्यावहारिक शहाणपण मिळवून प्रगतीच्या आड येणारी सामाजिक वैगुण्येदेखील आपण धीटपणाने निर्मूल केली पाहिजेत. आपल्या वेदांतही ते अन्न (ज्ञान) घ्या आणि भुकेचा (अज्ञानाचा) परिहार करा, असेच सांगितले आहे आणि जर गरीब आणि अज्ञ जनांच्या आटोक्यात तुम्ही योग्य शिक्षण आणि ज्ञान आणून दिले आणि अशा रीतीने सुख आणि स्वावलंबन याची किल्ली त्यांच्या हाती मिळवून दिली तर आपला समाज आणि आपला देश संस्कृतीच्या आणि प्रगतीच्या उच्च श्रेणीला चढविल्याचे श्रेय तुम्हाला मिळेल.

●●●

२२३.

स्थळ : कलकत्ता

काळ : ता. २३ डिसेंबर, १९३७

प्रसंग : कलकत्ता संस्कृत कॉलेजमध्ये 'भूपती चक्रवर्ती' ही पदवी महाराजसाहेबांना देण्यात आली त्या वेळचे भाषण

श्री दासगुप्त, विद्वान पंडितगण आणि प्राध्यापक मंडळीहो,

आपण केलेल्या प्रेमयुक्त भाषणांबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे आणि माझ्या उत्तराची थोडीशीच लांबी ही आपण मला वाटणाऱ्या कृतज्ञतेचे माप समजणार नाही अशी मला खात्री आहे. आपण संस्कृतमधून बोलला याचाही मला आनंद वाटतो. कारण आपल्या लोकांत सुधारणा व्हावी आणि त्यांचे आपला इतिहास, परंपरा आणि धर्ममते याबद्दलचे ज्ञान वाढावे यासाठी त्यांच्यामध्ये आपल्या स्वतःच्या भाषेचा प्रसार करण्यास झटले पाहिजे हे उघड आहे. परंतु माझे स्वतःचे त्याबाबतचे शिक्षण अपुरे असल्यामुळे मला इंग्रजीतूनच बोलणे भाग आहे. इंग्रजी ही भाषा परकी असली तरी तिनेच आपल्या गतेतिहासाची स्मृती जागृत करणे, आपले दोष दाखविणे आणि भावी प्रगतीची योग्य दिशा सुचविणे इत्यादी अनेक दृष्टींनी आपल्यावर महदुपकार केले आहेत.

इतर कोणत्याही गोष्टींपेक्षा इंग्रजी भाषेने आपली दृष्टी व्यापक करून व आपला दर्जा वाढवून आपल्या जीवनात उच्च तऱ्हेचे वातावरण निर्माण केले आहे, हे आपण विसरता कामा नये. आपली उन्नती कशी करून घ्यावी हा आजच्या हिंदुस्थानापुढील फार महत्त्वाचा प्रश्न आहे. धर्म हा जात्याच उत्तम असू शकेल. परंतु तुम्ही त्याचे शास्त्रीय दृष्टीने अध्ययन केले नाही आणि आपल्या संस्थांची यथायोग्य व्यवस्था केली नाही तर तुमचे भवितव्य मुळीच आशादायक नाही. आणखी हेही ध्यानात ठेवले पाहिजे की, केवळ अगदी थोड्या माणसांच्या फुटकळ परिश्रमावर, मग ती थोडी माणसे कितीही जबर निष्ठेची असोत, धर्माला विसंबून राहता येणार नाही. सर्वच्या सर्व राष्ट्रावर त्याचे बळ अवलंबून आहे आणि त्यापैकी बहुसंख्य लोकांना तर आपल्या धर्माच्या खऱ्या स्वरूपाचे शिक्षण मिळालेले नाही अशी वस्तुस्थिती आहे, याचे आपल्याला विस्मरण होऊ देता कामा नये.

प्रोफेसरांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना आपला गतकालचा इतिहास आणि परंपरा तेवढीच शिकवून न थांबता आपले दोष आणि ते सुधारण्याची दिशा यांचेही शिक्षण द्यावे. मी युरोप, आफ्रिका, अमेरिका असा विखंड प्रवास करून आलो आहे आणि ज्या देशात बहुसंख्य प्रजेला धर्मतत्त्वाचे प्राथमिक ज्ञानदेखील दिले जात नाही असा देश मला क्वचितच आढळला. हिंदुस्थानच हा या नियमाला अपवाद, एकमेव अपवाद दिसतो. प्राचीन काळी शेकडो लोकांना त्यांच्या गुरुजनांमार्फत धार्मिक शिक्षण दिले जात असे; परंतु अलीकडे मात्र धर्मांची मूलतत्त्वेदेखील स्त्रिया, पुरुष आणि मुले यांना समजत नाहीत.

तेव्हा तुमच्या छात्रगणाला त्याच्या सामर्थ्यानुसार स्पष्ट आणि सोप्या भाषेत धर्मतत्त्वे समजावून सांगणे हे तुमचे पवित्र कर्तव्य आहे. ही सेवा तुम्ही केली तर आपला समाज आणि देश यांची स्थिती सुधारण्यासारखे काही केल्याचे श्रेय तुम्हाला मिळेल आणि जर तुम्ही तशी सेवा करू शकला नाही तर मग तुमचे स्वतःचे ज्ञान केवढेही विस्तृत असले आणि तुम्ही मोठमोठे केवढेही ग्रंथ लिहिले असले तरी तुमचे सर्व परिश्रम आणि उच्च उद्देश फोलच ठरतील.

नैतिक, आर्थिक आणि औद्योगिक दृष्टीने लोकांची उन्नती होऊन त्यांचा आणि तुमचाही दर्जा जगामध्ये वाढावा म्हणून तुम्ही लोकांना मूल्यवान ज्ञान देण्याचा प्रयत्न कराल, अशी मला मनापासून आशा वाटते. आपल्या सर्व कौशल्याचा आणि ज्ञानाचा उपयोग ते सारासारविचाराला धरून आणि व्यावहारिक करण्याकडे करा आणि त्याचा परिपाक मग लोकांना शिकवा.

शेवटी इतकेच सांगावयाचे की, सत्याचाच विजय झाला पाहिजे आणि तुम्हा सर्वांना सत्यानेच सुखप्राप्ती होईल. माझ्या स्वतःच्या सामर्थ्यानुसार माझ्या प्रजेची स्थिती सुधारून त्यांना सौख्य आणि समृद्धी यांचा लाभ करून देण्यासाठी मी झटलो आहे. शिक्षणाच्या खडकावर मी माझी इमारत उभारली आहे आणि माझ्या प्रयत्नांनी त्यांची प्रगतीच झाली आहे. या ज्ञानामुळेच मला माझे उत्तम बक्षीस मिळाले आहे आणि आता आपण माझे जे हार्दिक स्वागत केले आणि मजबद्दल आपल्या भाषणात गोड विचार प्रदर्शित केले. त्याबद्दल आपले पुन्हा एकदा आभार मानून मी माझे भाषण संपवितो.

●●●

२२४.

स्थळ : कलकत्ता

काल : तारीख ३० डिसेंबर, १९३७

प्रसंग : बेंगाल बुद्धिस्ट असोसिएशनच्या स्वागतपर भाषणाला उत्तर

प्रो. बरुआ, बेंगाल बुद्धिस्ट असोसिएशनचे सभासद आणि मित्रहो,

या संस्थेला मला भेट देता आली याबद्दल मला आनंद होतो. आपण माझे प्रेमाने स्वागत केले त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. बौद्ध धर्माबद्दल मला व्यक्तिशः फार आदर वाटतो; कारण जगातून दुःख नाहीसे व्हावे आणि मनुष्य मुक्त व्हावा म्हणून त्याने पुष्कळच खटपट केली आहे.

जगातील दुसऱ्या अनेक गोष्टीप्रमाणेच धर्म हा बदलत असतो आणि नवीन परिस्थितीशी जमवून घेण्याकरिता तो तसा बदलावा हे इष्टच आहे. धर्म काय किंवा दुसरी कोणतीही संस्था काय, जर तिच्यात बदलण्याची क्षमता नसेल तर तिची क्रमशः अवनती आणि अंती नाश हा ठेवलेलाच आहेत, असे समजावे. धर्म हा माणसाकरिता आहे, मनुष्य हा धर्माकरिता नाही. जर धर्माने मनुष्याची उन्नती होत नसेल आणि त्याचे उच्च उद्दिष्ट सिद्धीस जात नसेल तर तो सोडून देणेच अधिक चांगले आणि तो सोडून देऊन त्याच्या जागी नवा, मानवसमाजाच्या गरजा अधिक क्षमतेने भागविणारा, कर्मकांड व निरुपयोगी शुष्क आचार यापासून मुक्त आणि नव्या परिस्थितीशी जुळणारा असा आज नवीनच धर्म निर्माण करणे केव्हाही श्रेयस्कर ठरेल.

सधन, सुसंस्कृत आणि सुविद्य लोक फारच थोड असतात आणि तरीही सामान्य लोक सुशिक्षित व्हावे आणि उन्नत व्हावे यासाठी त्यांना नैतिक शिक्षण देण्याचे मार्ग आपण शोधले पाहिजेत. निरनिराळे धर्म निरनिराळ्या दुय्यम महत्त्वाच्या गोष्टींवरच भर देत असल्यामुळे त्यात निष्कारण भेदभाव दिसतात. आपल्याला, धर्माला अभिप्रेत असलेल्या निरनिराळ्या ध्येयांची वास्तविक एकी पाहिजे आहे आणि सत्य हे एकच असल्यामुळे अशी एकी शक्यही आहे. अशासाठी आपण सर्व धर्माचा तौलनिकदृष्ट्या अभ्यास केला पाहिजे. त्यातील प्रत्येकाच्या गुणदोषांचे शास्त्रीय निःपक्षपाताने पृथक्करण केले पाहिजे आणि त्यांच्या खऱ्या मूल्याबद्दल निर्णय दिला पाहिजे.

हिंदुस्थानच्या इतिहासात बौद्ध धर्माने मोठे कार्य केले आहे. मानवजातीच्या इतिहासातही त्याचे स्थान मोठे आहे; कारण त्याने इतर कोणापेक्षाही मानवी मनातून गैरसमज दूर करण्याची, दुराग्रह नाश करण्याची आणि इतरांबद्दल प्रेम बाळगून जीवनाचा व्यापक विचार करण्याबद्दलची शिकवण देण्याची फार मोठी कामगिरी केली आहे. आपण ह्या धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्याचे जे काम अंगावर घेतले आहे. त्यात आपल्याला माझी संपूर्ण सहानुभूती आहे. भगवान बुद्ध ही केवळ हिंदुस्थानातीलच नव्हे तर सर्व जगातील मोठी व्यक्ती आहे; कारण त्याने मानवतेची फारच मोठी सेवा केली आहे.

बौद्ध धर्म हा एका काळी हिंदुस्थानातील सर्वश्रेष्ठ धर्म होता. त्याच्या इतिहासाचे सिंहावलोकन करून त्याच्या अवनतीच्या कारणांचे आपण पृथक्करण केले तर आपल्याला असे आढळून येईल की, त्यातील पुरोहित आणि महंत हे मिळणाऱ्या मोबदल्यात समाजाला योग्य सेवेची भरपाई न करताच त्याच्याकडून मिळणाऱ्या भिक्षेवरच राहू लागले. पुरोहित झाले म्हणून त्यांनादेखील स्वतःकरिता आणि इतरांकरतादेखील पुरेसे काम न करताच दुसऱ्याच्या दानधर्मावर स्वतःचे पोषण करण्याचा अधिकार केव्हाही नाहीच!

सरते शेवटी मला आपल्याला आग्रहाने असे सुचवावयाचे आहे की, प्रत्येक लहान घर, प्रत्येक छोटे कुटुंब हे नीतीचा खराखुरा झरा झाला पाहिजे. तेथून उत्तरोत्तर वाढणाऱ्या कक्षेमध्ये नीतीचा प्रसार झाला पाहिजे. सत्कृत्याने सत्कृत्य वाढते आणि सर्व समाजावर सुपरिणाम होतात. माझे स्वागत केल्याबद्दल मी आपले फिरून एकदा आभार मानतो आणि आपल्या संस्थेचे प्रचारक आमच्या संस्थानाकडे आपण पाठविल्यास मी त्यांचा यथायोग्य परामर्श घेईन आणि बौद्ध धर्माची खरी तत्त्वे जनतेत पसरावी म्हणून मला शक्य असेल ते सर्व प्रकारचे साहाय्य त्यांना देईन, असे याच वेळी आश्वासनही देऊन ठेवतो.

●●●

२२५.

स्थळ : कुचबिहार

काळ : ता. ३ जानेवारी, १९३८

प्रसंग : कुचबिहार राजवाड्यांमध्ये महाराजसाहेबांच्या सन्मानार्थ झालेली मेजवानी

महाराज आणि सभ्य गृहस्थहो,

माझे आरोग्यचिंतन करताना मजबद्दल जे गौरवपर उद्‌गार काढले त्याबद्दल मी आभारी आहे. कित्येक वर्षांपासून कुचबिहाराला भेट देण्याचे मी योजित होतो; परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे आणि कार्यबाहुल्यामुळे माझी सदिच्छा आजपर्यंत सिद्धीस गेली नव्हती.

या वेळेला मात्र मी न चुकण्याचे ठरविले आणि कलकत्त्याला येताच, थोडा वेळ का होईना, पण इतकी लांबलेली भेट यावेळी देण्याचा निश्चय मी पाडला आहे. असल्याच आणखी पुष्कळ भेटी मला देता याव्यात अशी माझी इच्छा आहे आणि कदाचित शेवटी माझा तुम्हाला कंटाळाही येऊ लागेल!

कुचबिहार संस्थानाची माहिती मला महाराजांचे आजोबा आणि आजी यांच्या काळापासूनची आहे. आपल्या आजीबाई या मोठ्या अभिजात, सुस्वभावी आणि मनमिळाऊ आचरणाच्या होत्या. आपले आजोबा हे उंच, देखणे आणि सुदृढ बांध्याचे, उदार मनाचे आणि प्रगतिपर असून उत्तम खेळाडूही होते. आपले वडील आणि त्यांचे बंधू यांचीही मला त्यांच्या बाळपणापासूनची माहिती आहे. अशा रीतीने कुचबिहारशी माझे संबंध नवे नसून फार पूर्वीपासूनचे आहेत.

आपले संस्थान पाहून मला खरोखर आनंद झाला. ते प्रगतिपर असल्याची त्याची ख्याती आहे आणि ती टिकविणे आणि कालाबरोबर प्रगती करून तीत अधिकाधिक भर घालण्यास झटणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. तुमचा अधिकारीवर्ग चलाख, कर्तबगार आणि आपण व आपले संस्थान याबद्दल निष्ठा बाळगणारा आहे, याचाही माझ्या मनावर चांगला ठसा उमटला आहे.

महाराणीसाहेब आणि मी स्वतः - दोघांनाही आपल्याकडे आल्याने फार आनंद झाला आहे आणि आपण प्रेमळपणाने जे आमचे स्वागत केले त्याबद्दल मी आपले पुन्हा एकदा आभार मानतो.

●●●

२२६.

स्थळ : कुचबिहार
काळ : तारीख ४ जानेवारी, १९३८
प्रसंग : लॅन्सडाउन हॉलमध्ये साहित्य सभेमार्फत स्वागत

खानसाहेब अमरनित उल्ला अहमद आणि सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

तुमची सभा जुनी हस्तलिखित प्रकाशात आणण्याची महत्त्वाची कामगिरी करीत आहे, तेव्हा आज सायंकाळी येथे येण्याने मला आनंद झाला आहे. या हस्तलिखितांपैकी काही येथील प्राचीन काळच्या राज्यकर्त्यांनी लिहिलेली आहेत, हे ऐकून मला समाधान वाटले. अगदी प्राचीन काळी हल्लीसारखा शिक्षणाचा प्रसार झाला नसला तरी ते फक्त मध्यमवर्गापुरतेच मर्यादित झाले होते असे नसून त्याहून वरच्या समाजाच्या थरापर्यंतही ते पोहोचले होते, असे तुम्हाला आढळेल. तुमच्या स्वतःच्या पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांचे उदाहरण तुमच्यासमोर आहेच. हिंदुस्थानच्या इतिहासातही असली आणखी अनेक उदाहरणे आहेत आणि आणखी उदाहरणांची जरूरत असली तरी मी फक्त एक सुप्रसिद्ध श्रीहर्षाचे उदाहरण सांगितले म्हणजे पुरे.

हल्लीच्या लोकशाहीच्या युगात तर ज्ञान हे कोणत्याही एका किंवा अनेक वर्गाच्या गटाची मिरास न राहता सर्वत्र फैलावेल, अशी आपण काळजी घेतली पाहिजे. सर्वसाधारण जनतेच्या ते आटोक्यात आले पाहिजे. आपल्या समाजापैकी अगदी अल्पसा भागही जरी अशिक्षित किंवा अडाणी राहिला तरीही त्यामुळे प्रगत वर्गाचे नुकसान होईल, एवढेच नव्हे तर सर्व राष्ट्राचीच वाढ खुंटेल, हे आपण ध्यानात धरले पाहिजे.

याकरिता ज्ञानाचे संशोधन करून ते देशाच्या सुधारणेसाठी आणि सामान्य जनतेच्या हितासाठी एकजात सर्वांनाच प्राप्त करून द्यावे, असा आपला उद्देश असला पाहिजे. त्या दृष्टीने कस लावून पाहिला तर तुमची संस्था महत्त्वाचे कार्य करीत आहे याबद्दल मला शंका नाही आणि आजच्याप्रमाणेच माझे नाव आपल्या परिश्रमांशी संबद्ध व्हावे हा मी मोठ्या मानाचा आणि सुखाचा प्रसंग समजतो. आजच्या आपल्या अंतःकरणपूर्वक स्वागताबद्दल मी आपले आभार मानतो आणि मी जेव्हा पुन्हा कुचबिहारकडे येईल तेव्हा आपले आणखी वाढलेले काम मला पाहायला मिळेल, आशी आशा बाळगतो.

●●●

२२७.

स्थळ : कुचबिहार

काळ : ता. ५ जानेवारी, १९३८

प्रसंग : जितेंद्रनारायण हॉस्पिटलमधील 'महाराजा गायकवाड एक्स रे वॉर्ड'च्या पायाचा दगड बसविणे

महाराजसाहेब, कुचबिहार कौन्सिलचे उपाध्यक्ष आणि सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

आजच्या प्रसंगाला मला हजर राहता आले आणि हा पायाचा दगड चांगला घातला गेल्याचे जाहीर करण्याचा मान मिळाला, ही मला मोठी आनंदाची गोष्ट वाटते.

राजाला नानाविध कर्तव्य पार पाडावयाची असतात, त्यापैकी वैद्यकीय साहाय्य देण्याची व्यवस्था हे साहजिक महत्त्वाचे आहे. आरोग्याची चांगली काळजी घेतली गेली नाही तर मानसिक आणि शारीरिकदृष्ट्या लायक असे चांगले नागरिक तयार होणे अशक्य आहे. आपल्या या शाखेच्या कारभाराचे ते मी निरीक्षण केले त्यावरून आपल्या अगदी आजतागायत संघटनेचा माझ्या मनावर चांगला परिणाम झाला आहे. यापूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी आपापले काम उत्तम रीतीने बजावले असून हल्लींच्या महाराणीसाहेबांचाही प्रस्तुत प्रगतीमध्ये थोडाथोडका हात नाही. आपले महाराज, माझे नातू हे सर्व क्षेत्रांमध्ये वाढ करण्याला उत्तेजन देतील अशी अर्थात मला खात्री वाटते.

शास्त्राची प्रत्यही प्रगती होत आहे आणि वैद्यकीय सल्ल्यालाच राज्यातील उत्पन्नाचा बराच वाटा मिळावा हे अगदी स्वाभाविक आहे. माझा स्वतःचा या संबंधींचा अनुभव असा आहे की, आपण मागे कितीही केले आणि भविष्यकाळाची केवढीही तरतूद केली तरी ती अपुरीच पडते आणि मग लोक आणखी सोई करण्याबद्दल मागणी करतात! अशा रीतीने उत्पन्न होणारे प्रश्न योग्य काळी कसे सोडवावयाचे हा प्रश्न जरी भावी कारभाऱ्यांवर सोपविला तथापि एका गोष्टीबद्दल मला संशय नाही आणि ती गोष्ट ही की, कोणत्याही संस्थानाला त्याच्या प्रजेचे सहकार्य न मिळाले तर त्याला फारशी प्रगती करता येणार नाही.

तुमच्या या रुग्णालयात सर्व प्रकारच्या आधुनिक साधनसामग्रीची योजना आहे हे पाहून मला फारच आनंद झाला. या रुग्णालयाच्या इमारतीला आणि आतील सामग्रीसाठी आपल्या महाराणीसाहेबांनी आपल्या खासगीतून बरीच रक्कम दिली आहे हे ऐकून तर माझे समाधान

द्विगुणित झाले. यापेक्षा राज्यकर्त्यांना अभिनंदनीय असे दुसरे कोणते असणार? त्यांनी आपल्या संपत्तीचा जो हा सदुपयोग केला त्याबद्दल त्यांना फार मोठे श्रेय दिले पाहिजे. मनुष्याच्या आधिव्याधी हलक्या करणे आणि मनुष्यमात्राची स्थिती सुधारण्याकरिता झटणे हे उद्देश केवळ राजा महाराजांनीच आपल्या अंतःकरणात जिव्हाळ्याने वागवावे असे नसून आपल्यापैकी प्रत्येकाचेही तेच ध्येय असले पाहिजे. सर्वांचे सुख आणि प्रगती ही साध्य करण्यासाठी परस्परांना साहाय्य करण्याचा हा एवढाच एक मार्ग आहे. आणि आता शेवट करताना अशी आशा करू या की, ही संस्था आणि तिचे मोठे कार्य दिवसेंदिवस अधिकाधिक भरभराटीला येवो!

●●●

२२८.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २२ जानेवारी, १९३८

प्रसंग : हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, सिलोन आणि अफगाणिस्तान यांच्या पाचव्या रोटरी कॉन्फरन्सचे उद्घाटन

रोटेरिअन डिस्ट्रिक्ट गव्हर्नर, बडोदा रोटरी क्लबचे अध्यक्ष आणि रोटेरिअन मंडळींहो,

माझ्या राजधानीत आपले मनःपूर्वक स्वागत करण्याचा आज मला मान मिळत आहे. तुमचा हल्लीचा विभाग निश्चित झाल्यानंतर आपली ही दुसरीच परिषद भरत आहे, असे मला समजले आहे आणि रोटरी चळवळीत बडोद्याचा प्रवेश अगदी नव्यानेच झाला असल्यामुळे आपले तात्पुरते केंद्र होण्याचा जो मान बडोद्याला इतक्यातच मिळाला आहे त्याबद्दल साहजिकच आम्हाला अधिक आनंद वाटत आहे. एक वर्षापूर्वी आपली परिषद मद्रास येथे भरली होती. तेथे उपलब्ध असलेल्या सर्वच सुखसोयी आम्ही कदाचित तुम्हाला देऊ शकणार नाही. तथापि येथे आपल्याला केवळ मनापासूनच पाहुणचारच नव्हे तर आपले कार्य आणि विचारविनिमय यामध्ये हृदयस्फूर्त सहानुभूतीही मिळेल, अशी मी आपल्याला खात्री देतो.

रोटरी चळवळीचे कार्य मला कित्येक वर्षांपासून माहीत आहे. तथापि, त्याच्याशी माझा संबंध फक्त पाच वर्षांपूर्वी आला आणि तोही एका सुखकर योगायोगाने. १९३३ मध्ये वर्ल्ड फेलोशिप ऑफ फेथ्स परिषदेचा अध्यक्ष होण्यासाठी म्हणून मी शिकागोला गेलो होतो. वर्ल्ड फेलोशिप ऑफ फेथ्स ही एक आंतरराष्ट्रीय संघटना आहे. सर्व धर्मांना सामान्य असलेल्या मूलभूत अशा तत्त्वावर भर देऊन वैयक्तिक आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध त्यांच्यावरच आधारावे आणि सहिष्णुता, सद्बुद्धी आणि सहकार्य या भावनांच्या साहाय्याने मनुष्यामनुष्यातील बंधुभाव वाढवावा, असे त्याचे ध्येय आहे. त्या प्रसंगी शिकागो येथील रोटरीचे जन्मस्थान पाहण्यासाठी मला नेण्यात आले. शिकागो येथील फक्त चौघा अमेरिकन व्यापाऱ्यांनी प्रथम ही चळवळ चालू केली. आता ती सर्व जगभर पसरली आहे आणि तिच्या वाढीमुळेच आज तुम्ही या ठिकाणी एकत्र जमला आहात.

सद्गृहस्थहो, आज आपल्याला असे आढळून येते की, गैरविश्वास व गैरसमज यांच्या प्राचुर्यामुळे आपले जग विद्रूप झाले आहे. हे अडथळे दूर करण्याच्या ध्येयाने प्रेरित झालेल्या

कोणत्याही संघटनेचे उद्देश आणि कार्य आपण अंतःकरणपूर्वक मान्य कराल याची मला शंका नाही; परंतु काहींना संघटित धर्मभावनेच्या विद्यमाने ते कार्य करावे असे वाटते, तर तुम्हाला तेच कार्य वैयक्तिक सेवेने साधावे असे वाटते. तुमच्या घटनेप्रमाणे तुमचे कार्य किंवा विचार यामध्ये धर्माला स्थान नाही आणि सर्व पंथ आणि वंश यांना आपल्यामध्ये सामील होऊन सत्कार्य करण्यास चांगली संधी मिळते. सर्व प्रस्थापित धर्म अणि तत्त्वज्ञानपरंपरा यामध्ये आपल्या मनुष्यबांधवांची सेवा अगदी अंगभूतच आहे. धर्मवेड आणि दुराग्रह यांच्यामुळे कित्येक शतकांपर्यंत हे साधे सत्य लुप्त झाले होते. आता आत्मनिरपेक्ष सेवाधर्माचे जोरकस वैयक्तिक निष्ठा म्हणून आणि माझ्या मते हेच धर्माचे खरे तत्त्व आहे. पुनरुज्जीवन करून रोटरी चळवळीने मोठे महत्त्वाचे कार्य केले आहे.

रोटरीमुळे प्रत्येक सभासदाला इतर वंश, पंथ, धंदा आणि उद्योग यातील लोकांच्या गाठीभेटी होण्याची संधी वारंवार मिळते आणि हाच या सेवाध्येयसिद्धीचा अत्युत्तम मार्ग होय. आज कित्येक वर्षे जबाबदार राज्यशासक अगर प्रवासी म्हणूनही निरनिराळ्या दर्जाची आणि मतांची माणसे मला भेटल्यामुळे त्याच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करून त्यांच्या अनुभवापासून लाभ मिळण्याची संधी मला सुदैवाने अनेकवेळा मिळाली आहे. ही सवयच मी हेतुपूर्वक मला लावून घेतली आहे आणि अशा संधी माझ्या दृष्टीने अत्यंत मूल्यवान ठरल्या आहेत, हे मी तुम्हास सांगितले पाहिजे असे नाही. कारण अशा गाठीभेटीतून परस्परांबद्दल योग्य ज्ञानाचा उदय होऊ शकतो आणि असे ज्ञान न झाले तर परस्परांबद्दल आवड आणि आदरबुद्धी वाढणेच शक्य नाही.

योग्य समज, परस्परांबद्दलची आवड आणि आदरभाव या तीन गोष्टींचा आजच्या जगात अत्यंत अभाव आहे. त्याचा परिणाम म्हणून व्यक्तीच्या आणि राष्ट्राच्या आत्म्यावर स्वार्थी आणि संकुचित दृष्टीचे आचरण पडले आहे आणि बहुसंख्याकांच्या कल्याणासाठी आणि सुखासाठी सर्वांनी झटण्याऐवजी सर्वत्रच सत्तेसाठी झगडा चाललेला दिसतो. मग त्यामध्ये कोणालाही आणि कितीही का क्लेश पडेनात! परस्परांबद्दल आदर, सहिष्णुता आणि समज यांच्या अभावामुळे हिंदुस्थानचे पुष्कळच नुकसान झाले आणि अजूनही होत आहे. जातिभेद आणि धर्म हे दोन प्रगतीच्या मार्गातील मोठे अडथळे आहेत. धर्मविषयक संकुचित दृष्टीमुळे जुन्या जखमा भरून येण्याऐवजी नव्याच उत्पन्न होतात आणि जातिभेदामुळे एकाच वंशातील माणसातील परस्परसंबंधाला प्रत्यवाय येतो व परस्परांची माहिती मिळवून मदत देण्याला विरोध होतो, असाच पक्का अनुभव आहे. सद्गृहस्थहो, आपल्या समाजाला हानिकारक असणारा हा अस्पृश्यतेचा कलंक दूर करण्याचा तुम्ही चिकाटीने प्रयत्न कराल तर खात्रीने हिंदुस्थानाचा धन्यवाद मिळवाल.

आपले अंतःस्थ दोष केवढेही मोठे असले तरी बाहेरच्या जगातील वैषम्यांपुढे ते फिकेच पडताना दिसतात. आज आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये सर्वत्र, इतरांबद्दल प्रदर्शित होणारी सदिच्छा केवळ तोंडापुरती असून प्रत्यक्ष वागताना सर्वसाधारण नीतिनियमांशी सर्वथा विसंगत असेच बेछूट वर्तन अगदी बेफिकिरीने केले जाते. वास्तविक मनुष्य हा स्वभावतःच दुष्ट असण्यापेक्षा सदय असतो, दुःखापेक्षा सुखाकडेच अधिक झुकत असतो; परंतु जेव्हा राष्ट्राराष्ट्रांत युद्धे होतात

आणि वातावरण परस्परांबद्दल केलेल्या कटू दोषारोपांनी भरून जाते आणि समृद्धीच्या मध्येच दारिद्र्याचा प्रादुर्भाव होतो तेव्हा जगात खरोखरच काहीतरी भयंकर चुकते आहे हे उघडच आहे. त्यावेळी आपल्यापैकी उत्तम गुण दडपले जातात आणि शांतता, अविरोध आणि सौमनस्य याकडे निसर्गतः झुकता असणारा आपला कल प्रतिरुद्ध होतो, हे खरे नाही काय? आपले हीन विकार वरचढ होऊन मित्रत्व ही जीवनातील अत्यंत मोठी देणगी होय हे आपण विसरावे, हा मुख्यत्वेकरून आपलाच दोष नाही काय? आपण समाजाच्या पुनर्घटनेकडे हळूहळू जात आहोत आणि शेवटी चांगुलपणाचा जय होऊन सुख व उत्कर्ष ही प्राप्त होतील, असा मला विश्वास वाटतो; परंतु भवितव्यतेच्या यशाकरिता आपण व्यक्तिशः आपले सर्वस्व देत आहोत की नाही, हा प्रश्न आपण आपल्यालाच विचारण्यासारखा आहे.

या परिषदेत शंभराच्यावर रोटरी क्लबांचे प्रतिनिधी आलेले आहेत, असे समजते. सद्गृहस्थहो, मोठ्या विस्तृत क्षेत्रांतील लहान-मोठ्या अनेक केंद्रातून आपण आला आहात त्यापैकी कित्येक परस्परापासून चार - चार हजार मैल दूर असून त्यांच्या संस्कृती, भाषा, हितसंबंध आणि दृष्टिकोन हेही परस्परांपासून भिन्न आहेत. मनुष्यजातीची सेवा करण्याचे जे तुमचे ध्येय आहे त्यात तुम्हाला एकिकृत करण्याचे सामर्थ्य आहे आणि सार्वजनिक हिताकरिता सत्कृत्य करण्याचे ज्ञान हेच तुमचे एकमेव पारितोषिक आहे.

मी संस्थानचा कारभार प्रथम हाती घेतला त्या वेळची परिस्थिती तुम्ही विचारात घेतली तर अगदी आरंभीचा माझा उत्साह रेल्वेबद्दलच का होता आणि अजूनही तो तसाच का टिकला आहे याची तुम्हाला सहज कल्पना येईल. सन १८७५ मध्ये बडोद्यात एक फक्त एकोणीस मैल लांबीची लहानशी रेल्वे लाइन आणि नाव घेण्यासारखे अगदी थोडे गाडी रस्ते होते. बडोद्याचा मुलूख तुटक असल्यामुळे सलग मुलखांतल्याप्रमाणे त्यात रस्ते करता येईनात. कित्येक मुलखांत सामानसुमान उपलब्ध झाले तरी रस्ते बांधणेच अशक्य होते आणि एकंदरीत द्रव्यसाहाय्यच अगदी मर्यादित असल्यामुळे त्यावरील सर्व मागण्या भागविण्यासाठी त्याची काळजीने संचणी करणे अवश्य होते.

बडोद्याचा मुलूख खुला व्हावा हे अत्यंत महत्त्वाचे होते आणि संस्थानच्या एकंदर गरजा आणि मर्यादित साधने यांची वजावट करून मी शेवटी रेल्वेवर भर देण्याचे ठरविले. मात्र देशाची रचना अनुकूल असली, येणारा सर्व खर्च आटोक्यातला असला आणि केलेल्या खर्चावर योग्य मोबदला मिळण्याची आशा असली तरच ती रेल्वे हातात घेण्यात येत असे. ह्या शेवटच्या अटींवर मात्र तितका कडक कटाक्ष ठेवता येणे अशक्य होते. कारण रेल्वे हे जरी मुख्यत्वेकरून व्यापारी खाते असले तरी केवळ नफ्यावरच त्याची किंमत मोजणे बरोबर नाही. रेल्वेरस्ते व्यापारधंद्याच्या आणि प्रवासाच्या सोईकरिताच असतात; परंतु दळणवळणाला व नव्या कल्पनांना उत्तेजन देऊन आणि दृष्टिकोन व्यापक करून ते अशा तऱ्हेचे सांस्कृतिक मूल्य उत्पन्न करितात की, जे केवळ द्रव्यदृष्टीच्या आढाव्यात नमूद करता येणार नाही.

माझे प्रारंभीचे रेल्वेबद्दलचे धोरण अशा तऱ्हेच्या विचारांनी प्रेरित झालेले होते आणि यद्यपी आधुनिक परिस्थितीला अनुरूप असे त्यात काही फेरबद्दल करावे लागले असले तरी मूलतत्त्वे

बहुतांशी तशीच राहिली आहेत. त्या आरंभीच्या काळात आम्हाला आलेल्या अडचणी, केलेल्या चुका आणि वेळोवेळी शिकावे आणि विसरावेही लागलेले धडे याबद्दल विशेष सांगण्याचे कारण नाही. संथपणे एकसारखी प्रगतीच झाली एवढे सांगितले म्हणजे पुरे. पहिल्या पंधरा वर्षांत शंभर मैल रेल्वे तयार झाली आणि आज आमची सर्व रेल्वे ७०० मैलांहून अधिक लांबीची आहे.

रेल्वेच्या बाबतीत हल्ली बडोद्याची कशी सुस्थिती आहे, हे नेहमीच ध्यानात घेतले जाते असे नाही; परंतु बडोदे संस्थानच्या क्षेत्रफळाच्या मानाने विचार केला असता उत्तर हिंदुस्थानात जे रेल्वेचे प्रमाण पडते त्याच्या पाचपटींनी बडोद्याचे प्रमाण पडते, ही गोष्ट आकड्यांनी सिद्ध होणारी आहे. साहजिकपणेच याला पुष्कळ खर्च लागला; परंतु कोणत्याही दृष्टीने एकदा रेल्वे बांधणे अवश्य किंवा इष्ट वाटले तर मग खर्चाची अडचण त्याच्या आड येऊ दिलेली नाही. माझ्या हीरकमहोत्सवाच्या प्रसंगी महत्त्वाच्या सर्व योजना जवळजवळ पुऱ्या होत आल्याबद्दल मी बोललो होतो आणि आज ह्या रेल्वेचे उद्‌घाटन झाले म्हणजे संस्थानच्या बहुतेक भागांत आता पुरेशा रेल्वे झाल्या आहेत असे म्हणणे शक्य होईल.

रेल्वेच्या बाबतीत आपले उद्दिष्ट साध्य होण्याच्या दृष्टीने जरी आपली निश्चयाने प्रगती होत असली तथापि तेवढ्यामुळे यापुढे प्रयत्न शिथिल केले तरी चालतील किंवा मिळालेल्या यशावर संतुष्ट होऊन आपल्याला राहता येईल, असे समजू नये. वाहतुकीच्या एकंदर रस्त्यांपासून रेल्वेची फारकत करता येणार नाही आणि काही काळ गेल्यानंतर आणि अनुभवाने प्रत्ययास आल्यामुळे कराव्या लागलेल्या धोरणांतील बदलाबदलीचा मी यापूर्वीच उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ, कित्येक क्षेत्रांमध्ये मालमसाला उपलब्ध नव्हता आणि बाहेरून आणावयाचा तर त्यासाठी लागणारा खर्चही परवडण्यासारखा नव्हता. अशा ठिकाणी रेल्वेमुळेच रस्ते बांधण्याचे काम अधिक सोपे झाले. मोटारींची वाढ झाल्यामुळे त्यांच्यासाठी म्हणून आणि रेल्वेला पोषक म्हणून अधिक लांबीचे आणि अधिक चांगले रस्ते बांधण्याची गरज उत्पन्न झाली. काही ठिकाणी रस्ते आणि मोटारी यांची वाढ झाल्यामुळे अस्तित्वात असलेल्या रेल्वेंना जरूर नसतानादेखील स्पर्धा उत्पन्न होऊन त्यात नुकसान आले आणि त्यामुळे रेल्वे आणि इतर रस्ते यांच्या वाढीमध्ये थोडी संगती आणण्यासाठी प्रत्येकाबद्दलच्या आखलेल्या धोरणात कालांतराने थोडाफार फरकही करावा लागला.

गुजरातच्या बहुतेक भागांत अजूनही रस्ते बांधण्याचे काम कष्टाचे आणि खर्चाचे असून ते दुरुस्त राखण्याला खर्चही फार येतो; पण केवळ तेवढ्या कारणामुळेच बांधणीचे काम मंदगतीवर टाकण्यात आलेले नाही. कारण व्यापारी किंवा संस्कृतीविषयक उपयोगाच्या दृष्टीने विचार करता रेल्वे व रस्ते यात तसा फारसा फरक नाही आणि बऱ्याच अंशी ते एकमेकांना पूरकच होतील आणि त्यांची परस्परांत स्पर्धा लागणार नाही असाच आम्ही प्रयत्न केला आहे. त्याचा परिणाम असा झाला आहे की, १८७५ पासून रेल्वेची वाढ जितक्या झपाट्याने झाली आहे तितक्याच झपाट्याने रस्त्यांची लांबीही लक्ष वेधण्याइतपत वाढली आहे. अविश्वसनीय आणि दुर्लक्षित अशा पूर्वीच्या अल्पलांबीच्या रस्त्यांच्या जागी आता आपल्या संस्थानात चांगल्या व

दुरुस्त राखलेल्या अशा एक हजार मैल लांबीच्या सडका उपयोगात आहेत. शहरातील क्षेत्रात असलेले रस्ते आणि हंगामी व स्थानिक महत्त्वाचे रस्ते स्थानिक जिल्हाधिकाऱ्यांनी बांधलेले व राखलेले असतात, त्यांचा हिशोब या गणतीत धरलेला नाहीच. ते याशिवाय निराळेच आहेत.

मागपासूनचे माझे रेल्वेबद्दलचे धोरण आणि सर्वसाधारण दळणवळणाच्या साधनांशी त्याचा संबंध याबद्दल आतापर्यंत मी थोडक्यात खुलासा केला. त्याप्रमाणे नेहमीच निर्वेध अंमल झाला आहे असे नाही. कित्येक वेळा आपल्या मानव्याच्या सामर्थ्यमर्यादेमुळे तर इतका वेळा आमच्या आटोक्याच्या बाहेरच्या कित्येक कारणांमुळे त्यामध्ये व्यत्यय आले; परंतु एकंदर विचार करताना आमचे उद्दिष्ट हळूहळू; पण निश्चयाने यशस्वी झाले आहे; परंतु भविष्यकाळाबद्दलचे काय? मोठमोठ्या नव्या रेल्वे बांधण्याबद्दलच पहावयाचे म्हटले तर माझा साठ वर्षांचा कार्यक्रम पुरा झाला असे समजण्यास हरकत नाही. आणखी नव्या योजना अंगावर घेणे शक्य नाही हे नाकबूल करता यावयाचे नाही; परंतु सध्या तरी आपण झाले ते पक्के करण्याचे आहे. त्यात सुधारणा करण्याचे, आजतागायतपण आणण्याचे आणि आपल्या रेल्वेवर उपलब्ध असलेल्या सुखसोयी शक्यतो पूर्णत्वास नेण्याचेच धोरण अंगीकारले पाहिजे आणि या तऱ्हेच्या कामामध्ये आज उत्साह आणि कार्यकर्तृत्व या दोहोंनाही अमर्यादित अवसर आहे.

म्हणजे आता असे घडले आहे की, इतक्या वर्षांपूर्वी बडोद्यामध्ये जे बेत हळूहळू अमलात येऊ लागले होते ते आज कोडिनारमध्ये पूर्ण झाले. आता कोडिनार हे पूर्वीसारखे तुटक राहिलेले नाही. टपाल खाते, तार खाते, टेलिफोन, तुमचे मुख्य रस्ते आणि आता रेल्वे या सर्वांच्या योगाने आता जग अगदी जवळ आलेले आहे. बिनतारी संदेशयंत्रांनी तुमच्या सुखसोयींत लवकरच भर पडेल आणि त्यानंतर विमाने तुमच्या मदतीला येतील हेही खास. अशा रीतीने आधुनिक सुधारणांमुळे ज्या संधी तुम्हाला मिळत आहेत त्यांचा जोमाने उपयोग करण्याची तुम्ही आणि बडोदा संस्थानातील सर्वांनीच महत्त्वाकांक्षा धरावी. मी जे जे काही करण्याची खटपट केली त्याचे बक्षीस तुमच्या सुखाची आणि समृद्धीची वाढ झाली म्हणजेच मला मिळेल आणि आता ही रेल्वे उघडल्याचे जाहीर करताना मी या रेल्वे बांधण्याच्या कामी ज्यांचा ज्यांचा संबंध आला त्या सर्वांचे आभार मानतो. याच वेळी गेल्या कित्येक वर्षेपर्यंत या कामी ज्यांनी साहाय्य दिले त्याही सर्वांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करतो.

●●●

२२९.

स्थळ : कोडिनार
काळ : ता. १४ फेब्रुवारी, १९३८
प्रसंग : प्राची रोड कोडिनार रेल्वेचे उद्घाटन

सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

माझ्या प्रकृतीमुळे मला माझ्या संस्थानच्या सरहद्दीवरील भागांना वारंवार भेट देता येत नाही याचे मला नेहमीच वाईट वाटते. यामुळे या महत्त्वाच्या प्रसंगी मला आपल्याकडे येता आले याचा मला खरोखरच आनंद होत आहे. तुम्ही माझे मनापासून स्वागत केले याबद्दल आणि तुमच्या वतीने स्टेटरेल्वेजचे मॅनेजर आणि डिस्ट्रिक्ट बोर्डाचे अध्यक्ष यांनी जे गौरवपर उद्गार काढले त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो. ही योजना पुरी झाल्याने तुम्हाला जो अभिमान वाटतो आणि तिच्यामुळे तुमच्या तालुक्याची भरभराट होईल असा जो तुम्हाला विश्वास वाटतो त्या दोहोंतही मी आपल्या सर्वांशी सहमत आहे. तुमच्या गरजा आणि हितसंबंध यांचा विचार नेहमीच माझ्या मनात असतो, याबद्दल तुम्ही खात्री बाळगावी.

आधुनिक शास्त्राने वाहतुकीच्या साधनांचा वेग आणि प्रकार इतके वाढविले आहेत की, पूर्वीच्या पिढीच्या लोकांना जी प्रगती अत्यंत त्वरेची वाटली असती तीच नव्या पिढीला अत्यंत मंदपणाची वाटण्याची संभव आहे. शिवाय सर्व सरकारांना आज किती गोष्टी कराव्या लागतात याची त्यांना जाणीव नसते. वाहतुकीची व्यवस्था ही बाब कितीही महत्त्वाची असली तरी इतर लोकोपयोगी बाबींबरोबरच आणि एकाच तिजोरीतून तिचीही तरतूद व्हावयाची असते. इतर संस्थानांप्रमाणे बडोदे संस्थानावरही ही मर्यादा पडते. असे असूनही आमचेकडील रेल्वे रस्त्यांचे प्रमाण हिंदुस्थानच्या कोणत्याही भागाशी तुलना केली असता कमी पडू नये इतके आहे, याचे कोणालाही समाधानच वाटले पाहिजे. महोत्सवाच्या प्रसंगी महत्त्वाच्या सर्व योजना जवळजवळ पुऱ्या होत आल्याबद्दल मी बोललो होतो आणि आज या रेल्वेचे उद्घाटन झाले म्हणजे संस्थानच्या बहुतेक भागात आता पुरेशा रेल्वे झाल्या आहेत असे म्हणणे शक्य होईल.

रेल्वेच्या बाबतीतील आपले उद्दिष्ट साध्य होण्याच्या दृष्टीने जरी आपली निश्चयाने प्रगती होत असली तथापि तेवढ्यामुळे यापुढे प्रयत्न शिथिल केले तरी चालतील किंवा मिळालेल्या

यशावर संतुष्ट होऊन आपल्याला राहता येईल, असे समजू नये. वाहतुकीच्या एकंदर रस्त्यांपासून रेल्वेची फारकत करता येणार नाही आणि काही काळ गेल्यानंतर आणि अनुभवाने प्रत्ययास आल्यामुळे, कराव्या लागलेल्या धोरणातील बदलाबदलीचा मी यापूर्वीच उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ, कित्येक क्षेत्रांमध्ये मालमसाला उपलब्ध नव्हता आणि बाहेरून आणावयाचा तर त्यासाठी लागणारा खर्चही परवडण्यासारखा नव्हता; अशा ठिकाणी रेल्वेमुळेच रस्ते बांधण्याचे काम अधिक सोपे झाले. मोटारीची वाढ झाल्यामुळे त्यांच्यासाठी म्हणून आणि रेल्वेला पोषक म्हणून अधिक लांबीचे आणि अधिक चांगले रस्ते बांधविण्याची गरज उत्पन्न झाली. काही ठिकाणी रस्ते आणि मोटारी यांची वाढ झाल्यामुळे अस्तित्वात असलेल्या रेल्वेंना जरूर नसताना देखील स्पर्धा उत्पन्न होऊन त्यात नुकसान आले आणि त्यामुळे रेल्वे आणि इतर रस्ते यांच्या वाढीमध्ये थोडी संगती आणण्यासाठी प्रत्येकाबद्दलच्या आखलेल्या धोरणात कालांतराने थोडाफार फरकही करावा लागला.

गुजरातच्या बहुतेक भागात अजूनही रस्ते बांधण्याचे काम कष्टाचे आणि खर्चाचे असून ते दुरुस्त राखण्याला खर्चही फार येतो; पण केवळ तेवढ्या कारणामुळेच बांधणीचे काम मंदगतीवर टाकण्यात आलेले नाही. कारण व्यापारी किंवा संस्कृतीविषयक उपयोगाच्या दृष्टीने विचार करता रेल्वे व रस्ते यात तसा फारसा फरक नाही आणि बऱ्याच अंशी ते एकमेकांना पूरकच होतील आणि त्यांची परस्परांत स्पर्धा लागणार नाही असाच आम्ही प्रयत्न केला आहे. त्याचा परिणाम असा झाला आहे की, १८७५ पासून रेल्वेची वाढ जितक्या झपाट्याने झाली आहे तितक्याच झपाट्याने रस्त्यांची लांबीही लक्ष वेधण्याइतपत वाढली आहे. अविश्वसनीय आणि दुर्लक्षित अशा पूर्वीच्या अल्पलांबीच्या रस्त्यांच्या जागी आता आपल्या संस्थानात चांगल्या व दुरुस्त राखलेल्या अशा एक हजार मैल लांबीच्या सडका उपयोगात आहेत. शहरातील क्षेत्रात असलेले रस्ते आणि हंगामी व स्थानिक महत्त्वाचे रस्ते स्थानिक जिल्हाधिकाऱ्यांनी बांधलेले व राखलेले असतात; त्यांचा हिशोब या गणतीत धरलेला नाहीच. ते याशिवाय निराळेच आहेत.

मागपासूनचे माझे रेल्वेबद्दलचे धोरण आणि सर्वसाधारण दळणवळणाच्या साधनांशी त्याचा संबंध याबद्दल आतापर्यंत मी थोडक्यात खुलासा केला. त्याप्रमाणे नेहमीच निर्वेध अंमल झाला आहे असे नाही. कित्येक वेळा आपल्या मानव्याच्या सामर्थ्यमर्यादेमुळे तर इतर वेळा आमच्या आटोक्याच्या बाहेरच्या कित्येक कारणांमुळे त्यामध्ये व्यत्यय आले; परंतु एकंदर विचार करताना आमचे उद्दिष्ट हळूहळू पण निश्चयाने यशस्वी झाले आहे. परंतु भविष्यकाळाबद्दलचे काय? मोठमोठ्या नव्या रेल्वे बांधण्याबद्दलच पाहावयाचे म्हटले तर, माझा साठ वर्षांचा कार्यक्रम पुरा झाला असे समजण्यास हरकत नाही. आणखी नव्या योजना अंगावर घेणे शक्य आहे हे नाकबूल करता यावयाचे नाही. परंतु सध्या तरी आपण झाले ते पक्के करण्याचे आहे त्यात सुधारणा करण्याचे, आजतागायतपणा आणण्याचे आणि आपल्या रेल्वेवर उपलब्ध असलेल्या सुखसोयी शक्यतो पूर्णत्वास नेण्याचेच धोरण अंगीकारले पाहिजे आणि या तऱ्हेच्या कामांमध्ये आज उत्साह आणि कार्यकर्तृत्व या दोहोनाही अमर्याद अवसर आहे.

म्हणजे आता असे घडले आहे की, इतक्या वर्षांपूर्वी बडोद्यामध्ये जे बेत हळूहळू अमलात येऊ लागले होते ते आज कोडिनारमध्ये पूर्ण झाले-आता कोडिनार हे पूर्वीसारखे तुटक राहिलेले नाही. टपाल खाते, तार खाते, टेलिफोन, तुमचे मुख्य रस्ते आणि आता रेल्वे या सर्वांच्या योगाने आता जग अगदी जवळ आलेले आहे. बिनतारी संदेशयंत्रांनी तुमच्या सुखसोयीत लवकरच भर पडेल आणि त्यानंतर विमाने तुमच्या मदतीला येतील हेही खास. अशा रीतीने आधुनिक सुधारणांमुळे ज्या संधी तुम्हाला मिळत आहेत त्यांचा जोमाने उपयोग करण्याची तुम्ही आणि बडोदा संस्थानातील सर्वांनीच महत्त्वाकांक्षा धरावी. मी जे जे काही करण्याची खटपट केली त्याचे बक्षीस तुमच्या सुखाची आणि समृद्धीची वाढ झाली म्हणजेच मला मिळेल आणि आता ही रेल्वे उघडल्याचे जाहीर करताना मी या रेल्वे बांधण्याच्या कामी ज्यांचा ज्यांचा संबंध आला त्या सर्वांचे आभार मानतो. याच वेळी गेल्या कित्येक वर्षेपर्यंत या कामी ज्यांनी साहाय्य दिले त्याही सर्वांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करतो.

●●●

२३०.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २३ फेब्रुवारी, १९३८

प्रसंग : राजसेवकांची कर्तव्ये

उपदेशांचे कारण

सन १९२८ मध्ये तारीख २० मार्च रोजी खानगी खात्यातील कामकाज कसे करावे याविषयी मी तुम्हाला उपदेशपर दोन शब्द सांगितले होते. तुमचे काम सुधारावे, तुमच्यात आणि यजमानात गैरसमजुतीचे प्रसंग सहसा न यावे आणि तुम्हास व यजमानास एकमेकांच्या अडीअडचणी कळून तुम्ही आपले काम चांगल्या रीतीने करण्यास शक्तिमान व्हावे. या हेतूने आजही मी तुम्हास मागील वेळेप्रमाणेच थोडासा उपदेश करणार नाही. अर्थात सर्वच गोष्टी सांगत बसणे शक्य नाही आणि कदाचित ते शक्य असले तरी त्यातील काही गोष्टी तुमच्यापैकी कित्येकांना समजण्यास कठीण जातील.

खानगी खात्याचे महत्त्व

प्रत्येक मनुष्याला तो गरीब असो की श्रीमंत असो समाजात ठराविक दर्जा असतो. आपापल्या दर्जाप्रमाणे प्रत्येकाला कौटुंबिक, सामाजिक व लौकिक अशी निरनिराळ्या प्रकारची कर्तव्ये करावयाची असतात. सामान्य माणसास ती ही कर्तव्ये करावी लागतात. मध्यम वर्गातील माणसे थोड्याशा नोकरांच्या मदतीने ही कर्तव्ये करतात, तर राजाला राज्यकारभाराची अनेक महत्त्वाची कामे असल्याने ही कर्तव्ये स्वतः करणे शक्य नसते. एवढेच नाही तर त्यासाठी राजाला सुव्यवस्थित अशा खानगीसारख्या खात्याची जरूर भासते. अशा खात्यास महाराजांच्या गृहव्यवस्थेचे काम करावयाचे असल्याने राज्यकारभारात या खात्याचे अतिशय महत्त्व असते. राजकुटुंबातील मंडळींच्या सुखसोयी व विशेषतः महाराजांचे शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य सांभाळणे हे या खात्याचे मुख्य ध्येय होय. महाराजांची गृहव्यवस्था उत्तम रीतीने चालवून त्यांना प्रजाहिताची कामे करण्यास भरपूर वेळ मिळून देणे, हे खानगी खात्याचे मुख्य कर्तव्य होय. हे कर्तव्य पार पाडण्यासाठी खानगी खात्यात निरनिराळ्या प्रकारच्या कामांसाठी एकंदर अठरा कारखाने आहेत. या कारखान्यांनी आपापली कामे बिनबोभाट व समंजसपणे करून महाराजांच्या सुखसोयी व त्याचा लौकिक

सांभाळण्याचे काम करावयाचे असते. यावरून खानगी खात्यातील नोकरांचे महत्त्व किती आहे, हे तुमच्या ध्यानी येईल. प्रत्येक नोकर हा आपापल्या कामाचा कर्ता - करविता आहे. अर्थात प्रत्येक नोकराचे महत्त्व आपापल्या प्रमाणात अतिशय आहे हे विसरून चालणार नाही.

खानगीची रचना :

खानगी खात्याचा कारभार चालविण्याकरिता खानगी कारभारी हे खात्याचे मुख्य अधिकारी म्हणून नेमण्यात आले आहेत. त्यांच्या मदतीस नायब खानगी कारभारी व चिटणीस असे दोन अंमलदार आहेत. खेरीज, दरएक कारखान्यावर एक एक कारखानदार असून त्याच्या मदतीस इतर नोकर आहेत. कारखानदार हा आपापल्या कारखान्याच्या कामकाजासाठी पूर्ण जबाबदार असून खानगी कारभारी हे खात्याचे अधिकारी या नात्याने सामान्यतः जबाबदार आहेत.

नोकरास आवश्यक गुण :

आपणांभोवती नजर फेकली तर आपणाला एकंदर प्राणिमात्रांत जीवनकलह चाललेला आढळून येईल. यात आपणास टिकाव धरून आपली व आपल्या देशाची प्रगती करून घ्यावयाची असेल तर आपण अवश्य ती साधने मिळविली पाहिजेत. मनुष्याची प्रगती अथवा अवनती त्यांच्या गुणावगुणावर अवलंबून असते. प्रगतीस आवश्यक असे गुण तुमच्यात असतील तरच तुमची अथवा देशाची प्रगती होऊ शकेल. तुम्हाला तुमच्या कामकाजात प्रगती करण्यासाठी कोणत्या गुणांची आवश्यकता आहे ते मी तुम्हास सांगतो :

(१) लक्षपूर्वक काम करणे
(२) चौकस दृष्टी ठेवणे
(३) खऱ्याखोट्याचे ज्ञान
(४) स्वयंस्फूर्ती
(५) आशावादीपणा
(६) इच्छाशक्ती
(७) निश्चितपणा
(८) संघटनशक्ती
(९) आत्मविश्वास
(१०) नैतिक धैर्य
(११) महत्त्वाकांक्षा
(१२) आत्मसंयमन
(१३) प्रसंगावधान
(१४) स्मरणशक्ती
(१५) संभाषणशक्ती आणि
(१६) भाषणशक्ती

हे गुण तुम्ही प्राप्त करून घेतले तर तुम्ही आपले काम उत्तम रीतीने करू शकाल. या गुणांपैकी तुमच्या अंगी काही गुण असले तरी त्याबरोबरच तुमच्यात अवगुणही असतील तर

तुमची प्रगती, किंबहुना तुमचे कामकाजही पाहिजे तितक्या लवकर व चांगले होऊ शकणार नाही. याकरिता गुण मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असताना तुम्ही आपल्यामधील अवगुणांची हकालपट्टी केली पाहिजे. आता या प्रकारचे तुमच्या प्रगतीस अडथळा करणारे अथवा तुमचे कामकाज बिघडविणारे अवगुण कोणते आहेत ते सांगतो :

(१) विसराळूपणा
(२) निराश होणे
(३) मनाचा कमकुवतपणा
(४) निरुत्साह
(५) कल्पनाशक्ती नसणे
(६) अनिश्चितपणा
(७) पद्धतशीरपणा नसणे आणि
(८) स्वतःस हलके समजणे

थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे, नोकरवर्ग चांगल्या आचरणाचा, चांगल्या स्वभावाचा, सुशिक्षित, व्यवहारदक्ष, काम लवकर करणारा, थोडे व पटेल असे बोलणारा, कोणाची भीडभाड न ठेवणारा, अहंकार नसलेला, मत्सररहित नम्रतेने काम करणारा व आपल्या वर्तनाने इतरांना अनुकरणीय होणारा, असा असला पाहिजे.

नोकरांचे ध्येय :

सामान्य मनुष्य स्वतःचे कौटुंबिक व इतर व्यवहार कळकळीने व फार काळजीने पाहतो. नोकरांनी तितक्याच अथवा त्याहीपेक्षा जास्त कळकळीने व काळजीने महाराजांच्या गृहव्यवस्थेची कामे केली पाहिजेत. अर्थात तसे करण्यासाठी त्यांनी आपापल्या कामांशी एकरूप झाले पाहिजे. महाराजांच्या सुखसोयी हे मुख्य ध्येय समजून त्यापुढे इतर गोष्टींची पर्वा नोकरांनी करता कामा नये. आपल्या कामाशी एकरूप कसे व्हावे याविषयी मारुतीची गोष्ट तुमच्या स्मरणात असेलच. एकदा रामाने मारुतीच्या एकनिष्ठ सेवेवर खूश होऊन त्यास रत्नांचा हार बक्षीस दिला. त्या हाराच्या किमतीकडे लक्ष न देता त्यात आपला मालक राम आहे की नाही ते पाहण्यासाठी मारुतीने तो हार दातांनी फोडून त्याचा चुरा केला आणि त्यात राम न सापडल्याने तो फेकून दिला. ही दंतकथा असली तरी नोकराने मालकाविषयी एकनिष्ठ भक्ती ठेवावी हे त्यातील सार घेण्यासारखे आहे.

उत्कंठित होणे मन ।
तेचि खूण सेवकाची ।।

यात तुकारामाने म्हटल्याप्रमाणे तुम्हाला आपल्या कामाविषयी उत्सुकता किंवा उत्कंठा लागली पाहिजे आणि अशा रीतीने तुम्ही आपापले काम काळजीपूर्वक व समजुतीने केले तरच तुम्ही आपले कर्तव्य केले, असे म्हणता येईल.

साधने :

कोणाही नोकरास आपल्या मालकाची नोकरी उत्तम प्रकारे करण्यासाठी त्यास जी जी कामे करावयाची असतील त्यांचे पूर्ण ज्ञान, अशी कामे करण्याकरिता आवश्यक शिक्षण, शिस्त, नियमांची माहिती इत्यादी गोष्टींची जरूर असते. अर्थात या सर्व बाबतींचे ज्ञान नोकराने प्रथम करून घेतले पाहिजे. कारण त्यापैकी जरी एका गोष्टीचे ज्ञान नसले तरी नोकराच्या कामकाजात कमतरता येण्यासारखी असते. कामकाजाचे ज्ञान हे जसे आवश्यक तसेच नोकराला आपल्या कामाविषयी आवड व कामाचा सराव याची जरुरी आहे. वास्तविक, व्यवहारातील दरेक कामात मनुष्याला पूर्ण यश प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर त्याने आपल्या कामात आवड ठेवून कामाविषयीचे ज्ञान मिळविले पाहिजे आणि असे ज्ञान मिळाल्यावर ते कायम ठेवण्यासाठी त्याचा सराव ठेवला पाहिजे. काही नोकर आपल्या कामात बिलकूल उत्साह बाळगीत नाहीत अथवा शक्य तितक्या नेटाने काम करीत नाहीत. अर्थात उत्साहाशिवाय त्यांनी केलेले काम चांगले होत नाही. तसेच आपल्या कामाविषयीचे ज्ञान नोकरांनी न मिळविले तर त्यांच्याकडून वारंवार चुका होऊन यजमानास निष्कारण त्रास होतो. एवढेच नव्हे तर अशा नोकरास नोकरीत ठेविण्याचा हेतूही पार पडत नाही. उदा. बंगलेवाल्याचे काम करणाऱ्यास महाराजांच्या लिहिण्याच्या टेबलावर एकंदर काय काय वस्तू लागतात व त्या टेबलावर कशा रीतीने मांडाव्या, याचे ज्ञान नसेल तर त्याचा यजमानास काहीच उपयोग न होऊन, उलट त्याला निष्कारण तकलीफ मात्र होते. अर्थात, नोकराला आपल्या कार्याविषयी आवड व पूर्ण ज्ञान ही पाहिजेत. त्याचप्रमाणे त्याने "वपराती कुंचा हमेशा उजळी रहे," या गुजराथी म्हणीप्रमाणे आपल्या कामाचा सराव किंवा अभ्यास चालू ठेविला पाहिजे. तसे न केले तर नोकराच्या ज्ञानात कमीपणा येऊन, त्यास आपले कर्तव्य पाहिजे तितक्या चांगल्या रीतीने करता येत नाही. उदाहरणार्थ, घोड्यावर बसण्याची नोकरी करणारा नोकर एक - दोन महिने घोड्यावर न बसला तर त्या काळानंतर घोडा कदाचित आपल्या धन्याची ओळख विसरून त्यास सुखाने बसू देणार नाही किंवा नोकरही घोड्यास आपल्या कह्यात ठेवू शकणार नाही. तसेच गवईलोक आपल्या गाण्याची रोज तालीम न करतील तर त्यांच्या आवाजात कमीपणा येऊन ऐकणाराचे मन पाहिजे त्याप्रमाणे ते आनंदित करू शकणार नाहीत. सारांश, आपल्या कामकाजास जरूर अशा सर्व बाबतींचे ज्ञान मिळवून कोणतेही काम असो ते आवडीने व आस्थापूर्वक करण्याची सवय ठेविली पाहिजे. अशा रीतीने काम करण्याची नोकरांना एकदा सवय लागली म्हणजे मोठमोठी कामे हाती घेऊन ती पार पाडण्याची त्यांच्या अंगी शक्ती येईल.

श्रमविभाग व साध्य :

महाराजांचे आरोग्य, मनःस्वास्थ्य व लौकिक ही सांभाळण्याकरिता खानगीतील निरनिराळ्या कारखान्यांना श्रमविभागाच्या तत्त्वावर कामे वाटून देण्यात आली आहेत. त्याचा हेतू एवढाच की, एकाच मनुष्याला जास्त काम न पडता इच्छित कार्य लवकर व सुरळीत व्हावे. अर्थात महाराजांच्या सुखसोयी हे ध्येय असून ते साधण्याकरिताच केवळ निरनिराळ्या हुद्द्यांचे नोकर नेमण्यात आलेले असतात, हे नोकरलोक पदोपदी विसरतात. यजमानाचे सुख हे जे अखेरचे

ध्येय ते बाजूला राहून लोक आपापल्या कामाचेच बंड माजवितात. व्यवहारातही पुष्कळ वेळा असाच अनुभव येतो की, मनुष्य आपले ध्येय विसरून साधनालाच महत्त्व देत बसतो. देव भावाचा भुकेला असून त्याची कोणत्याही प्रकारे भक्ती केली असता ती त्याला आवडते; परंतु अनुभव असा आहे की, खरी भक्ती बाजूस राहून लोक औपचारिक व दिखाऊ गोष्टींचेच स्तोम माजवितात. दगडाच्या मूर्तीची सेवा करण्यामध्ये, नैवेद्यसमर्पणाच्या वेळी नारळ फोडून आतील खोबरे स्वतः भक्षण करून मूर्तीच्या वाट्यास अखेर नरोटीस येते. मूर्ती निर्जीव असल्यामुळे अर्थात त्याबद्दल तक्रार होणे शक्य नाही; परंतु तीच दांभिक वृत्ती सजीवप्राण्यासंबंधी दाखविली तर तिचा स्वीकार कसा होईल, हे विस्ताराने सांगणे अनावश्यक आहे. अर्थात "ये यथा मा प्रपद्यते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।" या न्यायाने जशास तसेच घडून अशा सेवेची परिपूर्ती शिक्षेमध्येच होणे हे यथायोग्य होय. महाराजांच्या सुखाकरिता नोकर नेमण्यात येतात. अर्थात महाराजांना सुख न होऊन उलट गैरसोय होऊ लागली तर अशा नोकरांचा कवडीचाही उपयोग नाही, असेच म्हणावे लागते. हुजरे, परिवेषक, नाईक, चोपदार, बंगलेवाले इत्यादी निरनिराळ्या हुद्द्यांचे नोकर महाराजांच्या तैनातीत असतात. अर्थात महाराजांच्या सुखसोयी हे या सर्वांचे आद्य कर्तव्य होय; परंतु हे नोकर महाराजांच्या तैनातीपेक्षा आपापल्या कामासच महत्त्व देतात व आपल्यापुरते पाहतात. आपल्या स्वतःच्या ठरीव कामाखेरीज इतर काम अडीअडचणींच्या वेळीही करण्याची तत्परता त्यांच्यात दिसून येत नाही, ही खेदाची गोष्ट आहे. त्यांचे अस्तित्व त्यांच्या ठराविक नोकरीकरिताच नसून वास्तविक महाराजांच्या एकंदर सुखसोयीसाठी आहे, हे त्यांच्या ध्यानात येत नाही. अशी भावना नोकरांनी न ठेवल्याने मालकाची कशी गैरसोय होते याची माझ्या अनुभवातील काही उदाहरणे तुम्हास सांगतो. एकदा महाराज विलायतेहून आले, त्याचदिवशी राजवाड्यात आल्याबरोबर त्यांना हुजऱ्याजवळ पिण्यास पाणी मागितले. हुजऱ्याने कोठारात कळवून पाणी आणण्यास सांगितले. कोठाऱ्याने त्यास कळविले की, महाराजांना पाणी देण्याचे काम तुमचे आहे. त्यावर हुजऱ्याने कोठाऱ्यास उलट कळविले की, हे काम माझे नसून तुमचेच आहे. याचा परिणाम असा झाला की, महाराजांना अर्धा तासपावेतो प्यावयास पाणी मिळाले नाही!

तसेच, एकदा महाराज चहा पीत असता दुसऱ्या एका गृहस्थासाठी निराळे टेबल आणण्यास परिवेषकास महाराजांनी सांगितले. वास्तविक हे काम अगदी सोपे असून त्यास सहज करता येण्यासारखे होते; परंतु महाराजांचे सुख व त्यांची सोय हे आपले मुख्य कर्तव्य असल्याची त्यास जाणीव नसल्याने त्याने ते काम आपले नसून बंगलेवाल्याचे आहे असे सांगितले. अर्थात असा जबाब देण्याबद्दल त्या परिवेषकाला नोकरीतून कमी करावे लागले. त्यावरून कोणीकडूनही मालकास सुख व्हावे हे ध्येय विसरून कामे केल्याने मालकाची कशी गैरसोय होते ते तुम्हाला कळून येईल. मालकाचे सुख हे ध्येय प्राप्त करण्यासाठी ध्येयाची जाणीव ठेवून त्याप्रमाणे नोकरांनी कामे केली पाहिजे. आपल्या वरिष्ठांच्या आज्ञा बजाविताना त्या आज्ञा मालकाचे सुख डोळ्यांसमोर ठेवून समंजसपणे बजाविल्या पाहिजेत हे नोकरलोक कसे विसरतात, त्याचे एक उदाहरण मला आठवते ते येथे सांगतो. राजवाड्यात एकदा भोजनाचा कार्यक्रम होता. त्यावेळी

महाराज व इतर मंडळी यांच्यासाठी खुर्च्या लावण्यात येऊन त्या व्यवस्थेत फिरवाफिरव न करण्याबद्दल सरबंगलेवाल्याकडून बंगलेवाल्यांना बजाविण्यात आले होते. पुढे ही खुर्च्यांची व्यवस्था महाराजांना सोईची नसल्याचे दिसून आल्यावर वास्तविक त्या व्यवस्थेत तात्काळ फेरबद्दल करावयास पाहिजे होता. परंतु सरबंगलेवाले याच्या हुकुमामुळे खुर्च्यांची फिरवाफिरव करण्यास बंगलेवाले चटकन तयार होईनात. यावरून लहान-मोठे सर्व नोकर आपापल्या वरिष्ठांच्या आज्ञा आंधळेपणाने पाळण्यात दंग राहून यमजमानाचे सुख हे जे आपल्या कार्याचे मुख्य ध्येय ते कसे विसरतात, ते कळून येईल. नोकरलोक आपली कामे केवळ यंत्राप्रमाणे करतात, असे पुष्कळदा आढळून येते. आपणास कराव्या लागणाऱ्या कामामध्ये बुद्धी वापरून त्यासंबंधीची पूर्ण माहिती ते मिळवित नाहीत. त्यामुळे यजमानास अशा नोकरांचा पाहिजे तितका उपयोग होऊ शकत नाही. एकदा महाराजांनी त्यांच्या स्नानगृहातील स्नानपात्रात (Bath - tub) नळ सोडला असता त्यात गरम पाणी किती वेळाने येते आणि अशा पाण्याने स्नानपात्र भरण्यास किती वेळ लागतो असा प्रश्न त्या कामावरील स्नानकास विचारला. या स्नानकाची नोकरी वीस वर्षे होऊन त्याने वीस वर्षे हेच काम केले होते. तथापि महाराजांच्या या प्रश्नात 'मला माहिती नाही' असे त्याने उत्तर दिले! या सर्व गोष्टींचे कारण एवढेच दिसते की, नोकरलोक आपल्या कर्तव्याचे पूर्ण ज्ञान मिळवित नसून कोणीकडूनही महाराजांचे काम सहकार्याने व समंजसपणे करावयाचे हे ध्येय ते विसरतात. कामाची वाटणी सोईकरिता करण्यात येते. नोकरांची जबाबदारी कमी करण्यासाठी नव्हे. सोन्याचे निरनिराळ्या प्रकारचे अलंकार तयार करून त्यांना निरनिराळी नावे देण्यात आली असली. तरी त्यात सोने ही एकच मूलभूत वस्तू असते. तद्वत राजसेवेसाठी निरनिराळ्या हुद्द्यांचे नोकर असून त्यांची कामे निरनिराळ्या प्रकारची असली तरी त्या सर्वांचे धोरण व ध्येय राजसौख्य हे एकच असले पाहिजे हे सांगावयास नकोच.

संघटना व सहसंघटना :

महाराजांचे स्वास्थ्य व लौकिक सांभाळणे हे खानगी खात्याचे मुख्य ध्येय होय. ते प्राप्त करण्यासाठी खानगीतील सर्व प्रकारच्या हुद्द्यांच्या नोकरांनी एकमेकांस मदत केली पाहिजे. "एकमेका साह्य करू। अवघे धरू सुपंथ।" या वचनाप्रमाणे एकमेकास आनंदाने मदत करून आपापले कर्तव्य शक्य तितक्या चांगल्या प्रकारे करण्यास नोकरांनी झटले पाहिजे. खानगी कारभारी हे खानगीच्या एकंदर कारभाराकरिता जबाबदार आहेत; परंतु तसे असले तरी तुमच्या साहाय्यावाचून ते एकटे कोणतेही महत्त्वाचे काम करू शकणार नाहीत. खानगी खात्यातील कारखाने व नोकर हे एकाच शरीराचे निरनिराळे अवयव आहेत. अर्थात यातील एक अवयव जर बधिर होऊन कामास निरुपयोगी झाला, तर तेवढ्यापुरते ते शरीरयंत्र विस्कळीत झाल्यावाचून राहणार नाही. शरीरातील डोळे, हात, पाय इत्यादी सर्व अवयव शाबूत राहून ते एकसारखे काम करतील, तरच मनुष्याला आपले रोजचे व्यवहार चांगल्या रीतीने करता येतील. अर्थात यातील एका अवयवात जर कमीपणा असेल, तर तितक्या प्रमाणात मनुष्याला कामकाजास अडथळे येतील. त्याचप्रमाणे नोकर जर आपल्या कामास लायक नसेल, तर त्या मानाने त्या कारखान्याचे काम बिघडल्यावाचून राहणार नाही. तसेच महाराजांसन्निध काम करणाऱ्या नोकरांपैकी दरएकजण

आपल्या कामात व महाराज सांगतील ते काम करण्यात तत्पर असला पाहिजे. कारण त्यास सांगितलेले काम जर कदाचित तो विसरला तर त्याचा परिणाम फार दूरवर पोहोचून त्याच्या विसराळूपणामुळे पुष्कळ लोकांना गैरसोय होते. यासाठी खानगीतील व विशेषतः महाराजांसन्निध काम करणाऱ्यांनी अत्यंत लक्ष राखले पाहिजे. राजवाड्यातील नोकर पगाराने लहान असला तरी कामाच्या परिणामाचा विचार करता अशा नोकराच्या कामाचे महत्त्व अतिशय आहे. एखाद्या यांत्रिक कारखाना तुम्हापैकी पुष्कळांनी पाहिला असेल. तेथील एखाद्या मोठ्या यंत्रात लहानमोठी अशी अनेक चाके असतात. ती पाहताक्षणी तुम्हाला असे वाटेल की, या यंत्रात इतकी ही लहानमोठी चाके कशाला आणि त्यातील एक-दोन चाके गळून पडली तरी कोणास समजणार आहे ? परंतु ही समजूत खोटी आहे. त्या यत्रांतील मोठ्या चाकाइतकेच अत्यंत लहान चाकासही महत्त्व आहे. एखादे लहानसे चाक जरी नादुरुस्त झाले तरी कुशल इंजिनिअर ते चटकन शोधून काढतो व प्रथम दुरुस्त करतो. कारण या एका चाकाच्या मजबुतीवर त्याचे सर्व यंत्र अवलंबून असते. याचप्रमाणे खात्याच्या कारभारात एखाद्या लहान नोकरानेही थोडीशी जरी चूक केली तरी एकंदर खात्यास ज्याची जाणीव झाल्याखेरीज राहत नाही. दरएक नोकर, मग तो कितीही कनिष्ठ असो, खात्यातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. अर्थात खात्याच्या कारभारात अशा नोकराच्या कामाचे महत्त्व आहे. कार्याचे महत्त्व व परिणाम लक्षात घेता नोकरांनी हा कनिष्ठ, हा वरिष्ठ असा भेद बाळगणे उचित नव्हे. संघटना व सहसंघटना या दोहोचेही महत्त्व विसरून चालणार नाही. एका कारखान्यातील निरनिराळ्या नोकरांत संघटन अथवा सहकार्य असेल तरच त्या कारखान्याची कामे सुरळीतपणे होऊ शकतील. दरएक कारखान्याच्या घटनेत निरनिराळ्या नोकरांची कामे ठरविण्यात आलेली असतात; परंतु प्रसंगविशेषी कोणी नोकर नोकरीवर न आला तर त्याचे कामही आपल्या ठरीव कामाउपरान्त करण्याचा इतर नोकरांस प्रसंग येतो. अर्थात सर्वांनी मिळून कारखान्यांची कामे बिनतक्रार, काळजीपूर्वक व समंजसपणे केली तरच त्या कारखान्यात संघटन आहे असे म्हणता येईल. खानगीच्या कारखान्यांतील काही कामे एका व्यक्तीने, तर काही कामे व्यक्तीच्या समुदायाने करण्याची असतात. एका नोकराच्या चुकीचे परिणामही जसे सर्वांना भोगावे लागतात, तद्वत सामुदायिक कार्यातही एखाद्या नोकराच्या हलगर्जीपणामुळे कार्यांचा नाश होण्याचा संभव असतो. याला आपण फरासखान्याकडील तंबू लावण्याचे उदाहरण घेऊ. एखादा मोठा तंबू लावण्यासाठी निदान दहा-बारा नोकरांची जरूरत असते. त्यापैकी कोणी तंबूच्या रश्शा ओढतात, तर कोणी मेखा मारतात. तसेच तंबूमध्ये कोणी खुर्च्या, कोणी कोच लावतात, तर कोणी बिछायत करतात. अशा रीतीने नोकरांचा समुदाय कर्तव्यदक्ष राहिल्याने तंबू लावण्याची व्यवस्था होते; परंतु समजा यातील एखादा नोकर कामचुकारपणा किंवा हलगर्जीपणा करून तंबूच्या मेखा जमिनीत बरोबर न रोवली तर त्यामुळे कदाचित तंबू खाली पडण्याचा प्रसंग येईल. यावरून यःकश्चित मेखा मारण्याचे कामही किती महत्त्वाचे आहे, हे ध्यानी येईल. अशा नोकरांचे काम दिसावयास क्षुल्लक असले तरी ते महत्त्वाचे असते.

"कांकरे कांकरे पाळ बंधाय; ने टीपे टीपे सरोवर भराय ।।"

म्हणजे थोडी थोडी माती एकत्र करण्याने मोठी पाळ बांधता येऊन त्या योगे पाण्याचा मोठा प्रवाहही अडविता येईल व थेंब थेंब पाणी जर एकसारखे टाकीत गेले तर सरोवरही भरून जाईल, अशा अर्थाच्या त्या गुजराती सुभाषिताप्रमाणे लहान-लहान कामे एकत्र करूनच मोठे काम होत असते, हे तुमच्या सहज लक्षात येईल. मात्र सामुदायिक कार्यात प्रत्येक नोकरास आपल्या गटातील इतर नोकरांच्या कर्तव्यमर्यादेची जाणीव असेल, तर काम चांगले व लवकर होईल. आता कारखान्यांतील नोकरांत जसे संघटन अवश्य तसेच निरनिराळ्या कारखान्यांमध्ये सहसंघटनेची जरुरी आहे. आपण खात्याचा एक महत्त्वाचा घटक आहोत अशी दरएक कारखान्याची भावना असली पाहिजे. खानगी खाते हे महाराजांच्या मनोरंजनाकरिता एक तंतुवाद्य कल्पिले तर खानगीचे कारखाने हे जणू त्या वाद्यांतील निरनिराळ्या तारा होत. अर्थात या तारांमधून सुरेल संगीत निर्माण होण्यास तंतुवाद्याच्या सर्व तारा एकसारख्या सुरेल आवाजात वाजणे जसे आवश्यक तसेच खानगी खात्याचे ध्येय जे यजमानसुख ते प्राप्त करण्यासाठी निरनिराळ्या कारखान्यांमध्ये सहसंघटना असणे जरुरीचे आहे. संघटना अथवा सहसंघटना यांचे महत्त्व अतिशय आहे. यजमानाच्या घरी सर्व सेवा सारख्याच आहेत. तुमचा पेशा कोणताही असो, तुम्ही आपापल्या पेशाचे काम व सहकार्याचे तत्त्व ओळखून प्रसंगविशेषी इतर पेचाचेही काम तत्परतेने व समंजसपणे केले, तरच तुम्ही आपले कर्तव्य केले असे म्हणता येईल. यजमानाचे काम करण्याने पर्यायाने तुम्ही आपलेच काम करीत असता हे विसरू नका.

कर्तव्याचे पूर्ण ज्ञान :

प्रत्यही जगाचे पाऊल पुढे पडत असून नानाविध सुधारणा व घडामोडी जगात चालू आहेत. त्यांच्याकडे सतत नजर ठेवून दरएक नोकराने, आपापल्या कारखान्यांची कामे सुरळीत चालून त्यात उत्तरोत्तर कशी सुधारणा होत जाईल, त्याची खंत बाळगिली पाहिजे. यासाठी प्रथम त्याने आपल्या कारखान्याच्या कामकाजाच्या स्वरूपाचा सांगोपांग अभ्यास केला पाहिजे. कारण, त्याशिवाय त्यास आपल्या हाताखालील नोकरांत स्वतःविषयी विश्वास उत्पन्न करून त्यांच्याकडे झटपटीने व बिनचूक कामे करवून घेता येणार नाहीत. 'आधी केले, मग सांगितले' या समर्थांच्या वचनाप्रमाणे त्याचा बाणा पाहिजे. केवळ आलेल्या कागदावर सही करण्याने अंमलदाराने आपले कर्तव्य केलेसे होत नाही, तर दरएक नोकराने आपणास कराव्या लागणाऱ्या एकंदर कर्तव्याचे ज्ञान करून घेऊन तत्संबंधीची पूर्ण माहिती मिळविली पाहिजे.

राजपुत्रादिकांच्या संगोपनाचे ज्ञान :

राजवाड्यातील नोकरांचा राजपुत्रादींशीही संबंध येत असतो. अर्थात राजकुमारांचे संगोपन कसे करावे, त्यांना शिक्षण कसे द्यावे व त्यांच्या मनात स्वतःच्या बडेजावासंबंधीच्या विपरीत कल्पना भरवून दिल्याने कसे वाईट परिणाम होतात, त्याची अंगत नोकरांना माहिती असणे अवश्य आहे. तसेच आपल्या सहवासांत येणाऱ्या माणसांच्या स्वभावाची पारख चटकन कशी करावी व अशा मंडळातून चांगली व वाईट माणसं कशी निवडावी, याचे ज्ञान राजकुमारादिकांना असणे अत्यावश्यक आहे. कारण अशा माहितीच्या अभावी त्यांना व्यवहारात पदोपदी फसण्याचा प्रसंग येऊन, त्यामुळे आयुष्यात बरेच नुकसान भोगण्याचा प्रसंग येतो. अर्थात अशा प्रकारचे

ज्ञान राजपुत्रादिकांना करून देण्यासाठी असे ज्ञान प्रथम नजीकच्या मंडळींना असणे खास जरुरीचे आहे; परंतु त्यांना या गोष्टींचे ज्ञान नसते ही खेदाची गोष्ट होय. भावी आयुष्यामध्ये स्वतःवर पडणाऱ्या जबाबदारीकरिता राजपुत्रांना क्रमशः अशा प्रकारे तयार करावे याची या मंडळींना बरोबर कल्पनाही नसते. अर्थातच अशा मंडळींकडे राजपुत्रांच्या संगोपनाचे महत्त्वाचे काम सोपविले गेले म्हणजे काय परिणाम होणार हे सांगणे नकोच. केवळ खुशामत करून आपली स्वतःची चंगळ करून घेण्यासाठी अशा लोकांची प्रवृत्ती असते. नजीकच्या मंडळीमधील इष्टानिष्ट, बरेवाईट व आरंभी कडू पण परिणामी मधुर अशा गोष्टींची पूर्ण कल्पना नसल्याने राजपुत्रादिकांना व्यवहारज्ञानाची यथार्थ कल्पना न येता, स्वतःच्या बडेजावाच्या खोट्या गोष्टींचाच त्यांच्या मनावर पगडा बसतो. अर्थात त्याचा अनिष्ट परिणाम त्यांना व इतरांना पुढे जन्मभर भोगावा लागतो. सामान्य स्थितीतल्या मुलांना आसमंतात फिरून एकंदर वातावरण निरीक्षण करण्याच्या मुबलक संधी मिळतात. राजपुत्रांच्या किंवा राजाच्या विवक्षित परिस्थितीमुळे हे वातावरण लाभणे त्यांना अशक्य असते. त्यांच्याभोवती गुरफटून राहणारी थोडीशी मंडळी हीच त्यांचे सर्व जग बनून राहते. अर्थात या मंडळींच्या व्यक्तीविषयक गुणावगुणांचा ठसा त्यांच्या मनावर उमटल्याशिवाय राहत नाही. वास्तविक ज्ञान ही कोणाची एकट्याची मिरास नसून ते मिळविण्यासाठी सर्वांना सारख्याच तऱ्हेची संधी मिळावयास पाहिजे. अशा परिस्थितीत राजपुत्रादिकांना योग्य ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी त्यांच्याजवळ राहणाऱ्या मंडळींची निवड किती काळजीपूर्वक व सारासारविचार करून झाली पाहिजे हे सहज समजण्यासारखे आहे. खरोखर देशाचे कल्याण करावयाचे असेल तर लहानापासून थोरांपर्यंत सर्वांनी समंजस दृष्टी ठेवली पाहिजे.

अंगत नोकरांतील अज्ञान :

तक्रार करण्याच्या उद्देशाने नव्हे; परंतु ओघानेच आले म्हणून सांगतो. माझ्या लहानपणी मजभोवती जी मंडळी होती त्यापैकी काही गतानुगणिक होती म्हणा. किंवा त्यांना या बाबतीत जितकी समंजसपणे काळजी घ्यावयास हवी होती तितकी घेतली नाही म्हणून म्हणा, त्यांना खरा धर्म कोणता, दान कोणास व कसे द्यावे, काय खावे, काय प्यावे, शरीराचा सांभाळ कसा करावा वगैरे गोष्टी चांगल्या रीतीने शिकविल्या नाहीत. तसेच त्या वेळच्या मंडळींत आपुलकीच्या भावनेने पाहणारी व समंजस कळकळीची मंडळी फार थोडी होती व मंडळींना आणि त्या काळी लोकांनाही आहारशास्त्राचे म्हणजे शरीरास पोषक असा आहार कोणता, साध्या; पण पौष्टिक आहाराचे फायदे, तसेच चमचमीत आणि तळीव पदार्थांपासून शरीरावर होणारे दुष्परिणाम इत्यादी गोष्टींचे ज्ञान यथातथाच असे. एवढेच नव्हे तर असे अनिष्ट पदार्थ खाणे हे मोठेपणाचे व शिष्टाचाराचे लक्षण समजले जात असे. त्यामुळे मसाल्याचे रसरसलेले असे पुष्कळ वातुळ, तिखट; पण स्वादिष्ट पदार्थ माझ्या दररोज खाण्यात येत. अर्थात असे पदार्थ यजमानास खावयास देण्याने इतर मंडळींना तुपसाखरेची चोरी करण्यास अनायासे संधी मिळत असे, ही गोष्ट वेगळी; परंतु यावरून जी मंडळी चांगली होती व ज्यांनी माझ्या हिताकडे लक्ष दिले होते त्यांच्या उपकाराची मला जाणीव नाही असे मात्र समजू नये.

समंजस काटकसर :

मनुष्यप्राण्यास परमेश्वराने बुद्धी दिली असून तिचा बरोबर उपयोग करण्याकरिता तो जबाबदार आहे. कोणतेही हलके काम केल्याने मनुष्यास हलकेपणा येत नाही. मानापमान हा माणसाच्या लहानमोठ्या हुद्द्यावर अवलंबून नसतो. आपले प्राप्त कर्तव्य, मग ते कोणतेही असो, उत्तम रीतीने पार पाडण्यावरच मुनष्याची योग्यता अवलंबून असते. परिस्थितीनुसार मोठ्या हुद्द्याच्या माणसास लहान काम करण्याचा व लहान माणसास मोठ्या हुद्द्याचे काम करण्याचा अशा रीतीने अरसपरस प्रसंग येतो; परंतु एवढ्यावरून या माणसाची योग्यता कमी अगर जास्ती लेखणे शहाणपणाचे नव्हे. याच तत्त्वाचे ज्ञान नोकरांमध्ये सदैव जागृत राहावे व कार्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन नोकरांचा लहानमोठा हा भेद विसरून जावा या उद्देशाने तसेच लहान नोकरांनाही मोठे काम करण्याची संधी मिळून उत्तेजन मिळावे या हेतूने मी काही नोकरांना मानकऱ्यांच्या जागा दिल्या. त्यांना मोठा पगार दिला व दरबारी मंडळीत त्यांची नावे घालून त्यांचा सामाजिक दर्जाही वाढविण्याचा प्रयत्न केला. पण या प्रयत्नात जसे फळ यावे तसे आले नाही याचा मला खेद वाटतो. महाराजांच्या सुखसोयी पाहणे हे या लोकांचे काम होते. परंतु व्यवहारज्ञानाच्या अभावी ते त्यांच्याकडून समाधानकारक रीतीने होत नसे. या ठिकाणी मला एक गोष्ट आठवते ती अशी : मी एकवीस वर्षांचा असताना एकदा प्रांतात दौऱ्यावर गेलो होतो. तेव्हा या मंडळींपैकी काही नोकरांना बोभाटा होऊ नये व महाराज कोणत्या वेळी काय मागतील त्याचा नेम नाही म्हणून माझे सोळाव्या वर्षांचे कपडे व पादत्राणही प्रांतस्वारीत नेली होती. कोणत्या वेळी महाराजांना काय वस्तू लागतात त्याचे अज्ञान या लोकांत असते; परंतु महाराजांकडून कदाचित होणाऱ्या बोभाट्याच्या खोट्या सबबीखाली नोकरलोक आपले अज्ञान झाकण्याचा प्रयत्न करतात व अप्रत्यक्षपणे यजमानास कमीपणा आणतात. अशा रीतीने बोभाट्याचा आव आणून पैच्या ठिकाणी रुपया खर्च करणे हे समंजसपणाचे मानता येणार नाही. या पद्धतीने आपण आपले व्यवहार करू लागलो तर काय परिणाम होईल हे वर्णन करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. 'आयजीच्या जिवावर बायजी उदार,' असे न करता जणू आपलेच घर आहे असे समजून सर्व प्रकारचे खर्च काटकसरीने केले पाहिजेत हे लक्षात ठेवा.

मत्सर व अज्ञान यांचा परिणाम :

महाराजांच्या सन्निध काम करणाऱ्या लोकांमध्ये मत्सर, हेवा, असूया व अज्ञान यामुळे एकमेकांसंबंधी अदेखाई फार असल्यास त्यांच्याकडून यजमानाच्या सुखदुःखाचा विचार बेताबातानेच होणार हे उघड आहे. सर्वांनी मिळून सहकार्याने आपापली कामे करून महाराजांच्या सुखसोयी पाहण्याकडे अशा लोकांचे अर्थातून दुर्लक्ष होते. एकमेकांचा मत्सर करून व छिद्रान्वेषी बुद्धीने दुसऱ्याचे उणे केव्हा दिसते हे पाहण्याकडेच त्यांचा विशेष कल असतो. यजमानाचे सुख हे मुख्य ध्येय असून ते साधण्याकरिता आपण आहात याची जाणीव न ठेवता आपला स्वार्थ कसा साधता येईल याकडेच त्यांचे सर्व लक्ष असते. मत्सर, अज्ञान इत्यादिकांचा काय परिणाम होतो हे सविस्तर सांगण्याची आवश्यकता नाही. या दुगुर्णामुळे मोठमोठ्या राष्ट्राची व विशेषतः हिंदुस्थानची पायमल्ली होऊन त्यास परावलंबीपणा आला आहे.

सत्संगती :

महाराजांसन्निध काम करणाऱ्यांनी निर्व्यसनी राहिले पाहिजे. कोणतेही दुर्व्यसन वाईटच. व्यसनामुळे मनुष्य आपले कर्तव्य विसरतो व त्यामुळे त्याचे, त्याच्या कुटुंबाचे व त्याच्या सहवासात येणाऱ्या सर्वांचे फार नुकसान होते. यासाठी तुम्ही निर्व्यसनी राहा. शक्य तितके निर्व्यसनी राहण्याने मनुष्याची बुद्धी वाढून त्याची कार्यक्षमताही वाढते. व्यसनाधीन मनुष्य साधारणतः कोणतेही महत्त्वाचे काम करण्यास नालायक बनतो. याकरिता तुम्ही स्वतः व्यसनी न होता व्यसनी लोकांच्या संगतीपासूनही दूर राहा; कारण मनुष्यावर संगतीचा फार परिणाम होत असतो. एवढेच नव्हे तर मनुष्याची परीक्षा ज्या माणसाशी त्याची संगत असते त्याच्यावरूनच करण्यात येते. तेव्हा नेहमी चांगली संगत ठेवून व्यसनी लोकांच्या नादी न लागता तुम्ही निर्व्यसनी, सच्छिल, सुस्वभावी व सद्विवेकी होण्याचा प्रयत्न करा. जितके कामाचे महत्त्व किंवा उपयुक्तता जास्त तितकी या गुणांची आवश्यकता जास्त हे नेहमी ध्यानात ठेवा.

लंडे गुंडे हिरसे तट्टू
यांची संगत धरू नको ।
ढोंगी चंगी बटकी सटकी
यांच्या मेळ्यात बसू नको ।
नरदेहासी येऊन प्राण्या
दुष्ट वासना धरू नको ।।

या अनंतफंदीने लिहिलेल्या कटावाचे खास मनन करण्यासारखे आहे.

निरीक्षणशक्ती व स्पष्टोक्तीचा अभाव :

आपल्या लोकांत निरीक्षणशक्तीचा अभाव दिसून येतो. यदाकदाचित काही गोष्टी उमगल्याच आणि तत्संबंधी विचार मनात घोळत असले तरी ते बोलून दाखविण्याची हिंमत नसल्यामुळे किंवा ते विचार समजाविण्याच्या शक्तीच्या अभावामुळे त्यांचा काही उपयोग होत नाही. याप्रमाणे विचारांची परिस्फुटता न झाल्यामुळे यजमानास त्यांच्या अंतःस्थ विचाराबद्दल केवळ तर्कावर विसंबून राहावे लागते. मनमोकळेपणाने विचारविनिमय न झाल्यामुळे परिणामी यजमानास अशा लोकांकडून मिळावी तितकी मदत मिळत नाही. अर्थातच अशा परिस्थितीमुळे सर्वांगीण प्रगती करणे किती दुर्घट होऊन बसते हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे.

स्वच्छतेचे महत्त्व

स्वच्छतेचे महत्त्व दरएक नोकराने ओळखिले पाहिजे. स्वच्छता ठेविल्याने मनुष्य सांसर्गिक रोगांपासून दूर राहून त्यास निरोगी राहता येते. स्वच्छता व आरोग्य यांचा निकट संबंध आहे. ''Cleanliness is next to godliness'' या इंग्रजी अथवा 'हात फिरे, तेथे लक्ष्मी फिरे,' या मराठी वाक्यात स्वच्छतेचे महत्त्व सुंदर रीतीने वर्णिले आहे.

दरएक व्यक्तीने तसेच नोकराने आपल्या व आपल्या यजमानाच्या वस्तू स्वच्छ ठेवण्याकडे लक्ष ठेवावे. काही नोकरांना खोलीतच कोठे तरी थुंकण्याची वाईट सवय असते. तुमच्या घरात काय किंवा राजवाड्यात काय जेथे स्वच्छता असेल तेथे आरोग्य व आनंद नेहमी वास करीत

असतो. काही नोकर आपले शरीर व आपला पोशाख स्वच्छ व नीटनेटेका ठेवण्याकडे दुर्लक्ष करतात, हे अयोग्य होय. त्यांच्या अशा वाईट सवयींमुळे त्यांचे स्वतःचे व त्यांच्या धन्याचेही फार नुकसान होते, हे त्यांच्या ध्यानात येत नाही. पाकगृह, बंगला, फरासखाना यातील किंबहुना दरएक कारखान्यातील प्रत्येक नोकराने आपापले शरीर, पोषक तसेच आपल्या ताब्यात राहणाऱ्या वस्तू व पदार्थ कमालीचे स्वच्छ ठेविले पाहिजेत.

सुधारणा सुचवाव्यात :

राज्याचा व दरबाराचा इतमाम चालविणरे कारखाने राज्याच्या इभ्रतीस साजेसे व आवश्यक तितके प्रमाणशीर असले पाहिजेत. वैभव व थाटमाट ही योग्य प्रमाणात केली तर राजाच्या थोरपणास व सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने उपयोगी आहेत इतकेच नव्हे, तर आवश्यकही आहेत. म्हणून राजकुटुंबातील खाशांकडून घडून येणारे सामाजिक व्यवहार व शिष्टाचार यांची खानगी खात्याने चांगली माहिती मिळवून ते दुसऱ्यास शिकवावे. जुन्या काळापासून चालत येणाऱ्या व्यवहारामुळे होणारे नफे किंवा तोटे यांचे साधकबाधक प्रमाणाने परिशीलन केल्याशिवाय ते एकदम सोडून देणे योग्य नाही. दुसऱ्या राज्यात, संस्थानात व इतर ठिकाणी काय काय महत्त्वाच्या गोष्टी घडतात व काय काय सुधारणा होतात त्यांचे नोकरांनी हमेशा निरीक्षण करीत असावे व त्यातील ज्या बाबती आपल्या येथे फायदेशीर व उपयोगी पडतील त्या दाखल करण्याविषयी सुचवावे.

सुधारणा कशी असावी? :

सुधारणा करावयाची ती समंजस, विधायक, काटकसरीची, योग्य, प्रमाणशीर, उपयुक्त व शाश्वत स्वरूपाची असली पाहिजे. मात्र 'जुने तितके सोने' या म्हणीप्रमाणे केवळ जुन्यास किंवा 'नवे ते हवे' असे म्हणून केवळ नव्यास, योग्यायोग्यतेचा विचार केल्याशिवाय चिकटून बसू नये. सुधारणा कशा स्वरूपाच्या असाव्यात, याविषयी मी माझीच दोन-चार उदाहरणे देऊन तुम्हास सांगतो. म्हणजे त्यावरून तुम्हास स्पष्ट रीतीने कळून येईल. खानगीतील प्रत्येक कारखान्यातील बहुतेक प्रत्येक बाबतीत सुधारणा व योग्य वाटेल असे फेरफार केले आहेत.

प्रसाधनगृह :

पूर्वी प्रसाधनगृहात कपडे इत्यादी सामान कसे तरी व कोठे तरी अव्यवस्थित रीतीने ठेवण्यात येत असे. त्यामुळे एखादी वस्तू चटकन न सापडून निष्कारण वेळ जात असे. त्या काळी प्रसाधनगृहातील व्यवस्थेची नोकरांना कल्पनाच नव्हती. लोक अज्ञानी असल्यामुळे कोणत्या रंगाचा कपडा केव्हा घालावा व कोणता रंग कोठे खुलून दिसतो याचे त्यांना ज्ञान नसे. खमीस, कोट, विजार इत्यादी कपडे कोणत्या तऱ्हेचे व रंगाचे आणि ते केव्हा घालावे याची त्यांना माहिती नव्हती. नोकरामध्ये एखादाच जाणणारा व विवेकी असे, बाकीचे गतानुगतिक असत. त्यामुळे प्रसाधनगृहातील सामानाची बडदास्तही चांगली राहत नसे. तसेच प्रसाधनगृहात असताना जर प्यावयास पाणी लागले तर ते तेथे ठेवण्यात येत नसल्याने कोठारातून मागवावे लागे. हे सुधारण्याकरिता कपडे इत्यादी सामान ठेवण्याची पद्धती व त्याकरिता आवश्यक साहित्य पुरवून कामकाजाविषयी धोरणे घालून दिली.

बंगला खाते :

राजवाड्यातील फर्निचर-सामान स्वच्छ व सुशोभित आहे की नाही हे कोणी पाहत नसे. एवढेच नव्हे तर राजवाड्यात फर्निचर कोणत्या पद्धतीचे व कसे असावे त्याची नोकरांना नीटशी कल्पनाही नव्हती. अर्थात योग्य ज्ञानाच्या अभावी फर्निचर - सामान स्वच्छ व नीटनेटके ठेवण्याकडे नोकरांचे दुर्लक्ष होत असल्यास नवल नाही. हे सुधारण्याकरिता व पाश्चात्त्य धर्तीवर आपल्या लोकांना फर्निचर तयार करण्याची व ते सुव्यवस्थित ठेवण्याची कला यावी या उद्देशाने काही विद्यार्थ्यांना युरोपात शिक्षण घेण्यासाठी पाठविले व ते शिकून आल्यानंतर त्यांच्याकडे बंगला खात्यास लागणारे फर्निचर - सामान मागविणे व राजवाडे शृंगारणे इत्यादी काम दिले, मात्र त्यामुळे अशा लोकांच्या ज्ञानाचा फायदा घेऊन बडोद्यात पाश्चात्त्य धर्तीवर फर्निचर तयार करण्याचे कारखाने व उद्योगधंदे सुरू करण्याचे कार्य होऊ शकले नाही. याखेरीज सजावट करण्यात तज्ज्ञ असे युरोपियन लोकही नोकरीस ठेवून राजवाडे सजावटीसंबंधीच्या जरूर त्या सुधारणा घडवून आणल्या आणि त्यांच्याकडून तुम्हास या बाबतचे शिक्षण देवविले.

पाकगृह व प्रवासीगृह :

पाश्चात्त्य सूपशास्त्राचे शिक्षण घेण्यासाठी चार-पाच विद्यार्थी युरोपात पाठवून त्यांच्याकडून पाश्चात्त्य व एतद्देशीय सूपशास्त्रावर पुस्तके तयार करविली. तसेच, पदार्थ तयार करण्यास लागणाऱ्या वस्तूंची प्रमाणवारी ठरवून पक्के करण्याची पद्धती सुरू केली. या पुस्तकांचा आज तुम्हास तुमच्या नोकरीत पुष्कळ उपयोग होत आहे. बडोद्यात बाहेरगावाहून येणाऱ्या प्रतिष्ठित गृहस्थांच्या खानपानाच्या सोईसाठी येथे आधुनिक पद्धतीवर हॉटेल नसल्याने त्यांची फार गैरसोय होत असे. ही उणीव दूर करण्यासाठी हा हॉटेलचा धंदा येथे निघावा म्हणून युरोपातील हॉटेलच्या पद्धतीवर "बडोदा हॉटेल" नावाची संस्था काढली.

दानधर्म :

पूर्वी दानधर्म व देवस्थाने याकडे वाजवीपेक्षा फाजील खर्च होत असे. आपल्याकडील समजुतीप्रमाणे दानधर्म हे राजाचे व राज्याचेही भूषण होत. त्यामुळे राजाच्या अंगी असलेल्या उदात्त गुणांची सहज साक्ष पटते. तथापि, अशा धर्मादाय संस्था, त्यांच्या संस्थापकांचा हेतू, त्यांची कालमानानुसार असणारी आवश्यकता व त्यांचा होत असलेला प्रत्यक्ष उपयोग यांचा विवेकबुद्धीने विचार करावयास पाहिजे. तसे न करता केवळ लौकिक लालसेने किंवा अंधश्रद्धेने अशा धर्मादाय संस्था चालू ठेवणे किंवा त्यात इष्ट असेही फेरफार न करणे, हे समंजसपणाचे नाही. दानधर्म हा 'देशे काले च पात्रे च' या तीन गोष्टी लक्षात घेऊन करावयास पाहिजे. ज्या दानधर्मापासून चिरकालीन फलप्राप्ती होते व दारिद्र्य, आळस इत्यादी हानिकारक गुणांची वाढ न होता त्यांचे निरसन होण्यास जो कारणीभूत होतो तोच योग्य दानधर्म होय. मोठमोठे जलाशय बांधणे, औषधालये स्थापने अथवा ज्ञानाजर्नाच्या कामी मदत करणे अशा बाबतीसाठी होणारा दानधर्म उच्च प्रकारचा होय. याच धोरणाने देवघरात अंधश्रद्धा व वेडगळ समजुती यांच्या आधारावर होत असलेले विधी व आचार काही अंशी बंद केले असून फक्त लौकिक व

व्यवहारिकदृष्ट्या योग्य असे आचार व विधी चालू ठेविले आहेत. यातदेखील अद्याप सुधारणा करण्यास बरीच जागा आहे. सर्वास धर्म पाहिजे आहे, मात्र तो नैतिक असून ऐदीपणास उत्तेजन देणारा नसला पाहिजे.

प्रश्नावली व नमुने :

खानगी हिशेबी कचेरीत तसेच खानगीतील दरएक कारखान्यात काम कमी होऊन ते करण्यास सुलभ जावे या हेतूने प्रश्नावली व नमुने ठरवून देण्यात आले. वास्तविक पाहता या बाबतीत तुम्ही होऊन सुचवावयास पाहिजेत; पण त्याऐवजी मला स्वतःला हे काम करावे लागते हे उचित म्हणता येईल काय? तुमच्यामध्ये स्वतःच्या कामाविषयी आवड व कळकळ असेल तर अशा सुधारणा तुम्हास देखील सुचतील. तुम्हामध्ये स्वतः होऊन सूचना करणारे लोक विरळा. किंबहुना नाही म्हटले तरी चालण्यासारखे आहे. रात्रंदिवस तुम्हीच काम करणारे असल्यामुळे खऱ्या सुधारणा तुम्हीच सुचविल्या पाहिजेत. कारण तुमचेच काम आहे, असे जर तुम्ही केले तरच तुम्ही आपल्या ज्ञानाचा सदुपयोग केला असे म्हणता येईल.

शिक्षणाची आवश्यकता :

पुष्कळांची अशी समजूत आहे की, नोकरीमध्ये नोकराला आपल्या कामकाजासंबंधी आनुभविक शिक्षण देण्याची जरुरी नाही. कारण त्यांचे म्हणणे असे की, कामाला काम शिकविते; परंतु हा समज चुकीचा आहे. नोकराचा कोणताही पेशा असो त्याला त्याच्या पेशाचे शिक्षण न देऊन भागणार नाही. शिक्षित नोकर इतर नोकरांपेक्षा सहस्रपटींनी अधिक चांगले काम करू शकेल. बुद्धी, ज्ञान व सुसंस्कृत मन असणाऱ्या नोकराची जरूर सर्वत्र भासते. अशिक्षित नोकरास जी गोष्ट अवघड वाटते तीच शिक्षित नोकरास सुलभ वाटते.

शिक्षणाचे प्रकार :

शिक्षण दोन प्रकारचे असते. एक पुस्तकी व दुसरे आनुभविक. नोकरांना या दोन्ही तऱ्हेचे शिक्षण अत्यावश्यक आहे. जसे केवळ पुस्तकी शिक्षणाचा नोकर उत्तम काम करू शकणार नाही, तद्वत केवळ प्रत्यक्ष काम केलेला नोकरही विशेष उपयुक्त होणार नाही. केवळ प्रत्यक्ष काम करूनच माहिती मिळविली असून ज्यांना पुस्तकी माहिती मुळीच नाही असे नोकर एकाच ठराविक पद्धतीने कामे करतात. त्यांना तत्त्व माहीत नसल्याने आपल्या कामात ते सुधारणा करू शकत नाहीत किंवा दुरुस्त्या सुचवू शकत नाहीत. 'बाबावाक्य प्रमाणम् ।' या म्हणीप्रमाणे त्यांची कामे अंधश्रद्धेने चालतात. तेव्हा पुस्तकी ज्ञान व अनुभविक ज्ञान या दोहोंमुळे नोकर आपल्या कामात प्रवीण होत असल्यामुळे त्याला या दोन्ही प्रकारच्या ज्ञानाची जरूर आहे.

शिक्षणाचे फायदे :

पुस्तकी व अनुभविक या दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणाने नोकरांची कार्यक्षमता व बुद्धी वाढून त्यास आपले काम उत्तम रीतीने करण्याची ताकद येते. अशा प्रकारे शिक्षण मिळालेला नोकर आपली कामे स्वयंस्फूर्तीने करू शकतो. 'असे कर, तसे कर' याप्रमाणे मालकाला त्यास दरएक वेळा सांगावे लागत नाही. कारण प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टी सांगण्याचा कोणालाही साहजिकच कंटाळा येतो. पूर्वी स्वारी फिरावयास जात असे त्या वेळी बरोबर पुष्कळसे स्वार नेण्यात येत;

परंतु त्यांना क्षुल्लक गोष्टी नेहमी सांगाव्या लागत असत. म्हणून स्वारांची संख्या कमी केली व थोडे स्वार ठेवून पाहिले. तरीदेखील 'उजवीकडे चला, डावीकडे चला किंवा समोर चला' अशा प्रकारे सांगण्याची तकलीफ आम्हासच द्यावी लागत असे. अर्थात ही भगभग नको व स्वार नको असे म्हणून स्वार काढून टाकावे लागले. राजकारणासारखी महत्त्वाची व भानगडीच्या प्रश्नांची कामे करून मनास थोडी विश्रांती मिळावी म्हणून शुद्ध हवेत मनःशांतीसाठी फिरावयास जावयाचे; परंतु तेथेदेखील या क्षुल्लक गोष्टी सांगण्याची पाळी यावी, ही स्थिती किती खेदजनक आहे याची तुम्हीच कल्पना करा. यजमान थकलेभागले आहेत तेव्हा त्यांचा शीण उतरून त्यांचे मन उल्हसित व्हावे अशा प्रकारची काळजी न घेता एखाद्या निर्विकार यंत्राप्रमाणे त्यांना लेखणे किती हीनपणाचे आहे, त्याचा विचार करा. अशा रीतीने जेथे एकंदर समाजच अज्ञानी, सहानुभूतीरहित व विवेकशून्य आहे, तेथे चांगले लोक किती उत्पन्न होतील व झाले तरी त्यांच्याकडून महत्त्वाचे कार्य कसे होऊ शकेल, ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. समाजाचा व सभोवतालच्या एकंदर परिस्थितीचा परिणाम त्यांच्यावर हटकून होणारच. नालायक समाजामधून नालायकांचीच जास्त प्रमाणात उत्पत्ती व्हावयाची, यात शंका नाही. व्यक्ती सुधारल्या तरच देशही सुधारेल. समाजात हलगर्जीपणाने वागणारे ज्ञानहीन, व्यसनी, ऐदी व ऐतखाऊ अशा पुष्कळ व्यक्ती असल्यास अर्थात त्यांची प्रजाही तशीच व्हावयाची. यास्तव तुम्ही दरएकाने सद्गुणी व चांगले होण्याचा प्रयत्न करून व दुसऱ्यांसही चांगली शिकवण देऊन आपला चांगुलपणा कायम ठेवावा. तुम्ही स्वतः चांगले होण्यासाठी व चांगली कामे करण्यासाठी प्रत्यक्ष कामाचे धोरण व उद्देश काय ते समजून घेऊन कामे केली पाहिजेत. कोणतेही काम का, कसे, कशाकरिता, कोणी व केव्हा केले पाहिजे याची जाणीव असेल तर चुका फारच कमी होतील. 'योग : कर्मसु कौशलम्।' म्हणजे 'कुशलतेने कर्म करणे म्हणजेच योग' या गीतावचनात सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही आपापली कामे बुद्धी वापरून व कुशलतेने केली म्हणजे त्यातच तुमचे श्रेय आहे.

शिस्तीची आवश्यकता :

नोकराला आपली कामे उत्तम प्रकारे करण्यास ज्याप्रमाणे शिक्षणाची आवश्यकता आहे तद्वत त्याने शिस्त पाळणेही जरुरीचे आहे. ठराविक पद्धतीने, ठराविक गोष्ट, ठराविक वेळी, एका व्यक्तीने नव्हे, नोकरांच्या समुदायाने अथवा समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने करणे व दुसऱ्यास शक्य तितकी कमी तकलीफ देऊन सर्वांची सोय व हित वाढेल अशा रीतीने ती करणे, यासच 'शिस्त' म्हणतात. आपण सर्व शिस्तीने राहतो म्हणूनच आपले सर्वांचे व्यवहार सुरळीत चालले आहेत. समजा, दहा नोकर मिळून एखादे काम करीत आहेत त्यापैकी दरएकजण जर स्वच्छंदाने काम करील तर ते काम कदाचित मुळीच होऊ शकणार नाही. प्रेमाने प्रेम वाढते, त्याप्रमाणे शिस्तीने शिस्त वाढते. शिस्तीने मनुष्याच्या स्वभावात करारीपणा येतो व आपले ध्येय लवकर साध्य होते.

नियमांची आवश्यकता :

कर्तव्याचे पूर्ण ज्ञान, शिक्षण, शिस्त, याप्रमाणेच नोकराला आपापल्या कर्तव्यासंबंधीच्या नियमांची पूर्ण माहिती पाहिजे. कर्तव्य कोणते व अकर्तव्य कोणते त्याची स्पष्टता नियमात

केलेली असते. नियम जर नसतील तर सर्वत्र अव्यवस्था व गोंधळ माजून जाईल. कोणत्याही वेळचा समाज घेतला तर त्यात जीवनकलह चाललेला आढळून येतो. अशा कलहात व्यक्ती व समाज यांच्या सुस्थितीकरिता नियमांची आवश्यकता असते. व्यक्ती अगर समाज बंधनरहित व स्वेच्छेनुसार आचरण करील तर सर्वत्र अनवस्था होईल. प्रत्येक व्यक्तीस स्वातंत्र्य जरूर असले पाहिजे. स्वातंत्र्याशिवाय व्यक्तीची काय किंवा राष्ट्राची काय केव्हाही प्रगती होणे शक्य नाही. परंतु हे मात्र लक्षात ठेवले पाहिजे की, स्वातंत्र्य म्हणजे बेलगामी व निरर्गल आचार नव्हे. वास्तविक अनियंत्रित समाजात नियंत्रित समाजापेक्षा सुखाचे व स्वातंत्र्याचे प्रमाण कमीच असते. कारण इतरांकडून आपणास नुकसान होईल की काय, अशी भीती दरएक व्यक्तीस वाटते. निर्बंधामुळे जितके स्वातंत्र्य कमी होते त्यापेक्षा निर्बंधाच्या अभावी आपापसातील मारामाऱ्या व कलह यांच्यामुळे स्वातंत्र्याचा अधिक नाश होतो. बंधनापलीकडे जाणे हा समाजातील दुर्वृत्त लोकांचा प्रकृतिधर्मच असल्याने अशांच्या नियंत्रणाकरिता समाजात निर्बंध असणे अपरिहार्य आहे. दरएक खात्याकरिता व खात्यातील निरनिराळ्या बाबतीसंबंधी निर्बंध व नियम केले आहेत. इतके जरी असले तरी प्रत्येक बारीकसारीक बाबतीत निर्बंध येईलच असे नाही व समंजस मनुष्ये असल्यास तशी आवश्यकताही नाही. जितके लोक जास्त अज्ञानी तितकी नियमांची संख्या अधिक व जितकी माणसे जास्त समंजस तितके नियम कमी.

निर्बंध किंवा नियम कसे असावेत :

निर्बंध अगर नियम हे चालू पिढीकरिताच केवळ नसून ते भावी पिढीच्या हितावर व भविष्यकाळी येणाऱ्या परिस्थितीवर नजर ठेवून आणि जुनी तत्त्वे जी हितकारक असतील ती कायम ठेवून समाजाच्या प्रगतीकरिता करण्याचे असतात. निर्बंधाचे ध्येय 'पुढे चला' असे असले पाहिजे निर्बंध अगतिमान (Stationary) अथवा कुंठितगती (stagnant) नसून प्रगतिपर असले पाहिजेत. दरएक व्यक्ती व जात मिळून एकंदर समाज प्रगतीच्या शिखरावर चढावा अशी आपली आकांक्षा असून, त्याप्रमाणे परिस्थित्यनुसार निर्बंधातही सुधारणा होत गेली पाहिजे.

निर्बंध - नियमांची पूर्ण माहिती :

प्रजेला राज्यकर्त्याने पुष्कळ सुधारणा प्राप्त करून दिल्या तरी त्यांचे महत्त्व कळून त्यांचा उपयोग करून घेणे हे प्रजेवर व अंमलदारांवर अवलंबून आहे. निर्बंध - नियमांप्रमाणे निरनिराळ्या बाबतीसंबंधीची कामे कोणत्या पद्धतीने व रीतीने करावी ते मी वेळोवेळी ठरवून दिले आहे की, जेणेकरून नोकरांच्या वेळेची बचत होऊन त्यांच्याकडून अधिक चांगले काम व्हावे, कोणतीही राज्यसंस्था चिरस्थायी होण्यास ती कोणत्या तत्त्वावर चालविली आहे याचे ज्ञान चालू व भावी अंमलदारांना असणे इष्ट आहे. तसेच तत्त्वे समजल्यावरही समाजाच्या परिस्थितीप्रमाणे त्या तत्त्वांना मूर्त स्वरूप देण्याचे व एखाद्या गुंतागुंतीच्या अगर नवीनच उद्‌भवणाऱ्या प्रश्नांसंबंधी महाराजांकडे धाव न घेता दूरदर्शीपणाने निर्बंध - नियमांत सुधारणा करण्याचे काम अंमलदारांचेच असल्याने त्यांना निर्बंधांच्या सर्वसामान्य तत्त्वांची व धोरणाची माहिती असणे अत्यावश्यक आहे. तसेच नोकराला आपले कर्तव्य कोणते व अकर्तव्य कोणते याचे पूर्ण ज्ञान होण्यास त्यास निर्बंध - नियमांची पूर्ण माहिती असणे अवश्य आहे. मनुष्य कोणत्याही पेशाचा असो, त्याला

आपापल्या धंद्यासंबंधीच्या नियमांची व धोरणांची माहिती असल्याशिवाय त्याचे चालावयाचे नाही. अर्जुनालाही आपल्या कर्तव्याची शंका वाटू लागली. त्यावेळी कृष्णाने त्यास ''तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।'' असे सांगून हाच उपदेश केला आहे. याकरिता आपले कर्तव्य उत्तम रीतीने करण्यासाठी तुम्ही निर्बंध - नियमांची पूर्ण माहिती मिळविली पाहिजे व त्यात उणिवा असतील त्या दुरुस्त करून घेण्यास समंजस रीतीने झटले पाहिजे.

निर्बंधांची अंमलबजावणी :

राज्यघटना ठरवून त्यातील निरनिराळ्या घटकांकरिता निर्बंध केले तरी त्यांचे पालन अथवा अंमलबजावणी योग्य रीतीने न झाली, तर राज्यकारभार अथवा खात्याचा कारभार उत्तम रीतीने चालविण्याची अपेक्षा करणे व्यर्थ आहे. जसे निर्बंध करणे हे आवश्यक व महत्त्वाचे तितकेच किंबहुना त्याहीपेक्षा निर्बंधांची अंमलबजावणी समंजस व नीट रीतीने होणे अधिक महत्त्वाचे आहे. कारागिराजवळ हत्यारे वगैरे साधने असली तरी त्यास ती कुशलतेने वापरता आली पाहिजेत. तद्वत निर्बंधांची अंमलबजावणी करण्यासाठी ते काय धोरणाने केले आहेत त्याची नोकरांनी माहिती करून घेतली पाहिजे. निर्बधांत किंवा हुकुमांत पूर्ण माहितीच्या अभावी कमी असतील किंवा अपूर्तता असेल तर त्यांचा अक्षरशः अंमल न करता समंजसपणे व राजनिष्ठापूर्वक अंमल केला पाहिजे. निर्बधांचा किंवा हुकुमांचा अर्थ करताना शब्दाला चिकटून न राहता तर्कपद्धतीने त्यातील हेतू लक्षात घेऊन कामे केली पाहिजेत. पद्धती अगर रीत यांना विशेष महत्त्व देऊन मुख्य तत्त्वाकडे दुर्लक्ष करणे उचित नाही. तत्त्व अगर साध्य हे मुख्य असून ते प्राप्त करण्याचे मार्ग भिन्न भिन्न असू शकतील. रस्किन या इंग्रजी ग्रंथकाराने असे म्हटले आहे की, 'मनुष्याने कोणतेही काम करण्यापूर्वी दूरदर्शीपणाने विचार केला पाहिजे. कारण अविचाराने व आंधळेपणाने काम केल्यास त्याच्या कामात दोष उत्पन्न झाल्याखेरीज राहणार नाहीत.' म्हणून तुम्ही आपले काम करताना बुद्धी वापरली पाहिजे. गतानुगतिकाप्रमाणे काम करीत गेल्यास तुमच्याकडून चुका खात्रीने घडतील.

दुसरे असे की, निर्बंधांची अंमलबजावणी करताना व्यक्तीविषयक स्वार्थामुळे पक्षपात होत नाही, याकडे खास लक्ष देणे जरूर आहे. मेहेरबानी दाखविण्याकरिता किंवा मानसिक दौर्बल्यामुळे निर्बधांचे काटेकोरपणाने व पक्षपातरहित आचरण होऊ शकत नाही आणि त्यामुळे राज्यकारभारात असंतोष माजण्याचा संभव असतो. नोकरांनी नियमांची किंवा हुकुमांची अंमलबजावणी करताना अयोग्य भय अगर मनोदौर्बल्य दाखविणे हा मोठा दोष आहे. तसे करणे, विचार करण्याच्या शक्तीचा अभाव व अज्ञान दर्शविते. कोणतेही काम निःस्पृहतेने व निर्भयतेने केल्याशिवाय चांगले होत नाही. तिसरे असे की, स्वतःचा अगर दुसऱ्याचा फायदा करून देण्याकरिता निर्बंधांचा अगर राजाज्ञेचा सरकारहिताविरुद्ध अर्थ करून त्यांचा अंमल करणे म्हणजे एक प्रकारचा गुन्हा करणे होय. सरकारहित सांभाळण्यासाठी नोकर नेमण्यात येत असल्याने त्यांच्या सरकारहिताविरुद्ध वर्तनाने त्यांना नोकरीत ठेवण्याचा हेतू पार पडत नाही. ''सेवके करावे स्वामिचे वचन। त्यांसी हुंजूपण कामा नये।।'' या तुकारामाच्या उक्तीप्रमाणे निर्बंध व राजाज्ञा यांची यथायोग्य व तात्काळ अंमलबजावणी हा सुराज्याचा आधारस्तंभ होय.

निर्बंध-उल्लंघनाबद्दल शिक्षा :

प्रजेच्या संरक्षणाकरिता व हिताकरिता राजसत्तेकडून निर्बंध केले जातात आणि त्यामुळे राजाला प्रजेचे नियमन करता येते. राजा अगर वरिष्ठ सत्ता नसली तर देशात ज्याप्रमाणे अराजकता माजते त्याचप्रमाणे निर्बंधरहित देशात बलवान लोक दुर्बलांना पीडा करतात. अर्थातच निर्बंध प्रजेकडून किंवा नोकरांकडून पाळले न गेले तर निर्बंध असून नसल्यासारखे होत. निर्बंध करण्याचे काम जसे राजाचे तसेच त्यांचे अखिल प्रजाजनांकडून पालन होते किंवा नाही हे पाहणे व तसे होत नसल्यास प्रजेला अगर नोकरवर्गाला त्याप्रमाणे पालन करण्यास भाग पाडणे हेही त्याकडे ओघानेच येते. निर्बंधांचे उल्लंघन झाल्यास प्रजेची सुस्थिती राहणे अथवा नोकरवर्गाकडून बरोबर कामे होणे शक्य नसल्याने निर्बंधांचे उल्लंघन करणारास, तसेच शिस्त मोडणारास दंड अथवा शासन करणे, हे क्रमप्राप्तच आहे. उदाहरणार्थ, नवीन इमारत बांधल्यावर तिची जोपासना व योग्य सांभाळ करणे हे ओघानेच प्राप्त होते; नाही तर योग्य जोपासनेच्या अभावी ती इमारत थोड्या काळात ढासळल्याशिवाय राहणार नाही.

शिक्षेचा हेतू :

पूर्वीच्या ग्रंथांत स्मृतिकारांनी दंडाला (शासनाला) विशेष महत्त्व दिल्याची वर्णने सापडतात त्याचेही हेच कारण आहे. दंडाची भीती हीच प्रजेला काय अथवा नोकरवर्गाला काय ताब्यात ठेवून तिचे रक्षण करू शकते. म्हणून म्हणतो,

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभोऽहि शुचिर्नरः ।
दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।।

म्हणजे पवित्र व सदाचरणी लोक या जगात फारच थोडे असून प्रजा ही दंडाच्या भीतीनेच नीतिनियमांचे पालन करीत असल्याने दुर्वृत्त लोकांचे नियमन करण्यास दंडाची जरुरी आहे.

शिक्षेचे प्रकार :

कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात तीन प्रकारचे दंड सांगितले आहेत. हे तीन प्रकार म्हणजे तीक्ष्ण दंड, मृदू दंड आणि यथार्थ दंड होत. यापैकी प्रथमच्या दंडामुळे लोक राजाचा त्याग करतात, तर दुसऱ्या प्रकारच्या दंडाने प्रजेत राजाबद्दल आदर राहत नाही. तिसऱ्या प्रकारच्या दंडामुळे मात्र प्रजेचे योग्य नियमन होते. यथार्थ दंड म्हणजे गुन्ह्याच्या स्वरूपाप्रमाणे शिक्षा करणे होय.

शिक्षेचे तत्त्व :

साधारण लोकसमाज पाहिला असता, शारीरिक शिक्षा ही गुन्हेगाराचे पारिपत्य होण्यासाठी व नुकसानफेड ही आर्थिक नुकसानीच्या भरपाईसाठी असते, अशी समजूत आढळते. समाज बुद्धीने परिणत नव्हता त्या काळी याप्रमाणे विशेषतः भेद नव्हता. 'जशास तसे' या न्यायाने ज्या प्रकारची इजा गुन्हेगाराने केली असेल तसलीच इजा गुन्हेगारास झाली म्हणजे दुखापत झालेल्या माणसाचे नुकसान भरून आले, असे त्या वेळी समजत असत. फौजदारी कायद्यामुळे दुहेरी फायदा होतो. एक तर त्यामुळे लोकांवर वचक बसून अपराधाचा प्रतिबंध होतो आणि दुसरा झालेल्या अपराधाचे परिमार्जन होते. 'पुष्कळांचे पुष्कळ हित', या हितवादाच्या दृष्टीने पाहता

शिक्षा झालेल्या माणसास जे दुःख होते ते अनिष्ट होय; परंतु तरी असे असले तरी ते कायदेशीर म्हणावयाचे ते एवढ्याचकरिता की, त्यामुळे त्यापेक्षा मोठ्या अनिष्ट गोष्टींचा प्रतिकार व्हावा. अपराधाचे परिमार्जन हे निर्बंधांचे जरी अंशतः साध्य असले तरी अखेर साध्य भावी अपायांचा प्रतिकार हेच होय.

शिक्षेचे स्वरूप :

शिक्षेची योजना तयार करताना ठरीव शिक्षेपेक्षा कमी शिक्षा होऊ न देणे हे जसे महत्त्वाचे आहे, तसेच अपराध्यास फाजील शिक्षा होऊ न देणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. तेव्हा शिक्षेची वाटणी अशी करावी की, जो गुन्हा अधिक अपायकारक त्यास अधिक शिक्षा झाली पाहिजे. शिक्षा करण्याचे साध्य गुन्हेगाराचा सूड उगविण्याचा नसून अपराधाचा प्रतिबंध व्हावा हे होय. अर्थात अपराधाचा प्रतिबंध होण्यात कमतरता येण्यासारखी नसेल अशा वेळी हितवादाच्या दृष्टीने पाहता गुन्हेगारात प्रत्यक्ष दुःख जितके कमी होईल तितके बरे, हे उघड आहे. ठरीव शिक्षेपेक्षा सारासारविचाराने गुन्हेगारांस कमी शिक्षा करण्याचा अधिकार कायद्यात देण्यात आलेला असतो. तो या हितवादाच्या तत्त्वास अनुसरूनच होय. तेव्हा शिक्षा हे साध्य नसून 'पुष्कळांचे पुष्कळ हित' साधण्याचे ते साधन आहे, ही गोष्ट लक्षात ठेवून शिक्षा फर्माविली पाहिजे.

उत्तेजन व शिक्षा :

अपराधाबद्दल प्रजेला आणि सेवेत कमतरता झाल्यास नोकराला शासन करण्यासंबंधीची धोरणे तुम्हास सांगितली. त्याचप्रमाणे आता प्रजाजनांपैकी कोणी अथवा एखाद्या नोकराने अनुक्रमे प्रजाहिताचे व राजसेवेचे चांगले काम केल्यास त्यास बक्षीस व बहुमान इत्यादी देऊन उत्तेजन दिले पाहिजे. उत्तेजन दिल्याने मनुष्याची कार्यशक्ती वाढत असते. अंमलदारांनी आपल्या हाताखालील लोकांच्या कामात लक्ष घालून त्यांना चांगले काम करण्याकडे प्रवृत्त केले पाहिजे.

राजसेवेचे ध्येय :

राजा शासनपद्धतीचा केंद्र असल्याने राजाच्या मनाची सुस्थिती, शरीराचे आरोग्य, लौकिक, वैभव आणि इभ्रत ही कायम ठेवणे हे राजा व प्रजा या उभयतांनाही हितकारक असते. 'राजाने सुख तो रैयतने सुख' ही म्हण ध्यानात बाळगून प्रत्येक नोकराने काम करते वेळी असा विचार केला पाहिजे की, जेणेकरून महाराजांचे मनःस्वास्थ्य, आरोग्य किंवा लौकिक यापैकी एकाही गोष्टीस उणीव येता कामा नये. या सर्व गोष्टींवर राज्यकारभार अवलंबून आहे अशा उच्च भावनेने काम करणे हे राजनिष्ठेचे निदर्शक होय. तसेच महाराजांचा वेळ बहुमूल्य असून व्यक्तीच्या श्रमात सत्ता आहे हा विचार करून महाराजांना जितकी कमी तकलीफ पडेल तितकी कमी देण्याचा प्रत्येक नोकराने प्रयत्न करावयास पाहिजे. महाराजांना कितीही लोककल्याण करण्याची इच्छा असली तरी ती इच्छा नोकरांच्या मदतीशिवाय सफल होऊ शकत नाही. जगात आज वैभवाच्या शिखरावर जी राष्ट्रे पोहोचली आहेत, तेथे असेच काम करणारे लोक आढळून येतील. साधक अथवा नोकरवर्गाने उच्च भावनेने आपले काम करणे ही राष्ट्राची खरी संपत्ती होय.

सेवापरीक्षा :

आता सेवेमध्ये उत्तम सेवा कोणती व वाईट सेवा कोणती हे जाणणे आवश्यक होय. नीतिदृष्ट्या सर्व सेवा सारख्याच असून ज्या सेवेने आपल्या यजमानाच्या सुखात भर पडेल ती सेवा उत्तम व ज्यामुळे यजमानाच्या सुखात कमतरता येऊन त्याच्या लौकिकास कमीपणा येईल ती सेवा वाईट होय. ज्याप्रमाणे सोन्याची परीक्षा त्यास तोलून, कसोटीवर घासून, तोडून आणि तापवून करण्यात येते तद्वत नोकराची परीक्षा त्यांचे शिक्षण, शील, कूळ व कार्यक्षमता या चार गोष्टींवरून होते.

निःस्वार्थ सेवा :

सेवेचे मोल पैशाने मोजता कामा नये. केवळ द्रव्याने मोजण्यात येणारी सेवा हीन सेवा होय. किंबहुना सेवेची किंमत पैशामध्ये अचूक रीतीने करणे कठीण काम आहे. सर्वांची कार्यक्षमता सारखी नसते ही गोष्ट सर्वसाधारण मनुष्य विसरतो. त्यामुळे भलतीच अपेक्षा त्यांच्याकडून होते. सेवेचे मोल करणाऱ्यास योग्यायोग्यतेचा विचार करूनच तिची किंमत ठरविण्याची असल्यामुळे दरएकाच्या कपोलकल्पित अपेक्षा पुऱ्या करणे तत्त्वतःदेखील शक्य नसते. म्हणून मनुष्याने निष्काम कर्म करावे, या हिंदू तत्त्वज्ञाचा खरा अर्थ समजून तुम्ही सेवासक्ती ठेवली पाहिजे. शिवाय दुसरे असे की, तुमच्या निरनिराळ्या कामांचा इत्थंभूत प्रत्यक्ष अनुभव व माहिती एकट्या यजमानास कशी असू शकणार? अर्थातच अशा रीतीने प्रत्यक्ष अनुभव व माहिती यांच्या अभावी नोकराच्या कामाच्या महत्त्वाचे मोजमाप तंतोतंत करणे यजमानास शक्य नसते. तेव्हा केवळ तर्काने व इतरांकडून दिल्या जाणाऱ्या माहितीवर अवलंबून राहूनच अशा गोष्टीचा निर्णय द्यावा लागतो. निःस्वार्थपणे केलेली कोणतीही उत्तम सेवा फुकट जात नाही. काम हेतुपूर्वक असावे; परंतु त्यात स्वार्थ नसावा.

सेवेचे महत्त्व :

सेवाधर्माची महती फार मोठी आहे. थोड्या विचारांती प्राणिमात्राचे ध्येय सेवाच आहे हे तुम्हास दिसून येईल. सर्व दुनियेची कामे सेवाधर्मानेच होत आहेत. हे लक्षात ठेवून सेवाधर्मात अमोघ शक्ती आहे हे तुम्ही ओळखा व त्याचे पूर्णपणे पालन करण्यास शिका.

"सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्य करवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।।"

म्हणजे, आपण सर्वजण मिळून आपले रक्षण करू, सर्व मिळून भोजन करू व आपण एकमेकांचा द्वेष करणार नाही, हा औपनिषदिक महामंत्र तुम्ही सदैव नजरेसमोर ठेवून सहकार्याने व समंजसपणाने आपापली कर्तव्ये करीत जा. म्हणजे आपणा सर्वजणास सुखाने व आनंदाने आपला काळ घालविता येऊन देशकल्याण व राष्ट्रकल्याण साधता येईल.

उपसंहार :

हे भाषण तयार करण्यास मला जितका वेळ पाहिजे होता तितका वेळ मिळाला नाही. त्यामुळे त्यात काही उणिवा राहिल्या असल्यास त्याबद्दल दरगुजार करालच. मी सांगितल्यापेक्षा

जास्त सुधारणा केल्यास किंवा सुचविल्यास मला त्यापासून अधिक आनंद होईल. मनुष्य गरीब असला तरी त्याच्यात काही सद्‌गुण नाहीत असे मानणे चुकीचे आहे. यजमान व उपरी यांनीही आपणास सर्व समजते किंवा आपणच सर्वज्ञ असून इतरांना काही समजत नाही, असे मानणे सर्वथैव चुकीचे आहे. लहान असो किंवा मोठा असो, परस्परांनी एकमेकांच्या गुणांचे ग्रहण करणे व त्याचा लाभ एकमेकांस देणे यातच खरा पुरुषार्थ किंवा पुण्य आहे. दुनियेमधील इतिहास पाहिला तर प्रथम लहान असलेली माणसे कर्तव्यपरायणतेने उच्च पदास पोहोचल्याचे आढळून येईल. मनुष्याच्या कर्तबगारीवर सर्व अवलंबून आहे. करणी केली तर नराचा नारायण होतो, नाही तर नराचा पशू बनतो, हे आपण प्रत्यही पाहत असतो. कर्तबगारी दिसली, गुण दिसले की त्यास मोठा म्हणविणाऱ्याने योग्य अवसर दिला पाहिजे, हे विशेषतः उपरी अधिकाऱ्यांनी लक्षात ठेवावे. सर्वकाही स्वतःच्या कर्तबगारीवर अवलंबून आहे.

"उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ।।"

हा गीतेतील उपदेश अवश्य लक्षात ठेवा.

●●●

२३१.

स्थळ : नवसारी

काळ : ता. ४ मार्च, १९३८

प्रसंग : नवसारी कॉटन ॲण्ड सिल्क मिल्सचे उद्‌घाटन

सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

आज आपण माझे मनापासून स्वागत केल्याबद्दल आणि माझ्या प्रजेचे कल्याण व उत्कर्ष व्हावा म्हणून मी केलेल्या प्रयत्नांबद्दल आपण जो माझा गौरव केला त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. नवसारी कॉटन ॲण्ड सिल्क मिल्सचे उद्‌घाटन करण्यासाठी आपण दिलेले निमंत्रण स्वीकारता आल्याने मला अत्यंत समाधान वाटत आहे. या गिरणीने माझ्या संस्थानातील एका महत्त्वाच्या केंद्रस्थानी नवीन जीवन आणि नवीन उत्कर्षमार्ग उत्पन्न होणार आहेत.

भरभराटीतील उद्योगधंदे ज्या देशांत नाहीत त्या देशाची नेहमीच कुचंबना होते. हिंदुस्थानला शेती अर्थातच जिव्हाळ्याची व महत्त्वाची आहे; परंतु हंगामी परिस्थितीवर अवलंबून असणारी अर्थव्यवस्था ही नेहमीच अनिश्चित असली पाहिजे, हे उघड आहे. आर्थिक सुस्थितीसाठी शेती आणि उद्योगधंदे यामध्ये योग्य तोल राखला गेला पाहिजे. सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी अहमदाबाद येथे बोलताना मी त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या उभयतांमधील विषमतेकडे लक्ष वेधून उद्योगीकरणाच्या आवश्यकतेचे आग्रहाने प्रतिपादन केले होते. खरे म्हटले तर कृषी आणि उद्योग यामध्ये पाहिजे त्या तऱ्हेचे प्रमाण अजून साध्य झालेले नाही; परंतु आपण योग्य दिशेने चाललो आहोत, हेतुपूर्वक प्रगती करीत आहोत आणि थोडेबहुत आणि चांगल्या प्रकारचे यश मिळवीत आहोत, यात शंका नाही.

हिंदुस्थानात आज नवीन चैतन्य संचारले आहे. सर्व वर्गामध्ये उद्योगीकरणाबद्दल एक प्रकारचा आवेश भरून राहिला आहे. दुसरे असे की, पूर्वीप्रमाणे आता आपले तरुण बाहेरदेशी केवळ वाङ्‌मयीन अभ्यासक्रमाकरिता अगर ठरावीक पांढरपेशावृत्तीच्या उद्योगाकरिता किंवा सरकारी नोकरी मिळविण्याच्या उद्देशाने जात नाहीत. आता यांत्रिक किंवा तत्सम अभ्यासाकरिताच जाणारांची संख्या वाढत आहे. ते परत येताना आपल्याबरोबर प्रावीण्य, धाडसी वृत्ती आणि व्यापक दृष्टी घेऊन येतात. हिंदुस्थानातले भांडवलही आता उद्योगधंद्यात घालण्याची बुद्धी

वाढत आहे या बाबतीतदेखील महायुद्धापूर्वीची आणि आताची परिस्थिती यामध्ये जमीन अस्मानाचा फरक पडला आहे.

नवीन प्रयत्नांना संरक्षण

हिंदुस्थान सरकारने तारतम्याने काही उद्योगधंद्यांना संरक्षण देण्याचे धोरण अंगीकारले आहे, हीही याला पोषक ठरलेली महत्त्वाची गोष्ट आहे. नवीन औद्योगिक प्रयत्नांना यामुळे बळकटी येण्याची संधी मिळाली आहे. आरंभी मदत देऊनदेखील ज्या धंद्यांना पुढे मागे कायम स्थिरता येण्याचा संभवच नाही अशा धंद्यांना अशा प्रकारचे संरक्षणाचे धोरण लागू करणे समर्थनीय नाही, हेही त्याबरोबरच लक्षात घेतले पाहिजे. अशा धंद्यांना मदत देण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे गिऱ्हाइकांवर अन्यायाने कर लादण्यासारखे होईल.

शेतीची क्रय-शक्ती

एका मूलभूत मुद्द्यावर या ठिकाणी बराच जोर दिला पाहिजे. हिंदुस्थानातील लक्षावधी शेतकरी आणि मजूर यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारल्याशिवाय हिंदुस्थानात औद्योगिक प्रगती होणे शक्य नाही. कारण कारखान्यांत निर्माण होणाऱ्या वस्तूंना येणारी मागणी ही मुख्यत्वेकडून त्यांच्या क्रयशक्तीवर अवलंबून आहे. यासाठी उद्योगधंदेवादी लोकांनी सर्व बाजूंनी खेड्यातील जीवनाची पुनर्घटना करण्याच्या सर्व कार्यक्रमांना मनापासून पाठिंबा दिला पाहिजे. असे करण्याने ते एका दृष्टीने आपले स्वतःचेच अप्रत्यक्षपणे हित करतील.

बडोद्यातील धोरणाचा पाया

मी आता माझ्या स्वतःच्या संस्थानांतील धोरण आणि अनुभव याकडे वळतो आणि संस्थानच्या धोरणातील अगदी आरंभीच्या अनुभवाबद्दल सांगून मी तुम्हाला कंटाळा आणीत नाही. गुजरात आणि काठेवाड या उभय भागात इतस्ततः मुलूख विखुरलेला असल्यामुळे येणाऱ्या अडचणींचाही पाढा मी तुमच्यापुढे वाचणार नाही. आम्ही काय शिकलो आहोत तेवढेच तुम्हाला सांगतो. सामान्यतः बोलावयाचे तर आमचा असा विश्वास आहे की, खासगी मालकी हेच अनुमान औद्योगिक धोरणाला पोषक म्हणून चांगले उपयोगी पडते. मात्र सरकारकडून मिळण्यासारख्या सोयींचे औद्योगिक क्षेत्र, वाहतुकीच्या आणि विजेच्या शक्तीच्या वगैरे सवलतींनी त्यांना साहाय्य व उत्तेजन मिळाले पाहिजे. यापेक्षाही अर्थात सुव्यवस्थित सरकार, संरक्षण आणि स्वातंत्र्य यांचे अधिक महत्त्व आहे. 'कायद्याचे सरकार' म्हणतात त्यात या गोष्टींचा समावेश होतो. नेमस्त आणि स्थिर असे करांचे प्रमाण याही गोष्टीची अर्थात तितकीच आवश्यकता असते.

सर होमी मेथा यांचे अभिनंदन

आता लवकरच सर होमी मेथा यांनी स्थापन केलेली आणि अगदी आजतागायत यंत्रसामग्रीने सज्ज असलेली ही नवी गिरणी प्रत्यक्ष पाहण्याची संधी आपल्याला मिळणार आहे. सर होमी हे आपल्या संस्थानला परके नाहीत आणि नऊ वर्षांपूर्वी त्यांनी आपल्या गिरण्या बिलिमोरा येथे उघडून धंदेवाईक बुद्धिमत्ता आणि परिश्रम यांनी काय साध्य करता येते हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. त्यांच्या गिरण्या झाल्यापासून अर्थातच बिलिमोरा येथे सतत काम मिळण्याची सोय झाल्यामुळे सर्वत्र समृद्धी झाली आहे. त्यांच्या कुशल नेतृत्वाखली दि नवसारी कॉटन ॲण्ड सिल्क

मिल्सनाही तसेच यश लाभेल याची मला खात्री वाटते. सर होमी मेथा यांचे कर्तृत्व आणि उद्योगशीलता पाहून त्यांच्या गुणांबद्दल गौरवार्थ म्हणून मी त्यांना नुकताच एक बहुमान अर्पण केला आहे, याची आपल्याला माहिती आहेच. अशा तज्ज्ञांच्या शहाणपणाच्या सल्ल्याची मला नेहमीच गरज वाटते आणि त्यांचे मला नेहमी सहकार्य लाभेल अशी मी आशा करतो. आता मी ही गिरणी उघडल्याचे जाहीर करतो आणि सर होमी तुमचे आणि तुमच्याशी या नव्या धाडसाच्या कामी सहकारी असणाऱ्या मंडळींचे अभिनंदन करून मी आपल्याला असे आश्वासन देतो की, माझ्या सरकारचे आपल्या गिरणीकडे नेहमीच लक्ष राहील. तुम्हाला सर्व प्रकारे यश येवो, असे मी चिंतितो.

●●●

२३२.

स्थळ : लंडन

काळ : ता. ११ एप्रिल, १९३८

प्रसंग : 'हिंदुस्थान आणि फार ईस्टमधील प्रसंग' या विषयावर मि. एड्विन हावर्ड यांचे 'ईस्ट इंडियन असोसिएशन' पुढे झालेले व्याख्यान

सर जॉन अँडरसन, मि. हावर्ड, आणि सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

यावेळी चार शब्द बोलण्याची मला विनंती करण्यात आली आहे; परंतु मला काही विशेष सुचत नाही हे मला कबूल केले पाहिजे. आजचा विषय केवळ मला अगदी नवा आहे; एवढेच नव्हे तर तो फार वादग्रस्त असून शिवाय महत्त्वाचाही आहे. चीन आणि हिंदुस्थान यांचा संबंध फार पुरातन आहे, यात शंका नाही. पुष्कळच कल्पना, धर्मसमजुती आणि अभिरुचीच्या कित्येक बाबीदेखील त्याच्या आमच्यात समान आहेत आणि हिंदुस्थानातील स्त्रिया ज्या तऱ्हेची वस्त्रे नेसतात ती चिनातील स्त्रियांच्या वस्त्रासारखीच असतात, हे उदाहरण केवळ यदृच्छायोगाचे आहे, असे म्हणता येणार नाही.

राजकारणातील प्रश्नासंबंधी माझ्या देशाबद्दल मला एवढेच बोलावेसे वाटते की, संधी मिळाली तर, आताच्यापेक्षा देखील हिंदुस्थान आपला राज्यकारभार खासच अधिक चांगला चालवून दाखवील. राज्यकारभाराचा प्रश्न हा बहुतांशी अनुभव आणि शिक्षण यांचा आहे. हल्ली हिंदुस्थानचा राज्यकारभार सुशिक्षित वर्गाच्या हातात आहे; परंतु ब्रिटिश सरकारने आजपर्यंत त्यांची इतकी बारकाईने काळजी घेऊनदेखील सामान्य लोकांना नवीन कल्पनांचा नुसता स्पर्श देखील झालेला नाही!

एखाद्या राष्ट्रात अगर देशात बदल घडवून आणावयाचा असेल तर आपणाला खेड्यांकडे, कुटुंबाकडे आणि कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीकडे देखील गेले पाहिजे. त्यांना योग्य तऱ्हेने शिक्षण द्या, जीवनाकडे पाहण्याची विशेष दृष्टी शिकवा आणि सर्वांत जास्त महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांच्या आर्थिक गरजा भागवा असे केले म्हणजे बहुतकरून अधिक स्वावलंबन, अधिक आस्था आणि सुधारणेसाठी अधिक प्रयत्न करण्याची तयारी आपल्याला दिसू शकेल. आर्थिक परिस्थिती सुधारणे हा हिंदुस्थानात मौलिक महत्त्वाचा प्रश्न आहे आणि त्यासाठी आपल्याला बाहेरच्या जगाशी संबंध आणला पाहिजे. प्रगतीची दिशा कशी कशी चालली आहे ती पाहिली पाहिजे

आणि शेवटी आपणालाही इतर देशांच्या उपयोगी पडता यावे म्हणून आज आपल्याला बाहेर देशांतून आणून हिंदुस्थानात कोणत्या गोष्टी चालू करणे फायदेशीर आहे, याचा अभ्यास केला पाहिजे.

पूर्वी जातिभेद होते तर आता सर्वच राष्ट्रीयत्वामुळे भेद पडलेले आहेत. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या स्वतःला शक्यतो परिपूर्ण आणि शक्य तितके स्वावलंबी करण्याचे प्रयत्न करते आणि अशा रीतीने भेदभिन्नतेचा नियम अधिकाधिक तीव्रतेने चालू राहतो. जगात थोडी अधिक सहानुभूती, थोडा अधिक सदयपणा आणि सहकार्य आणि सर्व मानवजातीच्या कल्याणार्थ थोडा अधिक चिकाटीचा प्रयत्न असता तर असे कित्येक महत्त्वाचे प्रश्न आहेत की, ज्यांच्या बाबतीत आपण एकजुटीने मनुष्य जातीच्या हितार्थ, जात किंवा पंथ यांच्या निर्बंधाशिवाय झगडू शकलो असतो. ही गोष्ट सिद्ध होण्यासाठी, जुलमाखाली चिरडलेले किंवा फक्त अंशतःच स्वतंत्र अशी जी राष्ट्रे आहेत त्यांना, हिंदुस्थानात ब्रिटिश सरकार देत आहे त्याप्रमाणे अधिक स्वातंत्र्याचे दान केले पाहिजे.

मात्र ब्रिटिशांनी आजपर्यंत जेवढं केले आहे तेवढ्यावरच त्यांचे समाधान होणार नाही, अशी मला आशा आहे. त्यापेक्षा किती तरी अधिक त्यांना करता येण्यासारखे आहे आणि ते त्यांनी कॅनडा आणि ऑस्ट्रेलिया यांच्याकरिता जे केले आहे त्यापेक्षा किमपिही कमी असणे शक्य नाही असे मला वाटते. जर ते त्या धोरणाचा अवलंब करतील तर हिंदुस्थान त्वरेने प्रगती करील, त्याचा आत्मविश्वास वाढेल आणि तो आपल्या लोकांमध्ये अधिक स्वाभिमान उत्पन्न करू शकेल, असे आपल्याला आढळेल. तसे न होईल तर कारभारामध्ये प्रामाणिकपणा राहणार नाही. हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य पाहिजे आहे आणि ते स्वातंत्र्य त्याला शहाणपणाने, योग्य तऱ्हेने आणि त्वरेने दिले जावे, हेच उचित आहे.

●●●

मराठी भाषणसंग्रह : खंड २

व्यक्तिनाम सूची

(व्यक्तिनाम व पान क्रमांक)

अ

अब्राहम लिंकन - २१, ६९, २९८,३९७
अलेक्झांडर - २१
अकबर - ३०८
अमृतराव - २१३
अनंतफंदी - २१३, ४४३
अर्नोल्ड - २१८

आ

आत्माराम मास्तर - ९८
आर. डी. टाटा - १३२
आर्थर - १७१
ऑडिसन - १६९
ॲरिस्टॉटल - २३, ६९, १०३, १९५
आयटो - २१
आमटे - ९८
आशुतोष मुकर्जी - २७९
ॲमेझॉन - ३०२
अडालजा - ३७८, ३८१
अमीन - २२२, २२५
अटलाद्रा-पाद्रा - २३६
आगरकर - २१३

इ

इवेलिंग बेअरिंग - २९६
इंदूमतीदेवी - ३३, ३४
इलियट - ६१, ६२, ४००

उ

उजमशी पितांबर - ४९

ए

एमास - ३११
एडविन हावर्ड - ४५७
एकनाथ - १८२, २१२, ३०७
एस्किलिस - १९५
एडवर्ड सातवे - २४८

ओ

ओकुबी - २१
औरंगजेब - ३०८

क

कनिंग हॅम - २५
कार्नेस - २५
कबीर - २७१, २९९, ३१२, ३२२, ३८८, ३९१
कावसजी जहांगीर - २९७
किलाचंद देवचंद - ४८, ४९
कांटावाला - ६२
काटावाला मटूभाई - ६२, २४१
मि. किली - ९४
मिसेस किली - ९४
कवी पोप - १६४
कर्नल बर्क - १३५, ३५७
कावसजी जहागीर रेडीमनी - १३३
कालिदास - १६६, ३०१
कण्व - १७०
कोलरीज - १७१
मि. कॅनॉफ्स्की - २०६
कृष्ण - २१३, २७१, ३४७, ३४८, ३४९, ३५१, ३८८, ३८९, ३९१

केशवसुत - २१३, २१७
कोल्हटकर - २१३, २१६
कार्लाईल - २१८
केशवराव भोसले - २५५
कन्फ्युशिअस - २७५, ३८८
काळे - २७७, २८६
करसनदास मुळजी - ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७
कुल-टिळक जेकब - ३१४
कडवा पाटीदार - ३३९
करमगर - ३४०
कौटिल्य - ४५०
किर्लोस्कर - २१३
कैसर बादशहा - ३००, ३०८
किड - २३
कै. मल्हारराव महाराज - २९६
कुठे - २१३

ख

खाडिलकर - २१३, २१६
खानसाहेब अमरजित उल्ला अहमद - ४२२
खंडेराव महाराज - ३४०, ३४१, ३४२, ३४३
खाशीबाई - ३४
खासेसाहेब - २५४

ग

गायकवाड - १०, ६८, ९३, ३८१
गाल्टन - २३
गांधी - २७१, ५८
गोखले - २९५
गणपतराव महाराज - ३४
गुणवंतराव निंबाळकर - ६२
गौतमबुद्ध - १८५, १८६, १८७, १८८, २१२, २७१, २७२, २७५, ३११, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३८८, ३९०, ३९१, ३९६
गुप्त - ३२६
गुप्ते - ३३१
गडकरी - २१३
गिबन - २१८
ग्रोट - २१८
गज्जर - २२४
गोडबोले दि. ब.- २६२
गोरा कुंभार - २१२
गुर्तु - १४९

च

चोखामेळा - २३, २१२
चिंतामणराव वैद्य - ५५,१४६
चॉसर - २००
चिपळूणकर - २१३
चक्रधर - २१२
चिमणाबाई - २३८, २४१
चिटणीस - २६३
चार्वाक - २७२, २८४, ३४१
चर्चिल - ४०५

छ

छत्रपती शाहू महाराज - ३३, ३४, २५५, ३०९
छत्रपती शिवाजी महाराज - ३३, २००, २१३, २१४, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३४२
छत्रपती दुसरे शिवाजी महाराज - ३४
छत्रपती संभाजी महाराज - ३०९, ३४२

ज

जयसिंहराव - ५६, ४१५
जमशेदजी एन. टाटा - २९७
जमशेदजी जिजीभाई - २९७
जे. एन. पेटीट - २९७
जीवक - ६६
जुम्मादादा - ९२
जॉन थॉमसन - ९४
जगन्नाथ सदाशिव - १४९
जनाबाई -२१२
जगताप - २५७
जनरल स्मटस् - २७०
जे. जे. मोदी - २७८
जनरल वेअर - ३३४
जोतिबा फुले - २१३, २५५

झ

झाफरुल्लाखान - ४१०
झरथुष्ट्र - ३८८

ट

टेट - ६१, ६२
टाटाबाई - १३१
ट्युडर राजा - २००
टिंडल - २१८
टी. माधवराव - ६१, १५४, २८७, २९६.

ड

डेकार्ट - १०१, १०५
डिकन्स - १९९
डार्विन - १९९, २१८
डॉ. डेविस - ३९९, ४०१
ड्यूक ऑफ एडिनबरो - ३९९
डॉ. गामा - २६६
डॉ. मेयर - ४८
डॉ. दासगुप्ता - १०२
डॉ. एस. के. मैत्र - १११
डॉ. रवींद्रनाथ टागोर - १४६, २१७
डॉ. आनंद नायर - १८५, १८७, १८८
डॉ. बारुआ - १०२
ड्युक ऑफ कॅनॉट - ५०

त

तुकाराम महाराज - ७, २१२, २१३, २१४, २१९, २३०, २५५, २७१, ३०८, ३१४, ४३५, ४४९
तुळसीबाई - १७
तुलसीदास - १९७, २१३, २७१, ३२२
तळवळकर - २०७
तांबे - २१३

थ

थॉमस स्टिफन - २१२

द

द्रोण - ६१
दांडेकर - ९१
दामोदर शेट यंदे - १४६, १४७
दत्तात्रय - २१४
दत्त - ३२६, ३२७, ३२८
दादाभाई नवरोजी - २९५, २९६, २९७, २९९
दिनशा वाच्छा - २९७

ध

धीरजलाल नानावटी - ६२
धैर्यशीलराव - १२१४

न

नंद - २३
नेपोलियन - २६, ३७९
न. चिं. केळकर - ५३
न्यायमूर्ती मांडगावकर - ९५
नीलसन - ९५
नॉर्मन लोक - २००

नामदेव - २१२, ३०७
नरहरी सोनार - २१२
नरसोपंत केळकर - २१६
न्यूमन - २१८
नरसिंह मेहता - २३०
नरसी मेहता - ३१४
नानजीभाई - ३३४
नानावटी - ३५७
न्यूटन दत्त - २८८
नांदोदकर महाराज - ४०
नटराजन - ५५
नामदार लेडी विलिंग्डन - १४८

प

प्रिंसिपॉल बरो - ६३, २०३, २०५, ३३२
प्रिन्स ऑफ वेल्स - ५०, ५१, ३९९
प्रो. आते - ६३
पंडित मदन मोहन मालवीय - ६५
पॅन्थिआन्स - ८०
प्रो. भाटे - ९२, ९३
प्रो. राधाकृष्णन - १०२, २३२
प्लेटो - १०३, २९९, ३४८
प्रो. रानडे - १०३, १०४
प्रो. मुकर्जी - १३०
परशुराम - २१३
प्रभाकर - २१३
प्रो. गज्जर - २२४
पंडिता रमाबाई - ३०४
फ्लोरेन्स नाइटिंगेल - ३०५
पंतुलु - ३१४
प्रो. सोमन - ३२९
प्रो. के. जे. सॉडर्स - ३४४
प्रल्हाद - ३१४

फ

फेडरल - १७९
फिरोज शेठ - ३७७
फिल्डमार्शल सर विल्यम बर्डवुड - ४००
फादर हेरास - ४१३, ४१४
फिरोजशहा - मेहता - २९७
फॅरॅडे - २१८
फणींद्र नायर -५५
फिलिप हॉर्टाग - ९४

ब

बेटसन - २३
बादशहा पंचम जॉर्ज - ३३, ५०, ५१, १७३
बोनबोक - ४७
बिंबिसार राजा -६६
बोधिसत्त्व - ८६
बेकन - १०५
बर्नार्ड शॉ - १९९, २१८, ३१४
बर्क - ३८९
बाण - ३९५
बरुआ - ४१९
बापूजी देसाई - १३३
बिल्टन - ३२१

भ

भर्तृहरी - २१३
भाऊ शिंदे - ३४१

म

मि. रसेल - ३७, ३९
मरहूम बादशहा सातवा एडवर्ड - ५०
मि. मेलव्हिल - ६१
मनुभाई - ६२
मैत्रेयी - ७०
मध्वाचार्य - १०५
मेसन आर्सेल - १०६
मौर्य - १३०, १६६, ३२६

मि. मार्टीन - १३५
महाराज राणाजी - १३५
मुक्तेश्वर - १६७, १६८, १९७, २१२
मॉनटेन - १७०
मार्टिन लुथर - १८६
महावीर - २१२
मुक्ताबाई - २१२
महीपती - २१३
मोरोपंत - २१३, २१४, २१५
मॉझिनी - २१७
मि. द. मोरसीए - ३१८, ३८१
मिसेस वेअर - ३३५, ३५७
मिस नीडहॅम - ३३५, ३३६
मॉंटेग्यू चेम्सफोर्ड - ३६३
मुनशी - ३७४, ३७५
मि. बाल्डविन - ३८८
मि. बारुल्डविन - ३८८, ४०७
मोझेस - ३८८
मिल - २१८
मीराबाई - २३०
मि. मॉर्सिअर - २३६, २३७
मार्गारिट मॅक्मिलन - ३०४
मेकॉले - ३२२
मेन्डेल - २३
मिसेस स्टॉंग - २८७
मि. स्टॅनले राईस - १४६.

य

युवराजसाहेब - ५०
यहुदी - ८१
युवराज श्रीमंत प्रतापसिंह - ९६, १३४, १४९, १५७
यंदे - १४२
यादव - २१२, २१४
यवन -२१२
येशू - २७५, २९९, ३१२, ३८८, ३९१, ३९६

र

राजा जनक - ०९
रविदास - २३
राजा पियदस्सी - ४०
राधा कुमुद मुकर्जी - ५५
रामचंद्र हरि गोखले - ६२
रामानुजाचार्य - १०५
रा. साठे - १४९
रॉबर्ट लो - १८०
रामजोशी - २१३, २१४
राजवाडे - २१३
रघुनाथ पंडित - २१४
रावबहादूर पाटील - २५४
राजा सिद्धराज - ३४३
राजा विशालदेव - ३४३
रेल्वे मॅनेजर -रामकिसन - ३६९
राजा हर्ष - ३९५
रस्किन - ४४९
राणी एलिझाबेथ - २९७
राजेश्री स्वामीनारायण - ३३९

ल

लॉर्ड रिडिंग - ७३, ७४, ७५, ७८
लेडी रिडिंग - ७४, ७५, ७७, ७८
लेडी थॉमसन - ९४
लॉर्ड आयर्विन - १४३, १८२, १८४, २७०
लॉर्ड आयर्विन - १४३, १४५, १८२, १८४
लॉर्ड लॅमिंग्टन - १७५, ३२५
लॉर्ड विलिंग्डन - १९०, १९३, ३६३, ३६४
लेडी विलिंग्डन - १९०, १९२, १९३, ३६३, ३६६
लोकहितवादी - २१३
लोकमान्य टिळक - २१३

लॉर्ड बेंटिक - २३४
लॉर्ड लॅमिन्टन - २६८
ली. पो. - ३१४
लॉर्ड लिनलिथगो - ३२५
लॉर्ड लिटन - ४००

व

विप्र - १६
विल्बर फोर्स - २७
व्हाइसरॉय लॉर्ड चेल्म्सफर्ड - ४२, ४३,४४, ४५
विठ्ठलदास चतुर्भुज - ४९
विनक मेहता - ६२
विक्रमादित्य - ६९, ८४, ९६, १६६
विल्यम जोन्स - २७९
वंग अन - शी - ३१४
विल्यम जेम्स - १२४
वैद्य - १४६, १४७
व्हिक्टोरिया राणी - १७३, १९९, ४००, ४०१
व्हर्जिल - १९७
वामनपंडित - २१३
वरेरकर - २१३
वॉलेस - २१८
वाकनीस - ३७१

श

शिदनाक महार - २४
शेट न्याहालचंद लल्लूचंद - ४९
शेठ बिरला - ९७
शांकरभाष्य - १०५
शंकराचार्य - १०५, १८६, २७१
शकुंतला - १६६, १७०
शार्लमेन - १७१
शेक्सपिअर - ७८, १९५, १९६, १९७, १९८, २१८, ३२१
शारदादेवी - २१०
शाक्यमुनी - २६७, ३५०, ३५१, ३५२
शंकर - ३०७

स

समर्थ रामदास - ६, ५५, २१२, २१३, २१४, २३०, ३०८, ३०९, ३४२
सम्राट अशोक - ९, ४०, ४१, ६६, ६९,३९०, ३९५
सावंत - ३०
सर जॉन अँडरसन - ४५७
सर सुंदरलाल - ६५
सम्राट चंद्रगुप्त - ६९, १६६
साठे - १४९
सवाई माधवराव - २०१, २१३
सुधाळकर - २०२, २२६
सेना न्हावी - २१२
स्पेन्सर - २१८
सरकार सयाजीराव महाराज - ३६०
सुग राजा - २३०
सॅम्युअल बटलर - २३४
सगजुबा देसाई - २३९
सर सॅम्युअल होअर - २६८, २६९
साने - २७७
सेंट पॉल - २९९, ३४८
सॉक्रेटिस - ३१४
सु-तुंग. पो. - ३१४
स्वामी दयानंदजी - ३३४, ३४९
सर होमी मेथा - ४५५

ह

हरिदास ठाकूर - २३
हिरोजी पाटणकर - २४
हुएनत्संग - ६६
हर्षवर्धन - १६६

हॅम्लेट - १९५
होनाजी बाळा - २१३
हळबे - २१३
हरिभाऊ आपटे - २१३
ह्यूम - २१८
हक्सले - २१८, ३०१
हरप्रसादशास्त्री - २७८
हनुमान - ३०७
हरिश्चंद्र - ३१४

श्री

श्रीमंत उदाजीराव पवार - २९, ३१
श्रीमंत शंकराचार्य महाराज - ५३, ७२, १८६
श्रीमंत राजाराम महाराज - २१०
श्रीधर - २१३
श्री. दासगुप्त - ४१७

ज्ञ

ज्ञानदेव - २१२

स्थळनाम सूची

(स्थळनाम व पान क्रमांक)

अ

अमेरिका - १३, २१, २९, १३१, १४२, २०६, २७०, २८३, २८६, २८७, ३४४, ३५७, ३८८, ४१५, ४१८, ४२५

आ

आयोध्या - २३
आफ्रिका - २५, ३३४, ४१८
अमरेळी - ४६, १२४
ऑक्सफर्ड - ६०, ६२, ४०५
आजवा - तलाव - १४९, १५०
ओखा बंदर - १५५
आनंद विहार - १८५, १८७
अलेंबिक - २२२
असीरिया - २२६
आरोदे - २७८
अथेन्स - ३१४
अरबस्थान - ३२९
अंबिका नदी पूल - गडद - ३७८
आयर्लंड - ३८८
ऑसबोर्न - ४००
अफगाणिस्तान - ४२५
अहमदाबाद - ४५४
ऑस्ट्रेलिया - ४५८

इ

इंग्लंड - २१, २७, ७५, ८०, १७१, १७३, २००, २६८, २८८, २९६, २९७, ३२०, ३२१, ४०६
इजिप्त - २५, ७९
इटली - २१७
इराण - २२६, ३२९
इस्रायल - ३१४

ए

एरव्हान - २३४

क

कोल्हापूर - ३३, ३४, २१०
कठोर - ४६, १२९
कडी - ४६, १२३, १२९
कलकत्ता - ५५, ९४, २७९, २८२, २९७, ४१७, ४१९
केंब्रिज - ६०, ६२
काशी - ६५, ७२, २८२
काशीपुरी - ६६, ७२
केदारेश्वर - ८८
कारेली - ९७, ३३४
कोडीवार - १५६, ४२९, ४३०
काबूल - २१२
कॅक्स्टन हॉल - ३२६
कैरो - ३३७
कडवा पाटीदार छात्रालय, कारेली बाग बडोदे - ३३९
कुरुक्षेत्र - ३५०
कामाठी बाग, बडोदे - ३७०
कुचबिहार - ४२०, ४२२, ४२३
काठेवाड - ४५५
कॅनडा - ४५८

ख

खडा - २४
खोलवड - ४७, १२९
खंडेराव मार्केट बडोदे - ३४०

ग

ग्रीस - ११, २५, २२६, ४०५
ग्रीक - १०१, १०३, ३०२, ३९२
गुजरात - ६७, १५५, २०२, २१२, २३०, २५५, ३३२, ३३७, ४५५.
गेटीसबर्ग - २९८
ग्रोव्हनार हाउस लंडन - ३२४
गोयागेट कॉलनी बडोदे - ३६९
गणदेवी तालुका - ३७८
गॉल - ३७९

च

चीन - ६७, ७९, २७५, २८४, ३२१, ३२२, ३४२, ३७९, ३८०

ज

जपान - १३, २०, २१, २२, ६७, २८४, ३२१, ३२५, ३३५, ३४२
जर्मनी - १०१, १७१, ३०८, ३८८
जलालपूर तालुका - ३७८

झ

झालावाड - १३५

त्र

त्रावणकोर - २८

ड

डभोई - ४६
डाक्का - ९४
डोसुवाडा - १५३
डभोई मियागाम - ३४०, ३४३

त

तक्षशिला - ६६

द

दक्षिण हिंदुस्थान - २५, २८
दक्षिण अमेरिका - २५
दिल्ली - ३५, ५६, १८२, ३१९, ४००
द्वारका - ४६
दक्षिण आफ्रिका - १४३, १६१

ध

धार - ३१

न

नाशिक - २९
नांदोद - ४०
नवसारी - ४६, १२३, १२५, १२८, १३२, १३३, १५१, १५२, १५३, १५६ २९५, २९७, ३७७, ३७८, ४५४, ४५५
नालंदा - ६६
नाणरमा - १३०
नेपाळ - २८२
न्यायमंदिराचा दिवाणखाना बडोदे - ३३१
नजरबाग, राजवाडा बडोदे - ३७३

प

पेटलाद - १७, ४६
पाटनगर - ४६
पाटण - ४६, ४७, ४८, ४९, ६८, १२९, १५१, ३५३
पादरा - ४६
पॅरिस - ६०, २८२, ३३७
पाटलीपुत्र - ६६, १३०
पंजाब - ९८, १५३
पारीसनगरी - १५५

पुणे - २०१, २१६, २५४, २५५, २५८, २५९, २६२, २६६, २८२
पोर्तुगीज - ३०९

फ

फ्रान्स - २५, ३३, ८०, १७१, २०८, ३७९, ४००
फ्रेंच - १०१, २९७, ३१८, ३२०.

ब

बडोदो - १, १८, १९, २३, २८, ३३, ३४, ३७, ३९,४२, ४४, ४५, ४६, ५०, ५१, ५२, ५३, ५६, ६०, ७५, ७६, ७९, ८३, ८६, ८७, ८९, ९१, ९२, ९४, ९६, ११५, १२२, १२९, १३२, १३५, १३७, १४०, १४३, १४५, १४६, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५५, १५७, १५८, १६२, १६४, १९०, १९४, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २११, २१८, २१९, २२०, २२२, २२६, २३६, २३८, २४१, २४४, २५०, २५१, २५७, २७७, २७८,२८६, २८८, २८९, २९६, ३०५ ३०७, ३१८, ३२७, ३२८, ३३१, ३३२, ३३४, ३३५, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४३, ३४४, ३५३, ३५४, ३५७, ३५८, ३६०, ३६३, ३६७, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७८, ३८०, ३८२, ३८७, ३९९, ४००, ४११, ४१३, ४२५, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३२, ४३३, ४४५, ४५५
बंगाल - २३, १५३
(बंगाल्यात नवद्वीप विद्यापीठ - ६६)
ब्यारा - ४६, ४७, १२६
बर्लिन - ६०, २८२, ३३७
बारिया - १३६
बॅबिलोन - २२६
बेल्जम - ३०८
बडोदे कॉलेज - ३७४
बडोदा युनिवर्सिटी - ३७५
ब्रिटन - ३७९, ३८८
ब्रम्हदेश - ४२५
बिलिमोरा - ४५५.

भ

भाद्रण - १७, १८, ४६, १२९
भडोच - २१२

म

मिसर - ११, २२६
मुंबई - १९, ५६, ९९, १२३, १४०, १८५, १८७, २४८, २८६, २९६, २९७, २९९, ३११, ३३७, ३६३, ३७८, ३९९, ४००
मद्रास - २३, १५३, २८२, ४२५
महाराष्ट्र - २३, २११, २१४, २१५, २१७, २१८, २१९, २५५, २५६, २६५, ३०९
म्हैसूर - २८
मेहसाना - ४६, ४७, १२९, २८२
मगथ - ६६
मुंबई विद्यापीठ - ६७, ७९, २७५, २८४, ३२१, ३२२, ३४२, ३७९, ३८०.

मोतीबाग राजवाडा - ८१, ३०५
महुआ - १२६
मकरपुरा -१५५
मलबार - २१६
मोहंजोदारो - २८०
मध्य आफ्रिका - ३२६
महाराणी हायस्कूल फॉर गर्ल्स बडोदे-३३५

य

युरोप - १३, १६, २६, २९, ५८, ६६, ९२, ९४, १००, १३१, १४२, १५५, १७१, १७२, २०२, २०६, २०८, २१०, २१७, २२३, २६४, २६५, २८६, ३२०, ३२१, ३२९, ३५७, ४००, ४०६, ४१८, ४४५

र

रशिया - २१, ३८८
रोम - २५, ८०, १५५, १९८, ३७९
राजगृह शहर - ६६
रोमन - २००
रेसकोर्स - रोड बडोदे - ३३७

ल

लंडन - ५१, ७३, १७३, १७५, १७८, २६८, ३३७, १८९, २८२, २९६, ४००, ४०२, ४०३, ४०७, ४०८, ४५७.
लखनौ विद्यापीठ - १३०
लक्ष्मीविलास राजवाडा - ३२९

व

वीसनगर - ४६, १५१, १२९
वरियाव - ४७, १२९
व्हियना - ६०
वेस्टमिनिस्टर मठ - ८०
वडवाणा - १५२
व्हेनिस - ४००
विंडसर कॅसल - ४००
बकिंगहॅम राजवाडा - ४०२

श

शिनोर - १२९
शिकागो - २७०, ४२५

स

संखेडा - ४६, १२९
सोजीत्रा - ४६, १२६
सिद्धपूर - ४६, ३४३
सोनगड - ४६, ४७, १२९, १५१
सेसिल हॉटेल - लंडन - ७३
सावंतवाडी - १३६
सूरसागर तलाव - १३९
सेंट पीटर - १५५
सारनाथ - १८७
स्पेन - २००
सेंट्रल फिन्सबेरी - २९७
सेंट्रल लायब्ररी बडोदे - ३७१
सिलोन - ४२५

ह

हुजुरपाग - २६२
होलबर्न - २९६
हॅरो - ४१५
हावडे - ४१५

मराठी भाषणसंग्रह : खंड २

विषय सूची

(विषय व पान क्रमांक)

१. श्रममूल्य -३
२. समाजशिक्षणाविषयी कायदेकानून-३
३. शिक्षणाविषयी मत - ७
४. धर्म, पंथ व जात यांचे प्राबल्य वाढल्यामुळे अहंमान्यता व दुराग्रह वाढून अधोगतीविषयी मत - ९
५. दैववादी समाज - ९
६. बालविवाह जरठ तरुणी विवाह, प्रौढविवाह, अंत्यविधी, श्राद्ध, लग्नसमारंभात खर्च करण्यासाठी काढावी लागणारे अनावश्यक कर्ज व अनावश्यक खर्च बंद करणे याविषयी मत - १३
७. मुलींच्या शिक्षणाविषयी मत - १७
८. अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारक संमेलन - १९
९. शिक्षणाविषयी मत - ३१
१०. अंत्यजांसाठी शिक्षण - मेजवानी प्रसंगी छ. शाहू महाराजांविषयी काढलेले उद्‌गार - ३४
११. वैद्यशाळा प्रगत होत आहे याविषयी- ४०
१२. शिक्षणविषयक - ४३
१३. शुद्ध आणि निरोगी पाणीपुरवठा-४६
१४. तालुक्याच्या ठिकाणी दवाखाने असावेत याविषयी - ४८
१५. हिंदुस्थानातील बालमृत्यूविषयी चिंता व उपाययोजनाविषयी - ४८
१६. ग्रंथाचे महत्त्व - ५३
१७. गुजराथी संमेलन - ५४
१८. मातृभाषेतून शिक्षण - ५४
१९. सामाजिक समता व बंधुता - ५८
२०. तक्षशिला, नालंदा समृद्ध व वर्ण-जात विहीन विद्यापीठ - ६६
२१. संस्कृतीनिष्ठ व जातीनिष्ठ विद्यापीठांमुळे संस्कृतीस व राष्ट्रीयत्वास धोका - ६६
२२. विज्ञानशास्त्र विषयी मत - ६८
२३. गरिबात गरीब प्रजेला शिक्षण - ७६
२४. पूर्वजांच्या पूज्यस्मृतींना उजाळा व पूर्वजाचे विचार आत्मसात - ८१
२५. समाजातील त्रिस्तरीय रचनेविषयी मत - ८३
२६. दानधर्माविषयी मत - ८७, ८८
२७. लायक विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण, शिष्यवृत्ती निवास व्यवस्था - ८८
२८. निराधार जनतेविषयी - ८८, ८९
२९. न्यायदानाविषयी मत - ९१
३०. शिक्षण सुधारणेविषयी - ९३
३१. जन्मावरून नव्हे तर गुणकर्मावरून माणूस लहान मोठा ठरतो - ९७
३२. लोककल्याण हाच माझा धर्म - ९८
३३. समाजातील घटकांचा वर्ण श्रमविभागाच्या सिंद्धातानुसार ठरतो-१०४
३४. संन्यासी किंवा बाबालोकांविषयी मत-१११
३५. मानसशास्त्र या विषयावर भाषण-१११

३६. सर्व साधनांनी युक्त प्रयोगशाळा-११२
३७. जनतेला साक्षर करण्याविषयी मत- १२५
३८. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले - १२५
३९. संगीत कलेला सरकारी आश्रय देण्याविषयी मत - १३७, १३८
४०. मातृभाषेतून शिक्षण व देशी पुस्तके - १४०, १४१
४१. भाषांतर - १४१
४२. देशी वाङ्मयाचा प्रसार - १४१
४३. जोडतलाव करण्याविषयी मत-१४९,१५०
४४. शेतीला पाटाच्या पाण्याची व नित्याची पिके बदलण्याविषयी-१५२
४५. पाण्याचा विनियोग - १५३
४६. सहकाराविषयी मत - १५८, १५९
४७. सामाजिक नीतीविषयक मत - १६५
४८. शिष्टाचार - १६५, १६६, १६८, १६९, १७०
४९. राष्ट्रीय एकात्मतेविषयी-१७५, १७६
५०. संयुक्त राज्यपद्धतीविषयी - १७८
५१. लोकशाही राज्यव्यवस्थेसंबंधी-१८०
५२. मराठी वाङ्मयाविषयी विचार -२०१
५३. व्यक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासाठी ग्रामपुस्तकालय स्थापना - २११
५४. प्राकृत भाषेविषयी मत - २११
५५. शेतकऱ्याविषयी मत - २२४
५६. अस्पृश्यतेविषयी मत - २२६, २२७, २२८
५७. चुकीच्या इतिहासलेखनाविषयी मत-२३१
५८. शिक्षणविषयक - २४१
५९. राजकीय विचार - २४५
६०. मानवजातीची योग्यता ठरवणारे पाच सूत्र - २४७
६१. स्त्रीशिक्षणविषयक - २६४
६२. धर्मविषयक विचार - २७०, २७१
६३. वर्णव्यवस्थेविषयी - २७३
६४. सद्धर्म संकल्पना - २७४
६५. भाषांतर करण्याविषयी - २८१
६६. संशोधनविषयक - २८३
६७. आहारशास्त्रात संशोधनविषयी-२८६
६८. कुशल कारगीराविषयी- २९१, २९२
६९. स्त्री हक्काविषयी - ३००
७०. संगीत कलेविषयी मत - ३२६, ३२७
७१. व्यायाम व खेळाविषयी - ३३२
७२. भगवद्गीतेवर भाष्य - ३४५
७३. शेती आणि शेतकरी दुष्काळ-३५४,३५५
७४. प्राथमिक व स्त्रीशिक्षणाविषयी -३६७
७५. लोकतंत्री शासनविषयी - ४०५
७६. एक राष्ट्रीयत्वाची भावना - ४१५
७७. दळणवळणविषयक व रेल्वेविषयक- ४३०, ४३१, ४३२
७८. नोकरदाराच्या अंगी आवश्यक गुण-४३४
७९. नोकरदाराच्या अंगी असणारे अवगुण- ४३५

महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीचे

पहिल्या टप्प्यातील खंड

मराठी ग्रंथ

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा

पत्रसंग्रह

संपादक : डॉ. अेकनाथ पगार

१. खंड : १

२. खंड : २

३. खंड : ३

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा

भाषणसंग्रह

संपादक : डॉ. रमेश वरखेडे

४. खंड : १

५. खंड : २

६. **गौरवगाथा युगपुरुषाची**

संपादक : बाबा भांड

७. **शेतकऱ्याचा पोरगा ते राजा**

सयाजीरावांच्या शिक्षणाचा अहवाल

- गो.स.सरदेसाई,

अनुवाद : विलास गीते

संपादक : बाबा भांड

८. **चांगल्या कारभाराची सूत्रे**

'मायनर हिंट्स'चा अनुवाद

- टी. माधवराव

अनुवाद : पुष्पा ठक्कर

९. महाराजा सयाजीराव गायकवाड

सुप्रशासनाची सूत्रे

अनुवाद : सुधीर राशिंगकर

१०. **कैसरकडून सुलतानाकडे**

एडवर्ड गिब्बन यांच्या डिक्लाइन ॲण्ड फॉल ऑफ द रोमन एम्पायर ग्रंथावरील नोंदी

- सयाजीराव गायकवाड

अनुवाद : राजाराम रामकृष्ण भागवत

११. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या

दुष्काळी दौऱ्याच्या नोंदी

भाषांतर : दिलीप चव्हाण

१२. **बडोद्याचे राज्यकर्ते**

एफ. ए. एच. इलियट

अनुवाद : विनायक परांजपे

१३. **आठवणीतले सयाजीराव**

संपादक : बाबा भांड

अनुवाद : बन्सीधर / मीरा घांडगे

१४. **बडोद्याचा राज्यकारभार**

वि.पां. नेने

१५. महाराजा सयाजीराव गायकवाड

समग्र साधन साहित्य व दस्तांची सूची

मंदा हिंगुराव

ENGLISH BOOKS

Maharaja Sayajirao Gaekwad's
Selected Letters
Edited by : Dr. Eknath Pagar

16. Volume : One
17. Volume : Two
18. Volume : Three
19. Volume : Four

Maharaja Sayajirao Gaekwad's
Speeches & Addresses
Edited by : Prof. Avinash Sapre

20. Volume : One
21. Volume : Two

22. Maharaja Sayajirao Gaekwad
The Patron of India's Freedom Struggle
- Baba Bhand
Translated by : Gayatri Pagadi

23. **An Account of The Education of Sayajirao Gaekwad**
- G. S. Sardesai
Edited by : Baba Bhand

24. **Good Administrator**
Lectures Delivered to Sayajirao Gaekwad
- T. Madhava Rao

25. **Good Administration**
Lectures Delivered to Sayajirao
Edited by : Baba Bhand

26. **From Caesar to Sultan**
Notes on Gibbon's Decline And Fall of The Roman Empire
- Sayajirao Gaekwad

27. **Notes on The Famine Tour**
by Maharaja Sayajirao Gaekwad
Edited by : Dr. S.B. Varade

28. **The Rulers of Baroda**
F.A.H. Elliot
Edited by : Manda Hingurao

29. **Women Empowerment in the Era of Maharaja Sayajirao**
Mrs. Manda Hingurao

●●●